

ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΠΡΟΣ ΔΙΑΔΟΣΙΝ ΩΦΕΛΙΜΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ
ΙΔΡΥΘΕΙΣ ΤΟ. 1839 ΥΠΟ Δ. ΒΙΚΕΛΑ

S-10

S-10

ΔΡΟΣ Δ. Κ. ΕΣΣΕΛΙΓΓ

104
BYZANTION

ΚΑΙ

ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

ΜΕΤΑΦΡΑΣΙΣ Σ. Κ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΥ

Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου

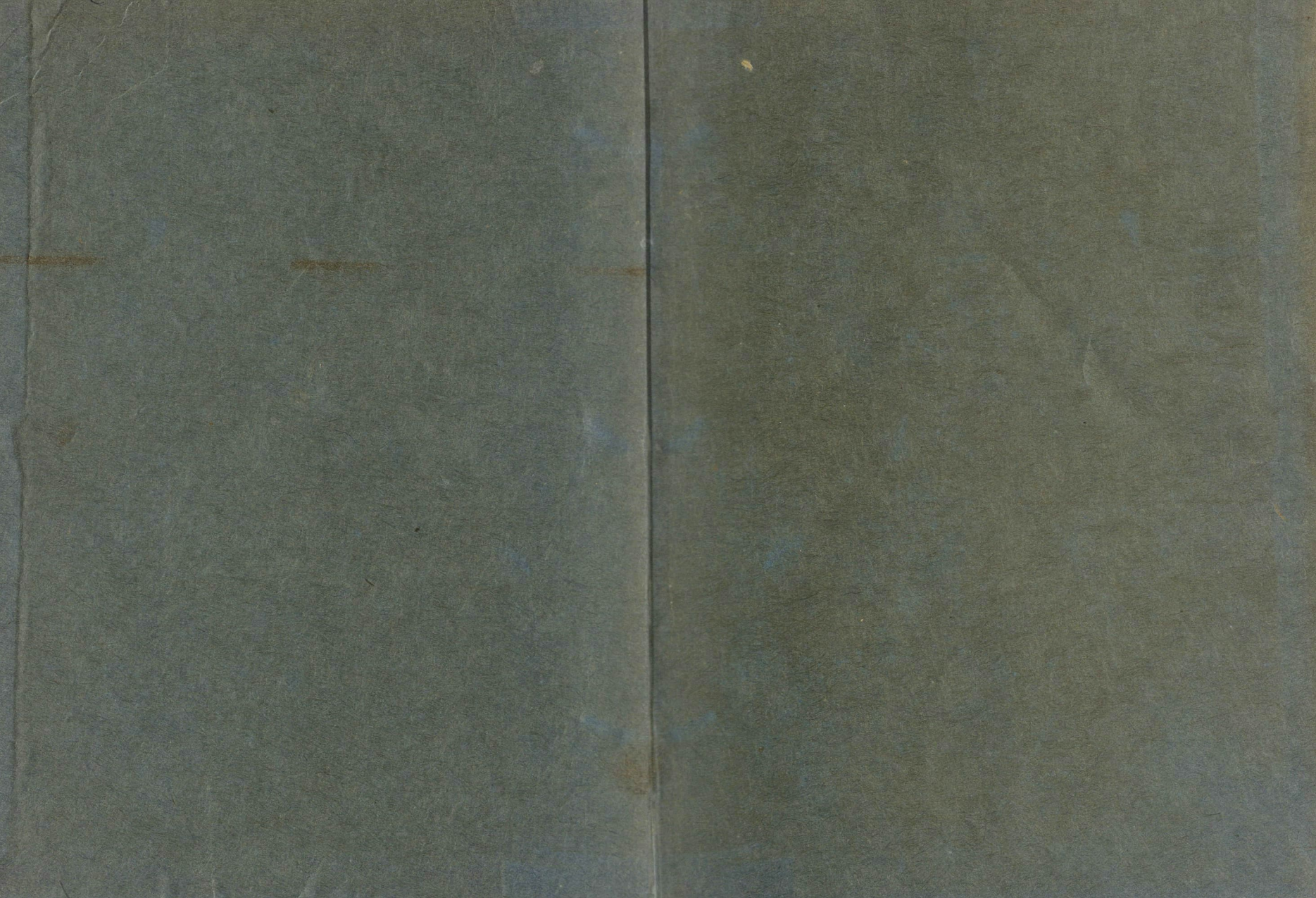
ΕΚΔΟΣΙΣ ΤΡΙΤΗ

120
B
10

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΠΩΛΗΣΙΣ
ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΙΩΑΝΝΟΥ Ν. ΣΙΔΕΡΗ
ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΔΡΑΧ. 14,10

ΔΡΟΣ Δ Κ. ΕΣΣΕΛΙΓΓ

ΒΥΖΑΝΤΙΟΝ

ΚΑΙ

ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

ΜΕΤΑΦΡΑΣΙΣ

Σ. Κ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΥ

ΕΚΔΟΣΙΣ ΤΡΙΤΗ

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
Π.Ε.Κ. ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ

Αριθμ. 4/695

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΠΑΙΔΑΓ. ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ
ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ
Αριθμ. 5/12

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΠΩΛΗΣΙΣ
ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΙΩΑΝ. Ν. ΣΙΔΕΡΗ

46— Όδος Σταδίου— 46

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΔΙΔΑΣΚΑΛΕΙΟΥ ΠΡΑΚΑΣΙΟΥ

Ἀριθ. αὐτ. 107
Κατηγ. ε. π. ε. β. ε. ρ. α.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΤΟΥ ΣΥΛΛΟΓΟΥ

ΠΡΟΣ ΔΙΑΔΟΣΙΝ

ΩΦΕΛΙΜΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ

Ἐτυπώθη τῷ 1925.

ΤΥΠΟΙΣ Α. Ζ. ΔΙΑΛΗΞΙΜΑ—ΑΘΗΝΑΙ ΒΟΡΕΟΥ 6

Τὸ σύγγραμμα τοῦ ἐν τῷ πανεπιστημίῳ τοῦ Λείδεν τῆς Ὁλλανδίας καθηγητοῦ Κου Δ. Κ. Ἐσσελιγγ ἐπιγράφεται: *Βυζάντιον, μελέται περὶ τῆς ἀναπτύξεως αὐτοῦ μετὰ τὴν κτίσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως*, ἐξεδόθη δὲ τῷ 1902 καὶ ἀποτελεῖ μέρος μιᾶς συλλογῆς βιβλίων ἐχούσης τὴν γενικὴν ἐπιγραφὴν: *Πνευματικοὶ πρόγονοι, μελέται περὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ ἡμετέρου πολιτισμοῦ*. Πλὴν τοῦ *Βυζαντίου* ἕδη μοσιεύθησαν ἐν τῇ ῥηθείῳ σειρᾷ καὶ οἱ ἑξῆς τόμοι: *Ἰσραήλ, Ἑλλάς, Ἑλληνισμός*.

Ἡ ὑπὸ τοῦ Συλλόγου πρὸς Διάδοσιν Ὁφελίμων Βιβλίων ἐκδιδομένη ἐξελληνίσαις ἐφιλοπονήθη ὄχι ἐκ τοῦ ὀλλανδικοῦ πρωτοτύπου, ἀλλ' ἐκ τῆς γαλλικῆς αὐτοῦ μεταφράσεως, ἐκδοθείσης τῷ 1907 (ἐν Παρισίοις, τύπ. Picard) ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν: *Δοκίμιον περὶ τοῦ Βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ*.

Τῆς γαλλικῆς μεταφράσεως προετάχθη προοίμιον τοῦ ἐπιφανοῦς Βυζαντινολόγου I. Σλουμβεργέ, ὅστις μεταξὺ ἄλλων λέγει περὶ τοῦ βιβλίου καὶ τὰ ἑξῆς: «Ὅσοι δὲν ἔχουσιν οὔτε καιρὸν οὔτε διάθεσιν νὰ ἀναγνώσωσι μακρὰς μονογραφίας περὶ τῶν αὐτοκρατόρων ἐκάστων, οὐδὲ νὰ μελετήσωσι τὴν τελεῖαν Ἱστορίαν τῆς βυζαντινῆς λογοτεχνίας τοῦ Κ. Κρουμβάχερ, δύνανται ἀναγινώσκοντες τὸ βιβλίον τοῦ Κ. Ἐσσελιγγ νὰ λάβωσι μίαν ἰδέαν περὶ τῆς μεγάλης ἐκείνης μοναρχίας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ αὐτῆς κατὰ τὰς τρεῖς κυριώτερας περιόδους,

τῆς ἀρχῆς, τῆς ἀκμῆς καὶ τῆς παρακμῆς. Διὰ τὰ γραφῶσιν αἱ σελίδες αὗται αἱ τόσον ἀξιόλογον καὶ τόσον πλήρεις πραγμάτων ἐκτεθειμένων κατὰ τρόπον ἐντελῶς νέον καὶ λεπτῶν κρίσεων, ἐχρηιάζετο μία βαθυτάτη γνῶσις τῶν βυζαντινῶν πηγῶν πάσης προελεύσεως.

Καὶ τῷ ὄντι τὸ βιβλίον τοῦ σοφοῦ καθηγητοῦ τῆς Ὀλλανδίας εἶναι ὑπὸ πᾶσαν ἔποψιν ἀξιόλογον, ἐνδιαφέρει δὲ κατ' ἔξοχὴν ἡμᾶς τοὺς Ἕλληνας, διότι ὁ συγγραφεὺς μετὰ μεγάλης πολυμαθείας καὶ κρίσεως καὶ μετὰ ἴσης ἀγάπης πραγματεύεται τὰ περὶ τῆς ἱστορίας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ τῶν μεσαιωνικῶν ἡμῶν προγόνων. Ἐκφράζομεν δὲ δημοσίᾳ τὴν εὐγνωμοσύνην ἡμῶν πρὸς τὸν Κον Ἐσσελιγγ, διότι μετὰ πολλῆς προθυμίας ὄχι μόνον ἀπεδέχθη τὴν πρότασιν τοῦ Συλλόγου περὶ ἑλληνικῆς μεταφράσεως τοῦ συγγράμματος, ἀλλὰ καὶ ἰδίᾳ παρέσχε πᾶσαν σχετικὴν ὁδηγίαν εἰς τὸν ἀναλαβόντα τὴν μετάφρασιν.

Ὀλίγα ὑποσελίδιοι σημειώσεις προσετέθησαν ὑπὸ τοῦ μεταφραστοῦ χάριν τῶν Ἑλλήνων ἀναγνωστῶν, διὰ τὸν αὐτὸν δὲ λόγον ἐγένοντο καὶ τινες προσθήκαι, μάλιστα κυρίων ὀνομάτων, εἰς τὸ κείμενον.

Σ. Κ. Σ.

BIBLION ΠΡΩΤΟΝ

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΠΡΩΤΗ (325-641)

Αἱ ΠΡΩΤΑΙ ΑΡΧΑΙ ΚΑΙ Η ΑΝΑΠΤΥΞΙΣ
ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΠΡΩΤΟΝ

ΣΥΝΤΟΜΟΣ ΕΚΘΕΣΙΣ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Κτίσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως. — Ὁ χριστιανικὸς καὶ ῥωμαϊκὸς αὐτῆς χαρακτήρ. — Ὁ Κωνσταντῖνος χριστιανός. — Καίσαρισμὸς τοῦ Κωνσταντίνου. — Διάδοσις τῆς λατινικῆς γλώσσης. — Ἀντίδρασις ἐπὶ τοῦ Ἰουλιανοῦ. — Ἡ θεολογία τοῦ Ἰουλιανοῦ. — Οἱ πατέρες τῆς Ἐκκλησίας καὶ οἱ κλασσικοὶ συγγραφεῖς. — Ἡ λέξις Ἑλλην μεταβάλλει σημασίαν. — Νίκη τῆς Ἐκκλησίας ἐπὶ Θεοδοσίου τοῦ Μεγάλου. — Σύγκρουσις μετὰ τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ κράτους. — Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος. — Νίκη τοῦ Κράτους. — Ἀποτελέσματα τῆς νίκης ταύτης. — Τὸ Βυζάντιον καὶ τὰ βάρβαρα ἔθνη. — Τὰ τεῖχη καὶ αἱ δεξαμεναὶ τῆς πόλεως. — Ἡ λατινικὴ γλώσσα ὑποχωρεῖ. — Ἡ νεοελληνικὴ γλώσσα ἀποδεικνύει τὴν διάδοσιν τῆς λατινικῆς. — Λόγοι δι' οὓς ἡ λατινικὴ ἐξηφανίσθη. — Αὐταρχικαὶ τάσεις τοῦ Ἰουστινιανοῦ. — Οἱ δῆμοι παραβαλλόμενοι πρὸς τὰς πολιτοφυλακάς τῶν Κάτω Χωρῶν κατὰ τὸν 17ον αἰῶνα. — Ἡ στάσις τοῦ δήμου. — Ἡ πολιτικὴ τοῦ Ἰουστινιανοῦ. — Νομοθεσία τοῦ Ἰουστινιανοῦ. — Ὁρησκευτικαὶ αὐτοῦ πεποιθήσεις. — Θεοδώρα. Οἰκονομικὰ τοῦ κράτους. — Ἐμπόριον καὶ βιομηχανία. — Διοικήσεις. — Ἀντίδρασις κατὰ τοῦ Καισαροπατισμοῦ μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἰουστινιανοῦ. — Ἐπιδρομαὶ τῶν βαρβάρων. — Ὁ Ἡράκλειος σφίξει τὸ κράτος,

Ὅσῳ πλειότερον τὸ ῥωμαϊκὸν κράτος ἔτεινεν εἰς τὴν γαλῶσιν αὐτοκρατορίαν, τόσῳ μᾶλλον καὶ οἱ ἄρχοντες αὐτοῦ ἀπέβλεπον εἰς τὰ ἀνατολικά σύνορα, ὅπου κατέφκουν μὲν οἱ

φοδερώτατοι τῶν πολεμίων, ἐξετείνοντο δὲ αἱ εὐφωρόταται καὶ κάλλιστα τῶν χωρῶν. Ἐλέγετο ὅτι καὶ ὁ Καῖσαρ ἐσχεδιάζεν ἤδη νὰ μεταθέσῃ τὴν ἔδραν αὐτοῦ εἴτε εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν εἴτε ἐκεῖ ὅπου ἄλλοτε ὑπῆρξεν ἡ Τροία. Ἦθελε νὰ εὕρῃ πρωτεύουσαν ἀνταξίαν τοῦ μεγάλου ῥωμαϊκοῦ κράτους, ἣτις δὲν θὰ ἦτο πλέον πόλις κατακτητῶν περιστοιχιζομένη ὑπὸ ἐθνῶν κατακτηθέντων, ἀλλὰ συνενοῦσα τὴν Ἑλλάδα ὅμοιου καὶ τὴν Ῥώμην, θὰ ἀπετέλει μίαν νέαν πολιτικὴν ἐνότητα, ἕνα ἐντελῶς νέον πολιτειακὸν συνδυασμόν. Ὁ δὲ Διοκλητιανὸς (284—305), ὅστις ὑπὲρ πάντα ἄλλον αὐτοκράτωρα προσέδωκεν αὐταρχικὸν χαρακτήρα εἰς τὸν ὀργανισμόν τοῦ κράτους, ἠγάπα νὰ διατρίβῃ ἐν Νικομηδείᾳ ἐπὶ τοῦ Ἑλλησπόντου· οὕτω δὲ εὐρίσκετο μὲν πλησιέστερον πρὸς τὰς ἀείποτε ἀπειλητικὰς δυνάμεις τῆς Ἀνατολῆς καὶ συγχρόνως δὲν ἐνέδαλλεν, ὅπως ἐν Ῥώμῃ, τὴν ἀπόλυτον αὐτοῦ ἐξουσίαν εἰς φόβους ἢ ἀνάμνησις τῶν ἐλευθεριῶν, ἃς εἶχε πλέον ἀπολέσῃ ὁ δῆμος.

Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι τοιοῦτου εἶδους λόγοι συνετέλεσαν καὶ εἰς τὴν ἐκλογὴν τοῦ Κωνσταντίνου, ὅταν ἀπεφάρισεν νὰ καταστήσῃ μίαν ὀριστικὴν πρωτεύουσαν, ἀφ' οὗ εἶχε διατρέξῃ ἐπὶ πολλὰ ἔτη τὴν ἀπέραντον αὐτοῦ ἐπικράτειαν καὶ εἶχε καταβάλλῃ τὸν ἔσχατον αὐτοῦ ἀνταπαιτητὴν. Δὲν ἠθέλησε νὰ ἐγκατασταθῇ ἐν Ῥώμῃ, ὅπου οὐδέποτε εἶχε κατοικήσῃ, ἀλλὰ προετίμησε μίαν πόλιν ἐν τῇ Ἀνατολῇ, εἰς μικρὰν ἀπόστασιν ἀπὸ τῶν φοδερῶν πολεμίων τοῦ κράτους, τῶν Γότθων καὶ τῶν Περσῶν.

Ἀδύνατον ἦτο νὰ εὕρῃ τόπον πρὸς τοὺς σκοπούς του ἐπιτηδειότερον τοῦ παλαιοῦ Βυζαντίου. Κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκεῖνην τὸ Βυζάντιον, καταστραφὲν κατὰ μέγα μέρος ὑπὸ τοῦ Δικινίου, ὅστις ἀπὸ συνάρχοντος εἶχε γίνῃ ἐχθρὸς τοῦ Κωνσταντίνου, δὲν εἶχε μεγάλην σημασίαν, ἀλλ' ἀρκεῖ νὰ ἴδῃ τις καὶ ἅπαξ τὴν

ἀπαράμιλλον τῆς πόλεως τοποθεσίαν, ἵνα ἀπορήσῃ πῶς δὲν ὑπῆρξεν ἐκεῖ ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων ἤδη χρόνων μία ἰσχυρὰ πόλις, ἐν μέγα πολιτικὸν κέντρον. Εἶναι λοιπὸν εὐνοητότατος ὁ λόγος, δι' ὃν ὁ Κωνσταντίνος ἠθέλησεν ἐκεῖ νὰ ἰδρῶσῃ τὴν νέαν πρωτεύουσαν (328). Ἐν τῷ μέσῳ τοῦ πορθμοῦ, ὅστις ἐνώγει τὴν Μεσόγειον πρὸς τὴν Μαύρην Θάλασσαν, ἀνοίγεται εἰς ἕκτασιν ἐνὸς καὶ ἡμίσεος μιλλίου στενόπορος κολπίσκος, τοῦ ὁποῦ τοῦ βαθέα ὕδατα, προστατευόμενα κατὰ πάσης ἀμύδους ἐμφράξεως ὑπὸ ἰσχυρῶν θαλασσίων βευμάτων καὶ τῆς σαρροῆς ἐνὸς ποταμοῦ, σχηματίζουσιν ἕνα φυσικὸν λιμένα, εἰς ὃν δύνανται ἀσφαλῶς καὶ ἀπηλλαγμένα παντὸς φόβου προσβόλῃς νὰ προσορμίζωνται ἀπειράριθμα σχεδὸν πλοῖα. Ἐπὶ τῆς δυτικῆς ὀχθῆς τοῦ κολπίσκου τούτου, γνωστῆς ἀπὸ ἀμνημονεύτων χρόνων ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ **Κερατίου κόλπου**, ἐκτείνεται ἡ πόλις ἐπάνω εἰς μίαν γλῶσσαν γῆς, ἣτις εἶναι στενωτέρα κατὰ τὴν ἄκρην. Ἐξ ἀμφοτέρων τῶν μερῶν ἡ θάλασσα σχηματίζει φυσικὸν ὀχύρωμα, τὸ δὲ μέρος, τὸ πολὺ μικρότερον, τὸ ὅποσον ἀντικρύζει τὴν ἠπειρον, εὐκολον εἶναι τελείως νὰ ὀχυρωθῇ. Ἐκτὸς δὲ τούτου τὰ θαλάσσια βεῦματα τῆς Προποντίδος, τὰ κατευθυνόμενα πρὸς Νότον καὶ οἱ βόρειοι ἀνεμοὶ οἱ ἐπικρατοῦντες κατὰ τὸ θέρος καθίστων πᾶσαν προσβόλῃν ἐκ μέρους τῆς θαλάσσης δυσχερεστάτην διὰ τὰ πλοῖα, τῶν ὁποίων κατ' ἐκείνους τοὺς χρόνους μόνον μὲ ἰστία καὶ μὲ κώπας ἐγίνετο ὁ χειρισμός. Ἐκεῖ δὲ ἀκριβῶς συνάπτονται ἡ Ἀσία καὶ ἡ Εὐρώπη καὶ ἀντιφιλοτιμοῦνται ὡς πρὸς τὴν ἀφθονίαν τῶν προϊόντων καὶ γῆς καὶ θαλάσσης, τὰ ὁποῖα ἐκάσθη ἐκ τῶν δύο ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ.

Εἰς τὴν ἐπιτυχίαν τῶν μεγαλοργῶν σχεδίων τοῦ Κωνσταντίνου, συνετέλει καὶ τοῦτο ἀκόμη, ὅπερ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα μάλιστα εἶχε μεγάλην σημασίαν, ὅτι δηλαδὴ ἐκεῖ πλησίον ἐκεῖτο ἡ Προκόννησος, ἣτις παρεῖχεν ἐξαιρετὸν μάρμαραν, ἐξ οὗ καὶ

κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους καὶ ἡ νῆσος καὶ ἡ περιβρέχουσα τὴν νῆσον θάλασσα ἔλαβον τὸ ὄνομα τοῦ *Μαρμαρᾶ*. Ἄλλ' εἰς τὴν μεγάλην πόλιν, ἣτις ἔμελλε νὰ κτισθῆ εἰς τὰ μεθόρια τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Ἀσίας, δὲν εἶχε σκοπὸν ὁ Κωνσταντῖνος νὰ δώσῃ τὸν χαρακτῆρα ἀναπαραγωγῆς ἐνὸς συνδυασμοῦ ἐλληνικῶν καὶ ῥωμαϊκῶν στοιχείων ὡς πρὸς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν αὐτῆς καὶ τὴν διάθεσιν. Οἱ αὐλικοὶ τοῦ τὸν παρέβαλλον πρὸς τὸν Μέγαν Ἀλέξανδρον, ἀλλ' ἐκεῖνος δὲν ὠνειρεύετο, ὅπως ὁ Ἀλέξανδρος, νὰ ἐνώσῃ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἀνατολήν, τοῦναντίον μάλιστα, ἤθελε τὴν νέαν πόλιν ῥωμαϊκὴν, καθαρῶς ῥωμαϊκὴν καὶ ὡς πρὸς τὴν διοίκησιν καὶ ὡς πρὸς τὴν γλώσσαν καὶ ὡς πρὸς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν, ἢ μᾶλλον ἤθελεν αὐτὴν τὴν Ῥώμην νὰ μετακομίσῃ παρὰ τὸν Βόσπορον. Τὴν τάσιν ταύτην τοῦ Κωνσταντῖνου μαρτυροῦσι μὲν σαφῶς συγγραφεῖς τοῦ τετάρτου αἰῶνος, ὑπάρχει δὲ καὶ μία μεταγενεστέρα διήγησις, ἣτις, ἂν καὶ ἀπλοῦς θρύλος, ἀλλ' ὅμως ἀποδεικνύει ὅτι καὶ μετὰ πολλοὺς αἰῶνας ἐσφῆζετο ἀκόμη ἡ ἀνάμνησις τοῦ σκοποῦ ὃν ἐπεδίωκεν ὁ Κωνσταντῖνος.

«Θέλων οἰκίσαι ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος τὴν πόλιν αὐτοῦ», λέγει ἡ παράδοσις αὕτη, «μάλιστα δὲ τοὺς Ῥωμαίους εἰς τὸ Βυζάντιον ἀγαγεῖν, ἔλαβεν ἐξ αὐτῶν λαθραίως τὰ δακτυλίδια αὐτῶν καὶ ἀπέστειλεν αὐτοὺς ἐπὶ τὸν βασιλέα τῶν Περσῶν... Ὁ δὲ Μέγας Κωνσταντῖνος ἀποστείλας εἰς Ῥώμην ἀνελάβετο (διὰ τῆς ἐπιδείξεως τῶν δακτυλιδίων) τὰς γυναῖκας καὶ τὰ τέκνα καὶ τὰς φαμίλιας αὐτῶν. Ὄρισε δὲ καὶ κτίστας μηχανικούς, ἵνα θεάσωνται τοὺς οἴκους αὐτῶν καὶ τοὺς τόπους ἐνὸς ἐκάστου πῶς κεῖνται.... καὶ λαβόντες τὰς φαμίλιας αὐτῶν τῶν συγλητικῶν ἀνήλθον ἐπὶ τὸ Βυζάντιον καὶ ἀνθομοίους ἐκτίσαν ταὺς οἴκους αὐτῶν. Ἐλθόντας οὖν ἀπὸ τῆς Περσίας... δεξάμενος ὁ βασιλεὺς εἶπεν αὐτοῖς: «θέλετε ἀπελθεῖν εἰς Ῥώ-

μην;», δοκιμάζων αὐτούς· οὔτινες ἔφησαν μὴ καταλθεῖν μέχρι δύο μηνῶν. Ὁ δὲ βασιλεὺς ἔφη: «ἀπόψε ἔχω δοῦναι ὄμιν τὰς οἰκίας ὁμῶν». Ἰδόντες δὲ τοὺς πυλῶνας αὐτῶν καὶ τὰς αὐλάς καὶ τὰς ἀνόδους ὅτι ὅμοια Ῥώμης εἰσι καὶ τὰ μέτρα καὶ τὰ σχήματα καὶ τὰ ὕψη καὶ τὴν ἀπόβλεψιν τῶν θυρίδων, ἔδοξαν εἶναι ἐν φαντασίᾳ ἐν Ῥώμῃ. Εὐρόντες δὲ καὶ τὰς φαμίλιας αὐτῶν ἐξεπλάγησαν¹».

Τοιαύτη πάλις δὲν ἦτο δυνατόν ἄλλως νὰ ὀνομασθῆ εἰμὴ *Νέα Ῥώμη*. Ἐδόθησαν λατινικὰ ὀνόματα καὶ εἰς τὰς κόμας τῶν περιχώρων. Ἡ ἐπίσημος κολακεία ἔδωκεν εἰς τὴν πόλιν τὸ ὄνομα τοῦ Κωνσταντῖνου, ἀλλὰ διὰ τὸν λαὸν εἶναι καὶ μέχρι σήμερον ἀκόμη ἀπλῶς ἡ *Πόλις*, δηλαδὴ ἡ κατ' ἐξοχὴν πόλις, ὅπως καὶ Λατινιστὶ ὀνομάζετο πρότερον *Urbs*. Καὶ οἱ Τούρκοι τὴν ἀποκαλοῦσι *Σιαμπούλ*, ὅπερ εἶναι παραφθορὰ τοῦ *Εἰς τὴν Πόλιν*.

Μεγάλαι προσπάθειαι καταβλήθησαν ὅπως ἡ κτιζομένη πόλις ἀποθῆ ἀνταξία τοῦ προορισμοῦ αὐτῆς. Αὐτὸς ὁ Κωνσταντῖνος καθώρισεν, ὡς λέγουσι, τὴν ἑκτασιν ἣν ἔμελλε νὰ καταλάβῃ, οἱ δὲ αὐλικοὶ τοῦ κατεπλάγησαν ἰδόντες εἰς πόσον μεγάλην ἀπόστασιν ἐκεῖθεν τῆς παλαιᾶς ὀχυρωματικῆς γραμμῆς τοῦ Βυζαντίου ἔμελλον νὰ οἰκοδομηθῶσι τὰ νέα τείχη. Ἐντὸς δὲ τοῦ περιβόλου τῆς πόλεως ἐκτίσθη ὠραῖον καὶ μέγα παλάτιον, ὅμοιον καὶ ἰσομέγεθες πρὸς τὸ τῆς Ῥώμης. Παρὰ τὸ παλάτιον ὑποδομήθη ὁ ἱππόδρομος, διότι ὁ ἱππόδρομος

¹ Ἡ Κωνσταντινούπολις ἐθεμελιώθη τῷ 328 (20 Νοεμβρίου κατὰ τὴν παράδοσιν). τὰ δὲ ἔγκαινια αὐτῆς ἐτελέσθησαν τῇ 11 Μαΐου 330, ἤτοι μετὰ δύο ἔτη. Ἡ καθ' ἡμᾶς Ἐκκλησία ἐορτάζει τὴν μὴμην τῶν Ἐγκαινίων τῆς Πόλεως τῇ 11 Μαΐου ἐκάστου ἔτους, δι' ἰδίας ἀκολουθίας, ἀποτελουμένης ἐκ τροπαρίων συμφώνων πρὸς τὴν σημασίαν τῆς ἐορτῆς. **Σ. Μ.**

ἀπετέλει κατὰ τοὺς αὐτοκρατορικοὺς χρόνους τὸ κέντρον τοῦ Ῥωμαϊκοῦ βίου. Μετὰ δὲ τοῦτο ἐκτίσθη καὶ βουλευτήριον διὰ τὰς συνεδρίας τῆς συγκλήτου, δημόσιαι ἀγοραί, ὅπως ἐν Ῥώμῃ, ὀπλοθήκαι καὶ παντοειδῆ ὀχυρωματικὰ ἔργα.

Κατὰ ἐν μόνον πρᾶγμα διέφερον ἡ νέα Ῥώμη τῆς παλαιᾶς, ὅτι ἡ νέα Ῥώμη εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ὑπῆρξε πόλις χριστιανική. Ἐν τῇ Δύσει ἐτιμῶντο ἀκόμη τὰ ὁμοιώματα τῶν θεῶν, πολλοὶ τῶν Ῥωμαίων ἀριστοκρατικῶν ἐξηκολούθουν νὰ φοιτῶσιν εἰς τοὺς παλαιοὺς ναοὺς, ὁ δὲ λαὸς ἐπὶ τοσοῦτον ἔμενεν ἀκόμη τὸς παλαιοὺς ναοὺς, ὅ δὲ λαὸς ἐπὶ τῶν θρησκειῶν, ὥστε καὶ κατὰ τὸ τέλος ἀκόμη τοῦ αἰῶνος, καθ' ὃν ὀριστικῶς ἐπεκράτησεν ὁ χριστιανισμός, ἐτάφη ζῶσα μία ἐκ τῶν Ἐστιάδων, διότι εἶχε παραβῆ τὸν ὅρον τῆς ἀγγελίας. Ἐν Κωνσταντινουπόλει ἄλλως εἶχον τὰ πράγματα· τὰ ἀγάλματα τῶν θεῶν, τὰ ὅποια εἶχον ἐκεῖ προσκομισθῆ ἐκ πάσης χώρας ἑλληνικῆς, ἐθεωροῦντο ἀπλῶς ὡς ἔργα τέχνης, ἀπατιθέμενα εἰς τὴν πρωτεύουσαν ὡς εἰς κεντρικὸν ἀρχαιολογικὸν μουσεῖον. Τοῦτο δὲ διότι ὁ Κωνσταντῖνος τὸν χριστιανισμὸν εἶχεν ἀναδειξῆ ἐπίσημον θρησκείαν τοῦ κράτους. Ἦνείχετο μὲν εἰς τὴν νέαν αὐτοῦ πρωτεύουσαν τοὺς ὑπάρχοντας ναοὺς τῶν ἐθνικῶν, διετήρησε δὲ αὐτὸς καθ' ἑλὸν τὸν βίον τὸ ἱερατικὸν ἀξίωμα τοῦ **Μεγίστου Ποντίφικου** καὶ ἐτοποθέτησεν ἐπάνω μιᾶς ἐκ τῶν μεγαλοπρεπῶν εἰσόδων τοῦ παλατίου τοῦ ἀγάλμα τῆς Τύχης, ὅπερ εἶχε μεταφέρῃ ἐκ Ῥώμης, ἀλλὰ δὲν συνήργησεν εἰς κτίσιν ἄλλων θρησκευτικῶν οἰκοδομημάτων πλὴν μόνον χριστιανικῶν ἐκκλησιῶν. Δεκατέσσαρες ἀποδίδονται εἰς αὐτόν, ἐντὸς μόνον τοῦ περιόλου τῆς πόλεως, ἐξ αὐτῶν δὲ πρέπει ἰδίως νὰ μνημονευθῆ ἡ Ἁγία Σοφία, καθιερωμένη εἰς τὸν **Λόγον**, ὅστις ἐγένετο σὰρξ ἐν τῷ Χριστῷ καὶ περὶ οὗ φαίνεται ὅτι ἐν τῷ ὀγδόῳ κεφαλαίῳ τῶν **Παροιμιῶν** λέγει ὁ συγγραφεὺς πρὸς τὴν Σοφίαν· «Κύριος

ἔκτισέ με ἀρχὴν ὁδῶν αὐτοῦ εἰς ἔργα αὐτοῦ. Πρὸ τοῦ αἰῶνος ἐθεμελίωσέ με, ἐν ἀρχῇ πρὸ τοῦ τὴν γῆν ποιῆσαι». Ἡ ἐκκλησία αὕτη, ὅπως καὶ πολλοὶ ἄλλοι ἐν Κωνσταντινουπόλει, κατ' ἐπανάληψιν κατεστράφη ὑπὸ πυρκαϊᾶς καὶ ἀνεκτίσθη ἐν εὐφῇ ἢ ἐν μέρει κατὰ τὸ ἀρχαῖον αὐτῆς σχέδιον ὑπὸ τῶν διαδόχων τοῦ Κωνσταντῖνου, ἐπὶ τέλους δὲ ἀνεκαίνισθη ἐξ ὀλοκλήρου τοῦ ὀδοῦ τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ὅστις ἐξωκεν εἰς αὐτὴν τὸ σχῆμα τὸ ὁμοίον καὶ μέχρι τοῦδε θαυμάζομεν.

Ἡ Ἁγία Σοφία ὁμοίαζεν, ὡς γνωστόν, πρὸς τὰ πλεῖστα τῶν βυζαντινῶν οἰκοδομημάτων τῶν δύο πρώτων αἰῶνων ἀπὸ κτίσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἢ διάταξις αὐτῆς ἀντεστοίχει πρὸς τὴν διάταξιν τῶν Ἐκκλησιῶν τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης, περιελάμβανε δηλαδὴ ἑ.α ὀρθογώνιον μακρὸν σηκὸν ἢ ἑσωνάρθηκα ἐστεγασμένον διὰ ξυλίνης στέγης.

Ἦτο ἀρὰ γὰρ ὁ ὑπὲρ τῆς χριστιανικῆς λατρείας ζῆλος τοῦ Κωνσταντῖνου ἀποτέλεσμα ζώσης θρησκευτικῆς πίστεως; Ἦντινὲς ἀποβλέποντες εἰς τὸ ἐπικρατοῦν ἐν αὐτῷ πολιτικὸν πνεῦμα, ὑπεστήριξαν ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος δὲν ἔκρινε τὰ θρησκευτάματα εἰμὴ καθ' ἑσὸν ταῦτα ἠδύναντο νὰ συντελέσωσιν εἰς τοὺς πολιτικούς σκοπούς του. Αἱ ἐν τῷ βίῳ αὐτοῦ ἀνακολουθίαι, λέγουσι, καθὼς καὶ αἱ κακουργίαι του (οἷα λ.χ. εἶναι ἡ θανάτωσις τοῦ υἱοῦ του καὶ πολλῶν στενῶν συγγενῶν του) ἀποδεικνύουσιν ὅτι δὲν εἶχεν εἰλικρινῶς θρησκευτικὰς πεποιθήσεις. Ἄλλ' ἐκτὸς τῶν ἐκκλησιαστικῶν πανηγυριστῶν ἄλλοι συγγραφεῖς ἀντιπαροτρῶσιν ὅτι, ἂν τῷ ὄντι μόνον ἐκ πολιτικῶν λόγων ὑπεστήριξε τὴν νέαν πίστιν, δὲν θὰ ἐλάμβανε βεβαίως μέτρα τινά, τὰ ὅποια σπουδαίως ἔμελλον νὰ παραβάψωσι τὴν παλαιὰν θρησκείαν. Ἀπηγόρευσε λόγου χάριν τὴν ἐξάσκησιν τῆς ἱεροσκοπίας, ἣτις προέλεγε τὸ μέλλον διὰ τῆς παρατηρήσεως τῶν σπλάγγων τῶν θυμάτων, οὕτω δὲ ἐξηφανίσθη μία τέχνη, ἣν οἱ ἄνθρωποι ἐφοβοῦντο, διότι ἐνόμιζον ὅτι εἶχεν ἀποκαλυφθῆ

εις τὴν διεστραμμένην ἀνθρωπότητα ὑπὸ τῶν πεπτωκότων ἀγγέλων. Κατεπολέμησε πρὸς τούτους καὶ τὰς πρὸς τοὺς θεοὺς θυσίας, αἱ δὲ ἀπαγορεύσεις αὗται συνετέλεσαν εἰς τὸ νὰ καταστήσωσι περιττοὺς πλέον τοὺς ναοὺς τῶν θεῶν.

Ἐμπράκτως λοιπὸν ὁ Κωνσταντῖνος προέβαινε πολὺ περαιτέρω ἢ ὅσον θὰ ἠδύνατό τις νὰ υποθέσῃ λαμβάνων πρὸ ὀφθαλμῶν μόνον τὸ κείμενον τοῦ **Διατάγματος τοῦ Μεδιολάνου** (313), διότι τὸ Διάταγμα τοῦ Μεδιολάνου καθιέρωνεν ἀπλῶς καί μόνον τὴν ἐλευθερίαν τῆς συνειδήσεως. Τὴν ἀντίφασιν λοιπὸν ταύτην δὲν δυνάμεθα ἄλλως νὰ ἐξηγήσωμεν εἰμὴ λαμβάνοντες τοῦτο πρὸ πάντων ὑπ' ὄψιν, ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος ἦτο κυρίως Ῥωμαῖος Καίσαρ ἀπόφασιν ἔχων νὰ διατηρήσῃ τὴν ἐνότητα τοῦ κράτους. Κατενόει ὅτι ὁ χριστιανισμὸς ἦτο μία δύναμις, ἀπέναντι τῆς ὁποίας δὲν θὰ ἠδύνατο ἐπὶ μακρὸν χρόνον νὰ διατηρηθῇ ἡ παλαιὰ θρησκεία ἕνεκα τοῦ κατακερματισμοῦ αὐτῆς εἰς πολλὰς δεισιδαμονίας καὶ ἐγχωρίους λατρείας. Ἡ παλαιὰ θρησκεία δὲν ἠδύνατο ἐπιτυχῶς νὰ ἀνταγωνισθῇ πρὸς τὸν χριστιανισμόν, ἂν καὶ περιελάμβανεν ἐν ἑαυτῇ πολὺν πλοῦτον φιλοσοφικῶν ἐνοιῶν, διότι δὲν εἶχε τὴν δύναμιν ἐκείνην ἣν ὁ χριστιανισμὸς ἤντλει ἐκ τοῦ δόγματός αὐτοῦ στηριζόμενος εἰς μίαν ῥητὴν καὶ ὠρισμένην ἀποκάλυψιν.

Εἶναι λοιπὸν εὐνόητον ὅτι μία τοιαύτη ἐνότης θὰ ἔκρινε βαθεῖαν ἐντύπωσιν εἰς τὸ πνεῦμα τοῦ Ῥωμαίου αὐτοκράτορος. Ἦσθάνετο ὅτι ἡ θρησκευτικὴ ἐκείνη ἐνότης ἦτο μία δύναμις ἀνάλογος πρὸς τὴν ἐνότητα ἣν προσέδιδεν εἰς τὸ κράτος ἡ ἰδικὴ του δύναμις. Ὅχι λοιπὸν μόνον ἐξ ὑπολογισμῶν, ἀλλὰ καὶ ἐκ πεποιθήσεως, συνετάχθη πρὸς τὴν ὁσημέραι αὐξανόμενῃν πνευματικῇ ἀρχῇ, εἰς τὴν ἀπέβλεπε μετὰ θαυμασμοῦ.

Εὐθὺς ὡς εἶχε κατανοηθῇ ἐν Ῥώμῃ ἡ ὑπάρχουσα διαφορὰ μεταξὺ Ἰουδαίων καὶ Χριστιανῶν καὶ εἶχε καταφανῶς διακριθῇ ἡ δημοκρατικὴ τάσις τῆς νέας θρησκείας, συνησθάνθησαν

πάντες ὅτι ἡ ἀπλὴ διδασκαλία τοῦ Εὐαγγελίου εἶχε μίαν διαλυτικὴν δύναμιν, ἣτις ἐξέθετεν εἰς κίνδυνον τὸ κράτος. Ἄλλ' ἔταν ὅμως τὴν ἀπλὴν ταύτην εὐαγγελικὴν διδασκαλίαν ἤρχισε νὰ διαδέχεται ὁ δογματικὸς χριστιανισμὸς, οἱ αὐταρχικοὶ τῆς Ῥώμης ἐνεπλήσθησαν ἐνθουσιασμοῦ ὑπὲρ τῆς μεγαλοπρεποῦς ἐνότητος, ἦν ἡ νέα θρησκεία ἐπραγματοποιεῖ. Δὲν εἶναι ὅμως διὰ τοῦτο ἀνάγκη νὰ υποθέσωμεν ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος ἦτο χριστιανὸς πιστεύων καθ' ὃν τρόπον ἐννοοῦμεν ἡμεῖς σήμερον τὴν θρησκευτικὴν πίστιν. Εἶναι ἐνδεχόμενον ὅτι ὁ φόβος τοῦ παντοδυνάμου Θεοῦ, τοῦ κολάζοντος τοὺς ἁμαρτωλοὺς δι' αἰώνων βασάνων, θὰ συνετέλεσε πρὸ πάντων εἰς τὸ νὰ δεχθῇ τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν, ὀλιγωτέραν δὲ ἐντύπωσιν θὰ ἔκαμεν εἰς τὸ πνεῦμά του ἡ χριστιανικὴ ἀντίληψις ἐνὸς οὐρανοῦ Πατρός, ἐνώπιον τοῦ ὁποίου πάντες οἱ ἄνθρωποι εἶναι ἴσοι, δοῦλοι καὶ ἐλεύθεροι, Ῥωμαῖοι καὶ βάρβαροι.

Ἄλλὰ μετὰ δυσαρεσκείας θὰ παρετήρησεν ὅτι καὶ ἐν αὐτῇ τῇ χριστιανικῇ ἐκκλησίᾳ εἶχον ἀναφανῆ ἔριδες καὶ διαιρέσεις, ὡς ἀνὴρ δὲ δραστήριος καὶ ὀργανωτικὸς ἠθέλησε νὰ θέσῃ τέρμα εἰς τὸν ἀπειλητικὸν ἐκεῖνον κίνδυνον. Συνεκάλεσε λοιπὸν τὴν πρώτην ἐν Νικαίᾳ Οὐκουμενικὴν Σύνοδον (325), ἵνα στερεώσῃ τὴν ἐνότητα τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἀκριβῶς καθορίσῃ τι ἦτο ἡ ἀλήθεια, ἦτοι, ὑπὸ τὴν πολιτικὴν ἐποψίν, ἡ εἰρήνη. Ἐφ' ὅσον ἡ μελέτη τῶν μεταφυσικῶν ζητημάτων δὲν ἐτάρασεν εἰμὴ τὰς ψυχὰς τῶν φιλοσόφων ὑπὸ τὰ περίστυλα τῶν Ἀκαδημιῶν, ἠδύνατο εἰς Ῥωμαῖος ἐπαρχος, ὁ Πιλᾶτος, νὰ ἐκφράξῃ σκεπτικῶς τὰς ἀμφιβολίας του καὶ νὰ ἐρωτᾷ «τί ἐστὶν ἀλήθεια;» ἄλλ' ἔταν ὅμως ἡ ἐρώτησις αὕτη κατέστη ἐπικίνδυνος εἰς τὴν Ῥωμαϊκὴν εἰρήνην (Pax romana) ἔπρεπε νὰ ἔχωσιν οἱ δημόσιοι λειτουργοὶ ῥητὰς καὶ λεπτομερεῖς ὁδηγίας, προερχομένας ἐξ ἀνωτέρας ἀρχῆς πρὸς λύσιν τῆς

δυσκολίας. Προσωπικῶς ἠδύνατο ὁ αὐτοκράτωρ νὰ ἔχη οἰανδήποτε γνώμην ἠθελε περὶ τῆς ἀληθείας τῶν δογμάτων ἢ νὰ ἐπιναπαύηται ἐν τῇ ἀγνωσίᾳ, ἀλλ' ὡς ἀντιπρόσωπος τῆς ὑπεριότητος τοῦ κράτους ἀρχῆς ἠθελε τὴν ἐνότητα, τὴν σταθερότητα, τὴν ὑποταγὴν εἰς τὰ ὕψιστα τῆς πολιτείας συμφέροντα, ὡς συγκεντρῶν δὲ ἐν ἑαυτῷ τὴν πᾶσαν ἐξουσίαν ἐπίστευεν ὅτι ἐγίνωσκε κάλλιον παντὸς ἄλλου ποῖον ἦτο τὸ συμφέρον τοῦ κράτους.

Αἱ ἀνακολουθίαι τοῦ Κωνσταντίνου προέρχονται τῷ ὄντι ἐξ ἀνθρωπίνης ἀδυναμίας, τῆς ὁποίας δὲν ἦσαν ἀπηλλαγμένοι καὶ αὐτοὶ οἱ ἥρωες τῆς πίστεως. Πρέπει λοιπὸν νὰ δεχθῶμεν ὅτι ὁ αὐτὸς ἄνθρωπος, ὅστις δὲν ἐδίσταζε νὰ θραύσῃ διὰ τῆς βίας πᾶσαν ἀντίστασιν, δὲν ἐνόμιζεν ὅτι ἦτο ἀνακόλουθος πρὸς ἑαυτὸν ἐκδίδων ὑπὲρ τοῦ χριστιανισμοῦ διατάγματα σημαντικώτερα τῆς κτίσεως ἐκκλησιῶν καὶ τὰ ὁποία ἀποδεικνύουσι πόσον αἱ χριστιανικαὶ ἰδέαι εἶχον ἤδη διαδοθῆ. Κατήργησεν τὴν σταύρωσιν, ἀπηγόρευσε τὴν θανάτωσιν ἢ τὴν ἐκθεσιν τῶν μικρῶν παιδίων, δὲν ἐπέτρεπε πλέον τοὺς ἀγῶνας τῶν μονομάχων καὶ ὑπεστήριξε τὴν ἔδρυσιν φιλανθρωπικῶν καταστημάτων.

Ὁ Κωνσταντῖνος ἐθεώρει ἑαυτὸν πρὸ πάντων Ῥωμαίων αὐτοκράτορα· ἡ γλῶσσά του ἦτο ἡ λατινικὴ, τὴν δὲ ἑλληνικὴν, καθὼς λέγουσιν οἱ ἱστορικοὶ, σπανίως μόνον ὠμίλει. Δὲν ὑπάρχει δὲ ἀμφιβολία ὅτι ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τῶν γλωσσῶν σκοπὸς του ἦτο ἡ ἐπικράτησις τοῦ λατινικοῦ στοιχείου. Καὶ ὡς πρὸς τοῦτο δὲ ἠκολούθησε τὸ παράδειγμα πολλῶν ἐκ τῶν προκατόχων του. Δὲν εἶναι μεμονωμένον γεγονός· τὸ λεγόμενον περὶ τοῦ αὐτοκράτορος Κλαυδίου, ὅτι δηλαδὴ ἀφῆρσε τὰ πολιτικὰ δικαιώματα ἐνὸς ἐκ τῶν κατοίκων τῆς Λυκίας, διότι δὲν κατελάμβανε τὴν λατινικὴν γλῶσσαν, διότι, ἔλεγεν ὁ αὐτοκράτωρ, πᾶς Ῥωμαῖος πολίτης ὀφείλει νὰ γινώσκῃ τὴν γλῶσσαν τοῦ κράτους. Καὶ ἐν ταῖς ἐπαρχίαις ἡ ἐπίσημος γλῶσσα

ἦτο ἡ λατινικὴ, προσέτι δὲ καὶ τῶν νομισμάτων αἱ ἐπιγραφαί, τοῦλάχιστον τῶν χρυσῶν καὶ ἀργυρῶν, ἦσαν λατινικαί, μόνον δὲ τῶν μικρῶν χαλκῶν νομισμάτων αἱ ἐπιγραφαί, τὰ ὅποια ἔχουσι πάντοτε τοπικὸν μᾶλλον χαρακτῆρα, ἐπετρεπέτο ἀνεκαθεῖν νὰ μὴ εἶναι λατινικαί.

Αἱ μεταξὺ τῶν δύο ἐθνῶν σχέσεις, μάλιστα δὲ ἡ ἐγκατάστασις πλείστων ἀπομάχων ἐν τῇ Ἀνατολῇ καὶ ἡ ἐπίδρασις τῆς ἐν Ῥώμῃ κεντρικῆς κυβερνήσεως, συνετέλεσαν εἰς τὴν διάδοσιν τῆς λατινικῆς γλώσσης ἀπὸ τῶν πρώτων ἤδη ἀπὸ Χριστοῦ αἰώνων. Ἐκ πολλῶν τεκμηρίων ἐξάγεται ὅτι πολλοὶ τῶν Ἑλλήνων συγγραφέων, μάλιστα τῶν ἱστορικῶν, δὲν ἠγνόουν τὴν λατινικὴν. Ὁ Πλούταρχος λέγει περὶ ἑαυτοῦ ὅτι ὀφέ ποτε καὶ πόρρω τῆς ἡλικίας ἤρchiσε νὰ ἀσχολῆται μὲ τὰ λατινικά, παρέχει δὲ παραδείγματα τῶν ἀστείων παρανοήσεων εἰς ἃς ὑπέπιπτον οἱ Ἕλληνες ἕνεκα τῆς ἀτελοῦς γνώσεως τῆς λατινικῆς γλώσσης. Ὁ Κωνσταντῖνος λοιπὸν ἐν τῇ νεᾷ αὐτοῦ πρωτευούσῃ περιεστοιχίζετο ὑπὸ Ἑλλήνων, οἵτινες εἶχον οἰκειότητα πρὸς τὰ λατινικά, αὐτοὶ δὲ ἦσαν οἱ ἀνήκοντες εἰς τὰς ἀνωτέρας κοινωνικὰς τάξεις. Πρασεπάθησε δὲ διὰ παντὸς τρόπου νὰ ἀναδείξῃ τὴν μητρικὴν αὐτοῦ γλῶσσαν ἐπίσημον γλῶσσαν τοῦ κράτους. Ὁ ἐκκλησιαστικὸς ἱστοριογράφος Εὐσέβιος, σύγχρονος καὶ θαυμαστής τοῦ Κωνσταντίνου, λέγει ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ ἠνάγκαζε τοὺς στρατιώτας νὰ προσεύχωνται λατινιστὶ καὶ μεταφράζει μάλιστα τὸ κείμενον τῆς προσευχῆς ταύτης. Καὶ ἂν ἀμφισβητηθῆ δὲ ἡ ἀκρίβεια τῆς μαρτυρίας τοῦ Εὐσέβιου, ἀναντίρρητον ὅμως εἶναι ὅτι ἐν τῷ στρατεύματι λατινιστὶ ἐδίδοντο τὰ προστάγματα. Δὲν εἶναι ὅμως καὶ ἀπίθανον αἱ προσπάθειαι τοῦ αὐτοκράτορος νὰ προσέβησαν τῷ ὄντι μέχρι τοῦ σημείου τὸ ὅποιον ἀναφέρει ὁ Εὐσέβιος.

Ἄφ' οὗ ὁ χριστιανισμὸς ἀνεγνωρίσθη ὡς ἐπίσημος θρησκεία

τοῦ κράτους, ἔπρεπε κατὰ φυσικὸν λόγον ἢ γλῶσσα τοῦ κράτους νὰ ἀποβῆ καὶ γλῶσσα τῆς ἐκκλησίας. Ἐν τῷ ζητήματι τούτῳ ὁ αὐτοκράτωρ περιῆλθεν εἰς σύγκρουσιν πρὸς τοὺς ἐξωτερικοὺς τῆς Ἀνατολῆς καὶ ἠναγκάσθη ἐν πολλοῖς νὰ ὑποχωρήσῃ. Ἄλλὰ καὶ κατὰ τοῦτο ὁ Κωνσταντῖνος ἐπέβαλε τὴν θέλησίν του, ἀπόδειξις δὲ εἶναι ὅτι καὶ ἐν τῇ Συνόδῳ τῆς Νικαίας (325) ἀποτετινόμενος πρὸς Ἑλληνας ἐπισκόπους ὠμίλησε λατινιστί.

Καὶ ἂν δὲν εἴχομεν ἄλλοθεν εἰδήσεις περὶ τῶν διαθέσεων καὶ τῶν πράξεων τοῦ αὐτοκράτορος καθ' ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ ζήτημα τοῦτο, θὰ ἠδυνάμεθα ἐκ τῆς ἐξετάσεως τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης νὰ πορισθῶμεν τεκμήρια περὶ τῶν γενομένων προσπαθειῶν πρὸς ἐκλατινίσιν αὐτῆς, αἵτινες ἐν μέρει καὶ ἐπέτυχον. Πράγματι δὲ αἱ ἑλληνικαὶ ἐπιγραφαὶ τοῦ 4ου αἰῶνος περιέχουσιν ὄχι ὀλίγας λατινικὰς λέξεις ἀναμίκτους πρὸς τὰς ἑλληνικὰς, τοῦτο δὲ παρατηρεῖται ὄχι μόνον εἰς τὰς ἐπιγραφὰς τῆς κυρίως Ἑλλάδος, ἀλλὰ καὶ εἰς ἄλλας αἵτινες ἀνευρέθησαν εἰς τόπους πολὺ ἀπομακρυσμένους ἀπὸ τῆς αὐτοκρατορικῆς αὐτῆς. Τὸ αὐτὸ συμβαίνει καὶ εἰς τοὺς ἑλληνικοὺς παπύρους τοὺς ἀποκαλυφθέντας κατὰ τὸ 1898 ἐν Ὁξυρρύγχῳ τῆς Ἄνω Αἰγύπτου· πολλαὶ δηλαδὴ λατινικαὶ λέξεις εἶναι παρεισηγμένα εἰς κείμενα παπύρων χρονολογούμενα ἀπὸ τοῦ τετάρτου αἰῶνος.

Ἄλλ' ὅμως καὶ πρὸ τῆς ἐποχῆς ταύτης εἶχον ἤδη γίνῃ, καθὼς φαίνεται, ἀπόπειρα ἀμοιβαίας γλωσσικῆς συνεννοήσεως μεταξὺ τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Δύσεως. Οἱ περίεργοι ἑλληνολατινικοὶ διάλογοι, οἱ φερόμενοι ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Δοσιθέου, οἵτινες εἶναι οὐδὲν ἄλλο ἢ ἐγγχειρίδια συνομιλίας εἰς τὰς δύο γλώσσας, ἐγράφησαν κατὰ τὸν τρίτον αἰῶνα. Ἄλλὰ τοιούτου εἴδους βιβλία δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἔχωσι μεγάλην ἐπίδρασιν ἐπὶ τοῦ πλήθους.

Περὶ τὰ τέλη τῆς βασιλείας τοῦ Κωνσταντίνου αἱ δύο ἰσχυραὶ δυνάμεις, αἵτινες ἔθετον εἰς κίνδυνον τὸν ἐθνικὸν ἑλληνισμόν, ἢ

λατινικὴ γλῶσσα καὶ ὁ χριστιανισμός, εἶχον ἀποβῆ κατ' ἐξοχὴν ἀπειλητικά. Ὁ ἀγὼν κατὰ τῆς θρησκείας καὶ τῆς γλώσσης τῆς Ἑλλάδος ἤρχισεν, ὅλος δὲ ὁ ὄγκος τῆς ἐξουσίας κατευθύνεται ἐναντίον τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ὅστις οὐδὲν ἄλλο εὐρίσκει στήριγμα εἰμὴ αὐτὸ τὸ ἔδαφος ὅπου διεξάγεται ἡ πάλη.

Ἡ Ῥώμη, ὅπως θὰ ἴδωμεν, ὑπερίσχυσε ἐν τῇ διοικήσει τοῦ κράτους καὶ τῆς Ἐκκλησίας, διότι ἐκεῖ μάλιστα ἔχουσι πλειότεραν δρᾶσιν τὸ κύρος τῆς παραδόσεως καὶ τὸ παράδειγμα. Ἄλλως δὲ ἡ ἐπιτυχία αὐτῆ δὲν μετέβαλε κατὰ πολὺ τὴν ὑπόστασιν τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἴσως μάλιστα ἕνεκα ἀκριβῶς τῆς ἐπικρατήσεως ἐκείνης τοῦ λατινισμοῦ κατώρθωσε τὸ ἑλληνικὸν στοιχεῖον νὰ συντηρηθῆ, διότι δὲν ἦτο δυνατόν νὰ πραγματοποιηθῆ ἡ ἐνότις, ἣν ἐξεθείασαν αἱ μεγαλύτεραι διάνοιαι τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος, εἰ μὴ διὰ τῆς ὑποτάξεως τῶν διανοημάτων καὶ τῶν αἰσθημάτων εἰς τὴν πειθαρχίαν τῶν Λατίνων. Τὴν δὲ τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους ἐνότιητα, τὴν ὅποیان οὐδεμία πολιτικὴ εἶχε κατορθώσῃ μέχρι τοῦδε νὰ πραγματοποιήσῃ διὰ τῆς συγχωνεύσεως τῶν διηρημένων ἑλληνικῶν φυλῶν, ἐδημιούργησε, ἐπὶ τέλους ἢ Ἐκκλησία. Τοῦτο βεβαίως δὲν ἐπετεύχθη ἀνευ θυσίας πολλῶν ὑψηλοτέρων αἰσθημάτων, ἀλλ' ὅπως δὴποτε ἐσφίξετο μὲν ἐπὶ τοῦ παρόντος ἢ ὕλική ὑπαρξίς τοῦ ἔθνους, ὑπῆρχε δὲ πάντοτε ἡ ἐλπίς τῆς ἀναγεννήσεως ἑνὸς λαμπροτέρου μέλλοντος.

Ὁ ἄμεσος τοῦ Κωνσταντίνου διάδοχος, ὁ Κωνσταντῖνος, ἠκολούθησε κατὰ πάντα τὴν πολιτικὴν τοῦ προκατόχου του. Εἶναι καὶ αὐτὸς χριστιανὸς αὐτοκράτωρ, μετὴν διαφορὰν μόνον διείνε καθαρὸς Ἀριανὸς καὶ κατέχεται πλειότερον ὑπὸ τοῦ πάθους τῆς ἀπολυταρχίας καθ' ὅλην τὴν δύναμιν τῆς λέξεως. Καὶ ἐπὶ τοῦ Κωνσταντίνου γλῶσσα τοῦ κράτους εἶναι ἡ λατινικὴ. Ἄλλὰ διὰ τοῦ Ἰουλιανοῦ (361—363) ἐπέρχεται ἰσχυρὰ ἀντίδρασις.

Ὁ Ἰουλιανός, ἀνὴρ ἐξαιρετοῦ εὐφυΐας καὶ ἀρίστων διαθέσεων, ἔχων δὲ ἀπόφασιν νὰ διατηρήσῃ τὴν ἀσφάλειαν καὶ τὸ μεγαλεῖον τοῦ κράτους καὶ ἐπὶ θυσίᾳ ἀκόμη καὶ τῆς ἡσυχίας καὶ τῆς προσωπικῆς αὐτοῦ εὐτυχίας, μετεχειρίσθη πρὸς τοῦτο μέσα ἐντελῶς ἀντίθετα πρὸς τὰς ἰδέας τῶν ἀμέσων αὐτοῦ προκατόχων. Ἄλλ' ἢ εὐστοχία τῆς κρίσεως συντελεῖ μᾶλλον ἢ ἢ ἀρετὴ εἰς τὴν ἐπιτυχίαν τῶν πολιτικῶν ἀνδρῶν, διὰ τοῦτο δὲ ἢ δραστηριότης τὴν ὅποιαν ἐπ' ὀλίγον μὲν χρόνον, ἀλλὰ μετ' ἀπιστεῦτου ἐντάσεως ἀνέπτυσεν ὁ Ἰουλιανός, δὲν ἀφήκε μόνιμα καὶ διαρκῆ ἀποτελέσματα. Ἦτο ἀνεπίδως τοῦ Κωνσταντινοῦ, καταγόμενος ἐκ γένους λατινικοῦ, καὶ ὅμως εἶχε τὴν συνειδήσιν ὅτι ἦτο Ἑλληὴν μᾶλλον ἢ Ῥωμαῖος, τοῦτο δέ, καθὼς φαίνεται, διότι ἐγεννήθη ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ ἀνετράφη ἐν τῇ Ἀνατολῇ. Ἄλλ' ἢ ἀνατροφή του καὶ ὁ παράφορος σεβασμὸς του πρὸς τοὺς μεγάλους ποιητὰς καὶ συγγραφεῖς τῆς Ἑλλάδος τὸν ἀπέσπασαν ἀπὸ τῆς χριστιανικῆς πίστεως.

Εἶναι περιεργον ὅτι οὐδέποτε ἐπεσκέφθη τὴν Ῥώμην, ἀν καὶ ἐπεκράτει ἐν Ῥώμῃ ἢ θρησκεία τῶν ἐθνικῶν, καὶ ὅτι τὴν λατινικὴν γλῶσσαν ἔμαθεν ἐν Γαλατία, ὅταν μετέδῃ ἐκεῖ ὡς ἀρχιστράτηγος. Ἑλληνιστὶ συνήθως ὠμίλει καὶ τὴν ἑλληνικὴν μετεχειρίζετο καὶ γράφων καὶ διαλογιζόμενος. Τοῦτο ἤξευρον καὶ οἱ στρατιῶται του καὶ διὰ τοῦτο δυσαρεστηθέντες κατὰ τινα πρὸς τὰ βορειοδυτικὰ τοῦ κράτους ἐκστράτειαν ἐναντίον του ἐγόγγυζον ἐν τῇ στρατοπέδῳ ὀνομάζοντες αὐτὸν ἄπιστον Ἑλληνα καὶ μωρὸν Ἀσιάτην μὲ ὄλην τὴν ἐπίδειξιν τῆς σαφίας του.

Οἱ προκατόχοι του, ἔχοντες συνειδήσιν τῆς δυνάμεώς των ὡς κύριοι κράτους παγκοσμίου, ἐθεώρουν ἀπαραίτητον νὰ καθίστανται ἀπρόσιτοι. Ὁ Ἰουλιανὸς μὲ τὸν ἀσκητικὸν χακτῆρὰ του καὶ τὴν ἀγάπην του πρὸς τὴν εὐτραπελίαν ἔπραττεν

ὅπως τὸ ἐναντίον. Ὅταν ἔγινε μόνος κύριος τοῦ κράτους καὶ φανερὰ πλέον συνετάχθη πρὸς τὴν παλαιὰν θρησκείαν, ἐθεώρει τιμὴν του νὰ ἐκτελῇ εἰς τοὺς ναοὺς τῶν θεῶν τὰ ταπεινότατα ἔργα τῆς λατρείας. Ἀπεστρέφето κατ' ἐξοχὴν τὸ ὄνομα τοῦ τυράννου, λέγεται δὲ ὅτι μόνον ἕνεκα τῆς ἰδέας ὅτι οἱ σύγχρονοι αὐτοῦ ἦσαν ἀνάξιοι ἐλευθέρου πολιτεύματος δὲν ἀποκατέστησε τὴν δημοκρατίαν.

Ἐπιθυμῶν νὰ εἶναι δημοτικὸς προσεφέρετο πρὸς τὴν σύγκλητον μετ' εὐλαδίας, ἣν οὔτε ἐγίνωσκε οὔτε ἀπὸ πολλοῦ χρόνου ἐπεθύμει τὸ συνέδριον ἐκεῖνο, καὶ προετίμα νὰ καλᾶσῃ μᾶλλον διὰ σατυρικῶν λοιδορογραφημάτων ἢ διὰ τῆς αὐστηρότητος τῶν νόμων τὰς εἰς τὴν αὐτοκρατορικὴν του μεγαλειότητα γενομένης προσβολᾶς· δὲν ἀντελαμβάνετο ὅτι δηκτικοὶ λόγοι, ὡς ἐκεῖνοι οὐς ἀπέτεινε πρὸς τοὺς μαλθακοὺς κατοίκους τῆς Ἀντιοχείας, ἐξήγειρον ἐναντίον του ἀσπόνδους ἐχθροὺς πολὺ μᾶλλον ἢ ἢ θανατικὴ ποινὴ ὀλίγων στασιαρχῶν.

Μεταχειρίζετο δὲ τὴν εὐφυΐαν του εἰς τὴν ἐπικίνδυνον τέρψιν τοῦ νὰ κινή τὸν γέλωτα τῶν ὑπηκόων του διασύρων πάντας τοὺς πρὸ αὐτοῦ αὐτοκράτορας πλὴν τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου, ὅστις ἦτο καὶ αὐτὸς φιλόσοφος. Μόνον ἢ ἀκατάβλητος δραστηριότης του καὶ αἱ πολεμικαὶ του ἐπιτυχίαι ἠδυνήθησαν νὰ ἀντισταθμίσωσι τὴν διαλυτικὴν ἐπίδρασιν τῆς ἥμιστα αὐτοκρατορικῆς μανίας ὑφ' ἧς κατείχετο, τοῦ νὰ συζητῇ καὶ νὰ θεολογῇ. Ἄν μετὰ τὴν ἀποτυχίαν τοῦ κατὰ τῶν Περσῶν πολέμου ἤθελεν ἐπιζῆσῃ, δὲν θὰ ἠδύνατο ἀναμφιβόλως νὰ διατηρήσῃ τὴν ἀρχὴν εἰμὴ μεταβαλλόμενος εἰς δεσπότην, παρὰ πάσας τὰς φιλοσοφικὰς θεωρίας τῶν διδασκάλων του.

Κατὰ τὴν κοινὴν ἀντίληψιν ὁ πολιτικὸς ἀνὴρ πρέπει νὰ ἐπιδιώκῃ κατὰ πρῶτον λόγον τὴν πρόοδον τῆς ὀλικῆς εὐπραγίας καὶ τῆς δυνάμεως τοῦ κράτους, ὑπὸ δὲ τὴν ἔποψιν ταύτην

ἡ ἀποστασία τοῦ Ἰουλιανοῦ ὑπῆρξεν ἄλλο ἢ μίᾳ ἀσύνετος ἀντίδρασις. Ἡ γαλήνη τοῦ κράτους ὑπέστη ἐξ αὐτοῦ σοβαρὸν κλονισμὸν τόσῳ μᾶλλον, ὅσῳ ὁ Ἰουλιανὸς εἶτε ἐξ ἐνδομύχου μίσους πρὸς τὸν χριστιανισμὸν εἶτε ἐκ φιλοσοφικῆς διαθέσεως πρὸς τὴν συζήτησιν ἀντιθέτων γνωμῶν ἐπολέμησεν ὅσον ἠδύνατο τὴν ἐνότητα τῆς χριστιανικῆς ἐκκλησίας, ἀνακαλῶν ἐκ τῆς ἐξορίας τοὺς αἵρετικούς καὶ ὑποστηρίζων τὸν σχηματισμὸν ἢ τοῦλάχιστον τὴν διατήρησιν νέων αἱρέσεων.

Ἡθέλησε μάλιστα καὶ καιριώτερον νὰ κτυπήσῃ τὴν ἐχθρικήν θρησκείαν, διατάσων ὅτι οἱ σοφισταὶ ἢ ῥητοροδιδάσκαλοι, οἵτινες ἦσαν οἱ πανεπιστημιακοὶ καθηγηταὶ τῶν χρόνων ἐκείνων καὶ ὧν ὁ διορισμὸς ὑπέκειτο εἰς τὴν αὐτοκρατορικὴν κύρωσιν, δὲν ἔπρεπε νὰ εἶναι χριστιανοί. Τὸ τυραννικὸν τοῦτο μέτρον ὑπεστήριξε δι' ἐνὸς σοφίσματος. *Ἄτοπον εἶναι*, ἔλεγεν, οἱ ἐρμηνεύοντες τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς νὰ ἀτιμάζωσι τοὺς ὑπ' αὐτῶν τιμηθέντας θεούς. Δὲν ἀντελαμβάνετο ὅτι ὁ χριστιανισμὸς εἶχεν ὀλίγον κατ' ὀλίγον κατασταθῆ στερεὸν οἰκοδόμημα, ἔχον ὡς θεμέλιον τὴν θεῖαν ἀποκάλυψιν τοῦ Εὐαγγελίου, ἣν ἐστήριζον ἀπαρασαλεύτως ἡ παράδοσις τῆς Ἐκκλησίας καὶ αἱ ἀποφάσεις τῶν συνόδων. Δὲν ἦτο λοιπὸν δυνατὸν νὰ ἀντικατασταθῆ τὸ οἰκοδόμημα τοῦτο δι' ἐνὸς συστήματος θρησκευτικοῦ προερχομένου ἐκ τῆς κατεργασίας λογίων ἀνδρῶν. Διότι ὁ Ἰουλιανὸς δὲν ἀντέτασεν εἰς τὸν δογματικὸν χριστιανισμὸν τὴν ἐλευθερίαν τῆς σκέψεως, τὴν ὁποίαν εἶχον ἄλλοτε οἱ ἔθνη, ἀλλ' ἐν εἶδος φιλοσοφικῆς θεολογίας εἰλημμένης κατὰ τὸ πλεῖστον ἐκ τῶν νεοπλατωνικῶν θεωριῶν. Ἀπὸ πολλοῦ ἤδη τὴν ἀπλοϊκὴν θρησκείαν τῶν ἀρχαίων θεῶν τῆς Ἑλλάδος εἶχε διαδεχθῆ μίᾳ μυστικολατρείᾳ ἀνατολικῆς προελεύσεως καὶ χαρακτηριστῆρος ἀριστοκρατικοῦ, τὴν ὁποίαν δύσκολον ἦτο νὰ μνη-

θῶσιν οἱ ἀγρόται (pagani) τῆς Δύσεως καὶ οἱ ἐργατικοὶ ἄνθρωποι τῶν μεγάλων πόλεων τῆς Ἀνατολῆς.

Ἡ αὐτοκρατορικὴ ἐκείνη θεολογία, ἂν καὶ αὐθαίρετος κατὰ τὰ ἄλλα, εἶχε καὶ τοῦτο ἀκόμη τὸ μειονέκτημα, ἀγωνιζομένη πρὸς τὸν χριστιανισμὸν, ὅτι ἐν πολλοῖς εἶχε καὶ κοινὰ τινα σημεῖα πρὸς αὐτόν· τὸν Μίθραν—Ἥλιον τὸν ἐκ θεοῦ γεννηθέντα καὶ κατὰ πάντα ἕμοιον πρὸς τὸν πατέρα, τὴν Ῥέαν, παρθένον καὶ μητέρα τῶν θεῶν, τὸν Ἀσκληπιόν, ὅστις διὰ τῆς ζωοποιοῦ δυνάμεως τοῦ Ἥλιου ἔλαβε μορφήν ἀνθρωπίνην καὶ ἐπεφάνη ἐπὶ τῆς γῆς, ἵνα θεραπεύῃ τὰ ψυχικὰ καὶ σωματικὰ νοσήματα. Ὁ δὲ τρόπος τοῦ παριστάνειν τοὺς θεοὺς τούτους, καθὼς καὶ ἄλλους ἀκόμη, θά προεκάλει βεβαίως μεταξὺ τῶν συγχρόνων τὸ ἐρώτημα μὲ τί δικαίωμα λοιπὸν ὁ θεολογῶν αὐτοκράτωρ κατηγόρει τοὺς χριστιανούς ὡς ἀσεβεῖς ἢ ὡς δεισιδαίμονες;

Ἄλλως δὲ θά ἐφαίνετο εἰς τοὺς ἀπλοϊκοὺς λάτρεις τῶν ἀρχαίων θεῶν ἀλλόκοτον νὰ ἀκούωσι τὸν αὐτοκράτορα παρακινουντα τοὺς ἱερεῖς εἰς παντοειδεῖς ἀρετάς, αἵτινες ἄλλοτε δὲν ἦσαν ἐν πολλῇ τιμῇ, νὰ διάγωσι λόγου χάριν βίον ἀγνόν καὶ ἀσκητικόν νὰ ἀπέχωνται τῶν βιβλίων ἐκείνων ἅτινα μολύβουσι τὴν φαντασίαν, νὰ ἰδρῶσιν ἀγαθοεργὰ καταστήματα, νὰ ἀποφεύγωσι τὰ θεάτρα καὶ τὰ συμπόσια, νὰ τηρῶσι τὴν ἱερατικὴν ἀξιοπρέπειαν ἀπέναντι τῶν ἀρχόντων. Αἱ ἐπιστολαί, δι' ὧν ὁ Ἰουλιανὸς κάμνει πρὸς τοὺς ἱερεῖς τὰς συστάσεις ταύτας, τιμῶσι μὲν βεβαίως τὸν χαρακτήρα του, ἀλλὰ καὶ σαφέστατα ἀποδεικνύουσιν ὅτι ὁ γράφας αὐτὰς δὲν ἦτο ἄνθρωπος ὁ κατάλληλος ὅπως διευθύνῃ τὰς αὐταρχικὰς τάσεις τῆς ἐποχῆς του καὶ τοῦ ἔθνους του. Δὲν εἶναι λοιπὸν καθ' ἔλου θαυμαστὸν ὅτι ἡ ἀντίδρασις ἢ ἐπιχειρηθεῖσα ὑπὸ τοῦ Ἰουλιανοῦ ἀπέβη ἐντελῶς ἀνίσχυρος, εὐθὺς ὡς ἐκεῖνος ἐξέλιπε μετὰ βραχεῖαν βασιλείαν δεκαεξὶ μόνον μηνῶν.

Οἱ πρῶτοι διάδοχοι τοῦ Ἀποστάτου ἠδυνήθησαν ἄνευ κόπου νὰ ἐπαναφέρωσι τὸ κράτος εἰς τὴν ὁδὸν τὴν χαραχθεῖσαν ὑπὸ τοῦ Κωνσταντίνου. Δὲν ἦσαν μισαλλόδοξοι, οὐδὲ ἐσκέφθησαν νὰ καταδιώξωσι τοὺς ἐθνικούς. Οἱ ὁπαδοὶ τῆς ἀρχαίας θρησκείας ἦσαν ἀκόμη τόσον πολλοί, μάλιστα μεταξὺ τῶν ἀνωτέρων τάξεων, ὥστε οἱ τότε πολιτικοὶ ἄνδρες ἐνόμισαν ἔργον συνέσεως νὰ μὴ ἐξάπτωσι βίαια πάθη, ἀλλὰ νὰ ἀφήσωσι τὴν νέαν ἐκείνην φάσιν τῆς εἰδωλολατρείας νὰ καταπέσῃ ἀφ' ἑαυτῆς. Ἐκτὸς δὲ τούτου οἱ πεπαιδευμένοι μεταξὺ τῶν χριστιανῶν, μάλιστα ἐν τῇ Ἀνατολῇ, δὲν ἤθελον νὰ διαρρήξωσι πάντα δεσμὸν πρὸς τὴν παλαιὰν σοφίαν· ἐθεώρουν μόνον τὰ ἔργα τῶν ἀρχαίων συγγραφέων ὡς ἔξοχα ἀνθρώπινα ἔργα τὰ ὅποια οὐδεὶς ἠδυνήθη νὰ ὑπερβῇ ὑπὸ λογοτεχνικὴν ἔποψιν, καὶ ἐπίστευον ὅτι διὰ τῆς χάριτος τοῦ θεοῦ τινὲς ἐκ τῶν ἀρχαίων σοφῶν εἶχον προαισθανθῆ τὴν ἀλήθειαν ἣτις ἔμελλε διὰ τοῦ χριστιανισμοῦ νὰ ἀποκαλυφθῇ. Διὰ τοῦτον δὲ ἀκριβῶς τὸν λόγον ἐχαρακτήρισamen ὡς σόφισμα τὴν γνώμην τοῦ Ἰουλιανοῦ, ὅτι δῆθεν οἱ χριστιανοὶ ἕνεκα τῆς θρησκείας τῶν ἦσαν ἀνίκανοι νὰ ἐρμηνεύωσι τὸν Ὅμηρον ἢ τὸν Πλάτωνα. Τόσῳ δὲ μᾶλλον ἡ γνώμη τοῦ αὐτοκράτορος ἦτο ἀστήρικτος, διότι παρὰ τῶν ἐθνικῶν διδασκάλων δὲν ἀπῆτει νὰ πιστεῦωσιν ἀπολύτως καὶ μετὰ πάσης λεκτικῆς ἀκριβείας εἰς τὰ λεγόμενα ὑπὸ τῶν παλαιῶν συγγραφέων, ἀλλ' ἄφινεν αὐτοὺς ἐλευθέρους νὰ ἐρμηνεύωσι κατὰ τὰς ἰδίας αὐτῶν φιλοσοφικὰς πεποιθήσεις τὰς θρησκευτικὰς αὐτῶν ἐννοίας, αἵτινες μάλιστα δὲν εἶχον καθ' ἑλίου ἀφ' ἑαυτῶν δογματικὸν χαρακτήρα. Εἰς τὰ πανεπιστήμια τοῦ τετάρτου αἰῶνος, τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Ἀντιοχείας, ἔξοχοι χριστιανοί, ὅπως ὁ Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνός, ὁ Βασίλειος καὶ ὁ Γρηγόριος ὁ Νύσσης, ἐφοίτων εἰς τὰ μαθήματα ἐθνικῶν σοφιστῶν. Ὁ Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνός

ἀφηγεῖται μετὰ πολλῆς δυσμενείας τὰς ἀναμνήσεις του περὶ τοῦ Ἰουλιανοῦ, ὅστις ἦτο τότε συμμαθητὴς του, εἰς ὃν διέβλεπε τὸν μέλλοντα ἐχθρὸν τοῦ χριστιανισμοῦ, ἀλλ' οὐδὲν κακὸν λέγει περὶ τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων.

Ὅπως οἱ ἐθνικοί, εἴτω καὶ οἱ ἡγέται τῆς Ἐκκλησίας εὐρισκον ἐν τῇ ἐλληνικῇ λογοτεχνίᾳ ἄριστα παραδείγματα πρὸς μῆσιν. Τοῦ Γρηγορίου τὰ ποιήματα, εἰς τὰ ὅποια ὑπάρχουσιν ἀπομιμήσεις τοῦ Ἡσιόδου, εἶναι γεγραμμένα εἰς γλῶσσαν ἀρχαϊκὴν μὲ παλαιὰ μέτρα πρὸς βλάβην ἄλλως τῆς δροσερότητος τῆς ἐκφράσεως καὶ τῆς τεχνικῆς ἀληθείας· μίαν μόνον ἐξαίρεσιν εἶναι ἄξια νὰ σημειωθῇ καὶ εἶναι ἡ μόνη κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους.¹ Ὁ φίλος τοῦ Γρηγορίου Βασίλειος ὁ Μέγας, ὁ ὑπὲρ πάντα ἄλλον συντελέσας εἰς τὴν πρόοδον καὶ τὸν διακανονισμὸν τοῦ μοναχικοῦ βίου ἐν Ἑλλάδι, συμβουλεύει τοὺς νέους νὰ ἀναγιώσκωσι τοὺς Ἑλληνας συγγραφεῖς. Τὴν μελέτην αὐτῶν θεωρεῖ ὡς ἀναγκαίαν προπαιδείαν διὰ τὴν ὀρθὴν κατανόησιν τῆς βαθυτέρας σοφίας τῆς Ἀγίας Γραφῆς· καὶ ὁ Μωϋσῆς καὶ ὁ Δανιὴλ ἐμελέτησαν τὴν φιλοσοφίαν τῶν Αἰγυπτίων καὶ τῶν Χαλδαίων πρὶν κριθῶσιν ἄξιοι νὰ ἐπισκοπήσωσι λαμπρότερον φῶς. Ἐννοεῖται ὁμοίως ὅτι οἱ νέοι δὲν πρέπει νὰ ἀκούωσι τοὺς ἐθνικούς εἰς τὰς ἀνηθικούς ἀφηγήσεις καὶ ἔτι ὀλιγώτερον ἔταν διδάσκωσι τὴν πολυθεῖαν ἢ ἔταν ἀποδίδωσιν εἰς τοὺς θεοὺς πράξεις ἀτόπους, ἀπάτας, μοιχείας ἢ βδελυροῦς ἔρωτας. Τοῦναντίον οἱ Ἕλληνες συγγραφεῖς, κατὰ τὴν γνώμην του, ἔχουσι πολλὰ τὰ διδασκτικὰ καὶ διὰ τοὺς νέους χριστιανούς. Παρέχει δὲ σειρὰν ἠθικῶν ῥητῶν, ἐξ ὧν καθὼς καὶ ἐκ

¹ Ὁ συγγραφεὺς ἐννοεῖ βεβαίως τὸν Ἑσπερινὸν Ὕμνον τοῦ Γρηγορίου, ὅστις εἶναι πεποιημένος ὄχι κατὰ τὴν παλαιὰν προσφῶδιαν, ἀλλὰ κατὰ τὴν τοικίην ἑυθυμοποιαν. Σ. Μ.

τῶν εἰκόνων, ἃς αὐτὸς μεταχειρίζεται, καὶ ἐκ τοῦ ὕφους του φαίνεται πόσον ὁ Μέγας Βασιλεὺς κατεῖχε τοὺς κλασσικοὺς συγγραφεῖς καὶ μάλιστα τὸν Πλάτωνα.

Καὶ ὅταν ἀκόμη μιμῶνται τοὺς ἀρχαίους, οἱ χριστιανοὶ συγγραφεῖς εἶναι σχετικῶς ἀπλούστεροι τῶν ἄλλων, τῶν μὴ χριστιανῶν, καὶ διὰ τοῦτο καὶ ἡ ἀνάγνωσις αὐτῶν εἶναι εὐχερύτερα. Ἡ ἀπλότης αὕτη ἐπεβάλλετο εἰς τοὺς χριστιανούς, διότι ἄλλως θὰ περιέστελλον ἐξ ἀνάγκης τὸν κύκλον τῶν ἀναγνωστῶν αὐτῶν εἰς μόνην τὴν τάξιν τῶν λογίων. Ὁ Διδάσκαλος, ὁ διδάσκαλος καὶ βραδύτερον ἐγκωμιαστὴς τοῦ Ἰουλιανοῦ, ὅστις διαφερόντως ἠγάπησεν αὐτόν, ποικίλλει τὸ ὕφος του διὰ παντοειδῶν σχημάτων καὶ ἐπιτηδεύσεων, ὁ δὲ ἀττικὸς του λόγος εἶναι τόσον κατὰ τεχνος, ὥστε ὁ ἀναγνώστης, καὶ πεῖραν ἔαν ἔχη ὀπωσδήποτε τῆς ἐλληνικῆς πεζογραφίας, μετὰ δυσκολίας δύναται νὰ παρακολουθῇ τὰ ῥητορευμάτα του. Τοῦναντίον δὲ εἶναι τῶ ὄντι ἀνακουφιστικώτερα ἡ ἀνάγνωσις τῶν ἠθικῶν ὀμιλιῶν τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, ἃν καὶ διαφαίνεται ἀκόμη καὶ εἰς αὐτὰς μὲ ἰκανὴν ἔντασιν ἡ τέχνη τοῦ σοφιστοῦ. Καὶ ὁ Γρηγόριος προσέτι ὁ Ναζιανζηνὸς ἔχει μὲν τὸν λόγον πομπώδη καὶ φλογερόν, ἀλλ' εἶναι ὅμως εὐκολώτερος, διότι ἀποφεύγει τὰς μακρὰς περιόδους καὶ ἐκφράζεται μετὰ πάθους διὰ μικρῶν προτάσεων. Καὶ αὐτὸς δὲ ὁ Ἰουλιανός, εἰς τοῦ ὁποῦ τὰς συγγραφὰς διαφαίνεται ὁ αὐτοκράτωρ, γράφει κατὰ τρόπον πολὺ ὀλιγώτερον ἐπιτετηδευμένον τοῦ Λιβανίου.

Ἐν τοσοῦτῳ μὲ ὄλην τὴν ἀξίαν, ἣν οἱ πῶτοι τῶν χριστιανῶν ἐξηκολούθουν νὰ ἀναγνωρίζωσιν εἰς τὸν ἀρχαῖον ἐλληνικὸν πολιτισμόν, τὸ χάσμα καθίστατο ὁσημέραι εὐρύτερον μεταξὺ τῆς θριαμβευούσης Ἑκκλησίας καὶ τοῦ Ἑλληνισμοῦ, τοῦτο δὲ διότι τὸ ὄνομα τῶν Ἑλλήνων εἶχε προσλάβῃ ἐνεσθῶς ἄλλην ἔννοιαν.

Ἀπὸ τῶν ἀρχαίων ἤδη χρόνων τὸ ὄνομα Ἑλληνες εἶχε κατανηθῆ νὰ μὴ σημερινὴ πλέον ὄρισμένον ἔθνος, ἀλλὰ μᾶλλον πάντας τοὺς μετέχοντας πολιτισμοῦ. Ὁ Ἀθηναῖος Ἰσοκράτης κατὰ τὸν τέταρτον π.Χ. αἰῶνα μεταχειρίζεται τὴν λέξιν Ἑλληνες ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς βαρβάρους, εἰς δὲ τὸν Πανηγυρικὸν ῥητῶς λέγει ὅτι ἡ πατρίς αὐτοῦ «τὸ τῶν Ἑλλήνων ὄνομα πεποίηκε μηκέτι τοῦ γένους, ἀλλὰ τῆς διανοίας δοκεῖν εἶναι, καὶ μᾶλλον Ἑλλήνας καλεῖσθαι τοὺς τῆς παιδείας τῆς ἡμετέρας ἢ τοὺς τῆς κοινῆς φύσεως μετέχοντας».

Ὁ ἑλληνικὸς λοιπὸν οὗτος πολιτισμὸς εἶχε ταυτισθῆ πρὸς τὴν εἰδωλολατρείαν, καὶ ἤδη ἀπὸ τῶν πρώτων αἰώνων μετὰ Χριστὸν Ἑλληνες ἐκαλοῦντο πλέον οἱ ἐθνικοὶ, οἱ μὴ χριστιανοί. Οἱ ἀπολογηταὶ κατεφέροντο κατὰ τῶν Ἑλλήνων καὶ ὁμοῦς ἡ χριστιανικὴ θρησκεία καὶ κατὰ τὴν προέλευσιν αὐτῆς καὶ κατὰ τὴν ὑπόστασιν ἦτο μᾶλλον ἐλληνικὴ ἢ λατινικὴ, κατὰ δὲ τοὺς πρώτους μάλιστα χρόνους καὶ ἐν αὐτῇ τῇ Δύσει τὰ ἀπολογητικὰ συγγράμματα ἐγράφοντο ἐλληνιστί. Ὁ Ἰουλιανὸς γράφωσιν πρὸς τοὺς ἱερεῖς του ἠγωνίζετο νὰ ἀποκαταστήσῃ τὸν Ἑλληνισμόν, διὰ τοῦτου δὲ βεβαίως δὲν ἐνόει νὰ καταστήσῃ ἐλευθέραν καὶ αὐτόνομον τὴν Ἑλλάδα. Τὸ νόημά του ἦτο ἡ ἀποκατάστασις τοῦ ἀρχαίου, τοῦ ἐθνικοῦ πολιτισμοῦ. Οἱ Ἑλληνες ἐκαλοῦντο πλέον Ῥωμαῖοι καὶ τοῦτο τὸ ὄνομα μεταχειρίζοντο πρὸς δῆλωσιν τοῦ ἐθνισμοῦ των. Τὸ ὄνομα τοῦτο διετήρησεν ὁ λαὸς καὶ μέχρι σήμερον, εἶναι δὲ περιεργον τὸ πρᾶγμα καὶ ἀποδεικνύει πόσην εἶχε δύναμιν ἡ αὐτοκρατορία ἐκείνη τῆς Ἀνατολῆς, τὴν ὅποιαν πολλοὶ φαντάζονται εἰς διαρκῆ παρακμῆν. Μόνον ἀπὸ τῆς ἀπελευθερώσεως τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὸ πρῶτον ἡμισυ τοῦ δεκάτου ἐνάτου αἰῶνος τὸ νεαρὸν ἔθνος προσέλαβε πάλιν τὸ ἀρχαῖον ὄνόμα του, ὀνομασθὲν ἔθνος ἐλληνικόν, καὶ μόνον τώρα δὲν δύναται, ὅπως ἄλλοτε, νὰ λεχθῆ

ὅτι τὸ ὄνομα τῶν Ἑλλήνων εὐρίσκεται μόνον εἰς τὰ βιβλία. Καὶ πάλιν ὅμως ἡ χρῆσις αὐτοῦ δὲν ἐγενικεύθη ἐπὶ τοσοῦτον, ὥστε νὰ μὴ ἀναφανηται ἐνίοτε εἰς πολλὰς φράσεις ἢ ὀνομασία τῶν Ῥωμαίων ἀναφερομένη εἰς τὸν ἑλληνικὸν λαόν. Δέγεται ἀκόμη περὶ ἀνθρώπου, ἔχοντος τέλειον τὸν ἑλληνικὸν χαρακτήρα, ὅτι εἶναι ἀληθῆς Ῥωμιός, ἐκδίδεται δὲ ἐν Ἀθήναις καὶ ἐβδομαδιαία ἔμμετρος ἑφημερίς, ἔχουσα ὡς ἐπιγραφὴν τοῦτο τὸ ὄνομα. Οἷαν δὲ σημασίαν ἀποδίδουσιν εἰς τὴν λέξιν Deulschtum οἱ Γερμανοί, τὴν αὐτὴν περίπου ἐκφράζουσι καὶ οἱ Ἕλληνες διὰ τῆς λέξεως Ῥωμισύνη. Μόνον εἰς ἐποχάς, καθ' ἃς συνέβαινεν ἀναγέννησις τῶν γραμμάτων, καὶ τελευταῖον, μετὰ τὴν ἑλληνικὴν ἐπανάστασιν, τὸ ὄνομα τῶν Ἑλλήνων προσλαμβάνει ἄλλην ἔννοιαν καὶ ὄχι τὴν τῶν μὴ χριστιανῶν. Συχνάκις συγγραφεῖς τοῦ ἔκτου αἰῶνος ἀναφέρουσιν ὅτι ὁ δεῖνα λόγου χάριν Σαρακηνός ἦτο Ἕλληνας, δηλαδή ἦτο χριστιανός. Ἡ ἀρχαία ἔννοια τῆς λέξεως ἐξηφανίσθη ἀπ' ὅτου ἤρχισεν ἡ νέα θρησκεία νὰ ἐπικρατῇ. Ὁ λαὸς ὅμως οὐδόλως μετέβαλεν ἐθνικότητα, ὅπως ἤθελέ τις νομίσει ἀπατώμενος ἐκ τῶν λέξεων. Θὰ ἴδωμεν κατωτέρω ὅτι κατ' ἐπίφασιν μόνον οἱ Ἕλληνες εἶχον γίνῃ Ῥωμαῖοι ἢ πραγματικότης διετερήθη διὰ μέσου τῶν αἰώνων.

Ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ τετάρτου μ. Χ. αἰῶνος ὁ χριστιανισμὸς οὐδένα πλέον εἶχε λόγον νὰ φοβῆται τὴν δύναμιν τῆς εἰδωλολατρείας. Τὴν Ἐκκλησίαν ἠπεύλου μᾶλλον αἰ ἐσωτερι καὶ αὐτῆς ἔριδες ἢ αἱ ἐξωτερικαὶ προσβολαί. Ἐν Κωνσταντινουπόλει τὸν Ἀρειανισμὸν ὑπεστήριζεν ἰσχυρῶς ὁ διάδοχος τοῦ Κωνσταντίνου, ὁ Κωνσταντῖνος, μὲ πάντα τρόπον προστατεύων τοὺς αἰρετικούς.

Τὴν σήμερον, ὅτε τὰ ὕλικά συμφέροντα ἀπασχολοῦσι κυριώτατα τοὺς ἀνθρώπους, δύσκολον εἶναι νὰ φαντασθῶμεν τὸ πάθος μὲ τὸ ὅποσον οἱ πάσης τάξεως κάτοικοι μιᾶς μεγάλης πόλεως

συνεζήτουν, ἂν ἐν τῇ Ἁγίᾳ Τριάδι ὁ Υἱὸς ἦτο *δμοούσιος* πρὸς τὸν Πατέρα ἢ μόνον *δμοιούσιος*. Καὶ ὅμως ἡ θεολογικὴ αὕτη ἔρις, τῆς ὁποίας ἡμεῖς σήμερον ἀδυνατοῦμεν νὰ καταλάβωμεν ὅλην τὴν σημασίαν, ἦτο τότε τὸ κυριώτατον ζήτημα τὸ ἀπασχολοῦν ὀλόκληρον τὴν κοινωσίαν. Οἱ Ἕλληνες τοῦ καιροῦ ἐκείνου φαίνεται ὅτι ἦσαν ἐπιτηδειώτεροι ἡμῶν τῶν νεωτέρων εἰς τὸ νὰ ἐνοῶσι τὰ σκοτεινὰ ταῦτα νοήματα, ὅπως δὴποτε ὅμως τὸ πρᾶγμα συνεζητεῖτο καὶ εἰς τὰς ἀγοράς καὶ εἰς τὰ σπουδαστήρια τῶν λογίων. «Ἐὰν περὶ ὀβολῶν ἐρωτήσης, ὁ δέ σοι περὶ γεννητοῦ καὶ ἀγεννήτου ἐπιλοσόφησεν ἔαν περὶ τιμῆματος ἄρτου πύθοιο, Μελίων ὁ Πατήρ, ἀποκρίνεται, καὶ ὁ Υἱὸς ὑποχείριος. Εἰ δέ, τὸ λουτρὸν ἐπιτηδεῖόν ἐστιν, εἴποις, ὁ δὲ ἐξ οὐκ ὄντων τὸν Υἱὸν εἶναι διωρίσατο. Οὐκ οἶδα τί χρὴ τὸ κακὸν τοῦτο ὀνομάσαι, φρεῖτιν ἢ μανίαν ἢ τι τοιοῦτον κακὸν ἐπιδήμιον, ὃ τῶν λογισμῶν τὴν παραφορὰν ἐξεργάζεται». Ἡ εἰκὼν αὕτη τῆς θεολογικῆς μανίας, ἣτις κατεῖχε τὴν Κωνσταντινούπολιν, ἐστὶν ἄρα τότε τοῦ Ἀρειανισμοῦ, δὲν ἐγράφη ὑπὸ σκωπτικοῦ τινος ἀλλοθρήσκου, ἀλλ' ἐγράφη αὐτολεξεῖ ὑφ' ἐνὸς ἐκ τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, τοῦ Γρηγορίου τοῦ Νύσσης, ἀδελφοῦ τοῦ Μεγάλου Βασιλείου.

Ἡ ἀποκατάστασις τῆς ἐνότητος τῆς Ἐκκλησίας, ἣτις ἔσχεν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν στερῆσιν τῆς ἐξουσίας τοῦ κράτους εἶναι ἔργον τοῦ μεγάλου Θεοδοσίου (378—395). Ὁ Θεοδόσιος ἔσωσεν ἀπὸ ἐνὸς μεγάλου ἐξωτερικοῦ κινδύνου καὶ τοῦ κράτους τὴν ἀπειλουμένην ἐνότητα, ἀπὸ τῆς εἰσβολῆς τῶν Γόθων. Πρὶν ἢ παρέλθωσιν εἶχουσιν ἔτη ἀπὸ τοῦ θανάτου τοῦ Ἰουλιανοῦ ἐξέδωκε διάταγμα κατὰ τῶν αἰρετικῶν, ἦτοι κατὰ πάντων ὅσοι δὲν ἀπεδέχοντο τὸ σύμβολον τῆς πίστεως τὸ διατυπωθὲν ὑπὸ τῆς ἐν Νικαίᾳ συνόδου. Ὑπεδεικνύετο δὲ εἰς αὐτοὺς διὰ τοῦ διατάγματος ἐκείνου ὅτι καὶ ἡ θεία δικαιοσύνη θὰ

ἐκόλαζεν αὐτούς, καὶ ἐν τῷ παρόντι βίῳ θὰ ἐτιμωροῦντο, αἱ συναθροίσεις αὐτῶν δὲν θὰ ἠδύναντο εἰς τὸ ἐξῆς νὰ ὀνομαζώνται ἐκκλησίαι, θὰ ἐπιβάλλοντο δὲ εἰς αὐτούς αἱ αὐστηραὶ ποιναί, ἅ: ἡ Αὐτοκρατορικὴ τοῦ Μεγαλειότης ὑπὸ τῆς θείας Σοφίας φωτιζομένη ἤθελε κρίνειν πρέπον νὰ ἐπιβάλλῃ. Ὁ ἀρειανὸς ἐπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως εὐρέθη εἰς τὸ δίλημμα ἢ τῆς ἐπιστροφῆς του εἰς τὴν ὀρθοδοξίαν ἢ τῆς ἐξορίας. Ἀνάλογα μέτρα ἐλήφθησαν ἐν ταῖς ἐπαρχίαις καὶ ἐπὶ τέλους συνεκλήθη ἡ ἐν Κωνσταντινουπόλει δευτέρα οἰκουμένη συνόδος (381) πρὸς ἐμπέδωσιν τῶν ἐν Νικαίᾳ περὶ πίστεως δογματισθέντων.

Διὰ δευτέραν λοιπὸν φοράν κατείχετο ἡ πλήρης ἀλήθεια, μετὰ πάθους δὲ ἐξεδόθησαν αὐστηραὶ διαταγαὶ κατὰ παντός, ὅστις ἤθελεν ἔχειν, ἰδίως ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τῆς Ἁγίας Τριάδος, γνώμην διάφορον τῶν ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας ἐπισήμως ἀποφασισθέντων. Καὶ αὐτὴ ἡ θανατικὴ ποινὴ θὰ ἐπεβάλλετο εἰς τινὰς περιστάσεις, ἀλλ' ὁ νόμος σπανίως ἐφηρμοζετο ἐν ὅλῃ τῇ αὐστηρότητι, σκοπὸς δὲ τοῦ αὐτοκράτορος ἦτο νὰ ἐμπνεύσῃ μᾶλλον διὰ τῶν τοιούτων μέτρων τὸν φόβον τῆς ἀμαρτίας ἢ νὰ κολάσῃ αὐτήν. Ἦτο δὲ τῷ ὄντι εὐερέθιστος ὁ Θεοδόσιος, ἀλλὰ σκληρὸς δὲν ἦτο. Ἦ δεινὴ τιμωρία, τὴν ὅποιαν ἐπέβαλεν εἰς τοὺς στασιάζαντας Θεσσαλονικεῖς θανατώσας χιλιάδας ἐξ αὐτῶν, ἀποτελεῖ ἀτυχεὲς ἐπεισόδιον τῆς βασιλείας του, ἕνεκα τοῦ ὅπου ὑπεβλήθη εἰς εἰλικρινῆ μετάνοιαν καὶ ταπείνωσιν.

Ἀποκαταστήσας ὁ Θεοδόσιος τὴν ἐσωτερικὴν ἐνότητα τῆς Ἐκκλησίας ἀφῆρσε συγχρόνως καὶ ἀπὸ τῆς εἰδωλολατρίας πᾶσαν εἰς αὐτὴν ἀπομένουσαν ἐξωτερικὴν δύναμιν. Ἦτο πλέον κανὼς ἰσχυρὰ ἡ Ἐκκλησία, ὥστε νὰ «ἀναγκάζει εἰσελθεῖν». Αὐστηρῶς ἀπηγορεύθησαν αἱ θυσίαι, αἵτινες ἦσαν ἀνεκταὶ ἕως τότε, διότι ἔθεωροῦντο ὡς δῆθεν λαὶ καὶ πανηγύρεις, πολλοὶ δὲ ναοὶ κατεστράφησαν ἢ τοῦλάχιστον ἐκλείσθησαν. Οἱ

νέοι χριστιανοὶ ἦσαν ἀπειράριθμοι, διότι ὀλίγοι ἐκ τῶν ἐθνικῶν εἶχον τὴν διάθεσιν νὰ ὑποφέρωσι τὰ πάνδεινα μᾶλλον ἢ νὰ ἀλλάξωσι τὴν πίστιν αὐτῶν, ὅπως ἔκαμνον οἱ χριστιανοὶ κατὰ τοὺς χρόνους τῶν διωγμῶν. Αἱ θρησκευτικαὶ τῶν πεποιθήσεις δὲν ἦσαν τόσον ἰσχυραὶ ὥστε νὰ υποβληθῶσι χάριν αὐτῶν εἰς μαρτύρια, οὐδὲ ἐδασάνιζεν αὐτοὺς ὁ φόβος αἰωνίου κολάσεως ἕνεκα τῆς ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ περὶ τὴν πίστιν ὀλιγορίας τῶν.

Ὅτιω λοιπὸν πλῆθος ἀνθρώπων προσήρχετο τότε εἰς τὸν χριστιανισμόν, ἐπιζητούντων διὰ τοῦ τρόπου τούτου τὴν ἐν τῷ βίῳ ἡσυχίαν τῶν, οἱ δὲ νάρθηκες τῶν ἐκκλησιῶν ἀσφυκτικῶς ἐπληροῦντο κατηχομένων. Ἄλλως τε δὲ καὶ ἡ ὁμοιότης πολλῶν λεπτομερειῶν τῆς χριστιανικῆς λατρείας πρὸς τὰς ἰδέας τῆς παλαιᾶς θρησκείας τῶν διηυκόλυε τὴν ἀποστασίαν, ὅπως λ. χ. ἡ ὁσημέραι ἐπιτεινομένη λατρεία τῆς Παναγίας. Οἱ ἐθνικοὶ οἱ ἐπιμένοντες εἰς τὴν παλαιὰν θρησκείαν ἔσκωπτον τὴν νέαν ταύτην Κυβέλην ἢ Ἰσιν, ὅπως τὴν ὀνόμαζον, καὶ μετὰ δυσαρρεσκείας ἔβλεπον τὴν νέαν λατρείαν ἀντιποιομένην ἀποκλειστικῶς πᾶσαν ἐν τῇ πολιτείᾳ δύναμιν. Ἡ Ῥώμη, ἀποδεχομένη ἐλευθέρως πᾶν ξένον θρήσκευμα, εἶχε γίνῃ κοσμοκράτειρα, ἐν ᾗ τῶρα μία μόνη πίστις ἀπεκλήρωνε πᾶσαν ἄλλην! Τὰς αὐτὰς κατὰ βάθος ἰδέας εἶχον καὶ ὅσοι ἐκ τῶν χριστιανῶν εἶχον ἀσπασθῆ τὸν χριστιανισμόν μόνον κατ' ἐπίφασιν διετήρησαν ἐξωτερικούς τινὰς τύπους τῆς παλαιᾶς θρησκείας, δι' ὃ καὶ κατηγοροῦντο ὅτι ἄφινον ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τῶν Ἰχνητῆς εἰδωλολατρείας.

Ἡ ἐπίσημος Ἐκκλησία ἠδύνατο εἰς δύναμιν καὶ εἰς ἔκτασιν, εὐκολοῦν ἐπομένως ἦτο νὰ προέβη εἰς τὸ ἐξῆς σύγκρουσις μεταξὺ τῶν ἡγετῶν αὐτῆς καὶ τῶν ἀρχόντων τοῦ κράτους. Ἐν τῇ Δύσει ἡ μεταφορὰ τῆς πρωτεύουσας εἶχεν ὡς ἀποτέλεσμα τὸ νὰ οἰκιοποιῆται ὁ τῆς Ῥώμης ἐπίσκοπος περισσοτέραν ἐκαστοτε ἐκ τῆς ἐξουσίας, ἣτις ἀνήκεν ἄλλοτε εἰς τοὺς κοσμικοὺς

ήγεμόνας. Τὸ δυσχερὲς ζήτημα, τὸ ὁποῖον εἶχε προκύψῃ, τίς ἐκ τῶν δύο ἐν τῇ πόλει τοῦ Ἰουλίου Καίσαρος ἔπρεπε νὰ ἔχῃ τὴν πρώτην θέσιν, ὁ πάπας ἢ ὁ αὐτοκράτωρ, ἐλύθη κατὰ τρόπον πρακτικὸν διὰ τῆς ἐγκαταστάσεως τῶν αὐτοκρατόρων ἐν Μεδιολάνῳ ἢ ἐν Ῥαβέννῃ. Ἐν τῇ Ἀνατολῇ ἡ λύσις τοῦ ζητήματος εἶχεν ἀναβληθῆ ἐπὶ τινα χρόνον, διότι οἱ πρῶτοι αὐτοκράτορες ἐπ' ὀλίγον μόνον διέτριβον ἐν Κωνσταντινουπόλει, κατὰ πλεῖστον δὲ ἔμενον ὡς ἀρχιστράτηγοι εἰς τὰ στρατόπεδα. Ἄλλ' ὅτε μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Θεοδοσίου (395) διηρέθη εἰς δύο τὸ κράτος, ὁ αὐτοκράτωρ τῆς Ἀνατολῆς, ὁ Ἀρκαδῖος, ἔμεινε σχεδὸν διαρκῶς ἐν τῇ πρωτεύουσῃ. Ἐπειδὴ δὲ ἀφ' ἐτέρου τοῦ Πατριαρχείου τῆς Κωνσταντινουπόλεως εἶχε γίνῃ ἰσχυρότερον πάσης ἄλλης ἐν τῇ Ἀνατολῇ πνευματικῆς ἀρχῆς, ἢ σύγκρουσις δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ βραδύνη. Ἀπέναντι τοῦ Ἀρκαδίου ὠρθοῦτο ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, ὅστις, διδάσκαλος ὢν τῆς ἐν ἀποκαλύψει ἀληθείας, συνησθάνετο ὅτι εἶχε τὸ καθήκον χωρὶς δι' ἔλου νὰ ἀποβλέπῃ πρὸς τὰ πρόσωπα νὰ συγκρατῇ τὰς ὑγιεῖς ἀρχὰς τῆς χριστιανικῆς ἠθικῆς.

Δὲν ἐπέζητει ὁ Χρυσόστομος νὰ γίνῃ ἡγεμὼν τῆς Ἐκκλησίας περιβεβλημένος μὲν λαμπρότητα καὶ δύναμιν κοσμικὴν, ταπεινῶνων δὲ ἐνώπιόν του βασιλεῖς καὶ αὐτοκράτορας· ἢ κατὰ τοῦ Ἀρκαδίου ἀντιπολίτευσις του ἦτο ζήτημα χριστιανικῶν ἀρχῶν, εἶχε δὲ ὡς βᾶσιν τὴν εὐσέβειαν αὐτοῦ καὶ τὸν ἀσκητισμὸν. Ἦτο ῥήτωρ τῷ ὄντι δημοφιλῆς, διότι οἱ λόγοι του δὲν μετεωρίζοντο εἰς θεωρίας, ἀλλ' εἶχον πρακτικὸν χαρακτῆρα, ὕψωνε δὲ τὴν εὐγλωττον φωνὴν του ἐναντὶον τῆς πολυτελείας καὶ τῆς ἀναισχυντίας, ἥτις τότε ἐπεκράτει. Ἐκεραυνοδόκει ἀπὸ τοῦ ἁμβωνος τοῦ κληρικὸς τοὺς παραβαίνοντας τὰ καθήκοντά των, τὰς μοναζούσας ἀδελφὰς, αἵτινες μετὰ τῆς φιλαρσεκειᾶς ἐφόρουσαν τὰ εὐτελεῖα των ἱμάτια, ὥστε αἱ εἶται-

ραι, βλέπουσαι ὅτι αἱ ἀδελφαὶ συνηγωνίζοντο πρὸς αὐτάς, μετεχειρίζοντο ὡς δέλεαρ τὴν θρησκευτικὴν περιβολὴν, καὶ αὐτοὺς δὲ τοὺς ἐπισκόπους τοὺς διάγοντας βίον σπάταλον καὶ ἀνήθικον. Κατεφέρετο κατὰ τῆς πολυτελείας τῶν γυναικῶν πάσης κοινωνικῆς τάξεως. Κατηγόρει τὴν χρῆσιν τῶν ἐνωτίων· πόσῳ βέλτιον, ἔλεγε, νὰ διατρέφωσιν αἱ πλούσιαι γυναῖκες ψυχὰς πεινώσας παρὰ νὰ τιτρώσκωσι τοὺς λοβοὺς τῶν ὠτων! Πόσας γαστέρας παρέρχονται πεινώσας, πόσα σώματα γεγυμνωμένα! Ἀπεχθάνεται τοὺς βοστρυχιμοὺς τῆς κόμης (φαίνεται ὅτι τὸ εἶδος τοῦτο τοῦ καλλωπισμοῦ τῆς κόμης πολὺ ἐσκανδάλιζε τοὺς σοβαρωτέρους τῶν ἀνδρῶν), τὰ χρυσόπαστα σκανδάλια καὶ πρὸ πάντων τὰ ψιμύθια. Καὶ πανταχοῦ μὲν ἐθεώρει βλαβερὸν πρᾶγμα τὴν πολυτέλειαν καὶ τὴν χρυσοφορίαν, ἀλλὰ πρὸ πάντων εἰς τὴν Ἐκκλησίαν.

Αἱ κατηγορίαι αὗται προσέβαλλον κυρίως τὴν βασιλίссαν Εὐδοξίαν, ἥτις ἦτο ἡ ψυχὴ ἐνὸς κύκλου γυναικῶν ὧν ἡ διαγωγή, δικαίως ἢ ἀδίκως, ἔδιδεν ἀφορμὴν εἰς πολλὰς ἐπικρίσεις. Τῆς αὐτῆς τὸ παράδειγμα ἠκολούθουν μετὰ ζήλου οἱ ἐν ἀξιώμασι καὶ οἱ πλούσιοι τῶν ἰδιωτῶν. Ἡ λεγομένη ἀνατολικὴ μεγαλοπρέπεια καὶ πολυτέλεια τῆς Βυζαντινῆς αὐτῆς δὲν εἶναι δι' ἔλου ἀνατολική. Οἱ βασιλεῖς καὶ οἱ μεγιστάνες τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἠκολούθησαν τὰς παραδόσεις τῶν πλουσίων Ῥωμαίων τῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων, οἱ δὲ ξένοι ἡγεμόνες, οἱ τὸσον εἰς τὴν πολυτέλειαν ἐπιρρεπεῖς, ἔλαβον ὡς παράδειγμα τὴν χλιδὴν τῆς αὐτῆς τῶν Ῥωμαίων αὐτοκρατόρων, ἥτις ἄρχεται ἀπὸ τοῦ Αὐρηλιανοῦ, ἐπὶ δὲ τοῦ Διοκλητιανοῦ καὶ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου ὀργανοῦται διὰ κανονισμῶν, οἵτινες εἶναι αὐτόχρημα νόμοι.

Αἱ παρατηρήσεις, τὰς ὁποίας κάμνει ὁ Χρυσόστομος περὶ τῆς πολυαριθμοῦ δηρησεῖας τῶν μεγιστάνων καὶ τῶν πλουσίων,

συμφωνοῦσι πληρέστατα πρὸς τὰς ἰδέας τῶν στωϊκῶν φιλοσόφων τῆς παλαιᾶς Ῥώμης. Γίνονται αὐτοὶ δοῦλοι, κατὰ τὸν Χρυσόστομον, ὅσοι ἔχουσιν ἀνάγκη διὰ τὰ ζήσῳσι τόσων μαγείρων, ναυτῶν, βοσκῶν, ἐμποκόμων καὶ δούλων· δὲν ὑπάρχει πρᾶγμα, τὸ ὁποῖον νὰ καθιστᾷ τὸν ἄνθρωπον ὀλιγώτερον ἐλεύθερον, ὅσον αἱ πολλαὶ ἀνάγκαι. Τοιαύτας ἰδέας καὶ τοιαύτας νοθεσίας εἶχεν ἡδη ἐκφράση ὁ Ἰουλιανός, ἀλλὰ τὴν ὁμοίαν δὲ ἀνῆθικος βίος τῆς αὐτῆς προσβάλλεται ὑπὸ Ἰσχυροῦ ὑπηκόου.

Οἱ ὑπαινιγμοὶ τοῦ μεγάλου ἐκκλησιαστικοῦ ῥήτορος ἐναντίον τῆς βασιλείσης καθίσταντο ὁσημέραι σαφέστεροι, δὲν ἤρκει δὲ πλέον, ὅπως πρότερον, πρὸς κάλυψιν τῶν πραγμάτων, ἢ σιγῆ ἢ ἡ ὑποκριτικὴ προσποίησις ὅτι αἱ προσβαλλόμενοι συνεμερίζοντο δηθεν τὰς εὐσεβεῖς σκέψεις τοῦ ἱεράρχου. Ὁ Ἀρχάδιος, παρακινούμενος ὑπὸ τῆς συζύγου του καὶ ὑποστηριζόμενος ὑπὸ τῶν ἐξοχωτέρων ἀντιπροσώπων καὶ τῆς πνευματικῆς καὶ τῆς κοσμικῆς ἐξουσίας, δὲν ἐδίστασε νὰ εὕρῃ μίαν πρόφασιν ὅπως ἐξορίσῃ τὸν Χρυσόστομον ἐκ τῆς πρωτεύουσας· ὁ ἐπίμονος ἱερεὺς ὅστις ἀδιαλείπτως ἐπέκρινε τὴν κοινωνικὴν ἀνισότητά ὡς ἀδικον, ὡς ἀντίθετον πρὸς τὴν Εὐαγγελικὴν διδασκαλίαν, ἦτο ἐπικίνδυνος εἰς τὸ κράτος. Τὴν πρόφασιν ταύτην ἐνίσχυσαν καὶ συκοφαντικαὶ τινες διαδόσεις περὶ τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου τοῦ πατριάρχου, καθὼς καὶ ἡ διαγωγὴ του εἰς τὴν ὑπόθεσιν στασιωτῶν τινῶν μοναχῶν ἐξ Αἰγύπτου. Ὁ αὐτοκράτωρ συνεκάλεσε σύνοδον ἣτις τὸν κατεδίδασεν ἀπὸ τοῦ πατριαρχικοῦ θρόνου.

Τότε πλέον κατεδείχθη πόσον ἦτο δημοφιλὴς ὁ πατριάρχης, ὅστις ζῶν καὶ αὐτὸς ἐν λιτότητι ἐλατρεύετο ὑπὸ τοῦ λαοῦ. Ὁ πολλαπλασιασμός τῶν ἐλευθέρων ἐργατῶν συνετέλεσεν ὀλίγον κατ' ὀλίγον εἰς τὴν ἐλάττωσιν τῶν δούλων, οἵτινες κατὰ τοὺς πρώτους τῆς αὐτοκρατορίας χρόνους ἦσαν πολυαριθμό-

τατοί. Ἄν ὁ χριστιανισμὸς ὑπερίσχυσε διὰ τῆς τάξεως ταύτης τῶν ἐλευθέρων ἐργατῶν, καὶ ἐκεῖνοι ὁμοίως εἰς τὰ νέα χριστιανικὰ διδάγματα ὤφειλον τὴν κοινωνικὴν τῶν θέσιν. Πολλάκις ὁ Πατριάρχης εἶχεν ὁμιλήσῃ ὑπὲρ αὐτῶν καὶ τοὺς εἶχε τάξει ὑπεράνω τῶν πλουσίων. Οἱ ἐργάται ἀπέδειξαν ἐμπράκτως τὴν εὐγνωμοσύνην τῶν ὁμοίων τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐστασίασε καὶ ἐξηνάγκασε τὸν διάδοχον πατριάρχην, ὄργανον τοῦ αὐλικοῦ κόμματος, νὰ φύγῃ εἰς τὴν Ἀλεξανδρείαν τὴν ἀρχαίαν του ἑδρὰν. Συνέβη τότε καὶ σεισμὸς, ὅστις κατεφόβισε τὸν λαὸν ἀποδίδοντα τὸ γεγονός εἰς τὴν θεῖαν ὀργήν. Ὅπως ἀνέβη καὶ πάλιν εἰς τὸν πατριαρχικὸν θρόνον τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὁ Χρυσόστομος.

Ἄλλ' ὁ εὐθὺς καὶ χρηστὸς πατριάρχης δὲν ἤξευρε νὰ κάμῃ ὑποχωρήσεις, ἐπανελθὼν δὲ εἰς τὴν προτέραν τῶν θέσιν δὲν ἐνόησε νὰ κλείσῃ τὸ στόμα, ἀλλ' ἐξηκολούθησε πρᾶττων ὅτι ἐνόμιζεν ὅτι ἦτο καθήκον του νὰ πράττῃ ὅθεν μετ' ὀλίγα ἔτη ἢ σύνοδος τὸν κατέδικασε καὶ πάλιν. Τὴν ὁμοίαν δὲ ἀπήχθη ἔξω τῶν ὀρίων τοῦ κράτους, κατεστάλη διὰ τῆς στρατιωτικῆς δυνάμεως πᾶσα ἀπόπειρα ἀντιστάσεως ἐκ μέρους τοῦ λαοῦ, ὁ δὲ ἱεράρχης παρέμεινεν ἀκόμη ἐπὶ τρία ἔτη ἐξόριστος εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν.

Κατὰ τῆς ἀποφάσεως ταύτης τοῦ αὐτοκράτορος τῆς Ἀνατολῆς δὲν ἴσχυσεν οὔτε τοῦ πάπα ἢ ἐπέμβασις, οὔτε αἱ παραστάσεις τοῦ αὐτοκράτορος τῆς Δύσεως, ὅστις ὑπεδείκνυεν εἰς τὸν ἀδελφόν του ὅτι ὡς πρὸς τὰ θρησκευτικὰ ζητήματα ἡ κοσμικὴ ἐξουσία ὤφειλε νὰ συμμορφώνηται πρὸς τὰς δογματικὰς ἀποφάσεις τοῦ κλήρου. Καὶ ὅταν ἀκόμη πενήτηντα ἔτη μετὰ τὸν κατὰ τοῦ Χρυσόστομου ἀγῶνα, ἢ κυβέρνησις τῆς Κωνσταντινουπόλεως περιήλθεν εἰς σύγκρουσιν πρὸς τὸν πατριάρχην Ἀλεξανδρείας, πάλιν ἐνίκησεν ἡ κυβέρνησις, ἀλλὰ

τώρα όμως ή νίκη αυτή έσχε πολύ δυσάρεστα αποτελέσματα. Οί ήττηθέντες δηλαδή όπαδοί του πατριάρχου, οί Μονοφυσίται, οΐτινες έν τῷ Ἰησοῦ Χριστῷ ανεγνώριζον μόνον θεϊαν φύσιν, ὄχι δέ και άνθρωπινήν, προσείλκυσαν εἰς ἑαυτούς, παρά τήν ἐπιβληθεΐσαν καταδίκην ὑπό τῆς έν Χαλκηδόνι συνόδου, πλείστους όπαδοὺς έν Συρία και έν Αἰγύπτῳ, ἔνθα ἀνέκαθεν τὰ θρησκευτικὰ ζητήματα προσελάμβανον μεγίστην σημασίαν, οὕτω δέ τὸ πλούσιον και ἰσχυρὸν ἐκεῖνο τμήμα τοῦ κράτους ἀπεσπάρθη ἀπὸ τῆς έν Κωνσταντινουπόλει κυβερνήσεως.

Ἡ ὑπεροχή τῆς κοσμικῆς ἐξουσίας ὑπεράνω τῆς Ἐκκλησίας διατηρήθη πάντοτε έν τῇ Ἀνατολῇ. Καί εἶναι μὲν ἀληθές ὅτι περί τὰ τριάκοντα ἔτη μετά τήν ἔξορίαν τοῦ Χρυσοστόμου ὁ Θεοδοσίος Β΄ ἠναγκάσθη γονυπετής νά δεηθῆ πρό τῶν λειψάνων τοῦ ἱεράρχου ὑπὲρ τῶν ἀμαρτησάντων γονέων του, ἀλλ΄ ἡ τελετὴ αὐτῆ οὐδὲως ἐμείωσε τήν δύναμιν τοῦ ἡγεμόνος. Ἦτο μὲν πάντοτε ὁ πατριάρχης ἀρχηγός τῆς Ἐκκλησίας και ἡδύνατο νά ἀνθίσταται, ὡσάκις ἐνόμιζεν ὅτι ἐκινδύνευον τὰ δόγματα τῆς πίστεως, ἀλλ΄ ἡ δράσις αὐτοῦ δέν εἶχε μεγάλην σημασίαν, ἄλλως δέ τὸ πλεῖστον τοῦ κλήρου εἶχεν ἤδη ἀποστή ἀπὸ τοῦ ἀσκητισμοῦ, ὅστις περιωρίσθη πλέον εἰς τὰ μοναστήρια. Ἡ στρατευομένη λοιπὸν Ἐκκλησία δέν ἦτο εἰς τὸ ἐξῆς εἰς κατάστασιν νά ἀντιτάξῃ δύναμιν ἰσχυρῶς ὀργανωμένην εἰς τήν ἐπικράτησιν τῶν αὐτοκρατόρων.

Ἡ Ἐκκλησία, ὁ στρατός και ἡ διοίκησις ἀπετέλεσαν ἕκτοτε τρεῖς χωριστὰς δυνάμεις, αἵτινες ὅμως ὑπήκουον εἰς μίαν και μόνην θέλησιν, οὕτω δέν ἐπῆλθε μεταξύ τῆς Ἀνατολῆς και τῆς Δύσεως χωρισμὸς πολὺ σπουδαιότερος ἐκεῖνου ὁ ὁποῖος εἶχεν ἐπέλθῃ διὰ τῆς ὕλικῆς διαιρέσεως τῆς αὐτοκρατορίας εἰς δύο τμήματα.

Οἱ διάδοχοι τοῦ Μεγάλου Θεοδοσίου ἠπειλήθησαν ὑπὸ τῶν λαῶν τοῦ Βορρᾶ διὰ κινδύνου πολὺ μεγαλύτερου ἢ τοῦλάχισ-

στον πολὺ ἀμεσωτέρου, ἡ ὄσον ἦτο ἡ ἐπικράτησις τοῦ κλήρου. Δις κατ' ἐπανάληψιν ἡ αὐτοκρατορία τῆς Ἀνατολῆς ἐκινδύνευσε νά πέσῃ εἰς τὰς χεῖρας βαρβάρων, ὅπως ὀλίγον βραδύτερον συνέβη εἰς τήν αὐτοκρατορίαν τῆς Δύσεως. Περὶ τὰ τέλη τοῦ 4ου αἰῶνος οἱ Γότθοι ἦσαν σχεδὸν κύριοι τῆς κυβερνήσεως, ὅτε ὁ λαός, ὅστις ἐμίσει τοὺς Γερμανοὺς περισσότερο ἀκόμη ὡς Ἀρειανοὺς παρά ὡς βαρβάρους, κατάρθρωσε νά ἐκδιώξῃ τὸ τμήμα ἐκεῖνο τοῦ στρατοῦ τὸ ὁποῖον εὗρισκετο ἤδη έν τῇ πόλει. Συγχρόνως δέ εἰς ἕκ τῶν Γόθων ἀρχηγῶν τῶν μισθοφόρων τῶν έν τῇ ὑπηρεσίᾳ τοῦ αὐτοκράτορος κατέστρεψε τὸν στόλον τῶν ὁμοειθῶν του. Ἀπὸ πολλοῦ ἤδη οἱ αὐτοκράτορες τοῦ Βυζαντίου ἠκολούθουν τήν πολιτικὴν τοῦ νά σπειρωσι δι' ἐπιτηδείων ἐνεργειῶν τήν διαίρεσιν μεταξύ τῶν βαρβάρων ἐθνῶν ἅτινα ἠπειλοῦν τὰ σύνορα, και νά ἐγκαταλείψωσιν εἰς αὐτὰ ὀλίγα τεμάχια ἐκ τῶν μεθοριακῶν χωρῶν τοῦ κράτους. Τῶν βαρβάρων τούτων συμφέρον ἦτο ἡ γενικὴ ἀσφάλεια, και συγχρόνως ἐχρησίμευον αὐτοὶ ὡς προφυλακὴ κατὰ πάσης νέας βαρβαρικῆς ἢ ληστρικῆς ἐπιδρομῆς, ὡσάκις δέ συνέβαινε νά μὴ εἶναι ἐπαρκῆς ἡ στρατιωτικὴ δύναμις τοῦ κράτους, ἢ κυβερνήσις δέν ἐδίσταζε νά πληρώνῃ φόρον εἰς αὐτούς. Ἄλλως δέ τοὺς βαρβάρους εἴλκυε πολὺ μᾶλλον ἢ Δύσις ὡς ἀσθενεστέρα, και διότι ἐκεῖ ἐπιμόνως ὑπερῖσχυον οἱ Γότθοι. Ὁ χεῖμαρρος λοιπὸν τῶν ἐπιδρομῶν ἀπετρέπετο ὅπως δῆποτε ἀπὸ τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

Πρὸ παντὸς ὅμως ἐπεζητήθη ἡ ἐξασφάλισις τῆς σωτηρίας τοῦ κράτους διὰ τῆς ὕλικῆς εὐημερίας και τῆς στρατηγικῆς δυνάμεως τῆς πρωτεύουσῃς· τοῦτο δέ και ἐπετεύχθη. Ἡ Κωνσταντινούπολις εἶχε κατασταθῆ ἡ πλουσιωτάτη και ἰσχυροτάτη πόλις τῆς Ῥωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας ὑπὸ πολλὰς ἐπόψεις οἱ κάτοικοι αὐτῆς εἶχον εὐκολίας, τὰς ὁποίας πολλαὶ πρω-

τεύουσαι τῆς νεωτέρας Εὐρώπης δὲν ἀπέκτησαν παρὰ μόνον κατὰ τὸν παρελθόντα αἰῶνα. Οὕτω λόγου χάριν ἐπὶ Θεοδοσίου τοῦ Β' (408—450) ὁ ἑπαρχος τῆς πρωτευούσης Κύρος ὁ Πανοπολίτης ἐφρόντιζεν ὥστε κατὰ τὴν ἐσπέραν νὰ φωτίζοντας ἑπαρκῶς αἱ ὁδοὶ καὶ τὰ ἐμπορικὰ καταστήματα. Τόσον δὲ πυκνὸς ἦτο ὁ πληθυσμὸς τῆς πόλεως, ὥστε τὰ τείχη τοῦ Κωνσταντίνου, τῶν ὁποίων ἡ ἔκτασις, ὅταν ἐκτίζοντο, κατέπληττε τοὺς περὶ αὐτόν, εἶχον ἀποβῆ τὴν πολὺ στενά. Ὁ ὀχυρωματικὸς περίβολος, ὅστις εἶχε κτισθῆ ὑπὸ τὴν δραστηρίαν διεύθυνσιν τοῦ Ἀνθεμίου, τοῦ εὐφυοῦς ἐκείνου ἀνδρὸς ὅστις ἐκυβέρνησε τὸ Κράτος κατὰ τὴν ἀνηλικιότητα τοῦ Θεοδοσίου τοῦ Β', ἠδύνατο νὰ περιλάβῃ τὸν πληθυσμὸν ἑνὸς ἑκατομμυρίου ψυχῶν, ἐκτὸς δὲ τούτου ἦτο ὠκοδομημένος εἰς τρόπον ὥστε νὰ καθιστᾷ ἀπόρρητον τὴν πόλιν ἀπὸ τοῦ μέρους τῆς ξηρᾶς, τοῦ μόνου μέρους ἐξ οὗ ὁ κίνδυνος ἠδύνατο νὰ ἀποβῆ σοβαρὸς διὰ τῶν πολεμικῶν μηχανημάτων τὰ ὁποῖα ἦσαν τότε ἐν χρήσει. Τὸ κυριώτατον μέρος τῶν ὀχυρωμάτων ἐκείνων σφύζεται ἀκόμη, διότι μέχρι τῶν ἐσχάτων χρόνων τῆς αὐτοκρατορίας τὰ τείχη ἀδιαλείπτως ἐπεσκευάζοντο ὁσάκις ἤθελον βλαθῆ ὑπὸ τῶν σεισμῶν. Καὶ οἱ Τοῦρκοι δὲ ἐπὶ πολὺν χρόνον ἐφρόντιζον ὥστε νὰ διατηρῶνται ἐν καλῇ καταστάσει ἕως οὗ, ἕνεκα τῆς τελειοποιήσεως τοῦ πολιορκητικοῦ πυροβολικοῦ καὶ τῆς προΐουσης καταπτώσεως τοῦ τουρκικοῦ κράτους, ἔπαυσαν πλέον νὰ ἐπισκευάζονται.

Πρὸς τοὺς λιθίνους ἐκείνους ὄγκους πρέπει τις νὰ ἀποβλέπῃ μὲ τὸ αὐτὸ αἶσθημα μὲ τὸ ὅποιον παρατηρεῖ τὸ σιδηροῦν κιβώτιον τὸ ὅποιον ἔσωσεν ἀπὸ δεινῆς πυρκαϊᾶς πολῦτιμα χαρτῖα καὶ τὰ ἀπέδωκε καψαλισμένα, συνεστραμμένα καὶ ἠκρωτηριασμένα ἀκόμη, ἀλλ' ὅπως δὴποτε σφᾶ' καὶ οἱ στερεοὶ ἐκείνοι ὄγκοι ἔσωσαν καθ' ὅμοιον τρόπον τὸν πολιτι-

σμόν. Ὁ ἐχθρὸς ἐρχόμενος ἀπὸ τῆς ξηρᾶς ἔφθανε κατὰ πρῶτον ἐνώπιον μιᾶς βαθείας τάφρου, τῆς ὁποίας ἡ πρὸς τὴν πόλιν πλησιεστέρα πλευρὰ ὑπερησπίζετο ὑπὸ ἑνὸς θωρακίου· κατόπιν ἤρχετο ἐλεύθερος χῶρος, ἐν ᾧ ἐλάμβανε θέσιν ἡ πρώτη γραμμὴ τῶν ὑπερασπιστῶν· μετὰ τοῦτον ὠρθοῦτο ὕψηλὸν καὶ παχὺ τείχος ἀκολουθούμενον ὑπὸ γηπέδου, ὅπου ἠδύνατο ἐλευθέρως νὰ κινῆται ὁ στρατός· ἐπὶ τέλους δὲ ὑπῆρχε τὸ ὑψηλότερον καὶ ὀγκωδέστερον τείχος, ὅπερ ἦτο διπλασίως παχύτερον καὶ σχεδὸν κατὰ ἡμιόλιον ὑψηλότερον τοῦ προηγουμένου τειχίσματος. Τὸ ὄλον ἀπετέλει μίαν ὀχύρωσιν κλιμακῆδὸν διατεταγμένην εἰς πέντε τμήματα, ἐν γιγάντιον ἀμυντικῶν σύμπλεγμα πλάτους ἐξήκοντα περίπου μέτρων καὶ ὕψους εἴκοσι μέτρων καὶ πλέον, ἐκτὸς τῶν εἰκοσιτεσσάρων πύργων οἵτινες ὑπερέκειντο τοῦ ὀχυρώματος. Τὰ πρὸς ἀνατολὰς καὶ πρὸς νότον τμήματα τῆς πόλεως, τὰ παράλια, ἐπροστατεύοντο ὡσαύτως ὑπὸ τειχῶν· ὁ λιμὴν, ὁ Κεράτιος κόλπος, ἠδύτατο ἐξαίρετα νὰ ἀποκλεισθῆ διὰ βαρείας ἀλύσεως.

Τεράστια δεξαμεναὶ κατὰ τὸ πλεῖστον ὑπόγειοι μετὰ θόλων, οὗς ὑπεβάσταζον ἑκατοντάδες κιόνων, ἀπέκλειον πάντα φόβον τοῦ νὰ ἐξαναγκασθῶσιν ἕνεκα δίψης οἱ πολιορκούμενοι εἰς παράδοσιν. Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ ὑπογείου ἐκείνου μνημείου τῆς βυζαντινῆς τέχνης ὄλων τῶν περιόδων, ἀπὸ τῆς βασιλείας τοῦ Κωνσταντίνου καὶ ἐξῆς, προξενεῖ εἰς τὸν ἐπισκέπτην θαυμασμόν, συγχρόνως δὲ καὶ φόβον, ὅταν ἐν τῇ ὑγρᾷ ἀτμοσφαίρᾳ παρατηρῆ τὰς ἀμυδρῶς φωτιζόμενας ἀτελευτήτους σειρὰς τῶν κιόνων. Ἐπάρχει δημῶδες παράδοσις περὶ ἑνὸς ὑπογείου παλατιοῦ μὲ χιλίους καὶ ἕνα κίονας, ἡ δὲ λαϊκὴ φαντασία νομίζει ὅτι ὑπὸ τοὺς σιγηλοὺς ἐκείνους θόλους κατοικοῦσι κακοποιὰ πνεύματα· μυστηριωδῶς ἐξαφανίζοντα τοὺς ἐπισκέπτας. Τὰ φαντάσματα ὅμως ταῦτα δὲν φοβίζουσι τοὺς

ἀρχαιολόγους τῆς Δύσεως, οἵτινες θεωροῦσι τὸ ὑπόγειον ἐκεῖνο κτίσμα ὡς τὸ ἄριστον μνημεῖον τὸ ὅποσον ὑπάρχει διὰ τὴν μελέτην τῆς τοπογραφίας καὶ τῆς ἱστορίας τῆς τέχνης τῆς Νέας Ῥώμης.

Εὐκολον εἶναι νὰ ἐννοηθῇ διατί ὁ Ἀπίλλας, ἀφ' οὗ τρις κατὰ τὸ ἔτος 441 ἐνίκησε τὰ αὐτοκρατορικὰ στρατεύματα καὶ κατέστρεψε διὰ πυρὸς καὶ αἵματος τὴν Μακεδονίαν καὶ τὴν Θράκην, ἐσταμάτησε τὴν θριαμβευτικὴν του πορείαν, ὅταν εὐρέθη ἐνώπιον ἐνὸς τοιαύτου φρουρίου. Ἐρκέσθη μόνον εἰς μίαν μεγάλην πολεμικὴν ἀποζημίωσιν.

Ἡ Ἀνατολὴ λοιπὸν ἐπιτυχῶς ἀντέστη καὶ εἰς τοὺς βαρβάρους καὶ εἰς τὴν δύναμιν τοῦ κλήρου, κατὰ τὴν διπλὴν δὲ ταύτην ἐπιτυχίαν πλεονεκτεῖ τῆς ἐν παρακμῇ εὐρισκομένης αὐτοκρατορίας τῆς Δύσεως. Σὺν τῷ χρόνῳ ἡ διαφορὰ αὕτη μεταξὺ τῆς νέας καὶ τῆς παλαιᾶς Ῥώμης ἐπιτείνεται ἀκόμη περισσότερο. Καὶ ἡ γλῶσσα δεικνύει σαφῶς ὅτι τὰ Ῥωμαϊκὰ κράτος εἶχεν ἀντικατασταθῆ διὰ κράτους ἑλληνικοῦ. Εἶδομεν ὅτι ὁ Ἰουλιανὸς ἀπέτυχεν ἀποπειραθεὶς νὰ ἀναστήσῃ τὸν ἑλληνισμόν, ἦτοι τὸν εἰδωλολατρικὸν πολιτισμόν· ὁ θριαμβεύων χριστιανισμὸς δὲν ἦτο πλέον δυνατὸν νὰ καταβληθῇ. Ἄλλ' ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα, ἣτις δὲν ἦτο δι' ἑλοῦ ἐχθρική πρὸς τὴν νέαν θρησκείαν, ἐμελλεν ὀλίγον κατ' ὀλίγον νὰ κατασταθῇ ἰσχυροτέρα τῆς ἐπισήμου γλώσσης τοῦ κράτους, τῆς λατινικῆς. Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἰουλιανοῦ ὁ φίλος αὐτοῦ Διδάσιος ἐλυπεῖτο διότι ἡ λατινικὴ γλῶσσα ἐτιμᾶτο πλειότερον τῆς ἑλληνικῆς. Τῆς λατινικῆς ἡ γνώσις ἤνοιγε τὰς ὁδοὺς τῶν ἀξιωματῶν καὶ τῆς εὐπορίας, ἐν ᾧ οἱ σπουδάζοντες τὴν ἑλληνικὴν τὴν ἐσπούδαζον χάριν αὐτῆς καὶ μόνον. Ἐφοβεῖτο ἐνεκα τούτου ὁ Διδάσιος μήπως ἤθελεν ἐντελῶς παύσῃ ἡ μελέτη τῶν Ἑλλήνων συγγραφέων. Ὁ δὲ Χρυσόστομος, ὁ μαθητῆς τοῦ

Διδανίου, ὁμολογεῖ ὅτι οἱ γνώσται τῆς λατινικῆς ἰσχύουσιν ἐν τῇ αὐτῇ καὶ ἔχουσι τὴν δύναμιν νὰ διαθέτωσι τὰ δημόσια ἀξιώματα. Τὸ πλεονέκτημα ὅμως τοῦτο τῆς λατινικῆς γλώσσης δὲν προήρχετο μόνον διότι ἐκεῖνη ἦτο ἡ γλῶσσα τῆς αὐτῆς, κατὰ τὴν βαρύθυμον παρατήρησιν τοῦ Χρυσοστόμου, ἀλλὰ καὶ διότι ἦτο ἡ γλῶσσα τῆς νομικῆς ἐπιστήμης, Ἡ ἀπέραντος διοικήσις τῆς αὐτοκρατορίας ἀπῆτει μέγα πλῆθος δημοσίων λειτουργῶν, διὰ τοῦτο δὲ πολλοὶ νέοι Ἕλληνες ἤρχοντο νὰ σπουδάσωσι τὰ νομικά, ὥστε ἠναγκάζοντο νὰ ἐκμανθάνωσι τὴν λατινικὴν γλῶσσαν, ἐν ἣ τὰ νομικά ἐδιδάσκοντο ἐν Κωνσταντινουπόλει. Μέχρι δὲ τῶν ἀρχῶν τοῦ πέμπτου αἰῶνος πάντες οἱ δημόσιοι λειτουργοὶ ὄφειλον τὴν ἐπίσημον ἐκεῖνην γλῶσσαν νὰ μεταχειρίζονται ἐν τῇ ἐξασκήσει τῶν καθηκόντων των καὶ νὰ τηρῶσι τὸν Ῥωμαϊκὸν νόμον, καθ' ὃν οὐδεμία διαθήκη ἐθεωρεῖτο ἔγκυρος, ἂν δὲν ἦτο λατινιστὶ συντεταγμένη.

Ἄλλ' ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Θεοδοσίου τοῦ Β' ἐπιφαίνονται ἤδη σημεῖα δηλοῦντα ὅτι ἤρχιζε καὶ ὡς πρὸς τοῦτο μία ἀντίδρασις. Τότε δηλαδὴ ἐκωδικοποιήθησαν οἱ νόμοι καὶ τὰ διατάγματα τὰ ἐκδοθέντα ὑπὸ τοῦ Κωνσταντίνου καὶ τῶν διαδόχων αὐτοῦ. Τῆς συναγωγῆς ταύτης ἡ γλῶσσα εἶναι μὲν βεβαίως ἡ λατινικὴ, καὶ δὲν ἦτο δυνατὸν ἄλλως νὰ γίνῃ, τοῦλάχιστον διὰ τὸν λόγον ὅτι ἐξεδίδετο ἐν ὀνόματι τῶν δύο αὐτοκράτορων, τοῦ αὐτοκράτορος τῆς Ἀνατολῆς καὶ τοῦ αὐτοκράτορος τῆς Δύσεως, ἀλλ' ὅμως τὸ περιεχόμενον τῆς συναγωγῆς δεικνύει ὅτι τὰ πράγματα εἶχον ἤδη κατὰ πολὺ μεταβληθῇ. Ὑπάρχουσιν ἐν τῷ κειμένῳ πολλαὶ ἑλληνικαὶ λέξεις, δὲν ἀναγράφονται δὲ πλέον αἱ διατάξεις αἱ ἀφορῶσαι εἰς τὴν ἀποκλειστικὴν χρῆσιν τῆς λατινικῆς γλώσσης κατὰ τὴν σύνταξιν τῶν διαθηκῶν. Ὅμοια τεκμήρια ποριζόμεθα καὶ ἐκ τοῦ ὡσαύτως ἐπὶ Θεοδοσίου Β' ἰδρυθέντος Πανδιδακτηρίου· τὸ ἀνώτατον

ἐκεῖνο ἐκπαιδευτήριον περιελάμβανε δεκαπέντε μὲν καθηγητὰς τῆς ἑλληνικῆς γραμματικῆς καὶ φιλολογίας, δεκαπέντε δὲ τῆς λατινικῆς, ὥστε αἱ δύο γλῶσσαι ἐλογίζοντο πλέον ὡς ἔχουσαι ἴσην τάξιν ἐν τῇ πολιτείᾳ. Ἄλλὰ καὶ αἱ ἐπιγραφαὶ αἱ χαρραχθεῖσαι ἐπὶ τῶν κατὰ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν μεγαλοπρεπῶς κτισθέντων τειχῶν τῆς πόλεως ἀποδεικνύουσι τὸ πρᾶγμα, διότι καὶ μέχρι σήμερον ἀκόμη δύο μὲν ἀπλούστεροι ἑλληνικοὶ ἐξάμετροι, τρεῖς δὲ πομπῶδεις λατινικοὶ δηλοῦσιν ὅτι ἐπὶ Θεοδοσίου ἐπεσκευάσθησαν τὰ δχυρώματα, τὰ ὅποια κατέστησαν τὴν πόλιν πραγματικὸν φρούριον. Μετὰ τοὺς χρόνους τούτους δὲν ἀναγράφεται πλέον λατινικὴ ἐπιγραφή ἐπὶ τῶν τειχῶν, εἶναι δὲ γνωστὸν ὅτι ὁ ἑπαρχος τῆς πόλεως Κύρος ὁ Πανοπολίτης, περὶ οὗ καὶ ἀνωτέρω ἐγινε λόγος, ἑλληνιστὶ συνέτασσε τὰς προκηρύξεις του, ἕνεκα δὲ τοῦ νεωτερισμοῦ τούτου ἔλαβε καὶ τὴν ἐπωνυμίαν «ἡμέτερος Δημοσθένης».

Μετὰ ἓνα αἰῶνα, ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ, ἡ λατινικὴ δὲν ἦτο πλέον ἡ ἀποκλειστικὴ γλῶσσα τῆς νομικῆς ἐπιστήμης. Καὶ ἐξεδόθη μὲν ὑπ' αὐτοῦ λατινιστὶ τὸ Corpus juris, ἀλλ' αἱ προσθήκαι αἱ συμπληροῦσαι αὐτό, τοῦτέστιν αἱ *Novar*, ἐγράφησαν κατὰ τὸ πλεῖστον ἑλληνιστὶ, ὅπως δὲ λέγει τὸ πρῶτον κεφάλαιον τῆς ἐδδόμης Νεαρᾶς, «οὐ τῇ πατρῴῳ φωνῇ (τῇ λατινικῇ) τὸν νόμον συνεγράψαμεν, ἀλλὰ ταύτη δὴ τῇ κοινῇ τε καὶ ἑλλάδι (ἑλληνικῇ), ὥστε ἅπασιν αὐτὸν εἶναι γνώριμον, διὰ τὸ πρόχειρον τῆς ἐρμηνείας». Τὴν βαθμιαίαν ὑποχώρησιν τῆς λατινικῆς σαφῶς ἀποδεικνύει καὶ τὸ γεγονός, ὅτι κατ' ἐπανάληψιν μετεφράσθησαν ἑλληνιστὶ αἱ λατινικοὶ κώδικες· αἱ μεταφράσεις αὗται χρονολογοῦνται ἀπὸ τοῦ ἔκτου αἰῶνος. Πρέπει δὲ καὶ τοῦτο νὰ μνημονευθῇ, ὅτι ἐπὶ Ἀναστασίου (491—518) ἡ ἀξία τῶν νομισμάτων δὲν ἐδηλοῦτο πλέον διὰ λατινικῶν χαρακτήρων, ἡ ἄλλη ὅμως ἐπιγραφή, ἡ ὅποια δὲν

εἶχε μεγάλην πρακτικὴν σημασίαν ὡς πρὸς τὴν κυκλοφορίαν τοῦ νομίσματος μεταξὺ τοῦ λαοῦ, μόνον μετὰ ἓνα αἰῶνα ἔχαράσσετο ἑλληνιστὶ.

Δυνάμεθα λοιπὸν ἀσφαλῶς νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἀπὸ τῆς δευτέρας πεντηκονταετίας τοῦ τετάρτου αἰῶνος ἡ ἔκλειψις τῆς λατινικῆς γλώσσης ἦτο μόνον ζήτημα χρόνου, καὶ ὅτι ἔκτοτε ἡ ἑλληνικὴ δὲν ἐφοβεῖτο πλέον τὸν συναγωνισμόν.

Θὰ ὑποθέσῃ ἴσως ὁ ἀναγνώστης ὅτι ὁ κίνδυνος οὐδέποτε ὑπῆρξε μέγας, καὶ θὰ κάμῃ βεβαίως τὴν παρατήρησιν ὅτι μὴ ἐπίσημος γλῶσσα δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἔχη τόσην ἐπίδρασιν, ὥστε καὶ νὰ ἐπιβληθῇ εἰς τὸν λαόν, ὅτι δὲ τὸ παρελθὸν τοῦ ἔθνους καὶ ἡ λογοτεχνικὴ αὐτοῦ παραγωγή ἐξησφάλιζε τὴν διατήρησιν τῆς γλώσσης, ἀφ' οὗ μάλιστα τὸ ἔθνος εἶχε τὴν συνείδησιν ὅτι ἀπετέλει τὴν μεγάλην πλειονοψηφίαν ἐν τῇ κρᾷ. Ἀναγνωρίζομεν ὅτι τὰ παράπονα τοῦ Διδανίου καὶ τοῦ Χρυσοστόμου, περὶ ὧν ἐλέγομεν ἀνωτέρω, εἰς τὰ ὅποια εἶναι δυνατόν νὰ προστεθῶσι καὶ ἄλλα ὅμοια χωρία εἴτε ἐκκλησιαστικῶν εἴτε καὶ ἄλλων συγγραφέων, δὲν ἔχουσι μεγάλην σημασίαν ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν κατωτέραν τάξιν τοῦ λαοῦ καὶ δὲν ἀποδεικνύουσι βεβαίως ὅτι εἰς τὴν τάξιν ἐκείνην εἶχεν ἐπιβληθῆ ἡ λατινικὴ γλῶσσα. Καὶ ὅμως φαίνεται ὅτι ὑπέστη καὶ ὁ κοινὸς λαὸς ὅπωςδὴποτε τὴν ἐπίδρασιν τῆς ἐπισήμου γλώσσης. Δὲν ἔχομεν περὶ τούτου ἀποδείξεις ἐκ τῶν ἀρχαίων συγγραφέων, ἀλλ' ἔχομεν ὅμως μάρτυρα παντὸς συγγραφῆως ἀξιοπιστότερον, τὴν νεολληνικὴν γλῶσσαν.

Τὸ νὰ ὑπάρχωσιν ἐν τῇ νέᾳ ἑλληνικῇ λέξεις λατινικαὶ ἀναφερόμεναι εἰς νομικὰς σχέσεις, ὅπως *πακτόνω*, *κομμέριον*, ἢ ἐκφράσεις στρατιωτικαί, *βίγλα*, *ἄρματα*, *βούκινον*, εἶναι πρᾶγμα εὐεξήγητον καὶ οὐδεμίαν ἔχει ἀποδεικτικὴν σημασίαν. Ἄλλὰ πρέπει ἀναντιρρήτως νὰ δεχθῶμεν ὅτι ὀλόκληρος ὁ

λαὸς εἶχεν ἐξοικειωθῆ πρὸς τὴν λατινικὴν γλῶσσαν διὰ τὰ ἐκφράζει διὰ λατινικῶν λέξεων ἐννοίας αἱ ὅποια ἄλλοτε ἀπεδίδοντο διὰ λέξεων ἀκρα φωνῶς ἑλληνικῶν, ἀναφέροντες δὲ ὡς παραδείγματα τὰς ἐξῆς λέξεις: *τσεκούρι, πόρτα, σπίτι, ἀγκουμβῶ, πᾶλος, παλούκι, βάρκα, μακελλάρις, σκάλα, ξύγγι, στράτα, ἄσπρο, μαῦρο* κτλ. Ἐκτὸς δὲ τούτου ἡ ὑπαρξίς ἐν τῇ σημερινῇ γλῶσση διαφόρων λατινικῶν καταλήξεων μαρτυρεῖ ὅτι τὴν λατινικὴν δὲν ἐγνώριζον μόνον οἱ δημόσιοι λειτουργοὶ καὶ οἱ ἄνθρωποι τῆς ἀδελφείας, τὸσφ δὲ μᾶλλον, καθ' ὅσον αἱ περὶ ὧν ὁ λόγος λατινικαὶ λέξεις ἢ λατινικαὶ καταλήξεις εἶναι διαδεδομέναι εἰς πᾶσαν χώραν ἑλληνικὴν.

Ἄν καὶ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐξετασθῆ λεπτομερῶς τὸ ζήτημα τοῦτο τῆς ἐπὶ τοῦ λαοῦ ἐπιδράσεως τῆς λατινικῆς γλώσσης, κατ' ἀνάγκην δὲ περιοριζόμεθα εἰς εἰκασίας, ἀλλ' ὅμως ὑπάρχουσι τινὰ γεγονότα δυνάμενα ὁπωσδήποτε νὰ τὸ διαφωτίσωσι. Τὸ βόρειον καὶ βορειοδυτικὸν τμήμα τῆς χερσονήμου τοῦ Αἴμου εἶχεν ἐκλατινισθῆ κατὰ τὸν πρῶτον ἀπὸ Χριστοῦ αἰῶνα πολὺ περισσότερον ἢ ὅσον θὰ ἠδύνατο νὰ ὑποτεθῆ ἐκ τῆς σημερινῆς γλώσσης τῶν μερῶν ἐκείνων. Ἡ σημερινῇ γλῶσσα τῶν Ρουμουῶνων διατηρεῖ τὴν ἀνάμνησιν μιᾶς ἐποχῆς καθ' ἣν ἡ λατινικὴ ὠμίλειτο ἀπὸ τοῦ Δυρραχίου μέχρι τῆς Μαρκετιανουπόλεως παρὰ τὴν Μαύρην θάλασσαν. Εἶναι πιθανόν, κατὰ τινὰς μάλιστα καὶ βίβαιον, ὅτι τοῦ Ἰουστινιανοῦ καταγομένου ἐκ Δαρδανίας μητρικὴ γλῶσσα ἦτο ἡ λατινικὴ. Ὅπωσδήποτε ὅμως, ἐὰν δύναται νὰ ὑπάρξῃ ἀμφιβολία περὶ τοῦ Ἰουστινιανοῦ, εἶναι πάντως ἀναντίρρητον ὅτι πλεῖστοι στρατιῶται προερχόμενοι ἐκ τῶν μερῶν ἐκείνων ὠμίλουν λατινιστί. Εἶναι λοιπὸν πιθανόν ὅτι συμβιδούντες μετὰ Ἑλλήνων καὶ Ἑλληνίδων εἰσῆγαγον εἰς τὴν ἑλληνικὴν τὰς λατινικὰς ἐκείνας λέξεις τοῦ καθ' ἡμέραν βίου. Διάλεκτοι σλαυικαὶ καὶ ἑλληνικαὶ ἐξετόπισαν κατὰ τὸ πλεῖ-

στον τὰς ῥωμανικὰς γλώσσας εἰς τὸ τμήμα ἐκεῖνο τῆς Εὐρώπης, ἢ δὲ γλῶσσα τῶν Βλάχων ἐν τῇ μεσημβρινῇ Μακεδονίᾳ ἀναφαίνεται ὡς νησίδιον ἐν τῷ μέσῳ τοῦ πελάγους τῶν ἑλληνικῶν καὶ τῶν σλαυικῶν ἰδιωμάτων τὰ ὅποια κατέκλυσαν τὴν χώραν.

Οἱ λόγοι οἵτινες κατὰ τὴν σύγκρουσιν ἐκείνην τῶν γλωσσῶν ἐπετάχυναν τὴν ὑποχώρησιν τῆς λατινικῆς ἐξάγονται σαφῶς ἐκ τῆς πορείας τῶν ἀνωτέρω ἐκτεθέντων γεγονότων. Εἶναι ὅμως ἄξια προσοχῆς καὶ αἱ ἐξῆς δύο παρατηρήσεις. Πρῶτον, ὅτι πάντες οἱ Ῥωμαῖοι οἱ τυχόντες καλῆς ἀγωγῆς ἐγίνωσκον καὶ ἐθαύμαζον τὴν ἑλληνικὴν λογοτεχνίαν, ὠμίλουν δὲ τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν. Δεύτερον καὶ σπουδαιότερον, ὅτι οἱ Ῥωμαῖοι οἵτινες εἶχον ἐγκατασταθῆ εἰς τὴν Ἀνατολὴν ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου καὶ τῶν πρώτων αὐτοῦ διαδόχων ἦσαν κατὰ τὸ πλεῖστον ἄγαμοι, ἀλλὰ καὶ ὅσοι ἐξ αὐτῶν δὲν ἦσαν ἄγαμοι ἠναγκάσθησαν ἔπειτα νὰ νυμφεύσωσι τοὺς υἱοὺς των μετὰ Ἑλληνίδων γυναικῶν. Τὰς Ἑλληνίδας ταύτας δὲν ἐθεωρεῖτο ἀναγκαῖον νὰ διδάσκωσι τὴν ξένην γλῶσσαν, ἂν καὶ ἀνηκούσας εἰς κύκλους κοινωνικοῦς ὅπου κυρίως αὐτὴ ὠμίλειτο, τὸ δὲ λεγόμενον περὶ τῆς Πουλχερίας ἀδελφῆς τοῦ Ἀρκαδίου, ὅτι ἤξευρε καλῶς τὴν λατινικὴν, ἀποδεικνύει ἀκριβῶς ὅτι ἡ Πουλχερία ἀπετέλει ἐξαιρέσιν. Εἶναι δὲ πασίγνωστος ἀλήθεια ὅτι οὐδὲν συντελεῖ τόσον εἰς τὴν συντήρησιν μιᾶς γλώσσης ὅσον ἡ χρῆσις αὐτῆς ὑπὸ τῶν μητέρων. Αἱ Ἑλληνίδες, καὶ αἱ τῆς ἀνωτέρας ἀκόμη τάξεως, μόνον τὴν ἑλληνικὴν ἐγνώριζον, αὐτὰ δὲ ἡ γλῶσσα τῆς οἰκογενείας διέφευγε τὴν ἰσχυρὰν ἐπίδρασιν τῆς Δύσεως.

Ἡ βυζαντινὴ ἀπολυταρχία ἐφθασεν εἰς τὴν ἀκμὴν αὐτῆς διὰ τοῦ Ἰουστινιανοῦ (527-565), ὅστις πλείοτερον παντὸς ἄλλου αὐτοκράτορος τῆς Ἀνατολῆς ἀπησχόλησε τὴν φαντασίαν τῶν καλλιτεχνῶν. Ἡ βασιλεία του ἀποτελεῖ μιαν περίοδον, καθ' ἣν

κράτος και Ἐκκλησία εἶναι τελείως συνηνωμένα, ἐξαφανίζεται δὲ πᾶν ἴχνος πολιτικῆς ἐλευθερίας. Πέντε ἔτη μετὰ τὴν ἀνάβασίν του εἰς τὸν θρόνον ἐξεργάγη ἡ δεινὴ ἐκείνη στάσις ἣτις ὀλίγον ἔλειψε ν' ἀνατρέψῃ καὶ αὐτὸν καὶ τὴν αὐλήν του, ἀλλ' ἡ αἱματηρὰ καταστολὴ τῆς στάσεως ἐκείνης ἐξησφάλισε τὴν ἀπόλυτον αὐτοῦ ἐξουσίαν, διότι πᾶσα ἀντίστασις τοῦ κληρου καὶ τοῦ λαοῦ εἶχεν ὀριστικῶς ἐξαφανισθῆ.

Μόνον κατὰ τοὺς καθ' ἡμᾶς χρόνους ἀνεγνωρίσθη ὅτι ὁ ἐπαναστατήσας ὄχλος κατὰ τῆς αὐτοκρατορικῆς ἀρχῆς ἐν τῷ ἵπποδρόμῳ τῆς Κωνσταντινουπόλεως πᾶν ἄλλο ἦτο ἡ λαϊκὴ συνάθροισις θεατῶν μετὰ πάθους παρακολουθούτων τὴν θέαν τῶν ἄρματοδρομιῶν καὶ διαιρουμένων ἔπειτα εἰς φατρίας κατὰ τὰ διακριτικὰ αὐτῶν χρώματα, εἰς Πρασίνους καὶ Βενέτους ἢ εἰς Λευκοὺς καὶ Ἐρυθροὺς, ἔχοντας μικροτέραν σημασίαν. Καὶ μόνον τὸ ὄνομα τῶν δῆμων, δι' αὐοὶ ἱστορικοὶ ὀνομάζουσι τὰς ἵπποδρομικὰς δῆθεν ἐκεῖνας φατρίας, πεῖθει ὅτι ἡ συμμετοχὴ αὐτῶν εἰς τοὺς ἀγῶνας εἶχεν ὅλως δευτερεύουσαν σημασίαν.

Γινώσκομεν ὅτι εἰς τὸν ἀρχηγὸν ἑκατέρου τῶν δύο κομμάτων, τὸν δῆμαρχον ἀνετίθεντο καὶ στρατιωτικὰ ἔργα, ὅτι ἂν καὶ οἱ ἀποτελοῦντες τοὺς δῆμους ἀνήκον εἰς τὴν καθ' ὅλου τάξιν τῶν δημοτῶν, ἀλλ' ὅμως τὰ ὀνόματα αὐτῶν ἦσαν καταγεγραμμένον ἐν ἰδίῳ καταλόγῳ κατατεθειμένῳ, ἐν τῷ ἀρχεῖφ τῆς πόλεως καὶ ὅτι ἀνετίθεντο εἰς αὐτοὺς καὶ δημόσιαί τινες λειτουργίαι, ὅπως λόγου χάριν ἡ ἀνοικοδόμησις ἐνὸς τμήματος τῶν τειχῶν τῆς πόλεως ἐπὶ Θεοδοσίου Β'. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι οἱ δῆμοι ἐκεῖνοί τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἦσαν παρεμφερεῖς πρὸς τὰς πολιτοφυλακὰς τῶν τοξοτῶν τῆς Ὀλλανδίας κατὰ τὸν δέκατον ἑβδομον αἰῶνα. Καὶ τὰ ὀλλανδικὰ ἐκεῖνα σωματεῖα τῶν δημοτῶν μετεῖχον ἐπίσης τῶν πολιτικῶν πραγμάτων, ἀπέχλλον δὲ βαθμηδὸν τὴν πολιτικὴν των σημασίαν ἐφ' ἔσον ἡ

κυβέρνησις τῆς χώρας προσελάμβανε μᾶλλον ὀλιγαρχικὸν χαρακτήρα. Ὅπως δὲ ἐν Κωνσταντινουπόλει οὕτω καὶ ἐν Ὀλλανδίᾳ, ἂν καὶ τὰ συντεταγμένα ἐκεῖνα σωματεῖα ἀπετελοῦντο ἐκ δημοτῶν ἡσχημένων εἰς τὰ ὄπλα, ἀλλ' ὅμως, ὅπως φαίνεται ἐκ τῶν συγχρόνων μαρτυριῶν, ἐθεωροῦντο ὡς τμήμα ἴδιον καὶ χωριστὸν ἀπὸ τῆς ὅλης δημοτικῆς τάξεως.

Δὲν φαίνεται σαφῶς ποῖα σχέσις ὑπῆρχε μεταξὺ τοῦ λαοῦ τῆς πρωτεύουσῆς ὀργανωμένου οὕτω πως εἰς δῆμους καὶ τῶν ἵπποδρομικῶν ἀγῶνων. Μέχρι τίνος ἂρά γε σημείου τὰ διάφορα αὐτῶν τμήματα τὰ διακρινόμενα δι' ἰδίων χρωμάτων, ἃς εἴπωμεν δι' ἰδίων σημαῖων, εἶχον τὴν υποχρέωσιν νὰ παρέχωσιν εἰς τὸν λαὸν τοὺς ἀπαραιτήτους ἐκεῖνους ἀγῶνας; Τὸ βέβαιον εἶναι ὅτι ἡ ἀνάμιξις ἐκείνη τῶν δῆμων εἰς τὰς ἄρματοδρομίας εἶναι τὸ μόνον ἴχνος ἐπισήμου ἐκπροσωπήσεως τῶν κατωτέρων τάξεων τοῦ λαοῦ. Ὁ ἵπποδρόμος λοιπὸν ἦτο καὶ ὁ μόνος τόπος, ἔνθα ἠδύναντο νὰ γίνωσι γνωστὰ εἰς τὸν μονάρχην τὰ ἐκάστοτε παράπονα τοῦ πλήθους.

Ὁ θεσμὸς τῶν τοιούτων πανηγύρεων ἐχρονολογεῖτο ἤδη ἀπὸ αἰῶνων, ὑπῆρχε δὲ καὶ εἰς ἄλλας μεγάλας πόλεις τοῦ κράτους, ὅπως λόγου χάριν εἰς τὴν Ἀντιόχειαν. Τόσον δὲ μεγάλη ἦτο ἡ δύναμις τὴν ὁποῖαν προσέλαβεν, ὥστε οἱ αὐτοκράτορες εἶχον τὴν συνήθειαν νὰ περιβάλλωσι διὰ τῆς εὐνοίας των μίαν ἐκ τῶν κυριωτέρων φατριῶν. Διεγείροντες δὲ τοιοῦτοτρόπως τὸν φθόνον τῶν ἄλλων καὶ σπειρόντες μεταξὺ αὐτῶν τὴν διχόνοιαν ἠδύναντο νὰ κρατῶσιν ὀλόκληρον τὸν λαὸν υποχείριον εἰς τὴν θέλησίν των.

Ὁ Ἰουστινιανὸς κατὰ τὰς ἀρχὰς τῆς βασιλείας του εἶχε χορηγήσει εἰς τοὺς Βενέτους πολλὰ προνόμια, ἴσως δὲ καὶ εἶχε βεβαιώσῃ αὐτοὺς ὅτι διάφοροι βιαιοπραγίαι των θὰ ἔμενον ἀτιμώρητοι. Ὅταν ὅμως ἠθέλησε νὰ ἀπαλλαγῇ τῆς τοι-

αύτης καταστάσεως, κολάζων δὲ τοὺς κακουργοῦντας ἀμφοτέρων τῶν μερίδων νὰ ἐπιδείξῃ τὴν ἀμεροληψίαν του, ἢ μᾶλλον τὴν κυριαρχικὴν του ἀνεξαρτησίαν, προεκάλεσε τὴν σύμπραξιν τῶν δύο φατριῶν ἣτις μάλιστα ἀνηγγέλθη εἰς αὐτὸν καὶ ἐπισήμως.

Οἱ πρασινοβένετοι, ὅπως ἀπεκαλοῦντο, κατεφέροντο κυρίως κατὰ τῶν λειτουργῶν τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας. Ὁ αὐτοκράτωρ ἱκανοποιῶν τὴν ἐπιθυμίαν τοῦ λαοῦ ἔπαυσε ἀμέσως τρεῖς ὑπουργούς, οἵτινες ἦσαν κατ' ἐξοχὴν μισητοί· ἀλλ' ἦτο πλέον ἀργά. Αἱ ταραχαὶ ἤρχισαν μίαν Κυριακὴν ἐντὸς τοῦ ἵπποδρόμου, ἐκεῖθεν δὲ μετεδόθησαν καὶ ἔξω. Κατὰ τὰς ἐπομένους ἡμέρας στρατῶνες, παλάτια καὶ ἐκκλησίαι κατελήφθησαν ἐξ ἐφόδου. Οἱ στασιασταὶ ἔκαυσαν μὲν αὐτοὶ πολλὰ δημόσια καταστήματα, ἀφῆκαν δὲ ἄλλα νὰ καίωνται χωρὶς νὰ παρέμβωσι· τοιαύτη δὲ ὑπῆρξεν ἡ τύχη καὶ τῆς Ἀγίας Σοφίας. Ὁ Ἰουστινιανὸς προσεπάθησε νὰ καταβάλῃ τὴν στάσιν διὰ τῆς ἐνόπλου δυνάμεως, ἀλλ' ἀπέτυχε. Τὴν ἐπομένην Κυριακὴν τὰ πράγματα ἐφθασαν εἰς τὸ σημεῖον ὥστε ὁ λαὸς συναθροισθεὶς καὶ πάλιν εἰς τὸν ἵπποδρόμον ἀπεδοκίμασε διὰ κραυγῶν καὶ συριγμάτων τὸν αὐτοκράτορα θέλοντα νὰ ὁμιλήσῃ πρὸς τὸ πλῆθος καὶ ἀνεκήρυξεν αὐτοκράτορα ἕνα ἀνεψιὸν τοῦ προκατόχου του, διότι κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην οὐδεὶς ἐσκέπτετο νὰ ἀποκαταστήσῃ τὴν δημοκρατίαν.

Ὁ Ἰουστινιανὸς οὐδεμίαν ἔχων πλέον ἐλπίδα νὰ διατηρήσῃ τὴν ἀρχὴν ἀπεφάσισε νὰ φύγῃ, τὴν δὲ ἀπόφασίν του ἐπεδοκίμαζον καὶ πάντες σχεδὸν οἱ περὶ αὐτόν, ἔσωσεν ὅμως τότε τὸ στέμμα του ἡ Θεοδώρα, ἣτις, ἀφ' οὗ διήνησεν εἰς πολλὰ περιπετείας τὴν νεότητά της, ἐγένεν ἐπὶ τέλους ἀπὸ ὀρχηστρίδος αὐτοκράτειρα. «Ὁ κυβερνήσας τὸν κόσμον, ἀνέκραξε ἡ Θεοδώρα, δύναται νὰ δεχθῇ τὸν θάνατον, ἀλλ' ὄχι τὴν φυ-

γὴν· καλὸν ἐντάφιον εἶναι ἡ βασιλεία! ». Ἄλλ' ἡ μεγαλόφρων ἐκείνη γυνὴ δὲν ἠρέσθη μόνον εἰς τὸ νὰ ἐμβάλῃ τὸ θάρρος διὰ συγκινητικῶν λόγων, κατώρθωσε καὶ τι πλεόν· ἐπέτυχε διὰ πολλῆς ἐλευθεριότητος τὴν ἀπομάκρυνσιν τῶν Βενέτων, εἰσῆγαγε δὲ εἰς τὸν ἵπποδρόμον δύο στρατηγούς μετὰ τῶν στρατευμάτων των, ἅτινα εἶχον παραμείνῃ πιστὰ εἰς τὸν αὐτοκράτορα. Ὁ λαὸς δὲν ἠδύνατο πλέον νὰ ἀμυνθῇ καὶ ἐντὸς τῆς ἡμέρας ἡ στάσις κατεστάλη διὰ φοβερᾶς σφαγῆς τριακονταπέντε, καθὼς λέγουσι χιλιάδων ἀνθρώπων.

Ἐκτοτε τῶν φατριῶν ἡ δύναμις εἶχε θραυσθῆ· ἀναφέρεται μὲν ἀκόμη εἰς ἐποχὴν μεταγενεστέραν μία στάσις πολὺ ὀλιγώτερον σημαντικὴ, ἀλλ' ἡ αὐτοκρατορικὴ ἐξουσία οὐδέποτε πλέον σοβαρῶς ἠπειλήθη. Ἡ κατὰ τοὺς ἐφεξῆς χρόνους ἐμφάνισις τῶν δῆμων ὁμοιάζει πρὸς παρωδίαν τῆς προτέρας αὐτῶν ἰσχύος. Ὅσακις δηλαδὴ ὁ αὐτοκράτωρ ἐν ἐπισήμῳ πομπῇ κατὰ τὴν τυπικὴν τάξιν ἐπεσκέπτετο τὰς ἐκκλησίας, ὅσακις ἀπήρχετο εἰς τὸν πόλεμον ἢ ἐπανήρχετο ἐκ τοῦ πολέμου, πρεσβεῖται ἐκ τῶν δῆμων τὸν ὑπεδέχοντο εἰς ὠρισμένα μέρη τῆς πόλεως διὰ λατινικῶν ἀνευφημιῶν, τὰς ὁποίας ὡσαύτως ἐκανόνιζεν ἡ ἐπίσημος ἐθιμοταξία.

Ὁ Ἰουστινιανὸς θεώρει ἑαυτὸν ὑπὸ πᾶσαν ἐποψίν αὐτοκράτορα Ῥωμαίων, διάδοχον καὶ συντηρητὴν τῶν παραδόσεων τοῦ Αὐγούστου, τοῦ Τραϊανοῦ καὶ τοῦ Κωνσταντίνου. Ἦθελε νὰ ἀνακτῆσῃ ὅ,τι τὸ κράτος εἶχεν ἀπολέσῃ καὶ ὅ,τι εἶχεν ἀποξενωθῆ, αἱ δὲ πρῶταί του προσπάθειαι ἐστράφησαν πρὸς τὴν Ἀφρικὴν, ὅπου ὁ στρατηγὸς αὐτοῦ Βελισάριος ἐπέτυχε μετὰ βραχὺν ἀγῶνα νὰ καταλύσῃ τὴν κυριαρχίαν τῶν Βανδάλων. Μία ἄλλοις φρουρίων, ὧν ὑπάρχουσιν ἀκόμη ἀξιόλογα λείψανα, ἤρκεσεν ὅπως διατηρήσῃ τὰς χώρας ἐκείνας εἰς τὴν αὐτοκρατορίαν ἐπὶ ἑκατὸν πενήτηκοντα περίπου ἔτη.

Ἔργον σπουδαιότερον ἀκόμη, ἀλλὰ καὶ δυσκολώτερον, ἔμελλε νὰ ἐκτελέσῃ ὁ βυζαντινὸς στρατὸς εἰς τὴν Ἰταλίαν. Ἐκεῖ τὸ ῥωμαϊκὸν στοιχεῖον εἶχεν ἀδόξως ὑποκύβη ἀγωνιζόμενον πρὸς τοὺς Γερμανοὺς. Τὸ ἔτος 476 μετὰ Χριστὸν ἐθεωρεῖτο ἄλλοτε ὡς μία σημαντικὴ χρονολογία, ὡς ἔτος κατὰ τὸ ὁποῖον ἀκριβῶς κατελύθη τὸ Δυτικὸν Ῥωμαϊκὸν κράτος, καὶ ἔμως κατ' ἀλήθειαν ἡ χρονολογία ἐκείνη οὐδεμίαν ἔχει σημασίαν διὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ κόσμου. Ἡ λαμπὰς ἦτο σχεδὸν ἐσθεσμένη, μετεβιδάσθη δὲ ἀπλῶς εἰς ἄλλας χεῖρας, ἀλλὰ χωρὶς πλέον νὰ ἀποδίδῃ τὸ φῶς. Οἱ νέοι τῆς Ἰταλίας δεσπότης ἀνεγνώρισαν τὴν ἐπικυριαρχίαν τῆς ἀνατολικῆς Ῥώμης, ἐπιφυλάσσοντες ἔμως εἰς ἑαυτοὺς πλήρη ἀνεξαρτησίαν. Ἀλλὰ τὸ ὑπερήφανον Βυζάντιον δὲν ἠνείχετο τὴν κατάστασιν ταύτην. Ἐπηκολούθησε μακρὸς ἀγὼν (535—553), πολλάκις μὲν ἀμφίρροπος, ἀλλ' ἐπὶ τέλους καταλήξας εἰς τὴν ὑπαγωγὴν ὀλοκλήρου τῆς Ἰταλίας εἰς τὸ κράτος τῆς Ἀνατολῆς ὡς ἐπαρχίας, ἢ, μὲ τὸ νέον ὄνομα τὸ ὁποῖον τότε ἔλαβεν, ὡς Ἐξαρχίας, ὥστε κατὰ θαυμαστὸν τρόπον ἀνεστράφησαν τώρα οἱ ὄροι τῆς ἐξαρτήσεως μεταξὺ τῆς Δύσεως καὶ τῆς Ἀνατολῆς.

Ἀλλὰ καὶ ἡ νέα αὕτη τῶν πραγμάτων κατάστασις δὲν διήρκεσεν ἐπὶ πολὺ. Δεκαπέντε ἔτη βραδύτερον μέγα μέρος τῆς βορείου Ἰταλίας ὑπετάγη ἤδη εἰς τοὺς Λογγοβάρδους ἢ Λομβαρδοὺς, κατὰ δὲ τὴν ἐπομένην περίοδον ἤρχισεν ἀδιαιδίπτως νὰ ἀκρωτηριάζηται ἡ ὑπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ μετὰ τόσου κόπου καὶ μὲ βλάβην τῆς εὐημερίας τῶν ὑπηκόων του ἀνακτηθεῖσα χώρα. Ἐπὶ τοσοῦτον δὲ προέβαινον τὰ πράγματα ὥστε μετὰ διακόσια ἔτη οἱ Βυζαντινοὶ εἶχον σχεδὸν τὰ πάντα ἀπολέσῃ καὶ δὲν διέσωσαν ἐκ τῶν προτέρων κτήσεων εἰμὴ ὀλίγους τινὰς τόπους τῆς μεσημερινῆς Ἰταλίας, οἵτινες μετὰ ἓνα αἰῶνα περιήλθον καὶ αὐτοὶ εἰς τοὺς Σαρακηνοὺς ὁμοῦ μετὰ τῆς Σικελίας.

Μόνη ἡ Ῥαβέννα, ἡ πρωτεύουσα πόλις τῆς Ἐξαρχίας, ἔσχεν ὅπωςδῆποτε διαρκεστέραν σημασίαν, τὰ δὲ ἐν τῇ πόλει ταύτῃ μνημεῖα τῆς βυζαντινῆς τέχνης, ἐξ ὧν τινὰ παλαιότερα τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ἤσκησαν μεγάλην ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς ἀναπτύξεως τῆς ἐθνικῆς τέχνης τῶν Ἰταλῶν.

Ὁ αὐτοκράτωρ ἐξέπεμψε καὶ εἰς τὴν Ἰταλίαν τὰ στρατεύματα του, ἀλλὰ δὲν ἠδυνήθη εἰμὴ ἐλάχιστον μέρος τῆς χώρας ἐκείνης, καὶ ἰδίως μερικοὺς λιμένας, νὰ ὑποτάξῃ. Ὀλιγώτερον ἀκόμη ἐπέτυχεν ἡ κατὰ τῶν Περσῶν ἐκστρατεία του, τῆς δὲ ὀλίγης χώρας ἦν κατὰ τὴν συνομολόγησιν τῆς εἰρήνης προσέθηκεν εἰς τὸ κράτος του ἦτο πολὺ μικρὰ ἢ ἀξία παραβαλλομένη πρὸς τὸν βαρὺν ἐτήσιον φόρον ὃν οἱ Βυζαντινοὶ ὑπεχρεώθησαν νὰ πληρώνωσιν εἰς τοὺς Πέρσας.

Ὁ στρατὸς ὅστις διεξῆγε τοὺς πολέμους ἐκείνους ὄφειλε τὰς νίκας του εἰς τὰς στρατιωτικὰς αὐτοῦ ἀρετὰς καὶ ἰδίως εἰς τὸν ὄπλισμόν του καὶ εἰς τὴν πείραν τῶν ἀξιωματικῶν μᾶλλον ἢ εἰς τὴν ἀριθμητικὴν αὐτοῦ ὑπεροχὴν. Ὁ στρατὸς ὁ κατακτῆσας τὴν Ἰταλίαν ἦτο δεκάκις ὀλιγώτερος τοῦ στρατοῦ ὃν ἐξέπεμψε πρὸ τινῶν ἐτῶν ἡ Ἀγγλία εἰς τὴν νότιον Ἀφρικὴν, οἱ δὲ στρατιῶται ἀνήκον κατὰ τὸ πλεῖστον εἰς ξένα ἔθνη. Πολλοὶ ἐξ αὐτῶν ἐστρατολογοῦντο ἐκ τῶν φρουρῶν τῶν βορείων συνόρων τοῦ κράτους, ἕνεκα δὲ τούτου ἀφίνετο πᾶσα εὐκολία εἰς τοὺς βαρβάρους νὰ ἀπειλώσιν ἀδιακόπως τὰς βορείους ἐπαρχίας. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι πρὸς ἀποτροπὴν τοῦ κακοῦ ὁ Ἰουστινιανὸς εἶχεν οἰκοδομήσῃ ὀλόκληρον σειρὰν φρουρῶν, ἀλλ' ἐντὸς τῶν φρουρῶν τούτων δὲν ὑπῆρχεν ἱκανὸς ἀριθμὸς μαχητῶν. Οὕτω δὲ ἐξηγεῖται πῶς ἐπὶ τῆς βασιλείας ἐνὸς αὐτοκράτορος ὅστις ἐπέδλωκε τὴν ἀποκατάστασιν τῆς ὅλης ῥωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας οἱ Σλαῦοι καὶ οἱ Οὐννοὶ ἔκαμνον πολυτάκις ἐπιδρομὰς εἰς τὸ κράτος καὶ ἐπλησίασαν καὶ πρὸς αὐτὴν

τὴν Κωνσταντινούπολιν. Ἡ πόλις ἀσφαλιζομένη ὑπὸ τῶν ὀχυρωμάτων τῆς δὲν διέτρεχε βεβαίως τὸν ἔσχατον κίνδυνον, ἀλλ' ἡ ὑπαιθρος χώρα ἔπασχε, τόσῳ δὲ μᾶλλον καθ' ὅσον οἱ βάρβαροι μόνον διὰ πολλοῦ χρυσοῦ ἐπέβησαν νὰ ἐπιστρέψωσιν εἰς τὰ ἴδια, ὁ δὲ τρόπος οὗτος τῆς ἐπιστροφῆς προσεῖλκυε καὶ ἄλλα πάλιν σίφη νὰ ἐπαναλάβωσι τὴν αὐτὴν πορείαν.

Τὰ μεγάλα σχέδια τὰ ὁποῖα εἶχεν ὁ Ἰουστινιανὸς πρὸς ἀνάγκησιν τῶν παλαιῶν συνόρων τῆς αὐτοκρατορίας δὲν ἀπησχόλουν αὐτὸν ἐπὶ τοσοῦτον, ὥστε νὰ μὴ μεριμνᾷ καὶ περὶ τῶν ἐσωτερικῶν πραγμάτων. Θὰ εἴπωμεν κατωτέρω περὶ τῆς ἰδιαζούσης ἀγάπης ἣν εἶχε πρὸς τὰς οἰκοδομὰς, ἐδῶ δὲ διὰ βραχέων θὰ ὑπομνήσωμεν ὅσα ἔπραξεν ὑπὲρ τῆς ἀπονομῆς τῆς δικαιοσύνης καὶ ὑπὲρ τῆς Ἐκκλησίας.

Ἀνέθεσεν εἰς δέκα νομοδιδασκάλους ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ Τριβωνιανοῦ τὴν ἀνακάθαρσιν καὶ κριτικὴν δημοσίευσιν πασῶν τῶν αὐτοκρατορικῶν διατάξεων αἵτινες εἶχον ἀντικαταστήσῃ τοὺς παλαιοὺς νόμους τῆς ἐλευθέρως τῶν Ῥωμαίων πολιτείας. Κατηργήθησαν αἱ ἀντιφατικαὶ διατάξεις καὶ παρελείφθησαν τὰ ἐν τοῖς νόμοις περιττὰ ἢ περιπεσόντα εἰς ἀχρησίαν, οὕτω δὲ ἐπετεύχθη ἡ σύνταξις ἑνὸς κώδικος συντάμου, πλήρους καὶ σαφοῦς, ὅστις συνεπλήρωσε τὸν κώδικα τοῦ Θεοδοσίου Β'. Εἰς τὴν ἐπιτροπείαν ἐκείνην τῶν νομομαθῶν, εὐθὺς ὡς τὸ πρῶτον ἔργον συνετελέσθη, ἀνετέθη καὶ ἄλλο δεύτερον, πολὺ δὲ τοῦ πρώτου δυσχερέστερον. Νὰ συναθροίσῃ δηλαδὴ καὶ οὕτως εἰπεῖν νὰ κοσμίωσῃ πάσας τῶν νομομαθῶν περὶ διαφόρων δυσκόλων νομικῶν ζητημάτων γνωμοδοτήσεις, αἵτινες εἶχον ἐκδοθῆ κατὰ τὸ διάστημα τῶν αἰῶνων καὶ εἶχον λάβῃ διὰ διαταγμάτων τῶν αὐτοκρατόρων ὑποχρεωτικὴν ἰσχύον. Ἡ ἐπιτροπεία ἐμελέτησε μετ' ἀπιστεύτου ταχύτητος ὅλον ἐκεῖνον τὸν ὄγκον τῶν ἐγγράφων, ἐντὸς δὲ τριῶν ἐτῶν συνεπύκνωσε τὸ πε-

ριεχόμενον μιᾶς ἑκατοστύος περίπου τόμων εἰς ἓνα κώδικα εἰκοσάκις βραχύτερον. Ὁ κώδιξ οὗτος ὁ ὀνομαζόμενος **Πανδέκτης** ἢ **Διγέστα**. Συνεπληροῦτο δὲ τὸ μεγαλοπρεπὲς νομικὸν κατασκευάσμα τοῦ Ἰουστινιανοῦ διὰ μιᾶς **Ἐπιτομῆς τῶν ἀρχῶν τοῦ δικαίου** (Εἰσηγήσεις), ἣν ἐξέπληθυναν ὡσαύτως οἱ αὐτοὶ νομοδιδάσκαλοι. Ὁλόκληρον τοῦτο τὸ **Σῶμα τοῦ δικαίου** (Corpus juris), ὅπερ ἐμελλε νὰ διέπῃ τὸν τότε πεπολιτισμένον κόσμον, συνετάχθη λατινιστί, συμφώνως πρὸς τὰς ἀριστοκρατικὰς τάσεις καὶ τὰς ἰδέας τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ἀλλ' εἶδομεν ἀνωτέρω ὅτι ταχέως ἔγινεν ἐπαισθητὴ ἡ ἀνάγκη τοῦ νὰ παρασκευασθῶσι καὶ ἑλληνικαὶ μεταφράσεις.

Ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς χρόνοις ἐπεκρίθη ὑπὸ τινῶν νομομαθῶν τὸ ἔργον τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἐπὶ τῷ λόγῳ ὅτι παρεκώλυε τὴν ἐλευθέραν ἀνάπτυξιν τῆς ἐπιστήμης· διὰ τῆς δεσποτικῆς του θελήσεως ὁ αὐτοκράτωρ ἀπεγύμνωνεν ἐκ τῶν προτέρων ἀπὸ πάσης ἰσχύος τὰ συμπεράσματα τῆς ἐπιστημονικῆς μελέτης τοῦ δικαίου. Εἶναι ὁμοῦς ἀναντίρρητον ὅτι ἐν τῇ νομοθεσίᾳ ἐκείνῃ φανεροῦται ἡ ἐπίδρασις τῆς χριστιανικῆς θρησκείας· ἡ θέσις τῆς γυναικὸς κατέστη πολὺ μᾶλλον εὐνοϊκὴ ἢ ὑπὸ τὸ ἀρχαῖον Ῥωμαϊκὸν δίκαιον, ἡ πατρικὴ ἐξουσία περιωρίσθη, συμφώνως δὲ καὶ πρὸς τὰς συνθηκὰς αἵτινες τότε ἤρχισαν νὰ ἐπικρατῶσιν ἡμιδύνη κατὰ πολὺ ἢ αὐστηρότης τῆς δουλείας, ἣτις κατὰ θεωρίαν εἶχεν ἤδη χαρακτηρισθῆ ὡς ἐναντία πρὸς τὴν φύσιν.

Ὡς πρὸς τὰ ἐκκλησιαστικὰ πράγματα ὁ Ἰουστινιανὸς ἠκολούθησε τὴν πολιτικὴν τῶν προκατόχων του καὶ μολονότι τῶρα ἡ κατάστασις παρεῖχε περισσοτέρας δυσκολίας ἢ ἄλλοτε, κατώρθωσεν ὁμοῦς νὰ διασώσῃ τὴν θρησκευτικὴν ἐνότητα ἐν τῷ κράτει τοῦλάχιστον ἐπὶ τινὰ χρόνον καὶ νὰ διοικῇ αὐτὸς ὡς ὑπέρτατος ἀρχὼν καὶ τὴν Ἐκκλησίαν καὶ τὸ κράτος. Ὡς

πρὸς τὴν ἐνότητα ὅμως τῆς Ἐκκλησίας ἐφαίνετο ὅτι ὁ σκοπὸς ὃν ἐπεδίωκεν ὁ αὐτοκράτωρ ἐμελλε νὰ προσκρούσῃ εἰς δυσχερείας, διότι οἱ Μονοφυσῖται ἦσαν ἰσχυρότατοι ἐν τῇ Ἀνατολῇ. Ἄν λοιπὸν ἤθελε νὰ μὴ ἀπολέσῃ τὴν Συρίαν καὶ τὴν Αἴγυπτον, ἦτο ἀπαραίτητον νὰ κάμῃ ὑποχωρήσεις εἰς τὴν αἵρεσιν τῶν ἀρνούμενων τὴν συνύπαρξιν δύο φύσεων ἐν τῷ Ἰησοῦ Χριστῷ, ἂν καὶ εἶχεν, ὡς εἶδομεν, καταδικασθῆ ἢ αἵρεσις αὕτη ὑπὸ μιᾶς συνόδου. Ἄλλ' ἢ πρὸς τοὺς Μονοφυσίτας συνεννόησις ἐνεῖχε πάλιν ἄλλον σοβαρὸν κίνδυνον, τὴν βῆξιν πρὸς τὴν Δύσιν, ἔνθα ἢ αἵρεσις ἐκείνη θεωρεῖτο βδελυκτὴ καὶ ἀπαισία.

Εἶχε χειροτονηθῆ πατριάρχης τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὁ Ἄνθιμος, κληρικὸς ἀποκλίνων πρὸς τὰς ἰδέας τῶν Μονοφυσιτῶν. ἄλλ' ὁ τῆς Ῥώμης ἐπίσκοπος Ἀγαπητός, ὅστις ὀλίγον κατόπιν μετέβη εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, κατώρθωσε τὸν ἐκθρονισμὸν τοῦ πατριάρχου ἐκείνου καὶ τὴν ἀντικατάστασιν αὐτοῦ δι' ἄλλου μᾶλλον ὀρθοδόξου, τοῦ Μηνᾶ. Ἄλλ' ὁ Ἰουστινιανὸς ἐπέτυχε πάλιν καὶ παρὰ τοῦ νέου πατριάρχου παραχωρήσεις, οὕτω δὲ ὁ πάπας περιήλθεν εἰς δίλημμα οὕτινος ἦτο δύσκολος ἢ λύσις.

Πάντων τούτων ἀποτέλεσμα ὑπῆρξεν ὅτι ἐν μέρος τῆς Δύσεως, καὶ κατὰ πρῶτον ἢ Ἀφρική, ὅπου οἱ ἄνθρωποι ἦσαν περισσότερον ἐξημμένοι κατὰ τῆς ἄλλοτε καταδικασθείσης αἱρέσεως, ἀπεσπάθη ἐπὶ τινα χρόνον ἀπὸ τοῦ λοιποῦ κράτους. Ὁ Ἰουστινιανὸς δὲν κατώρθωσε μὲν ὅ,τι ἐπεθύμει, ἄλλ' ὅπως δὴποτε ἐσπερέωζε διὰ τῶν ἀγώνων τούτων τὴν ὑπεροχὴν του, διότι πλέον ἢ ἅπαξ αὐτὸς διὰ διαταγμάτων του ἐκάνονισε τὰ ἐκκλησιαστικὰ πράγματα, ἐκτὸς δὲ τούτου ἔγινε δεκτὴ καὶ ἡ ἀρχὴ ὅτι ἡ ἐκλογή τοῦ νέου πάπα ὑπὸ τοῦ κλήρου, τῶν δημοτῶν καὶ τῶν στρατιωτῶν τῆς Ῥώμης ἔπρεπε νὰ κυρωθῆ ὑπὸ τοῦ ἐν τῇ Ἰταλίᾳ ἀντιπροσώπου τοῦ αὐτοκράτορος, τοῦ

ἐξάρχου τῆς Ῥαβέννης, ὅστις πάντως θὰ ἐλάμβανε περὶ τούτου διαταγὰς παρὰ τοῦ ἡγεμόνος.

Ὁσάκις κρίνεται ἡ ἐνέργεια τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου ὡς πρὸς τὸν χριστιανισμὸν, αἱ προσωπικαὶ πεποιθήσεις τοῦ αὐτοκράτορος θεωροῦνται συνήθως ὡς μὴ ἔχουσαι καὶ πολλὴν σημασίαν. Θὰ ἦτο ὅμως σφάλμα, ἂν ἐκάμνομεν τὴν αὐτὴν σκέψιν κρίνοντες καὶ τοῦ Ἰουστινιανοῦ τὴν ἐκκλησιαστικὴν πολιτικὴν. Κατὰ τοὺς σημερινοὺς χρόνους σπανίως οἱ πολιτικοὶ ἄνδρες ἔχουσι εἰδικὰς θεολογικὰς γνώσεις, ὥστε μόνοι των νὰ κρίνωσι περὶ τῶν θρησκευτικῶν ζητημάτων ἢ τοῦλάχιστον σπανίως κατέχουσι πάσας τὰς λεπτομερείας αὐτῶν, ὥστε ἡ ἐνέργειά των νὰ εἶναι ἀπόρροια προσωπικῶν πεποιθησῶν. Διὰ τοῦτο σήμερον οἱ κυβερνῶντες τὰ ἔθνη θεωροῦσι ὅτι εἰς τὴν λύσιν ἦν λαμβάνουσι τὰ θρησκευτικὰ ζητήματα τῆς ἐποχῆς των αἱ πεποιθήσεις εἶναι τι δευτερεύον, τὸ δὲ κύριον εἶναι τὸ πολιτικὸν συμφέρον. Ἄλλ' εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ἄλλως εἶχον τὰ πράγματα· γινώσκομεν θετικῶς ὅτι ὁ Ἰουστινιανὸς εἶχε καὶ προσωπικὸν ἐνδιαφέρον εἰς τὰ τῆς θρησκείας. Ἡ σύζυγός του, ἡ βασίλισσα Θεοδώρα, εἶχε κηρυχθῆ ὑπὲρ τῶν Μονοφυσιτῶν, ἡ δὲ συκοφαντία ἢ ὁποία δὲν ἔπαυε νὰ τὴν διασύρῃ, διέδωκε περὶ αὐτῆς πράγματα τόσον ἀπίστευτα, ὥστε, ἂν ἦσαν ἀληθῆ, ἡ βασίλισσα ἔπρεπε νὰ κλεισθῆ εἰς νοσοκομεῖον ἀνισορρόπων μᾶλλον ἢ νὰ κάθηται ἐπὶ τοῦ θρόνου. Ὅ,τι ὅμως εἶναι δυνατὸν μετὰ βεβαιότητος περὶ αὐτῆς νὰ λεχθῆ εἶναι ὅτι, παρὰ τὴν ταπεινὴν καταγωγὴν της, εἶχε μίαν τῶ ὄντι αὐτοκρατορικὴν δραστηριότητα καὶ ὅτι πρὸς διατήρησιν τῆς υπερτάτης ἀρχῆς ἦτο πρόθυμος νὰ ἐπιχειρήσῃ ὅτιδὴποτε. Ἦσκει δὲ ἐπὶ τοῦ ἀνδρός της μεγάλην ἐπίδρασιν, ἥτις ἔγινεν ἐπαισθητὴ καὶ μετὰ τὸν θάνατόν της, διότι περὶ τὰ τέλη τοῦ βίου του ὁ αὐτοκράτωρ ἠσπάσθη τὸ δόγμα τῆς

ἀφθαρσίας τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ, ὅπερ εἶναι τὸ ἔσχατον οὕτως εἰπεῖν πόρισμα τῆς μονοφυσικῆς διδασκαλίας. Τὸ διάταγμα, δι' οὗ ὁ Ἰουστινιανὸς ἐκήρυττεν εἰς τοὺς ὑπηκόους τὸ νέον τοῦτο δόγμα ὡς τὸ μόνον ὀρθόν, θὰ προεκάλει ἀναντιρρήτως μεγάλην ταραχὴν εἰς τὰ πνεύματα τῶν ἀνθρώπων, ἃν ὁ ἐπελθὼν θάνατος τοῦ γηραίου αὐτοκράτορος δὲν ἐματαιώων ἐγκαίρως (565) τὴν ἐκτέλεσιν τῶν ἀποφάσεών του.

Οἱ κατακτιταὶ νομίζουσι συνήθως ὅτι εἶναι ἐκ Θεοῦ ἐπεφορισμένοι νὰ μεριμνῶσι περὶ τῶν υπερτάτων συμφερόντων τῆς ἀνθρωπότητος, τὰ ὅποια συγγέουσι πρὸς τὴν ἰδίαν αὐτῶν φιλαρχίαν καὶ φιλοκτημοσύνην. Τὰ ἀδικήματα, τὰ ὅποια καὶ εἰς τὴν ἐποχὴν μας διεπράχθησαν πρὸς τὸ συμφέρον τοῦ πολιτισμοῦ, συνέβαινον καὶ ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ χάριν τῆς διαδόσεως τῆς χριστιανικῆς θρησκείας. Ἐξεχριστιανίσθησαν ἔθνη ζῶντα πρὸς βορρᾶν ἢ πρὸς νότον τῶν ὀρίων τοῦ κράτους καὶ ὑπήχθησαν οὕτως ὑπὸ τὴν θρησκευτικὴν καὶ ἐμπορικὴν ἐπίδρασιν τοῦ Βυζαντίου, συγχρόνως δὲ ἐπεδιώχθη καὶ ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τοῦ κράτους ἡ διάδοσις τοῦ χριστιανισμοῦ, ἐν τῇ Μικρᾷ Ἀσίᾳ, ὅπου οἱ εἰδωλολάτραι ἦσαν ἀκόμη πολυάριθμοι μεταξὺ τῶν ἀγροτῶν, καὶ ἐν τῇ κυρίως Ἑλλάδι, ὅπου ἔμως τοῦναντίον τὴν παλαιὰν θρησκείαν ἐπρέσβευον πολλοὶ τῶν ἀνεπτυγμένων ἀνθρώπων ἐκλαμβάνοντες αὐτὴν μᾶλλον ὡς σύστημα φιλοσοφικόν. Δὲν περιωρίσθη δὲ μόνον ἡ ἐν Κωνσταντινουπόλει κυβέρνησις εἰς τὴν ἀποστολὴν ἱερέων, ἀλλὰ καὶ διὰ νομοθετικῶν μέτρων ἐπολέμησε τὴν ἀρχαίαν εἰδωλολατρείαν. Ἀπεκλείσθησαν καὶ οἱ εἰδωλολάτραι ὅπως καὶ οἱ αἵρετικοὶ ἀπὸ τῶν πολιτικῶν καὶ στρατιωτικῶν ἀξιωματίων ὅστις δὲν ἦτο καλὸς χριστιανὸς δὲν ἠδύνατο νὰ εἶναι οὔτε καλὸς στρατιώτης οὔτε καλὸς δημόσιος λειτουργός. Ὡς πρὸς τοῦτο ὑπῆρξε τῷ ὄντι μία ἐξαιρέσις, διότι, ὅπως γινώσκωμεν ἐκ συγχρόνου μαρτυρίας, ὁ Τριβωνιανὸς ἦτο

ἐθνικὸς τὸ θρήσκειμα, ἀλλ' ὁ μέγας νομοδιδάσκαλος ἦτο ἡ ψυχὴ τῆς ἐπιτροπείας ἐκείνης εἰς ἣν εἶχεν ἀνατεθῆ ἡ διάταξις καὶ ἡ συλλογὴ τῶν νόμων, ὁ δὲ Ἰουστινιανὸς ἀπέδιδε τόσον μεγάλην σημασίαν εἰς τὴν πραγματοποιήσιν τῶν σχεδίων του, ὥστε παρεῖχεν ἐλευθερίαν τινα εἰς τοὺς ἀνδρας οἵτινες ἐπὶ τοῦ παρόντος ἦσαν εἰς αὐτὸν ἀπαραίτητοι, ἀπ' οὗ μάλιστα οἱ ἄνδρες οὗτοι οὐδεμίαν ἔδιδον ἀφορμὴν εἰς σκάνδαλα. Κατὰ τὰς ἀρχὰς τῆς βασιλείας του ἔπαυσεν ὀριστικῶς ἡ λειτουργία τῶν ἐν Ἀθήναις φιλοσοφικῶν σχολῶν. Ἐκλείσθησαν ἄρα γε αἱ σχολαὶ κατὰ προσταγὴν τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἢ διελύθησαν ἐλλείψει μαθητῶν; Δὲν ἠξεύρομεν. Λέγεται ὅτι οἱ τελευταῖοι φιλόσοφοι κατέφυγον εἰς τὴν αὐλὴν τῆς Περσίας.

Οἱ ἀπομένοντες ἐθνικοὶ, ἃν καὶ ἦσαν πολλοὶ ἀκόμη, δὲν εἶχον πλέον παρὰ μικρὰν μόνον σημασίαν. Εἰς τὸ ἄξενον τμήμα τῆς μεσημβρινῆς Πελοποννήσου, τὴν Μάνην, ὁ χριστιανισμὸς δὲν ἠδυνήθη νὰ στερεωθῆ εἰμὴ κατὰ τὸν ἕνατον αἰῶνα.

Εἶναι σχεδὸν ἀδύνατον νὰ κατανοηθῆ πῶς ἡ Ἀνατολικὴ αὐτοκρατορία ἐπορίζετο τοὺς θησαυροὺς τοὺς ἀπαραιτήτους διὰ τὴν συντήρησιν μιᾶς ἀπεράντου διαικίσεως οἷα ἦτο ἡ τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Ἐκτὸς ὅμως τούτου ὁ στρατὸς καὶ αἱ πρὸς τοὺς ἀπειλητικὸς βαρβάρους χορηγίαι ἀπῆλθον μεγάλας δαπάνας, ἐν δὲ τῷ ἐσωτερικῷ ἕνεκα τῆς κτισματομανίας τοῦ αὐτοκράτορος τὰ οἰκοδομήματα ἐπολλαπλασιάζοντο. Ὡς ἐκ τούτου οἱ δασμοὶ καὶ οἱ φόροι ἐπέεζον βαρύτερα τὸν λαόν. Τὴν βάσιν τοῦ ὅλου συστήματος ἀπετέλει μία μεγάλη ἔγγειος φορολογία, τῆς ὁποίας ἦσαν ἐν μέρει ἀπῆλλαγμένα τὰ ἐκκλησιαστικὰ κτήματα. Σχεδὸν ὀλόκληρος ἡ φορολογία αὕτη ἐπεβάρυνε τὰς μικρὰς ἰδιοκτησίας, διότι οἱ μεγάλοι κτηματῆται εὕρισκον ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον τρόπον νὰ ἀπαλλάττωνται ἐν μέρει τῶν υποχρεώσεών των. Ὅσοι δὲν εἶχον κτήματα ἐπλήρωνον κεφαλι-

κόν φόρον, τοῦ ὁποίου ὅμως ἀπηλλάσσοντο οἱ πένητες τῶν μεγάλων πόλεων. Τὰ δὲ εἰσπραττόμενα ποσὰ ἐκ τοῦ φόρου τοῦ ἐπιτηδεύματος, τῶν μονοπωλίων, τῶν λιμενικῶν καὶ τελωνειακῶν τελῶν, προστιθέμενα εἰς τὰ ἐκ τοῦ ἐγγείου φόρου, ἐπέτρεψαν, τοῦλάχιστον ἐπὶ τινα χρόνον, μίαν ἐγκληματικὴν τῆ ὄντι σπατάλην πολλῶν ἑκατομμυρίων.

Ἐχομεν τὰ στοιχεῖα δι' ὧν δυνάμεθα μέχρι τινός νὰ ἀνα- παραστήσωμεν τὸν προῦπολογισμόν τοῦ κράτους, οἷος ἦτο κατὰ τὸν ἐνδέκατον αἰῶνα, καθ' ἣν ἐποχὴν δηλαδὴ ἡ ἐμπορικὴ ἀκμὴ τῆς Κωνσταντινουπόλεως εἶχε λάβῃ μεγίστην ἀνάπτυξιν. Μόνη ἡ πρωτεύουσα παρεῖχε τότε 500 ἑκατομ. σημερινῶν δραχμῶν καὶ πλεόν, ὀλόκκηρος δὲ ἡ αὐτοκρατορία περίπου τρία δισεκατομμύρια. Οἱ Βυζαντινοὶ ἦσαν ἀναμφισβήτητοι κύριοι τῆς Μεσογείου καὶ τῶν λιμένων εἰς οὓς κατέληγον αἱ μεγάλαι ἐμπορικαὶ ὁδοὶ αἱ ἀγούσαι ἐκ τῆς Ἀσίας εἰς τὴν Εὐρώπην. Πλὴν τούτου ἡ κυριότης αὐτῶν ἐξετείνετο ἐπὶ τῆς Αἰγύπτου, τῆς Συρίας καὶ τῶν κυριωτάτων πόλεων τῆς Μαύρης θαλάσσης. Κατὰ τὸν 7ον αἰῶνα ἀπώλεσαν τὰς ἀνατολικὰς τῶν ἐπαρχίας τὰς ὁποίας ἐκυρίευσαν οἱ Ἄραβες, ἀλλὰ διετήρησαν τὴν κυριαρχίαν τῶν ἐπὶ τῶν ὑδάτων τῆς Μεσογείου, ἐφ' ὅσον χρόνον αἱ ναυτικαὶ δημοκρατίαι τῆς Ἰταλίας (Βενετία, Γένουα κτλ.) δὲν εἶχον ἀρχίσει δεινῶς νὰ συναγωνίζονται πρὸς τὸ Βυζάντιον. Κατὰ τὴν περίοδον εἰς τὴν ὁποίαν εὕρισκόμεθα ἡ Κωνσταντινούπολις ἦτο ἡ μόνη κληρονόμος ὀλοκλήρου τοῦ ἀνατολικοῦ ἐμπορίου τῆς ἀρχαίας ῥωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, εὕρισκετο δὲ ἀκόμη καὶ πρὸς τὰς βορείους καὶ βορειοδυτικὰς χώρας εἰς σχέσεις ἐμπορικὰς, αἵτινες ὅμως κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην δὲν εἶχον φθάσῃ εἰς ὄλην τὴν ἀκμὴν.

Ἡ μεγάλη πόλις, ἡ ὀλίγον κατ' ὀλίγον ἰδρυθεῖσα ἐπὶ τοῦ Κερατείου κόλπου καὶ ἦτις κατὰ πᾶσαν πιθανότητα δὲν εἶχε

πληθυσμὸν κατώτερον τοῦ ἑκατομμυρίου (δυστυχῶς ὡς πρὸς τοῦτο δὲν ἔχομεν ἀσφαλῆ δεδομένα), εἶχε ἀποθῆ ὁ διακομιστικὸς σταθμὸς τῶν βακκαρικῶν, τῶν μαργαριτῶν καὶ τῶν ἀρωμάτων τῶν Ἰνδιῶν, τῆς μετέξῃς τῆς Κίνας καὶ τῶν πολυτίμων λίθων τῆς Περσίας.

Ἡ Μεσημβρία καὶ ἡ Ἀνατολὴ ἐχορήγουν πάντα τὰ ἐμπορεύματα τῆς πολυτελείας, ὁ Βορρᾶς ἐπρομήθευε πρὸ πάντων τὰ πρὸς τὸν βίον ἀναγκαῖα, κρέας, μέλι, ἀλίπαστα, ἄτινα, ὅπως καὶ εἰς τοὺς ἀρχαίους χρόνους, ἀπετέλουν τὴν συνήθη τροφήν τῶν πτωχοτέρων. Ὁ σίτος ἤρχετο κυρίως ἐξ Αἰγύπτου· τὸ κράτος διένεμεν αὐτὸν εἰς τοὺς πένητας τῆς πρωτευούσης καὶ τοιοῦτοτρόπως ὑπέθαλπεν, ὅπως συνέβαινε καὶ εἰς τὴν ἀρχαίαν Ῥώμην, τὸν σχηματισμὸν πολυαριθμοῦ τάξεως πενήτων.

Τὸ ἐμπόριον τῶν προϊόντων τῶν μακρυνῶν τόπων ἐνηργεῖτο διαδιεστικῶς. Οὕτω λόγου χάριν ἡ μέταξα, ἡ ὁποία ἐξήγετο εἰς μεγίστας ποσότητας ἐκ τῆς Κίνας, μετεδιδύζετο εἰς τὴν Περσίαν, εἰς δὲ τὰς μεθοριακὰς πόλεις ὑπῆρχον πρὸς τοῦτο ὄρισμένοι Βυζαντινοὶ ὑπάλληλοι οἵτινες ἡγόραζον ἐλόκληρον τὴν προμήθειαν τῶν καρabanίων, ἀφίνοντες μόνον ὅσον ποσὸν ἐχρειάζετο διὰ τὴν κατανάλωσιν τῆς Περσίας. Ἐκ τοῦ ἀγορασθέντος ποσοῦ ἓν μέρος ἐκρατεῖτο ὑπὸ τοῦ δημοσίου καὶ ἐξ αὐτοῦ κατεσκευάζοντο εἰς τὰ ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐργοστάσια τοῦ κράτους τὰ πολυτίμα ἱμάτια τὰ ὁποῖα ἐχρησίμευον διὰ τὰς ἀνάγκας τῆς Αὐλῆς καὶ τῆς Ἐκκλησίας ἢ ἐπέμποντο ὡς δῶρα, διὰ νὰ κολακεύσῃ τὴν ματαιοφροσύνην βαρβάρων ἡγεμόνων, τὸ δὲ ὑπόλοιπον παρεδίδετο εἰς τὴν ἰδιωτικὴν βιομηχανίαν. Τὰ μέτρα ταῦτα θὰ ἐθεωροῦντο σήμερον τυραννικὰ καὶ ὅμως τὰ ὑπηγόρευε τότε ἡ κυβερνητικὴ πρόνοια, διότι τοιοῦτοτρόπως παρεκωλύετο ὁ συναγωνισμὸς, ὅστις θὰ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ὑπερβολικὴν τοῦ ἐμπορεύματος

ὑπερτίμησιν εἰς τὰ σύνορα. Τὰ παραβάνια μὴ ἔχοντα πρὸς ἄλλον ἀγοραστήν νὰ διαπραγματευθῶσιν ἦσαν ἠναγκασμένα νὰ μετριάζωσι τὰς ἀπαιτήσεις των.

Οἱ συχνοὶ ἔμως πρὸς τὴν Περσίαν πόλεμοι ἐδυσχέραινον πολλάκις τὸ εἶδος τοῦτο τῆς ἐμπορικῆς συναλλαγῆς, καὶ διὰ τοῦτο οἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐπεζητήτησαν τρόπον δι' αὐτὸ νὰ ἀποφεύγωσι τὴν ἐπαχθῆ ἐκείνην διὰ τῆς Περσίας διάβασιν τῆς μετᾶξης. Οἱ κάτοικοι τῆς Αἰθιοπίας, ἐμόθηρσοι πρὸς τοὺς Βυζαντινοὺς, κατοικοῦντες δὲ χώραν μακρυνήν καὶ διὰ τοῦτο μὴ ἔχοντες ἄμεσα ἐκ τῆς γειτνιασέως συμφέροντα ὥστε νὰ ἔρχωνται εἰς ῥῆξιν πρὸς αὐτοὺς, εἶχον ἀξίας λόγου ἐμπορικὰς σχέσεις πρὸς τὰς Ἰνδίας, ἐκόμιζον δὲ τὰ ἐμπορεύματά των διὰ τῆς Κεϋλάνης, ὅπου κατέπλεον τὰ κινεζικὰ πλοῖα μέχρι τῆς ἑλληνικῆς πόλεως Κλύσματος, εἰς τὸ βορειότατον ἄκρον τῆς Ἐρυθρᾶς θαλάσσης. Διὰ ταύτης λοιπὸν τῆς ὁδοῦ προσεπάθησαν οἱ Βυζαντινοὶ νὰ πορίζωνται τὴν κινεζικὴν μετᾶξαν, ἀλλ' ἢ προσπάθειά των ἀπέτυχε, διότι τὰ περσικὰ πλοῖα, ἀνήκοντα κατὰ τὸ πλεῖστον εἰς Ἰουδαίους ναυκλήρους, προελάμβανον πάντοτε τοὺς ἐμπόρους τῆς Αἰθιοπίας. Ἐκινδύνευε λοιπὸν ἢ ἐν Κωνσταντινουπόλει βιομηχανία τῆς μετᾶξης οἰκτρῶς νὰ παρακμάσῃ, ὅτε ὁ Ἰουστινιανὸς κατῴρθωσε μὲ ὄλην τὴν ἐπαγρύπνησιν τῶν Κινέζων νὰ υποκλέψῃ καὶ φάρια μεταξοσκωλήκων καὶ σπόρους μορεῶν. Ἐντὸς ὀλίγων ἐτῶν ἢ μεταξουργία ἀνεπτύχθη καὶ ἤκμασεν ἐπὶ τοσοῦτον, μάλιστα ἐν τῇ μικρᾷ Ἀσίᾳ καὶ ἰδίως ἐν Συρίᾳ, ὥστε παρήγε ποσὸν μετᾶξης ὑπέρτερον τοῦ ἄλλοτε εἰσαγομένου διὰ τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου. Ἡ εἰσαγωγή τῆς βιομηχανίας ταύτης ἐθεωρήθη πάντοτε καὶ δικαίως ὡς μία τῶν ἀρίστων πράξεων τοῦ Ἰουστινιανοῦ, πρέπει ἔμως νὰ ἐμολογήσωμεν ὅτι ἢ τυραννικὴ τάσις, ἢ τις ἐχαρᾶκτηρίζεν ὀλόκληρον τὴν διοίκησίν του, ἐπέδρασεν ἐπιδραστικῶς καὶ ὡς πρὸς τοῦτο. Τὸ μονοπωλιακὸν του σύστημα ἠνάγκασε

πλείστους ἐκ τῶν μεταξοϋφαντῶν νὰ καταφύγωσιν εἰς ἄλλας χώρας τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Δύσεως, ὅπου ἠδυνήθησαν ἐλευθέρως νὰ ἀναπτύξωσι τὴν βιομηχανίαν των.

Τῷ ὄντι δὲ ἐν Κωνσταντινουπόλει ἢ βιομηχανία ὑπέκειτο εἰς πλείστους περιορισμούς. Οἱ ἐπιτηδευματαὶ ἦσαν ἐπισήμως διηρημένοι εἰς συντεχνίας, τὰς δὲ συντεχνίας διεῖπον ὠρισμένοι κανόνες ὡς πρὸς τὰ ἡμερομίσθια, τὴν πώλησιν, τὴν κατανομήν τῆς ἐργασίας καὶ τὴν παραδοχὴν νέων μελῶν. Ὑπήγοντο δὲ πᾶσαι ὑπὸ τὴν ἀνωτέραν ἀρχὴν τοῦ ἐπάρχου τῆς πόλεως, διότι τὸ προστατευτικὸν σύστημα, ὅπερ ἦτο ἢ βᾶσις ὄλης τῆς ἐμπορικῆς πολιτικῆς, ἀπήτει αὐστηράν τὴν ἐποπτεῖαν τῶν δημοσίων ἀρχῶν.

Πᾶσαι αἱ χώραι τοῦ Βορρᾶ καὶ τῆς Δύσεως αἱ ἔχουσαι ἄξιον λόγου ἐμπόριον ἐλάμβανον τὰ βακκαρικὰ ἐκ Κωνσταντινουπόλεως, ἣτις ἐχρησιμοποιοῦν τὴν διὰ τῆς Περσίας ἢ διὰ τῆς Ἐρυθρᾶς θαλάσσης ὁδόν. Ἐπεζητεῖτο πρὸ πάντων τὸ πέπερι, τὸ ὅποτον πολλάκις ἐχρησίμευε καὶ ὡς νόμισμα εἰς τὸ ἀνταλλακτικὸν ἐμπόριον πρὸς ἔθνη ἡμιπολίτιστα. Πλὴν δὲ τούτου ἢ βυζαντινὴ φαρμακοποιία, ὅπως βραδύτερον καὶ ἢ τῆς Δύσεως, εἶχεν ἀνάγκην βακκαρικῶν περισσοτέρων ἢ ἢ σημερινῇ.

Τὰ πολῦτιμα κοσμήματα καὶ ὑφάσματα ἀπετέλουν σπουδαιότατα εἶδη τῆς ἐμπορίας καὶ τῆς βιομηχανίας, ἔνεκα τῶν ἀναγκῶν τῆς λατρείας, ἐπὶ μακροῦς δὲ αἰῶνας τὸ Βυζάντιον ὑπῆρξε τὸ κέντρον τοῦ ἐμπορίου τῶν ἐκκλησιαστικῶν τεχνουργημάτων, διότι μὲ τὴν διάδοσιν τοῦ χριστιανισμοῦ ἠῤῥῆσαν καὶ ἢ ζήτησις πολυτίμων ἱερῶν σκευῶν καὶ ἀμφίων. Γινώσκομεν συνήθως τὰς πολιτικὰς μᾶλλον αἰτίας τῶν πολέμων ἢ τὰς οικονομικὰς, ἀλλ' ἐξ ἀναλογίας πρὸς ὅ,τι βλέπομεν συμβαῖνον κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους δυνάμεθα νὰ εἴμεθα βέβαιοι ὅτι καὶ τότε πολλὰ ἐκστρατεῖται πρὸς ἐκχριστιανι-

σμών τῶν ἀπίστων θὰ ὀργανώθησαν καὶ θὰ ὑπεστηρίχθησαν ὑπὸ τῶν πλουσίων ἐμπόρων καὶ βιομηχάνων τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἐπιζητούντων διεξόδους πρὸς πώλησιν τῶν ἱερῶν ἀμφορίων, τῶν σταυρῶν καὶ τῶν λειψανοθηκῶν τῶν ἀφθόνως κατασκευαζομένων ἐν τῇ πρωτεύουσῃ· εἶναι δὲ βέβαιον ὅτι ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ ἡ χρυσοῦκῃ ἀπετέλεσε τὸν κυριώτερον κλάδον τῆς βιομηχανίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

Ἄνευ τοῦ ἐνθουσιασμοῦ τοῦ ἐμπνεομένου ὑπὸ τῆς πίστεως τὰ ἱερὰ ἐκεῖνα σκεύη δὲν ἤθελον βεβαίως λάβῃ τὸν χαρακτήρα τὸν ὁποῖον ἔλαβον, οὐδὲ θὰ ἐπέβαλλον αὐτὰ οἱ ἱεραπόστολοι εἰς τοὺς ἀλλοθρήσκους μὲ κίνδυνον τῆς ζωῆς των, ἀλλ' εἶναι ἐπίσης βέβαιον ὅτι οἱ ἐπιζητούντες ὕλικὰς ὠφελείας ἐκ τοῦ ἱεροῦ ἐκείνου ἐμπορίου θὰ ἐξεμεταλλεύοντο τὰς θρησκευτικὰς πεποιθήσεις τῶν τεχνιτῶν καὶ τῶν ἱεραπόστολῶν, οὕτω δὲ τὸ αἷμα τῶν μαρτύρων ἐχρησίμευε καὶ εἰς τὴν διάνοξιν νέων ἀγορῶν. Ἡ ἀπατηλὴ θεωρία τὴν ὁποίαν ἐπενόησαν οἱ ἔμποροι ὅτι τὸ ἐμπόριον ἀκολουθεῖ τὴν σημαίαν κατέστη διὰ μὲν τὸν ὄχλον ἀξίωμα φιλοπατρίας, διὰ δὲ τὴν Ἐκκλησίαν σύνημα πρὸς διάδοσιν τῆς θρησκείας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ θεωρία αὕτη θὰ ἴσχυε βεβαίως πολὺ καὶ ἐν Βυζαντίῳ, βεβαίως δὲ θὰ ὑπεβλήθησε τὴν ἀπολυταρχίαν τοῦ Ἰουστινιανοῦ καὶ θὰ ὑπῆρξε στήριγμα τῆς πολιτικῆς του.

Οἱ Ἕλληγες ἔμποροι κατὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους ἦσαν συνήθως ἐφοπλισταί, φορτωταὶ καὶ ναυτικοί. Οἱ κίνδυνοι εἰς οὓς ἐξετίθεντο ἠῦξανον τὴν δραστηριότητά των, ἐπειδὴ δὲ κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην δὲν ὑπῆρχον οὔτε τράπεζαι καλῶς ὀργανωμέναι οὔτε ἡ εὐκολία τῶν συναλλαγματικῶν, ἠναγκάζοντο πολλὰ νὰ διακυβεύωσι διὰ νὰ ἔχωσι καὶ μεγάλα κέρδη. Αἱ ἰδιότητες αὗται τῶν Ἑλλήνων ἐμπόρων, ἡ δραστηριότης καὶ τὸ ριψοκίνδυνον, καθίσταν αὐτοὺς τότε τοὺς ἰσχυροτάτους ἐμ-

πορικοὺς παράγοντας τῆς Εὐρώπης καὶ τῆς δυτικῆς Ἀσίας. Μόνοι οἱ Ἑβραῖοι ἦσαν εἰς κατάστασιν νὰ συναγωνίζωνται πρὸς τοὺς Ἕλληνας, διὰ τοῦτο δὲ καὶ οἱ ξένοι ἡγεμόνες, ὁσάκις ἤθελον νὰ ἀπαλλάξωσι τὴν χώραν των ἀπὸ τῆς ἐμπορικῆς ἐπιρροῆς τῶν Ἑλλήνων, ἀνελάμβανον τοὺς Ἑβραίους ὑπὸ τὴν προστασίαν των. Ὅα ἴδωμεν πῶς τὰ πράγματα μετεβλήθησαν βραδύτερον καὶ πῶς παρήκμασε τὸ Βυζαντινὸν ἐμπόριον.

Ἦδη κατὰ τὴν ἐποχὴν εἰς ἣν τῶρα εὐρισκόμεθα συνέρρειν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν πολὺ πλῆθος ξένων, τῶν ὁποίων οἱ ἐγχώριοι ἐφοβοῦντο τὴν μακρὰν ἐν τῇ πόλει διατριβήν. Τὸ πλῆθος τῶν ξένων ἠῦξάνετο διὰ τῶν πολλῶν δούλων προερχομένων ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐκ τῶν βορειοανατολικῶν ἀκτῶν τῆς Βορείου θαλάσσης καὶ τῶν Γερμανῶν τῶν ἀποτελούντων τὴν σωματοφυλακὴν τοῦ αὐτοκράτορος. Ἡ πόλις θὰ εἶχε τότε τὴν αὐτὴν ἐξωτικὴν ὄψιν ἣτις καὶ σήμερον παρατηρεῖται εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν. Ὁ ἱστορικὸς Προκόπιος, σύγχρονος τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ὑπολογίζει ὅτι κατὰ τοὺς χρόνους του ὑπῆρχον ἑβδομήκοντα χιλιάδες βαρβάρων μονίμως κατοικούντων εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν.

Ἡ διοίκησις καὶ τῆς πόλεως καὶ τοῦ ἀπεράντου κράτους ἦτο τελείως ὀργανωμένη. Τὸ πρακτικὸν πνεῦμα τῶν Ῥωμαίων εἶχε κληροδοτήσῃ τὴν ὀργάνωσιν ταύτην εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς, οἱ δὲ Ἀνατολικοὶ κατώρθωσαν νὰ διατηρήσωσι τὴν κληρονομίαν ἐκείνην καὶ μετὰ τὸν ἐντελῆ ἀκόμη ἐξελληνισμὸν τοῦ κράτους. Οἱ τίτλοι τῶν μεγάλων μεγιστάνων τῆς αυτοκρατορίας εἶχον βεβαίως μεταβληθῆ, ἀλλ' ὅμως διετηρήθη ἡ διαίρεσις τῶν δημοσίων ὑπηρεσιῶν εἰς δέκα κυρίως κλάδους. Οἱ δέκα ἐκεῖνοι κλάδοι ἦσαν οὕτως εἰπεῖν δέκα ὑπουργεῖα, κατὰ τὴν σημερινὴν διοικητικὴν διαίρεσιν, μὲ τὴν διαφορὰν μόνον ὅτι οἱ διευθύνοντες αὐτοὺς δὲν ἦσαν δι' ἑλοῦ ὑπεύθυνοι.

ένώπιον τοῦ ἔθνους. Δεγεῶν ὀλόκληρος δημοσίων ὑπαλλήλων ὑπῆρτεί εἰς ἕκαστον τῶν δέκα τμημάτων, ἡ δὲ ἱστορία ἀποδεικνύει ὅτι τὸ πολυάριθμον τῶν ὑπαλλήλων δὲν παρεκώλυε τὴν καλὴν διεξαγωγὴν τῆς ὑπηρεσίας, διότι, καὶ ἔταν ἀκόμη συνδβαινον ἐπα αστάσεις ἢ ἐπῆρχετο φαινομενικὴ ἀναρχία, ἡ διοίκησις οὐδεμίαν ὑφίστατο χαλάρωσιν.

Ἡ ἀπόλυτος δύναμις ἦν ὁ Ἰουστινιανὸς κατώρθωσε νὰ συγκεντρώσῃ εἰς ἑαυτὸν, καταβάλλων πᾶσαν τῶν ὑπηκόων του ἰσχύν, κατέστησε κατὰ φυσικὸν λόγον ἀσταθῆ τὴν ἰσοροπίαν τῆς αὐτοκρατορίας. Δὲν ἔζησε διὰ νὰ ἴδῃ τὴν ἀντίδρασιν, ἀπαράλλακτα ὅπως καὶ ὁ Λουδοβίκος ΙΔ', πρὸς ὃν παρεδλήθη ὁ Ἰουστινιανός, δὲν εἶδε τὰ ἀποτελέσματα τῆς σπατάλης του. Ἄλλ' οἱ διάδοχοι ὅμως τοῦ Λουδοβίκου τῆς Ἀνατολῆς ἐπλήρωσαν τὰς ἀμαρτίας τῆς τυραννικῆς πολιτικῆς τοῦ προκατόχου των πολὺ ταχύτερον ἢ ὅσον οἱ διάδοχοι τοῦ βασιλέως τῆς Γαλλίας. Δὲν εἶχον παρέλθῃ πενήντα ἔτη ἀπὸ τοῦ θανάτου τοῦ Ἰουστινιανοῦ καὶ τὸ κράτος παρ' ὀλίγον ἐξηφανίζετο. Τέσσαρες αὐτοκράτορες ὑπῆρξαν τὰ θήματα τῆς οἰκτρᾶς κυρίως καταστάσεως εἰς ἣν ἕνεκα τῆς ἀπολυταρχίας αὐτοῦ εἶχον περιέλθῃ τὰ πράγματα καὶ τὰ ἐσωτερικὰ καὶ τὰ ἐξωτερικὰ.

Ἐν Ἰταλίᾳ, ὅπως εἶδομεν, αἱ κατακτήσεις τῶν Βυζαντινῶν, διὰ τὰς ὁποίας ἐπὶ τσσαῦτα ἔτη εἶχον ἐπιμόνως ἀγωνισθῆ, πολὺ ταχέως ὑπέκυψαν εἰς τὴν ὀσημέραι ἀξανομένην δύναμιν τῶν Λομβαρδῶν. Τὸ σύστημα τοῦ νὰ ἀποτρέπῃ διὰ χρημάτων τὰς εἰσβολὰς τῶν βαρβάρων, τὸ ὅποῖον ἠκολούθει ὁ Ἰουστινιανός, ἐνεῖχεν ἤδη τὸν σπόρον τῆς καταστροφῆς, διότι τὰ πληρωτέα χρηματικὰ ποσὰ ἐγίνοντο ἀπὸ ἡμέρας εἰς ἡμέραν μεγαλύτερα, οἱ δὲ ἀπειλοῦνες τὸ κράτος βάρβαροι ἐγίνοντο σὺν τῷ χρόνῳ πολυαριθμότεροι. Καὶ οἱ Πέρσαι ἀπεδεικνύοντο ἐκάστοτε ἰσχυρότεροι τῶν Ῥωμαίων, μόνον δὲ ὀσάκις οἱ πολέ-

μοιο κατετρώχοντο ὑπὸ ἐμφυλίων διχονοιῶν κατωρθοῦτο ἡ ἐπιτεύξις τῆς εἰρήνης ἄλλως ἢ διὰ χρημάτων. Κατὰ τὸ 608, τὸ κρίσιμώτατον ἔτος τῆς ἐπικινδυνωτάτης ἐκείνης ἐποχῆς, οἱ Πέρσαι διέδραμνον ὀλόκληρον τὴν Μικρὰν Ἀσίαν καὶ ἔστρατοπέδευσαν παρὰ τὸν Βόσπορον ἀπέναντι τῆς Κων/πόλεως.

Ἐν δὲ τῷ ἐσωτερικῷ ταχέως ἐπῆλθεν ἡ ἀντίδρασις κατὰ τοῦ Καισαροπαπισμοῦ τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Εὐθὺς ὡς ἡ κεντρικὴ κυβέρνησις ἔδειξε σημεῖα τινὰ ἀδυναμίας, οἱ ἰδιοκτῆται μεγάλων περιουσιῶν, ὧν ἡ δύναμις μετὰ τόσου κόπου εἶχε καταβληθῆ, ἤρχισαν νὰ οἰκαιοποιῶνται ἐπικίνδυνον ἀνεξαρτησίαν, αἱ γεωργικαὶ ἐπαρχίαι τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἐχαλάρωσαν τοὺς πρὸς τὴν πρωτεύουσαν δεσμούς, ὁ δὲ ἀνώτερος κλῆρος ἐπεξέτεινε τὴν ἐπιρροὴν του καὶ ἐκτὸς τῆς Ἐκκλησίας.

Οἱ πρῶτοι διάδοχοι τοῦ Ἰουστινιανοῦ δὲν ἦσαν μὲν κακοὶ ἡγεμόνες, ἀλλὰ δὲν ἦσαν ὅμως καὶ εἰς κατάστασιν νὰ ἀναστειλῶσι τὴν σχεδὸν ἀναπόφευκτον παρακμῆν. Ἡ αὐστηρὰ οἰκονομία ἐνὸς ἐξ αὐτῶν, ἦν ἐπέβαλλεν ἡ ἐλεεινὴ κατάστασις τοῦ δημοσίου ταμεῖου, τὸν κατέστησεν ἀντιδημοτικόν, αἱ δὲ ἀπαραίτητοι δαπάναι, εἰς τὰς ὁποίας ἄλλος αὐτοκράτωρ προέβη πρὸς ἐνίσχυσιν τοῦ στρατοῦ καὶ ἐξασφάλισιν τοῦ κράτους, ἠνάγκασαν τὸν διάδοχον αὐτοῦ νὰ ἐπιβαρύνῃ πάλιν τὸν λαόν, ἵπως οἰκονομηθῶσιν αἱ χρηματικαὶ δυσχέρειαι τοῦ δημοσίου. Ὅπως εἶχον τότε τὰ οἰκονομικὰ πράγματα, ἀπηγεῖτο βεβαίως ὑπεράνθρωπος δύναμις διὰ νὰ ἱκανοποιηθῆ μὲν ἀφ' ἐνὸς ὁ λαὸς ζητῶν ἐκάστοτε σιτοδοσίας, νὰ ὑπάρξῃ δὲ ἀφ' ἑτέρου ἰσχυρὸς στρατὸς διὰ τὴν ἀμυναν τοῦ κράτους. Τὴν ὑπεράνθρωπον ταύτην δύναμιν οὐδεὶς εἶχεν ἐκ τῶν αὐτοκρατόρων.

Ὁ ἄριστος τῶν ἡγεμόνων τούτων, ὁ Μαυρίκιος (582—602), ὅστις ἐδασίλευσεν ἐπὶ εἴκοσιν ἔτη, ἔγινεν ἐπὶ τέλους θύμα μιᾶς ἐπαναστάσεως εἰς ἣν ἔλαβον καὶ πάλιν μέρος οἱ **θῆμοι**. Ὁ βα-

σιλευς είχε ματαίως ἐλπίζειν ὅτι οἱ δῆμοι θὰ ὠπλίζοντο, ὅπως τὸν ὑποστηρίζωσιν ἐναντίον ἐνὸς στασιάζαντος στρατιωτικοῦ σώματος· ἐφρονεῦθη ὑπὸ τοῦ ἀρχηγοῦ τῶν στασιαστῶν, τοῦ Φωκᾶ, ὅστις καὶ τὸν διεδέχθη ἐπὶ τοῦ θρόνου. Ἐν τῷ μεταξὺ ἡ δύναμις τοῦ πατριάρχου τῆς Κωνσταντινουπόλεως εἶχε μεγάλως αὐξηθῆ, ὥστε οἱ αὐτοκράτορες εἶχον ἀνάγκη τῆς ὑποστηρίξεως αὐτοῦ· ὅτε δὲ ὁ πάπας Γρηγόριος ὁ Μέγας ὑπέβαλε σοβαρὰ παράπονα εἰς τὸν Μαυρίκιον κατὰ τοῦ πατριάρχου, διότι οὗτος εἶχε προσλάβῃ τὸν τίτλον τοῦ *Οἰκουμενικοῦ*, ὁ Μαυρίκιος οὐδεμίαν ἠδυνήθη νὰ παράσχη ἰκανοποίησιν εἰς τὸν πάπαν.

Σὺν τῷ χρόνῳ οἱ ἔσμοι οἱ συνδέοντες τὸ Βυζαντινὸν κράτος πρὸς τὴν Δύσιν ἐχαλαροῦντο ὁσημέραι πλειότερον, ἡ δὲ ἑλληνικὴ αὐτοκρατορία ἐστερεοῦτο ἀπέναντι τοῦ παπικοῦ θρόνου, ἵστις θεώρει ἑαυτὸν διάδοχον τῶν παλαιῶν τῆς Ῥώμης αὐτοκρατόρων. Ὁ Γρηγόριος ἐξέφρασεν ἀναφανδὸν τὴν εὐαρέσκειαν τὴν ὅποίαν ἐπροξένησεν εἰς αὐτὸν ἡ πτώσις τοῦ Μαυρικίου καὶ ἐπήνεσε τὸν ἄρπαγα τοῦ θρόνου Φωκᾶν, τὸν ὄμιον καὶ αἱματηρὸν ἐκεῖνον τύραννον, ὅστις κατὰ τὰ ὀκτῶ ἔτη τῆς βασιλείας του ἐνέσπειρεν εἰς τὸ κράτος τὸν τρόμον. Ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Φωκᾶ ἀδιαλείπτως ἐγένοντο συνωμοσίαι ἐν τῷ ἑσωτερικῷ, ταπεινώσεις ἀπέναντι τῶν βρβάρων, ἀκρωτηριασμοὶ τῆς ἐπικρατείας.

Ἀπὸ τοῦ ἔκτου αἰῶνος καὶ ἐφεξῆς ἐπιδρομαὶ τῶν βρβάρων θὰ ἐξηφάνιζον παντελῶς τὸ Βυζάντιον, ἂν δὲν ἔσφεν αὐτό, ὅχι τὸσον οἱ ἐκ τοῦ ἐμπορίου ποριζόμενοι θησαυροὶ οὐδὲ τῶν ὀπλων ἡ δύναμις, ὅσον ἡ ἀπαράμιλλος ἐκείνη ἀφομοιωτικὴ ἡ μᾶλλον ἀπορροφητικὴ δύναμις τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους. Φυλοὶ Ἀράρων καὶ Σλαύων εἶχον πανταχοῦ εἰσδύσῃ εἰς τὴν Ἑλλάδα μέχρι τῶν ἄκρων τῆς Πελοποννήσου ἐπὶ τοσοῦτον, ὥστε ὁ εὐφυῆς μὲν ἀλλὰ λίαν τολμηρὸς εἰς τὸ νὰ ἐξάγῃ συμ-

περάσματα Φαλμεράυερ ὑπεστήριξεν ὅτι κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας ὀλοκλήρος ἡ Ἑλλάς εἶχεν ἐκσλαυισθῆ καὶ ὅτι οὐδεμία πλέον βάνις γνησίου ἑλληνικοῦ αἵματος ἔρρεεν εἰς τὰς φλέβας τῶν σημερινῶν Ἑλλήνων. Ἡ θεωρία αὕτη τοῦ Φαλμεράυερ, ἥτις ἐλύπησε τόσον τοὺς φιλέλληνας ὅσον θὰ ἐλύπει ἕνα συλλογέα ἡ εἰδήσις ὅτι τὰ ἀρχαῖά του εἶναι κίβδηλα, στηρίζεται μὲν ἐπὶ τινων ἀκριβῶν λεπτομερειῶν, ἀλλ' εἶναι ὅμως παράλογος, ἂν τις θελήσῃ νὰ τὴν ἐκλάβῃ κατὰ γράμμα. Δὲν εἶναι βεβαίως σπάνια ἐν Πελοποννήσῳ τοπωνυμιαὶ ἀναντιρρήτως σλαυικαί, ἐπίσης δὲ καὶ πολλαὶ λέξεις τῆς δημόδους γλώσσης ἔχουσιν ἀσφαλῶς σλαυικὴν τὴν προέλευσιν, τὰ δύο δὲ ταῦτα ἄφθονα ξενικὰ στοιχεῖα δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἀποδοθῶσιν εἰς ἐπίδρασιν μακρόθεν ἀσκηθεῖσαν ὑπὸ κατοικῶν τῶν βορείων μερῶν τῆς χερσονήσου τοῦ Αἴμου, ἀλλὰ πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι ὑπῆρξαν ἐπὶ τινὰ χρόνον ἐν Ἑλλάδι κέντρα πληθυσμοῦ ὀμιλοῦντα τὴν σλαυικὴν γλῶσσαν. Εἶναι ὅμως βέβαιον ὅτι, ὑπῆρξαν ἐπὶ τινὰ χρόνον ἐν Ἑλλάδι κέντρα πληθυσμοῦ ὀμιλοῦντα τὴν σλαυικὴν γλῶσσαν. Εἶναι ὅμως βέβαιον ὅτι, καὶ οὕτως ἂν ἔχη τὸ πρᾶγμα, οἱ ἐπήλυδες ταχέως ἐξελληνίσθησαν, μεταδώσαντες ὅμως εἰς τὴν νέαν πατρίδα των καὶ τινὰ ἐκ τῶν παλαιῶν των ἠθῶν καὶ ἐθίμων.

Ἄλλὰ τὸ κράτος, πανταχόθεν προσβαλλόμενον, ἐσώθη ὑπὸ τῆς μόνης χώρας ἥτις ἀπήλαυεν εὐημερίας καὶ ἤξευρε νὰ ἐπιβάλλῃ τὸ σέβας εἰς τοὺς ὀμόρους λαοὺς ὑπὸ τῆς δυτικῆς Ἀφρικῆς. Ὁ Ἡράκλειος, ὁ υἱὸς τοῦ ἐξάρχου τῆς Καρχηδόνος, ἐπλευσεν ἐκεῖθεν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν μετὰ στόλου ἰσχυροῦ, καὶ, ἐπειδὴ πᾶσαι αἱ κοινωνικαὶ τάξεις ἦσαν δυσηρεστημέναι ἐκ τῆς καταστάσεως τῶν πραγμάτων, σχεδὸν ἀκόπως ἐξεθρόνισε τὸν Φωκᾶν καὶ ἀνεκηρύχθη αὐτὸς αὐτοκράτωρ (610).

Ἦτο ἀνάγκη νὰ γίνωσι πολλαὶ μεταρρυθμίσεις. Κατὰ

πάσαν πιθανότητα με την οικονομικήν βοήθειαν τῆς Καρχηδόνας ἔγινε προσπάθεια ὥπως ἐνισχυθῶσι τὰ στρατεύματα, ἀλλὰ πρὶν ἢ τοῦτο κατορθωθῆ νέαι συμφοραὶ ἐνέσκηψαν εἰς τὸ κράτος. Ἡ Συρία κατεκτήθη ὑπὸ τῶν Περσῶν, οἵτινες κατέλαβον καὶ τὰ Ἱεροσόλυμα, μετεκομισθῆ δὲ εἰς τὴν χώραν τῶν ἀπίστων ὁ Σταυρός, ἐφ' οὗ ἀπέθανεν ὁ Χριστὸς καὶ τὸν ὁποῖον ἡ χριστιανὴ μήτηρ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου εἶχεν ἀνεύρη ἐπὶ τοῦ Γολγοθᾶ.

Ὅταν τὸ σεπτὸν ἐκεῖνο κειμήλιον ἀφηρέθη ἀπὸ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀναστάσεως, ἡ χριστιανοσύνη ἐνόμισεν ὅτι ἀπώλεσε τὸ παλλάδιον αὐτῆς, ἡ δὲ εἰδησις τῆς συμφορᾶς ἐνέβαλλεν εἰς πάντας τὴν ἀποθάρρυνσιν. Μετ' ὀλίγον ἐμάνθανον μὲ ὄχι ὀλιγωτέραν ἀγωνίαν οἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει ὅτι οἱ Πέρσαι κατεῖχον καὶ τὴν Αἴγυπτον καὶ ὅτι ὡς ἐκ τούτου τὰ φορτία τοῦ σίτου τὰ προωρισμένα διὰ τὴν πρωτεύουσαν εὕρισκοντο εἰς τὴν διάθεσιν τοῦ ἐχθροῦ. Ὁ Ἡράκλειος ἀποβαλὼν καὶ αὐτὸς πᾶσαν ἐλπίδα διὰ τὸ μέλλον διανοεῖτο ὡς ἄλλος Κωνσταντῖνος νὰ μεταθέσῃ ἄλλαχού τὴν πρωτεύουσαν, ὄχι πλέον ὥπως ἐπιβάλλῃ τὸ κράτος του εἰς τοὺς πολέμους, ἀλλ' ὥπως διαφύγῃ τὸν ἐξ αὐτῶν κίνδυνον. Ἐσκέπετο νὰ μεταθέσῃ τὴν ἔδραν του εἰς τὴν Καρχηδόνα. Ἀλλὰ τότε ἐπενέβησαν ἡ Ἐκκλησία καὶ ὁ λαός. Ἡ ἀπώλεια τοῦ Σταυροῦ εἶχε μεταβάλλῃ τὸν θητικὸν ὄχλον τῆς Κωνσταντινουπόλεως τὸν ἀποζῶντα ἐκ τῶν δημοσίων χρημάτων εἰς λαὸν ἐνθουσιώδη, ὁ δὲ πατριάρχης Σέργιος ἐξώρκισε τὸν Ἡράκλειον νὰ μὴ ἐγκαταλείψῃ τὴν ἱερὰν πόλιν τοῦ Κωνσταντίνου. Δὲν ἠρκέσθη δὲ μόνον εἰς λόγους ὁ κληρὸς· παρέδωκε πάντας τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς καὶ τοὺς μοναστηριακοὺς θησαυροὺς, δι' αὐτῶν δὲ ἐστρατολογήθη ἰσχυρὰ δύναμις. Ἐπὶ τινὰ χρόνον ἡ κατάκτησις τῆς Αἰγύπτου εἶχεν ἐπὶ τοσοῦτον ἐλαττώσῃ τὸν σίτον τῆς Κωνσταντινουπό-

λεως, ὥστε ὄχι μόνον εἶχε διακοπὴ ἢ δωρεὰν διανομὴ σίτου εἰς τοὺς πένητας, ἀλλὰ μετ' ὀλίγον ἐπῆλθε καὶ λιμὸς ἕνεκα τῆς παντελοῦς σιτοδείας. Τὸ πρᾶγμα ὅμως διορθώθη, διότι, καθὼς φαίνεται, οἱ νέοι κατακτητὰι τῆς Αἰγύπτου προετίμησαν νὰ παρέχωσι σίτον εἰς τὴν ἐν Κωνσταντινουπόλει κυβερνήσιν, ἂν καὶ μισητὴν, παρὰ νὰ στερηθῶσι τόσον καλῆς πελατείας. Ὅπωςδὲποτε οἱ ἄλλοτε ζῶντες ἐκ τοῦ δημοσίου σίτου προθύμως ἀπεφάσισαν τώρα νὰ ζῶσι μὲ τὸν μισθὸν τοῦ στρατιώτου, ἐλπίζοντες μάλιστα ὅτι θὰ ἀξιωθῶσι καὶ τῆς οὐρανόου μετὰ θάνατον μακαριότητος, ἂν ἤθελον πέσῃ κατὰ τὸν ἱερὸν πόλεμον.

Ὁ πρὸς τοὺς Πέρσας λοιπὸν πόλεμος προσέλαβεν οὕτω τὸν χαρακτήρα ἀληθοῦς σταυροφορίας. Προηγήθησαν μακρὰ προπαρασκευαὶ καὶ ὁ ἀγὼν ἤρχισεν· ὀλικῶς ἦτο πλέον δυνατὴ ἡ διεξαγωγὴ του, ἐκτὸς δὲ τούτου εἶχε καὶ τῆς Ἐκκλησίας τὴν εὐλογίαν. Ὁ Ἡράκλειος ἦτο κατὰ πάντα ἐπιτήδειος ὥπως διευθύνῃ τῆς ἐπιχειρήσιν. Ἦτο φανατικὸς· ἠσθάνετο πρὸς τοὺς Ἰουδαίους τὸ μῖσος ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον πολλάκις συμβαδίζει πρὸς τὴν χριστιανικὴν ἐξέγερσιν, εἶχε δὲ ἀδιάσειστον εὐλάβειαν πρὸς μίαν ἀχειροποίητον εἰκόνα τῆς Θεοτόκου, τὴν ὅποیان συμπαραλάμβανε πάντοτε μεθ' ἑαυτοῦ εἰς τοὺς πολέμους. Ἦτο κατὰ πάντα σύμφωνος πρὸς τὸν πατριάρχην, ὅστις, ὡς σύμβουλος τοῦ ἀνηλίκου διαδόχου τοῦ θρόνου, εἶχε τὴν διοίκησιν τῶν πραγμάτων κατὰ τὴν ἀπουσίαν τοῦ βασιλέως. Συνήνωσεν ὁ Ἡράκλειος τὸν θρησκευτικὸν ἐνθουσιασμὸν πρὸς ἀξιολόγους στρατιωτικὰς ἀρετάς, οὕτω δὲ κατώρθωσε μετὰ ἐξαετῆ ἀγῶνα νὰ καταβάλλῃ τελείως τὴν περσικὴν δύναμιν.

Ἦτο δὲ δεινὸς ὁ ἀγὼν, διότι καὶ οἱ Βυζαντινοὶ καὶ οἱ Πέρσαι συνησθάνοντο ὅτι ἡ κρίσις θὰ ἦτο πλέον ὀριστικὴ. Οἱ

χριστιανοί κατά δεκάδας χιλιάδων ἐθανάτωσαν τοὺς μισητοὺς πυρολάτραις καὶ κατέστρεψαν τὸν τόπον ὅπου εἶχε γεννηθῆ ὁ προφήτης αὐτῶν Ζωροάστρης. Ἄλλ' ὁ Πέρσης βασιλεὺς συνήθροισεν ἐκάστοτε νέα στρατεύματα, κατὰ δὲ τὸ ἔτος 626, ὅτε ἀπὸ τετραετίας ἤδη ἡ νίκη ἐφαίνετο ἀποκλίνουσα μάλ-
λον πρὸς τοὺς Βυζαντινοὺς, κατώρθωσε νὰ προελάσῃ τὴν στρατιάν του μέχρι τῆς Χαλκηδόνος, ἀπέναντι τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Συγχρόνως δὲ ὁ σύμμαχος αὐτοῦ, ὁ ἡγεμὼν τῶν Ἀδάρων, ἠπέλπει τὴν πρωτεύουσαν ἀπὸ τοῦ μέρους τῆς ξη-
ρᾶς μὲ στρατὸν ὀγδοήκοντα χιλιάδων.

Ὁ Ἡράκλειος ἦτο ἀπὸν, ἀλλ' ὁ πατριάρχης τόσον θάρρος ἠδυνήθη νὰ ἐμβάλῃ εἰς τοὺς κατοίκους διὰ τὸν ἱερὸν ἐκεῖνον πόλεμον ἐναντίον τῶν ἐχθρῶν τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Παναγίας, ὥστε οὐδὲ κἂν ἐλήφθησαν πρὸ ὀφθαλμῶν οἱ ὄροι τῆς εἰρήνης τοὺς ὁποίους προέτειναν οἱ Ἀδαροι πλησιάσαν-
τες πρὸς τὰς ἰσχυρὰς ἐπάλλξεις τῆς πόλεως· ἡ παλαιὰ συνή-
θεια τῆς ἐξαγορᾶς τῶν βαρβάρων εἶχε λησμονηθῆ. Ἐπὶ ἐξ
ἑβδομάδας ἐπολιορκεῖτο ἡ Κωνσταντινούπολις· αἱ ἐπανειλημέ-
ναι ἐφοδοὶ τῶν Περσῶν καὶ τῶν Ἀδάρων ἀπέτυχον, μετὰ
ἓνα δὲ κρατερὸν ἀγῶνα, καθ' ὃν αὐτὴ ἡ Παναγία ἐπεφάνη
εἰς τοὺς εἰς αὐτὴν πιστεύοντας ὑπεράνω τῶν ἐπάλλξεων, οἱ
Ἀδαροι ὑπεχώρησαν ὀριστικῶς. Καὶ μέχρι σήμερον ἀκόμη
φάλλεται ἐν τῇ Ὀρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ ὁ λεγόμενος Ἀνάθι-
στος Ὑμνος, ὃν ἐπὶ τῇ νίκῃ ταύτῃ ἀφιέρωσεν, ὡς λέγεται,
ὁ πατριάρχης εἰς τὴν Θεοτόκον.

Ὅτε δύο ἔτη βραδύτερον εἰσῆλθεν ἐν πομπῇ ὁ Ἡράκλειος
εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, διερχόμενος ὅπως οἱ θριαμβευταὶ
τῆς παλαιᾶς Ῥώμης τὴν κυριωτάτην ὁδὸν τῆς πόλεως ἵνα
μεταβῆ εἰς τὴν Ἀγίαν Σοφίαν, ὁ σκοπὸς του εἶχεν ἐπιτευ-
χθῆ. Ὁ Σταυρὸς εἶχεν ἀνακτηθῆ καὶ ὁ βασιλεὺς ἠδυνήθη νὰ

τὸν ἀποδώσῃ εἰς τὰ Ἱεροσόλυμα, ἡ Μικρὰ Ἀσία καὶ ἡ Συρία
ὑπετάγησαν καὶ πάλιν εἰς τὸ κράτος τῆς Νέας Ῥώμης, ὡσαύ-
τως δὲ καὶ ἡ Αἴγυπτος. Οἱ Ἑβραῖοι εἶχον κατὰ τὸ πλεῖστον
θανατωθῆ ἢ ἐκδιωχθῆ, αἱ ἀνακτηθεῖσαι ἐπαρχίαι ἐπεμπον, ὅπως
καὶ προτοῦ, χρήματα εἰς τὴν πρωτεύουσαν, πολυάριθμα δὲ
πλοῖα ἐκόμιζον ἐλευθέρως, ὅπως ἄλλοτε, τὰ φορτία τοῦ σίτου.

Ὁ ἦρωας τῶν εὐτυχῶν ἐκείνων πολέμων ἐτιμήθη ὡς σωτὴρ
τῆς Ἐκκλησίας, διεδίδοντο πράγματα θαυμαστά περὶ τῶν
μονομαχιῶν αὐτοῦ πρὸς τοὺς ἡγέτας τῶν Περσῶν καὶ μετὰ
πολλοὺς αἰῶνας ἀκόμη ἡ λαϊκὴ πίστις ἐθεώρει τὸν Ἡρά-
κλειον ὡς τινα ἱππότην τοῦ χριστιανισμοῦ.

Ἄλλ' ἡ εἰρήνη ἢ διὰ τῶσων αἱμάτων ἐξαγορασθεῖσα δὲν
ἔμελλεν ἐπὶ μακρὸν νὰ διαρκέσῃ. Μετ' ὀλίγον ἐξερράγη ἄλλος
φοβερῶτερος πόλεμος, ὁ δὲ Ἡράκλειος ἔμελλε νὰ ἴδῃ μέγα
μέρος τοῦ ἔργου του καταστρεφόμενον ὑπὸ τῶν κατακτήσεων
τοῦ Ἰσλαμισμοῦ. Μετὰ τὸν θάνατόν του (641) ἄρχεται μί-
α ἐποχὴ πνευματικοῦ μαρασμοῦ διακόπτουσα προαιωνίους παρα-
δόσεις, διὰ τοῦτον δὲ τὸν λόγον τὰ μέχρι τοῦδε ἐκτεθέντα ἐν
τῷ πρώτῳ κεφαλαίῳ δύνανται νὰ θεωρηθῶσιν ὡς ἀποτελοῦντα
ἐν ὅλῳ ὀργανικόν, τὴν περίοδον δηλαδὴ καθ' ἣν ἐμορφώθη
καὶ ἐστερεώθη ὁ βυζαντινισμὸς, καθ' ἣν συνήφθη ὁ Ῥωμαϊκὸς
καὶ ὁ ἑλληνικὸς πολιτισμὸς πρὸς τὸν θριαμβεύοντα χριστιανισμὸν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

ΤΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ ΚΑΙ ΑΙ ΤΕΧΝΑΙ ΕΝ ΒΥΖΑΝΤΙΩ
ΑΠΟ ΤΟΥ Δ' ΜΕΧΡΙ ΤΟΥ Ζ' ΑΙΩΝΟΣ

Γενική κρίσις περί τῆς βυζαντινῆς γραμματείας καὶ τέχνης. — Ἡ ὁμιλουμένη καὶ ἡ γραπτὴ γλῶσσα. — Ἀτικισμὸς τῶν χριστιανῶν συγγραφέων. — Τὸ μυθιστόρημα. — Ὑποδεστέρα θεοὶ τῆς λαϊκῆς ποιήσεως. — Ἀντίδρασις τῶν χριστιανῶν ποιητῶν. — Ὕμνοι. — Ἡ δευτέρα παρουσία. — Παραβολὴ πρὸς τοὺς λατινικοὺς ὕμνους. — Ῥωμαῖος ὁ μελωδός. — Ἐπίδρασις τῆς ὀρθοδοξίας τοῦ Ῥωμανοῦ ἐπὶ τῆς ποιήσεως αὐτοῦ. — Δραματικὸς χαρακτὴρ τῆς τέχνης του. — Ἀπλότης τῆς γλώσσης του. — Ἐλλειψις καλαισθησίας. — Ὁ Δειμών τοῦ Ἰωάννου Μόσχου. — Ἡ βυζαντινὴ ἱστοριογραφία. — Ἱστορικοὶ καὶ χρονογράφοι. — Προκόπιος. — Θεοφίλακτος Σιμοκάττης. — Ἰωάννης Μαλάλας. — Σύγκρισις πρὸς τὸν Προκόπιον. — Πλαστικαὶ τέχναι. — Ἀρχέγονος χριστιανικὴ τέχνη — Ἀρχιτεκτονική. — Ὁ συμβολισμὸς ἐν τῇ κοσμητικῇ. — Ἡ ἐπιγράψις τοῦ χριστιανισμοῦ ἐπιφέρει μεταρρυθμίσειν εἰς τὴν τέχνην ἢ ἱστορικὴ ζωγραφικὴ ἀντικαθιστᾷ τὰς συμβολικὰς παραστάσεις. — Ἀνατολικὴ καταγωγὴ τῆς βυζαντινῆς τέχνης. — Ἡ Ἁγία Σοφία — Σύγκρισις τῆς Ἁγίας Σοφίας πρὸς τὸν Ἅγιον Πέτρον τῆς Ῥώμης. — Ἡ Ἁγία Σοφία ὡς χριστιανικὴ ἐκκλησία καὶ ὡς τζαμίον. — Καταγωγὴ τῆς βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς. — Κατεστραμμέναι πόλεις τῆς Συρίας. — Διακοσμήσεις τῶν βυζαντινῶν ἐκκλησιῶν. Ῥάβεννα. — Γλυπτική. — Γενικὸς χαρακτὴρ τῆς βυζαντινῆς τέχνης. — Τὸ Ἅγιον ὄρος. — Στενὴ σχέσις μεταξὺ τῆς διακοσμήσεως καὶ τῆς λειτουργίας. — Ἐπίδρασις τῆς βυζαντινῆς τέχνης καὶ ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς καὶ ἐπὶ τῆς δυτικῆς τέχνης.

Ἡ ἐν τῷ προηγουμένῳ κεφαλαίῳ ὑποτύπωσις τῆς πρώτης περιόδου τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας θὰ ἦτο ἀτελής ἂν δὲν συνεπλήρωνον αὐτὴν τὰ πορίσματα τὰ πηγάζοντα ἐκ τῆς συγχρόνου λογοτεχνίας καὶ τῆς ἱστορίας τῶν τεχνῶν. Ἄλλ' αἱ φανερώσεις τοῦ καλλιτεχνικοῦ βίου ἐνὸς ἔθνους δύσκολον εἶναι νὰ περικλεισθῶσιν αὐστηρῶς ἐντὸς ἀκριβῶν χρονολογικῶν ὁρίων, ὅθεν εἶναι ἀνάγκη εἰς τὰς σχέσεις αἵτινες κατωτέρω θὰ

ἐκτεθῶσι νὰ υπερβαίνωμεν, δασάκις ἢ περιστάσις τὸ καλεῖ, τὰ ὄρια τὰ ὅποια ἐχαράξαμεν ἐν τῷ πρώτῳ κεφαλαίῳ.

Ἡ κακὴ φήμη ἣτις ἐπὶ μακρὸν χρόνον ἐπεκράτησε περὶ τοῦ βυζαντινισμοῦ ὀφείλεται πρὸ πάντων εἰς τὰς περὶ αὐτοῦ γνώμας τῶν φιλολόγων. Ἐπειδὴ δηλαδὴ οἱ μεταγενέστεροι συγγραφεῖς προσεπάθουν νὰ μεταχειρίζονται ἐφ' ὅσον ἦτο δυνατόν τὴν γλῶσσαν τῶν παλαιῶν δοκίμων συγγραφέων, οἱ φιλόλογοι ἐνέμισαν ὅτι ἦτο φυσικὸν νὰ κρίνωσι τοὺς μεταγενεστέρους διὰ τοῦ αὐτοῦ κριτηρίου δι' οὗ ἔκριναν τὰ πρότυπα αὐτῶν. Ἄλλ' εἶναι προφανὲς ὅτι ἡ θεωρία αὕτη ὄχι μόνον εἶναι ἄδικος, ἀλλ' ὀδηγεῖ καὶ εἰς συμπεράσματα ἀπατηλά. Πρέπει δὲ ἀμέσως νὰ προσθέσωμεν ὅτι ἡ κρίσις περὶ τῆς ἐν γένει βυζαντινῆς λογοτεχνίας ὑπῆρξε μεροληπτικὴ καὶ ὑπὸ πολλὰς ἐπόψεις ἀνακριθῆς. Καὶ πρῶτον μὲν αὐτὴ ἡ ἰδέα τὴν ὅποιαν ἔθετον ὡς γενικὸν κανόνα, ὅτι τὰ προϊόντα μιᾶς τέχνης ἀλλοιοῦνται ἐπὶ τὸ χεῖρον ἀναλόγως τῆς πλειοτέρας ἢ ὀλιγωτέρας χρονολογικῆς αὐτῶν ἀποστάσεως ἀπὸ τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος, μαρτυρεῖ ριζικῶς ἐσφαλμένην ἀντίληψιν περὶ τῆς πορείας τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ. Δίκαιον ὅμως εἶναι νὰ εἴπωμεν ὅτι ἄνδρες ἐπιφανεῖς ἐν τῇ ἐπιστήμῃ καὶ εὐμοιροῦντες καλαισθησίας, ὅπως ὁ Γίββων καὶ ὁ Κόβει, βεβαίως δὲν θὰ παρεγνώριζον οὐδὲ θὰ παρέβλεπον τὰ ἀριστουργήματα τῆς βυζαντινῆς λογοτεχνίας, ἂν ἤθελε παραγάγη ἀριστουργήματα.

Ἡ κατάστασις τῶν πραγμάτων ἐν Βυζαντίῳ δὲν ἦτο διόλου εὐνοϊκὴ εἰς τὴν ἀνθισιν ἔργων δυναμένων νὰ λάβωσι θέσιν ἐν τῇ παγκοσμίῳ λογοτεχνίᾳ. Πολλὰ καὶ μεγάλα διαφορὰ μεταξὺ τῆς ἐξωτερικῆς μορφῆς καὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ περιεχομένου τῶν λογοτεχνημάτων καθίστων ἀδύνατον τὴν ἐνότητά καὶ τὴν ἁρμοσίαν ἐκείνην ἣτις μόνη ἐν τῇ τέχνῃ καθιστᾷ τὰ ἔργα τέλεια.

Ἦδη ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τῆς Ἀλεξανδρινῆς περιόδου ὑπῆρχε χάσμα ὁσημέραι εὐρυνόμενον μεταξὺ τῆς ὀμιλουμένης γλώσσης καὶ τῆς γραπτῆς, δυνάμεθα μάλιστα νὰ προσθέσωμεν ὅτι, καὶ ὅταν ἀκόμη εὐρίσκετο εἰς τὴν ἀκμὴν τῆς ἡ κλασσικῆ λογοτεχνία, εἶδη τινὰ τοῦ λόγου ἀφίσταντο ἀπὸ τῆς ἐπικρατούσης γραμματικῆς γλώσσης.

Οὐδὲν ἦτο ἀί διαφοραὶ ἐκεῖναι περιωρίζοντο ἀποκλειστικῶς εἰς τὰς λέξεις, ὅσον δὲ μεγάλη καὶ ἂν ὑπῆρχεν ἡ ποικιλία τοῦ ὅφους, διατηρεῖτο ὁπωσδήποτε ἡ ἐνότης τῆς γλώσσης καὶ μόνον ἡ λυρική ποιησις ἀπετέλει ἐξαιρέσιν. Ἀλλὰ μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου οἱ συγγραφεῖς ἐπεκοινωνοῦν ἀπὸ ἡμέρας εἰς ἡμέραν ὀλιγώτερον πρὸς τὴν ζωντανὴν γλώσσαν. Ὅτε δὲ κατὰ τοὺς πρώτους μετὰ Χριστὸν αἰῶνας ἡ ὀμιλουμένη γλώσσα ἔνεκα τῶν σημαντικῶν μεταβολῶν ἐν τῇ φωνητικῇ καὶ ἐν τῇ ποιότητι τοῦ τόνου τὰς ὁποίας ὑπέστη εὐρέθῃ ἐν δυσαρμονίᾳ πρὸς τὰ παλαιὰ σχήματα τῆς τέχνης, πρωτότυπος καλλιτεχνικὸς βίος δὲν ἦτο πλέον δυνατὸν νὰ ὑπάρξῃ, πλὴν μόνον ἂν ἤθελε πρακτικῶς λυθῇ τὸ ζήτημα διὰ τῆς ἐξευρέσεως νέων σχημάτων συμφωνούντων πρὸς τὴν νέαν φάσιν τῆς γλώσσης. Ἀλλὰ συνέβη ἕμως ἀκριδῶς τὸ ἐναντίον· οἱ κανόνες τῆς παλαιᾶς γραμματικῆς καὶ τῆς μετρικῆς συντάχθησαν τόσῳ μᾶλλον αὐστηροί, ὅσῳ ὀλιγώτερον ἐξήγοντο ἐκ τῆς ζωντανῆς χρήσεως τῆς γλώσσης. Τὸ δὲ πρᾶγμα ἀπέβη ἔτι χεῖρον, ὅτε καὶ τὰ διανοήματα ὑπέστησαν μεγάλην μεταβολήν· οἱ ἀττικοὶ τύποι ὄχι μόνον διεμάχοντο πρὸς τὸν προφορικὸν λόγον καθ' ἑαυτοὺς ἀλλὰ καὶ δὲν προσηρμόζοντο πρὸς τὰς ἀνάγκας τοῦ χριστιανισμοῦ, τοῦ ὁποίου προορισμὸς ἦτο νὰ κηρύττῃ τὴν ἀλήθειαν πρὸς τοὺς ἀπλουστέρους εἰς μίαν γλῶσσαν πρὸς πάντας κοινήν.

Οἱ ἐπιφανέστεροι τῶν τότε χριστιανῶν συγγραφέων ταχέως

καὶ αὐτοὶ ὑπέστησαν τὴν γοητείαν τοῦ εἰς μόνους τοὺς λογίους περιωρισμένου ἀττικισμοῦ. Ἐν τῇ συνήθει ἑμιλία ἀπεμακρύνοντο ἀπὸ τῆς ἀρχαίας γραμματικῆς καὶ ὡς χριστιανοὶ ἀπέπτυνον τὰς παλαιὰς εἰδωλολατρικὰς ἰδέας, ἀλλ' ὅταν ἤθελον νὰ συγγράψωσι διετύπωνον τὰς ἐννοίας των κατὰ τὴν ἀρχαίαν περιοδολογίαν. Ἐἶναι λοιπὸν φυσικὸν ὅτι τὰ νέα διανοήματα ὑποβεβλημένα εἰς τοιαύτην τυραννίαν δὲν ἠδύναντο νὰ ἐμπνεύσωσι ποιητὰς οὐδὲ νὰ καταστήσωσιν αὐτοὺς ἱκανοὺς νὰ μιμηθῶσι τὴν ποιητικὴν ἀπλότητα τῆς ἐπὶ τοῦ ἔρους διδαχῆς τοῦ Χριστοῦ ἢ τὴν βαθεῖαν ἐννοίαν τῶν παραβολῶν τοῦ Εὐαγγελίου. Ἀλλὰ, καὶ ἂν εὐφρεῖς τινες καὶ λόγιοι ἄνδρες κατώρθουν νὰ περιβάλωσιν ἀξιόλογα νοήματα διὰ κλασσικοῦ περιδλήματος, ἀπεμακρύνοντο τότε ἀπὸ πάσης ἐπαφῆς πρὸς τὸ κοινόν, οὗτινος ἦτο διάφορος ἡ πνευματικὴ κατεύθυνσις, καὶ ἐπομένως δὲν ἠδύναντο νὰ παραγάγωσιν ἔργα προωρισμένα νὰ ἀποτελέσωσι μέρος τῆς κοινῆς πνευματικῆς κληρονομίας τῆς ἀνθρωπότητος, οἷα εἶναι λόγου χάριν τὰ Εὐαγγέλια, τὰ ὁποῖα, παρὰ πᾶσαν περὶ τοῦ ἐναντιοῦ προκατάληψιν, δὲν στεροῦνται καὶ καλλιτεχνικῆς ἀξίας.

Ἡ δυσαρμονία ἢ ἀναγκαίως προερχομένη ἐκ τῆς μιμήσεως κλασσικῶν καὶ εἰδωλολατρικῶν παραδειγμάτων ὑπὸ χριστιανῶν συγγραφέων καταφαίνεται ἐξ ἑσῶ καὶ εἰς τὰ ἄλλα συγγράμματα τὰ μὴ θρησκευτικά, καὶ εἰς τοὺς Πατέρας τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοὺς θεολόγους, ἀλλ' εἰς τοὺς μὴ θρησκευτικοὺς συγγραφεῖς ἡ δυσαρμονία δὲν φαίνεται τόσον σαφῶς ἔνεκα τῆς φύσεως τῶν θεμάτων τὰ ὁποῖα πραγματεύονται, ἂν καὶ βραδύτερον ἐκδηλοῦται καὶ εἰς αὐτοὺς ὁπωσδήποτε σαφέστερον. Ὅτε δηλαδή ἡ ἐξέλεξις τῆς γλώσσης προώδευσεν ἀκόμη, ὁ δὲ χριστιανισμὸς προσλαβὼν τὸν δογματικὸν αὐτοῦ χαρακτῆρα ἤλθεν εἰς μεγαλυτέραν ἀντίθεσιν πρὸς τὴν ἐπικρατοῦσαν

παρὰ τοῖς ἀρχαίοις ἐλευθέραν σκέψιν, ἐκινδύνευσε νὰ κατα-
πνιγῇ πᾶσα ἀτομικὴ ἰδιοφυΐα τῶν ἱστορικῶν συγγραφέων καὶ
τῶν μυθιστοριογράφων. Εἶναι δὲ σπάνιοι οἱ ποιηταὶ καὶ οἱ
πεζογράφοι οἱ μὴ ἀκολουθοῦντες τὴν πλατεῖαν μὲν ἀλλ' ἀπα-
τηλὴν ὁδὸν τῆς παραδόσεως. Ὅσακις, ὅπως ὁ Δάντης βραδύ-
τερον ἐπραξεν, ἐσκεμμένως ἐγκαταλείπουσιν αὐτήν, τότε τῷ ὄντι
φθάνουσιν εἰς τὰ μέγιστα ὕψη. Ἄλλ' οἱ περισσότεροι ἀπέ-
χουσιν ἐξ ἀδυναμίας, προσκόπτοντες δὲ εἰς τὰς ἰδίας αὐτῶν
ἀτραπούς προσπαθοῦσι πάντοτε νὰ πλησιάσωσι πρὸς τὴν
πεπατημένην ὁδὸν τῆς ὁποίας ὑφίστανται τὴν γοητείαν.

Ἐκ τούτου προῆλθε μία κατάστασις ὁμοία πρὸς ἐκείνην ἣν
πρὸς ἄλλον ἐντελῶς σκοπὸν περιέγραψεν ὁ Ῥενὰν δι' ὀλίγων
χαρακτηριστικῶν φράσεων, αἵτινες ἀντιστοιχοῦσι πρὸς ὀλο-
κλήρους αἰσθητικὰς πραγματείας. Τοὺς λόγους τοῦ Ῥενὰν
εἶναι καλὸν νὰ ἔχωσι κατὰ νοῦν πάντες οἱ μελετῶντες τὴν
βυζαντινὴν λογοτεχνίαν. «Τὸ κοινὸν ἐν γένει ἦτο ἀπειρόκαλον...
Ὁ λόγος δὲν ἦτο πλέον τὸ ἀπλοῦν ἐκεῖνο ἔνδυμα τοῦ νοήματος
τὸ ποριζόμενον τὴν κομψότητά του ἐκ τῆς τελείας αὐτοῦ ἀνα-
λογίας πρὸς τὴν ἔννοιαν τὴν ὁποίαν θέλει νὰ ἐκφράσῃ
Ἡ ἐποχὴ ἦτο μὲν ἴσως λίαν πρόσφορος πρὸς τὰ γράμματα,
διότι δὲν ἐγένετο λόγος εἰμὴ περὶ ῥητορείας καὶ περὶ καλοῦ
ὑφους, ἀλλὰ πάντες σχεδὸν ἔγραφον κακῶς. Οὐδεὶς ὑπῆρχε
ῥήτωρ, διότι ὁ καλὸς ῥήτωρ καὶ ἐν γένει ὁ καλὸς συγγραφεὺς
εἶναι συνήθως ἄνθρωποι οἵτινες δὲν ἔχουσιν ὡς ἴδιον ἐπιτή-
δευμα οὔτε τὴν ῥητορείαν οὔτε τὴν συγγραφικὴν».

Εἶπομεν ἤδη ἐν τῷ προηγουμένῳ κεφαλαίῳ ὀλίγας λέξεις
περὶ τινῶν ἐξεχόντων βυζαντινῶν συγγραφέων ἀπὸ τοῦ τετάρ-
του μέχρι τοῦ ἑβδόμου αἰῶνος, περὶ τοῦ Ἰουλιανοῦ, τοῦ
Λιβανίου, τοῦ Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ, τοῦ Ἰωάννου τοῦ
Χρυσαστόμου. Τὸ σχέδιον τοῦ βιβλίου δὲν ἐπιτρέπει νὰ ἐκτα-

θῶμεν περὶ αὐτῶν περισσότερον. Πρέπει ὁμως νὰ κάμωμεν
λόγον περὶ ἑνὸς νέου γραμματειακοῦ εἴδους, ἀγνώστου μὲν
εἰς τὴν κλασσικὴν ἀρχαιότητα, λίαν δὲ δημοφιλοῦς κατὰ
τὴν περίοδον περὶ ἧς τῶρα πραγματευόμεθα δηλαδὴ περὶ τοῦ
μυθιστορήματος.

Ἐλέχθη ὅτι τὸ ἐνδιαφέρον τὸ ὁποῖον εἶχεν ἄλλοτε τὸ ἑλλη-
νικὸν ἔθνος ὑπὲρ τοῦ θεάτρου μετεδιβάσθη βραδύτερον εἰς τὰ
μυθιστορήματα, τὰ ὁποῖα πραγματεύονται ὑποθέσεις ἐπίσης
δραματικὰς, εἰλημμένας ὁμως ὄχι ἐκ τῆς μυθολογίας, ἀλλ' ἐκ
τοῦ συγχρόνου βίου. Καὶ ἂν τις ὁμως θέλῃ νὰ ἐπιμείνῃ εἰς
τὴν ὁπωσδήποτε τολμηρὰν ταύτην σύγκρισιν τῶν δύο εἰδῶν,
πρέπει νὰ ἔχη πάντως πρὸ ὀφθαλμῶν, ὅτι τὸ ἐνδιαφέρον ἐκεῖνο
μετεδιβάσθη εἰς ἓν λογοτεχνικὸν εἶδος τὸ ὁποῖον δὲν διέφερε
τῆς δραματικῆς ποιήσεως τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὰς ἐξωτερικὰς
μόνον λεπτομερείας. Ἡ δραματικὴ ποιήσις δὲν παρίστανεν
εἰμὴ τινα παρασυμβεβηκότα μιᾶς γνωστῆς ἡδὴ εἰς τοὺς θεατὰς
ὑποθέσεως, ὥστε τὸ ἐνδιαφέρον συνεκτροῦτο κυρίως εἰς τὸν
τρόπον καθ' ὃν ὁ ποιητὴς ἐπραγματεύετο τὸ θέμα. Ἐννοεῖται
ὅτι τοῦτο ἰσχύει μᾶλλον διὰ τὴν ἀρχαίαν τραγωδίαν, ὀλιγώ-
τερον δὲ διὰ τὴν κωμῶδιαν, μολοντί καὶ ὁ Ἀριστοφάνης καὶ
ὁ Μένανδρος ἐπιδιώκουσι τὴν κωμικὴν ἐντύπωσιν διὰ τῶν
σκωμμάτων ἢ τῶν χαρακτηρισμῶν τοῦ διαλόγου καὶ διὰ τῆς
ἠθοποιίας τῶν προσώπων μᾶλλον ἢ διὰ τῆς ἀναπτύξεως τῆς
ὑποθέσεως. Τὰ ἑλληνικὰ μυθιστορήματα ἀπ' ἐναντίας ἐπιζη-
τοῦσι νὰ τέρψωσι τὸν ἀναγνώστην διὰ τῆς ἀφηγησεως μιᾶς
περιπετειώδους ἱστορίας. Ὁ ἥρωϊς ἢ ἡρώϊς σφίζονται πάντοτε
ἀπὸ ἐπανειλημμένων κινδύνων ὄχι διὰ τῆς ἰδίας αὐτῶν τολ-
μηρίας, διότι συνήθως εἶναι τὰ ἀδυνατώτατα καὶ ἀδεξιώτατα
πρόσωπα τοῦ βίου μυθιστορήματος, ἀλλὰ διὰ τῶν περιπετειῶν
τῆς τύχης ἢ τῆς βοήθειας ἰσχυρῶν φίλων. Ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖ-

στον ἢ σωτηρία ἐπιτυγχάνεται διὰ ψευδῶν θανάτων, διὰ φθῶνων τελουμένων ἐπὶ τὸ θεατρικώτερον ἢ διὰ γενναιοψύχων ληστῶν. Οὐδέποτε σχεδὸν διαγράφονται οἱ χαρακτήρες ὅπως ἐν τῷ δράματι, ἢ δὲ προσωπικότης τῶν συγγραφέων τόσον ὀλίγον διαφαίνεται, ὥστε διὰ τοὺς περισσοτέρους ἐξ αὐτῶν δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποφανθῶμεν ἂν ἦσαν χριστιανοὶ ἢ ὄχι, καὶ αὐτὸς δὲ ὁ χριστιανισμὸς εἰς οὐδὲν ἐκ τῶν διασωθέντων μυθιστορημάτων ἀναφέρεται, ὧν τὸ ἀρχαιότατον ἀνέρχεται εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ δευτέρου αἰῶνος. Τοῦτο δὲ ἀποδεικνύει μόνον ὅτι ἐπὶ μακρὸν χρόνον ἐξηκολούθησεν ἰσχύων ὁ συρμὸς ὅστις ἐπέβαλλεν εἰς τοὺς συγγραφεῖς νὰ μιμῶνται κατὰ πάντα τοὺς ἔθνικοὺς. Ἐνομίσθη ὅτι ἀπόδειξις χριστιανικῆς ἐπιδράσεως εἶναι ἡ μεγάλη σημασία ἣτις εἰς τὰ μυθιστορήματα ἀποδίδεται εἰς τὴν διατήρησιν τῆς παρθενίας τῶν ἡρώιδων, ἀλλὰ τοῦτο, ἂν ἀποδεικνύη τι, ἀποδεικνύει μόνον μίαν ἐσφαλμένην ἀντίληψιν τῆς ἠθικῆς τελειότητος. Ἡ ἔννοια τῆς ἀληθοῦς καὶ πραγματικῆς ἀγγελίας δὲν ὑπάρχει εἰς τὰ ἑλληνικὰ μυθιστορήματα· ἀνευρίσκειται μὲν ἐν αὐτοῖς παιά τις τάσις πρὸς ἐγκράτειαν τῶν παθῶν, ἣτις ὅμως οὐδὲν ἔχει τὸ κοινὸν πρὸς τὴν εὐαγγελικὴν ἠθικὴν. Ἐνίοτε ὑπάρχουσιν ἀφελεῖς σκηναὶ ὑπὸ τὸν τύπον τοῦ εἰδυλλίου, αἵτινες προβαίνουσι μέχρις οὐκαιοῦτος μὴ ἐχούσης ἄλλα ὄρια εἰμὴ τὴν πρακτικὴν ἀ-ἀ-γκην τοῦ νὰ διατηρηθῇ ἡ παρθενία πρὸς ἐπιτυχίαν ποθητοῦ γάμου, ὅστις ἄνευ αὐτῆς θὰ καθίστατο ἀδύνατος. Αἱ ἀρετο-στεφεῖς ἐκεῖναι Ἑλληνίδες εἶναι δημιουργήματα ἡδονικῶν λογίων οὐδέποτε ἐξεληθόντων ἐκ τοῦ δωματίου των, οἵτινες ἀφήρεσαν τὴν δροσερότητα τῶν ἐρωτικῶν ἀφηγήσεων τῶν Ἑλλήνων ποιητῶν, τὰς ὁποίας δυνάμεθα νὰ ἀναπλάσωμεν τῇ βοήθειᾳ τῶν σφζομένων ἀπομιμήσεων, ὅπως λόγου χάριν τοῦ Ὀβιδίου. Ἐπειδὴ δὲ τὰ περὶ ὧν ὁ λόγος μυθιστορήματα

ἦσαν ἐλκυστικά, κατὰ τὴν χειρίστην τῆς λέξεως σημασίαν, κατήντησαν διὰ τοῦτο καὶ πολὺ δημοτικά.

Τῷ ὄντι δὲ οὐδεμία ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι τὰ ἑλληνικὰ μυθιστορήματα ἤσκησαν ἔκτακτον ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς ἀναπτύξεως τοῦ λογοτεχνικοῦ τούτου εἴδους εἰς τὴν δυτικὴν Εὐρώπην. Αἱ μεταφράσεις τοῦ Ἡλιοδώρου, τοῦ Ἀχιλλέως Τατίου καὶ τοῦ Δόγγου, διὰ νὰ περιορισθῶμεν εἰς τοὺς κυριωτάτους, ἔσχον καὶ θαυμαστάς καὶ μιμητάς μέχρι τοῦ 17ου καὶ τοῦ 18ου αἰῶνος. Δὲν θὰ ἦτο δίκαιον νὰ ἀποδώσωμεν τὴν εὐδοκίμησιν ταύτην μόνον εἰς τὰς ἐν αὐταῖς μετὰ πάσης τεχνικῆς λεπτότητος περιγραφομένας ἡδονικὰς εἰκόνας, διότι καὶ ἡ αἰσθηματικότης καὶ τὸ θαυμαστὸν τῶν περιπετειῶν ἦσαν ἐπίσης ἀρεστὰ εἰς πολλοὺς ἐκ τῶν ἀναγνώστων. Ἐκτὸς δὲ τούτου ἡ κομψότης τῶν γαλλικῶν μεταφράσεων προσέλκυεν οὐκ ὀλίγους ἀναγνώστας, οἵτινες, ἂν ἤξευρον Ἑλληνικὰ ὥστε νὰ ἀναγινώσκωσι τὸ πρωτότυπον κείμενον, θὰ ἐξανίσταντο κατὰ τοῦ σχολαστικισμοῦ τοῦ πρωτοτύπου αὐτοῦ κειμένου. Ἐπὶ τέλους, ὡς γνωστὸν, εἶναι δυσκολώτατον πρᾶγμα νὰ νοηθῇ ὑπὸ τῶν μεταγενεστέρων ὁ λόγος δι' ὃν αἱ προῦπάρξασαι γενεαὶ εἶχον ταύτην ἢ ἐκείνην τὴν προτίμησιν εἰς τὰ τοιοῦτου εἴδους ζητήματα τῆς μυθιστορικῆς λογοτεχνίας.

Ἐν τῇ ποιήσει κατὰ πρῶτον οἱ νέοι χρόνοι καὶ ἡ νέα πίστις παρήγαγον ἔργα ἀνεξάρτητα ἀπὸ τῆς παλαιᾶς παραδόσεως· τῷ ὄντι δὲ ἡ θρησκευτικὴ ποίησις τοιοῦτοτρόπως ἀνακαινισθεῖσα θαυμασίως ἀνεπτύχθη περὶ τὰ τέλη τῆς περιόδου ταύτης. Ἡ Ἀνατολὴ δὲν ἔστερεῖτο ποιητῶν χειριζομένων τὰ ἀρχαῖα μέτρα, ἀλλ' οἱ ποιηταὶ ἐκεῖνοι δὲν εὕρισκοντο εἰς ἐπαφὴν πρὸς τὸ περιβάλλον. Συνέθετον ἐπικά ποιήματα ἔχοντες τὸν Ὅμηρον ὡς παράδειγμα καὶ ὡς πρὸς τὴν ρυθμικὴν μορφήν καὶ ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενον, ἢ κατεσκευάζον σχοινοτενῆ.

συνθέματα περί τῶν θαυμάτων τοῦ Θεοῦ ἢ τῶν κατορθωμάτων τῶν ἡρώων. Σπανίως ἀποδίδονται εἰς τοὺς ἀρχαίους θεοὺς εὐμενῆ αἰσθήματα, ὅπως λόγου χάριν ἐν τοῖς Διουσιακοῖς τοῦ Νόνου, ἅτινα ἐποιήθησαν κατὰ τὸ 400, ἐκ τούτου δὲ γίνεται φανερόν ὅτι ὁ χριστιανισμὸς εἶχεν ἀρχίσῃ νὰ μεταβάλλῃ τὴν παλαιὰν περὶ τοῦ κόσμου ἀντίληψιν. Ἀλλὰ ταῦτα εἶναι ἀσθενέστατα ἀκόμη τεκμήρια τῆς νέας ἐποχῆς ἢ ὅποια ἀνέτελλεν, οἱ δὲ ἐθνικοὶ ποιηταὶ δὲν εἶναι δυνατόν ἄλλως νὰ διακριθῶσιν ἀπὸ τῶν χριστιανῶν, εἰμὴ διὰ τῆς ὑποθέσεως τὴν ὅποیان πραγματεύονται, ὅχι δὲ καὶ διὰ τοῦ τρόπου καθ' ὃν ἀντιλαμβάνονται αὐτὴν καὶ ἀκόμη ὀλιγώτερον διὰ τῆς ἐξωτερικῆς μορφῆς τῶν ἔργων των.

Εἶναι βέβηκτον ὅτι ἡ διαφορὰ τῆς ποσότητος τῶν ἑλληνικῶν φωνηέντων, ἣτις εἶναι ἡ βᾶσις τῆς ἀρχαίας μετρικῆς, εἶχεν ἤδη ἐξαλειφθῆ κατὰ τὸν 4ον ἀπὸ Χριστοῦ αἰῶνα, καὶ ἀντιθέτως ὁ τόνος, ὅστις ἄλλοτε ἐδήλωνε τὸ μουσικὸν ὕψος τῆς συλλαβῆς, τώρα δηλοῖ μόνον ὅτι ἡ συλλαβὴ ἢ ἔχουσα αὐτὸν προφέρεται διὰ φωνῆς ἐντονωτέρας ἢ αἱ ἄλλαι συλλαβαί. Προσφυῶς δύναται τις νὰ παραστήρῃ τὴν πορείαν μιᾶς ἑλληνικῆς φράσεως κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην διὰ μιᾶς τεθλασμένης γραμμῆς, τῆς ὅποιας εἶναι μόλις αἰσθητὰ αἱ κυμάνσεις ὅπως ἄλλως δυνάμεθα καὶ σήμερον ἀκόμη νὰ ἀντιληφθῶμεν ἀκούοντες ὁμιλοῦντας τοὺς κατοίκους διαφόρων μερῶν τῆς Ἑλλάδος, καὶ μάλιστα τοὺς κατοίκους τῆς Κρήτης, ὅπου εἶναι ἐλαχίστη ἡ ἔντασις τοῦ τόνου. Τούτου λοιπὸν τεθέντος, εὐνόητον εἶναι πόσος κόπος ἐχρειάζετο καὶ πόσον ἔπρεπε νὰ ἐργασθῆ ἡ μνήμη ὅπως διὰ τοιοῦτου ὀλιγοῦ, ὅπως μετεσχηματίσθη φιλοπονηθῶσι στίχοι κατὰ τρόπον τῆς παλαιᾶς μετρικῆς, μ

¹ Περί τοῦ ζητήματος τούτου ἰδ. πραγματεία τοῦ καθηγητοῦ Ἀνδρέου Σκιαῦ ἐν τῇ «Ἐστία» 11 Ἰουλίου 1893 σελ. 17 ἑξ. Σ. Μ.

μακρὰ δηλαδή καὶ μὲ βραχέα. Καὶ ὅμως κατωρθώθη τὸ πρᾶγμα, ἀπαράλλακτα ὅπως ἐγένετο καὶ καθ' ὅλους τοὺς μέσους αἰῶνας καὶ σήμερον γίνεται.

Τὴν ἰδιοφυῖαν ὅμως ταύτην δὲν εἶχον κατὰ φυσικὸν λόγον πάντες οἱ ποιηταὶ εἰς τὸν αὐτὸν βαθμὸν ὑπάρχουσι πολλοὶ ἀδέξιοι, ὑπάρχουσι δὲ καὶ ταχυδακτυλοουργοί, οἵτινες ἐπὶ τοσοῦτον ἤξευρον νὰ δαμάζωσι τὴν παλαιὰν γλῶσσαν, ὥστε σοβαρῶς νὰ προβάλληται λόγου χάριν τὸ ἐρώτημα «τίς στοιχίζει κρεῖττον, ὁ Εὐριπίδης ἢ ὁ Πισίδης;». Ἦτο δὲ τῷ ὄντι ὁ Γεώργιος Πισίδης ἱκανώτατος εἰς τὸ ἔργον τοῦτο, ἐκ πάντων δὲ τῶν ποιητῶν ὅχι μόνον τοῦ ἐβδόμου αἰῶνος, κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ὁποίου ἔζη, ἀλλὰ καὶ καθ' ὅλου ἐκ πάντων τῶν Βυζαντινῶν ποιητῶν οὐδεὶς ἄλλος ἀπέδειξεν ὅσον αὐτὸς τί δύναται νὰ κατορθώσῃ ἢ δεξιότης, ἢ εὐφυΐα καὶ ἢ ἐπιμονή, ἐν ἐλλείψει ἀληθινῆς ποιήσεως.

Καὶ συγγραφεῖς ἀκόμη θρησκευτικῶν ὕμνων ἐνόμισαν καλὸν νὰ υποβληθῶσιν εἰς τὴν αὐτὴν παθητικὴν τῆς μιμήσεως ἐργασίαν. Ἄλλ' ἡ ἀνόητος ἐκείνη θεωρία δὲν ἦτο δυνατόν ἐπὶ πολὺ νὰ διατηρηθῆ ἕνεκα τῆς ἀναποδράστου ἀνάγκης τῆς πρακτικῆς χρήσεως εἰς ἣν οἱ θρησκευτικοὶ ὕμνοι ἦσαν προωρισμένοι. Οἱ τεχνητοὶ ἐκεῖνοι τύποι δὲν ἐχρησίμευον δι' ὅλου εἰς τὴν κοινότητα τῶν πιστῶν, πρὸ πάντων δὲ δὲν ἐχρησίμευον εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, ἢ δὲ ἀνάγκη ἐξ ἧς προέρχεται ἡ προσευχὴ ἐξευρε καὶ ὕμνους τῷ ὄντι ἐποικοδομητικούς. Ἦρχισαν λοιπὸν νὰ γράφονται στίχοι εἰς τοὺς ὁποίους οὐδεμίαν πλέον κατεβάλλετο φροντίς περὶ τοῦ τί ἦτο ἄλλοτε μακρὸν ἢ βραχύ, ἀλλ' οἵτινες ἐστηρίζοντο εἰς ἴσον ἀριθμὸν συλλαβῶν οἱ στίχοι οὗτοι διὰ τῆς κανονικῆς αὐτῶν ἐναλλαγῆς ἀπετέλουν στροφάς. Ὁ τόνος ὁ ἰσχυρότερον ἀκουόμενος, πρὸ πάντων εἰς τὸ τέλος τῶν στίχων, καὶ ἡ ὁμοιοκαταληξία, ἧς ἐνίοτε ἐγένετο χρῆσις, προσέδιδον

ζωήν και κίνησιν εἰς τὸ ποίημα. Πρὸ παντὸς ὅμως ἡ ποίησις αὕτη ἐστηρίζετο ἐπὶ τῆς συνεδευούσης αὐτὴν μουσικῆς.

Βλέπομεν λοιπὸν οὕτω γινομένην μίαν ἀσυνείδητον ἐπάνοδον ὄχι εἰς τοὺς ἐξωτερικοὺς τύπους, ἀλλ' εἰς αὐτὴν τὴν οὐσίαν τῆς ἀρχαίας μελικῆς ποιήσεως. Ὅμοιοι πρὸς τοὺς ἀρχαίους ἀοιδοὺς εἶναι οἱ μελωδοὶ τῆς ἐποχῆς περὶ τὴν ὅποیان ἀσχολούμεθα· δὲν λέγονται πλέον ποιηταί, τουτέστι συνθέται μόνον τοῦ ποιήματος, ἀφίνοντες δὲ εἰς ἄλλους τὴν μουσικὴν αὐτοῦ ἐκτέλεσιν.

Τὰ νέα ταῦτα ποιητικὰ σχήματα προῆλθον ἐκ τῆς προσαρμογῆς τῆς ρυθμικῆς πεζολογίας εἰς τὴν μουσικὴν φράσιν. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι ἔχομεν ἐνταῦθα μίαν νέαν καὶ αὐθόρμητον δημιουργίαν τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος, ὡς ἀποδεικνύει τοῦτο αὐτὴ ἡ ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς ρυθμικῆς ποιήσεως, καὶ ὄχι δάνεισμα παρὰ ξένων ἔθνων ἐξελληνισθέντων· διότι θεωροῦμεν ὅτι εἶναι ἄτοπος ὁ ἰσχυρισμὸς ὅτι οἱ Σημίται τῆς Μικρᾶς Ἀσίας μετήγαγον δῆθεν εἰς τὴν ἑλληνικὴν τὰ ποιητικὰ σχήματα τὰ ὅποια ἦσαν εἰς αὐτοὺς οἰκετὰ ἐκ τῆς μητρικῆς τῶν γλώσσης.

Καὶ αὐτοὶ οἱ Βυζαντινοὶ ἔτασσαν τοὺς τοιοῦτους ὕμνους ὄχι εἰς τὴν ποίησιν, ἀλλ' εἰς τὸν πεζὸν λόγον· τοῦτο δὲ διότι, καθὼς φαίνεται, εἶχον τὴν ἰδέαν ὅτι μόνον οἱ ὕμνοι οἱ κατεσκευασμένοι κατὰ τὰ παλαιὰ μέτρα ἀνήκον εἰς τὴν ποίησιν. Ἡ γνώμη αὕτη τῶν Βυζαντινῶν ἀναντιρρήτως συνετέλεσεν εἰς τὸ νὰ ἐκλαμβάνωνται οἱ νεωτερικοὶ ὕμνοι καὶ μέχρι τοῦδε ὡς πεζογραφήματα καὶ νὰ ἐκδίδωνται ἐν συνεχείᾳ ὅπως ὁ λόγος ὁ πεζός. Καὶ ὅμως εἶναι προφανές ὅτι ἐγράφησαν εἰς γλώσσαν ρυθμικὴν καὶ ὑποκειμένην εἰς σταθερωτάτους κανόνας.

Μετὰ μίαν ἢ δύο εἰσαγωγικὰς στροφάς, τὸ προοίμιον, ἀκολουθεῖ ἡ κυρία στροφή, εἰς ἣν ἔπονται πλέον τῶν εἴκοσιν ἢ τριάκοντα ἄλλων ὁμοιομόρφων. Εἰς πολλοὺς ὕμνους ἡ μελωδία τῆς πρώτης στροφῆς χρησιμεύει οὕτως εἰπεῖν ὡς παράδειγμα

δι' ὅλας τὰς ἄλλας καὶ λέγεται *εἰρμός*, διότι ἐνωρὶς εἶχε παύση ἢ κατὰ τοὺς πρώτους χρόνους ἐπικρατοῦσα συνήθεια τοῦ νὰ συντίθεται ἰδία μελωδία δι' ἐκάστην στροφήν ἕνεκα τῆς πληθῆρας τῶν μελωδιῶν, ἥτις τοιοῦτοτρόπως θὰ ἀπετελεῖτο.

Πᾶσα ἡ κοινότης τῶν πιστῶν ἔφαλλεν ὁμοῦ τὴν ἐπιφθὴν τῆς πρώτης στροφῆς, ἐπαναλαμβάνομένην εἰς πάσας τὰς στροφάς. Ἡ ἐπιφθὴ κατ' ἀρχὰς ἦτο ἀπόκρισις εἰς τὰ διὰ τῶν προτέρων στίχων λεχθέντα, δηλαδὴ εἰς τὰ ὑπὸ τοῦ ὕμνου ἐκφραζόμενα. Ὅταν οἱ ὕμνοι ἦσαν διεξοδικοί, καὶ τοιοῦτοι ἦσαν οἱ περισσότεροι, αὕτη ἀπέβαινεν ὅπωςδῆποτε ὀχληρά, ἐκτὸς δὲ τούτου ἡ ὑποχρέωσις τοῦ νὰ περαινῶνται πᾶσαι αἱ στροφαὶ διὰ τοῦ αὐτοῦ στίχου προκαλεῖ μίαν πολυειδῆ περισσοτεχνίαν καὶ κουράζει τὸν ἀναγνώστην.

Τὸ πρωτότυπον τοῦτο τῶν Βυζαντινῶν ποιητικῶν δημιουργημάτων εἶναι τὸ μόνον ἐκ τῆς ὄλης αὐτῶν ποιήσεως ἀξίον προσοχῆς. Παραθέτομεν ὡς παράδειγμα τὰς τρεῖς πρώτας στροφάς ἐκ τοῦ πρωτοτύπου κειμένου¹ τῆς ᾠδῆς· *Εἰς τὴν δευτέραν παρουσίαν* τοῦ Ῥωμανοῦ :

α' Ὅταν ἔλθῃς ὁ Θεός,
ἐπὶ γῆς μετὰ δόξης
καὶ τρέμοσι τὰ σύμπαντα,
ποταμὸς δὲ τοῦ πυρός
πρὸ τοῦ βήματος ἔλκη,
καὶ βίβλοι διανοίγωνται
καὶ τὰ κρυπτά δημοσιεύωνται,
τότε ῥῦσαί με
ἐκ τοῦ πυρός τοῦ ἀσβέστου
καὶ ἀξιώσον,
ἐκ δεξιῶν σοῦ με στήναι,
κρίτὰ δικαιοῦτατε.

¹ Καὶ τὸ ὀλλανδικὸν *πρωτότυπον* καὶ ἡ γαλλικὴ *μετάφρασις* τοῦ βιβλίου παραθέτουσιν ἐν μεταφράσει ὡς παράδειγμα τὰς πρώτας στροφάς τῆς ᾠδῆς. Κατὰ φυσικὸν λόγον παραθέτομεν ἡμεῖς αὐτὰς ἐν πρωτοτύπῳ, οὕτω δὲ πράττομεν καὶ κατωτέρῳ πάντοτε ὁσάκις παρατίθενται βυζαντινὰ κείμενα. Σ. Μ.

β' Τὸ φοβερόν σου κριτήριον
 ἐνθουμούμενος,
 ὑπερένδοξε Κύριε,
 καὶ τὴν ἡμέραν τῆς κρίσεως,
 φρίττω καὶ πτοοῦμαι,
 ὑπὸ τῆς συνειδήσεως
 τῆς ἐμῆς ἐλεγχόμενος·
 ὅταν μέλλῃς καθέζεσθαι
 ἐπὶ τοῦ θρόνου σου,
 καὶ ποιεῖν τὴν ἐξέτασιν,
 τότε ἀρνεῖσθαι
 τὰς ἁμαρτίας
 οὐδείς οὐκ ἐξισχύσει,
 ἀληθείας ἐλεγχούσης
 καὶ δειλίας κατεχούσης·
 μέγα μὲν ἠχήσει
 πῦρ τὸ τῆς γεέννης,
 ἁμαρτωλοὶ δὲ βρῦξουσιν·
 δι' ὃ με ἐλέησον
 πρὸ τέλους καὶ φείσαι μου,
 κριτὰ δικαιοῦτάτε.

γ' Ὅτε τὸ πρῶτον ἐλήλυθε
 καὶ ἐπέφανε
 τοῖς ἀνθρώποις ὁ Κύριος,
 μὴ χωρισθεὶς τοῦ γεννήσαντος,
 ἔλαβε τὰς ἄνω
 ἐξουσίας δυνάμεις τε
 καὶ ἀγγέλων τὰ τάγματα,
 καὶ ἐγένετο ἄνθρωπος,
 ὥσπερ ἠθέλησεν,
 ὁ ποιήσας τὸν ἄνθρωπον,
 καὶ ἀνελήφθη πρὸς τὸν Πατέρα,
 ὁ τοῦτον οὐκ εἶσας.
 Ἔστιν ἀνερμήνευτόν σου
 τὸ μυστήριον, σωτήρ μου·

οὐδὲ γὰρ ἀπέστης
 ὅλως τοῦ Πατρὸς σου,
 πρὸς τὸν Πατέρα ἐφθασας
 ὁ τοῦτου ἀχώριστος,
 πληρῶν καὶ τὰ σύμπαντα,
 κριτὰ δικαιοῦτάτε.

Εἰς τὰ χειρόγραφα οἱ ἐκκλησιαστικοὶ οὗτοι ὕμνοι συνο-
 θεύονται καὶ ὑπὸ μουσικῶν σημειῶν. Τὰ σημεῖα ταῦτα δη-
 λοῦσι μὲν μόνον τὸ σχετικὸν ὕψος τοῦ τόνου, εἶναι ὁμοῦς
 ἴκανά ὥστε νὰ διευκολύνωσι τοὺς περὶ τὰ τοιαῦτα εἰδικούς
 εἰς τὴν μεταγραφὴν αὐτῶν κατὰ τὸν τρόπον τῆς νεωτέρας
 παρασημαντικῆς. Δὲν εἶναι δὲ δυνατόν νὰ ἐκτιμήσῃ τις δεόν-
 τως τὴν ἀξίαν τῶν βυζαντινῶν ὕμνων, ἂν δὲν συνεξετάσῃ καὶ
 τὴν σχετικὴν αὐτῶν μελωδίαν.

Εἰς τοὺς περὶ τὰ τοιαῦτα ἀσχολουμένους φυσικῆ εἶναι ἡ
 παραβολὴ μεταξὺ τῶν ἐλληνικῶν καὶ τῶν λατινικῶν ἐκκλησια-
 στικῶν ὕμνων. Οἱ λατινικοὶ εἶναι καθ' ὄλου γνωστότεροι, ἡ δὲ
 ἐκτίμησις αὐτῶν εἶναι εὐκολωτέρα. Τοῦτο προέρχεται πρῶτον
 ἐκ τῆς ἐξωτερικῆς αὐτῶν μορφῆς, τὴν ὅποیان ὁ ἀναγνώστης
 δύναται νὰ ἀντιληφθῇ εὐχερῶς ἐκ πρώτης ὄψεως ἐν τῇ συνόλῳ,
 ἔπειτα δὲ οἱ πλήρεις αὐτῶν φθόγγοι καὶ ἡ συνήθως πλουσία
 ὁμοιοκαταληξία τῶν ἐμποιοῦσι βαθυτέραν αἴσθησιν. Βεβαίως
 θὰ ἦτο ἄτοπον νὰ συγκρίνῃ τις τοὺς ἐλληνικοὺς ὕμνους τοῦ
 ἐβδόμου καὶ τοῦ ὀγδόου αἰῶνος πρὸς τὸ ἀριστοῦργημα ἐνὸς Ἰ-
 ταλοῦ ποιητοῦ τοῦ δεκάτου τρίτου αἰῶνος, πρὸς τὸ *Stabat*
mater, διότι τὸ ποίημα τοῦτο, τὸ ὅποτον ἄλλως εἶναι καὶ πλη-
 σιέστερον πρὸς ἡμᾶς κατὰ τὴν χρονολογίαν τῆς συντάξεώς του,
 ἀνταποκρίνεται περισσότερον πρὸς τὸ μέτρον τῶν γενικῶν αἰ-
 σθημάτων τῆς ἀνθρωπότητος, τὸ ὅποτον μέτρον δὲν θὰ ἦτο ὀρθόν
 νὰ ἐφαρμόζωμεν εἰς τὰ βυζαντινὰ ποιήματα. Τὰ βυζαντινὰ

ποιήματα δὲν ἐπήγασαν ἐκ καλαισθητικῶν τάσεων ἢ ἐκ προσωπικῶν συγκινήσεων, ἀλλὰ προήλθον μᾶλλον ἐκ τῆς ἀνάγκης τοῦ νὰ ἐξυμνηθῇ μίᾳ πίστις θεοικωτάτου χαρακτήρος, μίᾳ ἀλήθεια πεπηγυῖα εἰς σχήματα σταθερὰ καὶ ἀναλλοίωτα.

Εἰς τὰς συγκινητικὰς στροφὰς τοῦ Stabat mater δὲν ὁμιλεῖ τὸ *δόγμα*, ἀλλ' ἡ ἀνθρωπότης, ἔχομεν δὲ πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν ἡμῶν ὄχι τὴν θεομήτορα, ἀλλὰ τὴν πενθοῦσαν μητέρα. Τὸν πόνον αὐτῆς θέλει ὁ ποιητὴς νὰ συμμερισθῇ, καὶ μόνον εἰς τὸ τέλος τοῦ ποιήματος ἐκφράζει τὴν ἐλπίδα ὅτι ἡ ψυχὴ θὰ ἀπολαύσῃ τῆς οὐρανόυ δόξης ἀφ' οὗ ζήσῃ ἐν τῷ κόσμῳ ὅπως πρέπει νὰ ζῶσιν οἱ φοβούμενοι τὸν Κύριον. Ἐλλην μοναχὸς τοῦ ἔκτου αἰῶνος θὰ ἐξελάμβανεν ἴσως ὡς ἀσεβῆ τὴν δυτικὴν ἐκείνην ποίησιν, καθ' ὃν τρόπον καὶ σήμερον νεώτερος θεολόγος θὰ ἐδίσταζε νὰ θεωρήσῃ ὡς γνήσιον θρησκευτικὸν αἶσθημα τὸν ἀνέκφραστον τρόπον τῆς δευτέρας παρουσίας, ὅπως περιγράφεται εἰς τοὺς βυζαντινοὺς ὕμνους,

Ὅταν θέλῃ τις πρὸς τοὺς Ἕλληνας νὰ συγκρίνῃ τοὺς Λατίνους, πρέπει νὰ προσέχῃ ὥστε τὸ θρησκευτικὸν περιβάλλον νὰ εἶναι τὸ αὐτό, καὶ νὰ ἔχῃ ἀκόμη πρὸ ὀφθαλμῶν ὅτι πολλοὶ λατινικοὶ ὕμνοι, ὅπως λόγου χάριν ὁ περίφημος ὕμνος *Dies irae*, εἶναι μιμήσεις ἐλληνικῶν παραδειγμάτων, περιδληθεῖσαι ὁμῶς ἐξωτερικὴν μορφήν μᾶλλον εὐληπτον εἰς ἡμᾶς τοὺς νεωτέρους. Πρέπει πρὸς τούτους νὰ μὴ λησμονῆ ὅτι ἀπὸ τῶν ἐλληνικῶν ὕμνων ἀναπόσπαστος εἶναι ἡ μελωδία¹ τὸ μέλος συνδέεται πρὸς τὸ ποίημα πολὺ στενότερον ἢ ὅσον εἰς τὰ ἐκκλησιαστικὰ ποιήματα τὰ λατινικά. Μόνον ὑπὸ τοὺς ὅρους τούτους θὰ εἶναι δυνατὸν νὰ κριθῇ δικαίως ἡ θρησκευτικὴ ποίησις τῶν Ἑλλήνων, ἣτις παρ' ὄλην αὐτῆς τὴν διάδοσιν εἶχε παραμείνῃ σχεδὸν ἐντελῶς ἄγνωστος μέχρι πρὸ ὀλίγου χρόνου εἰς τὴν Δύσιν.

Ἡ δικαία αὕτη κρίσις δὲν εἶναι ἀρὰ γε δυνατὴ εἰμὴ μόνον

εἰς τοὺς ἔχοντας κοινότητα αἰσθημάτων πρὸς τὸν ποιητὴν ; Οἱ τοῦτο νομίζοντες πρέπει νὰ ἐφαρμόζωσι τὴν ἰδέαν των καθ' ὄλην αὐτῆς τὴν ἔκτασιν καὶ νὰ δεχθῶσιν, ὅτι, ἂν δὲν δύναται τις νὰ ἐνοήσῃ εἰμὴ ὅτι ἀγαπᾷ, ὁ ἀληθὴς χριστιανὸς πρέπει νὰ ἀφίσταται πάσης κρίσεως περὶ τῶν μὴ χριστιανῶν συγγραφέων, εἴτε παλαιῶν εἴτε νεωτέρων.

Ὀλίγων μόνον ὕμνογράφων γινώσκουμεν τὰ ὀνόματα. Τοῦτο φυσικῶς συμβαίνει διὰ τὴν ἔλλειψιν προσωπικότητος τῶν ποιητῶν ἐκείνων, οἵτινες δὲν ἀπέδλεπον εἰς τὴν πρόσκαιρον δόξαν, ἀλλ' εἰς τὴν οὐράνιον μακαριότητα. Πολλάκις τὰ πρῶτα γράμματα τῶν στροφῶν τῶν ὕμνων των σχηματίζουσιν ἀκροστοιχίδια δηλοῦσαν τὸ ὄνομα των μεθ' ἑνὸς ἐπιθέτου, ὅπως λόγου χάριν *ταπεινὸς ἢ δοῦλος τοῦ Θεοῦ* οὐδεμία ἄλλη δήλωσις γίνεται περὶ αὐτῶν.

Τοῦτο συμβαίνει καὶ εἰς τὸν μέγιστον τῶν Βυζαντινῶν ποιητῶν, τὸ πρῶτον τῶν μελωδῶν, τὸν Ῥωμανόν. Ἡ ἐλληνικὴ ἐκκλησία τὸν κατέταξεν εἰς τοὺς ἁγίους¹, εἰς τοῦτο δὲ ὀφείλομεν καὶ τὰς ὀλίγας βιογραφικὰς εἰδήσεις τὰς ὁποίας ἔχομεν περὶ αὐτοῦ. Δὲν γνωρίζομεν ἀκριβῶς οὐδὲ κατὰ ποίαν ἐποχὴν ἔζησεν. Ὁ γενικὸς χαρακτήρ τῆς ποιήσεώς του καὶ τινες ὑπαινιγμοὶ περιεχόμενοι εἰς τὰ ἔργα του ἠγαγον πολλοὺς εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἦτο σύγχρονος τοῦ Ἰουστινιανοῦ· ἄλλοι τὸν δέχονται κατὰ δύο αἰῶνας νεώτερον. Νομίζομεν πιθανωτέραν τὴν πρώτην γνώμην.

Μέχρι πρὸ εἴκοσι περίπου ἐτῶν σπάνιοι ἦσαν ἐν τῇ Δύσει οἱ γινώσκοντες καὶ τὸ ὄνομα τοῦ Ῥωμανοῦ, διότι ἐλάχιστα ἐκ τῶν ἔργων του εἶχον δημοσιευθῆ, καὶ μάλιστα εἰς βιβλία ὄχι

¹ Τὴν μνήμην αὐτοῦ τελεῖ κατὰ τὴν πρώτην Ὀκτωβρίου ἰδ. Συναξαριστήν). Σ. Μ.

πολύ προσιτά. Ἄλλ' οἱ ὀλίγοι λόγιοι ὅσοι ἔτυχε νὰ ἀναγνώσῃσι τὸν ποιητὴν ὁμοφώνως θαύμαζον τὰ ἔξοχα αὐτοῦ ποιητικὰ προτερήματα. Τὸν ἀνεκλήρυττον ὡς τὸν πρῶτον θρησκευτικὸν ποιητὴν πάντων τῶν αἰώνων, τὸν ὠνόμασαν Πίνδαρον τῆς ἐκκλησιαστικῆς ποιήσεως καὶ προσέθετον ὅτι, ἐν ᾧ εἶναι εἰς ἕκ τῶν μεγίστων ποιητῶν, εἶναι συγχρόνως καὶ εἰς ἕκ τῶν μᾶλλον παραγνωρισθέντων. Ὅπως βεβαιωθῶσιν οἱ ἐνθουσιώδεις ἐκεῖνοι πανηγυρισμοὶ καὶ δικαιολογητῆ ὁ τόσος θαυμασμός, πρέπει νὰ γίνῃ πλήρης ἔκδοσις τῶν ἀπειραριθμῶν ὕμνων τοῦ καὶ νὰ διακριθῶσι τὰ ἐν αὐτοῖς ἀριστουργήματα. Ἐπὶ τοῦ παρόντος ἡ κρίσις ἡμῶν στηρίζεται μόνον ἐπὶ ἔργων σχετικῶς ὄχι πολλῶν, ἐξαχθέντων ἕκ τινῶν χειρογράφων, διὰ τοῦτο δὲ πρέπει ἴσως νὰ εἴμεθα ἐπιφυλακτικοὶ καὶ διστακτικοὶ καθ' ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ὑπερβολικὴν ἐκτίμησιν τῆς ἀξίας αὐτοῦ.

Ὁ μετὰ προσοχῆς ἀναγινώσκων τοὺς ὕμνους τοῦ Ῥωμανοῦ καὶ προσπαθῶν ἐν εἰλικρινείᾳ νὰ ἐνστερνισθῇ τὰ διανοήματα τοῦ ποιητοῦ αἰσθάνεται ἀμέσως ὅτι ἀναγινώσκει καλλιτέχνην ἐμπνεόμενον ὑπὸ ἐνδομύχων πεποιθήσεων. Ὁ Ῥωμανὸς κατέχει τὴν ἐσωτερικὴν ἐκείνην εἰλικρινεῖαν, ἣτις ἐν πάσῃ τέχνῃ εἶναι οὐσιώδης καὶ ἀπαραίτητος. Ἀφηγεῖται μᾶλλον ἢ φάλλει, μετ' ἀφελοῦς ἀπλότητος, τὸ μεγαλεῖον τοῦ Θεοῦ, τὰς πράξεις τῶν ἐπιφανῶν ἀνδρῶν καὶ τῶν ἁγίων τῆς Παλαιᾶς καὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης, καθὼς καὶ πάσας τὰς παραδόσεις ἐφ' ὧν στηρίζονται αἱ ἑορταὶ τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ ποίησις αὕτη ἔχει πολὺν πλοῦτον ὑψηλῶν ἐννοιῶν καὶ μεγαλοπρεπῶν εἰκόνων, ἀλλὰ, μὲ σπανίαν μόνον ἐξαιρέσεις, παραφράζει χωρὶα τῆς Ἁγίας Γραφῆς. Ἐκτὸς δὲ τούτου ὁ συγγραφεὺς δὲν προσπαθεῖ νὰ ἐρμηνεύσῃ κατὰ τὴν προσωπικὴν αὐτοῦ ἀντίληψιν τοὺς χαρακτήρας καὶ τὰ γεγονότα, νομίζων ὅτι ἡ ὑποκειμενικὴ ἐρμηνεία ἄγει κατ' εὐθείαν εἰς τὴν αἴρεσιν. Ἄλλ' ἡ ἀτομικότης

τοῦ ποιητοῦ φανεροῦται κατ' ἄλλον τρόπον. Εἰς τὴν παράστασιν δηλαδὴ τῶν πραγμάτων ἢ δραματικῆ δύναμις τοῦ ἀληθῶς Ἑλληνοῦ ἐκείνου καλλιτέχνου ἀνακτᾷ ὅλα αὐτῆς τὰ δικαιώματα, διὰ τούτου δὲ ἀποδεικνύεται ὅτι δὲν προέρχεται ἐξ ἐλλείψεως φαντασίας ὁ περιορισμὸς αὐτοῦ εἰς τὸ νὰ ἐπαναλαμβάνῃ αὐτὰ τὰ κείμενα τῶν ἱερῶν βιβλίων, ἀλλὰ διότι ἐξ ἐνδομύχου πεποιθήσεως θέλει νὰ μὴ ἀπομακρύνῃται ἀπὸ τῆς ἱερᾶς παραδόσεως. Γινώσκει νὰ παρεβάλλῃ εἰς τὴν οἰκονομίαν ἕκαστου ὕμνου ἐν ἡ πλειότερα δραματικὰ ἐπεισόδια, οὕτω δὲ ζωντανὸς διάλογος ἔρχεται νὰ διακόψῃ τὴν διήγησιν. Εἶναι δὲ ἀνεξάντητος ὡς πρὸς τὴν ποικιλίαν τῶν συνθέσεων. Οὕτω λόγου χάριν εἰς μίαν ᾠδὴν ἀναφερομένην εἰς τὴν προσδοσίαν τοῦ Ἰούδα περιγράφει τοὺς ἀγγέλους βλέποντας μετ' ἀπορίας τὸν Ἰησοῦν νύπτοντα τοὺς πόδας τῶν Ἀποστόλων. Εἰς τὴν ᾠδὴν τῆς δευτέρας παρουσίας παρεισάγει τὴν εἰκόνα τῆς προσκαίρου βασιλείας τοῦ Ἀντιχρίστου, ὅπως τὴν ἐφαντάζοντο καὶ ἐν τῇ ἀνατολικῇ καὶ ἐν τῇ δυτικῇ Εὐρώπῃ.

Ὁ τρόπος οὗτος τοῦ πραγματεῦσθαι τὴν ὑπόθεσιν ἀποβαίνει ὅλως διόλου χαρακτηριστικὸς εἰς τὸν ὕμνον ὅστις περιγράφει τὴν *Παρθένον παρὰ τὸν Σταυρόν*, καὶ τοῦ ὁποῦ τοῦ μεγαλύτερον μέρος ἔχει μορφήν διαλογικὴν. Εἰς τὸν ὕμνον τοῦτον διακρίνεται καθαρῶτατα ἡ διαφορὰ τῆς ἀντιλήψεως ἢ ὁποῖα χωρίζει τὸν ποιητὴν τοῦ *Stabat mater* καὶ τὸν Ῥωμανόν. Ὁ Ῥωμανὸς πραγματεῦεται τὴν ὑπόθεσιν ὡς δραματικὸς θεολόγος.

Ἡ Θεοτόκος ἐρωτᾷ ἐν ἀρχῇ τὸν Ἰησοῦν ποῦ ὑπάγει :

Ποῦ πορεύῃ, τέκνον ;
τίνος χάριν τὸν ταχὺν
νῦν τελεῖς δρόμον ;
Μὴ ἔτερος γάμος
πάλιν ἐστὶν ἐν Κανᾷ,

κάκει νυνὶ σπεύδεις,
ἴν' ἐξ ὕδατος αὐτοῖς
οἶνον ποιήσης ;

δός μοι λόγον, Λόγε,
μὴ σιγῶν παρελθῆς με

.
· · · · · *Ωσαννά
εὐλογημένος ἰ
ἀκμήν γὰρ βαῖων
πεπλασμένη ἡ ὁδός

.
πῶς τὸ φῶς μου σβέννυται,
πῶς σταυρῶ προσπῆγγυται
ὁ υἱὸς καὶ Θεός μου.

Καὶ ὁ Ἰησοῦς ἀποκρίνεται·

Τί οὖν κλαίεις, μήτηρ ;

.
πικρὰν τὴν ἡμέραν
τοῦ πάθους μὴ δόξης
δι' αὐτὴν γὰρ ὁ γλυκὺς
οὐρανόθεν κατήλθον,
ὡς τὸ μάννα
οὐκ ἐν ὄρει τῷ Σινῶ,
ἀλλ' ἐν γαστρὶ σου.

Ἐρωτᾷ πάλιν ἡ Θεοτόκος·

Τί μοι λέγοις, σπλάγγνον'
εἰ μὴ πάθω, ὁ Ἀδάμ
οὐχ ὑγιαίνει ;
καὶ μὴν ἄνευ πάθους
ἐθεράπευσας πολλούς·
λεπρὸν γὰρ καθάρας,
σύ οὐκ ἤλγησας οὐδέν,
ἀλλ' ἠβουλήθης.

Παράλυτον σφίγξας
οὐ κατεπονήθης·
πηρὸν πάλιν λόγῳ
ὀμματώσας· ἀγαθὲ,
ἀπαθῆς διέμεινας,
ὁ υἱὸς καὶ Θεός μου.

Καὶ ὁ Ἰησοῦς·

Ὁ Ἀδάμ ὁ ταπεινὸς
ὁ ἀρρωστήσας
οὐ μόνον τὸ σῶμα,
ἀλλὰ μᾶλλον τὴν ψυχὴν,
ἐνόσησε θέλων
οὐ γὰρ ἤκουσεν ἐμοῦ
καὶ κινδυνεύει.
Γνωρίζεις ὁ λέγω,
μὴ κλαύσης, ὦ μήτηρ,
μᾶλλον οὕτω κραῖνον·
τὸν Ἀδάμ ἐλέησον
καὶ τὴν Εὐὴν οὔκιτρον,
ὁ υἱὸς καὶ Θεός μου.

Ἡ Θεοτόκος ἀκόμη τολμᾷ νὰ ἐρωτήσῃ·

Κύριέ μου,
ἔτι ἄπαξ εἰ λαλῶ,
μὴ ὀργισθῆς μοι·
λέγω σοι ὁ ἔχω
ἵνα μάθω παρὰ σοῦ
πάντως ὁ θέλω·
ἂν πάθης, ἂν θάγης,
ἀναλύεις πρὸς ἐμέ ;

.
βλέπω σε πάλιν ;

Καὶ ὁ Ἰησοῦς ἀποκρίνεται·

Θάρσει, μήτηρ.
ὅτι πρώτη με ὄρεᾷ
ἀπὸ τῶν τάφων

.

Οὐκοῦν εἰ συνέρχη,
μὴ κλαύσης ὡς μήτηρ,
μηδὲ πάλιν πτοηθῆς,
ὅταν ἴδῃς στοιχεῖα
σαλευθέντα·
τὸ γὰρ τόλμημα δονεῖ
πάσαν τὴν κτίσιν.

Δεκαοκτὼ στροφαί, ἑκάστη ἐξ ἑνὸς καὶ εἴκοσι βραχέων στίχων, ἀναπτύσσουν τὴν ἑλλην ὑπόθεσιν, ἧς ἀνωτέρω ἐδείξαμεν τὴν θεμελιώδη ἰδέαν. Εἶναι δὲ πλήρεις μὲν ἀναφορῶν εἰς χωρία τῆς Ἀγίας Γραφῆς καὶ εἰς ζητήματα θεολογικά, ἀλλ' ἄνευ λυρικῶν διαχύσεων. Οἱ λυρισμοὶ πρέπει ἀλλοχούσιν ἀναζητηθῶσιν· εἰς τὰς μικρὰς στροφάς, αἵτινες χρησιμεύουσιν ὡς εἰσαγωγή εἰς ἕκαστον ὕμνον καὶ εἰς τὰς ὁποίας ἀναντιρρήτως ἢ θερμῆ πίστις τοῦ ποιητοῦ προσδίδει ὅπως ἰδιάζουσαν καλλονήν. Ἐν γένει λοιπὸν μόνον εἰς τὰ προοίμια ὁ Ῥωμανὸς εἶναι ποιητῆς, ὅπως ἡμεῖς σήμερον ἐννοοῦμεν τὸν ποιητὴν.

Μεταξὺ τῶν μέχρι τοῦδε ἐκτεδομένων ποιημάτων τοῦ Ῥωμανοῦ ὑπάρχει ἐν τοῦ ὁποίου ὁ χαρακτήρ εἶναι ὑποκειμενικώτερος. Εἶναι μία νεκρώσιμος ᾠδή, ὅπως δὲ συνάγεται ἐκ τοῦ δευτέρου αὐτῆς μέρους, ἐγράφη ἐπὶ τῷ θανάτῳ ἑνὸς μοναχοῦ. Τὸ δεύτερον ὅμως τοῦτο μέρος περιέχει πολλὰ πράγματα τὰ ὁποῖα φαίνονται ὑποβολιμαῖα.

Ὁ ποιητῆς μετὰ τὸ προοίμιον λέγει ὅτι ἐνητένισεν εἰς τὰ τερπνὰ τοῦ βίου, βλέπων δὲ πόσον εἶναι ἐπώδυνα, ἐμακάρισε τοὺς ἀποθανόντας. Οὐδένα ἐκ τῶν βροτῶν εὕρεν ἄλυπον ἢ εὐτυχία μετατρέπεται εἰς δυστυχίαν. Ὁ πλούσιος ὑψαυχεῖ κατὰ τοῦ πένητος, ὁ γεωργὸς κοπιᾷ, ἐν τῷ ὁ κτήτωρ τρυφᾷ, ὁ πτωχὸς παράγει ἐν τῷ ἰδρώτι τοῦ προσώπου του ὅ,τι ὁ ἄλλος θὰ σκορπίσῃ. Καὶ ὅσοι νυμφεύονται καὶ ὅσοι μένουσιν ἄγαμοι, καὶ οἱ πατέρες καὶ οἱ ἄτεκνοι, πάντες κατατρύχονται ὑπὸ τῶν μερι-

μῶν καὶ τῶν φροντίδων. Πάντα ταῦτα πλατὺν μόνον τὸν γέλωτα τῶν νεκρῶν προκαλοῦσι, διότι ἐκεῖνοι ἀπολαύουσιν ἀναλλοιώτου χαρᾶς. Οἱ ἄνθρωποι ῥίπτονται εἰς τοὺς κινδύνους τῆς θαλάσσης, διὰ νὰ κερδήσῃσι χρήματα, καὶ ὅμως τὰ πάντα εἶναι ματαιότης, μόνον τῶν νεκρῶν εἶναι ἀχέμαστος ἢ γαλήνη, διότι εἶναι ἀναυάγητον τὸ σκάφος αὐτῶν. Ἐνταῦθα δὲ μία σκέψις τοῦ ποιητοῦ περὶ τοῦ αἰφνιδίου θανάτου δίδει εἰς αὐτὸν ἀφορμὴν νὰ προβῇ εἰς νοουθεσίας καὶ εἰς σκέψεις περὶ τοῦ μοναστικοῦ βίου, ἀλλ' ὁμολογῶν ὅτι αὐτὸς εἶναι ἀνάξιος προτρέπει τοὺς ἀναγνώστας, ὅπως ἤδη καὶ ἄλλοτε ἔπραξε, νὰ ὑπακούωσιν εἰς ὅσα λέγει, ἀλλὰ νὰ μὴ μιμῶνται τὰς πράξεις του.

Ἡ γλώσσα τοῦ Ῥωμανοῦ εἶναι ἀπλή, τὸ δὲ ὕφος αὐτοῦ προσλαμβάνει πολλὰ στοιχεῖα ἐκ τῆς ὀμιλουμένης γλώσσης τῆς ἐποχῆς του. Σπανίως μεταχειρίζεται ἐκφράσεις ἐπικᾶς ἢ εἰλημμένες ἐκ τοῦ ποιητικοῦ θησαυροῦ τῶν ἀρχαίων τραγικῶν. Ἀλλ' ὅμως ἀποφεύγων τὰς ἐμφάσεις περιπίπτει πολλάκις εἰς πενιχρότητα καὶ μονοτονίαν. Ὅταν ὅμως ἀναλογισθῆ τις εἰς πόσα ἀτοπήματα περιέπεσαν οἱ σύγχρονοί του ἕνεκα ἀκριβῶς τῆς ἀντιθέτου τάσεως, αἰσθάνεται πραγματικὴν γοητείαν ἐκ τῆς ἀπλότητος αὐτοῦ.

Οὐδὲν ἦττον ἐπέδρασε πολὺ ἐπὶ τοῦ Ῥωμανοῦ ἡ ῥητορεία, καὶ κατορθώνει μὲν ὅχι ἄνευ κόπου νὰ ἀπαλλαγῇ ἀπὸ τῶν δεσμῶν τοῦ περιτέχνου λόγου, παραμένει ὅμως πάντοτε μαθητῆς τῶν σοφιστῶν. Εἰς τούτους πρέπει νὰ ἀποδοθῆ τὸ ψευδὲς ἐκεῖνο πνεῦμα τὸ ὅποσον μετὰ δυσαρσεκείας βλέπομεν εἰς πάντας σχεδὸν τοὺς ὕμνους του καὶ τὸ ὅποσον φανεροῦται πρὸ πάντων διὰ τῶν λογοπαγιγνίων καὶ τῶν τοιοῦτων ἐπιτηδεύσεων. Οὕτω λόγος χάριν συχνάκις παίξει μὲ τὴν λέξιν Λόγος κατὰ τρόπον ἀπειρόκαλον. Εἶδομεν ἀνωτέρω εἰς μίαν ἐκ τῶν παραθεσιῶν στροφῶν τοῦ ὕμνου τοῦ περιγράφοντος τὴν *Παρθένον*

παρὰ τὸν Σταυρὸν τοιοῦτον λογοπαλινιον «ὁδός μοι λόγον, Λόγε». Ἀλλαχοῦ δὲ πάλιν περιγράφων τὴν εἴσοδον τοῦ Ἰησοῦ εἰς τὰ Ἱεροσόλυμα λέγει ὅτι ἐπέβαινε ὁ Λόγος ἐπὶ ἀλόγου.

Ἄλλο ἐπίσης χαρακτηριστικὸν ἐλάττωμα τοῦ Ῥωμανοῦ εἶναι ὅτι παρεισάγει λεπτολόγους συλλογισμοὺς ἐκεῖ ὅπου ἡ ὑπόθεσις θὰ ἀπῆται μᾶλλον ἐκφράσεις πάθους. Ἄς λάδωμεν ὡς παράδειγμα πῶς προσπαθεῖ ἡ σύζυγος τοῦ Πετεφρῆ νὰ ἀποπλανήσῃ τὸν ἄγνόν Ἰωσήφ. Ἄφ' οὐ ἀπέτυχε τὸ πρῶτον καταφυγοῦσα εἰς τὴν συμβουλήν τοῦ Διαδόλου, ὅστις τὴν παρεκίνησε νὰ πλέξῃ τοὺς πλοκάμους τῆς κεφαλῆς της καὶ νὰ κατακαλλύνη τὴν μορφήν τοῦ προσώπου καὶ νὰ φαιδρύνῃ τὸν τράχηλον διὰ χυσοπλόκων δεσμῶν καὶ νὰ περιβληθῇ πολῦτιμον στολὴν καὶ νὰ ἀλειφθῇ διὰ μύρων, λέγει ἔπειτα πρὸς τὸν Ἰωσήφ·

Δούλος ἐμὸς ὄνητός ὑπάρχεις,
πέπρασαί μοι, ἵνα μοι δουλεύῃς·
ὄλου σε δεσπότην τοῦ οἴκου πεποίηκα,
γενοῦ δὲ κάμου τῆς κυρίας σου κύριος·
οὐ λογιζομαι ὑβρίζεσθαι
καταβαίνουσα πρὸς σέ·
δεσποτείας καὶ δουλείας γάρ
οὐκ ἔστι διαφορά,
ἓνα πάντων πατέρα,
τὸν Ἀδάμ, ἐδιδάχθην,
μίαν πάντων μητέρα,
τὴν ἀρχέγονον Εὐάν·
πάντες ἐσμέν
ἀλλήλων ὁμότιμοι
ὡς τῆς αὐτῆς
μετέχοντες φύσεως·
μὴ φοβηθῆς
ὡς ἀθέμιτα πρᾶττων.

Εἰς πάντα Ἑλληνα ἐνυπάρχει πνεῦμα λεπτολόγου συζητήσεως, τοῦτο δὲ διαφαίνεται σαφῶς καὶ εἰς τὸ παρατεθὲν χωρίον. Ὑπὸ τῆς αὐτῆς ἀφιλοκάλου περὶ τὸ συζητεῖν μανίας ἀγόμενος καὶ ὁ Σοφοκλῆς ἔγραψε τοὺς γνωστοὺς ἐκεῖνους στίχους τῆς Ἀντιγόνης (στίχ. 909—915), τοὺς ὑπὸ πολλῶν νοθευομένους, ἐν οἷς ἡ ἥρωϊς ἐκθέτει εὐκολώτερον εἶναι νὰ ἀντικατασταθῇ ὁ σύζυγος ἢ ὁ ἀδελφός.

Ὅσοσδήποτε ἡ ἀπειροκαλία τοῦ Ῥωμανοῦ μᾶς δυσαρεστεῖ, μάλιστα ὅταν εἰς ὑποθέσεις αἵτινες ἐν τῇ συνειδήσει τοῦ ἔχουσιν ἱερὸν χαρακτῆρα, ὅπως εἶναι λόγου χάριν τὸ μυστήριον τῆς ἀσπόρου συλλήψεως, βλέπωμεν ἀχαλλίνωτον τὴν ἀγάπην αὐτοῦ πρὸς τὰς λεπτολογίας. Ὑπάρχουσι καὶ λατινικοὶ τινες ὕμνοι ἐν οἷς καλόγηροι πραγματεύονται τοιαῦτα ὀλισθηρὰ θέματα λεπτομερέστερον ἢ ὅσον θὰ ἀπῆται σημερινὸς ἀναγνώστης, καὶ κατὰ τρόπον ἀποδεικνύοντα μίαν ἀντίληψιν τῆς ἀγνείας ἢ ὅποια μᾶς ἐκπλήττει, ἀλλ' ὅμως οὐδὲν ὑπάρχει ἄσμα εἰς πάσας τὰς γνωστάς συλλογὰς περιέχων χωρὶα τόσον παρακεκινδυνευμένα ὅσον ὁ φημιζόμενος ὕμνος τοῦ Ῥωμανοῦ εἰς τὴν γέννησιν τοῦ Χριστοῦ. Μετὰ τὸ λαμπρὸν προοίμιον ἔπονται περιγραφαὶ ὧν ὀπραγματισμὸς ἐκτρέπεται εἰς ἀφόρητον πεζολογίαν.

Ἡ μεγάλη ἀξία τοῦ Ῥωμανοῦ καὶ τῶν ἄλλων ὁμολογῶν εἶναι ὅτι ἐπειράθησαν αἰσθημάτων προσωπικὰ διὰ μορφῆς πρωτοτύπου. Ὅταν δὲ ἀναλογισθῇ τις πόσον τὸ παρελθόν, ἀπὸ τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου καὶ ἔφεξης, ἐπίβλεπεν ἐν Ἑλλάδι πᾶν ὅτι ἤρχετο εἰς ῥῆξιν πρὸς τὴν παράδοσιν, καὶ μόνη ἡ γενομένη προσπάθεια θὰ ἤρκει ὅπως κριθῇ τὸ ἔργον αὐτῶν μετ' εὐμενείας. Χαιρετίζομεν ἐν αὐτοῖς μίαν ὥραϊαν αὐγὴν πλήρη ὑποσχέσεων, ἀδιάφορον ἂν αἱ ὑποσχέσεις αὐταὶ δὲν ἐπραγματοποιήθησαν, ἀδιάφορον ἂν ὁ ἥλιος, οὐτινος προηγγέλλετο τοιοῦτοτρόπως ἢ ἐμφάνισις, δὲν κατῴρθωσεν νὰ διαρρήξῃ τὰ νέφη. ↓

Θά ἤλπιζέ τις ὅτι τὸ φῶς ἠδύνατο νὰ ἀποβῆ ἀκόμη λαμπρότερον, ἀλλὰ ματαίως, διότι καὶ ὡς πρὸς τοῦτο τὸ εἶδος τῆς ποιήσεως ἡ δμῖχλη τοῦ κλασικισμοῦ πυκνοῦται κατὰ τὴν ἐπομένην περίοδον. Ὅχι μόνον δὲν ἀνεφάνη ὁ μέγας ποιητῆς ὁ ὅποιος ἐφαίνετο ὅτι θὰ ἐγεννᾶτο μετὰ τὸν Ῥωμανόν, ἀλλ' ἐλησμονήθη καὶ ὁ μέτριος ἐκεῖνος πρόδρομος, ἐτιμήθησαν δὲ πλειότερον αὐτοῦ ἄλλοι ποιηταὶ οἵτινες οὔτε τὴν εὐφυΐαν αὐτοῦ εἶχον οὔτε, πρὸ πάντων, τὰς ἀξιολόγους καλαισθητικὰς του ἀρχάς.

Ἡ τέχνη τῶν μελωδῶν εἶναι τέχνη καλογηρική. Οἱ μελωδοί, πλήρεις θαυμασμοῦ πρὸς τὴν θρησκείαν καὶ μερίμνης περὶ τῆς σωτηρίας τῆς ψυχῆς των, οὐδ' ὀλίως ἐφρόντιζον περὶ τῶν μεγάλων γεγονότων τὰ ὅποια συνέβαινον περὶ αὐτούς. Μόνον ὅταν τυχόν ἠπηλεῖτο ἡ πίστις των ἀνευρίσκονται εἰς τὰ ποιήματα των ἴχνη τινὰ ἐνδιαφέροντος διὰ τὸν καθ' ἡμέραν βίον. Οὗτος εἶναι ὁ λόγος δι' ὃν καὶ εἰς τοὺς ὕμνους τοῦ Ῥωμανοῦ πολὺ σπάνιοι ὑπάρχουσιν οἱ ὑπαινιγμοὶ εἰς τὰ πολιτικὰ γεγονότα, μόνον δὲ ἀπαξ αἱ νῆκαι κατὰ τῶν πολεμίων ἐμπνέουσι τὴν καλογηρικήν ψυχὴν, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐξαιρετικὴ αὕτη περιστασις δὲν εἶναι ἀσφαλῶς βεβαιωμένη.

Ἡ γραμματείακὴ δρᾶσις τῶν καλογήρων δὲν περιωρίσθη μόνον εἰς ὕμνους. Ἐγγραφον καὶ ἐποικοδομητικὰ ἀναγνώσματα διὰ τὸν λαόν, τῶν ὁποίων ὑπόθεσις ἦτο ὁ βίος τῶν μαρτύρων καὶ τῶν ἁγίων. Ἡ ἀγιογραφία ἔλαβε τὴν μεγίστην αὐτῆς ἀνάπτυξιν κατὰ τοὺς ἐπομένους αἰῶνας, ἀλλ' ὑπάρχουσιν ἤδη ἀπὸ τῆς τετάρτης ἑκατονταετηρίδος βιογραφίαι μοναχῶν διδόμεναι ὡς παράδειγμα εἰς τοὺς συγχρόνους ἀναγνώστας. Εἶναι δὲ πολῦτιμοι, διότι ἐξ αὐτῶν μαθηθάνομεν τὸν βίον τῶν ἀνδρῶν ἐκείνων ὧν ἡ δρᾶσις δὲν ἔχει μὲν τὴν λάμπιν τῶν στρατηγικῶν κατορθωμάτων, ἀλλ' εἶναι ἐπίσης σημαντικὴ ὡς πρὸς τὴν ἐπικράτησιν τοῦ Ἑλληνισμοῦ.

Εἰς τὸ εἶδος τοῦτο τῶν συγγραφῶν ἀνήκει καὶ ἐν βιβλίον τοῦ ὁποῖον δὲν ἀνεγινώσκετο μόνον ἐν τῇ Ἀνατολῇ, ἀλλὰ μεταφρασθὲν λατινιστὶ ἐπέδρασεν οὐκ ὀλίγον καὶ εἰς τὴν Δύσιν. Τὸ βιβλίον τοῦτο εἶναι ὁ *Δειμῶν* ἢ τὸ *Δειμωνάριον* τοῦ Ἰωάννου Μόσχου. Περιλαμβάνει δὲ συλλογὴν ἀνεκδότων, ἀπομνημονευμάτων, ἀξιολόγων πράξεων, καὶ πρὸ πάντων θαυμάτων, ἀναφερομένων εἰς τὸν βίον τῶν μοναχῶν καὶ τῶν ἐρημιτῶν τῆς Ἀνατολῆς. Ὁ Μόσχος, ἀκμάσας περὶ τὰ τέλη τοῦ ἔκτου αἰῶνος, ἐσημείωνεν ὅ,τι ἀνεγίνωσκεν ἢ ὅ,τι ἤκουσε κατὰ τὰς συχτὰς αὐτοῦ ἐπισκέψεις εἰς μοναστήρια τῆς Ἀσίας, τῆς Αἰγύπτου καὶ τῶν Ἑλληνικῶν νήσων, ἔχων δὲ καὶ τὴν πείραν ὡς ἐφόδιον συνέταξε συλλογὴν μικρῶν συγγραφῶν, αἵτινες ἕνεκα τῆς ποικιλίας των καθιστῶσι τὸ βιβλίον *Δειμῶνα* «διὰ τὴν ἐν αὐτῷ τέρψιν τε καὶ εὐωδίαν καὶ ὠφέλειαν τοῖς ἐντυγχάνουσιν» ἢ, κατὰ τὴν ἄλλην αὐτοῦ ἐπιγραφὴν, *Παράδεισον*, ἐν ᾧ «παρέχεται παντοειδῆς βλάστη τοῖς θεωμένοις», ὅπως εἰς τὰς εἰκόνας τοῦ Φρά Ἀγγέλικου καὶ τοῦ Βοτιτσέλλη.

Αἱ μικραὶ ἱστορίαι τοῦ Μόσχου, μὲ τὴν ἀπέριττον γλῶσσάν των (ἰληθὲς χρυσωρυχεῖον, τὸ ὅποιον ἀκόμη δὲν ἐξεμεταλλεύθη ἢ φιλολογία), μὲ τὴν παιδικὴν των καὶ ἄνευ κριτικῆς, ἀφέλειαν, δύνανται καὶ σημερινοὺς ἀκόμη ἀναγνώστας νὰ τέρπωσιν. Ἡ πᾶσα φιλοσοφία τῶν μοναχῶν, οἵτινες εἶναι τὰ δρώντα πρόσωπα τοῦ *Δειμῶνος*, συνίσταται εἰς τὸ νὰ σκέπτονται ἀδιακόπως τὸν θάνατον καὶ νὰ ὑπομένωσι τοὺς σωματικὸς πόνους, ἵνα σωθῶσιν οὔτως ἀπὸ τῶν βασάνων τῆς κολάσεως. Πολλοὶ ἐξ αὐτῶν προθύμως ὑποβάλλονται εἰς τὸν καύσωνα καὶ ἀφίνουσι τὸ σῶμά των νὰ φθειρισθῇ, ὅπως ἀποφύγωσι τοιοῦτοτρόπως τὸ πῦρ τὸ ἀσβεστον καὶ τὸν σκόληκα τὸν ἀκόμητον, διότι ὅσῳ περισσότερον ὑποφέρει τὸ σῶμα τόσῳ μᾶλλον χαίρει καὶ ἀγάλλεται ἡ ψυχὴ. «Οἱ Πατέρες οὐδέποτε τὴν ὄψιν

αὐτῶν ἐνιπτον, ἡμεῖς δὲ καὶ τὰ λουτρὰ τὰ δημόσια ἀνοίγομεν».

Ἡ ἀσθένεια τῶν μοναστηρίων γνωστοτάτη καὶ εἰς τὴν Δύσιν, ἢ ψυχικὴ ἀκηθία, προέρχεται, ὅπως ἐνόμιζον οἱ μοναχοί, ἐκ τοῦ ὅτι δὲν εἶχον πάντοτε κατὰ νοῦν οὔτε τὴν κόλασιν τὴν αἰώνιον οὔτε τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν. Ἀλλὰ πρὸ πάντων ταλαιπωρεῖ αὐτοὺς ὁ δαίμων τῶν σαρκικῶν ἐπιθυμιῶν. Οἱ ταλαιπῶροι καλόγηροι δὲν κατώρθωνον νὰ καταβάλωσιν αὐτὰς διὰ τῆς ἀγγελίας καὶ ἐνόμιζον ὅτι πᾶσα γυνὴ εἶναι πειρασμός, εἰς ὃν ἐνότιε καὶ ὑπέκυπτον. «Τὸ ἄλλας ἐκ τοῦ ὕδατος ἐστι, καὶ ἐὰν προσεγγίση ὕδατι, λύεται καὶ ἐξαφανίζεται. Ὅμοίως καὶ ὁ μοναχὸς ἐκ τῆς γυναικὸς ἐστι, καὶ ἐὰν προσεγγίση γυναικί, λύεται καὶ εἰς τὸ μὴ εἶναι, μοναχὸς δηλονότι, τελευτᾷ».

Τὸν ὑπολειπόμενον χρόνον, ἀφ' οὗ δηλαδὴ περαιώσῃ τὴν εὐτελεῖ των ἐργασίαν εἰς τοὺς ἀγροὺς (διότι ζῶσι τρώγοντες κυρίως βρεκτοὺς κυάμους) καὶ ἐκτελέσῃ τὰ θρησκευτικὰ των καθήκοντα, πολλοὶ ἐκ τῶν μοναχῶν κατατρίβουσι τὸν χρόνον γράφοντες βιβλία ἐναντίον τῶν Ἑβραίων ἢ ἐναντίον τῶν αἰρετικῶν. Ὅταν ἢ διάνοιά των δὲν ἐπαρκῆ εἰς τὸ ἔργον τοῦτο, ἔρχεται εἰς βοήθειαν αὐτῶν ἡ θεία χάρις. Ἐγράφη ποτὲ βιβλίον κατὰ τοῦ ἀσεβοῦς Νεστορίου καὶ ἐτέθη ἐπάνω εἰς τὸν τάφον τοῦ Ἀποστόλου Πέτρου μὲ τὴν παράκλησιν πρὸς τὸν Ἀπόστολον νὰ διορθώσῃ τὰς ἀτελείας τοῦ συγγραφέως· μετὰ τεσσαράκοντα ἡμέρας τὸ βιβλίον εὐρέθη διωρθωμένον.

Ἀδυσώπητον εἶναι τὸ μῖσος τὸ ὁποῖον αἰσθάνονται οἱ μοναχοὶ κατὰ παντὸς μὴ ὀρθοτομοῦντος τὸν λόγον τῆς ἀληθείας. Τοὺς ληστές, τοὺς μοιχοὺς, τοὺς φονεῖς μεταχειρίζονται μετὰ χριστιανικῆς ἀγάπης, διότι, κατὰ τὴν παρατήρησιν ἐνὸς μοναχοῦ, κρινόμεν μετ' αὐστηρότητος τοὺς ἄλλους, ὅταν δὲν γινώσκωμεν ἱκανῶς ἑαυτοὺς, ὁ γὰρ ἑαυτὸν γινώσκων τὰ τῶν ἀδελφῶν οὐ θεωρεῖ». Ἀλλοίμονον ὅμως εἰς ἐκείνους οἳτινες

μεταλαμβάνουσι κατ' ἄλλο δόγμα· ἀδύνατον νὰ εὕρωσι χάριν. Ὁ κοινῶν μετὰ αἰρετικῶν ἐνοῦται πρὸς αὐτοὺς ὄχι μόνον ἐν τῷ νῦν αἰῶνι, ἀλλὰ καὶ ἐν τῷ μέλλοντι, ὅπου ἐμοῦ θὰ κολασθῶσιν, οἱ δὲ ὀρθῶς μετέχοντες τῆς θείας μεταλήψεως, θὰ συναποτελέσωσιν ἐν σώμα ἐν Χριστῷ.

Μεταξὺ τῶν πολλῶν διηγήσεων τοῦ Μόσχου ἐκλέγομεν δύο, ἐξ ὧν καταφαίνεται ἡ ἐμπάθεια τῶν αἰσθημάτων τούτων. «Ὅταν ἤμην ἐν τῷ κόσμῳ, λέγει εἰς ἐκ τῶν μοναχῶν, γυναικὰ εἶχον. Ἦμεθα οὖν οἱ δύο τοῦ δόγματος Σευήρου. Ἐλθὼν οὖν ἐγὼ ἐν μιᾷ τῶν ἡμερῶν εἰς τὸν οἶκόν μου οὐχ εὔρον τὴν γυναῖκά μου, ἀλλ' ἀκούω ὅτι ἀπῆλθε πρὸς τὴν γείτονα κοινωῆσαι· ἦν δὲ κοινωοῦσα ἐκεῖνη εἰς τὴν ἁγίαν καθολικὴν Ἐκκλησίαν. Ἐδραμον δὲ εὐθέως κλωῦσαι αὐτήν. Εἰσελθὼν οὖν εἰς τὸν οἶκον τῆς γείτονος εὔρον τὴν γυναῖκά μου ἤδη προσφάτως λαβοῦσαν τὴν ἁγίαν μερίδα καὶ κοινωοῦσαν. Δραξάμενος τοῖνον τοῦ λάρυγγος αὐτῆς ἐποίησα ἐξεράσαι αὐτήν τὴν ἁγίαν μερίδα. Καὶ λαβὼν ἠκόντισα αὐτὴν ἄνωθεν κάτω· ἔπεσε δὲ εἰς βόρβορον. Καὶ εὐθέως εἶδον ἀστραπὴν κατ' αὐτοῦ τοῦ τόπου λαβοῦσαν τὴν ἁγίαν κοινωῖαν. Καὶ μετὰ δύο ἡμέρας θεωρῶ ἄνδρα Αἰθίοπα, ῥάκη περιβεβλημένον καὶ λέγοντά μοι· Ἐγὼ καὶ σὺ ὁμοῦ κατεδικάσθημεν εἰς μίαν κόλασιν. Καὶ λέγω αὐτῷ· σὺ τίς εἶ; Καὶ ἀπεκρίνατό μοι λέγων ὁ φανεὶς Αἰθίοψ· Ἐγὼ εἰμι ὁ ῥαπίσας ἐπὶ τῆς σιαγόνος τὸν ποιητὴν τῶν ἀπάντων, τὸν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστὸν ἐν τῷ καιρῷ τοῦ πάθους. Διὰ τοῦτο οὖν, φησὶν ὁ μοναχός, οὐ δύναμαι ἐνδοῦναι τοῦ κλαίειν».

Ἡ ἄλλη διήγησις εἶναι ἡ ἑξῆς. «Ὁ ἀββᾶς Θεόδουλος εἶδέ ποτε μοναχὸν Σῦρον τῷ γένει, ὃς ἴστατο διὰ παντὸς ἐν μιᾷ γωνίᾳ νυκτὸς καὶ ἡμέρας στιχολογῶν (ψάλλων) καὶ μὴ συντυγχάνων τινί. Ἀκούσας δὲ ὅτι οὐκ ἐκοινῶνει τῇ ἁγίᾳ καθο-

λική και άποστολική Ἐκκλησία, ἅμα δὲ και θεωρῶν τὴν καλλίστην αὐτοῦ πολιτείαν εἰς τὸν ἐνάρετον βίον, ἀπῆλθε κλαίων και δεόμενος τοῦ Θεοῦ ἵνα ἀποκαλύψῃ αὐτῷ τίνες καλῶς και ὀρθῶς πιστεύουσιν, οἱ τῆς Ἐκκλησίας ἢ οἱ τὰ Σευήρου φρονούντες. Καὶ τῇ τρίτῃ ἡμέρᾳ ἤλθέ μοι, λέγει, φωνὴ ἀοράτως λέγουσα: Ἄπελθε, Θεόδοιυε, και θεωρεῖς τὴν πίστιν αὐτοῦ. Ἄπελθὼν οὖν τῇ ἐπαύριον ἐκαθέσθη ἐνώπιον αὐτοῦ. Καὶ ὡς ἔμεινα ἐπὶ μίαν ὥραν καθήμενος και ἀτενίζων εἰς αὐτὸν ἐστῶτα και στιχολογοῦντα, θεωρῶ περιστερὰν ἐπάνω ἐπὶ τῆς κεφαλῆς αὐτοῦ καθήμενην, ἡσβολωμένην ὡς ἀπὸ μαγεύρου και ἐσκυλμένην και δυσώδη. Τότε ἔγνων ὅτι ἡ φανεῖσα μοι ζοφώδης περιστερὰ ἢ πίστις αὐτοῦ ἐστιν».

Ἄλλ' οἱ ὀρθόδοξοι ἐκεῖνοι ζηλωταὶ εἶχον πολλάκις και τὴν ἀντίληψιν ὅτι ἐν τῇ θρησκείᾳ τὸ πνεῦμα τάσσεται ὑπεράνω τοῦ τύπου. Ἐρημίτης τις βλέπει νέον μοναχὸν ἐξερχόμενον ἐκ καπηλείου και προτρέπει αὐτὸν νὰ τὸν ἀκολουθήσῃ εἰς τὴν ἔρημον. Ὁ νέος ἀποκρίνεται: «Ἵπαγε, καλόγηρε, ὁ Θεὸς οὐ χρῆζει, εἰ μὴ καρδίαν καθαρὰν. Τότε ἐκτείνας τὰς χεῖρας εἰς τὸν οὐρανὸν εἶπεν ὁ γέρον: Δόξα σοι ὁ Θεός, ὅτι ἔχω ἐν τῇ Σκήτει πεντήκοντα ἔτη και καρδίαν καθαρὰν οὐκ ἐκτησάμην και οὗτος εἰς τὰ καπηλεῖα ἀναστρεφόμενος καρδίαν καθαρὰν ἐκτήσατο».

Ὁ βίος τῶν καλογῆρων οὐδὲν ἄλλο εἶναι εἰμῆ σειρά θουμάτων. Δαμπρὸς ἀστήρ φωτίζει τὸ κελλίον ἐνὸς εὐσεβοῦς ἀβδᾶ, ὅστις ἀγρυπνεῖ ἀναγινώσκων τὴν Ἁγίαν Γραφήν. Ἄλλος ἀβδᾶς διατρέχει τὴν ἔρημον χωρὶς νὰ ταλαιπωρῆται ὑπὸ τῶν ἀκτινῶν μολυβδίνου ἡλίου, διότι νεφέλη ἐσκέπαζεν αὐτόν. Καὶ τὰ ἄγρια θηρία ὑπακούουσιν εἰς τοὺς μοναχοὺς: λέων θερμαίνει κατὰ τὰς κρυεράς νύκτας τὸ κελλίον ἐνὸς ἐρημίτου, ἄλλος δὲ λέων φυλάττει τὴν σκήτην ὡς ἂν ἦτο κύων ἢ κομίζει ὕδωρ εἰς τὸν καλόγηρον.

Πολλὰ ἐκ τῶν ἱστορημάτων τούτων φαίνεται ὅτι ἔχουσι βουδδικὴν τὴν ἀρχὴν. Ἡ λατινικὴ μετάφρασις τοῦ *Λειμῶνος* τοῦ Μόσχου συνετέλεσεν εἰς τὴν διάδοσιν αὐτῶν και εἰς τὴν Δύσιν. Οὕτως εὐρίσκομεν παρὰ τῷ Ὁλλανδῷ Maerlant, ὅστις παραλαμβάνει αὐτὸ παρὰ τοῦ Βικεντίου τοῦ ἐκ Beauvais (1200—1264), τὸ ἐπεισόδιον τοῦ εὐγνωμονοῦντος λέοντος, τὸ ὅποῖον δὲν ὁμοιάζει μὲν πολὺ πρὸς τὸ γνωστὸν ἀνεκδοτὸν τοῦ Ἀνδροκλέους, ὅπως ἐκθέτει αὐτὸ ὁ Αὐλὸς Γέλλιος, ἀλλὰ συμφωνεῖ πληρέστατα πρὸς ἐν ἐκ τῶν λεπτομερεστάτων κεφαλαίων τοῦ Μόσχου, οὗτινος παρεμφερὲς εἶναι ἐν βουδδικῶν διήγημα τῆς Κίνας.

Ἐξ ὅλης τῆς βυζαντινῆς γραμματείας ἡ ἱστοριογραφία εἶναι ὁ κλάδος ὁ ὀψωσδήποτε γνωστότερος και ἐκτὸς τοῦ στενοῦ κύκλου τῶν εἰδικῶν Βυζαντινολόγων. Συνήθως οἱ φιλόλογοι, παραγνωρίζοντες τὸν ἐντελῶς πρωτότυπον χαρακτήρα τῶν Βυζαντινῶν ἱστοριογράφων, θεωροῦσιν αὐτοὺς μόνον ὡς ἀφηγητὰς γεγονότων ἅτινα ἄνευ αὐτῶν θὰ παρέμενον ἄγνωστα, ἢ, ἀποβλέποντες εἰς τὸ ὅτι οἱ Βυζαντινοὶ μιμοῦνται μέχρις ὑπερβολῆς τοὺς ἀρχαίους, ἐκλαμβάνουσιν αὐτοὺς ὡς ἄριστον ὑλικόν, καταλληλότατον ὅπως διὰ τῆς ἀντιπαραβολῆς χρησιμεύῃ εἰς διόρθωσιν τῶν παλαιῶν κειμένων. Καὶ ὅμως, ἂν τις ἀποβλέψῃ εἰς τὸν ἐσωτερικὸν σύνδεσμον τῶν πραγμάτων, θὰ πεισθῇ ὅτι οὐδὲν ἄλλο ἐκ τῶν γραμματειακῶν εἰδῶν δύναται κάλλιον νὰ διαφωτίσῃ τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ ὅσον ἡ ἱστοριογραφία.

Κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας μετὰ τὴν κτίσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἡ θύραθεν ἱστορία δὲν ἔχει μεγάλην σημασίαν, ὅτι δὲ ἐξ αὐτῆς σήμερον γινώσκομεν δὲν ἔχει χαρακτῆρα εἰδικῶς βυζαντινόν. Ὁ Εὐνάπιος και ὁ Ζώσιμος εἶναι ἔθνικοι ἀνήκοντες ὑπὸ τὴν ἐποψιν τῶν αἰσθημάτων εἰς τὴν πρὸ τοῦ Κωνσταντι-

νου Ῥώμην. Ὁ κυριώτατος τῶν ιστοριογράφων τῆς περιόδου ἐκείνης, ὁ Ἀμμιανὸς Μαρκελλίνος, εἶναι μὲν Ἕλλην τὸ γένος καὶ κατῴκει εἰς τὴν Ἀντιόχειαν, ἀλλ' ὅμως ἐντελῶς ἐξερρωμαΐσθη καὶ ἔγραψε λατινιστὶ τὴν ἱστορίαν του. Ἐκφράζει μὲν ὅπωςδὴποτε τὸν θαυμασμόν του διὰ τὸ θάρρος τῶν χριστιανῶν μαρτύρων, ἀλλὰ καὶ ἀποδοκιμάζει τὸν θρησκευτικὸν φανατισμὸν καὶ τῶν χριστιανῶν καὶ τῶν ἐθνικῶν. Τὰ δὲ συγγράμματα εἰς τὰ ὁποῖα συμφύρεται ἡ Ῥωμαϊκὴ ἰδέα πρὸς τὴν ἑλληνικὴν καὶ χριστιανικὴν ἀνήκουσιν εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν. Οἱ συγγραφεῖς τῶν μεταχειρίζονται τὴν εἰς αὐτοὺς ἀποκαλυφθεῖσαν ἀλήθειαν πρὸς ἐξήγησιν τῶν πραγμάτων ἐκείνων ἅτινα διὰ τοὺς μὴ τυχόντας τῆς χάριτος τῆς ἀποκαλύψεως θὰ ἔμενον κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ἀδιαφώτιστα.

Κατὰ τὸν ἕκτον αἰῶνα, ὅτε ἔμεσουράνει μὲν ἡ ἀπολυταρχία τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ὀριστικῶς δὲ ἡ τέχνη καὶ ἡ γλῶσσα τῶν Ἑλλήνων εἶχον ἐπικρατήσῃ τοῦ λατινικοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῶν λατινικῶν γραμμάτων, ἀναφαίνονται ἄνδρες οἵτινες ἀκολουθοῦσι μὲν τὰς παραδόσεις τῆς ἀρχαιότητος, ἀλλὰ καθιστώντες αὐτὰς ὑπηρετικὰς τῆς νέας τάξεως τῶν πραγμάτων. Ἐκτοτε ἀρχεται ἡ σειρὰ ἐκείνη τῶν ιστοριογράφων οἵτινες ἐν ἀδιακόπῃ σχεδὸν διαδοχῇ ἀφηγοῦνται τὴν πολιτικὴν ἱστορίαν τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους μέχρι τῆς ἁλώσεως τῆς Πόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων. Οἱ συγγραφεῖς οἱ ἀποτελοῦντες τὴν σειρὰν ταύτην διαφέρουσι μὲν κατὰ φυσικὸν λόγον ἀπ' ἀλλήλων, ἀλλ' ὑπάρχουσι τόσα κοινὰ σημεῖα ὡς πρὸς τὸν τρόπον καθ' ὃν ἅπαντες ἐκλαμβάνουσι τὸ ἔργον τοῦ ιστοριογράφου, ὥστε ἐκ πρώτης ὄψεως περισσοτέραν ἐντύπωσιν κάμνει εἰς τὸν ἀναγνώστην ἢ συνέχεια τῆς ἀλύσεως ἢ ἡ διαφορά τῶν κρίκων. Ἡ ὁμοιότης αὕτη ἐμποιεῖ μάλιστα αἰσθησιν, ἂν πρῶτον μὲν ληφθῇ πρὸ ὀφθαλμῶν, ὅτι καὶ ἐν τῇ ιστοριογραφίᾳ ὑπάρχου-

σιν αἱ δύο ἐκεῖναι χωρισταὶ κατευθύνσεις αἵτινες παρατηροῦνται εἰς πάσας τὰς φάσεις τοῦ πνευματικοῦ βίου τῶν Βυζαντινῶν, ἔπειτα δὲ παραβληθῶσι πρὸς ἀλλήλους οἱ συγγραφεῖς τῶν δύο τοιουτοτρόπως ἀποτελουμένων ομάδων. Ἐκ τῶν δύο τούτων κατευθύνσεων ἡ μία εἶναι αὐστηρῶς *κλασικὴ*, ἢ ἄλλη *δημοδεστέρα*. Ἡ *κλασικὴ* δὲν γνωρίζει ἄλλην γλῶσσαν εἰ μὴ τὴν τῆς λογίας παραδόσεως περιβάλλει δι' ἀρχαίων ὀνομάτων νέα διανοήματα καὶ σὺν τῷ χρόνῳ καθίσταται αἰετὸ μᾶλλον ἀπρόσιτος εἰς πάντα ἄνθρωπον μὴ ὄντα λόγιον ἢ ἡμιλόγιον. Ἡ *δημώδης* ἀποτείνεται πρὸς δλόκληρον τὸ ἔθνος, προσέχει ὀλιγώτερον πρὸς τοὺς ἀρχαίους τύπους, ἀφίνει δὲ περισσοτέραν ἐλευθερίαν εἰς τὴν προσωπικὴν καλαισθησίαν, ὅπως καὶ εἰς τὰς προσωπικὰς ἀντιπαθείας. Τὰ δύο ταῦτα ρεύματα εἶδομεν ἤδη καὶ εἰς τὴν ποίησιν· οὐδέποτε συνηνώθησαν, ἐκ τούτου δὲ ἀνανεωρῆτως προέρχεται ἡ μετριότης τῆς λογοτεχνίας τῶν Βυζαντινῶν. Ἀπ' ἐῖς ἔχομεν ἀκαμφίαν, μεταιότητά, ἔλλειψιν εἰλικρινείας ἀνακολουθίαν· ἀφ' ἐτέρου ἀτεχνίαν, τραχύτητα, πτωχείαν καὶ μετριότητα πνεύματος. Τὸ δῆλημα εἶναι δυσάρεστον, ἕκαστος δὲ τάσσεται εἰς τὴν μίαν ἢ εἰς τὴν ἄλλην κατηγορίαν ἀναλόγως τοῦ χαρακτῆρός του καὶ τῆς ἀνατροφῆς του· ἄλλοι μὲν προτιμῶσι τὴν ἄψυχον λογοκοπίαν μιᾶς ἐπισήμου ἐκθέσεως, ἄλλοι δὲ μίαν τετριμμένην ἀδολεσχίαν. Ἐξ ἀμφοτέρων τῶν τάσεων δύναται τις νὰ πορισθῇ διδάγματα, σπανίως ὅμως καλλιτεχνικὴν ἀπόλαυσιν.

Ἡ διαφορά αὕτη ἄγει ἡμᾶς φυσικῶς εἰς τὸ νὰ διακρίνωμεν ἐν τῇ ιστοριογραφίᾳ τοὺς κυρίως ἱστορικῶς ἀπὸ τῶν *χρονογράφων*.

Οἱ ἱστορικοὶ ἔχουσι τὴν συνείδησιν ὅτι συνεχίζουσι μίαν ἐπιδητικὴν παράδοσιν, ἀκολουθοῦσι δὲ ὅσον τὸ δυνατόν κατὰ πόδας τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνας συγγραφεῖς. Ἄλλοι μὲν ἔχου-

σιν ὡς πρὸς τὴν γραμματειακὴν μορφήν παράδειγμα τὸν Ἡρόδοτον ἢ τὸν Θουκυδίδην, ἄλλοι τὸν Ξενοφῶντα ἢ τὸν Πολύβιον, ἀλλὰ πάντων ἡ μίμησις εἶναι δουλική. Ὅπως δὲ ποτε ἕως ἡ ἀδιάλειπτος μελέτη τῶν μεγάλων ἑλληνικῶν παραδειγμάτων ἐδίδαξε τοὺς ἱστορικοὺς τοῦ Βυζαντίου καὶ τι πλεονέκτης τῆς δεξιότητος τοῦ νὰ ἀναπαριστῶσι τοὺς παλαιοὺς τύπους, τὴν εἰλικρινῆ δηλαδὴ μέθοδον τὴν ὅποιαν ἀκολουθοῦσιν ἐργαζόμενοι, διότι ὑπάρχουσι πολλοὶ ἐξ αὐτῶν ἔχοντες μεγάλην ἐπιστημονικὴν ἀξίαν. Οἱ περισσότεροὶ διακρίνονται κατὰ τὴν ποικιλίαν τῶν ἐρευνῶν, τὴν ἀκριβῆ στάθμησιν καὶ ἐκτίμησιν τῶν πηγῶν καὶ τὴν κατάλληλον χρῆσιν τῶν προφορικῶν εἰδήσεων. Ἐκτὸς δὲ τούτου, ἐπειδὴ ἐμελέτων συγγραφεῖς ἀνήκοντας εἰς διαφόρους χρονικὰς περιόδους, ἐδιδάχθησαν νὰ καταλαμβάνωσι καὶ τὸ πνεῦμα ἄλλων ἐποχῶν, πλὴν ἐκείνης καθ' ἣν ἀνετράφησαν, τοῦτο δὲ ἦτο χρήσιμον, διότι συχνάκις ἐλάμβανον ἀφορμὴν νὰ πραγματεύωνται περὶ ξένων ἔθνων. Ὡς ὑπόθεσιν τῆς ἱστορίας τῶν λαμβάνουσι τὰ σύγχρονα γεγονότα, εἶναι δὲ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον εἰς κατὰστασιν νὰ παρέχωσι παντοειδεῖς χαρακτηριστικὰς πληροφορίας, διότι πολλάκις εἶχον ἀσκήσῃ αὐτοὶ σημαντικὰ ἀξιώματα τῆς αὐτῆς ἢ τῆς διοικήσεως. Κατὰ τοὺς ἐσχάτως μάλιστα χρόνους ἔχομεν καὶ ἱστοριογράφους περιβληθέντας τὸ βασιλικὸν διάδημα.

Οἱ χρονογράφοι ἀπαβλέπουσιν εἰς ὅλως διάφορον σκοπὸν. Ὅπως οἱ ἴδιοι μετὰ περιφρονήσεως παρατηροῦσι, δὲν σκοπεύουσι νὰ ἱκανοποιῶσι τὴν ἀνθρωπίνην ματαιότητα ἀναγράφοντες χάριν τῶν ὀλίγων ἐξωραϊσμένην τὴν διήγησιν συγχρόνων πράξεων εἰς πάντα ἤδη γνωστῶν, ἀλλὰ προτιμῶσι νὰ πραγματεύωνται ὀλόκληρον τὴν ἱστορίαν τῆς ἀνθρωπότητος, καὶ διὰ τοῦτο ἄρχονται ἀπὸ τῆς κτίσεως τοῦ κόσμου. Ἡ γλῶσσι των ῥυθμίζεται πολὺ ὀλιγώτερον κατὰ τὸ παράδειγμα τῆς

ἀρχαίας γλώσσης. τινὲς μάλιστα γράφουσι τὴν ὀμιλουμένην, ἀλλ' αἱ χρονογραφίαι τῶν ἕως στεροῦνται πάσης κριτικῆς. Οἱ ἱστορικοὶ ἐξακολουθοῦσι κανονικῶς τὸ ἔργον τῶν προκατόχων των καὶ παρέχουσιν εἰς ἡμᾶς μίαν ἐπίσημον ἱστορίαν, αἱ χρονογράφοι ἀπ' ἐναντίας ἀντιγράφουσιν ὁ εἰς τὸν ἄλλον χωρὶς οὐδεμίαν νὰ ἐκφέρωσι κρίσιν ὁσάκις αἱ εἰδήσεις δὲν συμφωνοῦσι, δὲν ἀναγράφουσι δὲ τὰς διαφορὰς ταύτας εἰδήσεις εἰμὴ μόνον ὅταν ἔχωσιν ὡς πηγὴν τῆς συγγραφῆς τῶν τοπικῶν χρονογραφίας, εἰς τὰς ὅποιας ὑπάρχουσι τοιαῦτα ἀσυμφωνία.

Καὶ οἱ μὲν ἱστορικοὶ εἶναι πολλάκις ἄνδρες καταλαβόντες μεγάλας θέσεις ἢ μετασχόντες τῶν πραγμάτων τὰ ὅποια περιγράφουσιν, οἱ δὲ χρονογράφοι ἐξ ἐναντίας εἶναι πάντες σχεδὸν μονάχοι ἀγνοοῦντες κατὰ τὸ πλεῖστον τὰ πράγματα τοῦ βίου. Ἄλλ' ὡς πρὸς τὴν μελέτην τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ εἶναι πολυτιμότερα ἐκεῖνα τὰ ἀπανθίσματα τῆς παγκοσμίου ἱστορίας, ἂν μὴ καὶ δι' ἄλλο τι, ἀλλὰ τοῦλάχιστον διότι ἐγνώσθησαν εἰς τοὺς ξένους πολὺ περισσότερον ἢ αἱ λεπτομερεῖς συγγραφαὶ τῶν ἱστορικῶν.

Ὁ Προκόπιος (τοῦ ἔκτου αἰῶνος) εἶναι ὄχι μόνον ὁ πρῶτος τῆς σειρᾶς τῶν Βυζαντινῶν ἱστορικῶν, ἀλλὰ καὶ ὁ ἐπιφανέστατος πάντων. Καὶ εἶναι μὲν αὐτὸς μιμητῆς τῶν ἀρχαίων, ἀλλὰ συγχρόνως καὶ παράδειγμα εἰς τοὺς ἱστορικοὺς τῆς μετ' αὐτὸν γενεᾶς. Ἦτο ἐπαρχιώτης, ὅπως καὶ πολλοὶ ἄλλοι τῶν Βυζαντινῶν συγγραφέων, ἀλλ' ἐζήτησε καὶ εὔρεν ἐν Κωνσταντινουπόλει τὴν εὐκαιρίαν νὰ διακριθῇ. Ὡς γραμματεὺς τοῦ Βελισαρίου, στρατηγοῦ τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ἤξευρε πάντα τὰ μυστήρια τῶν μεγάλων πολιτικῶν γεγονότων ἅτινα συνέβησαν κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην. Συνέγραψε τοὺς πολέμους κατὰ τῶν Περσῶν, τῶν Βανδάλων καὶ τῶν Γότθων, χρησιμοποιοῦν πρὸς τοῦτο τὰς ἀναμνήσεις του καὶ τὰς προσωπικὰς

του σημειώσεις. Ἐκ τῆς συγγραφῆς του φαίνεται ὅτι ἦτο ἐπιτηδειότατος εἰς τὸ νὰ καταλαμβάνῃ τὰς πολιτικὰς περιστάσεις καὶ νὰ μελετᾷ αὐτὰς εὐδυνειδήτως καὶ κατ' ἐπιστήμην. Σχεδὸν εἶπεν καταδεικνύει εἰς τοὺς ἀναγνώστας του τὰς χώρας καὶ τὰ ἔθνη περὶ ὧν ὀμιλεῖ. Ἀνευρίσκομεν δὲ ἐν αὐτῷ τῷ ἱστοριογραφικῷ του ἔργῳ τὴν ἀπόδειξιν ὅτι μεταδίδει εἰς ἡμᾶς τὰ γεγονότα μετὰ πάσης εὐλαβείας πρὸς τὴν ἀλήθειαν, διότι ἐκτὸς τῆς κυρίως συγγραφῆς του συνέταξε καὶ τὰ λεγόμενα **Ἀνέκδοτα**, ἤτοι τὴν Ἀπόκρυφον ἱστορίαν τῆς ἐποχῆς του, ἐν ἣ, ὡς λέγει ἐν τῷ προοίμῳ, περιέλαβε πράγματα τὰ ὅποια διὰ πολιτικούς λόγους δὲν ἠδύνατο νὰ περιλάβῃ εἰς τὴν μεγάλην του συγγραφὴν, τὰς **Ἱστορίας**.

Δὲν δύναται τις νὰ εἶπῃ ὅτι τὰ Ἀνέκδοτα εἶναι πολὺ ἐνδιαφέροντα· εἶναι μᾶλλον ἀποκαλύψεις αὐλικοῦ περὶ τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου τοῦ κυρίου του. Κατ' αὐτὰ ἡ γυνὴ τοῦ Βελισαρίου ἦτο ἄπιστος σύζυγος, τῆς ὁποίας τὴν διαγωγὴν ἠγνόει μόνος ὁ ὑπὸ τοῦ ἔρωτος τυφλωθεὶς σύζυγος. Ὁ Ἰουστινιανὸς ἦτο σατανᾶς ὑπὸ μορφήν ἀνθρωπίνην, εὐχαριστούμενος νὰ βασανίσῃ πάντα εἰς αὐτὸν ὑποκείμενον. Οἱ στρατιῶται του εἶναι ἄξιοι οἴκτου, ὅπως καὶ ὁ λαός, ὃν ἐβάρυνε μὲ φόρους μεγάλους καὶ πρωτοφανεῖς. Ἡ μανία ὑφ' ἧς ὁ Ἰουστινιανὸς κατείχετο, τοῦ νὰ θεολογῇ, ἐβλάψε τὰ θρησκευτικὰ τοῦ κράτους συμφέροντα. Οἱ πόλεμοι τῆς Ἀφρικῆς καὶ τῆς Ἰταλίας ὑπῆρξαν ὄχι ὀλιγώτερον εἰς τοὺς νικητὰς καταστρεπτικοὶ ἢ εἰς τοὺς ἠττημένους. Ὁ Προκόπιος φθάνει μέχρι τῆς ἀναγραφῆς τῶν παραπόνων τὰ ὅποια εἶχόν τινα τῶν ἐπαγγελματικῶν σωματείων, ὅπως οἱ δικηγόροι καὶ οἱ ἱατροί. Ὡς πρὸς τὴν Θεοδώραν, ὁ ἱστορικὸς λέγει ὅτι ἦτο αὐτόκληρον ὄργανον τοῦ διαβόλου, πολλοὺς αἰῶνας βραδύτερον ὁ ἐκδότης τοῦ Προκοπίου δὲν ἠδύνατο, χωρὶς νὰ ἐρυθριάσῃ, νὰ δημοσιεύσῃ τὴν ἀφήγησιν τοῦ βίου ὃν

ἡ αὐτοκράτειρα διήγε πρὶν ἢ νυμφευθῆ τὸν Ἰουστινιανόν. Ὁ ὄλος χαρακτήρ τῶν **Ἀνεκδότην** ἀντίκειται πρὸς τὸν χαρακτήρα τῶν **Ἱστοριῶν**, ὥστε καὶ ἠμφισβητήθη ὑπὸ πολλῶν ἀντὰ τὰ Ἀνέκδοτα εἶναι γνήσιον ἔργον τοῦ Προκοπίου, ἀλλ' ὅμως ἡ διαφορὰ ἔγκειται μᾶλλον εἰς τὴν παράστασιν τῶν πραγμάτων ἢ εἰς αὐτὰ τὰ πράγματα. Ἐν τῇ ἐξιστορήσει λόγου χάριν τῶν πολέμων παραλείπει ὁ ἱστορικὸς πολλὰ πράγματα τὰ ὅποια ἀφίνει νὰ ἐννοήσῃ ὁ ἀναγνώστης, ἐν ᾧ ἀναπτύσσει ταῦτα λεπτομερῶς ἐν τοῖς **Ἀνεκδότοις**. Σπανίως συμβαίνει τὰ δύο βιβλία νὰ εὐρίσκωνται εἰς ἀντίφασιν ὡς πρὸς τὰ πράγματα. Δυνάμεθα δὲ νὰ δεχθῶμεν ὡς βέβαιον ὅτι ὁ Προκόπιος συνέταττε συγχρόνως ἀμφότερα καὶ ὅτι ἔκαμε χρῆσιν τῆς Ἀποκρύφου ἱστορίας ὡς ἀσφαλιστικῆς δικλίδος, ὅταν ἠσθάνθη ὅτι ἠδῆξάνετο ἡ δυσαρέσκεια περὶ τῆς ὁποίας δὲν ἠδύνατο νὰ γίνῃ λόγος εἰς τὴν ἐπίσημον αὐτοῦ ἱστορικὴν ἔκθεσιν. Ἴσως δὲ τινες νομίζοντες ὅτι δὲν ἦσαν ἐπαρκεῖς αἱ κρίσεις του περὶ τῆς κυβερνήσεως τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἐζήτησαν παρ' αὐτοῦ νὰ ἐκθέσῃ σαφέστερον πρὸς τὸν λαὸν τὰ εὐεργετήματα τοῦ αὐτοκρατορικοῦ συστήματος, τοῦτο δὲ μὴ δυνάμενος νὰ ἀποφύγῃ ὡς αὐλικὸς συνέταξε τὸ τρίτον αὐτοῦ περὶ τοῦ Ἰουστινιανοῦ σύγγραμμα, **Περὶ τῶν κτισμάτων τοῦ Ἰουστινιανοῦ**· οὕτως εἶναι δυνατόν νὰ ἐξηγηθῇ ἡ σύνταξις τῶν **Κτισμάτων**. Ἐν τῷ τρίτῳ τούτῳ συγγράμματι ἀναφέρει τὰς πόλεις τὰς ὁποίας ὁ αὐτοκράτωρ ἀνέκτισεν ἢ ὑψώρυσεν, ὅπως προστατεύσῃ αὐτὰς κατὰ τῶν βαρβαρικῶν ἐπιδρομῶν, τὰς ὑπ' αὐτοῦ οἰκοδομηθείσας ἐκκλησίας, τὰ δημόσια λουτρά καὶ τὰς βιβλιοθήκας μὲ χαρακτήρα λόγου ἀπολύτως πανηγυρικόν. Καὶ εἰς τὰ **Κτίσματα**, ὅπως καὶ εἰς τὰς **Ἱστορίας** καὶ εἰς τὰ **Ἀνέκδοτα**, τὰ γεγονότα φαίνεται ὅτι ἐκτίθενται ἀκριβῶς, ὥστε δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν ὅτι ὁ Προκόπιος ἔμεινε πιστὸς εἰς ἔτι

ἐπαγγέλλεται ἐν ἀρχῇ τοῦ μεγαλυτέρου τοῦ ἱστορικοῦ συγγράμματος, λέγων ὅτι «πρέπειν ἡγεῖτο ῥητορικῇ μὲν δεινότητι, ποιητικῇ δὲ μυθοποιεῖν, συγγραφῇ δὲ ἀλήθειαν. Ταῦτά τοι οὐδέ του τῶν οἱ εἰς ἄγαν ἐπιτηδεῖων τὰ μοχθηρὰ ἀπεκρῦφατο, ἀλλὰ τὰ πᾶσι ξυνεχθέντα ἕκαστα ἀκριβολογησάμενος ἀνεγράφατο, εἴτε εὖ εἴτε πῆ ἄλλη αὐτοῖς εἰργάσθαι ξυνέδη».

Ἐμιμήθη δὲ ὁ Προκόπιος τὸν Ἡρόδοτον καὶ τὸν Θουκυδίδη, δι' ὃ καὶ προτάσσει καὶ αὐτὸς τῆς συγγραφῆς του προομιον ἐν ᾧ ἐκθέτει τὴν ὑπόθεσιν τὴν ὁποῖαν θὰ πραγματευθῆ, τὸν τρόπον τῆς πραγματείας καὶ τὸν σκοπὸν ὃν προτίθεται, παρεμβάλλει δὲ, ὅπως ἐκεῖνοι, παντοειδεῖς λόγους εἰς τὴν συγγραφὴν του. Πλήν δὲ τούτου μιμεῖται καὶ τὸ ὕφος αὐτῶν καὶ σχεδὸν ὁλόκληρον τὸ λεκτικόν. Εἰς ἔργον ἔχον ἀξιώσεις λογοτεχνικὰς ἢ μίμησις δύναται μέχρι τινὸς νὰ μὴ εἶναι ἀσυμβίβαστος πρὸς τὴν προσωπικὴν κρίσιν καὶ τὴν καλαισθησίαν τοῦ μιμητοῦ, ὑπὸ τὴν ἔποψιν δὲ ταύτην ὁ Προκόπιος ἐπέτυχεν ὅσον ἦτο δυνατόν. Εἶναι πάντοτε σαφῆς καὶ κατὰ βῆθος εἶναι καὶ ἀνεξάρτητος ἀπὸ τῶν παραδειγμάτων αὐτοῦ. Τοῦτο φαίνεται ἐκ τῶν θρησκευτικῶν του ἰδεῶν, αἵτινες εἶναι αἱ ἰδέαι τῆς ἐποχῆς του, ἂν καὶ ἀκριβῶς ὡς πρὸς τοῦτο κατηγορήθη ὁ Προκόπιος, ὅτι δῆθεν θυσιάζει τὴν ἰδίαν αὐτοῦ γνώμην εἰς τὰς ἀπαιτήσεις τῶν ἀρχαίων τύπων οὗς μιμεῖται. Ἦτο δὲ χριστιανός, ὅπως ἐξάγεται ἐκ πολλῶν χωρίων τῶν συγγραμμάτων του, εἰς τὰ ὅποια ὀνομάζει τὸν Ἰησοῦν Χριστὸν υἱὸν Θεοῦ καὶ Θεόν. Ἄν ἐνίοτε ἐμίλει περὶ πραγμάτων ἀναφερομένων εἰς τὸν χριστιανισμόν ὅπως θὰ ὀμίλει ἀλλόθρησκος, τοῦτο πρὸς ἕχεται ἀπλῶς καὶ μόνον ἐκ τῆς συγγραφικῆς του τεχνουργίας. Οὕτω λόγου χάριν ἐμιλῶν περὶ τῶν μοναχῶν λέγει· «τῶν Χριστιανῶν οἱ σωφρονέστατοι, οὗσπερ καλεῖν μοναχοὺς νομίσασιν». Ὅπως δὲ ἦτο ὁμοῦς ὁ χριστιανισμὸς τοῦ Προκοπίου

δὲν ἦτο στρατευόμενος, ὅπως τῶν προγενεστέρων ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων. Κατὰ τοὺς χρόνους του ὁ χριστιανισμὸς καὶ ἡ αὐτοκρατορία ἐθριάμβευον, τοῦτο δὲ ἐπέτρεπεν εἰς τὸν ἱστορικὸν νὰ ἐπιδεικνύη τὴν ἀμεροληψίαν του πρὸς τοὺς ἐθνικοὺς καὶ πρὸς τοὺς βαρβάρους. Ἄλλ' εὐθὺς ὡς πρόκειται περὶ κινδύνων τῆς Ἐκκλησίας ἀναφαίνεται ἀμέσως ὁ Βυζαντινὸς χριστιανός. Κατ' αὐτὸν οἱ Ἀρειανοὶ δὲν εἶναι χριστιανοί, αὐτὸς δὲ ὁ Θεὸς ματαιώνει τὰς προσπάθειας των ὅπως προσελκύσῃ τοὺς ὀρθοδόξους εἰς τὴν αἵρεσιν. Ἐν τῇ ἱστορίᾳ τοῦ Βανδαλικοῦ πολέμου διηγεῖται ὅτι ὁ Ἀρειανὸς Ὀνώριχος ὁ βασιλεὺς τῶν Βανδάλων (ἢ Βανδήλων, ὡς ὀνομάζει αὐτοὺς ὁ Προκόπιος) πολλῶν χριστιανῶν αἵτινες ἤρνοῦντο νὰ προσέλθωσιν εἰς τὸν Ἀρειανισμόν «τὰς γλώσσας ἀπέτεμεν ἀπ' αὐτῆς φάρυγγος», καὶ προσθέτει· «οὐ ἔτι καὶ εἰς ἐμὲ περιόντες ἐν Βυζαντίῳ ἐχρῶντο ἀκρατῶναι τῇ φωνῇ, οὐδ' ὅπως ταύτης δὴ τῆς τιμωρίας ἐπαισθανόμενοι· ὧν δὴ δύο, ἐπειδὴ γυναῖξιν ἐταίραις πλησιάζειν ἔγνωσαν, οὐκέτι φθέγγεσθαι τὸ λοιπὸν ἴσχυσαν». Εἴμεθα ἤδη πολὺ μακρὰν ἀπὸ τῆς ἀντιλήψεως ἣν εἶχεν ὁ Θουκυδίδης περὶ τῆς διατάξεως τῶν πραγμάτων τοῦ κόσμου!

Ὁ Προκόπιος ἐν τῇ πορείᾳ τοῦ ταραχώδους βίου του παρετήρησε, καὶ τοῦτο ἔκαμεν ἰσχυρὰν ἐντύπωσιν εἰς τὸ πνεῦμά του, πόσον εἶναι μεγάλη ἡ ἀδυναμία τῶν ἀνθρώπων. Ὅσον ἀνδρεῖοι ἢ ἐνάρετοι καὶ ἂν εἶναι, ἀδυνατοῦσι νὰ ἐπιτύχωσιν ἐκεῖνο τὸ ὅποιον, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον δικαίως, ποθοῦσιν. Αἱ δὲ μελέται του ἠγαγον αὐτὸν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι «οἷς ἐπιπνεῖ ἐξ οὐρίας τὸ πνεῦμα τῆς τύχης καὶ τὰ χεῖριστα βουλευόμενοι οὐδὲν ὑπαντιάσει δύσκολον» καὶ ὅτι «βουλομένη τινὰ μέγαν ἀεὶ ποιεῖν ἢ τύχη πράσσει τὰς καθήκουσι χρόνους τὰ δόξαντα, οὐβενὸς τῇ ῥύμῃ τῆς βουλήσεως ἀντιστατοῦντος, οὔτε τὸ τοῦ

άνδρὸς διασκοπούμενη ἀξίωμα οὔτε ὅπως μὴ γένηται τι τῶν οὐ δεόντων λογιζομένη, οὐδὲ ὅτι βλασφημήσουσιν εἰς αὐτὴν διὰ ταῦτα πολλοὶ τὸ γεγονὸς αὐτῇ παρὰ τὴν ἀξίαν τοῦ τῆς χάριτος τετυχηκότος χλευάζοντες, οὐδὲ ἄλλο τῶν πάντων οὐδὲν ἐν νῶ ποιομένη, ἣν τὸ δόξαν αὐτῇ περαινίτο μόνον».

Ἡ ἀνάγνωσις τῶν ἀρχαίων συγγραφέων δὲν ἦτο δυνατὸν παρὰ νὰ ἐμπεδώσῃ τὰς ἰδέας ταύτας εἰς τὸν Προκόπιον, διότι καὶ ἐκεῖνοι πολλάκις ἐδογματίσαν ὅτι ἡ Τύχη εἶναι ἡ κυρία τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων. Ἄλλ' ὅμως ὁ Προκόπιος διατηρεῖ ὅπως ἴσῃ ποτε καὶ τὴν ἰδίαν ἀνεξαρτησίαν ἀπέναντι τῶν παλαιῶν παραδειγμάτων τὰ ὅποια ἀκολουθεῖ. Ὅχι μόνον συνηθίζει ὁπου ἐκφράζει ἀμφιβολίαν νὰ προσθέτῃ τὴν φράσιν «ἀλλὰ ταῦτα μὲν ὅπῃ τῷ Θεῷ φίλον ἔχεται», ἀλλὰ καὶ διαρρήδην πολλάκις κηρύττει ὅτι ἡ τύχη οὐδὲν ἄλλο εἶναι εἰμὴ ὄργανον τῆς θείας Προνοίας. «Ἐγὼ δὲ ἰλιγγιω, λέγει, καὶ οὐκ ἔχω εἰδέναι τί ποτε ἄρα βουλομένῳ τῷ Θεῷ εἶη, πράγματα μὲν ἀνδρὸς ἢ χωρίου του εἰς ὕψος ἐπαίρειν, αὐθις δὲ ῥίπτειν τε αὐτὰ καὶ ἀφανίζειν ἐξ οὐδεμιᾶς ἡμῖν φαινομένης αἰτίας. Αὐτῷ γὰρ οὐ θέμις εἰπεῖν μὴ οὐχὶ ἅπαντα κατὰ λόγον αἰεὶ γίνεσθαι. . . .

Ὁ Θεὸς πόρρωθεν ὀρῶν τὰ ἐσόμενα υπογράφει ὅπῃ ποτὲ αὐτῷ τὰ πράγματα δοκεῖ ἀποθήσεσθαι, οἱ δὲ ἀνθρωποὶ ἢ σφαλλόμενοι ἢ τὰ δέοντα βουλευόμενοι οὐκ ἴσασιν ὅτι ἑπτασάν τι, ἂν οὕτω τύχοι, ἢ ὀρθῶς ἔδρασαν, ἵνα γένηται τῇ τύχῃ τριβος, φέρουσα πάντως ἐπὶ τὰ πρότερον δεδογμένα».

Ἡ ἐξάρτησις αὐτῆ τῶν ἀνθρώπων ἐκ τοῦ Θεοῦ εἶναι ἀναντιρρήτως αἰσθημα χριστιανικόν. Ὡσαύτως δὲ χριστιανικὴ εἶναι καὶ ἡ γνώμη ἐκείνη τὴν ὅποσαν δις ἐκφράζει ὁ Προκόπιος ἐν τῇ Ἱστορίᾳ τοῦ Γοθικοῦ πολέμου καὶ ἐν τοῖς Ἀνεκδότοις καὶ ἤτις δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς τὸ κορύφωμα τῆς περὶ τούτου πίστεως τοῦ συγγραφέως. «Οὐκ ἀνθρώπων βουλαῖς,

ἀλλὰ τῇ ἐκ Θεοῦ ροπῇ πρυτανεύεται τὰ ἀνθρώπεια, ὃ δὴ τύχην εἰώθασι καλεῖν ἀνθρωποὶ, οὐκ εἰδότες ὅτου δὴ ἔνεκα ταύτῃ πρόεισι τὰ ξυμβαίνοντα, ἢ περ αὐτοῖς ἐνδηλα γίνεται. Τῷ γὰρ ἀλόγῳ δοκοῦντι εἶναι φιλεῖ τὸ τῆς τύχης ὄνομα προσχωρεῖν. Ἄλλὰ ταῦτα μὲν ὡς πῃ ἐκάστῳ φίλον, ταύτῃ δοκεῖτω». Ἄλλ' ὅμως ἡ γνώμη ἣν εἶδομεν ὅτι εἶχεν ὁ Προκόπιος περὶ τῶν αἰρετικῶν μαρτυρεῖ μέχρι τίνος σημείου ἔφθανε παρ' αὐτῷ ἡ ἐλευθερία ἐκείνη τῆς σκέψεως ἣν ὑποδεικνύει ἡ τελευταία φράσις τοῦ ἀνωτέρω χωρίου.

Ἐπάρχει ἐνλοτε ἀντίφασις μεταξὺ τῆς *αιτιοδοξίας* (determinisme) τοῦ συγγραφέως, ἀποδεχομένου ὅτι πάντα ἐκ Θεοῦ γίνονται, καὶ τῆς προσπαθείας ἣν ἐνλοτε καταβάλλει, ὅπως ἐξηγήσῃ διὰ τῆς ἀνθρωπίνης λογικῆς τὰ συμβαίνοντα. Ἡ ἀντίφασις αὐτῆ δὲν πρέπει νὰ ἐκπλήττῃ, διότι ὁ Προκόπιος δὲν εἶναι συστηματικὸς ἢ δογματικὸς φιλόσοφος, ἀλλ' ἱστοριογράφος ἀκολουθῶν τὰς πρακτικὰς ἰδέας τοῦ Πολυβίου, ὅστις θέλει νὰ περιγράφωνται τὰ ἱστορικὰ γεγονότα ὑπ' ἐκείνων οἵτινες ἔλαβον ἐνεργὸν μέρος εἰς αὐτά. Δὲν πρέπει λοιπὸν νὰ φανῇ παράξενον ἂν ὁ αὐτὸς συγγραφεὺς, ὅστις βεβαίως εἶπε ἡ νίκη δὲν ὀφείλεται εἰς τὴν ἀνδρείαν, τὴν εὐφυῖαν ἢ τὴν σύνεσιν, ἀλλ' εἰς τὴν τύχην, ἀποδίδει ἀλλαχοῦ τὴν κατανίκην τῶν Γόθων ὑπὸ τῶν Ῥωμαίων, εἰς τὴν ὑπεροχὴν τοῦ Ῥωμαϊκοῦ πεζικοῦ, οὐδὲ θαυμαστόν, ἂν ἐν τῇ ἀρχῇ τῆς συγγραφῆς του σπουδάζει μετ' ἐπιμελείας περὶ τὸν ὀργανισμόν τῶν τοξοτῶν τῆς ἐποχῆς του καὶ ἀντιπαράβάλλει αὐτὸν πρὸς τὸν ὀργανισμόν τῶν παλαιότερων τοξοτῶν.

Ἄν ὁ Προκόπιος εἶχε βαθὺ τὸ θρησκευτικὸν αἰσθημα, δὲν θὰ περιωρίζετο μόνον εἰς τὴν παρατήρησιν τῆς ἀνθρωπίνης ἀδυναμίας, ἀλλὰ θὰ ἐτόνιζε καὶ τὴν ἀνάγκην τῆς θείας χάριτος, ὅπως πράττει ὁ Ῥωμανός. Ἄλλ' ἐπὶ τέλος ὁ Προκόπιος

είναι δημόσιος λειτουργός εις τὴν ὑπηρεσίαν τῶν αὐτοκρατόρων καὶ δὲν ἐμπνέει αὐτὸν ἡ ἀπόλυτος ἔννοια τῆς δικαιοσύνης, διὰ τοῦτο δὲ καὶ δὲν κάμνει εἰς αὐτὸν μεγάλην ἐντύπωσιν ἢ παρατηρουμένη ἄνισος καὶ ἄδικος κατανομή τῆς εὐτυχίας καὶ τῆς δυστυχίας ἐν τῷ κόσμῳ.

Ἀποτείνεται δὲ πρὸς ἀναγνώστας μὴ ἐννοοῦντας τὴν λατινικὴν γλῶσσαν, ἂν καὶ κατὰ φυσικὸν λόγον οἱ ἀναγνώσται του ἀνήκον εἰς τὴν τάξιν τῶν ἀνεπτυγμένων ἀνθρώπων καὶ κατεῖχον μεγάλα ἀξιώματα. Εἶναι υπερήφανος διὰ τὸν ἀρχαῖον ἑλληνικὸν πολιτισμὸν, ἔχων δὲ τὴν συναίσθησιν ὅτι ἐδρίσκειται ὑπεράνω πάσης προσβολῆς τῶν ταπεινοτέρων αὐτοῦ διηγείται ἀπαθῶς ὅτι οἱ Γότθοι, ἐσάκις ἤθελον νὰ ἀντιπαραβάλλωσι πρὸς τοὺς Ῥωμαίους τῆς Δύσεως τοὺς ἐξ Ἑναντιολῆς κατακτητὰς, ὠνόμαζον τούτους περιφρονητικῶς *Γραικοὺς, τραγωδοὺς καὶ μίμους καὶ ναύτας λωποδύτας*, τοὺς ὁποίους εὐκολον εἶναι νὰ νικήσῃ τις ἕνεκα τῆς ἀνανδρίας των.

Ἐξηγεῖ καὶ μεταφράζει τὰς λατινικὰς λέξεις ὡς ἀναγκάζεται νὰ μεταχειρίζηται, πλὴν ἐκείνων αἵτινες διὰ τῆς καθημερινῆς χρήσεως εἶχον ἀποθῆ ἢ γνωστόταται εἰς τοὺς Ἕλληνας. Πρέπει δὲ ἐνταῦθα νὰ σημειωθῆ καὶ ἡ προσποίησις τοῦ συγγραφέως, προϋποθέτοντος ὅτι δῆθεν οἱ ἀναγνώσται του ἐγίνωστον τοῦ Θουκιδίδου καὶ τοῦ Ἡροδότου τὴν γλῶσσαν, ὡς ἂν ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα οὐδεμίαν εἶχεν ὑποστῆ μεταβολήν. Ἔνεκα τοῦ ἀρχαίου τούτου πλάσματος δυσκόλως δυνάμεθα νὰ σχηματίσωμεν ἀκριβῆ ἔννοιαν περὶ τῶν ἰδεῶν τοῦ Προκόπιου. Ὄταν παραδείγματος χάριν διηγείται ἀφελέστατα τὴν ἱστορίαν ἐνὸς θαυμαστοῦ μαργαρίτου καὶ προσθέτει ὅτι «ἴσως ἂν τῷ καὶ οὐ παντάπασιν ἄπιστος ὁ λόγος δόξειεν εἶναι», δὲν ἠξέυρει τις ἂν τὰ λεγόμενα πρέπει νὰ ἀποδοθῶσιν εἰς τὴν ἀπλοϊκότητα αὐτοῦ τοῦ συγγραφέως ἢ ἂν ὁ συγγραφεὺς μιμεῖται

τὴν ἀφέλειαν τοῦ Ἡροδότου. Ὡσαύτως ὅταν μετὰ τὴν ἐμφάνισιν ἐνὸς κομήτου λέγει ὅτι «οἱ μὲν ταῦτα σοφοὶ ἀλλήλοις ὡς ἤκιστα ἐμολογοῦντες ἄλλος ἄλλα προύλεγον πρὸς τοῦτου δὴ τοῦ ἀστέρος σημαίνεσθαι· ἐγὼ δὲ ὅσα γενέσθαι ξυνηνέχθη γράφων δίδωμι ἐκάστῳ τοῖς ἀπαβεθηκόσι τεκμηριοῦσθαι ἢ βούλοιο», δὲν ἀπομιμείται ἄρα γε τὸν Ξενοφῶντα, ὅστις ἐν τῇ *Ἀναβάσει*, προκειμένου περὶ ἐνὸς χρησμοῦ, κάμνει τὸν αὐτὸν συλλογισμόν; Τοιαῦται ἀμφιβολίαι γεννῶνται καὶ δικαίως πάντοτε κατὰ τὴν μελέτην τῶν Βυζαντινῶν συγγραφέων. Χρειαίεται δὲ πολλὴ προσοχή καὶ προσέτι ἀκριβοῦς ἀντιβολὴ τῶν διαφόρων χωρίων πρὸς ἄλληλα καὶ πρὸς τὴν ἑλληνὴν συγγραφὴν, διὰ νὰ ἀποφεύγῃ τις τὸν κίνδυνον τοῦ νὰ ἐκλαμβάνῃ πανταχοῦ τὰ ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν λεγόμενα ὡς μιμήσεις ἀρχαίων κλασσικῶν συγγραφέων.

Ἐπειδὴ ὀρθὸν εἶναι νὰ κρίνηται μίᾳ ὁμᾶς συγγραφέων ἐκ τῶν ἀρίστων τῆς ὁμάδος ἀντιπροσώπων, διὰ τοῦτο ἐξέτεινα μακρότερον τὸν περὶ τοῦ Προκόπιου λόγον, ὅστις καὶ ὡς πρὸς τὴν ἐξωτερικὴν μορφήν τῶν συγγραφέων του καὶ ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενον αὐτῶν εἶναι τὸ τελειότατον παράδειγμα τοῦ πρωτοτύπου συνδυασμοῦ ὃν ἠδύνατο νὰ παραγάγῃ ἐν τῷ πνεύματι ἐνὸς συγγραφέως ὁ συμφυρμὸς τῆς ἔννοιας τοῦ χριστιανισμοῦ πρὸς τὴν ἔννοιαν τῆς ἑλληνορρωμαϊκῆς κοσμοκρατορίας.

Παρερχόμεθα ἐν σιγῇ τοὺς ἱστορικοὺς οἵτινες διεδέχθησαν καὶ ἐσυνέχισαν τὸν Προκόπιον, ὅπως τὸν Ἀγαθίαν, ἐπιγραμματοποιόν, ὅστις καὶ εἰς τὰς ἱστορικὰς του ἀφηγήσεις δὲν λησμονεῖ τὰς ποιητικὰς ἐκφράσεις, καὶ τὸν Μένανδρον, ὁ ὁποῖος πάλιν εἶναι μιμητὴς τοῦ Ἀγαθίου. Θὰ ἐξετάσωμεν ὅμως λεπτομερέστερον τὸν ἱστορικὸν Θεοφύλακτον Σιμοκάτην, ὅστις κλείει τὴν περίοδον ταύτην. Ὁ Θεοφύλακτος ἐκπροσωπεῖ ἕνα συγγραφικὸν τύπον ὁ ὁποῖος ἔσχε πολλοὺς

θαυμαστάς εἰς τὸ Βυζάντιον. Τὸ ὕφος του εἶναι μακρολόγον καὶ περίτεχνον, κατώτερον δὲ τοῦ ὕφους τοῦ Προκοπίου, διότι ὁ Προκόπιος μιμεῖται μὲν τὸν Θουκυδίδην, ἀλλ' ὠφελήθη καὶ ἄλλως ἐκ τῆς ἐπισταμένης αὐτοῦ μελέτης.

Ὁ Θεοφύλακτος κατήγετο ἐξ Αἰγύπτου καὶ ἔζη κατὰ τὸ πρῶτον ἡμισυ τοῦ ἐβδόμου αἰῶνος. Ἐγραψε τὴν ἱστορίαν τῶν βασιλέων Τιβερίου καὶ Μαυρικίου, ὧν ἦτο σύγχρονος. Καὶ φαίνεται μὲν ὀλίγον μεροληπτῶν ὑπὲρ τῶν δύο ἐκείνων βασιλέων, ἀλλ' εἶναι ὅμως ὁπωσδήποτε ἀξιος πίστεως, διότι ἦτο ἀναντιρρήτως ἀλλότριος τοῦ πάθους ἐκείνου τὸ ὅποσον ἄγει εἰς κινδύλους τῆς ἱστορίας. Δὲν ἀποβλέπει δὲ τόσο εἰς τὴν ὑπόθεσιν τὴν ὁποίαν πραγματεύεται, ὅσον εἰς τὴν κομψότητα τοῦ λόγου, τὴν ὁποίαν νομίζει ὅτι κατέχει ὑπὲρ πάντα ἄλλον. Οὔτε τὸν Ἡρόδοτον μιμεῖται οὔτε τὸν Θουκυδίδην ἢ τὸν Ξενοφῶντα· ἔχει ἴδιον προσωπικὸν ὕφος, ἀλλὰ τὸ ὕφος του εἶναι ὁμολογουμένως ἐλεεινόν. Κατ' αὐτὸν ἡ ῥητορεία εἶναι ἡ τέχνη τοῦ νὰ μὴ ὀνομάζῃ τις ποτὲ τὰ πράγματα διὰ τοῦ πραγματικοῦ τῶν ὀνόματος. Ἐνίοτε δανείζεται καὶ φράσεις παρ' ἄλλων συγγραφέων. Ὅπως καὶ πολλοὶ ἄλλοι Βυζαντινοί, τοὺς ἰατροὺς ἀποκαλεῖ *ιατρῶν παῖδας*, διότι καὶ ὁ Ἡρόδοτος *Λυδῶν παῖδας* ὠνόμασε τοὺς Λυδοὺς· ἀποκαλεῖ ἐπίσης *πατέρα πολέμου* τὸν κάμνοντα πόλεμον, ὅπως μὲ ὁμοίαν ἔννοίαν εἶπε καὶ ὁ Πλάτων *πατὴρ λόγου*.

Ἄλλ' ὁ Θεοφύλακτος νομίζει ὅτι ἐπιτυγχάνει κατ' ἐξοχήν τοῦ σκοποῦ του ἐπινοῶν αὐτὸς ἐπιτετηθευμένας ἐκφράσεις καὶ ποιητικὰν κατὰ πολὺ τὸν λόγον, καὶ ὅταν ἀκόμη εἶναι ἀσήμαντος ἡ ἔννοια. Τὸ ἀπλούστατον γεγονός ἐστι ὁ αὐτοκράτωρ Τιβέριος ἀπέθανε τὴν ἐπαύριον τῆς ἀνακηρύξεως τοῦ Μαυρικίου ὡς διαδόχου καὶ τοῦ ἐπὶ τούτῳ ἐπακολουθήσαντος δημοσίου πένθους περιγράφει διὰ μακρᾶς περιφράσεως, τῆς ὁποίας χάριν παραδείγματος παραθέτομεν ἐνταῦθα μόνον τὰ

ἡμισυ· «Τῇ δὲ ὑστεραία τῷ κοινῷ τῆς φύσεως νόμῳ Τιβέριος, εἰ καὶ βασιλεὺς ἐτύγχανεν ὢν, ἐπειθάρχησεν, ἀπέστη τε τῶν τῆδε καὶ οἷα σκηνὴν τῆς ψυχῆς κατελελοίπει τὸ ἀχθοφόρον τουτὶ καὶ γῆινον χιτωνίσκον. Καὶ πολὺς ἀνὰ τὸ ἄστυ ἐπεκύμαινε θρήνος· πολλῶν γὰρ ὀφθαλμῶν ρεῖθρον διήνοιξε καὶ φλέδας δακρύων ἀνέτεμε, καὶ μέγα ταῖς τῶν πολλῶν ψυχαῖς ἀνεφοῖτα τὸ πένθος. Τὸ φαιδρὸν τῆς στολῆς διερρήγγυτο, τό τε κατηφές τῆς ἐσθῆτος ἀντελαμβάνετο. Ἄπαντας ἐπὶ τὸ στυγνὸν ἐκεῖνο θέατρον συνεκάλει τὸ ἄκουσμα κτλ.»

Παραθέτομεν καὶ τὴν εἰσαγωγὴν ἣτις προτάσσεται τῆς διηγήσεως τῶν συμβαινόντων ἐν Περσίᾳ. «Τοῦ πάντα δὲ χρόνου καινίζοντός τε καὶ παραχαράττοντος καὶ διαμορφούντος καὶ ἄλλοτε ἄλλως πλάττοντος καὶ μετατρέποντος τῇ περιστροφῇ τῆς ἀεικινήτου διηγήσεως καὶ τῷ ἄξονι τῆς περιφορᾶς τῶν πραγμάτων τυραννοῦντος τὸ πάγιον, καὶ αἰεὶ πρὸς τὸ βέβαιον δυσαρεστοῦντός τε καὶ νοσηλευομένου, καὶ ὄπη στήναι τῆς πλάνης οὐκ ἔχοντες, καὶ τῆς παλιρροίας ἀνωμάλῳ κινήσει τὸ ἀνίδρυτον κεκτημένου, συμβαίνει τὸ τηνικαῦτα καιροῦ τῆ τῶν Περσῶν βασιλείᾳ παράλογά πως παθήματα, ἔκθεσίν τε ἀφηγημάτων κεκτημένα οὐκ ἄκομψον».

Ὁ Σιμοκάττης ἀμιλλάται κατὰ τὴν ὑπερβολὴν τῆς περισσοτεχνίας πρὸς τοὺς Γάλλους καὶ Ἀγγλους *Γογγοριστάς*, μὲ μόνην τὴν διαφορὰν ὅτι δὲν ἔχει δι' ὄλου οὔτε τὴν εὐφυΐαν οὔτε τὴν πρωτοτυπίαν τῶν Γογγοριστῶν¹.

Πόθεν ἄραγε ὁ Θεοφύλακτος καὶ οἱ ὁμοιάζοντες πρὸς αὐτὸν συγγραφεῖς ἔδρεπον τὰ ῥητορικά ἀνθη δι' ὧν ἐκόσμουσαν τὰ πενιχρά των συγγράμματα; Κατὰ βάθος ἐγίνωσκον, καθὼς

¹ Καλοῦνται Γογγορισταὶ οἱ μιμηταὶ τοῦ ἐπιτετηθευμένου ὕφους καὶ τῶν ῥητορικῶν καλλωπισμῶν τοῦ Ἰσπανοῦ ποιητοῦ Gongora y Argote (1561—1627). Σ. Μ.

φαίνεται, τὴν κλαστικὴν λογοτεχνίαν, διότι καὶ αἱ ῥήσεις ἐκ παλαιῶν συγγραφέων αἴτινες ἀναφέρονται εἰς τὰ ἔργα των, εἶναι πάντοτε αἱ αὐταί. Ὁ Προκόπιος βεβαίως κατ' ἐπανάληψιν ἀνέγνωσεν ὀλόκληρον τὸν Ἡρόδοτον καὶ ὀλόκληρον τὸν Θουκυδίδην, ἀλλ' ὁ Θεοφύλακτος, ὁ λαφυραγωγῶν πρὸ πάντων τὸν Ὅμηρον καὶ τὸν Πλάτωνα, δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι θὰ εἶχε πρὸ ὀφθαλμῶν μόνον χρηστομάθειάν τινα ἐξ ἐκείνων τὰς ὁποίας μετεχειρίζοντο οἱ Βυζαντινοὶ εἰς τὰ σχολεῖα, ὅπου κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἐδιδάσκοντο οἱ νέοι ὠρισμένα τεμάχια ἐκ κλασσικῶν συγγραφέων, ἐπειτα δὲ ἐν τῷ βίῳ ἔκαμνον ἐπίδειξιν τῆς συνοπτικῆς ἐκείνης σχολικῆς σοφίας. Εἰς τὰ ἄλλα τοῦ ἔργου (τὰς Ἐπιστολάς καὶ τὰ Φυσικὰ ἀπορήματα) ὁ Θεοφύλακτος εἶναι ἐπίσης ἀκαλαίσθητος. Δις λόγου χάριν ἐπαναλαμβάνει τὴν περιγραφὴν ἐκείνην τοῦ Ἰλισσοῦ τὴν ὁποίαν ἔχει εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ *Φαίδρου* ὁ Πλάτων· ἄλλως δὲ συχνάκις ἀναφέρεται ἐν τῇ μεταγενεστέρᾳ λογοτεχνίᾳ ἡ ἀμφιλαφὴς πλάτανος ἢ μνημονευομένη ἐν τῷ *Φαίδρῳ*.

Ὁ κυριώτατος ἢ μᾶλλον ὁ μόνος χρονογράφος τῆς περιόδου ταύτης εἶναι ὁ Ἰωάννης Μαλάλας, ὅστις δύναται νὰ θεωρηθῆ ὡς χαρακτηριστικὸς τύπος ὀλοκλήρου τῆς κατηγορίας τῶν χρονογράφων. Ἡ *Χρονογραφία* του καὶ μετὰ τῶν Βυζαντινῶν χρονογράφων ἀκόμη διακρίνεται διὰ τὴν ἔλλειψιν πάσης ἐπιστημονικῆς ἀκριβείας. Τὸ πολὺ κοινόν, τὸ ὅποτον δὲν εἶχεν ἰκανὴν μόρφωσιν ὥστε νὰ ἀναγινώσκη ἱστορικὰ βιβλία ἀρχαῖου ὕφους, ἐτέρπετο ἐκ τῆς ἀναγνώσεως μικρῶν εἰδήσεων περὶ τῶν παλαιῶν χρόνων· οὕτως ἐξηγεῖται ἡ εὐδοκίμησις τῆς ἀκρίτου φλυαρίας τοῦ Μαλάλα. Κατὰ τὸν δέκατον αἰῶνα ἔγινε μία σλαυικὴ καὶ μία γεωργιανικὴ μετάφρασις τοῦ βιβλίου τοῦ Μαλάλα, οἱ δὲ μεταγενέστεροι Βυζαντινοὶ χρονογράφοι ἐπωφεληθῆσαν ἐπίσης τὴν ἀσυνάρτητον σοφίαν

του. Τῷ ὄντι δὲ εἰς τὸ ἔργον τοῦ Μαλάλα ἐπικρατεῖ ἡ ἀσυναρτησία· ὁ συγγραφεὺς γινώσκει ἄριστα τὰ ἄγνωστα πράγματα καὶ οὐδὲν λέγει περὶ τῶν γνωστῶν. Συμφύρει καὶ ἀναμιγνύει τὴν ἱστορίαν τῶν Ἰσραηλιτῶν, τὴν ἑλληνικὴν μυθολογίαν καὶ τὴν ἱστορίαν τῆς Αἰγύπτου. Εἶναι δὲ ἀδύνατον νὰ ἀνέυρῃ τις τὰς πηγὰς ὅλης αὐτῆς τῆς παραφροσύνης, διότι καὶ δὲν ὑπάρχουσιν εἰς τὰ συγγράμματα εἰς τὰ ὅποια ἐκάστοτε ἀναφέρεται. Ὁ Μαλάλας εὐρίσκειται εἰς τελείαν ῥῆξιν πρὸς τὴν ἱστορικὴν παράδοσιν οἷαν εἶχον αὐτὴν διατηρήσῃ οἱ πρὸ αὐτοῦ γράψαντες, εἰς δὲ τὴν χρονογραφίαν του ἡ ἀρχαιότης παρίσταται ὡς μία περίοδος τόσον ἄγνωστος ὅσον εἶναι σήμερον διὰ τοὺς πολλοὺς ἡ ἱστορία τῆς Κίνας.

Οἱ ἀναγνώσται τοῦ Μαλάλα, ἐκτὸς τῶν λογίων, ἐνόμιζον προφανῶς ὅτι ὀριστικῶς οὐδεμίαν πλέον ἔχει σχέσιν ἡ ἐποχὴ των πρὸς τὴν περίοδον τῆς εἰδωλολατρίας· τοῦτο τοῦλάχιστον ἐφρόνου ἐκείνοι ἐξ αὐτῶν οἷτινες εἶχόν τινα ἰδέαν περὶ τοῦ τί ἦτο ἡ θρησκεία ἐκείνη διὰ τοὺς προγόνους των. Δὲν ἐθεωροῦντο πλέον οὐδὲ κἂν ὡς δαίμονες οἱ ἀρχαῖοι θεοὶ τοῦ Ὀλύμπου, ἢ ὡς ἐχθρικοὶ δυνάμεις ἀπὸ τῶν ὁποίων ἐχρειάζετο ὅπωςδήποτε προφύλαξις. Τοὺς ἐφαντάζοντο πλέον, κατὰ τινα παιδαριώδη *Εὐήμερισμόν*¹, ὡς παλαιούς ἐπιφανεῖς ἄνδρας ἢ βασιλεῖς, καὶ προσεπάθουν λογικῶς νὰ ἐξηγήσωσι τὰ θαύματα αὐτῶν καὶ τὸν λόγον τῆς ἀποδοθείσης ἄλλοτε εἰς αὐτοὺς λατρίας. Τὰ κατωτέρω δεικνύουσι σαφῶς τὸ πρᾶγμα.

«Ἐν δὲ τοῖς ἀνωτέρω προγεγραμμένοις χρόνοις (δηλαδὴ τοῖς χρόνοις τοῦ Οἰδίποδος), λέγει ἡ *Χρονογραφία*, ἐκ τῆς

1 Εὐήμερος, σύγχρονος τοῦ βασιλέως Κασσάνδρου (311—298), ὑπῆρξεν ὁ ἀρχηγὸς τῆς λογικῆς ἐρμηγείας τῶν παλαιῶν μύθων, καθ' ἣν οἱ ἀρχαῖοι θεοὶ ἦσαν δῆθεν ἄνδρες ἱστορικοὶ θεοποιηθέντες διὰ τὰς ἀρετὰς αὐτῶν. Σ. Μ.

φυλής τοῦ Ἰάφεθ ἐγεννήθη ὁ Σερούχ, ὅστις ἐνήρξατο πρῶτος τοῦ ἑλληνισμοῦ διὰ τοῦ δόγματος τῆς εἰδωλολατρείας, καθὼς Εὐσέβιος ὁ Παμφίλου συνεγράφατο, διὰ τὸ τοὺς πάλαι γενομένους πολεμιστάς, ἡγεμόνας ἢ πράξαντάς τι ἀνδρεῖον ἢ ἀρετῆς ἐν τῷ βίῳ τοῦ μνημονεύεσθαι εἶναι ἄξιον, μάλιστα τοὺς ποιήσαντας διὰ δυνάμεώς τινος μυστήρια, ὡς ὄντας αὐτῶν προπάτορας ἀνδριᾶσι στηλῶν ἐτίμησαν, καὶ πάντες ὡς εὐεργέτας εἰς θεὸν προσεκύνουν, καὶ ἐθυσίαζον αὐτοὺς τιμῶντες, ὅτι ἀγαθὸν εὐρηκότες, ἢ διὰ τέχνης ἢ διὰ κτίσματος ἢ διὰ σοφίας ἢ δι' ἄλλης οἰασθήποτε ἀρετῆς ἐλθόντας, οὐσινας ἀπεθέωσαν, καθὼς Ῥηγῖνος ὁ σοφώτατος συνεγράφατο τῶν ἀποθεωθέντων ὀνόματα. Οἱ δὲ μετὰ ταῦτα ἄνθρωποι, ἀγνοοῦντες τὴν τῶν προγόνων γνώμην, ὅτι ὡς προπάτορας καὶ ἀγαθῶν ἐπινοητάς ἐτίμησαν μνήμης καὶ μόνης χάριν, ὡς θεοὺς ἐπουρανίους ἐτίμων καὶ ἐθυσίαζον αὐτοῖς, οὐχ ὡς γενομένους ἀνθρώπους θνητοὺς καὶ ὁμοιοπαθεῖς». Κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον κάμνει λόγον ὁ Μαλάλας περὶ τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων τοῦ Διός, τοῦ Ἑρμοῦ, τοῦ Ἥφαίστου, τοῦ Ἀπόλλωνος, καὶ ἀφηγεῖται τοὺς λόγους, ἐξ ὧν προῆλθον τὰ εἰς αὐτοὺς δοθέντα γινωστὰ ἐπίθετα· «Διόνυσον, λέγει, ἀπεθέωσαν, εὐρηκότεα δι' ἀμπέλου τροφήν ἀνθρώποις. Ἐξέθετο γὰρ καὶ περὶ τῆς ἀμπέλου καὶ τῆς γεωργικῆς τινα· ἔμαθε δὲ καὶ μυστικά τινα καὶ ἐγένετο ἀνὴρ σοφὸς καὶ ἐν μυσταγωγίαις ὁ αὐτὸς Διόνυσος, καὶ ἐπολεῖ φαντασίας τινὰς θαυμάτων». Καὶ τὸν Πάριον φαντάζεται ὡς συγγραφέα· «Πάρις ἐλλόγιμος καὶ εὐπαιδευτος ἐγένετο, καὶ ἐξέθετο λόγον ἐγκωμιαστικὸν εἰς τὴν Ἀφροδίτην, λέγων μεῖζονα αὐτῆς θεᾶν μὴ εἶναι μήτε τὴν Ἥραν μήτε τὴν Ἀθηναίαν. Τὴν γὰρ Ἀφροδίτην, τὴν ἐπιθυμίαν εἶπεν εἶναι· ἐκ τῆς ἐπιθυμίας οὖν πάντα τίκτεσθαι εἶπεν ἐν τῇ ἑαυτοῦ ἐκθέσει. Διὰ τοῦτο ἱστοροῦσιν ὅτι ὁ Πάρις ἔκρινε μεταξὺ Παλλάδος καὶ Ἥρας καὶ Ἀφροδί-

της, καὶ τῇ Ἀφροδίτῃ ἔδωκε τὸ μῆλον, ὃ ἐστὶ τὴν νίκην, εἰπὼν ὅτι ἡ ἐπιθυμία, ὃ ἐστὶν ἡ Ἀφροδίτη κτλ. κτλ.».

Τὴν ἑλληνικὴν ἱστορίαν πραγματεύεται κατὰ τρόπον ὡσαύτως ἐντελῶς φανταστικὸν καὶ ὡς πρὸς τὴν μορφήν καὶ ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενον. Ὁ Θέμις (δηλαδὴ ὁ Θέσπις) καὶ ὁ Αὐλέας (Αἰσχύλος;) ὑπῆρξαν οἱ πρῶτοι **τραγικοὺς χοροὺς δραμάτων** συγγράψαντες. Μεταξὺ τῶν ἱστορικῶν τάσσεται ὁ Θαλῆς, ὁ Κάστωρ καὶ ὁ Πολύβιος καὶ μετ' αὐτοὺς (ἴσως μετ' αὐτῶν) ὁ Ἡρόδοτος. Ἐν ἐκάστη σχεδὸν σελίδι ἀναγινώσκεται· ἐν δὲ τοῖς αὐτοῖς χρόνοις (ἔζησεν ἢ ἐβασίλευσεν ὁ δεῖνα), περὶ πάντων δὲ τῶν ἐπιφανῶν ἀνδρῶν, εἴτε τῶν Ὀμηρικῶν ἡρώων εἴτε τῶν χρόνων τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ἔχει χαρακτηριστικὰ περιγραφὰς διὰ σωρείας ἐπιθέτων. Περὶ τοῦ Ἐκτορος λόγου χάριν λέγει· «Ἐκτωρ μελάγχροος, μακρὸς, πάνυ εὐογκος, δυνατὸς ἐν ἰσχύϊ, εὐρινος, οὖλος, εὐπώγων, στραβός, φελλός, εὐγενής, φοβερός, πολεμιστὴς καὶ βαρύφωνος».

Περὶ τῆς Ῥωμαϊκῆς ἱστορίας οὐδὲν σχεδὸν λέγει· λ. χ. τὴν ἱστορίαν τῆς ἐλευθέρως τῶν Ῥωμαίων πολιτείας διεξέρχεται ὀλόκληρον διὰ μιᾶς βραχείας φράσεως.

Ἡ γλῶσσά του εἶναι ὑπὸ γλωσσικὴν ἐποψιν λίαν ἐνδιαφέρουσα, περιέχει δὲ πολὺ περισσοτέρας λατινικὰς λέξεις ἢ ἡ γλῶσσα τοῦ Προκοπίου. Οὐδέποτε δὲ μεταφράζει αὐτάς, ὅχι διότι ὑποθέτει ὅτι γινώσκουσι τὴν λατινικὴν γλῶσσαν οἱ ἀναγνώσται του, ἀλλὰ μᾶλλον διότι τὰς λέξεις ταύτας θεωρεῖ πλέον ἐντελῶς ἑλληνικὰς.

Ὁ Μαλάλας ὁ τόσον ἀρεσκόμενος εἰς τὴν ματαιολογίαν καθίσταται πολὺ μᾶλλον ἐνδιαφέρων ὅταν ἐξιστορῇ γεγονότα τῶν ἑαυτοῦ χρόνων, διότι νομίζων ὅτι πᾶν οἰονδήποτε γεγονός εἶναι καὶ λόγου ἄξιον ἀναγράφει, πρὸ πάντων ὅταν πρόκειται περὶ τῆς Ἀντιοχείας, τῆς ἰδιετέρας πατρίδος του, πολλὰς

μικρὰς εἰδήσεις, αἵτινες οὐδεμίαν μὲν ἔχουσι σημασίαν ὡς πρὸς τὴν πολιτικὴν ἱστορίαν, παρέχουσι ὅμως σπουδαίαν συμβολὴν εἰς τὴν γνῶσιν τοῦ βίου καὶ τῶν ἠθῶν κατὰ τὸν ἕκτον αἰῶνα. Ἐνίοτε μάλιστα μανθάνομεν παρ' αὐτοῦ πράγματα ὅχι ἀνάξια λόγου. Ὑποβάλλει λόγου χάριν περὶ τῆς Θεοδώρας μίαν ἐντελῶς διάφορον ἰδέαν ἐκείνης ἣν ποριζόμεθα ἐκ τῆς ἀναγνώσεως τοῦ Προκοπίου, εἶναι δὲ πιθανὸν ὅτι ὀρθότερα εἶναι ὅσα αὐτὸς λέγει. Ὅταν δὲ διὰ βραχέων ἀναφέρῃ ὅτι ἡ Θεοδώρα *ἐξώρμησεν εἰς τὸ Πύθιον* (Δουτρόπολιν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας) *μετὰ πατριῶν καὶ κουβικολαρίων, ὅσα σὺν χιλιάσι τέτρασι* (ἔχουσα δηλαδὴ ἀκολουθίαν τεσσάρων χιλιάδων ἀνθρώπων) *καὶ πολλὰ χαρισαμένη ταῖς κατὰ τόπον ἐκκλησίαις*, παρέχει εἰς ἡμᾶς μίαν ἐκ τῶν εἰδήσεων ἐκείνων, αἵτινες θὰ περιλαμβάνοντο εἰς τὰ *Διάφορα* τῶν ἐφημερίδων, ἂν κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ὑπῆρχον ἐφημερίδες.

Ὑπάρχει μία μεγάλη διαφορὰ μεταξὺ τῶν δύο τούτων συγχρόνων ἀνδρῶν, τοῦ Προκοπίου καὶ τοῦ Μαλάλα. Ὁ Προκόπιος εἶναι ἐκ τῶν μεγιστάνων τῆς αὐτῆς, ἀνθρώπος τυχὸν ἀνωτέρας παιδείας· ὁ Μαλάλας εἶναι περιάκτης εἰδήσεων ἀποτεινόμενος εἰς τὸν πολὺν κόσμον. Ἄν τις ὅμως μετὰ προσοχῆς ἀκούσῃ ἀμφοτέρους, πείθεται ὅτι ἀμφοτέροι ἀνήκουσιν εἰς τὸ αὐτὸ ἔθνος.

Τὰ δημιουργήματα τῆς τέχνης σχετίζονται πρὸς τὸν βίον τῶν Βυζαντινῶν πολὺ ἀμεσώτερον ἢ τὰ προϋόντα τῆς γραμματείας. Οἱ χριστιανοὶ δηλαδὴ τοῦ Βυζαντίου εὐκόλως ἀπεδέχοντο στίχους μὲ ἀρχαῖα μέτρα ἢ μυθιστορήματα συντεταγμένα εἰς τὴν ἀττικὴν γλῶσσαν, ἀλλ' ἡ λατρεία αὐτῶν δὲν ἦτο δυνατόν νὰ προσαρμοσθῇ πρὸς τοὺς εἰδωλολατρικοὺς ναοὺς, ὁ δὲ διάκοσμος τῶν χριστιανικῶν μνημείων δὲν ἠνείχετο εἰδωλολατρικὰ σύμβολα. Ἡ γραμματεία, ἔργον τῶν λογίων, ἀπε-

τείνεται πρὸς λογίους· αἱ ἐκκλησίαι ἦσαν προωρισμέναι δι' ὀλόκληρον τὸν λαὸν ὅστις ὀλίγον ἐφρόντιζε περὶ μιμήσεως τῆς ἀρχαιότητος, διὰ τοῦτο δὲ τὸ βαθὺ σχίσμα τὸ ὁποῖον ἔνεκα τῆς ἐπιδράσεως τῶν χριστιανικῶν ἰδεῶν ἐπέηλθε μεταξὺ τῆς ἀρχαιότητος καὶ τῶν μεταγενεστέρων χρόνων, ἐκηδηλοῦται περισσότερο διὰ τῶν ἔργων τῆς τέχνης, καὶ ἡ ἐκδήλωσις αὐτῆ γίνεται ταχύτερα ἐφ' ὅσον ὁ χριστιανισμὸς προσλαμβάνει τὸν δογματικὸν αὐτοῦ χαρακτήρα. Τώρα δὲ κατὰ πρῶτον παριστάμεθα ἐνώπιον μιᾶς καταφανοῦς ἀναγεννήσεως. Δύο αἰῶνας μετὰ τὴν μεταφορὰν τῆς πρωτεύουσας ἀπὸ τῆς Δύσεως εἰς τὴν Ἀνατολήν, ἡ βυζαντινὴ τέχνη φθάνει ἤδη εἰς τὴν πλήρη αὐτῆς ὀριμότητα, ἐν ᾧ δὲ τὸ καλλιτεχνικὸν αἶσθημα φθίνει εἰς τὴν Δύσιν, εἰς τὴν Ἀνατολήν διαλάμπει μὲ μεγάλην αἴγλην.

Ἡ χριστιανικὴ τέχνη κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνας εἶναι ἡ τέχνη μιᾶς κοινότητος ἣτις βραδέως αὐξάνει εἰς ἀριθμὸν καὶ εἰς δύναμιν, ἐπεκτείνουσα μὲν αἰεὶ μᾶλλον τὴν ἐπιρροὴν αὐτῆς εἰς τὴν κοινωνίαν, ἀλλὰ μένουσα ὅμως παντελῶς ἀμέτοχος τοῦ δημοσίου βίου. Αἱ συναθροίσεις τῶν πρώτων χριστιανῶν ἐγίνοντο εἰς τὴν κατοικίαν ἐνὸς ἐκ τῶν μελῶν τῆς κοινότητος, ὅταν δὲ ἡ κοινότης ἐπληθύνθη, ὠρίσθη πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ἐν εἰδικῶν κατάλυμα, τὸ ὁποῖον ὅμως ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι ἡ κατοικία οὕτως εἰπεῖν τῆς κοινότητος, ὁ *τόπος τῆς συναθροίσεως* (ἡ *ἐκκλησία*), δὲν εἶναι δὲ ἀκόμη ὁ *οἶκος τοῦ Κυρίου* (τὸ *Κυριακόν*)· ὅθεν καὶ τὸ ἐξωτερικὸν σχῆμα τοῦ οἴκου τῆς κοινότητος ἦτο ὅμοιον πρὸς τὸ τῶν ἄλλων γειτονικῶν οἰκιῶν.

Ἡ ἀνοικτὴ αὐλὴ ἢ ἐν τῷ μέσῳ τοῦ οἴκου, μὲ τὴν ἐν αὐτῇ δεξαμενὴν εἰς τὴν ὁποίαν κατέρρευον τὰ ὄμβρια ὕδατα (τὸ *κατάκλυστρον*), ἐχρησίμευεν εἰς ὑποδοχὴν τῶν κατηχομένων οἷτινες ἐκεῖ ἐβαπτίζοντο, ὁ δὲ ὀπισθεν τῆς αὐλῆς χώρος, ὅπου ἄλλοτε διητᾶτο ἡ οἰκογένεια, μετετράπη τώρα εἰς κοινὴν

αΐθουσαν εἰς τὴν ὁποίαν συνηθροίζετο ἡ μεγάλη οἰκογένεια τῶν μαθητῶν τοῦ Χριστοῦ. Εἶναι ἀκόμη εὐδιάκριτον τὸ ἀρχικὸν σχέδιον εἰς τὰ ἀπὸ τοῦ τρίτου αἰῶνος κτιζόμενα οἰκοδομήματα, τὰ ὁποῖα ἀποβάλλοντα ὀλίγον κατ' ὀλίγον τὸν ἀπλοῦστερον χαρακτήρα ὃν εἶχον πρότερον οἱ τόποι τῆς συναθροίσεως τῶν πιστῶν, προσλαμβάνουσιν ἤδη ἐπισημότερον ἐσωτερικὸν διάκασμον. Εἰς τὸν κεντρικὸν χῶρον, σχήματος ἐπιμήκους, προσετέθησαν δύο κόγχαι κατὰ τὰ πλάγια, ὑψοῦται δὲ ὁ σηκόξ, ἦτοι ὁ ἐσωνάρθηξ. Ἡ ἐπαύξησις τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἱερέων καὶ αἱ ἀνάγκαι τῆς λατρείας, ἣτις καθίσταται μᾶλλον περίπλοκος, ἀπαιτοῦσι πλειότερον χῶρον, τοῦτο δὲ ἐπιτυγχάνεται διὰ νέων κτισμάτων, τὰ ὁποῖα ὑποδομοῦντο κατὰ τὸ παράδειγμα τῶν δημοσίων οἰκοδομῶν καὶ ἰδίως τῶν στοῶν καὶ τῶν λεγομένων βασιλικῶν. Ἡδη δὲ καὶ πρότερον πλούσιοι ἰδιῶται, ἐν οἷς καὶ χριστιανοί, εἶχον λάβη ὡς πρότυπα διὰ τὴν κατασκευὴν μεγαλοπρεπῶν αἰθουσῶν εἰς τὰς κατοικίας τῶν τὸ σχῆμα τῶν δημοσίων βασιλικῶν.

Κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου ὁ ἐξωτερικὸς ῥυθμὸς τῶν χριστιανικῶν ἐκκλησιῶν ἦτο ὁ αὐτὸς σχεδὸν εἰς τὴν Δύσει ὅπως καὶ εἰς τὴν Ἀνατολήν. Ἡ διαφορὰ μόνον εἶναι ὅτι αἱ ἐκκλησίαι τῆς Ἀνατολῆς ἀντὶ τῆς ἀνοικτῆς αὐλῆς εἶχον ἓνα ἐστεγασμένον προφυλάκιον, ἐκτὸς δὲ τούτου καὶ ἰδιαίτερον τόπον διὰ τὰς βαπτίσεις· ἐν τῇ Δύσει καὶ μάλιστα ἐν Ῥώμῃ αἱ ἐκκλησίαι εἶχον ἐνίοτε καὶ ἓνα ἐγκάρσιον σηκόν.

Ἡ διακόσμησις, τὴν ὁποίαν γινώσκουσιν οἱ χριστιανοὶ τῆς περιόδου ταύτης, εἶναι τόσον ἀπλῆ ὅσον καὶ ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν. Κυρίως εἰπεῖν μάλιστα καὶ ἡ λέξις διακόσμησις, ἡ δηλοῦσα σκοπὸν ἐξωραϊσμοῦ, δὲν εἶναι ἀκριβῆς προκειμένου περὶ τῶν προτάσεων τὰς ὁποίας βλέπομεν ἐπὶ τῶν ἀρχαιοτάτων χριστιανικῶν μνημείων καὶ μάλιστα εἰς τὰς κατακόμβας. Ἐ-

πεζήτουν δηλαδή οἱ παλαιότατοι χριστιανοὶ νὰ ἀνευρίσκωσι μίαν συμβολικὴν ἔννοιαν εἰς τὰς εἰδωλολατρικὰς εἰκόνας τὰς ὁποίας ἐθεώρουν ὡς σημεῖα προαγγέλλοντα τὴν νέαν θρησκείαν· εἰς τὴν παράστασιν τοῦ Ὁρφέως, ἕνεκα τῶν Ὁρφικῶν λεγομένων ποιημάτων, ἅτινα εἶχον τάζιν μονοθεϊστικὴν, εἰς τὰς εἰκόνας τῶν στεφάνων, ἀμοιῆθην ἐκείνων οὔτινες εἶχον τελέσῃ τὸν ἀγῶνα τοῦ βίου τοῦ ταῶ, πτηνοῦ νομιζομένου ὅτι ἔχει ἀφθαρτον τὴν σάρκα, ἐπίσης δὲ καὶ εἰς τὰς παραστάσεις τοῦ ἀγαθοῦ ποιμένος, τοῦ ἰχθύος, τῆς περιστερᾶς, τοῦ ἀμνοῦ, τοῦ φοίνικος. Μετεχειρίζοντο δὲ τὰς εἰκόνας ταύτας ὅπως ὑπενθυμίζωσιν εἰς τὴν κοινότητα τὰς πεποιθήσεις αὐτῆς καὶ τὰς ἐλπίδας διὰ τῆς γλώσσης τῶν ἀπλοῦκῶν συμβόλων.

Εἶναι δὲ μάλιστα εὐάρεστος εἰς τὴν συμβολικὴν ταύτην ὁ ἐν αὐτῇ ὑπάρχων χαρακτήρ τῆς χαρᾶς. Εἰς τὴν τέχνην τῶν πιστῶν, οἱ ὅποιοι πολλάκις παρεξηγοῦντο ἢ κατεδιώκοντο, δὲν ὑπάρχει ἴχνος θλίψεως, ἀγανακτήσεως, ἐκδικήσεως ἢ τρόμου. Ἡ ἀγιογραφικὴ ἱστορία παρῆεν ἐπίσης θέματα παραστάσεως, θέματα οὕτως εἰπεῖν στερεότυπα, μὲ σκοπὸν πάντοτε συμβολικόν, ὁ δὲ σκοτεινὸς πολλάκις χαρακτήρ τῶν τοιούτων συμβόλων ἀποδεικνύει ὅτι ταῦτα ἐγεννήθησαν ἐν στενῷ κύκλῳ μεμνημένων ἀνθρώπων οὔτινες μόνον τὰ κατελάμβανον. Νέας τέχνης μορφαι δὲν ἐπινοοῦνται, κατὰ προτίμησιν δὲ ἐδίδετο νέα καὶ ἀπρόσφορος ἔννοια εἰς παλαιὰς ἀπεικονίσεις, ἐγίνοντο δὲ ἐνίοτε ἀνεκταὶ καὶ ἀνευ σημασίας αἱ εἰδωλολατρικαὶ παραστάσεις, ὁσάκις δὲν προσέκρουεν εἰς αὐτὰς ἡ χριστιανικὴ πίστις. Ἡ τοιαύτη μεταχειρίσις τῆς ἀρχαιότητος εἶχεν ἐνίοτε πολλὴν διάδοσιν, ὅπως λόγου χάριν εἶναι τὸ γνωστὸν ἐκεῖνο μωσαϊκὸν τὸ χρησιμεῖον ὡς κόσμημα τοῦ δαπέδου, εἰς τὸ ὁποῖον ἐν τῇ μέσῳ ἐνὸς στεφάνου, ὃν περιβάλλουσιν ἀπεσπασμένοι κλάδοι, ἀναγινώσκειται ἐν τετραγωνικῷ πλαίσιῳ ἡ ἐξῆς

ἐπιγραφῆ, ἣτις ἀρμόζει εἰς δύστροπον στωικὸν μᾶλλον ἢ εἰς ταπεινόφρονα χριστιανόν· «Ὁ δίκαιος ἑαυτῷ νόμος».

Αἱ ὀλίγαι αὐταὶ παρατηρήσεις περὶ τῆς ἀρχηγόνου χριστιανικῆς τέχνης, ἣτις ἔμελλε μετ' ὀλίγον ἐντελῶς νὰ ἐκλείψῃ ἐν τῇ Δύσει ὁμοῦ μετὰ τοῦ κλασσικοῦ πολιτισμοῦ, ἦσαν ἀναγκαῖαι ἵνα σαφέστερον καταδειχθῇ διὰ τῆς ἀντιθέσεως, διὰ τὰ αἰ πολιτικὰ μεταβολὰ δὲν ὑπῆρξαν ἐν τῇ Ἀνατολῇ δυσμενεῖς εἰς τὴν καλλιτεχνικὴν ἀναγέννησιν. Ἐνταῦθα ὁ ἀρχαῖος πολιτισμὸς δὲν ἐξηφανίσθη, τοῦναντίον μάλιστα ἀνεπτύχθη, ἀλλὰ προσλαβὼν ὅμως μίαν κατεύθυνσιν πρὸς τὴν ὁποίαν μόλις ἀρχίζει νὰ κατατοπίζεται κατὰ τὴν κλασσικὴν ἀρχαιότητα. Ἡ τέχνη τῶν χριστιανῶν δὲν εἶναι πλέον ἢ ἑκφρασις τῶν αἰσθημάτων μιᾶς ἐλευθέρας κοινότητος, κατ' ἀρχὰς μὲν καταδιωκομένης, βραδύτερον δὲ σιωπηλῶς ἀνεκτῆς, ἀλλ' εἶναι τῶρα ὑπηρετικὴ μιᾶς Ἐκκλησίας τῆς ὁποίας ἡ διδασκαλία προσλαμβάνει ἀπὸ ἡμέρας εἰς ἡμέραν πλειότερον τὸν τύπον ἑνὸς συστήματος στερεῶς ἰδρυμένου· ὁ συμβολισμὸς τίθεται ἐν δευτέρᾳ μορῇ, ἡ δὲ τέχνη τῆς θριαμβευούσης Ἐκκλησίας ἢ φαιδρὰ τέχνη ἢ ᾄδουσα τὰ ἐπινίκια, ἀποβαίνει ἱστορικὴ καὶ δογματικὴ.

Εἶναι δὲ αὐτόδηλον ὅτι ὅπου κυρίως συνεκεντρώτο ἡ δύναμις τοῦ κράτους, ἐκεῖ κατ' ἐξοχὴν ἐκδηλοῦται καὶ ἡ τέχνη. Ὁ χριστιανισμὸς ἐγενήθη ἐν τῇ Ἀνατολῇ, διὰ τοῦτο δὲ καὶ κατ' ἀρχὰς ἡ Ἀντιόχεια καὶ ἡ Ἀλεξάνδρεια εἶχον, ὑπὸ τὴν ἐποψὴν τοῦ νέου συστήματος, μεγαλυτέραν σημασίαν τῆς ἀρτιγεννήτου πρωτεύουσας, ἀλλ' ἤδη ἀπὸ τοῦ τετάρτου αἰῶνος ἀναπτύσσεται ἐν τῇ Μικρᾷ Ἀσίᾳ καὶ παρὰ τὸν Βόσπορον μίαν ἰδιαιτέρα τέχνη, ὀλιγώτερον ἀπλῆ τῆς ἐν τῇ Δύσει.

Τὰ στοιχεῖα ἐξ ὧν προήλθεν ἡ βυζαντινὴ τέχνη εἶναι συγχρόνως ἀνατολικὰ καὶ ῥωμαϊκά. Εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς καὶ πρὶν ἢ ἀκόμη συγκεντρωθῇ εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, προσπαθεῖ

πολὺ μᾶλλον νὰ παραστήσῃ τὴν ἱστορίαν μὲ ὄλας αὐτῆς τὰς λεπτομερείας, ἢ νὰ ἐκφράσῃ συμβολικοὺς ὑπαινιγμούς. Ἀντὶ εἰκόνων τυπικῶν, κατὰ τὴν ἀρχαίαν κλασσικὴν τεχντροπλίαν, ἀναφαίνεται μία ἀντίληψις πραγματισμοῦ, ἣτις καὶ αὐτὴ ἔμελλε σὺν τῷ χρόνῳ νὰ ἀποκρυσταλλωθῇ πάλιν εἰς σχηματικὰς, ἤτοι τυπικὰς ἀναπαραστάσεις. Τὸ ὑψηλὸν ἀνάστημα τῶν παρισταμένων προσώπων, τὰ κινήματα αὐτῶν, αἱ στάσεις τῶν, τὰ πάντα προαγγέλλουσιν ἐνωρὶς ἤδη μίαν τάσιν πρὸς τὴν πομπικὴν μεγαλοπρέπειαν. Τίνες εἶναι οἱ παράγοντες οὗ συντελέσαντες εἰς τοῦτο; Δὲν εἶναι εὐκόλον νὰ ἀποκριθῇ τις εἰς τὸ ἐρώτημα, διότι ἀτελῶς μόνον μέχρι τοῦδε εἶναι γνωστὰ τὰ μνημεῖα τῆς Συρίας καὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας.

Τὸ σχέδιον τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐξεπονήθη κατὰ τὸ δυνατόν ὁμοίωτατον πρὸς τὸ τῆς Ῥώμης, μὲ τὴν διαίρεσιν τῆς πόλεως εἰς δεκατέσσαρα τμήματα, μὲ τὸν ἰππόδρομον, μὲ τὰς ἀγοράς, ἀλλ' ὅμως αἱ κυριώταται ὁδοὶ εἶχον, ὅπως εἰς τὰς πόλεις τῆς Συρίας, κίονστοιχίας ἔνθεν καὶ ἔνθεν. αἱ δὲ μεγάλαι δεξαμεναὶ αὐτῆς κατασκευάσθησαν κατὰ τὸ αὐτὸ σύστημα καθ' ὃ καὶ αἱ τῆς Ἀλεξανδρείας.

Πολὺ ὀλίγα πράγματα γινώσκουμεν περὶ τῶν παλατιῶν καὶ τῶν ἰδιωτικῶν οἰκοδομημάτων τὰ ὁποῖα ἐκτίσθησαν κατὰ τοὺς πρώτους μετὰ τὸν Κωνσταντῖνον αἰῶνας, ἀλλὰ δυνάμεθα μετὰ πολλῆς πιθανότητος νὰ ἀποφανθῶμεν ὅτι εἶχον ῥωμαϊκὴν καὶ τὴν ἐσωτερικὴν διάταξιν καὶ τὴν τέχνην τῆς κατασκευῆς. Τοῦναντίον εὐκόλως δυνάμεθα νὰ κρίνωμεν περὶ τῶν συγχρόνων ἐκκλησιῶν, διότι καὶ σήμερον ἀκόμη θαυμάζομεν ἐν τῷ ἀρχικῷ τῆς σχήματι, τὸ ὅποιον σχεδὸν ἔμεινεν ἀνέπαφον, τὴν Ἁγίαν Σοφίαν, ἐν ἑκ τῶν ἀρχιτεκτονικῶν δημιουργημάτων τὰ ὁποῖα ἐμποιοῦσι μεγίστην ἐντύπωσιν εἰς τὸν θεατὴν. Ἡ βασιλικὴ ἢ κτισθεῖσα ὑπὸ τοῦ Κωνσταντῖνου καὶ πολλάκις ὑπὸ τῶν δια-

δόχων αὐτοῦ ἐπισκευασθεῖσα (ιδ. σ. 6—7) ἐδείκνυεν ἤδη διὰ τοῦ κοσμοῦντος αὐτὴν ἐξόχου μωσαϊκοῦ τὸν χαρακτήρα τῆς νέας περιόδου, παραβαλλομένη ὅμως πρὸς τὸ μέγα ἀρχιτεκτόνημα ὅπερ ἔμελλε νὰ τὴν διαδεχθῆ πόσον ἐλεεινὴν ὄψιν θὰ εἶχεν! Ὅταν κατεκαύθη ὑπὸ πυρκαϊᾶς ἡ ἀρχαία βασιλική, κατὰ τὴν στάσιν τοῦ Νίκα (ιδ. σ. 42), ὁ Ἰουστινιανὸς ἔκτισε μίαν ἐκκλησίαν ἣτις ὄχι μόνον ἔμελλε νὰ ὑπερβῆ εἰς κάλλος καὶ λαμπρότητα πάντας τοὺς ναοὺς τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἀλλὰ νὰ εἶναι καὶ τὸ μεγαλοπρεπέστατον μνημεῖον καθ' ὅλην τὴν ἀπέραντον ἐπικράτειαν. Ἐδαπανήθησαν δὲ ἀνυπολόγιστα ποσά, τόσον ὥστε ἐδέησε νὰ ἐπιβληθῶσι νέοι φόροι· μόνον διὰ τὸν περίτεχνον ἄμβωνα ἐξωδεύθησαν ὅλα τὰ εἰσοδήματα τὰ ἐπὶ ἓν ἔτος εἰσρέοντα εἰς τὸ δημόσιον ταμεῖον ἐκ τῆς Αἰγύπτου. Πανταχόθεν ἐκομίζοντο εἰς τὴν πρωτεύουσαν εἰσφοραὶ εἰς χρήματα ἢ εἰς ὑλικά οἰκοδομῆς, παρεχόμενα ὑπὸ ἰδιωτῶν.

Ἡ Ἁγία Σοφία εἶναι ἐκκλησία θολωτὴ τῆς ὁποίας τὸ ἔξωθεν ὄρατον μέρος ὑπῆρξεν ἀνέκαθεν τὸ ὀλιγώτερον σημαντικὸν καὶ πρὶν ἢ ἀκόμη κτισθῶσι τὰ ἀντερείσματα καὶ οἱ τουρκικοὶ μιναρῆδες οἵτινες ἐμποδίζουσι νῦν τὸν θεατὴν νὰ παρακολουθῆ ἐκ τῶν ἔξω τὰς γραμμὰς τοῦ ὄλου μνημείου. Εἰς τοὺς ἀρχαίους ναοὺς τῶν Ἑλλήνων τὸ ἐξωτερικὸν εἶχε τὴν τούλαχιστον σημασίαν ὄσσην καὶ τὸ ἐσωτερικόν, ἀλλὰ τῶν χριστιανικῶν ἐκκλησιῶν ἡ διάταξις εἶναι διάφορος, ὁ δὲ λόγος εἶναι ὅτι ὁ ἱερεὺς τῶν Ἑλλήνων, ὅπως καὶ τῶν Ῥωμαίων, ἐτέλει τὰς θυσίας ὄχι ἐν τῷ ναῷ, ἀλλὰ πρὸ τοῦ ναοῦ, περικυκλούμενος ὑπὸ τοῦ πλήθους καὶ ἐστραμμένος πρὸς ἀνατολάς, ἐν ᾧ αἱ χριστιανικαὶ τελεταὶ γίνονται πᾶσαι ἐντὸς τῆς ἐκκλησίας καὶ ὅταν ὁ ἱερεὺς τελῆ τὴν ἀναίμακτον θυσίαν τῆς λειτουργίας, στρέφεται μὲν ἐπίσης πρὸς ἀνατολάς, ἀλλ' ἔχει ὀπισθεν αὐτοῦ τοὺς πιστοὺς. Ἡ διαφορὰ αὕτη μεταξὺ τῶν δύο θρησκευμάτων ἐξηγεῖ

καὶ τὸν λόγον δι' ὃν δὲν ἠδύναντο νὰ μετατραπῶσιν εἰς ἐκκλησίας χριστιανικὰς εἰμὴ ἐκεῖνοι ἐκ τῶν παλαιῶν ναῶν οἵτινες εἶχον μεγαλυτέρας ὁπωσδήποτε διαστάσεις καθὼς καὶ τὴν αἰτίαν διὰ τὴν ὁποίαν ἦτο ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀνάγκη νὰ μετατρέπηται ἡ εἴσοδος ἀπ' ἀνατολῶν πρὸς δυσμάς. Τοῦτο λόγου χάριν συνέβη ὅταν ὁ Παρθενὸν μετεβλήθη εἰς ἐκκλησίαν τῆς Παναγίας. Ἐκ δὲ τῆς μεταβολῆς ταύτης τῶν ἰδεῶν τῆς ἀναφερομένης εἰς τὴν λατρείαν ἐννοοῦμεν διὰ τί ὁ λαμπρὸς διάκοσμος τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων τοῦ ναοῦ εἶχε παρὰ τοῖς ἔθνικοις πολὺ περισσώτερον λόγον ἢ ἐν ταῖς ἐκκλησίαις τῶν χριστιανῶν.

Ἐν τῷ μέσῳ τῆς Ἁγίας Σοφίας ὑφθύνονται τέσσαρες γιγάντειοι στῦλοι συνδέμενοι πρὸς ἀλλήλους δι' ἀψίδων, ὧν ἐκάστη ἀπέχει ὑπὲρ τὰ εἴκοσι μέτρα ἀπὸ τοῦ ἐξωτερικοῦ τοίχου τῆς ἐκκλησίας. Ὑπεράνω τοῦ τετραγώνου τούτου ἀνεπετάσθη ὁ θόλος, τοῦ ὁποίου ὁ κάτω γῦρος ἀπτεται τῆς κορυφῆς τῶν ἀψίδων καὶ πρὸς τούτοις ἐρείδεται ἐπὶ τῆς βάσεως τῶν κοίλων σφαιρικῶν τριγῶνων ἅτινα συνδέουσι τὰς ἀψίδας πρὸς ἀλλήλας. Διὰ τῶν ὑποθολωμάτων (pendentifs) τούτων δίδεται ἡ λύσις εἰς τὸ ἀρχιτεκτονικὸν πρόβλημα τὸ συνιστάμενον εἰς τὴν οἰκοδομὴν ἐνὸς κυκλικοῦ θόλου ἐπὶ μιᾶς ὀρθογωνίου ἐπιφανείας.

Ὁ θόλος ὑψοῦται ἐλαφρὸς εἰς τὸν ἀέρα, ἐξ ὧν δὲ σχεδὸν τῶν μερῶν τῆς ἐκκλησίας δύναται ὁ θεατὴς νὰ παρακολουθῆ μέχρι τῆς κορυφῆς τὰς καμπύλας γραμμὰς του. Πρὸς τὸ ἀνατολικὸν καὶ πρὸς τὸ δυτικὸν μέρος τοῦ κυρίου τούτου θόλου ὑπάρχουσι προσεκτισμένα δύο μεγάλα ἡμιθόλια, ὧν ἑκάτερον ἔχει δύο κόγχας, προσέτι δὲ ἡ ἡμικυκλικὴ καμάρα τοῦ ἱεροῦ προεκτείνει πρὸς ἀνατολάς τὸ βάθος τοῦ ὄλου μνημείου. Τοιοῦτοτρόπως ἀπετελέσθη εἰς ἐπιμήκης χώρος ἔχων ἑκατέρωθεν δύο πλαγίους σηκοὺς μὲ δύο πατώματα ἐρειδόμενα ἐπὶ σφαι-

ρικῶν ἀφίδων ἢ μικρῶν θόλων. Πρὸς τὸ δυτικὸν μέρος, ἐγκαρσίως σχετικῶς πρὸς τὴν εἴσοδον, ὑπάρχει διπλοῦς νάρθηξ (ἐπίσης μὲ δύο πατώματα) τοῦ ὁποῦ ἢ δευτέρα στοὰ ἄγει δι' ἑννέα θυρῶν εἰς τὸ κύριον τμήμα τοῦ ναοῦ.

Ὅ,τι κυρίως ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἰουστινιανοῦ εἶχε κοινὸν πρὸς τὴν ἀρχαίαν βασιλικὴν τοῦ Κωνσταντίνου ἦτο ἡ ἔκτασις τοῦ κεντρικοῦ τμήματος καὶ τὸ δεύτερον πάτωμα τῶν πλαγιῶν σηκῶν, διότι πολὺ ἔνωρίς ἤδη εἶχεν ἐπικρατήσῃ ἐν τῇ Ἀνατολῇ ἡ συνήθεια νὰ ἔχωσιν ἐκεῖ ἰδίαν καὶ χωριστὴν θέσιν αἱ γυναῖκες, ὅ,τι δὲ κυρίως διέκρινεν αὐτὴν ἀπὸ τῶν παλαιότερων ἐκκλησιῶν καὶ τὴν κατέστησε μνημεῖον προωρισμένον νὰ ἐπιδρᾷ ὑπὲρ πᾶν ἄλλο ἐπὶ τῆς κατόπιν ἀρχιτεκτονικῆς εἶναι ὁ μεγαλοφυῆς τρόπος δι' οὗ ἀφ' ἑνὸς μὲν οἱ θόλοι καὶ τὰ ἡμιθόλια συνδυάζονται ὥστε νὰ ἐλκύωσι τὸ βλέμμα πρὸς τὰ ἄνω, ἀφ' ἑτέρου δέ, τήρουμένου πάντοτε τοῦ ὀρθογωνίου σχήματος τοῦ ἀπαιτουμένου διὰ τὰς ἀνάγκας τῆς λατρείας, δημιουργεῖται ἐν κέντρον φωτὸς καὶ ἀέρος, ὅπως μία ἐξαίδρα εἰς τὸ δάσος.

Ὅταν βλέπη τις διὰ πρώτην φοράν τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Ἁγίου Πέτρου τῆς Ῥώμης, μὲ τὴν βαρεῖάν της μεγαλοπρέπειαν, ἀσχημιζομένην εἰς πολλὰ μέρη ὑπὸ ματαίων ἐπιταφίων μνημείων, δὲν φαντάζεται ὅτι ἔχει ἐνώπιόν του τὴν μεγαλυτέραν ἐκκλησίαν τῆς χριστιανοσύνης. Πρέπει νὰ συγκρίνη πρὸς τὸ σύνολον τινὰ ἐκ τῶν τμημάτων, ὧν εἶναι ἐκ πρώτης ὄψεως αἰσθηταὶ αἱ διαστάσεις, ὅπως ἀντιληφθῇ τὰς γιγαντείους ἀναλογίας τῶν μαρμαρίνων διαδρόμων, καὶ πρέπει πάλιν ἐπὶ τινὰ χρόνον τὰ πάντα νὰ ἐξετάσῃ, ὅπως παρατηρήσῃ πόσον εἶναι μεγαλοπρεπῆς ὁ θόλος. Τότε μόνον θὰ ἀποδοκιμάσῃ τοὺς λόγους τοῦ Berlioz, ὅστις ὀνομάζει τὴν ἐκκλησίαν τὴν κτισθεῖσαν ἐπὶ τοῦ τάφου τοῦ σεπτοτάτου τῶν Ἀποστόλων

« τὴν εὐρυτάτην αἴθουσαν συναναστροφῆς τοῦ κόσμου ».

Ἄπ' ἐναντίας δὲ ἡ ἐσωτερικὴ θεὰ τῆς Ἁγίας Σοφίας ἀμέσως κάμνει βαθεῖαν καὶ ἐπιβλητικὴν ἐντύπωσιν εἰς τὸν θεατὴν, μόνον δὲ μετὰ ὥραν πολλὴν ἔρχεται ἡ ἀπογοήτευσις ἕνεκα τῶν εἰς τὰ ἄκρα τῶν ὑποθολωμάτων τουρκικῶν χαρακτήρων καὶ τοῦ ραβδωτοῦ τάπητος ὅστις καλύπτει τὸ ἔδαφος. Ἄλλ' ἂν ἡ ἐντύπωσις τὴν ὁποῖαν ἐμποιεῖ ἡ Ἁγία Σοφία εἶναι καὶ σήμερον τόσον ἰσχυρὰ ὅσον καὶ κατὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους, πάντως ὅμως εἶναι ἄλλης φύσεως ἐντύπωσις. Οἱ Μουσουλμάνοι ἐξηφάνισαν τὸν πλούσιον διάκοσμον τῶν τοίχων καὶ τοῦ δαπέδου, αἱ ἄγιοι τράπεζαι δὲν ὑπάρχουσι πλέον, σκευὴ δὲ καὶ ἔπιπλα τῆς ἐκκλησίας ἐξέλιπον σχεδὸν ἐξ ὀλοκλήρου. Ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν εἰσέρχεται πιστὸς Μουσουλμάνος, ὅστις, ἀφ' οὗ ἐκτελέσῃ τὸν ὄρισμένον καθαρμόν, γονυπετεῖ καὶ προσεύχεται εἰς τὸν Θεόν, τὸν ὅποιον οὔτε εἰκὼν οὐδεμία οὔτε σύμβολον ἐκπροσωπεῖ. Ὁ χρόνος ἡμαύρωσε τὴν λαμπρότητα τῶν τοίχων διὰ μιᾶς ἐλαφροῦς λευκοφαίου ἀποχρώσεως, ἣτις ὁμοῦ μὲ τὴν αὐστηρὰν κενότητα τοῦ ναοῦ καὶ τὸν σιωπηλὸν χαρακτήρα τῆς λατρείας ἐπιβάλλει εἰς τὸν Εὐρωπαῖον ἐπισκέπτην βαθὺ αἶσθημα εὐλαβείας πρὸς τὸ μέγα μυστήριον τὸ ὅποιον ἐδημιούργησε καὶ συνετήρησε τὸ μνημεῖον τοῦτο, τὸν παρακολουθεῖ δὲ ἀπερχόμενον ἐκεῖθεν ἡ ἀνάμνησις ὅτι ἐπεσκέφθη κάτι τι ἀπείρως λεπτὸν καὶ ἀπείρως ὑψηλόν. Ἄλλὰ πόσον διάφορα θὰ ἦσαν τὰ πράγματα κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους! Οἱ τοῖχοι ἐκαλύπτοντο τοῦλάχιστον ὑπὸ πολυχρῶμων μαρμάρων ὅπου θὰ ὑπῆρχον μωσαϊκὰ ἀπαθανατίζοντα ἐπὶ χρυσοῦ ἢ βαθυκυάνου ἔδαφους τὴν λαμπρότητα τῆς πίστεως καὶ τῆς ἐκκλησίας, τὴν ἱστορίαν αὐτῆς καὶ τὰς μεγάλας πράξεις τῆς Παλαιᾶς καὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης, εἰς ἃς ὄφειλε τὴν ὑπαρξίν της. Εἰς τὸν νάρθηκα ὑπεράνω τῆς κυρίας εἰσόδου ὁ Σωτήρ, περι-

θεδλημένοις ἱμάτιον ἐκ λευκῆς μετάξης, ἐκάθητο ἐπὶ τοῦ αὐτοκρατορικοῦ του θρόνου, ὁ δὲ προσδλέπων πρὸς αὐτὸν ἔχοντα ὑψωμένον τὸν μέσον δάκτυλον τῆς δεξιᾶς χειρὸς ἀνεγνώριζεν ἀμέσως ὅτι ἦτο ἡ υπερτάτη σοφία, ὁ *Δόγος*· παρὰ τοὺς πόδας αὐτοῦ προσήυχετο εἰς αὐτοκράτωρ γονυπετής. Οἱ θόλοι καὶ αἱ ἀψίδες αἱ υποβαστάζουσαι τοὺς πλαγίους σηκοὺς ἔχουσι παράθυρα ὧν ὁ ἀριθμὸς ἐκπλήσσει σήμερον τὸν ἐπισκέπτην, ἀλλ' ὅστις ὅμως ἦτο τότε ἀναγκαῖος ἵνα ὑπάρχη ἀρκετὸν φῶς καὶ γίνωνται εἰς τοὺς χριστιανοὺς ὄραται αἱ εἰκόνες αἱ παριστανόμεναι διὰ τῶν μωσαϊκῶν. Ἐπὶ τῆς ἁγίας τραπέζης ἔστιλθε πανταχοῦ ὁ χρυσὸς καὶ οἱ πολύτιμοι λίθοι. Ἐν τῷ μέσῳ τῆς ἐκκλησίας ὑψοῦτο ὁ ἄμδων, μαρμάρινος μὲ ἀργυρᾶ προσερείσματα. Μεταξὺ τῶν κίωνων ἐκρέμαντο ἀπὸ μακρῶν ἀλύσεων χιλιάδες πολυτίμων κανδηλῶν.

Ὅταν τις εἰσῆρχετο εἰς τὸν ἱερόν τοῦτον ναὸν καὶ κατὰ τὰς ὥρας καθ' ἃς δὲν ἐψάλλοντο ἀκολουθίαι, θὰ ἔμενε βεβαίως ἐκστατικὸς ἐκ τῆς ἐκεῖ ἐπικρατούσης τάξεως καὶ ἐκ τῆς πανταχοῦ διακεχυμένης λαμπρότητος, καὶ ὅμως ἡ ἐντύπωσις προήρχετο ἀσυνειδήτως ἐκ τοῦ αἰσθήματος μᾶλλον τὸ ὅποσον παρήγεν ἡ θριαμβεύουσα Πίστις ἢ ἐκ τῆς μεγαλοπρεπείας τοῦ περιβάλλοντος.

Ἄν τις δεχθῆ ὅτι ἡ ῥωμαϊκὴ τέχνη, ἀφ' οὗ προσκαίρως ἤχημασε κατὰ τοὺς χρόνους τῶν Ἀντωνίωνων, ἀπώλεσεν ἔπειτα τὴν λάμπιν αὐτῆς, δὲν θὰ ἤμπορη νὰ ἐξηγήσῃ πῶς ἐν τῷ μέσῳ τόσον βαθείας παρακμῆς ὑπῆρξε δυνατὸν νὰ δημιουργηθῆ ἐν τοιοῦτον ἀρχιτεκτονικὸν ἀριστούργημα, διότι προφανῶς ἡ Ἁγία Σοφία εἶναι προῖον τῆς κλασικῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Ἡ κατασκευὴ τῶν θόλων δὲν συνδέεται ἄνευ συναφείας πρὸς τοὺς κίονας, ἐξ ἐναντίας δὲ τὰ κιονόκρανα ἐμφαίνουσι μίαν μεταρρύθμισιν ἣτις ἔχει ὀρισμένον σκοπὸν καὶ ἀποδεικνύει μίαν

ὀργανικὴν ἀνάπτυξιν. Ὅταν οἱ κίονες δὲν συνάπτωνται πλέον δι' ἐπιστυλίων, ἀλλὰ χρησιμεύουσιν ὡς στριλίγματα εἰς τὰς ἀψίδας, ἡ ὄθησις πρέπει νὰ μετενεχθῆ πρὸς τὸ μέσον τοῦ κιονοκράνου, πρέπει δὲ ἐπίσης αἱ σπειραιῶν οὐδὲν πλέον βάρος ἐξηγεῖ τὴν κυρτότητα, ἢ νὰ ἐκλείψωσιν ἢ νὰ σκεπασθῶσι δι' ἐνὸς δευτέρου κιονοκράνου υποβαστάζοντος τὰς πρὸς τὰ κάτω ἄκρας τῶν ἀψίδων. Ἀμφότεραι αἱ περιπτώσεις ἐφηρμόσθησαν ἐν τῇ Ἁγίᾳ Σοφίᾳ, οὕτω δὲ βλέπομεν ἀναπτυσσόμενον τὸ νέον οἰκοδομικὸν σύστημα.

Ὅτι σφύζεται ἐκ τῶν ἑκατοντάδων τῶν ἐκκλησιῶν αἰτινες ἐκτίσθησαν ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ δεικνύει σαφῶς ὅτι, ἂν καὶ ἐφηρμόσθη ἡ αὐτὴ ἀρχὴ τῆς θολωτῆς κατασκευῆς, ἡ ἐκτέλεσις ἐγένετο μετὰ μεγίστης ἐλευθερίας. Ὁ Ἁγιὸς Βιτάλιος τῆς Ῥαβέννης λόγου χάριν εἶναι ἐκκλησία θολωτὴ μετὰ υποθολωμάτων, ἀλλὰ σχεδὸν κυκλοτερῆς. Ἡ ἐλευθερία αὕτη καὶ συγχρόνως ἡ ὀργανικὴ ἀνάπτυξις, περὶ ἧς περιοριζόμεθα εἰς τοῦτο μόνον τὸ παράδειγμα, ἀποδεικνύουσιν ὅτι ἡ βυζαντινὴ τέχνη εἶναι τῷ ὄντι ἐξακολούθησις τῆς τέχνης τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Ῥώμης. Ὅσον δὲ καὶ ἂν ἐπαινῆται ἡ δημιουργικὴ δύναμις τῶν ἀρχιτεκτόνων τῆς Ἁγίας Σοφίας, τοῦ Ἀνθεμίου τοῦ Τραλλιανοῦ καὶ τοῦ Ἰσιδώρου τοῦ Μιλησίου, ἡ δημιουργικὴ αὕτη δύναμις δὲν ἐξηγεῖ ἐπαρκῶς τὴν ὑπαρξίν καὶ ἐλευθέραν ἀνάπτυξιν ἐνὸς βυζαντινοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ ρυθμοῦ, ὅπως καὶ ἡ μεγαλοφυΐα ἐνὸς Δάντου ἢ ἐνὸς Σαϊκσπέρου δὲν ἐξηγεῖ τὴν λογοτεχνικὴν ἀνθησίν τῆς Ἰταλίας κατὰ τὸν ἰδ' καὶ ἰε' αἰῶνα ἢ τῆς Ἀγγλίας κατὰ τοὺς χρόνους τῆς βασιλείας Ἐλισάβετ. Κατ' ἀμφοτέρως τὰς περιστάσεις ταύτας ἀναζητοῦμεν τοὺς προδρόμους τοὺς παρασκευάσαντας τὴν ἀνατολήν τῆς νέας περιόδου.

Πῶς ἡ Νέα Ῥώμη ἐφθασεν εἰς τὸν τρόπον τοῦτον τῆς οἰκο-

δομίας, ὅστις ἐξ ὀλοκλήρου στηρίζεται εἰς ἓνα εὐφυῆ ὑπολογισμόν, καθ' ὃν πᾶσα μὲν λεπτομέρεια ἔχει ἀκριδῶς καθωρισμένην λειτουργίαν, τὸ δὲ σύνολον μαρτυρεῖ τὴν ἀγχίναιαν τῶν ἀρχιτεκτόνων; Οἱ ἄμεσοι πρόδρομοι τῶν τεχνιτῶν τοῦ Βυζαντίου δὲν πρέπει νὰ ἀναζητηθῶσιν εἰς τὴν Δύσιν. Εἶναι ἀληθές ὅτι οἱ Ῥωμαῖοι κληρονόμοι τῆς ἀρχαίας ἐγχωρίου τέχνης καὶ ἐμπνεόμενοι συγχρόνως ὑπὸ τῶν διδαγμάτων τῶν Ἑλλήνων καλλιτεχνῶν ἐδείκνυον πολλὴν τόλμην εἰς τὴν κατασκευὴν τῶν θόλων, ἀλλ' ὅμως, ἵνα τοῦτο μόνον περιορισθῶμεν, δὲν ἠδυνήθησαν νὰ κατασκευάσωσιν εἰμῆ κυκλικούς θόλους ἐπὶ ἐπιφανειῶν ἐπίσης κυκλικῶν. Τὸ Πάνθεον τῆς Ῥώμης, οὐτινος ὁ θόλος χρονολογεῖται ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Ἀδριανοῦ, εἶναι τὸ κάλλιστον περὶ τοῦτου Ῥωμαϊκὸν παράδειγμα, ἀλλ' ὁ βαρὺ, ἐκεῖνος λίθινος τροῦλλος τοῦ Πανθέου πόσον εἶναι διάφορος τοῦ θόλου τῆς Ἀγίας Σοφίας, ὁ ὅποτος νομίζεις ὅτι ὑπερίπταται εἰς τὸν ἀέρα!

Καὶ πάλιν λοιπὸν ἡ λύσις τοῦ προβλήματος εὐρίσκειται εἰς τὴν Ἀνατολήν. Τῷ ὄντι δὲ ὁ Vogüé ἀνεκάλυψεν εἰς τὴν Συρίαν πρὸ τριάκοντα πέντε περίπου ἐτῶν τὰ λείψανα πλείστων οἰκοδομημάτων ὧν ἡ ἀρχιτεκτονικὴ παρέχει εἰς ἡμᾶς κατὰ μέγα μέρος τοὺς μέχρι τοῦδε ἑλλείποντας κρίκους τῆς ἀλύσεως. Εἶναι γνωστὸν ὅτι τὸ νότιον μέρος τῆς Συρίας, δηλαδὴ ἡ χώρα ἡ ἐκτεινομένη πρὸς τὰ νοτιοανατολικά τῆς Δαμασκού, ὑπῆρξε κατὰ τὸν δωδέκατον αἰῶνα τὸ κέντρον ἑνὸς ἀκμαίου πολιτισμοῦ, ὅταν ἡ Ῥωμαϊκὴ αὐτοκρατορία κατέκτησεν αὐτὴν προσκομίζουσα ἐκεῖ τὴν τάξιν καὶ τὴν εὐημερίαν. Ἐντὸς ὀλίγου χρόνου ἐκτίσθησαν παλάτια καὶ ναοί, θριαμβευτικαὶ ἀψίδες καὶ ὑδραγωγεῖα καὶ δημόσιοι λουτήρες. Πρὸς οἰκοδομὴν δὲ πάντων τούτων τῶν κτισμάτων καθὼς καὶ τῶν ιδιωτικῶν κατοικιῶν δὲν ἐχρησιμοποιήθησαν ἄλλα ὕλικά πλὴν τοῦ λίθου.

Ἡ χώρα δὲν παρῆχεν οἰκοδομήσιμον ξυλείαν οἵανδῆποτε, οἱ δὲ κάτοικοι ὑπὸ τῆς ἀνάγκης πιεζόμενοι κατεσκεύαζον τὰ πάντα λίθινα καὶ τὰς θύρας ἀκόμη, καθὼς καὶ τὰ ἐρμάρια. Ἡ ἑλλειψὶς λοιπὸν τῆς ξυλείας ἔσχε τὸ σημαντικὸν ἀποτέλεσμα τοῦ νὰ καταστήσῃ αὐτοὺς ἐπιτηδειοτάτους εἰς τὸ νὰ κατασκευάζωσι πάντων τῶν κτισμάτων τὰς στέγας λιθίνας, δηλαδὴ θολωτάς. Ἐκεῖ εὗρεν ὁ Vogüé τὰ πρῶτα δοκίμια τῶν ὑψηλῶν θόλων ἐπὶ ὀρθογωνίων ἐπιφανειῶν καὶ τοιουτοτρόπως ἀνεκάλυψε τὸ μυστικὸν τῶν βυζαντινῶν ὑποθολωμάτων, τῶν ὁποίων ἕως τότε ἠγνοεῖτο ἢ προέλευσις. Ἄλλ' εἰς τὸν Vogüé ὀφείλομεν καὶ μίαν ἄλλην ἀνακάλυψιν, ἀκόμη σπουδαιότεραν ὀλοκλήρον δηλαδὴ σειρὰν μνημείων εἰς τὰ βόρεια τῆς Συρίας, πρὸς νότον τῆς Ἀντιοχείας καὶ τοῦ Χαλεπίου. Ἐκεῖ, εἰς ἕκτασιν ὀλιγωτέραν τῶν πενήκοντα λευγῶν, εὐρίσκονται διεσπαρμέναι πολλαὶ πόλεις ἐγκαταλελειμμέναι ἀπὸ δώδεκα ἤδη αἰῶνων, ἀλλὰ τῶν ὁποίων δυνάμεθα ἀκόμη καθ' ἑλας τὰς λεπτομερείας νὰ μελετήσωμεν τὰς ὁδοὺς, τὰς οἰκίας καὶ τὰς ἐκκλησίας. Πολλαχοῦ κατέπεσαν ὑπὸ σεισμῶν οἱ κίονες καὶ οἱ θόλοι, ἀλλ' ὁ πολιτισμὸς, ὅστις ἐνίοτε εἶναι διὰ τὰ ἀρχαῖα κτίσματα καταστρεπτικώτερος τοῦ χρόνου, ἐκεῖ δὲν ἔβλαψε, διότι οἱ κάτοικοι ὀλίγων χωριδίων ἐμφωλευόντων εἰς τὰ ἐρείπια, ἀφήρσαν πρὸς ἴδιαν χρῆσιν μόνον τὴν ἐλαχίστην ξυλείαν ἣτις περιείχετο εἰς τὰ παλαιὰ οἰκοδομήματα. Διεσώθησαν λοιπὸν αἱ ἀρχαῖαι ἐκεῖναι πόλεις, διότι τὴν Ῥωμαϊκὴν διοικήσιν διεδέχθη κεντρικὴ ἐξουσία ἀσθενεστάτη, μὴ ἔχουσα τὴν δύναμιν νὰ ἐνεργῇ εἰς χώραν τόσον πολὺ ἀπέχουσαν ἀπὸ τῆς παραλίας, διὰ τοῦτο δὲ καὶ κατέλαβεν αὐτὴν ἡ ἐρήμωσις.

Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν περὶ ὧν ὁ λόγος ἐρείπιων εἶναι παρεμφερὴς μὲν πρὸς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν τῆς μεσημβρινῆς Συρίας, ἀλλὰ προσηρμοσμένη εἰς τὰς ἀνάγκας χριστιανικῆς κοι-

ωνίας, τάσσεται δὲ μεταξύ τοῦ τετάρτου καὶ τοῦ ἑβδομοῦ αἰῶνος. Μετὰ τὴν ἐπικράτησιν τῆς νέας θρησκείας κτίζονται πολλαχοῦ λαμπραὶ ἐκκλησίαι καὶ ἀξιόλογοι τάφοι. Μεγάλαι κατοικίαι κοσμοῦνται διὰ βητῶν τῆς Ἁγίας Γραφῆς ἀνὰ πᾶν βῆμα εὐρίσκονται σταυροὶ κεχαραγμένοι ἐπὶ τῶν λιθίνων ὑπερθύρων. Ὑπεράνω ἐνὸς μονογραφήματος τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἀναγινώσκειται ἡ ἐπιγραφή· «Τοῦτο ἐνίκησεν». Εἶναι πραγματοπολίσεις τῆς ὀπτασίας τοῦ Κωνσταντινοῦ.

Ἄνευρίσκομεν λοιπὸν ἐκεῖ πολιτισμὸν ὅστις ὑπὸ πολλὰς ἐπόψεις ὁμοιάζει πρὸς τὸν πολιτισμὸν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, πλὴν μόνον ὅτι ἐκεῖ πολιτικὸς βίος δὲν ἀνεπτύχθη. Ἐπιγραφαὶ ἀναγράφουσαι ψηφίσματα τῆς συγκλήτου ἢ ἀναφέρουσαι δημοσίους λειτουργοὺς δὲν ὑπάρχουσι, ὅπως δὲν ὑπάρχει καὶ ἴχνος θεάτρων ἢ ἵπποδρόμων. Πρὸς τὴν ἔλλειψιν δὲ ταύτην ἐπισήμων ἀναγραφῶν, πρὸς τὴν ἀνυπαρξίαν λαϊκῶν ἐορτῶν καὶ πανηγύρεων, ὅπως εἰς τὰς μεγάλας πόλεις ἀντιστοιχεῖ καὶ τὸ ἐξῆς ἀκόμη γεγονός, ὅτι εἰς τὰ ἐρείπια ἐκεῖνα δὲν ὑπάρχουσι λατινικαὶ ἐπιγραφαί· δύο μόνον συνέλεξεν ὁ Vogüé.

Ἄλλ' ὅτι ὅμως διδάσκουσιν ἡμᾶς τὰ λείψανα ἐκεῖνα ὡς πρὸς τὸν τρόπον τῆς οἰκοδομίας καὶ τῆς διακοσμῆσεως τῶν διαφόρων μνημείων συμφωνεῖ πρὸς ὅ,τι γινώσκουμεν ἢ δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν περὶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως κατὰ τὸν τέταρτον, τὸν πέμπτον καὶ τὸν ἕκτον αἰῶνα. Ἡ μεγαλυτέρα εὐζωία τῶν ἀνατολικῶν ἐπαρχιῶν κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκεῖνην ἐξηγεῖ καὶ τὴν ὑπερέρησιν αὐτῶν κατὰ τὴν καλλιτεχνικὴν ἀνάπτυξιν.

Αἱ ἐγκαταλελειμμένα πόλεις τῆς Συρίας δὲν διεφώτισαν ἀκόμη εἰμὴ τινὰ μόνον ἐκ τῶν ζητημάτων τὰ ὅποια γεννᾷ ἡ μελέτη τῶν μνημείων τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἰουστινιανοῦ· ἐνίοτε

δὲ γεννώσιν αὐταὶ καὶ νέα προβλήματα. Οὕτω λόγου χάριν θὰ ἐπεθύμει τις νὰ μάθῃ ποῖα σχέσις ὑπάρχει μεταξύ τῶν θολωτῶν κτισμάτων τῆς Συρίας καὶ τῆς ἀρχαίας τέχνης τῶν Βαβυλωνίων καὶ τῶν Ἀσσυρίων. Δὲν θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ἀνευρεθῇ καὶ εἰς χώραν βορειοτέραν, εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν, ὅ,τι τόσον θαυμασίως ἔνεκα ἐξαιρετικῶν περιστάσεων διετηρήθη ἐν Συρίᾳ; Δὲν ὑπῆρξαν ἄρα γε ἐκεῖ, καὶ δὲν ὑπάρχουσιν ἀκόμη εἰς ἀπομεμακρυσμένην τινὰ γωνίαν ἐρείπια εἰς τὰ ὅποια τὸ σύστημα τῶν ὑποθολωμάτων νὰ καταφαίνεται ἐν ὄλῃ τοῦ τῆ ἀναπτύξει, ὥστε νὰ ἔχωμεν ἐνώπιον ἡμῶν τὰ τελευταῖα παραδείγματα τῆς μεγίστης καὶ καλλίστης τῶν βυζαντινῶν ἐκκλησιῶν; Ἡ Ἁγία Σοφία ἐκτίσθη διὰ πλίνθων καὶ διὰ μιᾶς ἡφαιστειογενοῦς σκληρᾶς πέτρας (πιπερόπετρα), ἐν ᾧ αἱ πόλεις τῆς Συρίας εἶχον οἰκοδομηθῆ ἐκ πελεκητῶν λίθων. Πῶς ἐφηρμόσθη εἰς νέα ὕλικά ἢ τέχνη ἢ εφαρμοζομένη πρότερον εἰς ἄλλα; Κατὰ πόσον ἐνέχονται εἰς τοῦτο οἱ Ῥωμαῖοι; Δὲν εἶναι ὀρθὸν νὰ υποθέσωμεν ὅτι δὲν πρέπει νὰ ἀποδοθῇ εἰς ἀπλὴν σύμπτωσιν ὅτι ἀμφοτέροι οἱ ἀρχιτέκτονες τῆς Ἁγίας Σοφίας κατήγοντο ἐκ τῆς μικρᾶς Ἀσίας;

Ἐχομεν τὴν ἐλπίδα ὅτι εἰς τὸ μέλλον θὰ κατορθωθῇ ἡ λύσις τῶν πλειστῶν ἐκ τῶν ζητημάτων τούτων· πρὸς τὸ παρὸν ἀρκεῖ ἢ ὑπόδειξις ὅτι καὶ ὑπὸ ἀρχιτεκτονικὴν ἔποψιν τὸ Βυζάντιον διετήρησε διὰ τὰς ἐπερχομένας γενεὰς τὸν καλλιτεχνικὸν θησαυρὸν ὃν παρέλαβε παρὰ τῶν προηγουμένων περιόδων καὶ ἠδυνήθη μάλιστα νὰ τὸν ἐπαυξήσῃ.

Ἀποβλέποντες μόνον εἰς τὰ ἴχνη τῶν μωσαϊκῶν ἄτινα κοσμοῦσιν ἀκόμη τὴν Ἁγίαν Σοφίαν, οὐδεμίαν εἶναι δυνατόν νὰ σχηματίσωμεν ἰδέαν περὶ τῆς διακοσμητικῆς τέχνης τῶν Βυζαντινῶν, μόνον δὲ ἐκ τῶν μωσαϊκῶν τῆς Ῥαβέννης δυνάμεθα νὰ ἀντιληφθῶμεν πόσον ἡγάπων τὴν μεγαλοπρέπειαν καὶ

πόσον ἐπεθύμουν νὰ εἶναι τὰ ἔργα των διαρκῆ καὶ μνημειακά, ἄλλως δὲν θὰ ἐφιλοτέχνουν ἀντὶ ἀπλῶν ζωγραφιῶν τὰς εἰκόνας ἐκείνας τὰς συγκειμένας ἐκ πολυτίμων ὕλικῶν καὶ τῶν ὁποίων τὰ χρώματα παρατεθειμένα ἄνευ διαμέσων ἀποχρώσεων ἦσαν προωρισμένα νὰ καταπλήττωσι μακρόθεν τὸν θεατὴν. Εἰς τοὺς ναοὺς ὧν ἡ λαμπρότης χρονολογεῖται ἀπὸ τῆς βασιλείας τοῦ Ἰουστινιανοῦ φαίνεται ὁ αὐτοκράτωρ περιεστοιχισμένος ὑπὸ τῶν αὐλικῶν του προσφέρων δῶρα εἰς τὴν ἐκκλησίαν, ἐν ᾗ ἡ αὐτοκράτειρα προβαίνει σεμνοπρεπῶς μετὰ τῶν περὶ αὐτὴν κυριῶν· τὰ ἱμάτια αὐτῆς εἶναι κατὰ μέρη χρυσοῦ καὶ λίθων πολυτίμων, εἰς δὲ τὴν κόμην τῆς ὄρμοι μαργαριτῶν περιπλέκονται περὶ τὸ ὑψηλὸν διάδημα καταπίπτου-τες ἔπειτα ἐπὶ τῶν ὤμων, αἱ μακρὰ ἐσθῆτες εἶναι κεντη-μένα διὰ συμμετρικῶν κοσμημάτων, ἡ δὲ ἐσθῆς τῆς βασιλισ-σης ἔχει κεντημένην πρὸς τὰ κράσπεδα τὴν προσκύνησιν τῶν μάγων. Ἐν τῇ κεντρικῇ σικῷ τῆς ἐκκλησίας τοῦ Σάν Ἀπολ-λινάρε Νουόβο ἐκτυλίσσεται εἰς τὸ ἐπάνω μέρος τῶν τοίχων μία μεγαλοπρεπῆς πομπὴ ἁγίων, οἷτινες, ἂν καὶ κρατοῦσιν ἀνὰ χεῖρας στεφάνους μαρτύρων, δὲν εἶναι διόλου κατώτεροι κατὰ τὴν λαμπρότητα τῆς περιβολῆς πρὸς τὴν αὐτοκρατορικὴν πομπὴν τῶν ἄλλων ἐκκλησιῶν.

Καὶ ἡ γλυπτικὴ ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον συντελεῖ εἰς τὴν διακόσμησιν. Ὁ χριστιανισμὸς ὀλίγην ἀπέδιδε σημασίαν εἰς τὴν φυσικὴν καλλονὴν τοῦ ἀνθρώπου, ἥδη δὲ ἀπὸ τῶν ἀρ-χαιοτέρων χρόνων ἐκκλησιαστικοὶ ἄνδρες μετὰ πεποιθήσεως ὑπεστήριξαν ὅτι ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς δὲν ἦτο καλὸς τὴν ὄψιν. Διὰ τοῦτο δὲ βλέπομεν ἐκ τῶν ὀλίγων σφισσομένων ἀγαλμάτων τῆς ἀκμῆς τῆς βυζαντινῆς τέχνης, ὅτι οἱ καλλιτέχνηαι δὲν ἀποδίδουσι καλῶς εἰμὴ τὰς κοινοτάτας τῶν στάσεων καὶ τὸν συνηθέστατον καὶ τετριμμένον τρόπον τῆς πτυχώσεως τῶν

ἱματίων. Ὅσακις δὲ θέλουσι νὰ δημιουργήσωσι γλυπτικὰ ἔργα προσωπικῆς ἐμπνεύσεως, δὲν παράγουσιν εἰμὴ ἀπειρόκαλα καὶ ἀδέξια ἀπεικασματα· μόνον τὰ πρόσωπα ἔχουσιν ὅπωςδῆποτε ἀτομικὸν χαρακτήρα, ἐξ ἐπιδράσεως ἴσως τῶν ἐλληνικῶν παρα-δόσεων τῶν σχετικῶν πρὸς τὴν προσωπογραφικὴν τέχνην.

Ἐνεκα δὲ τῶν παλαιότερων τούτων ὑποδειγμάτων, καθὼς καὶ ἔνεκα τοῦ ἰδιαίτερου χαρακτήρος τὸν ὅποτον ἔχει ἡ βυζαν-τινὴ τέχνη, οἱ γλύπται, μὴ αἰσθανόμενοι τὴν ἀνάγκην νὰ σπου-δάσωσι κατὰ βάθος τὸ ἀνθρώπινον σῶμα καὶ καθιστάμενοι διὰ τοῦτο ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον ἀνίκανοι πρὸς τὴν τοιαύτην ἐργασίαν, συνεχέντρωσαν ὅλας αὐτῶν τὰς δυνάμεις εἰς τὴν φιλοτέχνησιν τοῦ κοσμητικοῦ μόνον μέρους τῶν καλλιτεχνη-μάτων, δι' ὃ καὶ εἰς τοῦτο κυρίως συνίσταται ἡ καλλίστη αὐτῶν ἐπιτυχία. Ἐφιλοτέχνησαν φυσικώτατα τὰ ἄνθη καὶ τὰ φύλλα· αἱ δὲ παραστάσεις τὰς ὁποίας βλέπομεν εἰς τὰ γλυπτικὰ ἔργα τῆς Συρίας, τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ τῆς Ῥώμης, ἀπὸ τοῦ δευτέρου μέχρι τοῦ τετάρτου αἰῶνος, προσέλαβον νέαν ζωὴν ἐφαρμοζόμεναι εἰς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν τοῦ Βυζαντίου.

Θὰ λάβωμεν ἀφορμὴν νὰ πραγματευθῶμεν διεξοδικώτερον κατωτέρω περὶ τῆς μικρογραφίας ἢ μινουγραφίας (miniature), ἣτις εἶναι ἀναντιρρήτως μία τῶν χαρακτηριστικώτα-των φανερώσεων τοῦ καλλιτεχνικοῦ βίου τῶν Βυζαντινῶν, καθὼς καὶ περὶ τῆς χρυσοχοϊκῆς, εἰς τὴν ὁποίαν ἐπίσης οἱ Βυζαντινοὶ διέπρεψαν. Ἡ μελέτη τῆς μικρογραφίας καὶ τῆς χρυσοχοϊκῆς ἔχουσι μεγίστην σημασίαν ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς ἀναπτύξεως τῆς τέχνης, διὰ τοῦτο δὲ νομίζομεν καλύτερον νὰ πραγματευθῶμεν περὶ αὐτῶν κατόπιν συστηματικώτερον. Ἄλλ' ὅπως δώσωμεν σαφῆ ἔννοιαν, ὡς συμπέρασμα τρόπον τινὰ τῶν ἀνωτέρω λεχθέντων, περὶ τῆς καλλιτεχνικῆς τῶν Βυζαν-τινῶν ἀντιλήψεως, ἣτις, ἀφοῦ πλέον ἐσχηματίσθη καὶ ἐστε-

πρώτη, διατηρήθη ἔπειτα ἐπὶ αἰῶνας, δυνάμεθα ἀντὶ τῆς διαδοχικῆς ἐξετάσεως τῶν σφζομένων λειψάνων τοῦ παρελθόντος νὰ μελετήσωμεν μᾶλλον ὅ,τι καὶ σήμερον ἀκόμη ὑφίσταται εἰς ἓν περιβάλλον τὸ ὁποῖον οὐδεμίαν σχεδὸν ἔκτοτε ὑπέστη μεταβολήν, δηλονότι εἰς τὸ Ἅγιον Ὅρος. Ἀφίνοντες λοιπὸν τὴν χρονολογικὴν τάξιν προστρέχομεν ἀπὸ τοῦδε, ὅπως σχιγραφήσωμεν τὸν γενικὸν χαρακτήρα τῆς βυζαντινῆς τέχνης εἰς τὴν σύγχρονον ἐκείνην πηγὴν.

Τὸ Ἅγιον Ὅρος κατοικεῖται σχεδὸν ἀποκλειστικῶς ὑπὸ ἑξ̄ χιλιάδων καλογήρων, οἵτινες κατανέμονται εἰς πολυάριθμα μοναστήρια, ὧν τὸ ἀρχαιότατον ἰδρύθη κατὰ τὸν δέκατον αἰῶνα. Οὐδὲν λοιπὸν ἀρχιτεκτόνημα καὶ οὐδὲν κοσμητικὸν ἔργον τοῦ Ἁγίου Ὁρους ἀνέρχεται εἰς τὴν περίοδον τῆς ἀνήσεως τῆς βυζαντινῆς τέχνης, ἐπίσης δὲ οὐδεμίαν ἐκ τῶν εἰκόνων εἶναι παλαιότερα τῶν ἀρχῶν τοῦ δεκάτου τετάρτου αἰῶνος· αἱ πλεῖστα μάλιστα χρονολογοῦνται ἀπὸ τοῦ δεκάτου ἔκτου καὶ ἑφεξῆς. Ὁ ἀεθέρομεν βεβαίως σημαντικὰς διαφορὰς ὡς πρὸς τὰς λεπτομερείας, ἀν ἐσφζοντο ἐκκλησίαι καὶ μοναὶ τοῦ ἔκτου αἰῶνος καὶ πρὸς ἐκείνας παρεβάλλομεν τὰς ὑπαρχούσας ἐκκλησίας καὶ τὰ μοναστήρια τοῦ Ἁγίου Ὁρους, ἀλλὰ καθ' ὅσον ὅμως ἀφορᾷ εἰς τὴν γενικὴν ἔμπνευσιν δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι αἱ δύο περίοδοι θὰ παρεῖχον τὴν αὐτὴν εἰκόνα.

Ὁ ἀποριοισθῶμεν δὲ εἰς τὰς ἐκκλησίας αἵτινες ἀνήκουσιν εἰς μοναστήρια καὶ συνήθως περιχλειόνται ἐντὸς στερεῶν τοίχων, τὰ ὁποῖα περιβάλλουσι τὸ σύνολον τῶν σχετικῶν οἰκοδομῶν. Ἄν τις ἀρχιτέκτων παρίστατο σήμερον εἰς τὴν οἰκοδομὴν ἢ τὴν ἐπισκευὴν μιᾶς ἐκ τῶν ἐκκλησιῶν τούτων, θὰ ἠδύνατο παρακολουθῶν μόνον τὸν τρόπον τῆς ἐργασίας τῶν οἰκοδομῶν πολλὰ νὰ διδαχθῆ περὶ τῆς βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς,

διότι οἱ Ἕλληνες κτίσται τῆς σημερινῆς Τουρκίας τόσον πιστῶς μιμοῦνται τὴν τεχνοτροπίαν τῶν πατέρων των, ὥστε δικαίως ἐλέχθη ὅτι ἡ τέχνη των εἶναι τὸ ἄριστον ἑρμηνευτικὸν ὑπόμνημα τῶν βυζαντινῶν μνημείων.

Αἱ ἐκκλησίαι τοῦ Ἁγίου Ὁρους δὲν ἔχουσι τὴν πολυτέλειαν τῶν ἐκκλησιῶν τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Εὐρίσκονται μὲν πρὸς ἐπίστροφωσιν τοῦ ἐδάφους πολυχρώματα μάρμαρα κοσμούμενα διὰ πολυειδῶν παραστάσεων τοῦ σταυροῦ, ἀλλὰ τῶν μαρμάρων τούτων δὲν γίνεται χρῆσις πρὸς ἐπένδυσιν τῶν τοίχων, ἀν δέ τις θέλῃ νὰ λάβῃ ἔννοιαν τῆς πολυτελείας τῶν μαρμαροκολλήτων τοίχων, δύναται καὶ σήμερον νὰ ἴδῃ λαμπρὸν αὐτῆς παράδειγμα ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τοῦ Παρέντζου τῆς Ἰστροφίας· ἡ ἐκκλησία αὕτη εἶναι τοῦ ἔκτου αἰῶνος. Καὶ μωσαϊκὰ πολύτιμα δὲν ὑπάρχουσιν εἰς τὸ Ἅγιον Ὅρος, μόνον δὲ τῆς παλαιᾶς χρυσοχοικῆς τὰ προϊόντα ἔχουσι μεγάλην ἀγοραίαν ἀξίαν, ἀλλὰ ταῦτα οὐδεμίαν ἔχουσι προθυμίαν οἱ μοναχοὶ νὰ ἐπιδεικνύωσιν εἰς τοὺς ξένους. Ἐν τῇ μελέτῃ ταύτῃ θὰ περιορισθῶμεν εἰς ὅ,τι εἶναι εὐκολώτερον νὰ ἴδῃ τις καὶ νὰ καταλάβῃ, δηλαδὴ εἰς τὰς τοιχογραφίας.

Αἱ ἑλληνικαὶ ἐκκλησίαι δύνανται νὰ διαιρεθῶσιν εἰς τρία μέρη ὑπὸ τὴν ἔποψιν τῆς εὐκολίας ἢ παρέχουσι διὰ τὴν διακόσμησιν· εἰς τὸ ἱερόν ἢ τὸ ἅγιον βῆμα, ὅπου μόνον οἱ ἱερεῖς εἰσέρχονται καὶ τὸ ὁποῖον χωρίζεται ἀπὸ τοῦ σηκοῦ δι' ἐνὸς προσκυνηταρίου, τοῦ *τέμπλου*, ἔχοντος θύρας δι' ὧν γίνεται ἡ εἴσοδος εἰς τὸ ἱερόν, εἰς τὸν σηκὸν μετὰ τοῦ θόλου, πρὸς δυσμὰς, καὶ εἰς τὸν νάρθηκα στενῶς συνδεόμενον πρὸς τὸ ἄλλο μέρος τοῦ ναοῦ, ἀλλὰ καὶ παραλειπόμενον εἰς τινὰς ἐκκλησίας. Ἐπειδὴ δὲ ἕκαστον ἐκ τῶν τριῶν τούτων μερῶν ἔχει ἴδιον προορισμόν, διὰ τοῦτο καὶ αἱ κοσμοῦσαι αὐτὰ εἰκόνες ἔχουσιν εἰδικὰς παραστάσεις. Ὁ ζωγράφος δεσμεύεται ὡς πρὸς τὰ θέ-

ματα τῶν παραστάσεων, ὄχι ἐκ λόγων ἐξωτερικῶν ἢ ὑπὸ τοῦ συρμοῦ, ἀλλ' ἐκ τῶν ἀπαιτήσεων ἃς ἐπιβάλλει εἰς αὐτὸν ὁ προορισμὸς τοῦ τόπου ὃν ἔχει νὰ κοσμήσῃ, τοῦτο ὅμως δὲν ἀποκλείει δι' ἑλοῦ τὴν ἐλευθερίαν ἣς ἔχει ἀνάγκη διὰ νὰ ἀντιληφθῇ καὶ νὰ ἐκτελέσῃ τὸ ἔργον του. Ἐπὶ μακρὸν χρόνον ἐπίστευον οἱ ἐν τῇ δυτικῇ Εὐρώπῃ ὅτι πᾶσα εἰκὼν, πᾶσα μορφή ἦσαν ἐκ τῶν προτέρων διαγεγραμμένα, καὶ ὅτι μέχρι τῶν πτυχῶν τῶν ἱματίων καὶ τοῦ σχήματος τοῦ γενείου, τὰ πάντα ἐξωγραφοῦντο καθ' ὄρισμένους κανόνας. Ἡ γνώμη αὕτη προέρχεται ἐξ ἀμαθείας, διότι παρενόηθη ἐν βιβλίον ἐπιγραφόμενον *Ἐρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς*, ἀνακαλυφθὲν δὲ πρὸ ἐξήκοντα πέντε περίπου ἐτῶν. Τὸ βιβλίον ἐκεῖνο εἶναι μεταγενέστερον νυκτογράφημα ἐνὸς καλογῆρου τοῦ Ἁγίου Ὁρους, ὅστις προσεπάθησε κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ δεκάτου ὀγδόου αἰῶνος νὰ ἀναγράψῃ τὰ τεχνικὰ καὶ θεωρητικὰ διδόμενα τῆς τέχνης του καὶ νὰ συντάξῃ τοιοῦτοτρόπως ἐγχειρίδιον πρὸς χρῆσιν τῶν νεωτέρων συμμοναστῶν καὶ μαθητῶν του.

Μὲ ὅλην λοιπὸν τὴν ὁμοιομορφίαν τοῦ ρυθμοῦ, ἐκάστη ἐκ τῶν εἰκόνων ἔχει καὶ ἰδίαν πρωτοτυπίαν. Ἐπειδὴ δὲ ἀδύνατον εἶναι νὰ ἐξετάσωμεν ἐνταῦθα πάσας ἐν λεπτομερείᾳ, θὰ περιορίσωμεν τὴν ἐξέτασιν εἰς ἐκείνας αἵτινες εἶναι κατ' ἐξοχὴν χαρακτηριστικά.

Ἐν τῇ ἡμικυκλικῇ καμάρα τοῦ ἱεροῦ παρίσταται ἐνθρονισμένη ὑψηλὰ εἰς τὴν τρούλλαν ἡ Θεοτόκος μετὰ τοῦ παιδίου Ἰησοῦ πρόσκυνουμένη ὑπὸ τῶν ἀρχαγγέλων. Κατωτέρω εἶναι ἐξωγραφισμένος ὁ μυστικὸς δεῖπνος. Ὅπως δὲ ὁ ἐπίσκοπος παρὰ τὴν ἁγίαν τράπεζαν δίδει εἰς τοὺς μετ' αὐτοῦ συλλειτουργοῦντας ἱερεῖς τὸ ποτήριον πρὸς μετάληψιν, οὕτω καὶ ἐν τῇ εἰκόνι ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς παρίσταται δις ὡς ἀρχιερεὺς καὶ προσφέρει δεξιὰ μὲν τὸν ἄρτον, ἀριστερὰ δὲ τὸν οἶνον πρὸς τοὺς

ἀποστόλους, οἵτινες προσβλέπουσι πρὸς αὐτὸν διηρημένοι εἰς δύο ομάδας, κάτωθεν δὲ ὑπάρχουσι γεγραμμένα τὰ λόγια τοῦ εἰκοστοῦ ἔκτου κεφαλαίου τοῦ κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγελίου (πρβλ. Μαρκ. 14, 22-24). «Λάβετε, φάγετε· τοῦτό ἐστι τὸ σῶμά μου», «Πίετε ἐξ αὐτοῦ πάντες· τοῦτό ἐστι τὸ αἷμά μου». Τὰ λόγια ταῦτα ἔχων ἐνώπιόν του τὴν εἰκόνα ἀπαγγέλλει καὶ ὁ ἱερεὺς λειτουργῶν πρὸ τῆς ἁγίας τραπέζης, ὅπως ἀπήγγειλεν αὐτὰ ὁ Κύριος. Αἱ μορφαὶ τῶν πατέρων οἵτινες καθώρισαν τὴν λειτουργίαν τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, μάλιστα δὲ τοῦ Βασιλείου τοῦ Μεγάλου καὶ τοῦ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, ἀποτελοῦσι τὸν διάκοσμον τοῦ κάτω μέρους τοῦ τοίχου. Εἰς τὰς δύο πλαγίας κόγχας ὑπάρχει τόπος δι' εἰκόνας τοῦ Χριστοῦ ἐπὶ τοῦ θρόνου καὶ ἐν τῷ τάφῳ, τῆς θυσίας αὐτοῦ ὑπὲρ τῶν ἁμαρτιῶν τοῦ κόσμου, τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ, καὶ δι' ἄλλας ἀκόμη παραστάσεις τῶν μεγάλων γεγονότων τῆς θρησκευτικῆς ἱστορίας τῆς σχετικῆς πρὸς τὴν ἱεροσύνην. Οὕτω δὲ πᾶσαι αἱ εἰκόνες τοῦ μέρους τούτου τῆς ἐκκλησίας ἀποτελοῦσι μίαν παραστατικὴν λειτουργίαν, ἣτις τόσῳ μεγαλυτέραν ἐντύπωσιν κάμνει εἰς τὸν θεατὴν, ὅση περισσότερον ὁ θεατὴς εἶναι ἐντριβῆς περὶ τὴν σημασίαν τῶν ἐκκλησιαστικῶν τελετῶν.

Αἱ προσευχαὶ κατευθύνονται πρὸς τὴν τρούλλαν «Στήριξον τοὺς ὀφθαλμούς σου ἐφ' ἡμᾶς καὶ ἐπὶ τὸν ἅγιον τοῦτον ναόν. Ἐλθέ ἅγιασον ἡμᾶς καὶ λάμψον ἐφ' ἡμᾶς τὸ φῶς τοῦ προσώπου σου.—Ἐκτεινον τὴν χεῖρά σου ἐφ' ἡμᾶς καὶ εὐλόγησον ἡμᾶς». Ταῦτα λέγουσιν αἱ προσευχαὶ τῆς ἐκκλησίας, αἱ δὲ ὀφθαλμοὶ οἱ ἀτενίζοντες πρὸς τὰ ἄνω βλέπουσιν ἐν πάσῃ ἑλληνικῇ ἐκκλησίᾳ εἰς τὴν κορυφὴν τῆς τρούλλας τὸν Παντοκράτορα Ἰησοῦν Χριστόν, κρατοῦντα διὰ τῆς μιᾶς χειρὸς τὸ Εὐαγγέλιον καὶ εὐλογοῦντα διὰ τῆς ἄλλης. Ὁλόκληρον τὸ μέσον τοῦ θόλου κατέχει ἡ εἰκὼν αὕτη, μετὰ τῆς ἐπιγραφῆς

«Ἰησοῦς Χριστὸς ὁ Παντοκράτωρ», γεγραμμένης οὕτως ὥστε νὰ εἶναι εἰς πάντας εὐανάγνωστος. Ἄλλ' αἱ προσευχαὶ τῆς ἐκκλησίας παριστάνουσι τὸν σωτήρα ἐν τῷ μέσῳ τῶν ἀγγέλων· «Κύκλω σου παρίστανται τὰ Σεραφεῖμ καὶ πᾶσαι αἱ δυνάμεις τῶν Οὐρανῶν αἰνοῦσί σε καὶ ψάλλουσι», συμφωνοῦσα δὲ καὶ ἡ τέχνη παριστάνει ἐπίσης ἐπὶ τῆς τρούλλας τὰς ἀσωμάτους δυνάμεις, καὶ πλὴν αὐτῶν τοὺς προφήτας τοὺς προαγγείλαντας τὸν Κύριον, ἐπὶ δὲ τῶν ὑποθολωμάτων (τοῦλάχιστον εἰς τὰς ἐκκλησίας ταύτας, αἵτινες πᾶσαι εἶναι μεταγενέστεραι τοῦ δωδεκάτου αἰῶνος), τοὺς τέσσαρας Εὐαγγελιστάς, οἵτινες ἀνεγνώρισαν εἰς ἡμᾶς τὸν βίον τοῦ Κυρίου.

Ὁ λοιπὸς διαθέσιμος χώρος εἶναι ἀφιερωμένος εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ βίου τοῦ Ἰησοῦ, ὅπως ὁ βίος αὐτοῦ μνημονεύεται κατὰ τὰς μεγάλας ἐκκλησιαστικὰς ἐορτάς. Ἡ γέννησις καὶ ἡ παιδικὴ αὐτοῦ ἡλικία ἄρχονται τῆς σειρᾶς τῶν εἰκόνων ἧτις τελευτᾷ διὰ τοῦ σταυρικοῦ θανάτου. Κατὰ τὴν διαδοχὴν τῶν γεγονότων δὲν τηρεῖται μετὰ πάσης ἀκριβείας ἡ χρονολογικὴ τάξις, ἀλλὰ καὶ δὲν διακόπτεται ἀπλῶς καὶ ὡς ἔτυχεν, ἀλλὰ πάντοτε ἕνεκα λόγων σχετικῶν πρὸς αὐτὴν τὴν εἰκονίζομένην παράστασιν. Ὑπὸ δὲ τὰς εἰκόνας τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἀπεικάζονται κατὰ σειρὰν ἅγιοι οἵτινες δὲν εἶχον ἀνωτέρους ἐκκλησιαστικοὺς βαθμούς, ἢ δὲν ἔλαβον τὸν στέφανον τοῦ μαρτυρίου, διότι πρέπον εἶναι ἢ ἐπὶ γῆς τάξις νὰ ἀνταποκρίνηται πρὸς τὴν τάξιν τὴν ἐν οὐρανῷ.

Ἐν τῷ νάρθηκι αἱ παραστάσεις ἀποδίδουσι συνοπτικώτερον τὰ ἐντὸς τῆς ἐκκλησίας λεπτομερέστερον καὶ ἐν ὄρισμένοις τόποις παριστανόμενα. Ἐκτὸς δὲ τούτου ὑπάρχουσιν ἐκεῖ καὶ εἰκόνες αἵτινες ἐν αὐτῇ τῇ ἐκκλησίᾳ θὰ ἦσαν ἀσυμβίβαστοι πρὸς τὴν υπερτάτην μεγαλοπρέπειαν τῶν οὐρανίων δυνάμεων. Οὕτω λόγου χάριν ἐν τῇ Ἁγίᾳ Σοφίᾳ ὑπῆρχε, καθὼς εἶδο-

μεν, ὑπεράνω τῆς εἰσόδου μωσαϊκῶν τὸ ὅποιον παρίστανε τὸν αὐτοκράτορα, ἀλλ' εἰς τοὺς πόδας τοῦ Ἰησοῦ.

Αἱ δὲ ἀπεσπασμένοι εἰκόνες αἱ ἐκτιθέμεναι εἰς τὴν ἐκκλησίαν εἰς διαφόρους τόπους καὶ κατὰ διαφόρους ἐποχάς, καθὼς καὶ τὰ εἰκονίσματα τοῦ τέμπλου, ὅπερ ἔχει δύο περίπου μέτρων ὕψος, προέρχονται καὶ αὐταὶ ἐκ τῆς ἰδίας ἐμπνεύσεως. Καὶ εἰς αὐτάς φαίνεται ἡ στενὴ σχέσις τῆς κατασκευῆς πρὸς τὴν λατρείαν καὶ τὴν διακόσμησιν. Πολλάκις δὲ ὁ καλλιτέχνης δὲν ὑποχωρεῖ πρὸ οὐδεμιᾶς δυσχερείας θέλων κατὰ γράμμα νὰ παρακολουθήσῃ τὸ λειτουργικὸν τυπηκόν. Ἡ εἰκονογράφῃσις λόγου χάριν τῆς Παναγίας τῆς **Πλατυτέρας** βασίζεται ἐπὶ τοῦ ἐξῆς ὕμνου· «Τὴν σὴν μήτραν θρόνον χερουδικὸν ἐποίησατο καὶ τὴν σὴν γαστέρα **πλατυτέραν** τῶν οὐρανῶν ἀπειργάσατο». Τὴν αὐτὴν ἔννοιαν ἔχει καὶ ὁ ἐξῆς· «Εὐφραίνου ἐπ' αὐτῇ, οὐρανέ· σὲ γὰρ μιμησαμένη τὸν ἐν σοὶ μὴ χωρούμενον Κύριον, ἀστενοχώρητος ἐχώρησεν». Ἡ τέχνη ἀπέδωκε δὲν λέγω τὴν ἰδέαν ταύτην, ἀλλὰ τὰς λέξεις, παραστήσασα τὸν Χριστὸν πρὸ τοῦ σώματος ἢ ἐν τῷ σώματι τῆς Παρθένου, ἧτις ὑψώνει τὰς χεῖρας εἰς προσευχὴν.

Δὲν εἶναι ἄρα γε ὁ αὐτὸς τρόπος τῆς ἀντιλήψεως τῶν Ἑλληνῶν, οἵτινες ἀπὸ τοῦ Σοφοκλέους μέχρι τοῦ Ῥωμανοῦ ἔχουσιν αἰσθητοποιήσῃ οὕτως εἰπεῖν διὰ τοῦ πεζοῦ λόγου τόσα χωρῖα τῆς ποιήσεώς των· Ὁ ἀποδίδων λοιπὸν εἰς τὴν βυζαντινὴν τέχνην χαρακτῆρα μυστικισμοῦ, ἢ ἐπὶ ἐσφαλμένης σημασίας μεταχειρίζεται τὴν λέξιν, ἢ (ὅπως συμβαίνει καὶ εἰς πολλὰ ἄλλα ζητήματα) καλύπτει ὑπὸ ὄνομα, περὶ τοῦ ὁποῦ δὲν ἔχει καὶ αὐτὸς σαφῆ ἰδέαν, τὴν ἰδίαν ἀμάθειαν περὶ τοῦ σκοποῦ ὃν ἐπιδιώκει ἡ τέχνη.

Θὰ ἐξετεινόμεθα πολὺ, ἂν ἠθέλομεν νὰ δεῖξωμεν τὴν ἐπίδρασιν ἣν ἤσκησεν ἡ τέχνη τῶν Βυζαντινῶν ἐπὶ τῆς τέχνης

τῶν ἄλλων ἐθνῶν καὶ κατὰ ταύτην ἀκόμη τὴν πρώτην περίοδον. Γενικῶς μόνον ἄς εἴπωμεν ὅτι εἶναι σήμερον σχεδὸν παρὰ πάντων ἀποδεκτὴ ἡ γνώμη ὅτι πᾶσαι αἱ περὶ τὴν Μεσόγειον χώραν ὑπέστησαν τὴν ἐπίδρασιν ταύτην κατὰ τὴν ἐποχὴν καθ' ἣν ἡ αὐτοκρατορία τοῦ Ἰουστινιανοῦ εἶχε καὶ πάλιν καταστήσῃ τὴν Μεσόγειον ῥωμαϊκὴν λίμνην.

Χωρὶς δὲ νὰ θέλωμεν νὰ λύσωμεν τὸ ἀκανθῶδες ζήτημα, ἂν καὶ πρὸ τοῦ Cimabue¹ ὑπῆρξεν ἐν Ἰταλίᾳ σχολὴ ἐθνικῆς ζωγραφικῆς δύσκολον δὲν εἶναι νὰ καταδειχθῇ ὅτι οἱ καλλιτέχναι τῆς ἐν Ἰταλίᾳ βυζαντινῆς Ἐξάρχιας ὑφίσταντο ἰσχυρὰν τὴν ἐξ Ἀνατολῆς ἐπίδρασιν. Τὰ καλλιτεχνικὰ προϋόντα τὰ εἰσαγόμενα ἐκεῖ ἐκ τῆς ῥωμαϊκῆς Ἀνατολῆς θὰ ἐχρησίμευσαν βεβαίως ὡς παραδείγματα εἰς τοὺς ἀγνώστους ἢ ὀλίγον γνωστοὺς Ἰταλοὺς τεχνίτας. Βραδύτερον ἐπὶ τῆς νοτίου Ἰταλίας ἐφανερῶθη μάλιστα ἡ ἐπενέργεια τοῦ Βυζαντίου.

Ἄλλὰ τὸ λεγόμενον *βυζαντινὸν ζήτημα*, πρὶν ἢ ἀκόμη λάβῃ τὴν ὀριστικὴν αὐτοῦ λύσιν, προσέλαβε νέαν σπουδαιότητα ἀφ' ὅτου ὄχι πρὸ πολλοῦ χρόνου μετὰ προσοχῆς ἐμελετήθησαν τὰ λείψανα τῆς Κοπτικῆς τέχνης καὶ τὰ σφζόμενα ἐρείπια ἀρχαίων χριστιανικῶν ἐκκλησιῶν τὰς βορείου παραλίας τῆς Ἀφρικῆς. Τῆς ἐρεῦνης ταύτης τὰ ἀποτελέσματα φαίνονται ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον ἀποδεικνύοντα πόσον ὑπῆρξε σημαντικὴ ἡ ἐνέργεια τοῦ Βυζαντίου ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς τέχνης.

Δὲν ἐξητάσθῃ ἀκόμη μετὰ τῆς δεούσης ἐπιστάσεως τί ἡ ἀραβικὴ τέχνη ὀφείλει εἰς τοὺς τεχνίτας τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἀλλ' ἕμως δυνάμεθα ἀδιστακτικῶς νὰ ἀποφανθῶμεν, ὅτι ἡ ἀντίληψις τῶν καλλιτεχνῶν τοῦ Βυζαν-

¹ Ἰταλὸς ζωγράφος καὶ ἀρχιτέκτων ἐκ Φλωρεντίας (1240—1302), θεωρούμενος ὡς ἀνακαινιστὴς τῆς ζωγραφικῆς ἐν Ἰταλίᾳ. Σ. Μ.

τίου ὑπῆρξε καὶ ὑπάρχει ἀκόμη καὶ σήμερον ἡ ἐπικρατοῦσα εἰς πάντας τοὺς χριστιανικοὺς λαοὺς τῆς Ἀνατολῆς. Εἰσέδυσε δὲ καὶ πρὸς νότον ἐφ' ὅσον ἐξετάθησαν αἱ πνευματικαὶ κατακτήσεις τῆς ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας. Γάλλος περιηγητὴς εἶδε πρὸ τίνος χρόνου τοιχογραφίας βυζαντινοῦ ῥυθμοῦ εἰς τὰς πρωτογόνους ἐκκλησίας τῆς Ἀδυσσηνίας. Τὰ ἀγιογραφικὰ θέματα ὑπενθυμίζουσι διὰ τοῦ σχήματος, τοῦ χρώματος καὶ τῆς ἐφαρμογῆς τῶν κανόνων τὴν τέχνην τῶν μοναχῶν τοῦ Ἁγίου Ὄρους. Δὲν πρόκειται ἕμως περὶ δουλικῆς ἀπομιμήσεως ὑποδειγμάτων ἀναπαριστανόντων ἀπὸ αἰῶνων τὰς αὐτὰς ὑποθέσεις. Ἀπόδειξις εἶναι ὅτι εἰς ἓνα μέγαν ἐκκλησιαστικὸν πίνακα οὔτινος τὸ δεξιὸν τμήμα παριστάνει εἰς βυζαντινὸν ῥυθμὸν τὴν ἐν Ἀδοῦᾳ νίκην τοῦ Μενελίκ ἐναντίον τῶν Ἰταλῶν διοικουμένων ὑπὸ τοῦ στρατηγοῦ Βαραττιέρη, φαίνεται καταδύων ἐξ οὐρανοῦ ὁ Ἅγιος Γεώργιος, ὅστις ὠπλισμένος διὰ τῆς λόγχης καὶ τοῦ ξίφους τοῦ ἀναμιγνύεται εἰς τὴν μάχην, εἰς τὴν ὁποίαν διακρίνονται πυροβόλα ὀπισθογεμῆ καὶ μυδροβόλα. Ἐπιζῆτοιουτρόπως ἀκόμη τὸ Βυζάντιον εἰς τὰς χώρας τὰς ἐκτεινομένας πέραν τῶν ὀρίων τῆς Ἰσλαμικῆς κατακτήσεως.

ΔΡΟΣ Δ. Κ. ΕΣΣΕΛΙΓΓ

ΒΥΖΑΝΤΙΟΝ

ΚΑΙ

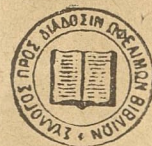
ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

ΜΕΤΑΦΡΑΣΙΣ

Σ. Κ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΥ

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΠΩΛΗΣΙΣ
ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΙΩΑΝ. Ν. ΣΙΔΕΡΗ
46— Όδος Σταδίου— 46

ΒΙΒΛΙΟΝ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΔΕΥΤΕΡΑ (641-1025)

ΟΙ ΜΕΓΑΛΟΙ ΠΟΛΕΜΟΙ—ΣΤΕΡΕΩΣΙΣ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΤΡΙΤΟΝ

ΣΥΝΤΟΜΟΣ ΕΚΘΕΣΙΣ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Αἱ κατακτήσεις τοῦ Ἰσλάμ. — Ἡ Κωνσταντινούπολις ἀπειλεῖται. — Τὸ ἔρευστὸν πῦρ. — Οἱ Βούλγαροι. — Ἐσωτερικαὶ ταραχαί. — Μεγαλοκτιματικὴ ἀριστοκρατία τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. — Λέων ὁ Ἰαυρός. — Τὰ θέματα. — Εἰκονομαχία. — Οἱ Ἕλληνες μοναχοί. — Ἀναθεώρησις τῆς νομοθεσίας. — Κατάστασις τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ. — Ἀναστήλωσις τῶν εἰκόνων. — Μεθόδιος καὶ Κύριλλος ἀπόστολοι τῶν Σλαύων. — Μακεδονικὴ δυναστεία. — Λέων ὁ Σοφὸς καὶ Κωνσταντῖνος ὁ Προφυρογέννητος. — Ὁ αὐτοκράτωρ καὶ αἱ τελευταίαι τῆς Αὐλῆς. — Νικηφόρος ὁ Φωκᾶς· στρατιωτικὴ τέχνη. — Αὐξήσις τοῦ ἀριθμοῦ τῶν μοναστηρίων. — Βασίλειος Β' ὁ Βουλγαροκτόνος. — Οἱ μεγάλοι γαιοκτῆται. — Βάπτισις Βλαδιμήρου. — Αἱ συμβουλαὶ τοῦ Κεκαυμένου. — Γνώμαί του περὶ τοῦ αὐτοκράτορος καὶ τοῦ κλήρου.

Ἀκριθῶς καθ' ἣν ἐποχὴν οἱ Πέρσαι, οὔτινες ἐπὶ αἰῶνας εἶχον ἀπειλήσῃ καὶ τοὺς Ἕλληνας καὶ τοὺς Ῥωμαίους, ὀριστικῶς ἐνικῶντο, ὁ δὲ Ἡράκλειος περιήρχετο εἰς τὴν ἀκμὴν τῆς δόξης του, καὶ ὁ νικητὴς καὶ οἱ ἡττημένοι ἐλάμβανον παρ' ἑνὸς ἔθνους τὸ ὅποτον ἀμφοτέρωτεροι κατεφρόνουσαν παράδοξον διάγγελμα, τὸ ὅποτον κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκεῖνην δὲν ἠδύνατο νὰ μὴ προξενήσῃ τὴν ἐντύπωσιν ἀφελοῦς ἀλαζονείας. Τὸ διάγγελμα ἐξέφραζε τὴν εὐχὴν ὅπως καὶ ὁ Ἕλλην βασιλεὺς καὶ

ὁ Πέρσης ἀσπασθῶσι τὴν νέαν θρησκείαν ἣν ἐκήρυττεν ὁ Μωάμεθ.

Ὁ ἀσθενέστερος τῶν δύο ἡγεμόνων ἀπεκρίθη ὅτι ἐν εὐθέτῳ χρόνῳ θὰ ἐδέσμευε δι' ἀλύσεων τὸν νέον προφήτην. Ὁ Βυζαντινός, συνετώτερος καὶ ἰσχυρότερος, ἐπεμφε πρὸς αὐτὸν δῶρα πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦ νὰ προσεταιρισθῇ νέον σύμμαχον, καὶ προσεποιήθη ὅτι δὲν εἶχεν ἀντιληφθῆ τὸ θεολογικὸν ζήτημα. Οὔτε ὁ Ἕλληνας οὔτε ὁ Πέρσης εἶχον κατανοήσῃ τὴν σοβαρότητα τοῦ πράγματος, οὐδὲ ὅταν κατὰ τὸ ἐπόμενον ἔτος σπεῖρα Μουσουλμάνων εἰσέβαλεν εἰς τὴν Συρίαν.

Ἄλλὰ μετὰ τινὰ ἔτη ὁ διάδοχος τοῦ Μωάμεθ, ὁ Ἀβού-Βεκίρ, ἐπεμφεν ἰσχυρὸν στράτευμα εἰς τὴν ῥωμαϊκὴν ἐπαρχίαν τῆς Ἀσίας· τὸ παραμεθόριον φρούριον τῶν Βόστρων ἔπεσε διὰ προδοσίας εἰς τὰς χεῖρας τῶν πολεμίων, τὸ δὲ ἐπόμενον ἔτος (635) ἐκυριεύετο ἡ Δαμασκός. Τότε μόνον ἀντελήφθησαν οἱ Βυζαντινοὶ πόσον ἦτο σοβαρὸς ὁ νέος κίνδυνος. Ὁ Ἡράκλειος μετέβη αὐτοπροσώπως εἰς τὴν ἀπειλουμένην χώραν ἡγούμενος μεγάλης στρατιᾶς, ἀλλ' ἡ ὁρμὴ τῶν Ἀράβων ἦτο ἀκάθεκτος, ὁ δὲ αὐτοκράτωρ ὑπέστη ἐπανειλημμένας ἤττας. Καὶ κατώρθωσε μὲν νὰ σώσῃ ἐκ τῆς Ἱερουσαλήμ «τὸ τίμιον καὶ ζωοποιὸν ξύλον τοῦ Σταυροῦ», ἀλλ' ἡ πόλις ἠναγκάσθη μετ' ὀλίγον νὰ παραδοθῇ, καὶ ἡ Παλαιστίνη ὀλόκληρος ἀπωλέσθη. Μετὰ τῆς αὐτῆς ταχύτητος κατεκτήθη καὶ ἡ Αἴγυπτος, οὕτως ὥστε κατὰ τὸ 641, ὅτε ἀπέθανεν ὁ Ἡράκλειος, ἡ Συρία ὀλόκληρος κατεῖχετο ὑπὸ τῶν Μουσουλμάνων, ἐκ δὲ τῆς Αἰγύπτου μόνον ἡ Ἀλεξάνδρεια ἀνθίστατο ἀκόμῃ. Κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος ἡ τελευταία στρατιὰ τοῦ Χοσρόου τῆς Περσίας κατεστράφη καὶ τὸ Περσικὸν βασίλειον ὑπετάγη.

Ὀλίγα παραδείγματα παρέχει ἡ ἱστορία κατακτήσεως τόσον ταχείας. Δὲν ἀρκεῖ δὲ ὅπως ἐξηγήσῃ τὴν ταχύτητα ταύτην

μόνος ὁ ἡρωϊσμός τῶν Ἀράβων διότι καὶ οἱ Ἕλληνες ἐμάχοντο ἀνδρείως καὶ ἀντέτασσον εἰς τὴν φανατικὴν καταφρόνησιν τοῦ θανάτου τῶν ἀντιπάλων τῶν τὴν στρατιωτικὴν αὐτῶν πειθαρχίαν καὶ τὴν ἐπιστημονικὴν ἐνέργειαν τῶν στρατηγῶν των. Ἄλλ' ἡ δυσαρέσκεια τοῦ λαοῦ τῆς Αἰγύπτου καὶ τῆς Συρίας ὑπεβόηθει τοὺς Ἀραβας. Ὁ Ἡράκλειος δὲν εἶχε δυνηθῆ νὰ ἀποδώσῃ ἄλλως τὰ μεγάλα ποσὰ τὰ ὅποια ἐδανείσθη παρὰ τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν μοναστηρίων, εἰμὴ διὰ τῆς ἐπιβόλης βαρείας φορολογίας εἰς τὰς κατακτηθείσας ἐπαρχίας, αἵτινες ἐπλήρωνον ἀκριβὰ τὴν τιμὴν ἣν δὲν εἶχον φιλοδοξήσει, τοῦ νὰ ἀνήκωσιν εἰς τὸ ῥωμαϊκὸν κράτος. Ἦσαν δὲ καὶ λίαν χαλαροὶ οἱ δεσμοὶ οἱ συνδέοντες αὐτὰς πρὸς τὸ Βυζάντιον! Μέγα μέρος τῶν κατοίκων δὲν ἔθεωρεῖτο ὑπὸ τοῦ κλήρου τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὡς ἀνήκον εἰς τὸ ὀρθόδοξον πλήρωμα, ἡ δὲ λογικὴ ἀπόπειρα ἣν εἶχε κάμῃ ὁ Πατριάρχης Σέργιος ὅπως συμριδῶσῃ πρὸς τὴν ὀρθόδοξιαν τὴν μονοφυσικὴν αὐτῶν αἵρεσιν, παραδεχόμενος ὅτι ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς εἶχε μὲν δύο φύσεις, ἀλλὰ μίαν μόνον θέλησιν, ἀπέτυχε, διότι προσέκρουεν εἰς τὴν αὐστηρὰν προσήλωσιν εἰς τὰ ὀρθόδοξα δόγματα τῶν δυτικῶν καὶ τῶν βορείων τμημάτων τοῦ κράτους. Ἐκτὸς δὲ τούτου οἱ κάτοικοι τῆς Συρίας τοῦλάχιστον ἦσαν Σημίται μᾶλλον ἢ Ἕλληνες, ἀν καὶ ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα εἶχεν ἐπικρατήσῃ καὶ ἐκεῖ, οἱ δὲ Ἀραβες κατακτιηταὶ ἦσαν ἐπιεικεῖς δεσπότες ἀρκούμενοι εἰς μετρίαν φορολογίαν, κατὰ δὲ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἤσκουν τὰς χριστιανικὰς ἀρετὰς πολὺ κάλλιον καὶ αὐτῶν τῶν χριστιανῶν. Ἐσεβάσθησαν καὶ τὰς ἐκκλησίας καὶ τὰς συναγωγὰς, ἐπέτρεψαν τὴν ἐλευθέραν ἐξάσκησιν τῆς λατρείας, μὲ τὴν διαφορὰν μόνον ὅτι δὲν ἠδύναντο οἱ χριστιανοὶ νὰ ἐπιδεικνύωσι δημοσίᾳ τὸν σταυρὸν, οὐδὲ νὰ κρατῶσι τὰ ξύλινα σήμαντρα, τὰ ὅποια τότε μετεχειροῦζοντο

ἀντί κωδώνων. Καί κατά τοὺς δεινότερους ἀγῶνας ἐσέδοντο τὴν ζωὴν καὶ τὴν περιουσίαν τῶν πολιτῶν, καθὼς καὶ τῶν μακρὰν τῶν πόλεων ζώντων ἀναχωρητῶν, μόνον δὲ τοὺς ἱερεῖς ἠδύναντο νὰ θανατώνωσιν οἱ στρατιῶται. Ἐίχε δὲ πρὸς τούτοις βῆθως ἀπαγορεύση ὁ Ἄβου Βεκίρ τὴν δενδροτομίαν καὶ τὴν ζυφοκλοπήν, πράγματα συνήθη εἰς τοὺς Ἕλληνας ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου.

Ὁ σχηματισμὸς ἐνὸς ἰσχυροῦ Ἀραβικοῦ κράτους ἀπετέλει κίνδυνον διαρκῆ διὰ τὸ μέλλον τοῦ χριστιανισμοῦ, ἀλλ' ἡ δυναστεία τοῦ Ἡρακλείου παρήγαγε καὶ πολιτικούς ἀνδρας ἔχοντας συνειδησίαν τῶν καθηκόντων των καὶ στρατιωτικούς δυναμένους νὰ ὑπερασπίζωσι τὴν πατρίδα. Ἄλλως δὲ κατ' ἀρχὰς ἡ εἰρήνη δὲν διαταράχθη πολὺ ἐπαισθητῶς. Αἱ κλεισώρειαι τοῦ Ταύρου καὶ πολὺ μᾶλλον αἱ ἐσωτερικαὶ διχόνοιαι τῶν Μουσουλμάνων παρεκώλυον τὴν πρόοδον αὐτῶν, τὰ σλαυικὰ φύλα τὰ ὅποια εἶχον εἰσχωρήσῃ εἰς τὴν χερσόνησον τοῦ Αἴμου ἔμενον ἡσυχὰ διὰ τῆς πληρωμῆς φόρου πρὸς αὐτά, ἐν Ἰταλίᾳ ὁ αὐτοκράτωρ Κώνστας ὁ Β' (642—668) ἐπολέμησεν αὐτοπροσώπως κατὰ τῶν Λομβαρδῶν, χωρὶς βεβαίως νὰ ἐπιτευχθῆ ὁ σκοπὸς αὐτοῦ, ἡ ἑξώσις δηλαδὴ τῶν Λομβαρδῶν ἐκ τῆς Ἰταλίας, ἀλλ' ὅπωςδὴποτε διὰ τοῦ πολέμου ἐκείνου ἐστερεώθη ἡ ὑπεροχὴ τῆς αὐτοκρατορίας ἐν Σικελίᾳ ὅπου εἶχον καταφύγη πολλοὶ Ἕλληνες ἐκδιωχθέντες ἐκ τῆς Συρίας.

Ὁ υἱὸς τοῦ Κώνστα Κωνσταντῖνος ὁ Δ' (668—685) ἠναγκάσθη νὰ ἀγωνισθῆ δεινὸν ἀγῶνα ἐναντίον τοῦ πρώτου τῶν Ὀμμιαδῶν, τοῦ Μοαβία. Ἡ πρωτεύουσα ἐκινδύνευσεν ὁ στόλος τῶν Σαρακηνῶν εἰσεχώρησε διὰ τῶν Δαρδανελλίων καὶ συγχρόνως ἰσχυρὸν πεζικὸν στράτευμα ὑπεστήριξε τὰς ἐνεργείας τοῦ στόλου. Ἐπὶ τέσσαρα ἔτη διήρκεσεν ἡ πολιορκία ἡ ὅποια ἐφαίνετο ὅτι θὰ κατέληγε μὲ τὴν πτώσιν τῆς πόλεως, ἀλλὰ

καὶ πάλιν τὸ Βυζάντιον ἀντέστη ἐπιτυχῶς. Ἡ ὑπό τινας Σύρου γενομένη τελειοποίησις τῆς χρήσεως ἐνὸς ἀπὸ αἰῶνων γνωστοῦ μέσου ἀμύνης παρέσχεν εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς φοδερὸν ὄπλον ἐναντίον τῶν ἀραβικῶν πλοίων. Οἱ Βυζαντινοὶ ὤπλισαν πολυάριθμα πλοῖα δι' ἐμπρηστηρίων ἢ διὰ τηλεδόλων τὰ ὅποια ἐξεσφενδόνιζον τὸ βρυστὸν πῦρ, τὸ ὅποιον τότε πρῶτον μετεχειρίσθησαν εἰς γενικὴν ἐπιθεσίαν. Ἡ σύνθεσις τῆς ἐκρηκτικῆς ταύτης ὕλης, τῆς ἀρχαιοτάτης ἐξ ὅσων γινώσκομεν, ἐπὶ μακρὸν χρόνον ἔμενεν ἐντελῶς ἄγνωστος, διότι ἡ βυζαντινὴ κυβέρνησις, δεικνύουσα τοιοῦτοτρόπως τὴν παγιότητα αὐτῆς, κατώρθωσε μὲ ὄλην τὴν διαδοχὴν τῶν αὐτοκρατόρων καὶ τὰς παντοειδεῖς προσπάθειάς τῶν κατασκόπων, νὰ φυλάξῃ μυστικὸν τὸν τρόπον τῆς κατασκευῆς αὐτῆς. Παρεῖχεν ἐνίοτε τὸ βρυστὸν πῦρ καὶ εἰς τοὺς συμμάχους, ἀλλ' ἐφρόντιζεν ὥστε νὰ μὴ γίνηται γνωστὴ ἡ κατασκευὴ του. Πρὸ τοῦ δεκάτου αἰῶνος οὐδὲν ἐγράφη περὶ τούτου, καὶ βραδύτερον δὲ αἱ περὶ αὐτοῦ εἰδήσεις ἦσαν λίαν ἀόριστοι. Σήμερον ὅμως ἠξεύρομεν ὅτι τὸ βρυστὸν πῦρ συτέκειτο ἐκ θείου, νίτρου, πύσσης καὶ πετρελαίου. Ἐρρίπτετο δὲ ἢ κατὰ χωριστὰς ἀκτῖνας ἢ περιεκλεισμένον ἐντὸς διαθέρμων χειροβομβίδων ἐκσφενδονιζομένων διὰ καταπελτῶν. Τὸ ὕδωρ δὲν ἠδύνατο νὰ τὸ σβέσῃ.

Ὅσον καὶ ἂν ἦτο φοδερὰ ἡ ἐπὶ τοῦ ἐχθρικοῦ στόλου ἐνέργεια τοῦ νέου τούτου μέσου τῆς καταστροφῆς, ἀδικουσι τοὺς Βυζαντινοὺς οἱ μετὰ τῶν πλείστων συγγραφέων ἀποδίδοντες μόνον εἰς αὐτὸ πᾶσαν τὴν ἐπιτυχίαν των κατὰ τῶν ἀνδρείων Ἀράβων. Ἀπόδειξις δὲ τούτου εἶναι ἡ μάχη ἣτις ἔσχεν ὡς ἀποτέλεσμα καὶ τὴν καταστροφὴν τοῦ σαρακηνοῦ στόλου, καθ' ἣν ἐφονεύθησαν τριάκοντα χιλιάδες Ἀράβων. Ἐπῆλθε τριακονταετῆς ἀνακοχή, ὑπὸ τὸν ὅρον τοῦ νὰ πληρώσωσιν οἱ Ἀραβες βαρεῖάν πολεμικὴν ἀποζημίωσιν καὶ νὰ ἀποτείνωσιν εἰς τὸ ἐξῆς φόρον ὑπὸ τύπον ἐνιαυσίου δώρου.

Ὅπως δὴποτε ὅμως τὸ βυζαντινὸν κράτος δὲν ἀπηλλάγη ἀζημίωτον τοῦ πρὸς τοὺς Ἄραβας ἀγῶνος. Δὲν εἶδε μὲν πλέον τὰ πλοῦτά των ἢ θάλασσα τοῦ Μαρμαρᾶ, ἀλλ' ὅμως δὲ πόλεμος ἐξηκολούθησεν εἰς διάφορα σημεῖα τῆς ἐπικρατείας. Ἡ Κρήτη λόγου χάριν ἔμεινεν ὑπὸ τὴν ἀρχὴν τῶν Μουσουλμάνων, οὔτινες καὶ ἐκεῖ, ὅπως καὶ ἐν τῇ Συρία, ἐδείχθησαν εὐμενεῖς δεσπότες.

Ἄλλ' αἱ μερικαὶ αὐταὶ ἦνται δὲν ἠδύνατο νὰ ἀμαυρώσωσιν εἰς τὰ ὅμματα τῆς χριστιανοσύνης τὴν λαμπρότητα τῆς νίκης τοῦ Βυζαντίου ἐναντίον τῶν ἐχθρῶν τῆς ἀληθοῦς πίστεως. Τὸ πεπολιτισμένον μέρος τῆς Εὐρώπης ἐθεώρει πάντοτε τὴν γερὰν ῥωμαϊκὴν αὐτοκρατορίαν ὡς τὸ κατ' ἐξοχὴν χριστιανικὸν κράτος, κατενόει δὲ τότε πολὺ μᾶλλον ἢ μετὰ ὀκτῶ αἰῶνας τὴν μεγάλην σημασίαν ἣν εἶχεν ἡ ἐπικράτησις τῶν ὑπερασπιστῶν τῆς κοινῆς πίστεως καὶ τοῦ κοινοῦ πολιτισμοῦ, διὰ τοῦτο δὲ ἐστάλησαν καὶ πρέσβεις ἐκ τῆς Δύσεως εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ὅπως συγχαρῶσιν ἐκεῖνους οὔτινες ἀπέτρεψαν τὸν κίνδυνον τοῦ χριστιανισμοῦ.

Ἐν ᾧ ὁ αὐτοκράτωρ ὑπερήσπιζε τὸ κράτος ἐναντίον τοῦ Ἰσλαμισμοῦ, ἐπεφάνη πρὸς τὰ βόρεια σύνορα μίαν νέα ἐχθρική δύναμις, τὸ βουλγαρικὸν βασίλειον. Οἱ Βούλγαροι, καταγωγῆς οὐρο-ἀλταϊκῆς κατέρθωσαν νὰ ἐνώσωσι τὰ διεσπαρμένα σλαυικὰ φύλα καὶ νὰ σχηματίσωσι μίαν ὁμοσπονδίαν, τῆς ὁποίας αὐτοὶ εἶχον τὴν ἡγεμονίαν. Ἦσαν δὲ κατ' ἀριθμὸν ὀλιγώτεροι τῶν Σλαύων συμμάχων των, ὥστε σὺν τῷ χρόνῳ ἀπέβαλον καὶ τὴν ἰδίαν γλῶσσαν. Ὁ νέος ὅμως οὗτος λαὸς ἀπετέλεσεν ἀνεξάρτητον ἔθνος τὸ ὅποσον ἔμελλεν ἐπὶ αἰῶνας νὰ ἀπειλῇ τὴν ἀνατολικὴν Ῥώμην. Ἐπὶ τοῦ παρόντος τὸ Βυζάντιον ἀφώπλισε διὰ δῶρων τοὺς νέους τούτους πολεμίους, διότι ἀντὶ πάσης θυσίας εἶχεν ἀνάγκην εἰρήνης.

Περὶ τὰ τέλη τοῦ βίου τοῦ Κωνσταντίνου Δ' ἀποκατεστάθη

καὶ ἡ θρησκευτικὴ εἰρήνη διὰ τῆς ἕκτης οἰκουμένης συνόδου ἣτις κατεδίκασε τὴν αἵρεσιν τῶν *Μονοθελητῶν*. Τῆς αἵρέσεως ταύτης βάσις ἦτο ἡ *μονοφυσικὴ αἵρεσις*, ἣτις ὅμως οὔτε ἀντεπροσωπεύετο πλέον οὔτε ὑπεστηρίζετο ἀφ' ὅτου οἱ θερμότατοι αὐτῆς ὑπέρμαχοι, οἱ κάτοικοι δηλαδὴ τῆς Συρίας καὶ τῆς Αἰγύπτου, ὑπήγοντο ὑπὸ τὸ κράτος τῶν Ἀράβων.

Τὰ πρῶτα εἴκοσι ἔτη μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Κωνσταντίνου Δ' παρέχουσι μίαν συνοπτικὴν εἰκόνα τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας κατὰ τὴν κοινὴν περὶ τῆς ἱστορίας ταύτης ἀντίληψιν. Ὁ Ἰουστινιανὸς Β', τύραννος ὡμός, ἐκθρονίζεται ὑπὸ τοῦ στρατηγοῦ Λεοντίου, ῥινοτμηθεὶς ὑπ' αὐτοῦ καὶ ἐξορισθεὶς. Ἐν τῇ ἐξορίᾳ ζῶν ὡς βάρβαρος ἐν τῷ μέσῳ τῶν βαρβάρων προσεταιρίζεται ὁπαδοὺς καὶ ἐπανέρχεται εἰς τὰ βασίλεια. Βασιλεύει πάλιν ἐκεῖ ὡς τύραννος, ἕως οὗ φονεύεται ὑπὸ νέων συνωμοτῶν. Ἐν τῷ μεταξὺ παντοῦται βραδιουργίαι εἰς τὸ παλάτιον, ἐπαισχυντος ἀποφυγὴ πολέμων διὰ πληρωμῆς χρημάτων πρὸς τοὺς ἐπιδρομεῖς, ἀπώλεια χωρῶν. Τοιαύτη εἶναι ἡ ζοφερὰ εἰκὼν τοῦ βυζαντινοῦ κράτους κατὰ τὴν περίοδον ἐκείνην.

Περὶ δὲ τὰ τέλη τῆς περιόδου τὸ κράτος σφύζεται πάλιν, ὅπως μετὰ τοὺς τεταραγμένους χρόνους τοῦ Φωκᾶ (μέρ. α' σ. 61), ἀλλὰ τῶρα δὲν ἀπελευθερώνει τὴν Ἀνατολὴν ἢ Καρχηδῶν, διότι τὴν Καρχηδόνα κατέχουσιν οἱ Σαρακηνοί· ὁ σωτὴρ ἦρως ἔρχεται ἐκ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, εἶναι δὲ ὁ Λέων ὁ Ἰσαυρος (717—741).

Οἱ Ἄραβες καὶ μετὰ τὴν ἀποτυχίαν των πρὸ τῆς Κωνσταντινουπόλεως δὲν παρήτησαν τὰ κατακτητικὰ των σχέδια. Μετὰ τριάκοντα ἔτη ὁ Καλίφης Σουλεῖμάν παρέταξε στρατιὰν ὀγδοήκοντα χιλιάδων ἀνδρῶν, ἣτις διέδραμε τὴν Μικρὰν Ἀσίαν, συγχρόνως δὲ στόλος ὀκτακοσίων πλοίων παρεσκευάσθη ὅπως ὑπεδρηθῇ τὴν ἐνέργειαν τοῦ στρατοῦ. Ἐνόμιζεν ὅτι ὁ λιμὸς θὰ

ἐξηνάγκαζεν ἐπὶ τέλους εἰς παράδοσιν τὴν πόλιν τοῦ Κωνσταντίνου. Ἄλλὰ τὸν μὲν ἀποκλεισμὸν κατώρθωνεν ἐκάστοτε νὰ λύῃ τὸ βρυστὸν πῦρ, αἱ δὲ τροφαὶ ἦσαν ἀφθονοί, ἐν ᾧ οἱ πολιορκηταὶ καὶ τροφῶν ἔσπεροῦντο, ἦσαν δὲ καὶ ἐκτεθειμένοι εἰς δεινὸν παγετὸν, κατὰ τοῦ ὁποῦ οὔτε αἱ σκηναὶ οὔτε τὰ ἐνδύματα ἦσαν ἱκανὸν ἐπικουρήμα. Αἱ βοήθειαι τὰς ὁποίας ἔλαβον κατὰ τὴν ἀνοιξὴν οἱ Ἄραβες ἐχρησίμευσαν μὲν εἰς τὴν παράτασιν τῆς πολιορκίας, ἀλλ' ἄνευ τοῦ ποθητοῦ ἀποτελέσματος, ὥστε κατὰ τὸ θέρος ἠδυνήθη ὁ Λέων νὰ μεταβάλῃ τὸν πόλεμον εἰς ἐπιθετικὸν κατὰ τῶν ἐξασθενησάντων πολεμίων. Κατενίκησεν αὐτοὺς καὶ κατὰ γῆν καὶ κατὰ θάλασσαν, θεωρήσαντας μέγα εὐτύχημα ὅτι ἠδυνήθησαν νὰ καταφύγωσιν εἰς ἀσφαλεῖς λιμένας μὲ τὸ ὑπολειπόμενον τριτημόριον μόνον τοῦ στρατεύματος.

Αἱ ἐπιδρομαὶ λοιπὸν τῶν Ἀράβων εἶχον ὀριστικῶς ἀνασταλῆ. Ἐκτοτε συνέβησαν μὲν καὶ ἄλλαι ἐπιδρομαί, ἀλλ' ἂν ὁ κατὰ τοῦ Ἰσλάμ πόλεμος ἐμελλεν ἐπὶ αἰῶνας νὰ διαρκέσῃ, οὐδέποτε ὅμως πλέον ἐκινδύνευσεν ἡ ὑπαρξίς τοῦ κράτους. Ὅτε ὁ Κάρολος ὁ Μαρτέλος κατετρόπωσε κατὰ τὸ 732 τοὺς Σαρακηνούς ἐν τῷ κέντρῳ τῆς Γαλλίας, ἀνέσειε μὲν τὴν ἐσχάτην σοβαρὰν προσπάθειαν τῆς ἀπειλητικῆς αὐτῶν ἐπιδρομῆς, ἀλλ' ἤδη πρὸ δεκατεσσάρων ἐτῶν εἶχε θραυσθῆ ἡ πρώτη καὶ βιαιωτάτη ὁρμὴ τῆς ἐκ τοῦ νότου ἐπικινδύνου ἐπιδρομῆς.

Ὁ Λέων ὁ Ἰσαυρὸς ὤφειλε τὸ στέμμα εἰς τοὺς ἀριστοκρατικούς οἴκους τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, οὓς εἶχε καταδιώξῃ ὁ προκάτοχός του. Οἱ μεγάλοι τῆς χώρας ἐκείνης γαιοκτῆμονες εἶχον ἐπαναστατήσῃ κατὰ τοῦ δεσποτισμοῦ τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει βασιλέως, καὶ τῇ βοήθειᾳ τῶν ἀσιατικῶν ταγμάτων, τῶν ἀρίστων τοῦ βυζαντινοῦ στρατοῦ, εἶχον ἐγκαθιδρύσῃ ἐπὶ τοῦ θρόνου τὸν συμπατριώτην αὐτῶν Λέοντα. Ἄλλ' αἱ περιστάσεις ἦσαν τοιαῦται κατὰ τὴν ἀνάρρησιν τοῦ Λέοντος, ὥστε ἦτο

ἀνάγκη ἀληθινοῦ αὐτοκράτορος καὶ ὀργανωτοῦ ἐπιτηδείου νὰ δώσῃ νέαν δύναμιν καὶ εἰς τὸ στράτευμα καὶ εἰς τοὺς νόμους. Ὁ Λέων ἦτο τῷ ὄντι ἀντάξιός τῆς ἀποστολῆς ταύτης, καὶ ἂν ἕνεκα τῶν ἀπολυταρχικῶν αὐτοῦ τάσεων δὲν ἀνταπεκρίθη πρὸς τὰς ἀπαιτήσεις τῆς πολιτικῆς μερίδος εἰς ἣν ἀνήκεν, οὐδεὶς ὅμως κριτῆς ἀμερόληπτος δύναται νὰ ἀρνηθῆ ὅτι οἱ νόμοι ὧν ὑπῆρξεν εἰσηγητής, καὶ μάλιστα οἱ ἀφορῶντες εἰς τὰ τῆς θρησκείας, δὲν ἐνεπνεύσθησαν ὑπὸ τῶν ἰδῶν μιᾶς τάξεως λογάδων ἀνδρῶν, ἧτις εὐρισκομένη μακρὰν ἀπὸ τοῦ διεφθαρμένου περιβάλλοντος τῆς αὐτῆς ἀπῆτει γενικὴν μεταρρύθμισιν τῶν πραγμάτων τοῦ κράτους.

Μία ἐκ τῶν καινοτομιῶν τοῦ Λέοντος ἔσχεν ὡς ἀποτέλεσμα νὰ δώσῃ εἰς τὸ κράτος περισσοτέραν δύναμιν ἀντιστάσεως· καθήργησε τὴν ὑπὸ τοῦ Διοκλητιανοῦ εἰσαχθεῖσαν αὐστηρὰν διάκρισιν μεταξὺ τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας καὶ τῆς στρατιωτικῆς δυνάμεως, καὶ ἀντικατέστησεν αὐτὴν διὰ νέου στρατιωτικοῦ ὀργανισμοῦ. Εἰς τὰς χώρας ἐκείνας αἵτινες περισσότερον ἐκινδύνεον νὰ ἀποσπασθῶσιν ἀπὸ τοῦ κράτους, ἡ γραφειοκρατία εἶχεν ἤδη ἀντικατασταθῆ διὰ τῆς στρατιωτικῆς ἀρχῆς, ἀλλ' ἡ μεταβολὴ αὕτη δὲν εἶχε ῥητῶς νομοθετηθῆ. Οὕτω λόγου χάριν βλέπομεν εἰς τὰ δυτικὰ τμήματα τοῦ κράτους τοὺς ἀρχηγούς τοῦ στρατοῦ περιβεβλημένους πολλακίς διοικητικὰ ἀξιώματα. Κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Κωνσταντοῦ καὶ τοῦ Κωνσταντίνου Δ', ὅταν ἤρχισεν ὁ πρὸς τοὺς Ἀράβας ἀγὼν, ὅστις ἦτο ἀγὼν ζωῆς ἢ θανάτου, ἡ στρατοκρατία ἐπετάθη. Μόνον ὅμως ἐπὶ Λέοντος ἐκυρώθη νομίμως ὅ,τι πρότερον ἦτο ὑπέρβασις μόνον ἐξουσίας.

Αἱ μεγάλαι στρατιωτικαὶ διοικήσεις, ἧτοι τὰ στρατιωτικὰ σώματα, τὰ ὁποῖα βραδύτερον ὀνομάσθησαν *θέματα*, ἀπὸ τοῦδε καὶ εἰς τὸ ἐξῆς δὲν εἶναι μόνον ἀπλαῖ στρατιωτικαὶ περιφέρειαι τοῦ κράτους, ἀλλ' οἱ διοικηταὶ αὐτῶν ἔχουσι

συγχρόνως και την πολιτικήν εξουσίαν, θέματα δὲ λέγονται αἱ περιφέρειαι τῆς πολιτικῆς διοικήσεως. Εἰς ἔθνος τὸ ὅποσον ἐπὶ αἰῶνας διαρκῶς και ἀνευδότης ἠγωνίζετο ἀναγκαῖα ἦτο ἡ παρατεταμένη αὕτη ἐφαρμογὴ μιᾶς καταστάσεως ἀντιστοιχοῦσης περίπου πρὸς τὸν στρατιωτικὸν νόμον. Τόσον δὲ ἦτο ἰσχυρὰ ἡ ὀργάνωσις αὕτη, ὥστε οἱ Ἄραβες ἀπέβαλον πλέον τὴν ἰδέαν τῆς κατακτήσεως τοῦ κράτους και περιωρίσθησαν εἰς μικρὰς ἐπιδρομὰς πρὸς λεηλασίαν, αἵτινες ἐπανελαμβάνοντο κανονικῶς και καθ' ὄρισμένον σύστημα, ἀλλ' ἐπίσης συστηματικῶς ἀπεκρούοντο και ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν, ὥστε οὐδέποτε κατέληγον εἰς διαρκῆ κατάκτησιν.

Ἡ ἕκτατος ἐξουσία δι' ἧς περιεβλήθησαν οἱ στρατηγοί, γενόμενοι συγχρόνως και πολιτικοὶ διοικηταί, δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἦτο ἐπίφοβος εἰς τὴν κεντρικὴν ἐν Κωνσταντινουπόλει κυβέρνησιν, τὸ κακὸν ὅμως τοῦτο ἀντεσταθμιζέτο ὀπωσθήσατε διὰ τῆς ἐπιτευχθείσης οὕτως ἐνότητος ἐν τῇ διοικήσει. Βραδύτερον τὰ θέματα ὑποδηρήθησαν και ἡ ἕκτασις αὐτῶν περιεστάλη, σκοπὸς δὲ και ἀποτέλεσμα τοῦ μέτρου τούτου ἦτο ἡ κατανομή τῆς ἐξουσίας, ἧτις ἀπέβαινε τοιοῦτοτρόπως ὀλιγώτερον ἐπιδιαθέης.

Οἱ ἱστορικοὶ δι' ὧν γινώσκομεν τὰ κατὰ τὴν βασιλείαν τοῦ Λέοντος και τῆς δυναστείας αὐτοῦ εἶναι σχεδὸν πάντες καλόγηροι' περιττὸν λοιπὸν νὰ εἴπωμεν ὅτι ἐκδηλοῦσι τὸ μίσος των ἐναντίον τοῦ αἰρετικοῦ βασιλέως, ὅστις κατὰ τὴν ἰδέαν των εἶχε φρονήματα Σαρακηνῶ. Καὶ ὅμως και ἐξ ὅσων αὐτοὶ λέγουσιν ἐξάγεται ὅτι ὁ Λέων δὲν ἐνήργησεν ὡς δεσπότης ποθῶν νὰ ὑποτάξῃ τὴν Ἐκκλησίαν, ἀλλ' ἐιλικριτῶς προσεπάθησε νὰ ἀποκαθάρῃ και νὰ ἀνυψώσῃ τὴν θρησκείαν τοῦ λαοῦ.

Ὁ ἀναγινώσκων τοὺς Βίους τῶν Ἁγίων τῆς ἐποχῆς τοῦ Λέοντος λαμβάνει τὴν ἐντύπωσιν ὅτι ὁ λαὸς ἐκεῖνος, ὅστις

θεώρει ἑαυτὸν ὡς τὸν ὑπέρμαχον τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας, ἦτο κατὰ βᾶθος εἰδωλολατρικὸς και μόνον πρὸ ὄνομα εἶχε χριστιανικόν. Οὕτω λόγου χάριν ἐν Θεσσαλονίκῃ ἡ λατρεία τοῦ Ἁγίου Δημητρίου εἶχε ὑποσκελίση τὴν λατρείαν τοῦ Θεοῦ, ὅτε δὲ ἡ πόλις εὐρίσκετο ἐν κινδύνῳ ὁ ἐγχώριος ἥρωας, ὁ Ἅγιος Δημήτριος, διακηρύττει, ὅπως οἱ ἐγχώριοι δαίμονες τῆς ἀρχαίας θρησκείας, ὅτι ἡ ὑπαρξίς του συνδέεται ἀρρήκτως πρὸς τὴν τύχην τῶν συμπολιτῶν του. «Καὶ ἐπεὶ καμὲ τῆςδε τῆς πόλεως κατέστησας φύλακα, λέγει πρὸς τὸν Ἰησοῦν Χριστόν, σὲ τὸν Δεσπότην μιμήσομαι τὴν ψυχὴν μου ὑπὲρ τούτων θήσομαι και ἀπολλυμένοις ἀπολεσθήσομαι». Παρίσταται σωματικῶς και οἶονεὶ ζῶν ἐν τῷ μισθῷ τῶν Θεσσαλονικέων, ὀφθαλμοφανῶς καθορώμενος ὄχι μόνον ὑπὸ τῶν χριστιανῶν, ἀλλὰ και ὑπ' αὐτῶν τῶν Ἰουδαίων. Περιεβλημένος λευκὴν χλαμύδα πεζεύει τὸ πέλαγος και τύπτει διὰ τῆς βάρδου του τοὺς Σλαβούς τοὺς εἰσελαύνοντας εἰς τὴν πόλιν. Τὸ συναξάριον δὲν ἀναφέρει καθ' ὅλου τὸν Θεὸν τὸν Πατέρα, ὁ Χριστὸς εἶναι ὁ φοβερὸς κριτὴς τοῦ κόσμου, αὐστηρὸς ὅπως ὁ Ζεὺς ἢ ὅπως ἡ Μοῦσα, ὑπὸ τινος δὲ ἀρχιεπισκόπου μνημονεύεται οἶονεὶ νέα Ἁγία Τριάς, ὁ Χριστὸς, ὁ Ἅγιος Δημήτριος και τὸ Ἅγιον Πνεῦμα.

Αἱ λεπτομέρειαι αὗται, τὰς ὁποίας κατὰ τύχην γινώσκομεν περὶ τῆς Θεσσαλονίκης, ἐφαρμόζονται και εἰς τὸ πλεῖστον μέρος τοῦ κράτους. Πανταχοῦ κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην τῶν πολέμων και τῆς βαρβαρότητος, ἐπικρατεῖ μικρόνοια και δεινὴ δεισιδαιμονία. Ἀναμφιδόλως ὁ κληρὸς, ἐκτὸς ἴσως τῶν καλογήρων, οὐδέποτε ἐδίδαξεν ἢ ἐπίστευσε παραδοξολογήματα τόσον ἀντίθετα πρὸς τὸ πνεῦμα τοῦ χριστιανισμοῦ, ἀλλ' εἶναι ὅμως ὅπωςδὴποτε ὑπεύθυνος διὰ τὴν ἐπιβίωσιν ἢ τὴν ἀναγέννησιν ἐκείνην τῆς εἰδωλολατρείας. Διεκήρυξε πάντοτε διὰ τῶν

σοφῶν αὐτοῦ συγγραμμάτων, ὅτι δὲν ἔπρεπε νὰ ἀποθεῶνται οἱ ἄνθρωποι, ὅτι τὰ ἅγια λείψανα δὲν θαυματουργοῦσιν εἰμὴ εἰς δεδομένας περιστάσεις διὰ τῆς ἐπενεργείας τοῦ Παντοδυνάμου Θεοῦ, καὶ ὅτι δὲν εἶναι ὀρθὸν νὰ συγγέωνται αἱ εἰκόνας τῶν ἁγίων πρὸς τὸν Θεὸν ἢ πρὸς αὐτοὺς τοὺς ἁγίους, ἀλλὰ δὲν ἔμερίμνησεν ἐπαρκῶς ὥστε ἡ διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας νὰ μὴ γενεῖ παρεξηγήσεις εἰς τὸ πνεῦμα τῶν ἀπαιδευτοτέρων λαϊκῶν. Ἐν ᾧ οἱ θεολόγοι ἐλεπτολόγουν συζητοῦντες περὶ τῆς σχέσεως τῶν προσώπων τῆς Ἁγίας Τριάδος καὶ ἐξέπεμπον ἀναθέματα ἐναντίον ἀλλήλων ὁσάκις δὲν συνεφώνουν περὶ τῆς θελήσεως τοῦ Θεοῦ καὶ τῶν φανερώσεων αὐτῆς, ἄφινον νὰ συντάσσεται ὁ λαὸς πρὸς ταύτην ἢ ἐκείνην τὴν γνώμην, χωρὶς ἐπαρκῶς νὰ καταλαμβάνη οὔτε τὸ εἶδος οὔτε τὸ βάθος τῆς συζητήσεως καὶ νὰ ἐξακολουθῇ ἔχων τὰς παλαιὰς δεισιδαιμονίας ὑπὸ νέα ὀνόματα, λατρεύων ἀντὶ εἰδώλων θρύμματα τοῦ ξύλου τοῦ σταυροῦ ἢ ὁσῆ ἁγίων. Ἀφ' ἑστού ἡ Ἐκκλησία παρεκτραπέισα ἀπὸ τῶν ἀρχικῶν αὐτῆς βάσεων ὑπέστη τὴν γοητείαν τοῦ ἀπτικισμοῦ τῶν ἀνωτέρων τάξεων, ἐπενήργει μὲν ἀκόμη ἐπὶ τῆς φαντασίας καὶ τοῦ συναισθήματος τοῦ λαοῦ, ἀλλ' οὐδεμίαν εἶχεν ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς διανοίας αὐτοῦ. Αἱ ὀλίγαι ὑποχωρήσεις τῶν ὑμνογράφων δὲν ἔσχουν ὥστε νὰ μεταβάλωσι τὰ πράγματα.

Κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους ἡ Μικρὰ Ἀσία ἦτο μᾶλλον τῆς Εὐρώπης πεφωτισμένη, ἀπὸ ἀμνημονεύτων δὲ χρόνων ὑπῆρξε τὸ φυτώριον παντοειδῶν αἱρέσεων, τῶν ὁποίων σκοπὸς ἦτο ἡ καταπολέμησις πάσης καινοτομίας, ἥτις βαθμηδὸν εἶχε τυχὸν εἰσδύσῃ εἰς τὴν Ἐκκλησίαν. Εἶδομεν ἀνωτέρω πῶς ἡ ἐν Κωνσταντινουπόλει κυβέρνησις, εἴτε διὰ τῆς βίας εἴτε δι' ὑποχωρήσεων, ματαίως προσεπάθησε νὰ ἐπαναγάγῃ τὸν ἑτεροδοξοῦντα κληρὸν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας εἰς τὰς ὁδοὺς τὰς χαρα-

χθείσας ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας. Κατὰ τὸν ἑβδομὸν λοιπὸν αἰῶνα ἀνεφάνη μίᾳ ἐπικίνδυνος πάλιν αἵρεσις προσελκύσασα πολυαριθμούς ὁπαδούς. Κατὰ μίμησιν τῶν γνωστικῶν τοῦ δευτέρου αἰῶνος οἱ νέοι οὔτοι αἰρετικοὶ παρεδέχοντο ὅτι ὑπάρχει μίᾳ ῥιζικῇ διαφορᾷ μεταξὺ τοῦ πνευματικοῦ καὶ τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου, καὶ ὁ μὲν πνευματικὸς κόσμος ἐδημιουργήθη ὑπὸ τοῦ Θεοῦ, ὁ δὲ αἰσθητὸς ἢ ὕλικὸς δημιουργὸν ἔχει τὴν ἀρχὴν τοῦ κακοῦ. Ἀπέρριπτον πᾶσαν ἐξωτερικὴν μορφήν τῆς λατρείας, τὴν προσκύνησιν τοῦ σταυροῦ, τῶν εἰκόνων καὶ τῶν λειψάνων, καὶ οὔτε νηστείας παρεδέχοντο οὔτε ἐκκλησιαστικὴν ἱεραρχίαν. Οἱ αἰρετικοὶ οὔτοι εἶναι οἱ λεγόμενοι Παυλικιανοί. Ἐχρειάσθησαν αἰῶνες διὰ νὰ κατασταλῇ ἡ αἵρεσις αὕτη, πρὸ πάντων δὲ φαίνεται ὅτι τὸ ἀρνητικὸν μέρος τῆς διδασκαλίας τῶν Παυλικιανῶν εἶχεν ἐπίδρασιν ἐπὶ τοῦ πνεύματος πολλῶν χριστιανῶν ἀπαρεσκομένων εἰς τὸν πολυτελεῆ ἐκκλησιαστικὸν βίον. Πλὴν δὲ τούτου ὁ Ἰσλαμισμὸς, ἂν καὶ ἐθεωρεῖτο ὑπὸ τῶν χριστιανῶν ἀποτρόπαιος, ὡς βλασφημῶν εἰς τὴν θεότητα τοῦ Χριστοῦ, ἐπέδρασεν ὅμως ὁπωςδῆποτε εἰς τὰς χώρας τὰς γειτονουούσας πρὸς τὰ σύνορά του. Αἱ περὶ πολυθείας καὶ εἰδωλολατρείας μομφαὶ ἔδιδον ἀφορμὴν σκέψεως εἰς τοὺς ἀνεπτυγμένους ἀνθρώπους, πολλοὶ δ' ἐξ αὐτῶν ἀνεγνώριζον ἐπὶ τέλους ὅτι αἱ κατηγορίαι αὗται θὰ ἀπεδεικνύοντο βάσιμοι, ἂν ἡ ἐκκλησία δὲν ἀπεφάσιζε νὰ καταπολεμήσῃ δραστηρίως τὴν σύγχυσιν τὴν ὁποίαν ἔκαμνον οἱ χριστιανοὶ τῆς ἐννοίας τοῦ τιμᾶν πρὸς τὴν ἐννοιαν τοῦ λατρεύειν.

Ὁ νέος λοιπὸν αὐτοκράτωρ προήρχετο ἐξ ἐνὸς κοινωνικοῦ περιβάλλοντος ἐν ᾧ ἐπεκράτουν τοιαῦται ἰδέαι, διὰ τοῦτο δὲ καὶ προέβη εἰς πράξεις ὧν σκοπὸς ἦτο ἡ μεταρρύθμισις τῆς Ἐκκλησίας. Πρὸ παντὸς ἄλλου ἐπελήφθη τοῦ ζητήματος τῆς λατρείας τῶν εἰκόνων, τὰς ὁποίας ἀπλούστατα κατήργησεν.

Αἱ εἰκόνες λοιπὸν ἐξεβλήθησαν τῶν ἐκκλησιῶν, αἱ δὲ τοιχογραφίαι ἐπεχρίσθησαν. Καὶ ὅμως ὁ Δέων, ὅπως καὶ οἱ ὁμόφρονες διάδοχοί του, οὔτε πρὸς τοὺς αὐστηροὺς πουριτανοὺς τῆς Ἀγγλίας ὁμοιάζεν, οὔτε πρὸ πάντων ἀσεβῆς ἦτο, δὲν ἦτο δὲ ἐχθρὸς τῆς χαρᾶς οὐδὲ τῆς πολυτελείας· ἤθελε μόνον νὰ δώσῃ πνευματικώτερον χαρακτῆρα εἰς τὴν χριστιανικὴν λατρείαν. Ἡ ἐνέργεια τοῦ αὐτοκράτορος εὗρε μὲν εὐδιάθετον τὸν ἀνώτερον κληρὸν, ὅστις συνελθὼν εἰς σύνοδον (τῆς ὁποίας ἄλλως δύναται νὰ ἀμφισβητηθῇ ἡ νομιμότης) ἀπεδέχθη μετὰ ἐξαμήνου συζητήσεις τὴν κατάργησιν τῶν εἰκόνων, ἀλλὰ δεινῶς ἐπολεμήθη ὑπὸ τῆς ἐπιμονῆς τῶν μοναχῶν, οἵτινες οὐδέμιαν εἶχον διαθέσιν νὰ γίνωσιν εὐάρεστοι εἰς τὸν βασιλέα. Καὶ ἡ μὲν ἔνοπλος ἀντίστασις τὴν ὁποίαν ὑπεκίνησαν κατεστάλη ἄνευ πολλοῦ κόπου, ἀλλ' ἐπὶ τέλους μετὰ ἀγῶνα διαρκέσαντα ἐπὶ ἑκατονταετηρίδα καὶ πλέον ἐδέησε νὰ ἀναγνωρίσωσι πάντες ὅτι ἡ κυβέρνησις δὲν εἶχε τὴν δύναμιν νὰ καταστείλῃ κατάχρησιν ἣτις εἶχε βαθείας τὰς ρίζας.

Ἐπάρχουσιν ἐν τῇ ἑλληνικῇ ἐκκλησίᾳ ἐπανειλημμένα κατὰ διαφόρους χρόνους παραδείγματα εἴτε πολιτικῶν ἀρχόντων εἴτε ἱεραρχῶν πεφωτισμένων τοὺς ὁποίους ὁ φανατισμὸς τῶν μοναχῶν ἠνάγκασε νὰ ὑποκύψωσιν. Οἱ ὀρθόδοξοι μοναχοί, πιστοὶ εἰς τὰ ἀνέκαθεν καθεστῶτα τοῦ μοναχικοῦ βίου, ἤθελον νὰ διαφεύγωσι τὴν κοινωνίαν, καθ' ἣν ἐποχὴν ἡ ἐκκλησία, στενώτερον συνδεομένη πρὸς τὸν κόσμον καὶ πρὸς τὰς ἀρχὰς τὰς ἀναγκαζομένας νὰ ἐπιβάλλωσι βάρη, εἶχεν ἀπολέσῃ τὴν παλαιὰν αὐτῆς ἀπλότητα. Δὲν ἐσκέπτοντο πλέον οὔτε νὰ ἀναπτύσωσι τὰ δῶρα ἅτινα ἔλαβον παρὰ Θεοῦ, οὔτε νὰ βελτιώνωσι τὴν ἀνθρωπότητα, ἀλλ' ἤθελον ἀπαρνούμενοι τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν νὰ πλησιάζωσι πρὸς τὸν Θεὸν διὰ τοῦ αὐστηροτάτου μόνον ἀσκητισμοῦ· τοῦτο ἦτο τὸ ἰδανικόν

τῶν Ἑλλήνων μοναχῶν. Καὶ ἡ Ἐκκλησία ἀνεγνώριζεν ἄνευ περιορισμοῦ τὴν νομιμότητα τοῦ ἰδανικοῦ τούτου ἐνώπιον Θεοῦ, δι' ὃ καὶ ἐπέτρεπεν εἰς τοὺς ἀναχωρητὰς νὰ ζῶσιν ἐπὶ μακρὰ ἔτη ἔξω τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινωνίας, καὶ παρεῖχεν αὐτοὺς ὡς παράδειγμα πρὸς μίμησιν εἰς τοὺς μοναχοὺς, οἵτινες ἐν τούτοις δὲν ὑπεβοήθουν εἰμὴ κατὰ τρόπον λίαν ἔμμεσον τὴν προσηλυτικὴν αὐτῆς ἐνέργειαν. Οἱ ἀναχωρηταὶ λοιπὸν εἶχον τὴν δευτέραν τάξιν εὐθὺς μετὰ τὴν ἐθνικὴν Ἐκκλησίαν, ὅπως δὲ ἀνωτέρω εἶδομεν, καὶ οἱ Σαρακηνοὶ δὲν τοὺς παρηνώχλησαν, θεωροῦντες αὐτοὺς ἀδολαβεῖς. Ἀλλ' ἡ ἐγκατάλειψις τοῦ κόσμου συνεπάγεται καὶ παραίτησιν ἀπὸ πάσης πνευματικῆς ὑπεροχῆς, δι' ὃ καὶ οἱ καλόγηροι δὲν ἠδύνατο ἄλλως νὰ ἐπιδράσωσιν ἐπὶ τοῦ λαοῦ, εἰμὴ διὰ τῆς μεταδοτικῆς δυνάμεως τοῦ φανατισμοῦ.

Εἶναι ἀληθές ὅτι μόνον οἱ ἀναχωρηταὶ ἐφήρμοζον αὐστηρῶς καὶ καθ' ὅλα τὰ λογικὰ αὐτῆς ἐπακολουθήματα τὴν βλαβερὰν ἀρχὴν τῆς ἀποφυγῆς τοῦ κόσμου, διότι εἰς τὰς μονὰς ἐκαλλιεργοῦντο ὅπωςδῆποτε καὶ τινες κλάδοι τῶν ἐπιστημῶν, ὅπως ἡ ἱστορία, ἡ ἀγιολογία, καὶ μάλιστα ἡ τέχνη, ἔπειτα δὲ οἱ μοναχοὶ δὲν παρέλειπον καὶ τὰ φιλανθρωπικὰ ἔργα. Ἀλλ' ὅταν τις ἐξετάζῃ τὴν ἱστορίαν τῶν ἐπισημοτέρων βυζαντινῶν μονῶν, ὅπως λόγου χάριν τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει μονῆς τοῦ Στουδίου, βλέπει σαφῶς ὅτι ἐν γένει ὁ μοναχικὸς βίος ἀπέβλεπε κυρίως εἰς τὸ ἰδεῶδες τῶν ἀναχωρητῶν. Οὔτε λοιπὸν νὰ προσδεύσωσιν ἦτο δυνατόν, οὔτε νὰ ἀναπτυχθῶσιν οἱ μοναχοί, καθ' ἣν ἔνοιαν ἀποδίδει εἰς τὰς λέξεις ταύτας ἡ Δύσις.

Σήμερον ἐλάχιστον εἶναι τὸ ὑπὲρ τῆς κοινωνίας ἐνδιαφέρον τῶν Ἑλλήνων μοναχῶν, τοῦτο δὲ ἀποδεικνύει μάλιστα ἡ ἱστορία τῶν ἱερῶν ἀποστολῶν εἰς χώρας ἀπίστων. Ἄλλοτε τὸ Βυζάντιον εἶχε προσηλυτίσῃ εἰς τὸν χριστιανισμὸν τοὺς Σέρβους, τοὺς Βουλγάρους καὶ τοὺς Κροάτας, καὶ εἶχεν ἐκπέμψῃ

Ιεραποστόλους καὶ εἰς χώρας μᾶλλον ἀπομεμακρυσμένας τοῦ Βορρᾶ, ἐν ᾧ σήμερον ἡ ὀρθόδοξος Ἐκκλησία δὲν ἔχει πλέον Ιεραποστόλους. Περὶ τῶν πλείστων ἐκ τῶν Ἑλλήνων μοναχῶν δύναται νὰ λεχθῆ ὅτι ζῶσι «*Senza infamia e senza lode*¹». Οὐδὲν ἄλλο δύναται νὰ ἐξεγείρῃ αὐτοὺς ἐκ τῆς διανοητικῆς των χαινότητος, εἰμὴ ὅτι, δικαίως ἢ ἀδίκως, ἤθελον ἐκλάβῃ ὡς προσβολὴν κατὰ τῆς θρησκείας των. Καὶ οἱ μοναχοὶ τοῦ ὀγδόου αἰῶνος, ἐντελῶς ἀνίκανοι νὰ κατανοήσωσι τὸν σκοπὸν ὃν ἐπέδωκον αἱ μεταρρυθμίσεις τῶν αὐτοκρατόρων, ἐξέλαβον τὰ κατὰ τῶν συμβόλων προστάγματα ὡς κήρυξιν πολέμου ἐναντίον τοῦ Θεοῦ, τὴν δὲ προτέραν αὐτῶν ἀπάθειαν διεδέχθη φανατισμὸς ὅστις ἠλέκτρισε τὰ πλήθη, διότι εἰς τὴν βίαν δὲν ἀντιτάσσεται μόνον ὁ ὀρθὸς λόγος, ἀλλ' ἐπίσης καὶ ἡ ἀλογιστία. Ἡ ἔρις ἣτις κυρίως ἀνεφέρετο εἰς ἐν ζήτημα καθαρῶς θεολογικόν, προσέλαθεν ἀμέσως πολιτικὸν χαρακτήρα ἐξ αἰτίας τοῦ ὑφισταμένου ἀνταγωνισμοῦ μεταξὺ τῶν εὐρωπαϊκῶν καὶ τῶν ἀσιατικῶν τμημάτων τοῦ κράτους. Προσβάλλων τὴν λατρείαν τῶν εἰκόνων ὁ βασιλεὺς ἀντετίθετο εἰς τὸ πολὺ πλῆθος τοῦ λαοῦ, ὅστις ἦτο βαθύτατα προσκεκολλημένος εἰς τὴν λατρείαν ἐκείνην, καὶ ἐξέθετεν εἰς κίνδυνον αὐτὴν τὴν ὑπαρξίν τοῦ βυζαντινοῦ βασιλείου. Ἡ κρίσις δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ λήξῃ εἰμὴ διὰ τῆς ὀλοσχεροῦς ἡττης τῶν εἰκονοκλαστῶν. Ἡ ἀντιμεταρρυθμιστικὴ μερὶς ἐθριάμβευσεν, ὁ δὲ θριαμβὸς ἐκεῖνος, ὅστις κατεδίκαζε τὴν Ἐκκλησίαν εἰς τὴν ἀδράνειαν, ἐμελλε μοιραίως νὰ ὑποτάξῃ αὐτὴν εἰς τὴν πολιτικὴν ἐξουσίαν, δι' ἧ καὶ δὲν ἀνέκτησε πραγματικῶς τὴν ἀνεξαρτησίαν αὐτῆς ἢ Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία, εἰμὴ μετὰ τὴν πτώσιν καὶ τὴν καταστροφὴν τοῦ κράτους.

¹ Ἄνευ δυσφημίας καὶ ἄνευ ἐπαίνου.

Ἄν τις λάβῃ πρὸ ὀφθαλμῶν μόνον τὴν κωδικοποίησιν τοῦ Ἑλληνορωμαϊκοῦ Δικαίου, καταλαμβάνει τὸν λόγον, δι' ὃν πολλοὶ ἐκ τῶν λογίων δέχονται ὅτι ἡ ἀρχὴ τοῦ κυρίως βυζαντινοῦ κράτους δὲν δύναται νὰ ἀναχθῆ παλαιότερον τοῦ ὀγδόου αἰῶνος. Οἱ νόμοι τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἦσαν καὶ κατὰ τὴν οὐσίαν καὶ κατὰ τὴν μορφήν ῥωμαῖκοι, ἐν ᾧ ὁ καὶ νῦν σφζόμενος κῶδιξ τοῦ Λέοντος ἔχει ἄλλον ἐντελῶς χαρακτήρα. Δὲν πρέπει ὅμως νὰ ὑποθεθῆ ὅτι ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Ἰουστινιανοῦ μέχρι τῶν χρόνων τοῦ Λέοντος ἐπῆλθε ριζικὴ τις μεταβολὴ εἰς τὴν ἠθικὴν κατάστασιν τοῦ λαοῦ. Ὁ Ἰουστινιανὸς οὐδόλως ἐφρόντισε περὶ τοῦ λαϊκοῦ δικαίου, ἐν ᾧ ὁ Λέων ἐξ ἐναντίας ἠβέλησε νὰ συναρμόσῃ τοὺς γραπτοὺς νόμους πρὸς τὰ ἔθιμα τοῦ λαοῦ καὶ πρὸς τὸ ἐκκλησιαστικὸν δίκαιον, ἐκ τούτου δὲ προέρχεται ἡ μεγάλη διαφορά ἣτις παρατηρεῖται μεταξὺ τῶν δύο τούτων νομοθεσιῶν. Ἡ ἐπίδρασις ὅμως τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ χριστιανισμοῦ, ἣτις τόσον σαφῶς ἐκδηλοῦται ἐν τῇ νομοθεσίᾳ τοῦ Λέοντος, ἐπενήργει ἤδη ἀπὸ αἰῶνων. Τὸν Κώδικα τοῦ Λέοντος ἄριστα χαρακτηρίζει αὐτὴ ἡ ἐπιγραφή του «Ἐκλογή τῶν νόμων ἐν συντόμῳ γενομένη παρὰ Λέοντος καὶ Κωνσταντίνου τῶν σοφῶν καὶ φιλευσεβῶν ἡμῶν βασιλέων, ἀπὸ τῶν Ἰουστινούτων, τῶν Διγέστων, τοῦ Κώδικος καὶ τῶν Νεαρῶν τοῦ μεγάλου Ἰουστινιανοῦ διατάξεων, καὶ ἐπιδιόρθωσις εἰς τὸ φιλανθρωπότερον ἐκτεθεῖσα».

Τὸ αἰτιολογικὸν τῶν πλείστων διατάξεων τοῦ Λέοντος ἀποτελεῖται ἐκ ῥήσεων τῆς Ἁγίας Γραφῆς. Ὡς παράδειγμα δύναται νὰ ληφθῆ ἡ περὶ διαζυγίου νομοθεσία. Κατὰ τὸ ῥωμαϊκὸν δίκαιον τοῦ Ἰουστινιανοῦ ὁ γάμος δὲν εἶχε τὴν ἀξίαν μυστηρίου, τὸ δὲ διαζύγιον ἦτο τόσον εὐκολον καὶ θεμιτόν, ὅσον καὶ ἡ παλλακεία. Ἄλλὰ περὶ τούτων εἶχεν ἄλλην γνώμην ἢ Ἐκκλησία. Τὸν πρῶτον γάμον θεωρεῖ νόμιμον ὁ Γρη-

γόριος ὁ Ναζιανζηνός, τὸ δεύτερον συγχώρησιν εἰς τὴν ἀνθρωπίνην ἀδυναμίαν, τὸν τρίτον παρανομίαν, τὸν δὲ τέταρτον χοιρώδη. Κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον σκεπτόμενος καὶ ὁ Λέων ὀρίζει ὅτι τὸ διαζύγιον δὲν ἐπιτρέπεται εἰμὴ καθ' ὀρισμένας περιστάσεις (μοιχείας, ἀνικανότητος, ἐπιβουλῆς κατὰ τῆς ζωῆς, λέπρας), εἰς τὰς ὁποίας δὲν συμπεριλαμβάνεται ἡ παραφροσύνη τοῦ ἑτέρου τῶν συζύγων καὶ ἔτι ὀλιγώτερον ἡ ἐπιθυμία πρὸς σύναψιν ἄλλου γάμου.

Τὸ αἰτιολογικὸν τῶν διατάξεων τούτων ἔχει ὡς ἑξῆς: «Τῆς ἀδιαλύτου τῶν γαμικῶς ἐν Κυρίῳ συμβιούντων ἐνώσεως ἡ τοῦ Κτίστου καὶ Δημιουργοῦ τῶν ἀπάντων σοφία ὑπάρχει διδάσκαλος. Αὐτὸς γὰρ εἰς τὸ εἶναι παραγαγῶν ἐξ οὐκ ὄντων τὸν ἀνθρωπὸν οὐ τὸν αὐτὸν καὶ τὴν γυναῖκα πλάσαι τρόπον ἐκέλευσε, καίπερ δυνάμενος, ἀλλ' ἐκ τοῦ ἀνδρὸς ταύτην ἐδημιούργησεν, ἵνα ἐκ τῆς ἡνωμένης σαφῶς μιᾶς ἐν δυάδι προσώπων σαρκὸς τὸ ἀχώριστον καὶ τῆς συζυγίας νομοθετήσῃ τὸ ἀδιάζευκτον. Ὅθεν οὐδὲ τὴν γυναῖκα τῇ ὑποθέσει τοῦ ὄψεως τῆς πικρᾶς τῷ ἀνδρὶ κατάρξασαν γεύσεως ἀπὸ τούτου ἐχώρισεν, οὐδ' αὖ τὸν ἀνδρα τῆς δεσποτικῆς ἐντολῆς τὴν παράδασιν τῇ ἑμοζύγῳ συνεργασάμενον ταύτης διέζευξεν, ἀλλὰ τὴν μὲν ἁμαρτίαν ἐκόλασε. τὴν δὲ συζυγίαν οὐκ ἔλυσε. Ταύτη τοίνυν τῇ ἐναργεῖ νομοθεσίᾳ, αὐθις καὶ λόγῳ κυρωθεῖσα παρὰ τοῦ Κτίσαντος κατὰ τὸν καιρὸν τῆς τῶν Φαρισαίων ἐρωτήσεως, εἰ ἔξεστιν ἀνθρώπῳ κατὰ πᾶσαν αἰτίαν ἀπολύειν τὴν γυναῖκα, καὶ ἀποκριθέντος, τοὺς ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ζευχθέντας μηδαμῶς παρὰ τοῦ ἀνθρώπου, παρεκτός λόγου πορνείας, χωρίζεσθαι, ἐξακολουθοῦντές τε καὶ πειθόμενοι, οὐδὲ ἡμεῖς ἕτερόν τι νομοθετεῖν ὑπὲρ τούτων βουλόμεθα. Ἄλλ' ἐπειδὴ τὸ τῆς κακίας εἶδος ἐπιμελῶς τοῖς πολλοῖς τῶν ἀνθρώπων ἐμπολιτεύεται, κἀντεῦθεν ἀγαπητικῶς πρὸς ἀλλήλους μὴ διακεί-

μενοι κατὰ πολλὰς αἰτίας, καίπερ μὴ οὖσας τοιαύτας, ποιῶνται τῆς ἑαυτῶν συμβιώσεως τὴν διάζευξιν, ῥητῶς ἐνθεῖναι τῇ παρούσῃ νομοθεσίᾳ δι' ὧν τὰ συνοικέσια λύσονται τῶν δεόντων ἐκρίναμεν».

Τὸ ἀδιάλυτον τοῦ γάμου συνεπάγεται καὶ τὴν κοινήν μεταξὺ τῶν συζύγων κτῆσιν τῆς περιουσίας, καθὼς καὶ τὴν ἀντικατάστασιν τῆς πατρικῆς ἐξουσίας τῶν Ῥωμαίων, διὰ μιᾶς ἄλλης ἐξουσίας παρεχούσης ἴσα δικαιώματα εἰς ἀμφοτέρους τοὺς γονεῖς ἂν ὁ ἕτερος ἀποθάνῃ, εἰς τὸν ἐπιζῶντα ἀνατίθεται ἡ ἐπιτροπεία τῶν ἀνηλίκων τέκνων, ἂν δὲ καὶ ἐκεῖνος τελευτήσῃ, ἡ περὶ τῶν τέκνων φροντίς, ἐν ἣ περιπτώσει οἱ γονεῖς δὲν ἤθελον ἐκ τῶν προτέρων ὀρίσῃ ἐπιτροπὸν, ἀνετίθετο εἰς ἐν ἐκκλησιαστικὸν ἴδρυμα, ἐν Κωνσταντινουπόλει δὲ εἰς τὸ λεγόμενον Ὁρφανοτροφεῖον.

Ἡ ἐπελθούσα βραδύτερον κατὰ τῆς εἰκονομαχίας ἀντίδρασις κατέλυσε ἐν πολλοῖς τοὺς νόμους καὶ τὰς διατάξεις τοῦ Λέοντος, ἀλλ' ὅσον μέγα καὶ ἂν ὑπῆρξε τὸ μῖσος ἐναντίον τῶν εἰκονοκλαστῶν βασιλέων, οἱ νόμοι των τόσον πολὺ συνεφώνουν πρὸς τὰς ἰδέας τοῦ λαοῦ, ὥστε ἡ τελεία ἐπάνοδος εἰς τὴν νομοθεσίαν τοῦ Ἰουστινιανοῦ ὑπῆρξεν ἀδύνατος, ὡς πρὸς τὸ ποινικὸν μάλιστα δίκαιον οὐδὲ κἀν ἀπόπειρα ἔγινε πρὸς τοῦτο. Ἀποβλέπων τις ἀφ' ἐνὸς εἰς τὴν δῆλωσιν τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ Κώδικος τοῦ Λέοντος, καθ' ἣν αἱ διατάξεις τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἐπιδιωρθώθησαν εἰς τὸ φιλανθρωπότερον, παρατηρῶν δὲ ἀφ' ἑτέρου ὅτι ἐν τῇ νομοθεσίᾳ αὐτοῦ ἡ μὲν κάθερξις εἶναι μόνον προληπτικὴ, αἱ δὲ ποιναὶ εἶναι πᾶσαι σωματικαὶ καὶ μάλιστα μετ' ἀκρωτηριασμῶν, διότι ἀδιακόπως ὀρίζονται ἀποκοπαὶ ῥινῶν καὶ χειρῶν, ἐκ τῶν ἐλαφροτάτων δὲ ποινῶν εἶναι ἡ μαστίγωσις, θὰ ἐξελάμβανε κατὰ φυσικὸν λόγον αὐτὸν ὡς δεινὸν ὑποκριτὴν, ἄλλα ἐπαγγελλλόμενον καὶ

ἄλλα νομοθετοῦντα. Ἐν ὅμως ληφθῶσι πρὸ ὀφθαλμῶν αἱ τότε περιστάσεις, ἢ κρίσις θὰ εἶναι ἐπιεικεστέρα. Πρῶτον μὲν οἱ ἀκρωτηριασμοὶ ἀντικαθιστῶσιν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον τὴν θανατικὴν ποινὴν, ἣν ὄριζον οἱ νόμοι τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ἔπειτα δὲ εἶναι λίαν πιθανὸν ὅτι αἱ ποιναὶ ἐπεβάλλοντο μετὰ τινος μετριότητος. Ἐξέυρομεν λόγου χάριν ὅτι πολλάκις δὲν ἐξωρύσσοντο οἱ ὀφθαλμοὶ τοῦ καταδικασθέντος εἰς τὴν ποινὴν τῆς τυφλώσεως, ἀλλ' ἠναγκάζετο μόνον ὁ καταδικασθεὶς νὰ κρατῆ ἐπὶ ὄρισμένον χρόνον τοὺς ὀφθαλμοὺς ὑπεράνω λεκάνης περιεχοῦσης ἄνθρακα πεπυρακτωμένους· διὰ τοῦ τρόπου τούτου δὲν ἔσφερετο μὲν παντελῶς τῆς ὀράσεως, ἀλλ' ἡ ὄρασις αὐτοῦ καθίστατο ἐπὶ τοσοῦτον ἀσθενής, ὥστε, ἂν λόγου χάριν ἐπρόκειτο περὶ πολιτικῶν πραγμάτων, δὲν ἦτο πλέον ἐπιφοβὸς εἰς τοὺς πολιτικοὺς αὐταῦ ἀντιπάλους. Ἡ δὲ ἀποκοπὴ τῆς ῥινὸς ἢ τῆς γλώσσης φαίνεται ὅτι περιορίζετο συνήθως εἰς στίγμα τὸ ὅποτον ἐνεκολάπτετο διὰ καυτοῦ σιδήρου, ἢ εἰς ἑναρξιν μόνον ἀκρωτηριασμοῦ. Καὶ τὸ γράμμα καὶ τὸ πνεῦμα τῆς Ἀγίας Γραφῆς ἐπέβαλεν ὅσῃ τὸ δυνατόν ὀλιγωτέραν ἐφαρμογὴν τῆς θανατικῆς ποινῆς. Καθ' ὅσον δὲ ἀφορᾷ εἰς τὴν στέρησιν τῆς ἐλευθερίας ἢ ποινὴ αὕτη εἶχε διὰ τοὺς θεωρητικοὺς Ἀνατολίτας πολὺ μικροτέραν σημασίαν ἐκείνης ἣν ἡμεῖς σήμερον κατὰ τὰς νεωτέρας ἰδέας ἀποδίδομεν εἰς αὐτήν, τόσῃ δὲ μᾶλλον, καθ' ὅσον ἢ φυλάκισις δὲν ἦτο ἀπομονωτικὴ, ἀλλ' οἱ καθειργημένοι ὑφίσταντο αὐτήν ἐν κοινῷ, ἐπεβάλλοντο λοιπὸν κατὰ προτίμησιν διὰ τοῦτο σωματικαὶ ποιναί, ὅπως ὄχι μόνον ἐν Βυζαντίῳ, ἀλλὰ καὶ πανταχοῦ συνέβαινε μέχρι τοῦ δεκάτου ὀγδόου αἰῶνος.

Φαίνεται ὅτι ὄχι ὀλιγώτερον μετερρύθμισεν ὁ Λέων καὶ τὴν κατάστασιν τῶν ἀγροτῶν. Πρὸ τοῦ Λέοντος, καθὼς καὶ μετ' αὐτόν, ὑπῆρχον πρῶτον μὲν μικροὶ κληρονομικοὶ ἰδιοκτῆται

ἀποτελοῦντες στενῶς πρὸς ἀλλήλας συνδεδεμένους κοινότητος. Ἐκαστος ἰδιοκτῆτης εἶχε προσωπικὴν ὑποχρέωσιν διὰ τὴν ἀπότισιν τοῦ φόρου, ἀλλ' ὡς πρὸς τὴν ἀκριβῆ πληρωμὴν τοῦ ὅλου πρὸς τὸ δημόσιον ὀφειλομένου ποσοῦ ἦτο δπεύθυνος ἢ κοινότης εἰς τρόπον ὥστε, ἂν τις ἐκ τῶν ἰδιοκτητῶν καθυστέρει εἴτε ἕνεκα ἀνωτέρας βίας εἴτε ἐκ κακῆς προθέσεως, οἱ ἄλλοι ὄφειλον νὰ συμπληρώσωσι τὸ καθυστέρημα. Τὸ μέτρον τοῦτο ἦτο βεβαίως τὸ ἀσφαλέστερον διὰ τὸν δημόσιον θησαυρόν, ἀλλ' ἐπειδὴ ἦτο κατ' ἀρχὴν ἄδικον, ἀπέβαινε ἐνίοτε δυσκόλος ἢ ἐφαρμογὴ του. Ἐκτὸς τῶν ἀγροτῶν τούτων τῶν κοινοτικῶς ἐργαζομένων, ὑπῆρχον καὶ μεγάλοι γαιοκτῆται καλλιεργοῦντες τοὺς ἀγρούς των δι' ἐκμισθωτῶν οἷτινες, ἀφ' οὗ ἤθελον ἐργασθῆ εἰς τὸ κτήμα ἐπὶ τριάκοντα ἔτη, συνεδέοντο ἔπειτα διὰ παντὸς πρὸς τὴν ὑπ' αὐτῶν καλλιεργουμένην γῆν, καὶ οὕτε αὐτοὶ ἠδύναντο νὰ ἀπαλλαγῶσι τῆς ἐκμισθώσεως οὕτε ὁ γαιοκτῆτης εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ τοὺς ἐκδιώξῃ. Εἰς τὰς μεγάλας δὲ ἐκεῖνας ἰδιοκτησίας οἷτινες πολλάκις ἀνῆκον εἰς τὸ στέμμα ἢ εἰς μοναστήρια, ἔζων καὶ δουλοπάροικοι ἔχοντες ὡς μόνην ἀμοιβὴν τῆς ἐργασίας των τροφὴν καὶ κατοικίαν, κατ' οὐδὲν δὲ διαφέροντες τῶν δούλων. Ἐπὶ τοῦ Λέοντος καὶ τῶν διαδόχων αὐτοῦ κατηργήθη καὶ ἡ ἀρχὴ ὅτι οἱ γεωργοὶ εἶναι διὰ παντὸς συνδεδεμένοι μετὰ τοῦ κτήματος καὶ ἡ δουλοπαροικία, τοῦτο ἔμως ἔγινε παρὰ τὴν θέλησιν τῶν μεγάλων γαιοκτητῶν, οἷτινες δὲν ἔπαυσαν ἀντιδρῶντες καὶ ἀγωνιζόμενοι εἰρή μετὰ τὴν ἐκ νέου ἀποκατάστασιν τῆς παλαιᾶς τάξεως τῶν πραγμάτων. Οἱ κληρονομικοὶ ἰδιοκτῆται ἐξηκολούθουν ὑφιστάμενοι ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Λέοντος, ἀλλὰ παρὰ τὸν ἀρχαῖον θεσμὸν τῆς ἰδιωτικῆς κτήσεως, ἐπιβεβαρημένης διὰ τῆς κοινῆς εὐθύνης ἀπέναντι τοῦ δημοσίου ταμεῖου, ὑπάρχουσιν ἔκτοτε καὶ κοινότητες ἄνευ ἄλλης ἀτομικῆς κτήσεως εἰμὴ μόνον τῶν κοινοτικῶν

ἀγρῶν. Ἡ ὀργάνωσις αὐτῆ ἤτις ἦτο ἐντελῶς ἀσύμφωνος πρὸς τὸν ἀτομιστικὸν χαρακτήρα τῶν Ἑλλήνων καὶ ἔμελλεν ἄλλως σὺν τῷ χρόνῳ νὰ ἐκλείψῃ, πιθανὸν εἶναι ὅτι εἰσῆχθη ὑπὸ τῶν Σλαυικῶν φύλων, τὰ ὅποια κατὰ τὸν ἔβδομον αἰῶνα κατέκλυσαν ὄχι μόνην τὴν ἡπειρωτικὴν Ἑλλάδα, ἀλλὰ καὶ τὰς νήσους.

Ὁ κατὰ τὸ τελευταῖον ἔτος τῆς βασιλείας τοῦ Λέοντος (741) δημοσιευθεὶς Κώδιξ ἐξεδόθη, ὅπως εἶδομεν, ἐπ' ὀνόματι καὶ αὐτοῦ καὶ τοῦ υἱοῦ Κωνσταντίνου. Ὁ Κωνσταντίνος διαδεχθεὶς τὸν πατέρα ἠκολούθησε μὲν τὸ αὐτὸ διοικητικὸν σύστημα, ἀλλ' ἐξοργισθεὶς ὑπὸ τῆς ἀντιδράσεως τῶν μοναχῶν καὶ τοῦ κλήρου ἀπέβη βιαιότερος καὶ σκληρότερος τοῦ πατρός του. Κατέδωξε μανιωδῶς τὰ μοναστήρια καὶ τὴν λατρείαν τῶν ἁγίων ἐπιδεικνύων ἄκραν καταφρόνησιν πρὸς ὅ,τι ἐνόμιζεν ἔργον δεισιδαιμονίας. Μετὰ δυνάμει καὶ δραστηριότητος κυβερνῶν ἐξησφάλισε τὸ κράτος ἀπὸ τῶν Βουλγάρων καὶ τῶν Σαρακηνῶν, εἰς αὐτὸν δὲ ὀφείλεται ἡ ἐπικρατήσασα τότε εὐπραγία. Ἄλλ' ὅμως καταδιώκων παρὰ πᾶσαν ἀρχὴν τοῦ δικαίου ἐκείνους ἐκ τῶν ὑπηκόων του οὔτινες εἶχον ἄλλην γνώμην, ἢ οὐδεμίαν εἶχον γνώμην, παρεσκεύασεν εἰς τὸ μέλλον τὴν ὀριστικὴν ἀποτυχίαν τῶν μεταρρυθμιστικῶν του σχεδίων καὶ ἐψύχρανεν εὐθύς ἐξ ἀρχῆς ἐν μέρος τοῦ λαοῦ του. Καὶ ἐπὶ τῆς βασιλείας ἤδη τοῦ πατρός του πολλοὶ ἐκ τῶν ἐπιμενόντων εἰς τὴν λατρείαν τῶν εἰκόνων, εἶχον ἀποδημήσῃ εἰς τὴν Νότιον Ἰταλίαν, διὰ δευτέραν δὲ φοράν ἐξελληνίσαντες τὴν χώραν ἐκείνην ἤτις καὶ κατὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους ὠνομάζετο μεγάλη Ἑλλάς συνετέλεσαν ἐπὶ τέσσαρας αἰῶνας εἰς τὸ νὰ ἀνθήσῃ ἐκεῖ πολιτισμὸς ὅστις μεγάλως ἐπέδρασεν εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς Ἰταλικῆς τέχνης.

Οἱ Πάπαι δὲν διέκειντο μὲν εὐμενῶς πρὸς τοὺς εἰκονομάχους, ἀλλ' ἀπέφευγον κατ' ἀρχὰς νὰ ἔλθωσιν εἰς φανεράν πρὸς αὐτοὺς βῆξιν, ἀλλ' ἐπὶ τέλους ἢ βῆξις ἐπῆλθεν, ὃ δὲ κλήρος τῆς

παλαιᾶς Ῥώμης ἤρχισε νὰ ζητῆ ὑποστήριγμα ἐν τῇ κοσμικῇ ἐξουσίᾳ τῆς Δύσεως. Τοιοῦτοτρόπως παρεσκευάσθη ὁ ὀριστικὸς χωρισμὸς τῆς Εὐρώπης εἰς αὐτοκρατορίαν τῆς Ἀνατολῆς καὶ αὐτοκρατορίαν τῆς Δύσεως, τῶν ὁποίων τὰ θρησκευτικὰ σύνορα συνέπιπτον ἄλλως πρὸς τὰ σύνορα τῶν ἐθνικοτήτων.

Ἡ ἀντιδρασις δὲν ἐπῆλθεν εἰμὴ ἐπὶ Κωνσταντίνου τοῦ Γ', δισεγγόνου τοῦ Λέοντος. Ἀναλαβοῦσα τὴν ἐπιτροπείαν τοῦ ἀηλίκου Κωνσταντίνου ἡ βασιλομήτωρ Εἰρήνη ἐξηκολούθησε νὰ κυβερνᾷ καὶ ἀφ' οὗ ὁ υἱὸς τῆς ἐκηρύχθη ἐνήλικος. Ἄλλὰ τότε ἐξερράγη ἐντὸς τοῦ Παλατιοῦ ἐπανάστασις, εἰς τὴν ὁποίαν ἔβηκε τέρμα ἡ βασίλισσα Εἰρήνη ἐκτυφλώσασα τὸν υἱόν. Ἡ Εἰρήνη ἐβασίλευσεν ἀκόμη ἀνενόχλητος ἐπὶ πέντε ἔτη (797—802), ἀλλὰ δὲν κατώρθωσε νὰ ἐξαλείψῃ ἀπέναντι τῆς ὀρθοδοξίας τὰς ἀνομίας αὐτῆς, ἀν καὶ ἀποκατέστησε τὴν λατρείαν τῶν εἰκόνων καὶ τὴν προσκύνησιν τῶν ἁγίων. Ἐν τῇ Δύσει ὁ Πάπας λαδῶν ὡς αἴτιαν, ἢ μᾶλλον ὡς ἀφορμὴν, ὅτι ἐπὶ τοῦ αὐτοκρατορικοῦ θρόνου ἐκάθητο γυνή, ἔχρισεν ὡς αὐτοκράτορα τὸν Κάρολον τὸν μέγαν (800), αὐτῷ δὲ ἡ ἐνότης τῆς αὐτοκρατορίας, ἤτις εἶχε κατ' οὐσίαν πρὸ πολλοῦ θραυσθῆ, ἐθραύσθη ἤδη καὶ κατὰ τύπους.

Ἄλλ' ἡ μεταρρυθμιστικὴ ἐνέργεια τοῦ Λέοντος δὲν εἶχεν ὀριστικῶς ἀνασταλῆ. Ἐπὶ πενήτηντα περίπου ἔτη αἱ ἄσιατικαὶ ἐπαρχίαι κατεπολέμουν τὴν λατρείαν τῶν εἰκόνων ἢ ἐξελάμβανον ὡς δεινὴν εἰδωλολατρείαν, ἀλλ' οὐδὲν ἄλλο κατώρθωσαν εἰμὴ νὰ προσπορίσωσιν εἰς τοὺς μοναχοὺς πολὺ περισσοτέραν γοητείαν, τὸ μόνον ἔχνος τὸ ὅποσον ἐκ τοῦ φοβεροῦ ἐκείνου ἀγῶνος ἀπέμεινε εἰς τὴν ἑλληνικὴν Ἐκκλησίαν εἶναι ἡ ἀπαγόρευσις τῶν ἀγαλμάτων. Ἄντ' αὐτῶν ἐπετράπησαν μόνον εἰκόνες ζωγραφηταί, τῶν ὁποίων μέρη τινὰ ἦσαν ἔκτυπα, τὸ δὲ πλῆθος τῶν εὐσεβῶν ἀσπάζεται αὐτάς καὶ

ἀπὸ αἰῶνων εὐρίσκει πνευματικὴν οἰκοδομὴν καὶ παρηγορίαν εἰς τὴν προσκύνησιν ταύτην, ἣν θεωροῦσα ὡς δεισιδαιμονίαν ἢ δυναστεία τῶν Ἰσαύρων ματαίως προσεπάθησε νὰ καταργήσῃ.

Ὁλόκληρος ἡ πολιτικὴ ἱστορία τοῦ Βυζαντίου κατὰ τὰ τρία τέταρτα τοῦ ἐνάτου αἰῶνος συνοψίζεται εἰς τὰς ἐξῆς ὀλίγας λέξεις. Ἐν ᾧ ὁ λαὸς κατασφάζει διαδοχικῶς τοὺς βασιλεῖς του καὶ διαπράττει πᾶσαν ἀκολασίαν, οἱ Σαρακηνοὶ κατακτῶσι σημαντικὰς ἐπαρχίας, ὅπως τὴν Κρήτην ἢ τὴν Σικελίαν, ὅχι ὅμως καὶ ἄνευ ἀντιστάσεως. Εὐτυχῶς ἄλλου εἴδους ἐπιτυχίαι συνετέλεσαν εἰς τὸ νὰ δώσωσιν ὀλίγην δύναμιν εἰς τὸ Κράτος. Τὰ σλαυικὰ φύλα, τὰ ὅποια πολυάριθμα εἶχον ἐπιδράμη, προσεπάθησαν νὰ κυριεύσωσι τῇ βοήθειᾳ σαρακηνοῦ στόλου τὰς Πάτρας, ἀλλ' ἐκεῖ ἠττήθησαν καὶ ἄλλα μὲν ἐξ αὐτῶν ἐξελληνίσθησαν, τὰ δὲ λοιπὰ ἐξεβλήθησαν βραδέως ἐκ τῆς Ἑλλάδος. Πολὺ δὲ σπουδαιότερα διὰ τὸ Βυζάντιον ὑπῆρξεν ἡ δρᾶσις τῶν δύο συγχρόνων τῆς περιόδου ταύτης ἀποστόλων τῶν Σλαύων, τοῦ Μεθοδίου καὶ τοῦ Κυρίλλου.

Πρὸ αὐτῶν Γερμανοὶ ἱεραπόστολοι εἶχον ὅχι μετὰ μεγάλης ἐπιτυχίας ἐπιχειρήσῃ νὰ κηρύξωσι τὸν χριστιανισμὸν εἰς τὰ σλαυικὰ ἔθνη. Ἄλλ' οἱ Ἑλληνες μοναχοὶ ἐπέτυχον, ἐπιτρέψαντες εἰς τοὺς ἐκχριστιανιζομένους Σλαύους τὴν χρῆσιν τῆς ἰδίας γλώσσης, ἀντὶ τῆς λατινικῆς, ἣν οἱ Γερμανοὶ ἐπέμενον νὰ ἐπιβάλωσιν εἰς αὐτοὺς ὡς γλώσσαν τῆς Ἐκκλησίας. Ἔργον τοῦ Μεθοδίου καὶ τοῦ Κυρίλλου εἶναι καὶ ὁ καταρτισμὸς σλαυικοῦ ἀλφαβήτου διὰ τῆς προσαρμογῆς τοῦ ἑλληνικοῦ εἰς τὰς ἀνάγκας τῆς γλώσσης τῶν Σλαύων. Οἱ δύο λοιπὸν ἐκεῖνοι Ἑλληνες ἀπόστολοι ὑπῆρξαν οἱ θεμελιωταὶ τοῦ σλαυικοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ θρησκεία, ἡ τέχνη καὶ ἡ ἐπιστήμη τῶν ἑκατομμυρίων ἀνθρώπων οἵτινες εἶναι σήμερον ὑπήκοοι τοῦ Τσάρου ὀφείλουσι τὴν ὑπόστασίν των εἰς τὸ Βυζάντιον, τὰ δὲ ἦθη καὶ

ἔθιμα αὐτῶν διεμορφώθησαν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον κατὰ βυζαντινὰ ὑποδείγματα. Εἶναι λοιπὸν φυσικὸν ὅτι οἱ λόγιοι τῆς Ῥωσίας θεωροῦσιν ὡς ἔργον φιλοπατρίας τὴν μελέτην τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ, ἀλλὰ μόνον κατὰ τοὺς τελευταίους τούτους χρόνους, ἄφ' ὅτου δηλαδὴ ἡ Ῥωσικὴ γλῶσσα ἔγινε μᾶλλον προσιτὴ εἰς τὴν Δύσιν, ἤρχισαν κατ' ἀξίαν νὰ ἐκτιμῶνται καὶ τὰ σημαντικὰ πορίσματα τῶν ἐπιστημονικῶν αὐτῶν ἐργασιῶν. Ἐνεκα τῆς προΐουσης διανοητικῆς ἀναπτύξεως, καθὼς καὶ ἔνεκα τῆς δεξιᾶς διαχειρίσεως τῶν πραγμάτων, τὰ οἰκονομικὰ τοῦ κράτους εὐρίσκοντο εἰς ἀνθηρὰν κατάστασιν. Τὸ ἐμπόριον ἤκαζε, μὲ ὅλους τοὺς πολυαριθμοὺς πειρατὰς οἵτινες εἶχον τὴν Κρήτην ὡς κρησφύγετον, ἐκτὸς δὲ τῶν Σαρακηνῶν οἱ Βυζαντινοὶ οὐδένα ἄλλον εἶχον ἀνταγωνισμὸν κατὰ θάλασσαν, διότι μόνον δύναμιν ἔχουσα πολεμικὸν ναυτικὸν ἰκανῶς ἰσχυρὸν ἠδύνατο προστατεύουσα τὴν ἐμπορικὴν ναυτιλίαν νὰ ἐξασφαλίσῃ τὸ θαλάσσιον ἐμπόριον. Εἰς τὰς νήσους καὶ καθ' ὅλα τὰ παράλια οἱ κάτοικοι ἀπεχώρουν εἰς τόπους μεσογειοτέρους καὶ ἐκτιζον πύργους ὡς σκοπευτήρια διὰ νὰ δύνανται ταχέως νὰ λάμβανωσιν εἴδησιν, ἂν τις κίνδυνος τοὺς ἠπείλει ἀπὸ τοῦ μέρους τῆς θαλάσσης. Ἐκ τοῦ Κώδικος τοῦ Λέοντος τοῦ Ἰσαύρου βλέπομεν ὅτι ἤδη κατὰ τὴν ἐποχὴν του ἐγένετο ἐπιμερισμὸς τῶν κινδύνων ζημίας ἢ ναυαγίου μεταξὺ τοῦ ναυλωτοῦ καὶ τοῦ ναυκλήρου.

Μετὰ τοῦ Βασιλεῖου Α', τοῦ ἱδρυτοῦ τῆς Μακεδονικῆς δυναστείας (867-886), ἄρχεται μία περίοδος σταθερωτέρας κυβερνήσεως. Ὁ Βασίλειος, ἀνθρωπὸς ἀγροῦκος, εἶχεν ἀναβῆ εἰς τὸν θρόνον διὰ πολυειδοῦς ἐπιτηδειότητος καὶ ἔνεκα τῆς ἐκτάκτου αὐτοῦ σωματικῆς ῥώμης, ἣτις θαυμασίως τὸν ὑπεδοήθησεν εἰς τὰς διαφόρους περιπετείας τοῦ βίου του, εἴτε δημοσίας εἴτε καὶ ἐντελῶς ἰδιωτικῆς φύσεως. Ὑπῆρξε δραστήριος ἐν τῇ διοι-

κήσει, ὅσον καὶ φοβερός πρὸς τοὺς πολεμίους τοὺς Σαρακηνοῦς. Ὁ υἱός του Λέων Γ' ὁ Σοφός καὶ ὁ ἔγγονός του Κωνσταντῖνος Ζ' ὁ Πορφυρογέννητος δὲν εἶχον οὔτε τὴν δύναμιν τῆς θελήσεως τοῦ Βασιλείου οὔτε τὴν μύκην του βόμην, ἀμφοτέροι ὅμως ἐφημίσθησαν ὅπωςδὴποτε ὡς ἄνδρες λόγιοι.

Ὁ Λέων Γ' ὁ Σοφός (886 911), ὅστις συνήθροισε καὶ ἀνεθεώρησε τοὺς νόμους συνεπλήρωσεν οὕτω τὸ ἔργον τὸ ἐπιχειρηθὲν ὑπὸ τοῦ πατρός του. Ἡ κωδικοποίησις αὕτη εἶναι φανερόν ὅτι ἔγινε μὲ τάσιν ἀντιδράσεως κατὰ τῶν διατάξεων τοῦ Λέοντος τοῦ Ἰσαύρου. Τὰ *Βασιλικὰ*, ὅπως ὀνομάζεται ἡ νέα αὕτη συλλογὴ τῶν νόμων, καταργοῦσιν, ὅπου εἶναι δυνατόν, τὰς διατάξεις τῶν εἰκονομάχων βασιλέων καὶ ἐπανέρχονται εἰς τὴν νομοθεσίαν τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Ὑπὸ πολλὰς ἐπὶ φεῖς ἢ ἐπάνοδος αὕτη εἶναι φαινομενικὴ μᾶλλον ἢ πραγματικὴ, εἶναι δηλαδὴ θεωρητικὴ, ἀποδεικνύει δὲ τοῦτο ἢ ὑπὸ ἄλλων κατόπιν βασιλέων ἐκδοσίς Νεαρῶν πρὸς ἐπίρρωσιν τῶν διατάξεων τοῦ Λέοντος τοῦ Ἰσαύρου καὶ τοῦ υἱοῦ του Κωνσταντῖνου. Ἀλλὰ τὰ *Βασιλικὰ* διατηροῦσιν οὐδὲν ἤττον χαρακτηριστικὰ χριστιανικὸν καὶ ἐκκλησιαστικόν, κολάζουσι δὲ διὰ τῆς ἐσχάτης ποινῆς θεσμοὺς εἰδωλολατρικούς, οἷα εἶναι λόγου χάριν ἢ παλλακεία. Μετὰ τὸν Βασίλειον καὶ τὸν Λέοντα ἡ νομοθεσία οὐδεμίαν ὑφίσταται πλέον μεταρρύθμισιν κατὰ τὰς οὐσιώδεις αὐτῆς διατάξεις.

Ὁ Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος (912 959), ὅστις ἤσκησε πραγματικῶς τὴν βασιλικὴν ἐξουσίαν ἔν ἔτος μετὰ τὸν θάνατον τοῦ πατρός του, ὑπῆρξεν ἔντελῶς ἀσήμαντον πρόσωπον ὡς βασιλεὺς. Καὶ κατὰ τὴν ἀνηλικιότητά του, καθὼς καὶ ὅταν αὐτὸς δῆθεν ἐκυβέρνα τὸ κράτος, περιωρίσθη μόνον εἰς τὸ νὰ εἶναι τὸ σύμβολον τῆς βυζαντινῆς δυνάμεως. Τῆς δυνάμεως ταύτης τὴν ἐξωτερικὴν λαμπρότητα ὁ Κωνσταντῖνος συνετέ-

λεσεν ὑπὲρ πάντα ἄλλον αὐτοκράτορα νὰ καταστήσῃ γνωστὴν καὶ εἰς τοὺς συγχρόνους καὶ εἰς τοὺς μεταγενεστέρους, διὰ τῶν ἀρχαιολογικῶν του συγγραφῶν. Μετὰ τὴν ἰδιαίτεράν δὲ ἐκείνην ἀγάπην τὴν ὅποیان ἔχουσι συνήθως τὰ ἀσθενῆ πνεύματα διὰ τὴν ἐξωτερικὴν λάμπριν τοῦ ἀξιώματός των, συνέταξε μίαν λεπτομερῆ *Ἐκθεσίαν τῆς βασιλείου τάξεως*, ἡτοὶ τοῦ τυπικοῦ τῶν τελετῶν αἵτινες ἀπετέλουσαν τὸν βίον τῆς αὐτοκρατορικῆς αὐλῆς.

Ὁ Ἰουστινιανός, ἀκολουθῶν τὸ παράδειγμα πολλῶν ἐκ τῶν προκατόχων του καὶ μάλιστα τοῦ Διοκλητιανοῦ, εἶχεν ὀριστικῶς ἐγκαταστήσῃ τὴν λατρείαν τοῦ ἀποθεωθέντος αὐτοκράτορος, διότι ἡ προσκύνησις ἐκείνη τοῦ βασιλέως κατὰ τὰς τελετάς, ὅπως αὐτὴν περιγράφει ὁ Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος, οὐδὲν ἄλλο εἶναι εἰμὴ ἢ λατρεία τοῦ θεοῦ Καίσαρος Αὐγούστου ἐπικεκαλυμμένη καὶ παρατεινομένη ὑπὸ χριστιανικῶν ὀνομα. Ὡς μονάρχης εἶχε καὶ τὴν ἐκτελεστικὴν καὶ τὴν τὴν νομοθετικὴν ἐξουσίαν, ὡς βασιλεὺς ἦτο ὁ ἡγεμὼν τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου, ὡς αὐτοκράτωρ εἶχε τὴν ἀπόλυτον ἐξουσίαν ὄχι μόνον ἐπὶ τῶν εἰς αὐτὸν ὑποτεταγμένων πολυαριθμῶν λαῶν, ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τοῦ κόσμου ὅλου, ὃν ὤφειλε νὰ προσθέσῃ εἰς τὸ χριστιανικὸν πλήρωμα¹. Ἡ ὑψηλὴ αὕτη ἀποστολὴ ἐξουδετέρωσε πᾶσαν ἔννοιαν ἱεροσυλίας περιεχομένην εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἀξίωσιν τῶν εἰδωλολατρῶν αὐτοκρατόρων. Εἰς τὸ ἐξῆς δὲν ἐκτίζοντο πλέον ναοὶ εἰς ἀποθεωθέντας αὐτοκράτορας, διότι ὁ αὐτοκράτωρ ἦτο ἄνθρωπος, ἀλλ' ὁ ἄνθρωπος ἐκεῖνος ἦτο ἐπὶ τῆς γῆς τοποτηρητῆς τοῦ Θεοῦ, ὁ ἰσαπόστολος, ὁ ἀρχηγὸς τῆς Ἐκκλησίας. Ἐκυβέρνα διὰ τοῦ Χριστοῦ καὶ ἐν Χριστῷ, οὔτε-

¹ Ὁ ἐπίσημος τίτλος τῶν Βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων εἶναι: Ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων. Σ. Μ.

νος ἢ εἰκὼν ἐχαράσσετο ἐπὶ τῶν νομισμάτων παρὰ τὴν εἰκόνα τοῦ αὐτοκράτορος, τοῦ δὲ Καισαροπαπισμοῦ τούτου τὸ συμβολικὸν ἀπόφθεγμα ἦτο· «Εἷς μόνος Θεός, ἐν μόνον κράτος».

Ἡ ἀπόλυτος τοῦ μονάρχου ἐξουσία τυπικῶς μόνον περιορίζετο ὑπὸ τῆς Συγκλήτου, ἣτις ἀπετέλει κέντρον συναθροίσεως τῶν μεγιστάνων, εἰς οὓς ὁ αὐτοκράτωρ ὄριζε τὰ καθήκοντα αὐτῶν διὰ τῆς παροχῆς πομπῶδων τίτλων. Ἔργον τῆς Συγκλήτου κύριον ἦτο νὰ δικάζῃ τὰς πολιτικὰς δίκας, νὰ κυρώνῃ τὴν ἀνάρρησιν τῶν αὐτοκρατόρων καὶ νὰ βοηθῇ διὰ συμβουλευτικῆς ψήφου τὸν ἡγεμόνα εἰς τὰ ἔργα του. Δὲν εἶχεν ἔμως ὁ αὐτοκράτωρ μόνον τοὺς ὑψηλοὺς καὶ ἰσχυροὺς ἐκείνους μεγιστάνας! Ἔπρεπε νὰ λαμβάνῃ πρὸ ὀφθαλμῶν καὶ τὴν προσωπικὴν ἐπιρροὴν τῶν περὶ αὐτὸν ἀπειραρίθμων αὐλικῶν, προσέτι δὲ καὶ τὰς ἀπαιτήσεις τῆς κοσμοπολιτικῆς ἐκείνης κοινωνίας ἣν ἀπετέλει ὁ ὄχλος τῆς πρωτευούσης, οὗτινος ἡ διατάραξις ἦτο πρᾶγμα εὐκολώτατον, διότι καθ' οἰανδήποτε στιγμὴν αἱ προφητεῖαι τῶν καλογήρων ἢ τὰ θαύματα τῶν ἁγίων εἰκόνων ἠδύνατο νὰ τὸν ἐξεγείρωσιν, εἰς τὸν ὄχλον δὲ τοῦτον ἔπρεπε νὰ παρέχεται ἄρτος, οἶνος καὶ ἔλαιον. Κατὰ τὰς ἐξεγέρσεις ἐκείνας ὁ ἡγεμὼν, ὁσάκις εἶχε τὸ θάρρος νὰ κάμῃ χρῆσιν τῆς ἐξουσίας του, ἀπεδείκνυεν ὅτι ἦτο πράγματι **αὐτοκράτωρ** καὶ ἔθραυεν ἀμειλίχτως πᾶσαν ἀντίστασιν.

Τὴν βαθμιαίαν ἀνάπτυξιν τῆς ἐξουσίας τῶν αὐτοκρατόρων ἐπηκολούθησε καὶ ἀνάλογος ἐπέκτασις τοῦ παλατιοῦ των. Ἐπὶ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου ὁ χώρος ἐφ' αὐτῶν ἦσαν ἐκτισμένα τὰ πρὸς χρῆσιν τῆς αὐλῆς οἰκοδομήματα, ἦτο περιορισμένος, σὺν τῷ χρόνῳ ἔμως ὑπερέβη καὶ αὐτὸν τὸν περίβολον τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ Βυζαντίου, κατὰ δὲ τὴν ἐποχὴν τῆς ἀκμῆς τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὁ χώρος ἐκεῖνος ἔφθασε νὰ ὑπερβῇ τὰς πενήκοντα χιλιάδας τετραγωνικῶν μέτρων. Πάντα τότε

τὰ κτίσματα τῆς αὐλῆς καὶ τῆς διοικήσεως περιεβάλλοντο ὑπὸ τείχους, ὥστε ἀπετέλουν καθ' ἑαυτὰ μίαν ὠχυρωμένην πόλιν, ὅπως τὸ Κρεμλίνον τῆς Μόσχας ἢ τὰ αὐτοκρατορικὰ παλάτια τοῦ Πεκίνου, δυναμένην νὰ ὑποστῇ τακτικὴν πολιορκίαν. Ἐντὸς τοῦ περιόλου ὑπῆρχον ἐκκλησίαι, ἐν αἷς καὶ ἡ Ἁγία Σοφία, ἀπέραντοι κῆποι, ὁ ἱππόδρομος, καὶ περαιτέρω ὀλόκληρος λαβύρινθος παλατιῶν κτισθέντων πλησίον εἰς ἄλλα ἤδη ὑπάρχοντα ὑπὸ διαφόρων αὐτοκρατόρων, εἴτε χάριν περικιλίας εἴτε ἐκ φόβου μήπως ἴδωσιν εἰς τὰ ὑπάρχοντα τὴν στυγνὴν σκιὰν δολοφονηθέντος προκατόχου.

Πᾶν ὅ,τι ἦτο καθωρισμένον εἰς τὴν προσωπικὴν χρῆσιν τοῦ αὐτοκράτορος εἶχεν ἱερὸν χαρακτήρα· καὶ ὁ θάλαμος αὐτοῦ ἦτο ἱερὸς καὶ οἱ στάβλοι ἀκόμη οἱ αὐτοκρατορικοὶ ἦσαν ἱεροί. Τὸ ἱερὸν παλάτιον συνεκοινώνει πρὸς τὸν ἱππόδρομον καὶ πρὸς τὴν Ἁγίαν Σοφίαν, εἰς ἣν ὁ μονάρχης ἠδύνατο, ἂν ἤθελε, νὰ εἰσέλθῃ ὅπως οἱ κοινοὶ θνητοὶ καὶ νὰ προσευχηθῇ. Σπανίως ὅμως ἠδύνατο νὰ τὸ πράξῃ, διότι ὁ αὐτοκράτωρ ἠναγκασμένος ὄν νὰ τηρῇ ἀπαραβάτως τοὺς κανόνας τῆς ἐθιμοτυπίας δὲν εἶχε τὸν πρὸς τοῦτο ἀπαιτούμενον καιρὸν· ἔπρεπε νὰ ἐπισκέπτηται κατὰ τάξιν ὅλας τὰς ἐκκλησίας, νὰ δέχεται τὰς ξένας πρεσβείας, νὰ παρίσταται εἰς δημοσίους τελετὰς καθ' ἃς ὁ λαὸς ἀπέδιδεν εἰς αὐτὸν τὸ ὀφειλόμενον σέβασμα, εἴτε ἐντὸς τοῦ περιόλου τοῦ Παλατιοῦ εἴτε καὶ εἰς τὰ περίεξ.

Ἡ λαμπρότης ὅλων ἐκείνων τῶν πομπικῶν τελετῶν ἐφαίνετο εἰς τὸν Κωνσταντῖνον τὸν Πορφυρογέννητον, συμφώνως πρὸς τὸν χαρακτήρα του, ἱκανὴ νὰ ἀναπληρώσῃ τὴν δύναμιν τῆς ὁποίας ἐστερεῖτο. Μὲ τὴν ἀτάρακτον σοβαρότητα τελείου τελετάρχου περιγράφει πάσας τὰς λεπτομερείας τῶν ἐπισήμων πομπῶν εἰς ἃς ἔδιδον ἀφορμὴν αἱ ἀπειράριθμοι θρησκευτικαὶ ἢ κοσμικαὶ ἑορταὶ καὶ πανηγύρεις.

Τὴν παραμονὴν πάσης ἑορτῆς προσήρχετο ὁ ἀρχιευνοῦχος (εἶχε δὲ ἑκατοντάδας εὐνούχων τὸ Παλάτιον) ἐνώπιον τοῦ αὐτοκράτορος, ἵνα λάβῃ κατὰ τοὺς ὀρισμένους τύπους τὰς διαταγὰς τῆς Μεγαλειότητός Του. Ἄν ὁ αὐτοκράτωρ ἐδήλωνεν ὅτι θὰ μετείχε τῆς ἑορτῆς, ὀλόκληρος στρατιὰ ὑπηρετῶν ἐφρόντιζε νὰ προεπρεπίσῃ τὰς ὁδοὺς διὰ τῶν ὁποίων θὰ διήρχετο ἡ πομπή. Ἐκαλύπτοντο αἱ ὁδοὶ διὰ πρισμάτων ἀρωματικῶν ξύλων καὶ κατεκοσμοῦντο διὰ κισσοῦ, δάφνης, μυρσίνης, δενδρολιθάνου καὶ δι' εὐώδων καὶ ποικίλων ἀνθέων, ἐστολίζοντο δὲ καὶ αἱ οἰκίαι διὰ μεταξωτῶν ὑφασμάτων καὶ πολυχρωμάτων ταπήτων. Κατὰ τὴν ὀρισμένην ὥραν ὁ αὐτοκράτωρ ἐξήρχετο ἐκ τῶν ἱερῶν θαλάμων, καὶ πρῶτον μὲν προσήχετο ἐν τῷ **Χρυσοτρικλίῳ**, ἔπειτα δὲ παρελάμβανον αὐτὸν οἱ **βεσπῆτορες** καὶ οἱ ἄλλοι ἄρχοντες τῶν **ἀλλαξίμων** καὶ τὸν ἐνέδυσον ἄλλην στολήν· τὰ κόκκινα ὑποδήματα, σύμβολα τῆς αὐτοκρατορικῆς ἀρχῆς, καὶ λαμπρὰν χρυσοποικίλον χλανίδα μετὰ πολυτίμων λίθων. Προσεφέρετο δὲ εἰς αὐτὸν τὸ στέμμα καὶ τὸ σκήπτρον, οἱ δὲ βασιλικοὶ **σπαθάριοι** τὸν περιέζωνον διὰ τῆς σπάθης. Εἰς τὴν ἡμικυκλικὴν αἴθουσαν, ἣτις ὠνομάζετο **Σίγμα**, περιέμενον ἔτοιμοι οἱ ἀποτελοῦντες τὴν βασιλικὴν σωματοφυλακίαν, καθὼς καὶ οἱ λοιποὶ μεγιστᾶνες τῆς αὐλῆς.

Ἡ πομπὴ προεχώρει τότε διὰ τῶν ὁδῶν, προηγούμενοι δὲ στρατιῶται ἀνοίγοντες ἐλευθέραν τὴν διάδασιν. Ἡ πομπὴ ἔκαμνε διαφόρους σταθμούς, πρεσβεῖαι δὲ τῶν δήμων, καὶ τῶν Πρασίνων καὶ τῶν Βενέτων, περιέμενον ἔτοιμοι ὅπως προσκυνήσωσι τὸν βασιλέα ὑμολογοῦντες καὶ ἐπευφημοῦντες αὐτόν. Ὁ λαὸς ἐπανελάμβανε τὰς ἐπευφημίας, ὁ δὲ ἡγέτης τῆς πρεσβείας τῶν δήμων παρέδιδεν εἰς τὸν βασιλέα τὸ **λιβελλάριον**, τὸ γραπτὸν κείμενον τῆς ψαλείσης ὑμολογίας. Ἄν καὶ ἡ ὁδὸς δὲν ἦτο μακρὰ (ἐνίοτε ἡμίσειαν μόνον ὥρα διήρχει ἡ πορεία

ἀπὸ τοῦ Παλατίου μέχρι τῆς ἐκκλησίας εἰς ἣν ἐμελλεν ἡ πομπὴ νὰ καταλήξῃ), ἐξάκις ἦτο ἠναγκασμένος ὁ βασιλεὺς νὰ ὑποστῇ τὰς ἐπευφημίας ταύτας, ἢ τὰς **δοχὰς**, ὅπως ὠνομάζοντο. Εὐθύς δὲ ὡς εἰσήρχετο εἰς τὴν ἐκκλησίαν ἄλλαι πάλιν διατυπώσεις ἐγίνοντο. Ἐπρεπε νὰ ἀποβάλῃ τὴν ἐπίσημον τῆς βασιλικῆς ἀρχῆς στολήν καὶ πολλάκις νὰ ἀλλάξῃ ἐνδύματα. Ἡ ἐπιστροφή ἐγίνετο διὰ τῆς αὐτῆς ὁδοῦ καὶ διὰ τῶν αὐτῶν διατυπώσεων.

Τὴν περιγραφὴν τὴν ὁποίαν ἀκροθιγῶς μόνον ἀνωτέρω ἐξέθεσamen ὁ Πορφυρογέννητος μετ' ἀνηλεοῦς μονοτονίας καὶ κατ' ἐπανάληψιν ἐκθέτει μέχρι τῶν ἐσχάτων λεπτομερειῶν διὰ πᾶσαν πομπὴν καὶ πᾶσαν τελετὴν. Τὰ πάντα προβλέπει ἡ αὐστηρὰ αὐλικὴ ἐθιμοτυπία. Ὁ τοκετὸς τῆς αὐτοκρατείας ἔπρεπε νὰ γίνῃ ἐν πορφυρᾷ αἰθούσῃ, ἵνα οἱ αὐτοκρατορικοὶ βλαστοὶ γεννηθῶσι τῷ ὄντι ἐν πορφύρᾳ, κατὰ τὴν τρίτην ἡμέραν μετὰ τὸν τοκετὸν ὁ Πατριάρχης μετὰ τοῦ ἀνωτέρου κλήρου ἔπρεπε νὰ προσέλθωσιν εἰς τὸ Παλάτιον καὶ νὰ ἀναγνώσωσι τὰς καταλλήλους εὐχὰς διὰ τὴν μητέρα καὶ τὸ βρέφος, κατὰ τὴν ὀγδόην ἡμέραν νὰ γίνῃ ἐπίσημος ὑποδοχὴ τῶν συζύγων τῶν μεγιστάνων τῆς αὐλῆς, ἐστρώνοντο δὲ πρὸς τοῦτο οἱ θάλαμοι τῆς λεχοῦς δι' ὀρισμένων ταπήτων. Αἱ κυραὶ, ἀποτελοῦσαι ἀτελεύτητον σειρὰν, εἰσήγοντο κατὰ τὴν τάξιν τοῦ ἀξιώματος τῶν συζύγων κομίζουσαι δῶρα εἰς τὸ νεογέννητον παιδίον, ἠκολούθουν αἱ χῆραι τῶν ἀποθανόντων μεγιστάνων, καὶ μετ' αὐτὰς οἱ ἐπίσημότατοι τῶν αὐλικῶν. Κατὰ τὴν βᾶπτισιν, ἢ ὅταν διὰ πρώτην φοράν ἐκόπτοντο τὰ μαλλία τοῦ βασιλοπαιδοῦ, καὶ ἐν γένει εἰς πᾶσαν περίστασιν θεωρουμένην ὅπωςδῆποτε σημαντικὴν εἶτε ἐνεκα λόγων θρησκευτικῶν, εἶτε κατὰ παράδοσιν, εἶτε καὶ ἐκ δεισιδαιμονίας ἐπανελαμβάνετο ἡ κωμψοδία τῶν ζωντανῶν καὶ κινουμένων ἐκείνων μηχανῶν.

Οὐδέποτε ἔμως ἡ αὐλικὴ μεγαλοπρέπεια ἦτο τόσο ἐπιβλη-
τικὴ, ὅσον κατὰ τὰς ὑποδοχὰς τῶν ξένων πρέσβων. Ἐκάθητο
τότε ὁ αὐτοκράτωρ ἐπὶ τοῦ Σολομωντείου λεγομένου θρόνου,
ὅστις ἀπέστειλεν ὑπὸ τοῦ χρυσοῦ καὶ τῶν πολυτίμων λίθων.
Πιρὰ τὰς κατωτέρας βαθμίδας τοῦ θρόνου ὑπῆρχον δύο γλυ-
πτοὶ λέοντες, οἵτινες δι' ἑνὸς ἐπιδαπέδου μηχανήματος ἀνωρ-
θοῦντο ἐπὶ τῶν βάθρων των καὶ ἐδρυχῶντο. Ἐκεῖ πλησίον ἦτο
ἰδρυμένον καὶ χρυσοῦν δένδρον, καὶ ἐπὶ τοῦ δένδρου ἕσταντο
ῥηθρικά πτηνὰ κατεσκευασμένα ἐπίσης ἐκ πολυτίμων μετάλλων.
Ἐννοεῖται ὅτι τὰ θαυμάσια ταῦτα ἔκαμνον μεγάλην ἐντύπω-
σιν εἰς τοὺς ξένους πρέσβεις, οἵτινες ἔμενον κατάπληκτοι ἐξ
ὅσων ἐβλεπον. Τῷ ὄντι δὲ εἶχον πρῶτον διέληθ' ὀλοκλή-
ρου σειρᾶς αἰθουσῶν, τῶν ὁποίων τὸ μὲν δάπεδον καὶ οἱ τοῖχοι
ἐκοσμοῦντο ὑπὸ πολυτίμων μωσαϊκῶν, οἱ δὲ θόλοι ἀπέδιδον
ποικίλας ἀνταυγίας ἐκ τῶν πολυχρωμάτων εἰκόνων, αἵτινες
ἦσαν τεχνουργημέναι ἐπὶ χρυσοῦ ἐδάφους. Αἱ αἰθουσαι αὗται
περιεῖχον πρὸς τοῦτοις βαρῦτιμα σκεύη καὶ πολυκάνδηλα
ἀνήκοντα μὲν εἰς ἐκκλησίας καὶ μοναστήρια, μεταφερόμενα δὲ
εἰς τὸ Παλάτιον χάριν τῶν τοιούτων ὑποδοχῶν. Τάπητες ἀρ-
χαῖοι ἀνατολικοὶ καὶ βαρεταὶ δαλματικαὶ ἐσθῆτες παλαιᾶς
κατασκευῆς ἐμαρτύρουν τοῦ μακροῦ παρελθόντος τὴν πολυτέ-
λειαν καὶ τὴν δόξαν. Πῶς ἦτο δυνατόν νὰ ἀποτοληθῇ πόλεμος
ἐναντίον κράτους διαθέτοντος τοιούτους θησαυρούς; Καὶ οἱ
πρέσβεις ὑποβαλλόμενοι εἰς τὰς διατάξεις τοῦ τυπικοῦ τῆς
αὐτῆς προσεκύουν γονυπετεῖς τὸν αὐτοκράτορα τὸν ὑπὸ τοι-
οῦτου μεγαλείου περιβεβλημένον. Ἀκίνητος καὶ ἄφωνος ὡς
ἄψυχος μηχανὴ ἦτο παρατεταγμένη ἢ σωματοφυλακὴ ἐν τῷ
μεταξὺ τῶν παλατιῶν ἐλευθέρῳ χώρῳ, κατὰ μῆκος ἑνὸς ῥύα-
κος, παρὰ τὰς ὄχθας τοῦ ὁποίου ἔθαλλον μεγάλα δένδρα.
Ἐκαστος ἐκ τῶν σωματοφυλάκων ἐκράτει διὰ τῆς ἀριστερᾶς

χειρὸς χρυσοῦν ἀσπίδα, διὰ δὲ τῆς δεξιᾶς βαρὺν δίστομον πέ-
λεκον στηριζόμενον ἐπὶ τοῦ ἀργυροῦ του θώρακος.

Ἄν μόνον ἐκ τῆς **Ἐκθέσεως** τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Πορ-
φυρογεννήτου ἐγινώσκωμεν τὴν αὐλικὴν ἐθιμοτυπίαν καὶ τὴν
διάθεσιν τῶν αὐτοκρατορικῶν κτισμάτων, θὰ ἤρχεται ἴσως εἰς
ἡμᾶς ἡ ὑπόνοια ὅτι ὁ αὐτοκρατορικὸς συγγραφεὺς ἐπὶ τὸ ὑπερ-
βολικώτερον περιέγραψε καὶ τῆς ἀκολουθίας αὐτοῦ τὴν μεγα-
λοπρέπειαν καὶ τὴν μεγάλην τῆς ἐθιμοτυπίας αὐστηρότητα.
Ἄλλ' ἔχομεν ἔμως περὶ τοῦ πράγματος μαρτυρίας διαφόρων
ἐποχῶν ἐπικυρούσας τὴν περιγραφὴν τοῦ Πορφυρογεννήτου.
Ὁ ἐπίσκοπος τῆς Κρεμόνης Λουιπράνδος, διατριβῶν κατὰ
τὸν δέκατον αἰῶνα ἐν Κωνσταντινουπόλει ὡς ἀπεσταλμένος
τοῦ αὐτοκράτορος Ἰωάννου, ἐκφράζει μὲν τὴν μεγάλην του
ἀντιπάθειαν πρὸς τοὺς Ἕλληνας καὶ μετὰ πολλῆς ἀφειλείας
ἀγωνιᾶ ὅπως μὴ κατακαμφθῇ ὑπὸ τῆς ἐκτάκτου ἐκείνης μεγα-
λοπρεπείας, ἀναγκάζεται ἔμως νὰ ὁμολογήσῃ περιγράφων τὸ
βασιλικὸν γεῦμα κατὰ τὸ ὅποιον μετὰ περιφρονήσεως ἐφέ-
ροντο πρὸς αὐτὸν ὡς βάρβαρον, ὅτι εἶδεν ἐκεῖ τοιαύτην τε-
λειότητα μεγαλείου, τῆς ὁποίας οὐδὲ τὴν ἐλαχίστην ἰδέαν
εἶχεν ὁ δυτικὸς κόσμος.

Τὴν ἀκρίβειαν τῶν περιγραφῶν τοῦ Κωνσταντίνου μαρτυ-
ροῦσι καὶ μεταγενέστεροι ἀκόμη συγγραφεῖς ἄλλοθενεῖς, ὅπως
λόγου χάριν ὁ Ἰουδαῖος περιηγητὴς Βενιαμὶν ὁ ἐκ Τουδέλας
καὶ Ἄραβες γεωγράφου. Κατὰ τὴν ἐποχὴν των ἡ ἔδρα τῆς
αὐτῆς εὐρίσκετο εἰς ἄλλο τμήμα τῆς πόλεως, τὸ βόρειον, ὅπου
τὸ παλάτιον τῶν Βλαχερνῶν εἶχε κατασταθῆ ἐπὶ τῶν Κομνη-
νῶν ἰσχυρὸν φρούριον, ἐν ᾧ διέτριβεν ἀσφαλῶς ἡ δυναστεία.
Ἡ διάταξις τότε ἦτο διάφορος καὶ ἡ λαμπρότης ἴσως μικρο-
τέρα ἢ πρότερον, ἀλλὰ τὸ τυπικὸν μέρος ὑφίστατο πάντοτε,
ἢ δὲ πολυτέλεια ἦτο ἀκόμη τοσαύτη, ὥστε τὸ αὐτοκρατορι-

κὸν ἀνάκτορον ὑμολογεῖτο ὑπὸ ποιητῶν τῆς Δύσεως ὡς μαγικὸν παλάτιον περιλαμβάνον ὅσα θαυμάσια ἐπενόησαν καὶ ἐδημιούργησαν καὶ οἱ ἄνθρωποι καὶ τὰ ἐναέρια πνεύματα.

Ὁ Πορφυρογέννητος ἀναφέρει μετὰ τινος λύπης ὅτι οἱ βασιλεῖς διετέλουν «ἐλληνίζοντες καὶ τὴν ῥωμαϊκὴν γλῶτταν ἀποβαλόντες». Οἱ πομπῶδεις τίτλοι εἶναι μὲν πάντοτε λατινικοί, ἀλλὰ κατὰ τρόπον ἀλλόκοτον συναζευγμένοι πρὸς ἐλληνικὰς καταλήξεις, ὁ δὲ λαὸς ἐξακολουθεῖ νὰ ψάλλῃ ἢ μᾶλλον νὰ ὑπορρινίξῃ λατινιστὶ τὰς ἐπισήμους προσφωνήσεις του, ἀλλὰ καὶ χωρὶς ὅμως νὰ τὰς ἐννοῇ, οἱ δὲ ξένοι μισθοφόροι παρεμόρφωνον αὐτὰς κατὰ τρόπον ἐντελῶς βάρβαρον, ὥστε καὶ αὐτὸς ὁ αὐτοκράτωρ δὲν κατελάμβανε τὰ λεγόμενα, μόνον δὲ κατὰ τοὺς νῦν χρόνους ἐπετεύχθη ὅπως δῆποτε ἡ ἐρμηνεία αὐτῶν ¹.

Ἐξ ὧν τῶν οἰκοδομημάτων ἅτινα ἀπετέλουν τὸ κυρίως Παλάτιον οὐδὲν ἀφίεται. Ἀνάγκη λοιπὸν νὰ ἀρκεσθῶμεν εἰς τὰς ὑπαρχούσας περιγραφὰς ὅπως λάβωμεν περὶ τοῦ ὄλου κτίσματος μίαν κατὰ φυσικὸν λόγον ἀτελῆ ἰδέαν. Βεβαίως ὅμως ἡ ἐξωτερικὴ ἀποψὶς τοῦ ἑτερογενοῦς ἐκείνου ὄγκου πλὴν τῆς ἐκτάσεως οὐδεμίαν ἄλλην θὰ ἐπεδείκνυε μεγαλοπρέπειαν. Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ ὁμοίαζε πρὸς τὴν τῶν ἐκκλησιῶν ἴσως δὲ ἐνταῦθα ἐπεδιώκετο μᾶλλον ὁ σκοπὸς τοῦ νὰ παρίσταται ἐπιβλητικώτερον τὸ ἐσωτερικόν. Αἱ πύλαι, ἀργυροκόλληται καὶ ἐλεφαντοκόλληται, θὰ καθίστων ἀκόμη μεγαλυτέραν τὴν ἀντίθεσιν πρὸς τὴν ἀπλότητα τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων. Ἡ ἀπόκρυφος λοιπὸν λαμπρότης τῆς γιγαντίας βασιλικῆς κατοικίας ἦτο προσφορωτάτη πρὸς τὸν ἦσυχον βίον ἡγεμόνων λογίων, οἷος ὁ Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος, οἵτινες ἀγα-

¹ Ἰδ. Κρονμβάχερ Ἱστορ. τῆς Βυζαντ. Λογοτεχνίας, ἑλλην. μετάφρ. Γ. Σωτηριάδου, Α' σ. 515. Σ. Μ.

πῶντες τὰς ἀρχαιολογικὰς ἐρεῦνας καὶ ἀσχολούμενοι εἰς διαφόρους συλλογὰς ἔξω ἐκεῖ βίον θεωρητικὸν καὶ ἀμέριμον, μακρὰν ἀπὸ παντὸς πολεμικοῦ κινδύνου.

Ἦτο δὲ καὶ ὄχι ἀπρόσφορος τότε ἡ περίστασις πρὸς τοῦτο, διότι κατὰ τὸ πρῶτον ἡμισυ τοῦ δεκάτου αἰῶνος τὸ κράτος τῶν Ἀράβων τὸ ἀπὸ αἰῶνων ἀπειλητικὸν εὗρισκετο εἰς σύγχυσιν καὶ ταραχὴν. Ἄλλος ἴσως βασιλεὺς, πολεμικώτερος τοῦ Κωνσταντίνου, θὰ ἐπωφελεῖτο τὴν κατάστασιν εἰς ἣν εὗρισκοντο οἱ Ἀραβες ὅπως ἀνακτήσῃ τὰς ὑπ' αὐτῶν κυριευθείσας βυζαντινὰς χώρας, τοσοῦτον δὲ μᾶλλον, καθ' ὅσον οἱ κάτοικοι τῆς Μικρᾶς Ἀσίας θὰ ἐπεθύμουν νὰ ἀπαλλαγῶσι ὀχληρῶν καὶ ἐπικινδύνων γειτόνων, οἵτινες διὰ τῶν ἀδιακόπων ἐπιδρομῶν τῶν παρέδραπτον σπουδαίως τὰ συμφέροντα τῶν παρὰ τὰ σύνορα γαιοκτητῶν. Ἀλλὰ νὰ παράπονα αὐτῶν δὲν εἰσηκούοντο ἐν τῇ πρωτεύουσῃ, ἐφ' ὅσον δὲ ἐκ τῶν προσβολῶν τῶν Ἀράβων δὲν ὑφίστατο σημαντικὴν ζημίαν αὐτὸ τὸ κράτος, ἡ ἐν Κωνσταντινουπόλει κυβέρνησις οὐδεμίαν ἐλάμβανε μέριμναν, ἄφινε δὲ εἰς τὸν ἀγροτικὸν πληθυσμὸν τὴν φροντίδα τῆς καταστολῆς τῶν ἀταξιῶν αἵτινες συνέβαινον εἰς τὰ σύνορα. Οἱ δὲ μεγάλοι γαιοκτῆται τῶν ἀπεράντων μεθοριακῶν κτημάτων οὐδεμίαν ἠδύνατο νὰ περιμένωσι παρὰ τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει βοήθειαν καὶ δι' ἄλλον λόγον, διότι δηλαδὴ ἀπὸ πολλοῦ ἤδη αἱ σχέσεις αὐτῶν πρὸς τοὺς αὐτοκράτορας δὲν ἦσαν δι' ὄλου ὀμαλαί. Οἱ αὐτοκράτορες ἔβλεπον μετὰ λύπης ὅτι αἱ μικραὶ ἰδιοκτησίαι ὁσημέραι ἐξέλειπον, ἠδύνατο δὲ ἀπ' ἐναντίας αἱ μεγάλαι κτήσεις, αἵτινες ἀκριβῶς εἶχον συντελέσῃ καὶ εἰς τῆς αὐτοκρατορίας τῆς Δύσεως τὴν καταστροφὴν. Προσεπάθουν λοιπὸν κατὰ τὸ δυνατόν νὰ προστατεύσωσι τοὺς γεωργοὺς τοὺς ἔχοντας μικρὰ κληρονομικὰ κτήματα. Ἡ τύχη ἄλλως τῶν γεωργῶν τούτων, οἵτινες ἦσαν

θύματα τῶν κεφαλαιούχων, ἐνδιέφερε κυρίως τοὺς αὐτοκράτορας, διότι ἐσχετίζετο καὶ πρὸς τὰς δημοσίας προσόδους καὶ πρὸς τὴν στρατολογίαν. Καὶ τὸ δημόσιον δηλαδὴ ταμεῖον καὶ ὁ στρρτὸς εἶχον συμφέρον νὰ ὑπάρχωσι πολλοὶ φορολογούμενοι, καθὼς καὶ πολλοὶ στρατεύσιμοι. Οἱ μικροκτηματῆαι καθίστων πρὸς τοῦτοις τὴν γῆν πολὺ παραγωγικωτέραν τῶν μεγάλων καὶ ἰσχυρῶν γαιοκτητῶν, οἵτινες ἄφινον αὐτὴν ἀγεώρητον καὶ χρήσιμον μόνον εἰς βοσκὴν. Προετίμων δὲ τὸν τρόπον τοῦτον τῆς ἐργασίας, διότι οἱ δοῦλοι τῶν ἦσαν ἱκανοὶ ὅπως φροντίζωσι περὶ τῶν μεγάλων ποιμνίων, ἢ δὲ εὐκολία τοῦ μετατοπισμοῦ τῆς κινητῆς ταύτης περιουσίας ἠλάττωνε τοὺς ἐκ τῶν ἐπιδρομῶν τῶν Σαρακηνῶν κινδύνους.

Ἡ μεγαλοκτηματικὴ ἀριστοκρατία ἡσθάνετο πολὺ περισσότερον τὴν ἀνάγκην νὰ ἐπεκτείνῃ τὰς κτήσεις αὐτῆς πρὸς νότον, ἀφ' ὅτου ἢ κυβέρνησις παρεκώλυε τὴν ἐπέκτασιν αὐτῶν διὰ τῆς καταστροφῆς τῶν μικροκτηματιῶν, διότι ὁ φυσικὸς πολλαπλασιασμὸς τῶν κτηνῶν ἀπῆται καὶ εὐρυτέρας βοσκὰς. Ἀφ' ἐτέρου δέ, κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην καθ' ἣν ἡ θάλασσα δὲν ἦτο ἀσφαλῆς, οὐδὲ ὑπῆρχε θεσμὸς τις ἀντιστοιχὸς πρὸς τὰς παρ' ἡμῖν τραπεζιτικὰς ἐργασίας, τὰ κεφάλαια τῶν πλουσίων ἰδιωτῶν καθὼς καὶ τῶν θρησκευτικῶν ἰδρυμάτων, δὲν ἦτο δυνατὸν ἄλλως νὰ διατεθῶσιν εἰμὴ εἰς ἀγορὰν γαιῶν.

Ὁ Νικηφόρος ὁ Φωκάς, στρατηγὸς τοῦ Ῥωμανοῦ, υἱοῦ καὶ διαδόχου τοῦ Κωνσταντίνου, καὶ ἔχων ζῶντος ἀκόμη τοῦ Ῥωμανοῦ μεγίστην δύναμιν, κατέλαβε τὴν υπερτάτην ἀρχὴν (963) μετὰ τὸν πρόωρον θάνατον αὐτοῦ. Ὁ Νικηφόρος ἐξεπλήρωσε τὰς εὐχὰς μεγαλοκτηματιῶν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, διότι ἀνῆκε καὶ αὐτὸς εἰς τὴν κοινωνικὴν ἐκείνην τάξιν ἢ οἰκογένειά του εἶχε μεγάλα παραμεθόρια κτήματα. Ἐνόμισε λοιπὸν ὅτι ἦτο τότε κατάλληλος καιρὸς νὰ προσβάλλῃ τοὺς Σαρακηνοὺς. Τὸ

ἄλλοτε ἰσχυρὸν χαλιφᾶτον εἶχε κατατηθῆ, δὲν ἦσαν δὲ πλέον ἐπίφοβοι οἱ μικροὶ ἡγεμονίσκοι, ὅπως οἱ ἐμίραι τοῦ Χαλεπίου καὶ τοῦ Μουσοῦλ, πρὸς βορρᾶν, οἱ διανεμηθέντες πρὸς ἀλλήλους τὴν διαδοχὴν ἡγεμόνων οἷος ὁ Μοαβίας καὶ ὁ Ἀροῦν-ἄλ-Ρασίδ. Δὲν ἦσαν μὲν ἀπόλεμοι οἱ ἡγεμονίσκοι ἐκεῖνοι, ἀλλ' αἱ ἐμφύλιοι αὐτῶν ἔριδες παρέλυον πᾶσαν πολεμικὴν ἐνέργειαν.

Ὁ Νικηφόρος προσέβαλε κατὰ πρῶτον τοὺς ἀπίστους εἰς τὴν Κρήτην, ὅποθεν ἠπειλοῦν ὀλόκληρον τὸν χριστιανισμὸν καὶ τῆς ὁποίας ἢ εὐημερία ὠφείλετο εἰς πειρατικὰς τῶν Σαρακηνῶν ἐπιδρομὰς καθ' ἑλλην τὴν Μεσόγειον, καὶ ἠγωνίσθη μὲν δεινῶς, ἀλλ' ἐπὶ τέλους κατέκτησεν ὀλοσχερῶς τὴν νῆσον. Ἐπειτα ἐστράφη πρὸς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν καὶ κατόπιν πρὸς τὴν Συρίαν. Οἱ Βυζαντινοὶ ἐθριάμβευον ἐκυρίευσαν τὴν Κιλικίαν, τὴν Ἀντιόχειαν καὶ πολλὰ φρούρια τῆς Συρίας. Τὴν προτέραν ὅμως ἐλληνικὴν δεσποτείαν δὲν κατώρθωσαν ἐντελῶς νὰ ἀποκαταστήσωσιν.

Ὁ αὐτοκράτωρ ἦτο αὐστηρὸς καὶ πρὸς ἑαυτὸν καὶ πρὸς τοὺς ὑπηκόους. Κατέτριψε σχεδὸν ὅλον τὸν βίον εἰς τὰ στρατόπεδα, πρῶτον μὲν ὡς στρατηγός, ἔπειτα δὲ ὡς αὐτοκράτωρ καὶ ἐπίτροπος τῶν ἀνηλίκων τέκνων τοῦ προκατόχου Ῥωμανοῦ. Εἶχε μεγάλα στρατηγικὰ προτερήματα καὶ ἐπέβαλεν εἰς τὸ στράτευμα σιδηρᾶν πειθαρχίαν. Τὰ πάντα εἰς τὸ βυζαντινὸν στρατόπεδον ἦσαν μέχρι τῶν ἐσχάτων λεπτομερειῶν ἀκριβῶς καθωρισμένα, διετηροῦντο δὲ πάντοτε αἱ ἀρισταὶ παραδόσεις τοῦ Ῥωμαϊκοῦ στρατοῦ διὰ συγγραμμάτων τὰ ὁποῖα συνετάχθησαν ὑπὸ τῶν προηγουμένων αὐτοκρατόρων. Οἱ στρατηγικοὶ ἐκεῖνοι κανόνες δὲν εἶχον κατανήθησιν ἄψυχοι μόνον τύποι, διότι καὶ κατὰ τὰ μακρὰ ἀκόμη ἔτη τῆς σχετικῆς ἡσυχίας, ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Λέοντος τοῦ Σοφοῦ καὶ τοῦ Κων-

σταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου, δὲν ἔλειπον αἱ παρὰ τὰ σύνορα συμπλοκαί, συντελοῦσαι εἰς τὸ νὰ διατηρητῆται ἀκμαῖον τὸ στρατιωτικὸν φρόνημα. Ἐσπουδάζετο ἐπιμελῶς ὁ τρόπος καθ' ὃν τὰ ἄμμορα ἔθνη διεξήγγον τοὺς πολέμους καὶ κατὰ τὴν τακτικὴν ἦν ἡκολούθουν οἱ πολέμιοι ἐρρυθμιζέτο ἐκάστοτε καὶ ἡ τακτικὴ τῶν Βυζαντινῶν. Διὰ τηλεγραφικῶν πυρῶν ἐλαμβάνετο ἀμέσως εἰς Κωνσταντινούπολιν ἡ εἰδήσις τῶν συμβαινόντων εἰς τὰ σύνορα τῆς Συρίας, ἀπαριθμεῖ δὲ ὁ Κωνσταντῖνος τοὺς σταθμοὺς τοὺς χρησιμεύοντας πρὸς μετάδοσιν τῶν ἀνησυχητικῶν εἰδήσεων διὰ μέσου τῆς Μικρᾶς Ἀσίας.

Τὸ πυροβολικὸν μάλιστα εἶχεν ἀποβῆ τότε ἰσχυρόν, συνιστάμενον εἰς χειροβομβίδας πλήρεις ρευστοῦ πυρός, ἐκτὸς δὲ τούτου εἶχον οἱ Βυζαντινοὶ διαφόρους τρόπους ἐμποδίων τῆς προελάσεως τοῦ ἐχθρικοῦ ἱππικοῦ, προσέτι δὲ καὶ ἀξιόλογον ἐπιμελητείαν. Πάντα ταῦτα εἶχον ἀναδείξῃ τὰ στρατεύματα τοῦ Νικηφόρου φοβερά καὶ εἰς αὐτοὺς τοὺς πολεμοπαιδεύτους στρατιώτας τοῦ Χαλεπίου καὶ τοῦ Μοσούλ. Οὐδεμίαν ἄλλην ἐπιστήμην ἢ τέχνην ἤσκησαν μὲ περισσοτέραν πρωτοτυπίαν οἱ Βυζαντινοί, ὅσον τὰ στρατιωτικά.

Ὁ Νικηφόρος ἦτο ἀνὴρ θρησκευτικὸς, ἐξεταζόμενος δὲ κατὰ τὰς νεωτέρας ἰδέας δύναται νὰ θεωρηθῆ καὶ δεισιδαίμων, ἀλλ' ὅμως δὲν ἠγάπα οὔτε τὰ μοναστήρια οὔτε τὸν κλῆρον. Ἐν ᾧ ἄφινεν ἐλευθέρους τοὺς γαιοκτηματικούς μεγιστᾶνας νὰ πιέζωσι τοὺς μικροὺς καλλιεργητάς, δὲν ἐπέτρεπε τοῦ λοιποῦ νὰ ἀφιερώνωνται ἀγροτικὰ ἢ ἀστικὰ κτήματα εἰς μοναστήρια ἢ ἄλλα θρησκευτικὰ ἱδρύματα, χωρὶς δι' ὅλου νὰ ἀναλογισθῆ πόσον τὰ μέτρα ταῦτα θὰ ἦσαν ἀντιδημοτικά εἰς κοινωνίαν τῆς ὁποίας ὁ χαρακτήρ ἦτο κατ' ἐξοχὴν θρησκευτικὸς. Τῷ ὄντι δὲ ὁ λαὸς ἐθεώρει πᾶσαν τυχὸν συμφορὰν τοῦ βασιλέως ἢ τοῦ κράτους ὡς τιμωρίαν τοῦ Θεοῦ δι' ὅσα ὁ βασιλεὺς εἶχε

διατάξῃ ἐναντίον τῶν εὐσεβῶν ἱδρυμάτων. Ὁ Νικηφόρος ἀντελαμβάνετο ὅτι τὸ κράτος ἐξησθενοῦτο κατὰ τρόπον ἀνησυχητικὸν ἐξ αἰτίας τοῦ θρησκευτικοῦ ζήλου, ὅστις παρεκίνει πλείστους ῥωμαλέους ἄνδρας νὰ φεύγωσι τὸν κόσμον καὶ νὰ ἀσπάζωνται τὸν μοναχικὸν βίον ἢ νὰ ἀφιερώνωσι τὰ κτήματά των εἰς εὐσεβῆ ἱδρύματα. Πράγματι δὲ ὑπῆρχον τότε ἐν Βυζαντίῳ κατὰ πολὺ περισσότερα μοναστήρια ἢ ὅσα θὰ ἀπῆται καὶ ὁ εὐρύτατος θεωρητικὸς βίος, τοῦτο δὲ προφανῶς ἐγένετο ἐπὶ βλάβῃ τῆς κοινωνικῆς εὐημερίας.

Ὅπως καὶ ἂν ἔχη τὸ πρᾶγμα, ματαίως ὁ Νικηφόρος ἀπηγόρευσε τὴν ἵδρυσιν νέων μονῶν, μετὰ τινὰ δὲ ἔτη ἠναγκάσθη νὰ ἐκδώσῃ καὶ Νεαρὰν πρὸς ἄρσιν τῆς ἀπαγορεύσεως, ἔκτοτε δὲ ὁ μοναχικὸς βίος ἐξηκολούθησεν ἀναπτυσσόμενος ἀκόμη πλείοτερον καὶ ὑπονομεύων τὴν ὑπόστασιν τοῦ κράτους. Ἡ φειδωλὴ διοίκησις τοῦ Νικηφόρου καὶ ἡ πρὸς πᾶσαν πολυτέλειαν ἀποστρόφῃ του τὸν κατέστησεν ἀντιδημοτικόν, ἂν καὶ οἱ δρόμωνες αὐτοῦ δὲν ἔπαυον εἰσχομίζοντες εἰς τὴν πρωτεύουσαν τὴν λείαν τῶν πλουσιωτάτων πόλεων τοῦ μουσουλμανικοῦ κόσμου. Καὶ ὅταν ὁ ἀνεψιὸς του, ὁ Ἀρμένιος στρατηγὸς Ἰωάννης ὁ Τσιμισκῆς, τὸν ἐδολοφόνησε κατ' εἰσῆγγησιν τῆς αὐτοκρατείας Θεοφανοῦς, ὁ λαὸς οὐδόλως ἠγανάκτησεν, ἀλλ' ἀνεκήρυξε τὸν δολοφόνον αὐτοκράτορα καὶ συμβασιλέα τοῦ ἀηλίκου ἀπογόνου τῆς Μακεδονικῆς Δυναστείας.

Κατὰ τὸν δέκατον αἰῶνα ἔνεκα τοῦ Φωκᾶ καὶ τοῦ Τσιμισκῆ ἡ ὑπερτάτη ἀρχὴ ἐφαίνετο ὅτι καὶ ἐν Κωνσταντινουπόλει, ὅπως ἄλλοτε ἤδη ἐν τῇ αὐτοκρατορίᾳ τῆς Δύσεως ἢ ὑπὸ τοῦ Χαλφᾶς τῆς Ἀνατολῆς, ἔμελλε νὰ περιέλθῃ πράγματι εἰς αὐλάρχας ἢ ἐπιτρόπους, οἵτινες θὰ περιέστελλον τὴν ἐξουσίαν τῶν βασιλέων εἰς ψιλὸν μόνον ὄνομα καὶ κενὸν σύμβολον κράτους ἀσυντάκτου. Δὲν συνέβη ὅμως τοῦτο, διότι ὁ Τσιμισκῆς

μετά βραχείαν βασιλείαν καθ' ἣν κατετρόπωσε τοὺς Βουλγάρους, τοὺς Ῥώσους καὶ τοὺς Σαρακηνοὺς, καὶ ἀφοῦ πρότερον ὁ Πατριάρχης συγχωρήσας τὰς ἐξομολογηθείσας ἀμαρτίας του ἐκύρωσε διὰ τῆς ἐκκλησιαστικῆς στέφειας τὴν παράνομον ἀρχὴν του, ἔσχε διάδοχον τὸν κατ' ἐξοχὴν δραστήριον βασιλέα τῆς Μακεδονικῆς Δυναστείας Βασίλειον τὸν Β' (976—1025), τὸν ἐπονομασθέντα Βουλγαροκτόνον.

Ἡ μακρὰ βασιλεία τοῦ Βουλγαροκτόνου ἀποτελεῖ τὴν λαμπροτάτην τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας περίοδον. Πᾶσαι αἱ γενόμεναι προσπάθειαι ὅπως υποβληθῆ καὶ ὁ φοβερὸς οὗτος βασιλεὺς ὑπὸ τὴν κηδεμονίαν στρατηγῶν ἢ ὑπουργῶν ἀπέτυχον. Ἦτο ὡμὸς καὶ αὐστηρὸς ὡς ἀσκητῆς, καὶ κατὰ τὴν ἐκάστοτε ἀνάγκην τῶν περιστάσεων ἄλλοτε μὲν ἐδεικνυε μεγαμοψυχίαν, ἄλλοτε δὲ ἀπάνθρωπον σκληρότητα. Προσβληθεὶς δὲ ὑπὸ τοῦ Σαμουήλ βασιλέως τῶν Βουλγάρων καὶ αὐτοκράτορος τῶν Ῥωμαίων, ὅπως ἀπειλητικῶς ἐτίτλοφοροῦντο ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ δεκάτου αἰῶνος οἱ ἡγεμόνες τοῦ δυτικοῦ μέρους τῆς Βαλκανικῆς χερσονήσου, κατώρθωσε μετὰ δεινὸν τρικλονταετῆ ἀγῶνα νὰ κατασυντρίψῃ τὸ Βουλγαρικὸν βασίλειον ὅπερ ἀπετέλει τότε τὸν μέγιστον κατὰ τοῦ βυζαντινοῦ κράτους κίνδυνον. Ἄν ἡ τύχη τοῦ πολέμου ἦβλεν εὐνοήσῃ τότε τοὺς Βουλγάρους, ὁ ἀγὼν θὰ ἐπερατοῦτο διὰ τῆς καταστροφῆς τῆς Ἀνατολικῆς Ῥώμης. Τὸ δυτικώτατον μέρος τοῦ Βουλγαρικοῦ βασιλείου, ἡ Μακεδονία καὶ ἡ Ἄλβανία, ἀπετέλει τὴν ἀκρόπολιν, τῆς ὁποίας ἡ κατοχὴ ἠδύνατο μόνη νὰ παράσχῃ τὴν εἰρήνην, ἀλλ' ἵνα εἰσχωρήσῃ μέχρι τῆς ἀκροπόλεως ἐκείνης ἦτο ἠναγκασμένος ὁ Βασίλειος νὰ καταβάλῃ πρῶτον τὴν ἀνατολικὴν Βουλγαρίαν, ἣτις, ἂν καὶ ὑπαχθεῖσα ἤδη ὑπὸ τὴν κυριαρχίαν τῶν Βυζαντινῶν, εὗρισκετο ὅμως τότε ἐν ἐπαναστάσει καὶ ἦτο κίνδυνος μέγας διὰ τὸ κράτος. Ὁ Βασίλειος

προέβαιεν εἰς τὰς κατακτήσεις του βραδέως, ἀλλ' ἀσφαλῶς. Οἱ Βυζαντινοί, ἄλλοτε μὲν συνετῶς υποχωροῦντες ἢ δεκάζοντες διὰ δῶρων τοὺς πολεμίους, ἄλλοτε δὲ καταλλήλως ἐπιτιθέμενοι, ἀναλόγως τῆς ἐκάστοτε πλειοτέρας ἢ ὀλιγοτέρας δυνάμεως τῶν βουλγαρικῶν σωμάτων, εἰσέδουον βαθμηδὸν καὶ κατ' ὀλίγον εἰς τὰ ἐνδότερα τῆς ἐχθρικῆς χώρας. Ὅταν δὲ διὰ τῆς ἐπιμονῆς καὶ τῆς ἐπιτυχοῦς τακτικῆς κατώρθωνον τὸν σκοπὸν των, ἐφέροντο ἠπίως πρὸς τοὺς κατοίκους τοῦ κατακτηθέντος τόπου καὶ ἐπέτρεπον εἰς αὐτοὺς νὰ διατηρῶσι τοὺς νόμους των καὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴν των ὀργάνωσιν. Ἄλλ' ὅμως διέπραξε καὶ μίαν σκληρὰν ἀπάνθρωπιαν ὁ Βασίλειος, τῆς ὁποίας ζωηρὰ παρέμεινε ἡ ἀνάμνησις, διότι ἐτύφλωσε δεκαπέντε χιλιάδας αἰχμαλώτων, ἐπιστήσας δὲ κατὰ ἑκατοντάδα ἓνα μονόφθαλμον ὡς ὄδηγὸν τοὺς ἐξαπέστειλε πρὸς τὸν βασιλέα Σαμουήλ. Καὶ μέχρι τοῦδε ἀκόμη ἡ ἐν Μακεδονίᾳ βουλγαρικὴ μερὶς ἀρέσκειται νὰ ὑπενθυμίζῃ τὴν ὀμότητα μὲ τὴν ὁποίαν οἱ ὀμόθησοι τοῦ Βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος μετεχειρίσθησαν τοὺς προγόνους τῶν σημερινῶν Βουλγάρων.

Ὁ Βασίλειος ἐξέτεινε καὶ πρὸς ἀνατολὰς τὰ ὄρια τῆς αὐτοκρατορίας ὑποτάσσων τὴν Ἀρμενίαν, καταστρέφων ὅμως τὸ ἀνεξάρτητον ἐκεῖνο κράτος ἐστέρησε τὸν χριστιανισμὸν Ἰσχυροῦ προπυργίου ἐναντίον τῶν ἀπίστων.

Κατὰ τὰς πολυαριθμοὺς διὰ μέσου τῆς Μικρᾶς Ἀσίας πορείας του ὁ αὐτοκράτωρ ἔσχε τὴν εὐκαιρίαν νὰ παρατηρήσῃ διὰ οἱ πλούσιοι γαιοκτῆται ἐξηκολούθουν νὰ εὐρύνωσι τὰς κτήσεις των ἐπὶ βλάβῃ τῆς μεσαίας τάξεως. Καὶ ἐδῶ δὲ, ὅπως καὶ παντοῦ ἄλλου, ἠθέλησε νὰ θραύσῃ διὰ σιδηρᾶς χειρὸς τὰς δυνάμεις αἵτινες ἀνθίσταντο εἰς τὴν θέλησίν του. Αἱ κατὰ τῶν Βουλγάρων νικαὶ του ἀποκαθιστῶσαι τὰς πρὸς τὴν Ἀδριατικὴν θάλασσαν συκοινωνίας καὶ παρακωλύουσαι εἰς τὰ

ἔξῃς πᾶσαν ἐπιδρομὴν κατὰ τῆς σιτοφόρου Θράκης ἀπέδωκαν εἰς τὸ εὐρωπαϊκὸν τμήμα τῆς αὐτοκρατορίας τὴν ἀρχαίαν αὐτοῦ δύναμιν. Εἰς τὸ ἔξῃς τὸ κράτος δὲν ἐξηρτάτο πλέον ὀλοσχερῶς ἐκ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ὡς πρὸς τὴν εἰσαγωγὴν τοῦ σίτου. Τὸ στέμμα λοιπὸν δὲν ἐδίστασε νὰ κηρυχθῆ ἀναφανδὸν ἐναντίον τῶν ἀγροτικῶν μεγαστάνων. Ὁ αὐτοκράτωρ ἐδήλωσε ῥητῶς ὅτι ὁ σχηματισμὸς εὐρυχώρων κτημάτων, καθ' ὧν εἶχον ἤδη ἀγωνισθῆ αἱ ἀρχαῖοι Ῥωμαῖοι, ἦτο ὀλέθριος εἰς τὰ δημόσια συμφέροντα. Ἀφήρесе διὰ τῆς βίας παρά τινος πλουσίου ὀλόκληρον χωρίον τὸ ὁποῖον εἶχεν ἀγοράσῃ ἵνα ἐγκαταστήσῃ ἐκεῖ πολυτελῆ ἀγροτικὴν ἔπαυλιν, καὶ προσέταξε νὰ διανεμηθῶσι πάλιν αἱ γαῖαι εἰς τοὺς χωρικοὺς εἰς οὗς καὶ πρότερον ἀνήκον. Μεταρρυθμίζων δὲ τὴν ἔγγειον φορολογίαν προσεπάθησεν ὁ Βασίλειος νὰ ἀποστείλῃ διὰ νομίμων μέσων τὴν ἀκόρεστον πλεονεξίαν τῶν πλουσίων ἰδιοκτητῶν, ἀλλὰ ταχέως κατενόησεν ὅτι ἡ καθυπόταξις ἐνὸς πολεμικοῦ ἔθνους εἶναι εὐκολωτέρα τῆς ἀναστολῆς μιᾶς οἰκονομικῆς ἐξελιξεως. Τῷ ὄντι δὲ ἡ ἐπιρροή τῶν μεγάλων οἰκων ἐξηκολούθει νὰ ἐπιτείνηται, τὸ δὲ βυζαντινὸν κράτος, τὸ ὁποῖον ἕως τότε ἦτο κράτος στρατιωτῶν καὶ δημοσίων λειτουργῶν, ἤρχισεν ἔκτοτε νὰ μετατρέπηται εἰς μίαν τιμαριωτικὴν ἀριστοκρατίαν, τῆς ὁποίας ἐπέπρωτο νὰ ἐπέλθῃ τὸ τέλος ἐνεκα τῶν ἐσωτερικῶν αὐτῆς διαιρέσεων. Ἰπὸ ἀσθενεῖς κυβερνήσεις ἐξηκολούθει ἀθροῦδως ἡ ἐξέλιξις τῆς μετατροπῆς ταύτης, ὅτε δὲ ἐπὶ τέλους κατὰ τὸν δέκατον τρίτον αἰῶνα ἔλαβον τὴν εὐκαιρίαν οἱ Φράγκοι νὰ γνωρίσωσι τὴν κατάστασιν τοῦ ἀγροτικοῦ ἐκείνου πληθυσμοῦ, εἶδον ὅτι ὑπῆρχον ἐν τῷ κράτει ὀλίγοι μὲν τιμαριούχοι, ἄπειρον δὲ πλῆθος πτωχῶν γεωργῶν δουλοπαροίκων, τοὺς ὁποίους καὶ παρέδαλλον ὄχι ἀδίκως πρὸς τοὺς ἐν τῇ τιμαριωτικῇ Δύσει τόσον καταφρονουμένους **βιλλάνους**.

Ἐν τοσοῦτῳ καὶ ὁ πολιτισμὸς καὶ ἡ θρησκεία τοῦ Βυζαντινοῦ ὁσημέραι προέκοπτον. Καὶ ἐν τῇ Ἀνατολῇ, ὅπως καὶ ἐν τῇ Δύσει, αἱ αὐτοκρατορικαὶ ἐπιγαμίαι συνετέλεσαν τὸ ἔργον, τὸ ὁποῖον εἶχον ἀρχίσῃ οἱ ἔμποροι καὶ οἱ μοναχοί. Κατὰ τὸ ἔτος 987 ἡ ἀδελφὴ τοῦ Βασιλείου Ἄννα συζευχθεῖσα τὸν ἡγεμόνα τοῦ Κιέβου Βλαδίμηρον ἀπῆλθεν εἰς τὴν βάρβαρον Ῥωσίαν καὶ ὑπῆρξε τὸ ἐχέγγυον φιλικῶν εἰς τὸ ἔξῃς σχέσεων μεταξὺ τῶν δύο ἔθνων. Ὁ Βλαδίμηρος ἐβαπτίσθη μετὰ πάντων τῶν ὑπηκόων του καὶ ἔκτισε τὴν πρώτην ἐν Ῥωσίᾳ χριστιανικὴν ἐκκλησίαν παρὰ τὰς ὄχθας τοῦ Βουσθέου· λέγεται μάλιστα ὅτι δὲν ἀπεφάσισεν ὀριστικῶς νὰ βαπτισθῆ εἰμὴ ἀφ' οὗ ἐπέσθη παρ' εἰδημόνων ἀνδρῶν, οἵτινες ἐξήτασαν τὸ ζήτημα, ὅτι ἡ θρησκεία τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἦτο ἡ ἀρίστη. Ἐπὶ τοῦ πνεύματος τῶν ἀνδρῶν ἐκείνων οὕτε ὁ Ἰσλαμισμὸς οὕτε ὁ χριστιανισμὸς τῆς Ῥώμης ἔκαμε τόσην ἐντύπωσιν, ὅσην ἡ μεγαλοπρέπεια τῆς βυζαντινῆς λατρείας· ἐνόμιζον ὅτι διέβλεπον αὐτὸν τὸν οὐρανὸν εὐρισκόμενοι ἐντὸς τῆς Ἁγίας Σοφίας.

Ἡ ἐπίσημος ἐπιστροφή τῶν Ῥώσων εἰς τὴν ὀρθόδοξον πίστιν ἐπόρισεν ἀνεκτίμητα μὲν πλεονεκτήματα εἰς τὸ βυζαντινὸν ἐμπόριον, εἰς δὲ τὸν βυζαντινὸν στρατὸν πλῆθος μισθοφόρων, οἵτινες μετ' οὗ πολὺ προσελήφθησαν καὶ εἰς τὴν σωματοφυλακὴν τοῦ αὐτοκράτορος.

Εἰς δὲ τὴν Δύσει, πολὺ πρὸ τῆς ἐποχῆς ταύτης, βυζαντινὴ πάλιν ἡγεμονίς, ἡ ὁμώνυμος πρὸς τὴν μητέρα αὐτῆς Θεοφανῶν, θυγάτηρ τοῦ Ῥωμανοῦ Β' καὶ σύζυγος τοῦ Ὄθωνος Β', εἰσήγαγε τὴν ἀνατολικὴν τέχνην καὶ τὰ ἀνατολικά ἔθιμα. Ἰπῆρξεν ἀγαθὴ σύζυγος καὶ βραδύτερον συνετὴ μήτηρ, ἀλλ' οἱ Γερμανοὶ αὐτῆς ὑπήκοοι προέλεγον μετὰ πολλῶν ὀδυρμῶν ὅτι διὰ τῆς βυζαντινῆς πολυτελείας θὰ διέφθειρε τὴν ἀπλοϊκὴν ἀφέλειαν τῶν Γερμανίδων, ἃς ἔκτοτε ἐξύμουν οἱ ὁμοεθνεῖς

ποιηταί, ἂν καὶ πιστεύοντες ὅτι εὐκόλως θὰ ἐξετίθεντο εἰς τὸν κίνδυνον τῆς διαφθοράς. Ἄλλ' ἡ ἱστορία ἀπέδειξε πόσον ἄδικος ἦτο ὁ φόβος ὅτι δῆθεν ἡ ξένη ἐπίδρασις θὰ μετέβαλλε τὴν Θουσονέλδαν εἰς Ἀσπασίαν.

Σφύζεται ἐν βιβλίον. συγγραφὴν κατὰ τὸ δεύτερον ἡμισυ τοῦ ἐνάτου αἰῶνος, τὸ ὅποτον ἔχει ἰδιάζουσαν σημασίαν ὡς πρὸς τὴν γνῶσιν τῆς βυζαντινῆς κοινωνίας καὶ τοῦ βυζαντινοῦ χαρακτήρος. Τὸ βιβλίον τοῦτο εἶναι κυρίως ἐγχειρίδιον ἀπευθυνόμενον ὑπὸ πατρός πρὸς υἱόν, περιέχει δὲ πολλὰς νοθεσίας καὶ πολλὰς σκέψεις τὰς ὁποίας ἐρμηνεύουσιν ἀνέκδοτα εἰλημμένα ἐκ τοῦ βίου τοῦ πάππου τοῦ συγγραφέως, ἀνδρὸς ἐπιφανοῦς τῆς ἐποχῆς τοῦ Βασιλείου Β'. Τὸ σύγγραμμα τοῦτο, τὸ *Στρατηγικὸν* τοῦ Κεκαυμένου, ὅπως ἐπιγράφεται, εἶναι ἄξιον νὰ ἀπασχολήσῃ ἡμᾶς ἐπὶ μικρόν.

Ὁ Κεκαυμένος ἐξ Ἀρμενίας, καθὼς φαίνεται, καταγόμενος, ἀφ' οὗ πρότερον ὑπῆρξεν ἐχθρὸς τοῦ αὐτοκράτορος, ἐγίνεν ἐπὶ τέλους πιστὸς αὐτοῦ ὑπῆκοος, ἀφ' οὗτο ἐγκατεστάθη εἰς τὸ εὐρωπαϊκὸν τμήμα τῆς αὐτοκρατορίας. Συγγενεῶν πρὸς βουλγαρικὴν οἰκογένειαν βογιάρων νυμφεύει ἓνα ἐκ τῶν υἱῶν τοῦ πρὸς νεαρὰν Βουλγαρίδα ἐπιφανοῦς οἴκου, καὶ συνάπτει καὶ ἄλλην ἀκόμη ἐπιγαμίαν πρὸς οἰκογένειαν βουλγαρικὴν ἢ βλαχικὴν. Ἡ γενεαλογία του, ὅπως αὐτὸς τὴν ἀναγράφει, δεικνύει ὅτι καὶ ἑλληνικὸν αἷμα ἔρρεεν εἰς τὰς φλέβας του. Τοιαύτην γενεαλογικὴν ἀνάμειξιν ἐξ ἑξῶν στοιχείων ἔχουσι πολλοὶ Βυζαντινοί, τῶν ὁποίων ὁ Κεκαυμένος εἶναι οὕτως εἰπεῖν τὸ τυπικὸν παράδειγμα. Ἐκ τοῦ τρόπου ὁμῶς καθ' ὃν γράφει φαίνεται ὅτι οὔτε Σλαῦος εἶναι οὔτε Ἀρμένιος· τὸ βιβλίον του περιέχει στοιχεῖα ἑλληνικά, ῥωμαϊκὰ καὶ χριστιανικά.

Μέγα μέρος τοῦ συγγράμματός του διαλαμβάνει περὶ στρατηγικῆς τέχνης, ὅθεν καὶ ἐπιγράφεται *Στρατηγικόν*, ἐν τούτῳ

δὲ ὁ συγγραφεὺς δεικνύει ὅτι ἐμφορεῖται ῥωμαϊκῶν αἰσθημάτων. Τὰ παραδείγματα τὰ ὅποια ἀναφέρει εἶναι εἰλημμένα ἐκ τοῦ βίου τοῦ πάππου τοῦ ἢ ἐκ τῆς ῥωμοϊκῆς ἱστορίας. Μνημονεύει μὲν κατορθώματα τοῦ Πύρρου καὶ τοῦ Ἀντίθα, ἀλλ' ἂν καὶ Ἕλληνα ἀγνοεῖ, καθὼς φαίνεται, τὰ ὄνόματα τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου καὶ τοῦ Δημητρίου τοῦ Πολιορκητοῦ. Ἐπιμένει πολὺ εἰς ἐὸ ζήτημα τῆς ἐπιστήμης, τῆς πανουργίας καὶ τῆς συνέσεως καὶ ὡς πρὸς τὰ στρατιωτικὰ πράγματα, καὶ εἶναι φανερόν ὅτι προσδοκᾷ τὴν ἐπιτυχίαν μᾶλλον ἐκ τῶν κατασκόπων καὶ τῶν ἀνιχνευτῶν ἢ ἐκ τῆς ὁρμῆς καὶ τῆς ἀνδρείας.

Ἡ σοφία του δὲν εἶναι καὶ πολὺ ἐπαγωγός, δύναται δὲ νὰ συνοφισθῇ κυρίως εἰς τὸ ἐξῆς ἀξίωμα· «καὶ ἐὰν ὁμῶς σοι, μὴ πιστεύῃς αὐτῷ, ἀλλὰ μᾶλλον τότε φύλαττε». Εἰς τὴν καθολικὴν ταύτην δυσπιστίαν περιλαμβάνονται καὶ πάντες οἱ οἰκεῖοι καὶ πρὸ πάντων οἱ φίλοι. Δὲν θεωρεῖ πρᾶγμα ἐπιθυμητὸν νὰ συναναστρέφῃται καθ' ἑκάστην ἢ νὰ συνοικῇ πρὸς φίλον· «Καὶ εἰς μικρὰς μὲν ἀτυχίας εὐρεθήσεται φίλος, εἰς μεγίστην δὲ καὶ ἐπιμένουσαν συμφορὰν μηδεὶς σε πλανήσῃ· φίλος οὐκ ἔσται. Ὁ δὲ ὁμοδαιτὸς σου ὀρεγομένου σοῦ φαγεῖν ἴσως ἀνῶρεκτος ἔσται εἴτε μὴν τὸ ἀνάπαλιν, εἰ δὲ ὑπνώσῃ βουληθῆς, ἐκεῖνος ἀγρυπνήσει· σὺ θελήσεις συναριστῆσαι ἴσως φίλῳ σου, ἐκεῖνος δὲ γογγύσει, καὶ ὥσπερ τὰ τῶν ἀνθρώπων πρόσωπα οὐκ εἰσιν ὅμοια, οὕτως καὶ τῇ γνώμῃ διαφέρομεν ἀλλήλων».

«Ἐὰν ἔχῃς φίλον εἰς ἄλλον τόπον καὶ διέρχεται διὰ τῆς πόλεως ἐνθα οἰκεῖς, μὴ ἀπλικεύσῃ εἰς τὸν οἶκόν σου. ἀλλὰ ἄς ἀπλικεύσῃ ἀλλαχοῦ, καὶ ἀπόστειλε αὐτῷ τὰ χρειώδη. Ἐν μὲν ὅτι ἡ γυνὴ σου καὶ αἱ θυγατέρες σου καὶ αἱ νύμφαι σου οὐκ ἔχουσιν ἄδειαν ἐξελεθεῖν ἐκ τοῦ οἴκηματος καὶ διατάξασθαι εἰς τὸν οἶκόν σου τὰ δέοντα. Εἰ δὲ ἀναγκαῖα χρεῖα ἔστιν ἐξελεθεῖν αὐτάς, ἀναλαρυγγίσει ὁ φίλος σου καὶ τὸ ὄμμα πρὸς

αὐτὰς ἀπαιωρήσει, εἰ δὲ καὶ σὺ μετ' αὐτοῦ ἴστασαι, κάτω μὲν δοκεῖ σοι νεύειν, περιεργάζεται δὲ αὐτῶν καὶ βάδισμα καὶ γύρισμα καὶ ζῶσμα καὶ βλέμμα, καὶ ἀπλῶς εἰπεῖν ἀπὸ κορυφῆς ἕως ποδῶν, καὶ μιμησάμενος μετὰ τῶν οἰκειῶν αὐτοῦ κατὰ μόνας ὑπογελάσει. Εἶτα ἐξουθενήσει τὴν ὑπηρεσίαν σου, τὴν τράπεζαν, τὴν τάξιν, ἐρωτήσει δὲ καὶ περὶ τῶν προσόντων σου, εἰ ἔχεις τοῦτο ἢ ἐκεῖνο. Καὶ τί πολλὰ λέγω; εἰ εὖρη ἄδειαν, νεύσει νεύματι ἐρωτικῶ πρὸς τὴν γυναῖκά σου καὶ ἀκολάστοις ὀφθαλμοῖς ἐμβλέψει πρὸς αὐτήν, καὶ, εἰ δύναται, μιανεῖ αὐτήν, εἴτ' οὖν ἐξεληθὼν καυχῆσεται ἂ μὴ θέμις».

«Ἄνθρωπός τις τῶν περιφανῶν (τὸ δὲ ὄνομα αὐτοῦ ἐκὼν παραδράμω· εἶτι γὰρ ζῆ) εἶχε γυναῖκα ὡραίαν. . . Ὁ δὲ βασιλεὺς πολλάκις ἐπεμψε πρὸς αὐτήν ἐπιθυμῶν αὐτῇ συγγενέσθαι, ὁ δὲ ἀνήρ-αὐτῆς οὐκ ἐγίνωσκεν. Εἶτα ἀποστέλλει αὐτὸν κριτὴν θέματος. Μὴ δυνήθεις δὲ αὐτήν πείσαι ἐσιώπησε. Μετὰ δὲ τρεῖς ἐνιαυτοὺς ἐλθὼν ἀπὸ τοῦ θέματος ὁ ἀνὴρ αὐτῆς ἦν εὐφραϊνόμενος εἰς τὴν οἰκίαν αὐτοῦ. Νέος δὲ τις εὐειδῆς προσεποιήσατο εἶναι συγγενῆς αὐτῆς. . . Συμφιλιάζεται οὖν αὐτῶ καὶ καλεῖ αὐτὸν ὁ κριτής. Ὁ δὲ ὑπουλεύεται αὐτῶ καὶ γίνεται αὐτῶ τούτῳ συνήθης. Τί δὲ θέλω λέγειν πολλά; Συγγίγνεται μετ' αὐτῆς. . . καὶ ὡς ἐφ' ἐνὶ τῶν ἄθλων τοῦ Ἑρακλέους τούτῳ ἐνεκαυχᾶτο».

«Μέγα ἐστίν, λέγει ὁ Κεκαυμένος, ἔχειν τινα δοῦλον ἢ ἐλευθερον πιστόν, καὶ εἰ ἔχεις αὐτὸν καὶ ἐνεπίστευσας αὐτῶ, τὴν δὲ θυγατέρα σου εἰ δυνατόν μηδὲ γνωρίζῃ, καὶ ἔξεις τὸ ἀσφαλές». Συμβουλεύει δέ· «Τὰς θυγατέρας σου ὡς καταδίκους ἔχε ἐγκλεισμένας καὶ ἀπροόπτους, ἵνα μὴ ὡς ὑπὸ ἀσπίδος δηχθῆς».

Ὁ βίος λοιπὸν τῶν γυναικῶν τοῦ Βυζαντίου, τοῦλάχιστον τῶν τῆς ἀνωτέρας τάξεως, δὲν ἦτο πολὺ διάφορος τῶν Ὀθωμανίδων. Εἴμεθα λοιπὸν πολὺ μακρὰν ἀπὸ τῆς ἐλευθερίας ἣν

εἶχον αἱ γυναῖκες τῆς ἀρχαιότητος, μάλιστα μὲν αἱ Δωρίδες, ἀλλὰ καὶ αἱ λοιπαὶ Ἑλληνίδες. Οἱ Βυζαντινοὶ ἐπανήλθον εἰς τὴν *σκιαγραφίαν* τῶν παρθένων τῶν Ἀθηῶν.

Ἔχει ἀκόμη πολλὰς συμβουλὰς περὶ ἀνατροφῆς, περὶ τοῦ καθήκοντος τῆς πρὸς τοὺς γονεῖς τιμῆς, περὶ ἀποφυγῆς τῶν ἰατρῶν· «εὐχου μὴ ἐμπεισῆν σε εἰς χεῖρας ἰατροῦ, εἰ καὶ σφόδρα ἐστὶν ἐπιστήμων· εἶπη γάρ σοι τὰ μὴ δέοντα, καὶ εἰ ἐστὶν ἢ ἀρρωστία σου μικρά, μεγαλύνει αὐτὴν ὑπέρογκα». Πολλάκις αἱ παρατηρήσεις του δὲν στεροῦνται πρωτοτυπίας. Ἄξιον ὅμως εἶναι νὰ παραθέσωμεν τὰς περὶ τοῦ βασιλέως καὶ τοῦ κλήρου ἰδέας του, δι' ὧν φαίνεται ἡ ἀντίληψις ἣν εἶχεν ἡ βυζαντινὴ ἀριστοκρατία περὶ τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ θρόνου· «Οὐδέποτε τις ἐτόλμησεν ἀνταρσίαν ποιῆσαι κατὰ τοῦ βασιλέως καὶ τῆς Ῥωμανίας, πειρώμενος διαφθεῖραι τὴν εἰρήνην, καὶ οὐκ αὐτὸς διεφθάρη. Διὰ ταῦτα οὖν παραγγέλλω ὑμῖν, τέκνα μου ἡγαπημένα, οὗς μοι δέδωκεν ὁ Θεός, εἰς τὸ μέρος τοῦ βασιλέως καὶ εἰς τὴν δούλωσιν αὐτοῦ εἶναι, ὁ γὰρ ἐν Κωνσταντινουπόλει καθεζόμενος βασιλεὺς πάντοτε νικᾷ». Καλὸν ὅμως νομίζει νὰ τιμᾷ τις καὶ νὰ ὑπηρετῇ τὸν ἰσχυρὸν μονάρχην μακρόθεν, νὰ φανερώνη εἰς αὐτὸν ἂν τις προδοσία τὸν ἀπειλῇ καὶ νὰ μένη πρὸς αὐτὸν πιστὸς καὶ εἰς τοὺς δεινοτάτους τῶν κινδύνων, ἀλλὰ νὰ ἀποφεύγῃ πᾶσαν προσωπικὴν πρὸς αὐτὸν δοσοληψίαν· «Ἐὰν εἰς ἰδίαν χώραν κάστρα τυχόν ἢ χωρία ἔχῃς, εἰ δὲ ἐν αὐτοῖς τοπάρχης καὶ ἐξουσιαστής, μὴ σε πλανήσῃ πλοῦτος ἢ ἀξιώματα ἢ ὑποσχέσεις μεγάλαι τῶν βασιλέων καὶ δώης τὴν χώραν σου βασιλεῖ καὶ ἀντ' αὐτῆς λάβῃς χρήματα καὶ κτήματα, εἰ καὶ τετραπλασίονα μέλλεις λαβεῖν, ἀλλ' ἔχε τὴν χώραν σου καὶν μικρὰ καὶ οὐδαμινῆ ἐστι. Κρεῖττον γάρ σοι ἐστὶν εἶναι σε φίλον αὐτεξούσιον ἢ δοῦλον καὶ ὑπεξούσιον. Ἔως τότε γὰρ θέλεις εἶναι εὐγενῆς, τίμιος καὶ ἐπαινετὸς καὶ ἐνδο-

ξος παρὰ τοῦ βασιλέως καὶ παρὰ πάντων, ἕως ἂν εἰς τὴν χώραν σου καὶ εἰς τὴν ἐξουσίαν σου καὶ σὺ καὶ οἱ παῖδες σου καὶ οἱ ἐξ αὐτῶν ἔστέ. Ὅπηνίκα δὲ ἀποβάλῃ τὴν χώραν σου καὶ ἐκπέσῃ τῆς ἀρχῆς σου, προσάπαξ ἀγαπηθῆσθαι ὑπὸ τοῦ βασιλέως, μετ' ὀλίγον καταφρονηθήσῃ καὶ ἀντ' οὐδενὸς παρ' αὐτοῦ λογισθήσῃ καὶ γνώσῃ ὅτι δοῦλος καὶ οὐ φίλος εἶ. Τότε καὶ ὁ ὑποχείριός σου φοβερός σοι ἔσται. Εἰ γὰρ λυπήσεις αὐτόν, ἀπελθὼν πρὸς τὸν βασιλέα κατηγορήσῃ σου ὡς μελετᾶς κατ' αὐτοῦ πονηρὰ ἢ ὅτι φυγεῖν θέλεις καὶ ἀπελθεῖν εἰς τὴν προτέραν σου χώραν, καὶ σὺ μὲν ἴσως οὐδὲ ἐνθυμηθῆναι ἔχεις ὃ σου κατηγορήσεν». «Ἦν δὲ καὶ τις φίλαρχος τῶν Ἀράβων, ὄνομα αὐτῷ Ἀπελζαράχ, ὃς καὶ ἔλθων πρὸς τὸν βασιλέα κύρ Ῥωμανὸν ἐφιλοτιμήθη δῶρεῖς ἀξιολόγοις καὶ τιμαῖς καὶ ἀπελύθη εἰς τὴν χώραν αὐτοῦ παρὰ τοῦ βασιλέως. Καὶ πάλιν ἐποίησε τοῦτο, ἐκ δευτέρου δὲ καταφρονήθη, καταφρονηθεὶς δὲ ἤθελεν ὑποχωρῆσαι καὶ οὐ συνεχωρεῖτο ὑπὸ τοῦ βασιλέως. Ἐποίησε δὲ χρόνους δύο ἐν τῇ βασιλευσῇ καθ' ἑκάστην προσδοκῶν ἐξορίαν καὶ ἀπώλειαν. Ὅμως μετὰ διετῆ χρόνον ἀπέλυσεν αὐτὸν ὁ βασιλεὺς εἰς τὰ ἴδια ἀπελθεῖν. Καὶ υποχωρήσας καὶ περάσας τὸ σιδηρογέφυρον τὸ ἐκεῖθεν Ἀντιοχείας προσεκαλέσατο τοὺς ἀνθρώπους καὶ οἰκείους αὐτοῦ πάντας καὶ κρατήσας τῆς ἑαυτοῦ κεφαλῆς ταῖς δυαὶν αὐτοῦ χερσὶν εἶπε πρὸς αὐτούς· τί τοῦτό ἐστιν; Οἱ δὲ γελάσαντες εἶπον· ἡ κεφαλὴ σου, κύριε ἡμῶν. Καὶ εὐχαριστῶ, φησί, τῷ Θεῷ ὅτι τῆς κεφαλῆς μου ἐν τῷ σώματι αὐτῆς οὕσης διεπέρασας εἰς Χρυσούπολιν καὶ νῦν κατέλαβον τὰ ὄρια Ἀραβίας· οἱ γὰρ σκελλίζειν πειρώμενοι πίπτουσι συμποδιοσθέντες ὑπὸ τῆς ἰδίας τέχνης. Χρὴ εὖ, σε διὰ ταῦτα λέγειν καὶ πράττειν ὀρθῶς καὶ τοῖς ἰδίοις ἀρκεῖσθαι. Εἰ δὲ ποτε ἐπιθυμήσῃς ἔλθειν καὶ προσκυνῆσαι τὸ βασιλεῖον κράτος, πῆ μὲν προσκυνῆσαι εἰς τοὺς ἀγίους ναοὺς, πῆ δὲ ἰδεῖν τὴν εὐταξίαν τοῦ παλατιοῦ καὶ τῆς πόλεως, ἀπαξ τοῦτο ποιήσον, πλὴν ἕκτοτε δοῦλος εἶ καὶ οὐ φίλος».

Ὁ Κεκαυμένος εἶναι ἀνὴρ θρησκευτικός, τὸ δὲ βιβλίον του περιέχει πλειοτέρας ῥήσεις τῆς Ἁγίας Γραφῆς ἢ ὅσα χωρία τοῦ Ὁμήρου περιέχονται εἰς τὰς συγγραφὰς τοῦ Πλάτωνος.

Παραίνει τὰ τέκνα του νὰ τηρῶσι τὰ θρησκευτικὰ των καθήκοντα καὶ νὰ μὴ πορεύωνται εἰς τὴν ἐκκλησίαν ὅπως βλέπωσι τὰς ὁραίας γυναῖκας, νὰ τηρῶσι δὲ καὶ τὴν διάνοιαν καθαρὰν. Περὶ δὲ τοῦ κλήρου παρατηρεῖ τὰ ἑξῆς· «Ἐὰν ἔλθῃς εἰς ἱερατικὸν τάγμα τυχὸν μητροπολίτης ἢ ἐπίσκοπος γενέσθαι, μὴ ἀναδέξῃ αὐτὸ ἕως ἂν διὰ νηστείας καὶ ἀγρυπνίας ἀποκαλυφθῆσθαι ἄνωθεν καὶ λάβῃς τελείαν πληροφορίαν ἀπὸ τοῦ Θεοῦ. Καὶ εἰ ἐμβραδύνει ἢ θεοφάνεια, θάρσει καὶ ἐπιμένειν καὶ ταπεινώσον σεαυτὸν ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ καὶ ὄψει, μόνον ὁ βίος σου ἔστω καθαρὸς καὶ ἀνώτερος τῶν κωλυόντων παθῶν. Εἰς πατριαρχικὸν θρόνον ἂν προκριθῆς καθεσθῆναι, χωρὶς θείας ὄψεως μὴ τοιμήσῃς ἐγχειρισθῆναι τοὺς τῆς ἁγίας τοῦ Θεοῦ ἐκκλησίας οἴακας. Τυχὼν δὲ τούτου μὴ γίνου ἐνδοξος ὑπὸ δορυφόρων ὀψικευόμενος καὶ χρήματα σωρεύων, χρυσοῦ καὶ ἀργύρου ἐπιμελούμενος καὶ δειπνῶν πολυτελῶν, ἀλλ' ἔστω ἡ ἐπιμέλειά σου εἰς τὸ ὄρφανοτροφεῖν καὶ χήρας τρέφειν καὶ εἰς νοσοκομεῖα καὶ ἀνάρρωσιν αἰχμαλώτων καὶ εἰς τὸ εἰρηνεύειν καὶ ἀδυνάτων προΐστασθαι, καὶ μὴ εἰς τὸ συνάπτειν οἰκίαν πρὸς οἰκίαν καὶ ἀγρὸν πρὸς ἀγρὸν ἐγγίζειν καὶ τὰ τοῦ πλησίον ἀφελεῖν προφασιζόμενος ὡς οὐ τοῖς παισὶ μου ταῦτα προσφέρω, ἀλλὰ τῷ Θεῷ καὶ τῇ ἐκκλησίᾳ μου. Εἶδον γὰρ ἄλλους ἀρχιερεῖς τοιαῦτα λέγοντας καὶ θαύμασα τοῦ διαβόλου τὰς πανουργίας, πῶς ἡμᾶς ἀπατᾷ ἐκ τῶν δοκούντων εἶναι εὐσεβῶν». Ἄλλ' ἡ φιλοκέρδεια τὴν ὁποῖαν περιγράφει ὁ Κεκαυμένος δὲν φαίνεται ὅτι ἦτο μεγαλύτερα μετὰ τῶν κληρικῶν ἢ μετὰ τῶν ἀνδρῶν τῶν ἀνηκόντων εἰς τὴν κοινωνικὴν τάξιν εἰς ἣν καὶ αὐτὸς ἀνήκεν. Ἄν πιστεύσωμεν εἰς τοὺς ὀρισμοὺς οὓς δίδει ὁ Ἀριστοτέλης περὶ τῶν διαφορῶν ἡλικιῶν τοῦ βίου, ὁ συγγραφεὺς ὁ δεικνύων τοσαύτην σύνεσιν καὶ τοσαύτην μισανθρωπίαν θὰ ἦτο βεβαίως πολὺ γέρον, ἀλλὰ παρ' ὅλα τὰ ξένα στοιχεῖα τὰ ὁποῖα κατὰ τύχην προσετέθησαν εἰς τὸ ἔργον του, τὸ *Στρατηγικὸν* παραμένει οὐδὲν ἥττον ἀξιόλογον μνημεῖον τῆς περὶ τοῦ βίου ἀντιλήψεως τῶν Βυζαντινῶν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΤΕΤΑΡΤΟΝ

ΤΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ ΚΑΙ ΑΙ ΤΕΧΝΑΙ

Ἡ βυζαντινὴ ἱστορία εἶναι ἐξακολούθησις τῆς κλασσικῆς ἱστορίας. — Σκοτεινοὶ αἰῶνες· ὁ Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς καὶ τὰ ἔργα του. — Φώτιος· ἡ Βιβλιοθήκη τοῦ Φωτίου. — Διαφορὰ μετὰ τῶν ἐγκυκλοπαιδῶν τοῦ δεκάτου αἰῶνος καὶ τῶν σημερινῶν. — Ἡ ἐποποιία τοῦ Διγενῆ Ἀκρίτου. — Ἀνάλυσις αὐτῆς. — Ἡ δημοτικὴ ποίησις καὶ ὁ συντάκτης τοῦ ποιήματος. Τὸ ποίημα τοῦτο εἶναι ἡ ἐποποιία τῆς γαιοκτηματικῆς ἀριστοκρατίας. — Σχέσις τοῦ ποιήματος πρὸς τὴν κλασσικὴν καὶ πρὸς τὴν νεωτέραν ποίησιν. — Ἡ τέχνη μετὰ τὴν περίοδον τῶν Βικονομάων. — Μικρογραφικαὶ εἰκόνες. — Τὸ ἐν Βιέννῃ χειρόγραφον τῆς Γενέσεως. — Ἑλληνικὴ ἢ ῥωμαϊκὴ τέχνη. — Ὁ μνημειακὸς χαρακτήρ τοῦ χειρογράφου τοῦ Ρουσιανοῦ (Rossano) καὶ τὸ ἀπόσπασμα τῆς Σινώπης. — Ἡ τέχνη ἐν τῇ Ἀνατολικῇ αὐτοκρατορίᾳ. Διπλοὺν ἑνῆμα καὶ ἐν τῇ διακοσμητικῇ ὅπως καὶ ἐν τῇ ἱστοριογραφίᾳ. — Ἡ δημόδης εἰκονογράφησις τῶν ψαλτηρίων. — Τὰ ἀριστοκρατικὰ ψαλτήρια. — Σχέσις αὐτῶν πρὸς τὴν ἀρχαιότητα. — Τετραεὐάγγελον τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Βαταβικοῦ Δουγδούνου (Leiden). — Προῖον ἀσκητικῆς χαρακτῆρ ἐν τῇ τέχνῃ τοῦ ἐνδεκάτου αἰῶνος. — Ἡ γλυπτικὴ ἐπὶ ἐλεφαντοστοῦ. — Ἡ τέχνη καὶ ἡ πολυτέλεια. — Μεταρρυθμίσεις ἐν τῇ ἀρχιτεκτονικῇ.

Εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ Ἀνατολικοῦ κράτους δὲν παρατηρεῖται τὸ βλαῖον ἐκεῖνο ἀπὸ τοῦ εἰδωλολατρικοῦ παρελθόντος, σχίσμα, τὸ ὁποῖον συνέβη εἰς τὸν πολιτισμὸν τῆς Δύσεως, διὰ τὸν λόγον δὲ τοῦτον δὲν ἔχομεν εἰς τὸ Βυζάντιον καὶ ἀναγέννησιν, κατὰ τὴν στενὴν σημασίαν τῆς λέξεως, ὑπῆρξε δὲ μόνον ἐκεῖ μίαν ὠρισμένην περίοδον καθ' ἣν τὸ ὑπὲρ τῶν ἀρχαίων σπουδῶν ἐνδιαφέρον ἐπιτείνεται κατὰ πολὺ. Εἰς τὴν Ἀνατολὴν ἢ ἀρχαία τέχνη καὶ τὰ ἀρχαῖα γράμματα ἦσαν πάντοτε ἡ βᾶσις πάσης διανοητικῆς ἀναπτύξεως, καὶ, ὁσάκις τὰ σπουδάσματα ταῦτα παρημελοῦντο, ἀνεστελλετο ἀμέσως καὶ ὁ πολιτισμὸς.

Οὐδέποτε δὲ καθ' ὅλους τοὺς μακροὺς αἰῶνας καθ' οὓς ἔζησε τὸ Βυζάντιον ὑπῆρξε περίοδος τόσον πτωχὴ ὡς πρὸς τὸν πνευματικὸν βίον, ὅσον ἦσαν οἱ χρόνοι οἱ ἀμέσως ἐπακολουθήσαντες εἰς τὸν θάνατον τοῦ αὐτοκράτορος Ἡρακλείου. Ἡ στείρα αὕτη περίοδος διήρκεσεν ἐπὶ ἑκατὸν πενήτηντα περίπου ἔτη. Ὅταν δὲ ἐξετάζωμεν τὴν ἱστορίαν τῶν βυζαντινῶν γραμμάτων, λαμβάνομεν τὴν ἐντύπωσιν ὅτι κατὰ τὸ χρονικὸν ἐκεῖνο διάστημα ἡ τέχνη τοῦ ἐκφράζειν διὰ τῆς συγγραφῆς τὰ διανοήματα εἶχεν ἐντελῶς ἐξαφανισθῆ· τόσον εἶναι μέγα τὸ χάσμα ἐν τῇ σειρᾷ τῶν συγγραφέων.

Αἱ περίοδοι ἐκεῖναι τῆς ἱστορίας, καθ' ἃς φαίνεται ἀναστελλομένη ἡ πνευματικὴ παραγωγὴ, ἔχουσιν ἕκτακτον σημασίαν ὡς πρὸς τὴν ἐφεξῆς ἱστορίαν τῶν γραμμάτων, διότι κατὰ τὰς ἀγόνους ἐκείνας περιόδους πᾶν τὸ ἀρχαῖον ἐξαφανίζεται, γεννῶνται δὲ ἰδέαι νεώτεραι, αἱ ὁποῖαι μετὰ πολλῶν ἐτῶν ἀγῶνα ἐμπνέουσιν ἐπὶ τέλος τοὺς ποιητὰς καὶ τοὺς συγγραφεῖς. Ὅσάκις ἡ βαρβαρότης ἐνσκήπτει, ἐπενεργεῖ ὅπως καὶ τὸ δριμύτατον τοῦ χειμῶνος ψυχὸς, τὸ ὁποῖον ἐξαφανίζει πάντα τὰ φυτὰ τὰ ἔχοντα ἀσθενεῖς ἢ ἐλαττωματικὰς τὰς ῥίζας, ἀλλὰ τὰ ἰσχυρότερα ὁμως τῶν φυτῶν ἀναπτύσσονται πάλιν κατὰ τὸ ἐπόμενον ἔαρ καὶ παράγουσι νέα ἄνθη. Ἄν ὁμως ὁ χειμὼν εἶναι τραχὺς καὶ ξηρὸς, ἀλλ' ὄχι καὶ πολὺ ψυχρὸς, δὲν ἀποθνήσκουσι τὰ ἀδύνατα φυτὰ, κατὰ δὲ τὴν ἀνοιξὴν ἀναφαίνονται, καὶ τὰ βλαβερὰ ἔντομα τὰ κρυπτόμενα ἐντὸς τῆς γῆς ἀναζωογονοῦνται πάλιν, ἐπίσης ὅπως πρότερον ἐπιβλαβῆ μετὰ τὴν χειμερινὴν τῶν νάρκη. Ἡ Δύσις ὑπέστη τὸν καθαρτικὸν ἐκεῖνον παγετόν, ἂν δὲ ἐκεῖ κατέστρεφεν ὁ χειμὼν καὶ πολλὰ πράγματα ἄξια νὰ ἐπιζήσωσι, παρεσκεύασε τοῦλάχιστον μίαν νέαν ζωὴν. Ἄλλ' ὑπῆρξεν ἴσως εὐτύχημα διὰ τὸν εὐρωπαϊκὸν πολιτισμὸν ὅτι ὅμοιος παγετὸς δὲν ἐνέσκηψε καὶ εἰς τὴν Ἀνα-

τολήν. Οὐδεμία κοινωνία δύναται νὰ ἀνθήσῃ, ὅταν βαδίζῃ ἐπὶ τῆς ὁδοῦ τῆς προόδου, ἂν δὲν ὑπάρξῃ καὶ μία ἀντίθετος συντηρητικὴ τάσις ἀναχαιτίζουσα τὰς ὑπερβολὰς τῆς βιαίας κινήσεως. Ἡ Ἀνατολὴ ὑπῆρξε διὰ τὰ εὐρωπαϊκὰ ἔθνη τὸ συντηρητικὸν στοιχείον· τὸ ὅποτον συνετέλεσε νὰ μὴ ἐπέλθῃ πλήρης ἡ ῥῆξις πρὸς τὸ παρελθόν, διὰ τοῦτο δὲ τὸ εὐεργέτημα ὀφείλομεν εὐγνωμοσύνην πρὸς αὐτήν.

Οἱ Βυζαντινοὶ οὐδέποτε ἠναγκάσθησαν νὰ ἀνακαλύψωσι καὶ πάλιν τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς, ὅπως ἠναγκάσθη νὰ πράξῃ ὁ Πετράρχης καὶ ἡ περὶ αὐτὸν πλειάς. Ὅταν οἱ συγγραφεῖς ἤρχισαν βραδέως νὰ ἐπαναλαμβάνωσι τὸ ἔργον των, ἔδειξαν ὅτι ἐγνωρίζον ἀκόμη τοὺς ἀρχαίους τύπους τῆς συγγραφικῆς. Θὰ καταλάβωμεν δὲ τὴν τεχνικὴν ταύτην τελειότητα, ἂν ἀναγνώσωμεν ἓνα ἐκ τῶν σπανίων συγγραφέων τῶν σκοτεινῶν ἐκείνων αἰώνων, τὸν μόνον ἄλλως ὅστις εἶναι λόγου ἄξιος. Ἐκτὸς τῶν ὀρίων τοῦ κράτους, ὑπὸ τὴν δεσποτείαν τῶν Σαρακηνῶν, ὁ Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός—περὶ αὐτοῦ πρόκειται—διετήρησε τὰς παραδόσεις τοῦ Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ καὶ τοῦ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου. Τὸ παράδειγμά του ἀποδεικνύει ὅτι ἡ Ἐκκλησία καὶ κατὰ τὸ πρῶτον ἡμίσι τοῦ 8ου αἰῶνος εἶχεν ἀκόμη ἄνδρας ἀσχολουμένους περὶ τὰ κλασσικὰ γράμματα. Εἰς τὸ κυριώτατον αὐτοῦ σύγγραμμα, ὅπερ ἐπιγράφεται *Πηγὴ τῆς Γνώσεως*, ὁ Δαμασκηνός πρῶτον μὲν πραγματεύεται τὴν διαλεκτικὴν ὡς προπαρασκευὴν εἰς τὴν ἐπιστημονικὴν μελέτην τῆς χριστιανικῆς θρησκείας, ἔπειτα δὲ ἀνασκευάζει καὶ ἀναιρεῖ ἑκατὸν περίπου αἰρέσεις, καὶ μετὰ τοῦτο ἐκθέτει πλήρη τὴν δογματικὴν θεωρίαν τῆς ἀληθοῦς πίστεως. Ἐν τῷ προοιμίῳ τοῦ περιφήμου τούτου δογματικοῦ συνεκδήμου τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας ὁ συγγραφεὺς ἀποφαίνεται περὶ τῶν ἀρχαίων ὡς ἑξῆς· «Καὶ πρῶτον τῶν παρ' Ἑλλήσι

σοφῶν τὰ κάλλιστα παραθήσομαι, εἰδώς, ὡς εἴ τι μὲν ἀγαθόν, ἄνωθεν παρὰ Θεοῦ τοῖς ἀνθρώποις δεδωρηται, ἐπειδὴ *πᾶσα δόσις ἀγαθὴ καὶ πᾶν δώρημα τέλειον ἄνωθέν ἐστι, καταβαῖνον παρὰ τοῦ Πατρὸς τῶν φώτων*, εἴ τι δὲ τῆς ἀληθείας ἀντίπαλον, τῆς Σατανικῆς πλάνης εὕρημα σκοτεινόν, καὶ διανοίας ἀνάπλασμα κακοδαίμονος, ὡς ὁ πολὺς ἐν θεολογίᾳ ἔφη Γρηγόριος, τὸν τῆς μελλίσσης τρόπον μιμούμενος, τοῖς οἰκείοις τῆς ἀληθείας συνθήσομαι καὶ παρ' ἐχθρῶν σωτηρίαν καρπώσομαι». Ἀποδεικνύει δὲ τὸ βιβλίον του ὅτι ὡς πρὸς τὴν διαλεκτικὴν εἶναι μαθητὴς τοῦ Ἀριστοτέλους, ἀλλ' ὅμως ἀναφέρει καὶ τὸν Εὐριπίδην, κάμνει δὲ ὑπομνηματισμοὺς καὶ εἰς τὸν Ὅμηρον.

Τὸ κεφαλαῖῳδες τοῦτο σύγγραμμα ἔχει μεγάλην σημασίαν, διότι, ἂν καὶ ὁ Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός δὲν ἦτο παντάπασι δημιουργικὸν πνεῦμα, αἱ δὲ ἰδέαι του δὲν ἦσαν πρωτότυποι, ἦτο ὅμως πολὺ λόγιος καὶ ἤξευρεν ἄριστα νὰ συστηματοποιῇ, δι' ὃ καὶ συνέταξε τὸ βιβλίον του τελείως ὁμογενές, χρησιμοποίων πρὸς τοῦτο τὰς πολλὰς καὶ ποικίλας συγγραφὰς τὰς ὁποίας ἀνέγνωσε. Πρέπει δὲ νὰ ἐκλάβωμεν κατὰ γράμμα τὴν εἰλικρινῆ ὁμολογίαν τὴν ὁποίαν περὶ τούτου κάμνει· «Ἐρῶ τοιγαροῦν ἔμῳ οὐδέν· τὰ δὲ σποράδην θέσις τε καὶ σοφοῖς ἀνδράσι λελεγμένα συλλήβδην ἐκθήσομαι». Ἄλλ' ἀκριβῶς ὅμως ὁ τρόπος οὗτος τοῦ συνοψίζειν καὶ συστηματοποιεῖν τὰ πράγματα κατέστησε τόσον εὐρεῖαν τὴν δρᾶσιν τοῦ συγγραφέως. Τὴν ἐρμηγείαν τῆς δογματικῆς τὴν ἐν τῷ τρίτῳ μέρει τῆς *Πηγῆς τῆς γνώσεως* μεταφρασθεῖσαν λατινιστὶ κατὰ τὸν δωδέκατον αἰῶνα ἐπὶ τοσοῦτον μετεχειρίσθησαν οἱ σχολαστικοὶ τῆς Δύσεως, ὥστε ὠνομάσθη ὑπὸ τινῶν ὁ Δαμασκηνός εἰς παλαιότερους χρόνους πατήρ τῆς σχολαστικῆς φιλοσοφίας.

Ζῶν ὁ Ἰωάννης ἐφημίζετο καὶ διὰ τὸν ἀγῶνα αὐτοῦ ἐναντίον

τῶν δύο πρώτων εἰκονομάχων βασιλέων καὶ διὰ τοὺς ὕμνους του. Ὁ Ἀπολογητικὸς λόγος πρὸς τοὺς διαβάλλοντας τὰς ἀγίας εἰκόνας μαρτυρεῖ ὅτι ὁ Πατὴρ τῆς Ἐκκλησίας ἔκρινε τὰ πράγματα μετ' ὀρθοφροσύνης καὶ ἀνεξαρτησίας, ἡ δὲ μετριοπάθεια αὐτοῦ εἶναι, ἂν τις λάβῃ πρὸ ὀφθαλμῶν τὰς τότε ἐπικρατούσας ἰδέας, μετριοπάθεια φιλοσόφου λαϊκοῦ μᾶλλον ἢ καλογήρου. Τὸ κυριώτατον αὐτοῦ ἐπιχείρημα συνίσταται εἰς τὴν ἀκριβῆ διάκρισιν τῆς ἐννοίας τοῦ λατρεύειν ἀπὸ τῆς ἐννοίας τοῦ προσκυνεῖν, καὶ εἰς τὴν ἀνάδειξιν τῆς ἀνάγκης ἣτις ἐπιβάλλει εἰς τὸν ὕλικόν ἄνθρωπον νὰ παριστάνῃ ὑπὸ μορφήν ὕλικήν τὰ αἰθια καὶ πνευματικὰ πράγματα. Εἰς τοὺς ἀντιλέγοντας ὅτι ἡ προσκύνησις τῶν εἰκόνων ἀντιβαίνει εἰς τὴν δευτέραν ἐντολήν ἀποκρίνεται κατὰ τρόπον τῶ ὄντι φιλελεύθερον, ὅτι ἡ νέα πίστις ἀπήλλαξε τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ τοῦ νὰ τηρῇ ἀπαρασαλεύτως τὸ γράμμα τοῦ ἰουδαϊκοῦ νόμου. «Οὐδέτι, λέγει, ὑπὸ παιδαγωγῶν ἐσμέν, λαβόντες τὴν διακριτικὴν ἔξιν παρὰ Θεοῦ, καὶ εἰδότες τί τὸ εἰκονιζόμενον καὶ τί τὸ εἰκόνι μὴ περιγραφόμενον». Ἡ παράδοσις, εἰς ἣν ἀποδίδει ἴσον κύρος πρὸς τὴν Παλαιάν Διαθήκην, ἡ καὶ μεγαλύτερον, συνηγορεῖ, λέγει, ὑπὲρ τῆς προσκυνήσεως τῶν εἰκόνων· αὕτη εἶναι τοῦλάχιστον ἡ γνώμη του, ἣτις, ὡς γνωστόν, δὲν εἶναι ἀναντίρρητος. Πρὸ πάντων ὅμως ἐξανίσταται κατὰ τῶν βιαίων μέτρων τῶν αὐτοκρατόρων. «Οὐ γάρ, λέγει, εὐσεβῶν βασιλέων ἀνατρέπειν ἐκκλησιαστικούς θεσμούς. Οὐ πατρικὰ ταῦτα· ληστρικὰ γὰρ τὰ βία καὶ οὐ πειθοῦ γενόμενα». Πιστεύει ἄρα γε ὁ Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς ὅτι εἶναι βίαιον ἔργον ἢ διὰ τῆς ὕλικῆς δυνάμεως ἀποκατάστασις τῆς ἀληθείας; Δύσκολον εἶναι νὰ γνωρίσωμεν τὴν περὶ τούτου γνώμην του.

Ὁ Ἰωάννης ἔξῃ μακρὰν τῆς βασιλικῆς αὐλῆς, τοῦτο δὲ ἐξηγεῖ πῶς, εἰς ἐποχὴν καθ' ἣν ἀπὸ αἰώνων ἦδη ὕψιστατο ὁ καισαροπαπισμός, ἐτόλμα ἐλευθέρως νὰ διακηρύττῃ ὅτι ὁ Χρυ-

στόστος δὲν ἠδυνήθη νὰ ὁμολογήσῃ εἰμὴ μὲ θυσίαν τῆς προσωπικῆς του ἀσφαλείας, ὅτι δηλαδὴ οὐδεὶς βασιλεὺς ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ ἐπιβάλλῃ νόμους εἰς τὴν Ἐκκλησίαν. Τὸ σφάλμα του κατὰ τὴν ὑπὲρ τῶν εἰκόνων ἀπολογία εἶναι τοῦτο, ὅτι δὲν ἔλαβε πρὸ ὀφθαλμῶν τὴν ἐπίδρασιν ἣν ἡ προσκύνησις τῶν εἰκόνων καὶ τῶν λειψάνων θὰ εἶχεν ἐπὶ τῶν ἀμαθεστέρων χριστιανῶν, οἵτινες ἦσαν ἀνίκανοι νὰ κάμνωσι τὰς διακρίσεις τὰς ὁποίας αὐτοὺς ἔκαμνε. Κατεχόμενος ὑπὸ αἰσθήματος ἐντελῶς ἀριστοκρατικοῦ οὐδόλως ἐμερίμνα περὶ τῶν κινδύνων οὓς θὰ συνεπῆγεν ἢ πρὸς τοὺς ἀμαθεῖς διδασκαλία μιᾶς θεολογικῆς θεωρίας ἣν ὠκοδόμησαν φιλοσοφοῦντες χάριν φιλοσοφούντων.

Τὴν αὐτὴν πρὸς τοὺς πολλοὺς περιφρόνησιν ἐλέγχουσι καὶ οἱ ὕμνοι τοὺς ὁποίους συνέταξεν ὁ Δαμασκηνός, διότι δὲν φροντίζει καθ' ὅλου νὰ εἶναι καταληπτὸς εἰς τὸν λαόν, τὸ δὲ παράδειγμά του ἐξηγεῖ πῶς καὶ διὰ τί δὲν ἐπραγματοποιήθησαν ὅσα ἐφαίνοντο ὅτι ὑπέσχοντο αἱ προσπάθειαι τοῦ Ῥωμανοῦ. Ἀντὶ νὰ παραδεχθῆ καὶ διατύπωσιν καὶ γλῶσσαν ἀπλουστέραν, ἐπιμένει εἰς τεχνητοὺς στολισμοὺς καὶ ἐπανέρχεται εἰς τὴν ἀρχαίαν προσφθίαν, ἐν ᾧ ἀπὸ αἰώνων εἶχεν ἤδη ἐξαφανισθῆ ἡ διαφορὰ τῆς ποσότητος τῶν φωνηέντων. Εἶναι ἀδύνατον εἰς ἡμᾶς σήμερον νὰ εἰσδύσωμεν εἰς τὸ νόημα τῶν περισσοτέρων ἐκ τῶν ὕμνων του, ἀλλ' οἱ Βυζαντινοὶ ἐξελάμβανον ὡς ἀρετὰς ἐκεῖνας ἀκριβῶς τῶν ποιημάτων τὰς ιδιότητας τὰς ὁποίας ἡμεῖς καταδικάζομεν ὡς σφάλματα. Ἡ λογία διατύπωσις τῶν ὕμνων δὲν ἐκώλυε τοὺς ἀπλουστέρους νὰ ἀνευρίσκωσιν εἰς αὐτοὺς ἐννοίας ἃς ἐσχέτιζον ὅπωςδῆποτε πρὸς τὴν ὑπόθεσιν, ἐκ τῶν προτέρων γνωστῆν, καὶ ἡγάπων νὰ ἀκούωσιν ἐπαναλαμβανομένας. Κατὰ τοὺς χρόνους μάλιστα τῶν διωγμῶν, ὅτε ἐμαίνοντο οἱ βιαίότεροι τῶν εἰκονομάχων, μετὰ χαρᾶς ἤκουεν ὁ λαὸς μυριάκις ἐπαναλαμβανομένας τὰς ἀγιογραφικὰς εὐλογίας καὶ

τοὺς παρηγορητικοὺς ὕμνους. Τὸ δραματικὸν στοιχεῖον ἀπέβαινε δσημέραι μᾶλλον ἀσήμαντον, ὡς ἂν μὴ συνετέλει εἰς ἐποικοδομὴν τῶν πιστῶν ἄλλο τι εἰμὴ μόνον τὸ μήκος τῶν ψαλμῶν. Οἱ ποιηταὶ οἱ ἀκμάσαντες μετὰ τὸν Ἰωάννην, οὕτως ἄλλως ἦτο τόσον ἀπλοῦς ὁ περὶ λόγος, τὸν ὑπερέβησαν κατὰ τὸν κόμπον καὶ τὴν μακρολογίαν.

Κατὰ τὰς ἀρχὰς τῆς περιόδου, καθ' ἣν οἱ Βυζαντινοὶ ἤρχισαν μετὰ πλειοτέρου δσημέραι ζήλου νὰ σπουδάζωσι περὶ τὰ ἀρχαῖα γράμματα, ἐξ οὗ καὶ προέκυψαν νέα πνευματικὰ δημιουργήματα, ἀκμάζει ὁ Φώτιος. Δύο αὐτοκράτορες αὐθαιρέτως ἐξέλεξαν, καθήρσαν καὶ πάλιν ἐξέλεξαν πατριάρχην τὸν Φώτιον, ἕως οὗ τὸν περιώρισαν ἐπὶ τέλους εἰς μοταστήριον. Αὐτὸς συνετέλεσε κυρίως νὰ ἐκραγῇ τὸ μῖσος τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας ἐναντίον τῆς Ῥώμης. Ἡ θρησκευτικὴ ἔρις ὑφίστατο ἄλλως ἀπ' ὅτου ἐκτίσθη ἡ Κωνσταντινούπολις, καὶ ἂν δὲν ὑπῆρχεν ὁ καισαροπαπισμὸς ὁ ἐπικρατῶν ἐν Βυζαντίῳ, ἡ ἐπίσημος μεταξὺ τῶν δύο ἐκκλησιῶν ῥήξις, ἥτις ἐπῆλθε διακόσια ἔτη μετὰ τὴν διάστασιν τοῦ Φωτίου πρὸς τὸν Πάπαν, θὰ ἐπήροχοτο πολλοὺς αἰῶνας πρὸ τοῦ Φωτίου.

Ἐλάδομεν ἤδη κατ' ἐπανάληψιν ἀνωτέρω ἀφορμὴν νὰ ἴδωμεν τίς ἦτο ἡ πρὸς ἀλλήλας στάσις τῶν δύο μεγάλων τῆς Ἐκκλησίας τμημάτων, τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ τοῦ δυτικοῦ· αἱ σχέσεις αὐτῶν οὐδέποτε ὑπῆρξαν ὁμαλαί, ἂν καὶ τὰς ἀπειλὰς τῆς ῥήξεως κανονικῶς ἐπηκολούθουν ἐκάστοτε πρόσκαιροι συμβιβασμοί. Ὁ γάμος τῶν Ἑλλήνων ἱερέων ἐφαίνετο πρᾶγμα φοδερὸν εἰς τοὺς Δυτικοὺς, τοῦναντίον δὲ οἱ ἀσκηταὶ τῆς Ἀνατολῆς ἐθεώρουν ἀσέβειαν τὴν ἔλλειψιν αὐστηρότητος περὶ τὴν νηστείαν τῶν Δυτικῶν. Ἄλλ' ὑπῆρχε καὶ δογματικὴ διαφωνία· ἡ Ἀνατελὴ ἐπρέσβευεν ὅτι τὸ Ἅγιον Πνεῦμα ἐκπορεύεται παρὰ τοῦ Πατρὸς, ἡ Δύσις ὅτι καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ. Ὅτε δὲ κατὰ τὰς

ἀρχὰς τοῦ ἐνάτου αἰῶνος οἱ Βούλγαροι ἄθροοι προσῆλθον εἰς τὸν Χριστιανισμόν, καὶ ἠκολούθησαν κατ' ἀρχὰς ὡς πρὸς τοῦτο τὴν δυτικὴν διδασκαλίαν, ὁ Φώτιος ἐπωφεληθεὶς τὴν περίσασιν ἐκείνην ἀντετάχθη ῥητῶς πρὸς τὴν Ῥώμην. Ἐνόμιζεν ὅτι ἦτο δεινότατον πρᾶγμα ἔθνη ἀνατολικά κατὰ τὸ πλεῖστον κατηχηθέντα ὑπὸ Ἑλλήνων μοναχῶν καὶ παραδεχθέντα τὸν ἑλληνικὸν πολιτισμὸν νὰ προσαρτῶνται εἰς τοὺς ἡμιδαρδάρους τῆς Δύσεως, διότι ὁ Φώτιος ἡμιδαρδάρους ἐθεώρει τοὺς Λατίνους.

Ἐῦκολον εἶναι νὰ νοήσωμεν τὴν βαρυθυμίαν τοῦ Φωτίου καὶ τῶν ὁπαδῶν αὐτοῦ. Ἐντριβεῖς περὶ τὰ ἑλληνικὰ γράμματα, σπουδάζοντες περὶ τὴν φιλοσοφίαν, ἔχοντες δὲ καὶ τὴν συνειδησιν ὅτι ἀνῆκον εἰς κράτος τὸ ὅποιον εἶχε κληρονομήσῃ τὴν ῥωμαϊκὴν δύναμιν, ἡσθάνοντο βαθεῖαν περιφρόνησιν πρὸς τὸ ὑπὸ ἡγεμόνας οἶος ὁ Κάρολος ὁ Παχὺς κυβερνώμενον δυτικὸν βασίλειον, ὅπερ εἶχε πάλιν ἐκδαρδαρωθῆ καὶ ὅπου ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα εἶχεν ἐντελῶς ἐξαφανισθῆ. Δὲν ὑπάγεται εἰς τὸ σχέδιον τοῦ ἡμετέρου βιβλίου ἡ ἐξιστόρησις τῆς πολιτικῆς δράσεως τοῦ Φωτίου, οὐδὲ τῆς ἐπιτυχῆς αὐτοῦ προσπαθείας, ὅπως ἐπαναγάγῃ τοὺς Βουλγάρους εἰς τὴν Ἀνατολικὴν Ἐκκλησίαν καὶ ἐνοποιήσῃ αὐτὴν ὥστε νὰ δύναται νὰ ἀγωνισθῆ ἐναντίον τῆς Ῥώμης, ἀλλ' ἕμως πρέπει νὰ καθορίσωμεν δι' ὀλίγων λέξεων τὴν ἰδιάζουσαν θέσιν ἣν κατέχει ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῶν γραμμάτων. οὕτω δὲ θὰ διαφωτισθῆ συγχρόνως καὶ ἡ βυζαντινὴ ἐπιστήμη τῆς ἐποχῆς του.

Ὁ Πατριάρχης Φώτιος ἦτο πλουσιώτατος, ἕκτακτον δὲ σπουδαίότητα θὰ εἶχεν ἡ βιβλιοθήκη του. Εἰς τὸν οἶκόν του, ὡσάκις προσήρχοντο οἱ φίλοι, ἀνεγίνωσκε καὶ ἡρμήνευε πρὸς αὐτοὺς τὰ βιβλία του, ἀπετελεῖτο δὲ τοιοῦτοτρόπως ὡς τις σύλλογος πρὸς προαγωγὴν τῶν ἐπιστημῶν. Ὁ σύλλογος ἕμως

ἐκεῖνος δὲν ἐφιλοσόφει κατὰ τὸν τρόπον τοῦ Πλάτωνος, ὅστις ἀπὸ κοινοῦ μετὰ τῶν ἐταίρων ἐζήτει τὴν ἀλήθειαν, ἀλλὰ περὶ ὠρίζετο εἰς τὴν ἐπίδειξιν ἐπιστήμης, παιδείσεως καὶ ἀσφαλοῦς κριτικῆς. Εἰς τὴν ἐπιθυμίαν ἣν ἐξεδήλωσεν ὁ Ταράσιος, ἀδελφὸς τοῦ Πατριάρχου, τοῦ νὰ μάθῃ τὰς ὑποθέσεις τῶν βιβλίων, εἰς ὧν τὴν ἀνάγνωσιν δὲν ἔτυχε νὰ εἶναι παρῶν, ὀφείλομεν τὸ ἀξιόλογον τοῦ Φωτίου σύγγραμμα ὅπερ ἐπιγράφεται *Βιβλιοθήκη ἢ Μυριόβιβλος*¹. Ἐξετάζονται δὲ ἐν τῇ *Βιβλιοθήκῃ* 280 βιβλία, ἄνευ ὠρισμένης τάξεως, ἀλλ' ὅπως ἔτυχεν. Ἐνίοτε παρατίθενται ἀποσπάσματα μετὰ συντόμων βιογραφιῶν τῶν συγγραφέων. Εἶναι πιθανὸν ὅτι ὁ Φώτιος, ὑψηλὴν κατέχων θέσιν καὶ μὴ θέλων νὰ ὑπολαμβάνηται ὡς ἄνθρωπος ἐξ ἐπαγγέλματος λόγιος, ἔλαβεν ὡς ἀπλὴν ἀφορμὴν τὴν ὑπὸ τοῦ ἀδελφοῦ του ἐκφρασθεῖσαν ἐπιθυμίαν ὅπως δημοσιεύσῃ τὴν ἀπογραφὴν καὶ συαριθμησιν τῶν εἰς αὐτὸν κατ' ἐξοχὴν ἀγαπητῶν συγγραφέων, διότι ἀδύνατον εἶναι νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι τῷ ὄντι συνανέγνωσε μετὰ τῶν φίλων ὅλον ἐκεῖνο τὸ πλῆθος τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἢ θύραθεν συγγραφέων, ἱστορικῶν, ῥητόρων, ἰατρῶν, μυθιστοριογράφων· τὸ πρᾶγμα εἶναι ἀπίστευτον, ἂν καὶ ὁ Φώτιος τὸ ἐπαναλαμβάνει εἰς ἕκαστον κεφάλαιον. Εἰς τὴν συλλογὴν ταύτην δὲν περιέχονται πολλοὶ τῶν γνωστῶν παλαιῶν συγγραφέων, οἱ πλεῖστοι τῶν φιλοσόφων, μεγάλοι ἱστορικοί, πάντες δὲ οἱ ποιηταί. Ἴσως ὁ Φώτιος ἐνόμισε προτιμότερον νὰ ἀναφέρῃ ἐκεῖνα μάλιστα τὰ βιβλία, τὰ ὅποια δὲν ἀνεγινώσκοντο συνήθως ὑπὸ τῶν πολλῶν. Ὁ συγγραφεὺς σπανίως ἐκφράζει τὴν γνώμην του περὶ τοῦ ὕφους, ἀλλ' ὅσακις τὸ πράττει εἶναι πάντοτε σύντομος καὶ

¹ Τοῦ συγγράμματος ἡ ἐπιγραφή ἔχει οὕτως· Ἐπογραφὴ καὶ συναριθμησις τῶν ἀνεγνωσμένων ἡμῖν βιβλίων ὧν εἰς κεφαλιώδη διάγνωσιν ὁ ἡγαπημένος ἡμῶν Ταράσιος ἐξητήσατο. Σ. Μ.

ἀκριβῆς, δεικνύων βαθεῖαν κρίσιν. Λέγει λόγου χάριν περὶ τοῦ Λυσίου ὅτι «καὶ τῷ δοκεῖν μὴ δεινῶς λέγειν, εἴπερ τις ἄλλος, δεινότητος· ἀλλὰ γὰρ καὶ εὐκολος εἶναι δοκῶν οὐδὲν ἔλαττον δυσμίμητος ἐπιδείκνυται». Ἀξιοσημείωτος εἶναι καὶ ἡ περὶ τοῦ Λουκιανοῦ κρίσις του· «Ἔοικε δὲ αὐτὸς τῶν μηδὲν ὄλως πρεσβεούντων εἶναι· τὰς γὰρ ἄλλων κωμωδῶν καὶ διαπαίζων δόξας, αὐτὸς ἦν θειάζει οὐ τίθησι, πλὴν εἴ τις αὐτοῦ δόξαν ἔρει τὸ μηδὲν δοξάζειν». Περὶ τοῦ Θεοφυλάκτου (μέρ. α', σ. 108) λέγει· «Ἡ μέντοι φράσις αὐτῷ ἔχει μὲν τι χάριτος, πλὴν γὰρ ἡ τῶν τροπικῶν λέξεων καὶ τῆς ἀλληγορικῆς ἐννοίας κατακορῆς χρήσις εἰς ψυχρολογίαν τινὰ καὶ νεανικὴν ἀπειροκαλίαν ἀποπελευτᾷ. Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ ἡ τῆς γνωμολογίας οὐκ ἐν καιρῷ παρενθήκη φιλοτιμίας ἐστὶ περιέργου καὶ περιττῆς. Τὰ δ' ἄλλα οὐ τι εἰς μῶμον ἵκει». Ἐγίνωσκε δὲ ὁ Φώτιος ἀκόμη εἴτε ἐν τῷ συνόλῳ εἴτε κατὰ μέγα μέρος καὶ τινὰς ἱστορικοὺς περὶ ὧν οὐδὲν ἄλλο σήμερον ἠξεύρομεν ἢ ὅτι αὐτὸς λέγει, διὰ τοῦτο δὲ καὶ ἡ *Βιβλιοθήκη* του εἶναι ἐξαιρετικῆς σημασίας καὶ πρωτίστης τάξεως διὰ τὴν ἱστορίαν τῶν γραμμάτων.

Δὲν ἀπέδειξε δὲ μόνον ἐκεῖ τὴν μεγάλην αὐτοῦ παιδείαν ὁ Φώτιος, ἀλλὰ καὶ ἐν τῷ *Λεξικῷ*¹, ἐνθα ἐρμηνεύει τὰς ἀπρηχαιομένας λέξεις τὰς ὁποίας δὲν κατενόουν πλέον οἱ σύγχρονοι αὐτοῦ. Τὰ δὲ θεολογικά του συγγράμματα εἶναι ἐπίσης μᾶλλον σοφὰ ἀπανθίσματα ἢ προτόντα τῆς προσωπικῆς τοῦ συγγραφέως σκέψεως· δι' ἐλαφρᾶς χειρὸς εἶναι καὶ ἐκεῖ ἐγκατεσπαρμένη ἡ σοφία, ὅπως καὶ ἐν τῇ *Βιβλιοθήκῃ*, διότι ὁ Φώτιος δὲν εἶχεν ὅπως ὁ Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς τὸ χάρισμα τοῦ νὰ συστηματοποιῇ τὰ πράγματα.

¹ Ἐπιγράφεται· Φωτίου τοῦ ἁγιωτάτου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως λέξεων συναγωγή, αἱ μᾶλλον τῶν ἄλλων ῥήτορι καὶ λογογράφοις ἀνήκουσιν εἰς χρεῖαν. Σ. Μ.

Ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος μέχρι τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως (1453) τὸ Βυζάντιον ἔχει σειρὰν ἱστοριογράφων οἷαν οὐδὲν ἄλλο τῆς Εὐρώπης Ἔθνος ἐν μόνον χάσμα ὑπάρχει ὡς πρὸς τοὺς δύο αἰῶνας τοὺς εὐθὺς μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἡρακλείου (641). Εἰς τὸ τέλος τῆς παρουσίας περιόδου ἀναφαίνονται οἱ χρονογράφοι, μετ' ὀλίγον δὲ οἱ κυρίως ἱστορικοί, ἔχοντες ἕκαστος ἴδιον καὶ διακεκριμένον ἀτομικὸν χαρακτήρα, ἀλλ' ὅπως καὶ οἱ ἀνωτέρω μνημονευθέντες συγγραφεῖς (μέρ. α', σ. 96) ὁμοιάζουσι πρὸς ἀλλήλους ὑπὸ πολλὰς ἐπόψεις καὶ ἔχουσι πάντες τὴν αὐτὴν ἀντίληψιν περὶ τοῦ ἱστοριογραφικοῦ των ἔργου. Τὰ μεγάλα λοιπὸν γεγονότα ἠδυνήθησαν μὲν νὰ τροποποιήσῃσι κατὰ τι τὴν γραμματειακὴν παραγωγὴν, ἀλλ' ὄχι ὅμως καὶ νὰ προσδώσωσιν εἰς αὐτὴν νέαν ζωὴν. Τὰ ἀποτελέσματα τῶν πολιτικῶν ἐπαναστάσεων δὲν ὑπῆρξαν πολὺ ριζικὰ ὡς πρὸς τὸν πνευματικὸν βίον.

Γινώσκομεν ἐκ τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Φωτίου πόσον σπουδαῖον μέρος τῆς κληρονομίας τῶν ἀρχαίων διεσώθη μὲ ὄλας τὰς ἐπελθούσας ἀναστατώσεις. Κατὰ τὸν αἰῶνα ὅστις ἄρχεται ὀλίγα ἔτη μετὰ τὸν θάνατόν του ἤρχισαν οἱ Βυζαντινοὶ νὰ τακτοποιῶσι τὸν προγονικὸν ἐκεῖνον πλοῦτον. Τῷ ὄντι ὁ δέκατος αἰὼν εἶναι ἡ περίοδος τῶν ἐγκυκλοπαιδειῶν, τὴν δὲ ἀκαδημαϊκὴν ταύτην ἐργασίαν ὠργάνωσεν αὐτὸς ὁ αὐτοκράτωρ Κωνσταντῖνος Ὁ Πορφυρογέννητος. Καὶ ἤρχισαν τότε νὰ συντάσσωνται ἀπανθίσματα συγγραμμάτων περὶ γεωργίας, ἱατρικῆς, στρατιωτικῆς τέχνης, θεολογίας, ζωολογίας. Ὡς πρὸς τοὺς νόμους ὁ προκατόχος τοῦ Κωνσταντίνου Δέων ὁ Σοφὸς εἶχε ἤδη ἐπιχειρήσει μίαν νέαν διασκευὴν καὶ ἀναχώνουσιν τῶν ὑφισταμένων κωδίκων. Πράγματι ὁ Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς ὑπῆρξεν ὁ πρῶτος εἰσηγητὴς τῶν τοιούτων συλλογῶν, συστηματοποιήσας τὴν παλαιότεραν θεολογίαν, τὸ δὲ πρᾶγμα φαίνεται ἀκόμη

σαφέστερον ἐν τῇ Βιβλιοθήκῃ τοῦ Φωτίου. Ἀλλὰ διὰ τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου ἡ τάσις αὕτη προσέλαβε τὸν ἰδιάζοντα χαρακτήρα τὸν ὅποιον εἶχε κατὰ τὴν περίοδον ταύτην. Εἶναι δὲ παρεμφερὴς ἡ τάσις αὕτη πρὸς τὰς προσπαθείας τῆς νῦν συγχρόνου ἐπιστήμης ὅπως καταγράφῃ καθ' ὅλους τοὺς κλάδους τῆς μαθήσεως τὸ σύνολον τῶν ἡμετέρων γνώσεων εἰς συναγωγὰς ἢ ἐγχειρίδια. Ἡ διαφορὰ μόνον μεταξὺ τῆς βυζαντινῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς σημερινῆς εἶναι, ὅτι σήμερον τὸ κυριώτατον τὸ ὅποιον ἐπιδιώκεται εἶναι ἡ ἐλευθέρια καὶ ἀνεξάρτητος μελέτη τῆς ἐπιστήμης καὶ ἡ ζήτησις νέων ἀληθειῶν. Αἱ τεράστιαι ἐκεῖναι συλλογαὶ τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν Λατίνων συγγραφέων δὲν ἔχουσι πλέον κατὰ τοὺς ἡμετέρους χρόνους ἄλλην σημασίαν πλὴν τῆς συναθροίσεως ὀλικοῦ πρὸς βαθυτέραν καὶ κριτικωτέραν γνώσιν τῆς ἀρχαιότητος, ἀλλὰ κατὰ τὴν ἀντίληψιν τῶν συγχρόνων τοῦ Κωνσταντίνου χρυσοῦς αἰῶν τῆς θύραθεν ἐπιστήμης ἦτο τὸ παρελθόν, ἡ δὲ ἐπιμονὴ τῶν ἀνθρώπων ὅπως διασώσωσιν ἀπὸ τῆς καταστροφῆς τοὺς θησαυροὺς τῶν παλαιότερων γενεῶν ἐστηρίζετο κυρίως εἰς τοῦτο, ὅτι οἱ θησαυροὶ ἐκεῖνοι ἀπετέλουσαν τὸ ἄριστον τότε πνευματικὸν κτῆμα. Ἡ προγονικὴ ἐπιστήμη δὲν εἶχεν ἀπλῶς μόνον ἱστορικὸν ἐνδιαφέρον, ἀλλ' εἶχε πρὸ πάντων ἐνδιαφέρον πραγματικόν. Διὰ τοῦτο δὲ οἱ Βυζαντινοὶ ἠρκοῦντο καὶ εἰς ἐκλογὰς ἢ ἀπανθίσματα περιλαμβάνοντα τὰ πορίσματα αὐτῆς. Δὲν ἐφρόντιζαν πολὺ περὶ τῆς μεθόδου τῆς ἐπιστημονικῆς ἐρεύνης, ἐκτὸς μόνον ἂν ἐπρόκειτο περὶ τῆς αἰσθητικῆς ἐκτιμῆσεως, διότι εἶχον τὴν ἰδέαν ὅτι ἡ σύγχρονος αὐτῶν ἐπιστημονικὴ μέθοδος ἦτο ἡ αὐτὴ πρὸς τὴν μέθοδον τῶν ἀρχαίων, ἡ δ' ἀλήθεια εἶναι ὅτι ἡ σύγχρονος ἦτο πολὺ κατωτέρα. Δι' ἡμᾶς σήμερον, ἐξ ἐναντίας, τὸ περιεχόμενον συγγραμμάτων, ὅποια λόγου χάριν τὰ τοῦ Ἰπποκράτους ἔχει δευτερεύουσαν μόνον σημασίαν ἐκεῖνο

τὸ ὁποῖον κυρίως ἡμεῖς θέλομεν νὰ μάθωμεν εἶναι τί ὁ συγγραφεὺς ἐγίνωσκε περὶ τῶν φυσικῶν φαινομένων, πῶς ἐσκέπτετο πρὸς ἐξηγήσιν αὐτῶν καὶ ἐπὶ τῇ βάσει τίνων ἀρχῶν ἐφήρμοζε τὰς ἰδέας ταύτας εἰς τὴν θεραπευτικὴν.

Ἡ ἀνθολόγησις ἐνὸς συγγραφέως εἶναι ὀλεθρία τιμὴ, διότι διὰ τῶν ἀνθολογιῶν διασφίζεται ἐκ τῶν ἔργων του ὅχι πᾶν ὅ,τι αὐτὸς ᾔθελε νὰ εἴπῃ, ἀλλ' ὅ,τι ἤρεσκεν εἰς τοὺς θαυμαστάς του. Οὕτω θὰ ἔχη πάντοτε τὸ πρᾶγμα, ἐφ' ὅσον οἱ περισσότεροι τῶν ἀνθρώπων. θὰ προτιμῶσι μίαν ἀνθοδέσμην ὑπὸ ἄλλων συλλεχθεῖσαν, τῶν ἀνθέων τὰ ὁποῖα αὐτοὶ θὰ ἔδρεπον ἐν τῇ κήπῳ. Ἡ πολὺ μεγάλη δημοτικότης καταλήγει εἰς τὴν λήθην, τοῦτο δέ, ὕπερ συμβαίνει καὶ σήμερον ἀκόμη εἰς πολλοὺς ποιητάς, συνετέλεσεν εἰς τὸ νὰ ἀπολεσθῶσι διὰ παντὸς ἐν Βυζαντίῳ τὰ πλήρη ἔργα πολλῶν ἀρχαίων συγγραφέων, ὧν ἐσώθησαν μόνον τὰ βυζαντινὰ ἀπανθίσματα. Τὸ ἐνδιαφέρον τῶν Βυζαντινῶν προσέλκυσαν καὶ οἱ ποιηταί, καὶ μάλιστα οἱ ἐπιγραμματικοί, ἀλλ' οἱ ἀνθολογοῦντες ἐκ τῶν παλαιότερων ἔργων συνέτασσον καὶ αὐτοὶ ὅμοια, οὕτω δὲ συναπετελέσθη μία κατ' ἐξοχὴν ποικίλη συλλογὴ, ἣτις ἔνεκεν τῆς εὐφυΐας μεθ' ἧς οἱ ἐπίγονοι ἐμιμοῦντο τὴν ποιητικὴν τεχνοτροπίαν τῶν Ἀλεξανδρινῶν ἐμβάλλει εἰς ἀπελπισμὸν τοὺς φιλολόγους τοὺς θέλοντας νῦν νὰ καθορίσωσι τὴν προέλευσιν τῶν ποικίλων ἐπιγραμμάτων τῆς Ἑλληνικῆς ἀνθολογίας.

Πᾶσαι αὗται αἱ συλλογαί, τὰ ποιήματα, αἱ συγγραφαί, ἐκτὸς ὀλίγων χρονογραφιῶν, οὐδεμίαν εἶχον διάδοσιν μεταξὺ τῶν ἀτελῶς πεπαιδευμένων. Ὑπῆρχον βεβαίως ὅχι ὀλίγοι ἀνθρωποὶ τῆς μέσης τάξεως, οἱ ὅποιοι θὰ ἠδύναντο νὰ ἐννοήσωσι πολλὰ ἐκ τῶν βιβλίων ἐκείνων, διότι καὶ πλεῖστα σχολεῖα ἐλειτούργουν καὶ ὀλόκληρος ἢ ἑκπαίδευσις βάσιν εἶχε τὸ πλάσμα, ὅτι ἡ ὀμιλουμένη γλῶσσα ἦτο αὐτὴ ἢ ἀρχαία ἑλληνικὴ,

ἀλλ' αἱ ἐννοιαὶ αἱ περιεχόμεναι εἰς τὰ βιβλία δὲν ἠδύναντο νὰ ἐμπνεύσωσιν ἐνδιαφέρον εἰμὴ μόνον εἰς τοὺς λογίους ἢ τοὺς θεωρουμένους ὡς λογίους. Ὁλόκληρος λοιπὸν ὁ γραμματικῶς βίος συνεκεντρώθη ἔνεκα τούτου εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ἣτις, ὡς οἱ Παρίσιοι σήμερον, προσέλκυε τὰς ἀρίστας πνευματικὰς δυνάμεις πασῶν τῶν ἐπαρχιῶν.

Οὐδεὶς ὅμως γίνεται λόγος κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἐν Κωνσταντινουπόλει περὶ δημῳδούς ποιήσεως, ὑπὸ τὴν ἐννοίαν ὑπὸ τὴν ὁποίαν ἐννοοῦμεν τὴν Ὀμηρικὴν ποίησιν. Μέχρι πρὸς τριάκοντα πέντε περίπου ἔτων πάντες οἱ Βυζαντινολόγοι ἐπίστευον ὡς δόγμα ὅτι πρὸ τῶν Κομνηνῶν οὐδεμίαν ὑπῆρχεν ἐν τῇ Βυζαντίῳ ποίησις προωρισμένη διὰ τὸν λαὸν καὶ περιβεβλημένη δημῳδῆ μορφήν. Οἱ ὀλίγοι μεμονωμένοι στίχοι, οἵτινες τυχαίως ἐσώθησαν ἐκ τῆς λήθης, αἱ σατυρικοὶ ἐπῳδαί, τὰς ὁποίας ἔφαλλον ὁ λαός, ἦσαν πολὺ μικρὰ τεκμήρια ὥστε νὰ εἶναι δυνατόν ἐξ αὐτῶν νὰ συμπεράνωμεν τὴν ὑπαρξιν καὶ ἔπειτα τὴν ἀπώλειαν σημαντικῶν ποιημάτων. Τώρα ὅμως ἔχομεν ἀκριβεστέραν γνώσιν τοῦ πράγματος. Μία βυζαντινὴ ἐποποιΐα, περιελοῦσα μέχρις ἡμῶν διὰ διαφόρων χειρογράφων, ὧν τὸ ἀρχαιότατον εἶναι τοῦ δεκάτου τετάρτου αἰῶνος, ὁ Διγενὴς Ἀκρίτας, περιέχει ἄσματα δημῳδῆ τὰ ὁποῖα καὶ σήμερον ἀκόμη εἶναι γνωστά εἰς τὴν Κύπρον καὶ τὴν Μικρὰν Ἀσίαν. Τὰ ὑπ' αὐτῶν ὑμνούμενα ἥρωικὰ κατορθώματα ἀνάγονται εἰς τὸν δέκατον αἰῶνα καὶ διαδραματίζονται εἰς τόπον πολὺ διάφορον τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῆς αὐλῆς. Θὰ ἦτο τολμηρὸν νὰ ὑποστηρικθῆ ὅτι τὸ ἐπικόν τοῦτο ποίημα, εἰς ἣν κατάστασιν τὸ ἔχομεν, συνετάχθη καθ' ἣν ἐποχὴν συνέβησαν τὰ ἐν αὐτῷ περιγραφόμενα γεγονότα ἢ καὶ ὀλίγον χρόνον κατόπιν, ἀλλὰ συντελεῖ ὅμως εἰς τὸ νὰ γνωρίσωμεν μετὰ τινος βεβαιότητος, τῇ βοήθειᾳ σημερινῶν ἐπικῶν λειψάνων, ἓνα ἐξηφανισμένον ἐπικὸν κύκλον.

Ὁ κύκλος οὗτος θὰ ἤχημαζεν εἰς ἐποχὴν καθ' ἣν εἰς τὰ μεσημερινὰ σύνορα τοῦ κράτους εὐγενεῖς ἀγρόται· Ἕλληνες καὶ Σαρακηνοὶ ἔζων εἰς ἀδιάκοπον ἀγῶνα, ληστρικοὶ δὲ ἱππῶται παντὸς εἶδους ἐπωφελοῦντο ἐκ τῆς μεγίστης ἀποστάσεως ἣτις ἐχώριζεν αὐτοὺς ἀπὸ τῆς κεντρικῆς διοικήσεως ἀμφοτέρων τῶν κρατῶν, καὶ τοῦ βυζαντινοῦ καὶ τοῦ ἀραβικοῦ. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον ἢ περὶ ἧς ὁ λόγος ἐποποιεῖται εἶναι ἀξία ἰδιαιτέρας ἐδῶ ἐξετάσεως.

Ἐκ τοῦ ὀνόματος τοῦ ἥρωος μανθάνομεν ἀμέσως καὶ τὴν καταγωγὴν αὐτοῦ καὶ τὴν ἀποστολὴν, δηλοῦται δὲ ἐν ἀρχῇ τοῦ ποιήματος καὶ ὁ τόπος ἐν ᾧ τὰ πράγματα διαδραματίζονται· Ἐγεννήθη ἐκ δύο γενῶν (Διγενῆς), εἶναι δηλαδὴ υἱὸς ἐνὸς Ἀγαρηνοῦ Ἐμίρη καὶ μιᾶς Ἑλληνίδος, καταγομένης ἐξ ἠγεμονικοῦ οἴκου, ἀποκαλεῖται δὲ Ἀκρίτας διότι ἐφύλαγε τὰς ἀκρας ἤτοι τὰ ὄρια. Ἐγγύησις τῆς πρὸς τὸν αὐτοκράτορα τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀφοσιώσεως αὐτοῦ ἦτο αὐτὸ τὸ συμφέρον του, διότι ἔχων μεθοριακὰ κτήματα εἶχε καὶ προσωπικὸν συμφέρον νὰ ἀποκρούῃ τὰς ἐπιδρομὰς τῶν ἐχθρῶν τοῦ ἔθνους του. Ὁ πατὴρ του εἶχεν ἀπαγάγῃ τὴν θυγατέρα ἐνὸς Ἑλληνος διοικητοῦ καὶ ἐξ ἀγάπης μᾶλλον πρὸς τὴν γυναῖκά του ἢ ἐκ φόβου πρὸς τοὺς γυναικαδέλφους του καὶ τὸ στράτευμά των προσήλθεν εἰς τὸν Χριστιανισμόν, ἔπειτα δὲ ἐγκατεστάθη μετὰ τῶν ἀνδρείων στρατιωτῶν του ἐντεῦθεν τῶν βυζαντινῶν συνόρων ὡς ὑπήκοος τοῦ αὐτοκράτορος τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ὁ ἐκ τοῦ γάμου τούτου γεννηθεὶς υἱὸς εἶναι θαυμαστὸν παιδίον. Ἐπὶ τρία ἔτη ἐμάνθανε παιδείαν τῶν γραμμάτων, ὅταν δὲ ἔγινε δώδεκα ἐτῶν ἐξήρχετο εἰς κυνήγιον μετὰ τοῦ πατρὸς καὶ τοῦ θελοῦ του.

Ἐπινξε μὲ τὰς χεῖράς του μίαν ἄρκτον, ἔσχισεν εἰς δύο μέρη μίαν ἔλαφον καθὼς καὶ τὴν κεφαλὴν ἐνὸς λέοντος. Βραδύ-

τερον θελήσας νὰ νυμφευθῇ ἐπαναλαμβάνει τὴν ἱστορίαν τοῦ πατρὸς του καὶ ἀπάγει τὴν μέλλουσαν σύζυγόν του Εὐδοκίαν, θυγατέρα μεγάλου στρατάρχου, τὴν ὅποیان γοητεύει διὰ τοῦ ἄσματος καὶ τῆς κιθάρας του. Καταβάλλει τὸν πατέρα καὶ τοὺς ἀδελφούς τῆς Εὐδοκίας, ἀλλὰ μετὰ τὴν ἠττάν των ὑποβάλλει εἰς τὸν πενθερόν του εὐλαθέστατα αἰτησιν περὶ γάμου, ἢ ἐκεῖνος προθύμως ἀποδέχεται. Πρὸς ὑπεράσπισιν τῆς γυναικὸς του ὁ Διγενὴς ἀναγκάζεται νὰ ἀγωνισθῇ πρὸς ἄγρια θηρία, πρὸς ἓνα τερατώδη δράκοντα μὲ τρεῖς κεφαλὰς, πρὸ πάντων δὲ πρὸς τοὺς ληστρικοὺς ἱππῶτας ἢ ἀπελάτας, οἱ ὅποιοι ὠνομάζοντο εὖτω διότι ἀπήλαινον τὰ ποίμνια. Τόσον δὲ μεγάλη εἶναι ἡδὴ ἡ φήμη του, ὥστε ὁ αὐτοκράτωρ Ῥωμανὸς βαδίζων ἐναντίον τῶν Περσῶν καὶ φθάσας εἰς τὰ μέρη τῆς Καππαδοκίας ποθεῖ νὰ τὸν ἴδῃ. Ὁ Ἀκρίτας γράφει πρὸς τὸν βασιλεῖα ἐπιστολὴν τυπικῶς μὲν μαρτυροῦσαν ὑποταγὴν, ἀλλὰ τῆς ὁποίας τὸ περιεχόμενον ἐλέγχει τὸ αἶσθημα τῆς ἀνεξαρτησίας, ὅφ' οὗ κατείχετο·

Ἐγὼ γάρ, λέγει, δέσποτα, σὸς δοῦλος νῦν τυγχάνω, καὶ εἰ ποθεῖς, ὡς ἔγραψας, ἰδεῖν ἄχριστον ἄνδρα, λάβε ὀλίγους μετὰ σοῦ καὶ ἐλθέ εἰς τὸν Εὐφράτην· ἐκεῖ μὲ ὄψη, δέσποτα, τὸν σὸν ἀχρεῖον δούλον· καὶ γὰρ πτωεῖμαι, βασιλεῦ, πολλοῦ τοῦ στρατοπέδου, μήπως ἀπάρξονται τινὲς ἐκ τούτου με τοῦ ψέγειν, καὶ λυπηθεῖς χαρίσομαι ῥόγαν ἐκ τῶν χειρῶν μου· ἢ γὰρ νεότης, δέσποτα, ἔχει πολλὰς μαριὰς.

Ὁ βασιλεὺς πορεύεται τῷ ὄντι παρὰ τὸν Εὐφράτην μετὰ τινων πιστῶν ἀκολούθων πρὸς οὓς αὐστηρῶς παραγγέλλει μὴ τυχὸν εἰπωσι προσβλητικόν τινα λόγον ἐναντίον τοῦ ἥρωος, αὐτὸς δὲ φέρεται πρὸς αὐτὸν ὡς ἴσος πρὸς ἴσον, προχωρῶν πρῶτος πρὸς αὐτὸν καὶ ἀσπαζόμενος. Ὅτε δὲ ὁ βασιλεὺς τὸν ἐκάλεσε νὰ δηλώσῃ ἂν ἐπιθυμεῖ τι νὰ λάβῃ, ἐκεῖνος ἀπεκρίθη

ὅτι οὕτε χρήματα θέλει οὕτε τίποτε ἄλλο, ἀλλὰ μόνον τὴν φιλίαν τοῦ βασιλέως, περιορίζεται δὲ εὐχόμενος εἰς τὸν αὐτοκράτωρα

νὰ ἀγαπᾷ τοὺς σκλάβους του, νὰ ἐλεῇ πεινῶντας, ἐξ ἀδικούντων ῥύεσθαι τοὺς καταπονουμένους, στὰ κατὰ γνώμην πταίσματα συγχώρησιν παράσχου, νὰ μὴ ὀργίζεσαι τινὰν πρὸ τοῦ νὰ ἐξετάσης. Αὐτὰ εἶναι, ὦ κράτιστε, ἔργα δικαιοσύνης, μὲν αὐτῶν καὶ πάντας τοὺς ἐχθροὺς ἔχεις νὰ ὑποτάξῃς· οὐ γὰρ δυνάμεις ἐστὶ κρατεῖν καὶ κυριεύειν, ἀλλὰ Θεοῦ τὸ χάρισμα ἐκ δεξιᾶς Ὑψίστου.

Ὑπόσχεται δὲ καὶ αὐτὸς νὰ ἐξαναγκάσῃ τὸ Ἰκόνιον εἰς πληρωμὴν μεγάλου φόρου πρὸς τὸν βασιλέα. Ὁ βασιλεὺς ἐπικυροῖ τότε αὐτὸν ὡς φύλακα τῶν ἄκρων καὶ ἐπεκτείνει τὴν δικαιοδοσίαν του, συγχρόνως δὲ χαρίζει εἰς αὐτὸν καὶ πολλὰ κτήματα.

Εἰς πολλὰς ἐκστρατείας τὰς ὁποίας ἐπιχειρεῖ ἐναντίον τῶν ἀπελατῶν συνοδεύεται συνήθως ὁ Ἀκρίτας καὶ ὑπὸ τῆς γυναικὸς του. Ἐνίοτε ἀπομακρύνεται ἀπ' αὐτῆς, ὅταν ἔχη κατὰ νοῦν κρυφίαν τινὰ ἐρωτικὴν περιπέτειαν. Οὕτω λόγου χάριν ἀπαντᾷ εἰς τὴν ἔρημον μίαν κόρην ἐξόχου καλλονῆς, τὴν ὁποίαν εἶχεν ἐγκαταλείψῃ ἐκεῖνος ὅστις τὴν ἀπήγαγε. Τὴν λαμβάνει ἀμέσως ὑπὸ τὴν προστασίαν του, διασκορπίζει μίαν σπεῖραν Σαρακηνῶν οἵτινες τὴν ἠπείλουν, καὶ τὴν παραλαμβάνει ἐπὶ τοῦ ἵππου του πρὸς ἀναζήτησιν τοῦ ἀπίστου ἑραστοῦ τῆς. Ἄλλ' ἢ κόρη ἦτο πολὺ ὠραία, δ' ἔχθρὸς τοῦ ἀνθρωπίνου γένους καὶ ἄρχων τοῦ σκότους, ὁ Σατανᾶς, πολὺ ἰσχυρὸς, «καὶ ἐμίανθη ὁ δρόμος των ὑπὸ τῆς ἀμαρτίας». Ὅταν ἐπὶ τέλους ἀνεῦρε τὸν ἑραστὴν, τὸν ἐξαναγκάζει νὰ νυμφευθῇ τὴν κόρην, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ εἴπῃ τι περὶ τοῦ καθ' ὁδὸν συμβάντος, «ἵνα μὴ σκάνδαλον αὐτὸς εἰς νοῦν του νὰ λογιάσῃ». Ὁ ἥρωες βασιανιζόμενος ὑπὸ τῶν τύψεων τῆς συνειδήσεως ἐπιστρέφει πρὸς τὴν σύζυγόν του, λαμβάνων πᾶσαν φροντίδα ὅπως μὴ μάθῃ καὶ αὐτὴ τὰ γενόμενα.

Ἄλλοτε πάλιν οἱ ἰσχυρότατοι τῶν ἀπελατῶν, ἐπανειλημ-

μένως ὑπ' αὐτοῦ νικηθέντες ἐν μονομαχίᾳ, ἐπικαλοῦνται ἐναντίον του τὴν βοήθειαν τῆς ἡρωικῆς καὶ ὠραίας βασιλίσσης τῶν Ἀμαζόνων, ἣτις ἐλέγετο Μαξιμῶ. Ὁ Ἀκρίτας ἀποτέμνει τὴν κεφαλὴν τοῦ ἵππου τῆς Μαξιμοῦς, αὐτὴν ὅμως ἀφήκε σφάν ἐλεήσας τὸ κάλλος τῆς. Τὴν ἐπομένῃ ἡμέρᾳ ἢ ἡρῶες τὸν παρακαλεῖ νὰ τὴν ἀφήσῃ νὰ καθαλικεύσῃ δευτέραν φορὰν καὶ νὰ μονομαχήσωσιν οἱ δύο κατὰ μόνας. Τὴν νικᾷ καὶ πάλιν, ἀλλὰ καὶ πάλιν προσπαθεῖ νὰ μὴ τὴν πληγώσῃ καιρίως. Ἡ Μαξιμῶ πλήρης θαυμασμοῦ διὰ τὸ κάλλος τοῦ ἥρωος ἐμολογεῖ πρὸς αὐτὸν ὅτι εἶχεν ὀρκισθῆναι νὰ μὴ συνέλθῃ μετ' ἀνδρός, ἔως ὅτου εὐρεθῇ ἀνὴρ ὅστις νὰ τὴν νικήσῃ κατὰ κράτος ἐν μονομαχίᾳ. Ὁ Διγενὴς ἀποκρούει μὲν κατ' ἀρχὰς τὴν ἐρωτικὴν ταύτην ἐξομολόγησιν τῆς ἡρωίδος, ἀλλ' ἔπειτα ἠττάται καὶ αὐτὸς ὑπὸ τοῦ πάθους, ὅπως εἶχε συμβῆ καὶ μετ' ἐγκαταλειμμένην τοῦ δάσους, ὑπέικων εἰς τὰς θωπέας τῆς Μαξιμοῦς, καθ' ἣν ὥραν τὴν ἐδοῆθει ἡμίγυμνον νὰ ἐπιδέσῃ τὴν πληγωθεῖσαν δεξιὰν αὐτῆς χεῖρα. Ἐπέρχεται καὶ πάλιν ἢ μετάνοια τοῦ ἥρωος, ὅχι ὅμως καὶ μέχρι τοῦ νὰ ὁμολογήσῃ εἰλικρινῶς τὸ σφάλμα του εἰς τὴν γυναῖκά του. Τοῦναντίον μάλιστα, δι' ἑνὸς μικροῦ ψευδολογήματος διαλύει τὰς ζηλοτύπους αὐτῆς ὑπονοίας, ἃς εἶχε διεγείρῃ ἢ μακρὰ διάρκειά τῆς μετὰ τῆς Μαξιμοῦς συνεντεύξεώς του.

Τὰ δύο τελευταῖα β. β. β. τοῦ ποιήματος διηγοῦνται τὸν ἐνεργὸν βίον τοῦ Διγενῆ, μετὰ τὴν ἡρωικὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς χώρας ἀπὸ τῶν πολεμίων, ἔπειτα δὲ ἱστορεῖται ὁ πρόωρος θάνατος αὐτοῦ καὶ τῆς συζύγου του. Περιγράφει λεπτομερῶς ὁ ποιητὴς τὸν παρὰ τὸν Εὐφράτην μεγαλοπρεπῆ οἶκον καὶ τὰ κτήματα τοῦ Ἀκρίτου. Τὸ παλάτιον ἦτο λαμπρὸν καὶ θαυμαστὸν καὶ εἶχε πλάκας τορνευτὰς ἐπὶ τῶν ὀποίων ἱστόρησε τοὺς ἀπ' ἀρχῆς ἀνδρείους, τὰ κατορθώματα τοῦ Σαμφών,

τοῦ Δαυὶδ καὶ τοῦ Μωϋσέως, ἢ τοῦ Ἀχιλλέως, τοῦ Ὀδυσσέως καὶ τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου. Μία μόνη εὐτυχία ἔλειπεν ἀπὸ τῆς παραδείσου ἐκείνης καταικίας τοῦ ἥρωος· δὲν εἶχε κληρονόμον τοῦ ὀνόματός του. Τὴν στείρωσιν τῆς γυναικός του δὲν ἠδυνήθησαν νὰ θεραπεύσωσιν οὔτε αἱ ἀγαθοεργίαι, οὔτε αἱ προσευχαὶ οὔτε τίποτε ἄλλο, καὶ διὰ τοῦτο ἀπέδιδον αὐτὴν καὶ οἱ δύο σύζυγοι εἰς τὰς ἁμαρτίας των! Βαρεῖα νόσος θέτει ἐπὶ τέλους τέρμα εἰς τὸ λαμπρὸν στάδιον τοῦ ἥρωος. Σπαρτακτικοὶ εἶναι οἱ ἐπιθανάτιοι ἀποχαιρετισμοὶ τοῦ πρὸς τὴν γυναϊκά του· ὑπενθυμίζει εἰς αὐτὴν πάντα τὰ συμβάντα τοῦ κοινοῦ αὐτῶν βίου, καὶ τελειώνει συμβουλευὼν αὐτὴν, ἐπειδὴ εἶναι νέα καὶ δὲν θὰ δυνηθῆ νὰ ζήσῃ ἐν τῇ χηρείᾳ, νὰ νυμφευθῆ ἄλλον ἄνδρα. Νὰ μὴ ἀποβλέψῃ ἔμως εἰς χρήματα ἢ ἀπλὴν εὐγένειαν, νὰ προτιμήσῃ τὴν ἀνδρείαν καὶ τὴν ἀρετὴν. Ἡ νεκρὰ γυνὴ ἀποκρούει τὰς συμβουλὰς ταύτας, παρακαλεῖ δὲ τὸν Θεὸν νὰ δώσῃ εἰς αὐτὴν χάριν νὰ συναποθάνῃ μετὰ τοῦ ἀνδρός της· ὁ Θεὸς τὴν εἰσήκουσε, καὶ πίπτει νεκρὰ ἐπὶ τῆς κλίνης τοῦ θνήσκοντος. Τελευτᾷ τὸ ποίημα δι' εὐσεβῶν σκέψεων καὶ ἐποικοδομητικῶν εὐχῶν ὑπὲρ τῆς τῶν πάντων σωτηρίας.

Τὰ ἄσματα ἐξ ὧν προήλθε τὸ ἐπικὸν τοῦτο ποίημα ἀνήκον εἰς τὰ πνευματικὰ προϊόντα τῶν ἀγροδιαίτων εὐγενῶν. Βαθυτέρα ὁμῶς ἐξέτασις ἀποδεικνύει ὅτι τὸ Ἀκριτικὸν τοῦτο ποίημα εἶναι ἔργον Βυζαντινοῦ κατηχητοῦ, ὅστις ἐνόμιζεν ὅτι ἀπαμβλύνει ὅπως δὴ ποτε τὰς ἐν αὐτῷ ἐρωτικὰς περιγραφάς, συνδυάζων αὐτὰς πρὸς ἠθικὰς διδασχάς. Ἡ ἐπιχρῖσις δι' ἧς ὁ εὐσεβὴς διασκευαστὴς ἐπεκάλυψε τὰς τραχύτητας τοῦ πρωτοτύπου καὶ ἀπέκρυψε τὰς μεταβάσεις ἀφίνει ὅπως δὴ ποτε νὰ διαφαίνωνται καθαρὰ αἱ δυνατὰ γραμμαὶ καὶ τὰ ζωηρὰ χρώματα τῆς ἀρχετύπου διηγήσεως, διὰ τοῦτο δὲ καὶ ἡ ἀνάγνωσις τοῦ ποιήματος εἶναι ἐν πολλοῖς λίαν ἀπολαυστική. Τὰ

θέληγητρα καὶ ἡ ἀληθινὴ σπουδαιότης τοῦ μεθοριακοῦ βίου φαίνονται πολὺ καλύτερον εἰς τὰ δημῶδη ἄσματα, ἂν καὶ μεταξὺ αὐτῶν ἐν μόνον ὑπάρχει παλαιόν, τὸ ὅποσον διέσωσεν ἐν χειρόγραφον τοῦ δεκάτου πέμπτου αἰῶνος. Εἰς τὰ δημῶδη ἄσματα ὁ ἥρωος ἄλλοτε μὲν ὀνομάζεται Ἀνδρόνικος, ἄλλοτε Ἀρμούρης, καὶ ἄλλοτε ὁ Ξάνθινον (ἄσμα τοῦ Πόντου), ἢ Διγενῆς, ἀλλ' εἶναι προφανές ὅτι πάντες οὗτοι ἀνήκουσιν εἰς τὸν αὐτὸν κύκλον. Τὸ ἐκ τῆς χριστιανικῆς θεολογίας προσερχόμενον στοιχεῖον δὲν ὑπάρχει εἰς τὰ δημῶδη ἄσματα, ἢ οἰκονομία αὐτῶν ἔχει πάντοτε περισσοτέραν δύναμιν, οὐδὲ παρατηρεῖται εἰς αὐτὰ ἡ τάσις τοῦ νὰ καθίστανται διὰ συλλογισμῶν μάλλον ἢ ἥτιον ἀποδεικταὶ αἱ ὑπερφυσικαὶ πράξεις τοῦ ἥρωος. Μετὰ τὴν ἀπαγωγὴν μιᾶς κόρης δὲν ἀκολουθεῖ ἡ κατὰ τοὺς κανονικοὺς τύπους αἰτήσεις εἰς γάμον· ὁ ἥρωος ἐν ἀποθνήσκει ἐκ νόσου, ἀλλ' εἰς φοβερὰν πάλην μὲ τὸν Χάρον εἰς τὰ χάλκινα ἀλώνια· ὁ Διγενῆς δὲν συμβουλεύει τὴν γυναϊκά του νὰ ἔλθῃ εἰς δεῦτερον γάμον, ἀλλὰ κατὰ τὰ δημοτικὰ ἄσματα τὴν θανάτωνει σφίγγων αὐτὴν εἰς ἓνα βστατον ἐναγκαλισμόν. Ὁ ἥρωος καλλιεργεῖ μόνος τὰς γαίας του, τὸ δὲ ἀνεξάρτητον πνευμά του δεικνύει ἡ δήλωσις του ὅτι «κανένα δὲν φοβάται... καὶ ἂν εἶναι δίκαιος πόλεμος, μῆτε τὸν Κωνσταντῖνον». Τοῦναντίον ὁμῶς, ἢ ἰδιάζουσα ἐκείνη κατάστασις εἰς ἣν εὐρίσκετο ὁ ἀγροδιαίτος ἄρχων ἀπέναντι τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει δεσποτῶν καὶ τῶν περὶ αὐτοὺς αὐλικῶν, οἵτινες περιφρονητικῶς ἔρριπτον τὰ βλέμματα ἐπὶ τοῦ ἀγροῦκου ἐπαρχιώτου, περιγράφεται κάλλιον εἰς τὸ ἔργον τοῦ διασκευαστοῦ ἢ εἰς τὰ διὰ τῆς προφορικῆς παραδόσεως διασωθέντα λείψανα τῶν ἄσμάτων. Ἡ συνάντησις τοῦ Διγενῆ μετὰ τοῦ βασιλέως εἶναι περίπου ἡ ἐφαρμογὴ τῶν συμβουλῶν τὰς ὁποίας δίδει ὁ Κεκαυμένος εἰς τὸν υἱόν του, νὰ ἀποφεύγῃ δηλαδὴ τὴν αὐλὴν καὶ νὰ μὴ πιστεύῃ

εἰς τὸν βασιλέα τὸν ἐπιζητοῦντα νὰ τὸν ἀπομακρύνῃ ἀπὸ τοῦ κτήματός του, ὅπως εἶδομεν ἀνωτέρω (σελ. 48). Ἡ ἐλευθεροστομία, ἣν μεταχειρίζεται ἑμιλῶν πρὸς τὸν βασιλέα ἀποδεικνύει πόσον εἶναι ἐσφαλμένη ἢ ἐπικρατοῦσα γνώμη, ὅτι δῆθεν ἐν τῷ βυζαντινῷ κράτει πανταχοῦ καὶ πάντοτε ἐπεδεικνύετο εἰς τὸν αὐτοκράτορα δουλικὴ ὑποταγὴ καὶ εὐτελής κολακεία. Πιθανὸν ὅτι τοιαύτας τάσεις εἶχον οἱ περὶ τὴν αὐλήν, καθὼς καὶ οἱ διὰ τῆς μεγαλοδωρίας τῶν μεγιστάνων εὐζωοῦντες συγγραφεῖς, τοῦτο ὅμως οὐδόλως ἀποδεικνύει ὅτι πᾶσα ἐρπυστικὴ δουλοπρέπεια εἶναι χαρακτὴρ ἰδιᾶζων εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς. Οἱ ἔχοντες τὰς ἰδέας ταύτας περὶ τῶν Βυζαντινῶν λησμονοῦσι πλησιέστερα καὶ μᾶλλον πρόσφατα παραδείγματα δουλοπρεπείας αὐλικῶν πρὸς πολλοὺς ἡγεμόνας τῆς Δύσεως.

Ἄν τις κρίνῃ ἐκ τοῦ Ἀκριτικοῦ ἔπος, ἢ παρὰ τὰ μεθόρια τοῦ κράτους κατοίκησις εἶδιδε κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἀφορμὴν καὶ εἰς ἐπιγαμίας καὶ εἰς συμπλοκάς μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν Ἀράβων, πρέπει δὲ μάλιστα νὰ σημειωθῇ καὶ τοῦτο, ὅτι οἱ συγγραφεῖς, ἂν καὶ ἐνίοτε χαρακτηρίζουσι τοὺς Σαρακηνοὺς διὰ φράσεων δυσμενῶν, δὲν τοὺς παριστάνουσι ὅμως ὡς ἀσπόνδους ἐχθροὺς. Εἶναι φοβεροὶ ἕνεκα τῆς δυνάμεώς των οἱ Σαρακηνοί, ἀλλ' ὅχι καὶ ἄξιοι καταφρονήσεως. Καὶ τὰ δημῶδη ἄσματα ἐπαινοῦσι τὴν μεγαλοψυχίαν αὐτῶν, τὸν ἱπποτικὸν χαρακτῆρα καὶ τὴν πρὸς τοὺς αἰχμαλώτους ἠπιότητα. Τὰ ἄσματα λοιπὸν ἐκεῖνα δὲν ἑμοιάζουσιν ὡς πρὸς τὴν ἐκτίμησιν τῶν πολεμίων πρὸς *Κλέφτικα τραγούδια*, τὰ ὁποῖα χαρακτηρίζουσι πάντοτε τοὺς Τούρκους ὡς θηρία ἀνήμερα.

Ἡ διαφορὰ αὕτη δὲν νομίζομεν ὅτι κυρίως προέρχεται ἐκ τοῦ ὅτι εἶχον μεγαλυτέρας ἀρετὰς οἱ Ἀραβες, διότι καὶ οἱ Τούρκοι δὲν εἶναι ἐντελῶς ἑστερημένοι ἱπποτισμοῦ, ὁσάκις δὲ δὲν ἐπιδρᾷ ἐπὶ τοῦ πνεύματός των ὁ θρησκευτικὸς φανατισμὸς,

δεικνύουσι καὶ πραγματικὴν ἀγαθότητα καρδίας. Ἄλλ' οἱ Ἑλληγες, ὅταν εἶχον ἀπέναντί των τοὺς Ἀραβας ὡς ἐχθροὺς, ἦσαν ἰσόπαλοι πρὸς ἐκείνους, ἢ δὲ πνευματικὴ ἀνάπτυξις τῶν δύο ἔθνῶν ἦτο παρεμφερής, διότι ἀμφότερα εἶχον κληρονομήσῃ τὴν στρατιωτικὴν ἐπιστήμην τῶν Ῥωμαίων. Οἱ Τούρκοι ἐξ ἐναντίας, θεώρουν τοὺς Ἑλληνας ὡς λαὸν ὑποταταγμένον, τὸν ὅποτον καὶ κατεφρόνουν, εἰς δὲ τὴν ἔπαρσιν ταύτην τῶν Τούρκων ἀντετάσσετο ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων ὁμοία καταφρονήσις ἕνεκα τῆς βαρβαρότητος αὐτῶν, διὰ τοῦτο δὲ καὶ ἐπιγαμίαι μεταξὺ Ἑλλήνων καὶ Τούρκων, δυνάμεναι νὰ καταλήξωσιν εἰς συγχώρευσιν τῶν δύο ἔθνῶν, ἦσαν πράγμα ἀδύνατον.

Αἱ κλασσικαὶ ἀναμνήσεις, συχναὶ εἰς τὸ Ἀκριτικὸν ἔπος, στίχοι τοῦ Ὀμήρου καὶ τοῦ Πινδάρου ἢ μνεταὶ μυθολογικῶν λεπτομερειῶν, πρέπει ἀναντιρρήτως νὰ ἀποδοθῶσιν εἰς τὸν διασκευαστήν. Τὰ δημῶδη ἄσματα τὰ ὁποῖα ὁ Βυζαντινὸς οὗτος διασκευαστὴς ἐχρησιμοποίησεν εἶναι ἄρα γε τοῦ δεκάτου αἰῶνος; Εἰς τὸ ἐρώτημα ἐν μέρει μόνον εἶναι δυνατὸν νὰ δοθῇ καταφατικὴ ἀπόκρισις. Εἰς τὰ ἄσματα δηλαδή τὰ μέχρι τοῦδε σφζόμενα ὑπάρχουσι τόσαι ἀναμνήσεις τοῦ ἀπωτέρου ἐκείνου παρελθόντος ὥστε δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ θεωρήσωμεν αὐτὰ ὡς προϊόντα νεώτερα τῆς ἐλληνικῆς ποιήσεως. Ὁ χαρακτῆρ τοῦ Διγενῆ ἔχει ὁμοιότητος πρὸς τὸν τοῦ Θησέως, καὶ περισσότερον ἀκόμη πρὸς τὸν τοῦ Ἡρακλέους. Εἰς ἐν μάλιστα ἐκ τῶν ποιημάτων τούτων γίνεται λόγος καὶ περὶ τῆς ἀκορέστου ἀδηφάγίας τοῦ ἥρωος, ἕνεκα τῆς ὁποίας, ὡς γνωστὸν, ἐγένετο ὁ Ἡρακλῆς ὑπὸ τοῦ Ἀριστοφάνους καὶ ὑπὸ τοῦ Ἐδριπίδου καταγέλαστος εἰς τοὺς θεατὰς τοῦ ἀθηναϊκοῦ θεάτρου. Ἐδείχθησαν ὡσαύτως ὁμοιότητες καὶ πρὸς ἀνατολικὸς ἥρωας τῆς Περσίας ἢ τῶν Ἰνδιῶν. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι αἱ περὶ ὧν ὁ λόγος λεπτομέρειαι ἦσαν ἀπὸ αἰῶνων γνωσταὶ εἰς τὸν λαόν. Ὁ δη-

μοτικὸς ποιητής, καὶ ἐνταῦθα ὅπως καὶ ἀλλαχοῦ, ἐφήρμοσε τὰς ὑφισταμένας ἀρχαιοτέρας παραδόσεις πρὸς τὰ συμβάντα τῆς ἐποχῆς του, ἀκριβῶς δὲ εἰς τοῦτο ἔγκειται ἡ ἐπιτυχία. Ἠκολούθει δὲ ὡς πρὸς τοῦτο τὸ παράδειγμα τῶν μεγάλων ποιητῶν τῆς κλασικῆς περιόδου. Δὲν εἶναι, παραδείγματος χάριν, δημιουργία τῆς φαντασίας τῶν ποιητῶν τούτων ἡ φαιδρὰ ἀντίληψις ἑνὸς γαστριμάργου θεοῦ, ἀλλὰ προφανῶς παρέλαβον ἓνα κωμικὸν χαρακτήρα ἀπὸ τινος παλαιᾶς λαϊκῆς πίστεως, ἣτις κατ' ἀρχὰς ἦτο πᾶν ἄλλο ἢ φαιδρὰ.

Ὁ κύκλος τῶν ἀνδραγαθημάτων τοῦ Διγενῆ διεδόθη καὶ ἐκτὸς τῶν ὀρίων τῆς Ἑλλάδος, διότι καὶ τὰ σλαυικὰ ἔθνη ἔχουσιν ἄσματα δημῶδη, εἰς τὰ ὅποια ὁ ἥρωας διατηρεῖ τὸ ἑλληνικὸν του ὄνομα· τὸ ὕλικόν αὐτῶν ἔχει ὑποστῆ μεταβολὰς ἀναλόγως τῶν περιστάσεων, ἡ ἑλληνικὴ των ὅμως προέλευσις διαφαίνεται σαφῶς¹.

Ἡ θρησκευτικὴ καὶ πολιτικὴ διάστασις ἣτις ἠπεύλει ἐπὶ τῶν εἰκονομάχων βασιλέων νὰ ἐκμηδενίσῃ πᾶσαν εἰρηνικὴν φανέρωσιν τοῦ πολιτισμοῦ ἀνέστειλε καὶ τῆς τέχνης τὴν ἀνάπτυξιν, ἔχει δὲ ἡ ἀναστολὴ αὐτῆ σημασίαν τόσον μεγάλην, ὥστε δυνάμεθα νὰ διαιρῶμεν τὴν τέχνην εἰς τὴν πρὸ τῆς εἰκονομαχίας περίοδον καὶ εἰς τὴν μετὰ τὴν εἰκονομαχίαν. Εἶναι ὅμως ἐσφαλμένη ἡ γνώμη ἣτις ἄλλοτε εἶχεν ἰκανὴν διάδοσιν, ὅτι δηλαδή ἡ βυζαντινὴ τέχνη δὲν προσλαμβάνει τὸν πρωτότυπον αὐτῆς χαρακτήρα εἰμὴ κατὰ τὴν ἑκατονταετηρίδα ἣτις ἐπηκολούθησεν εἰς τὰς περὶ τῶν εἰκόνων ἔριδας. Ἄν ἡ γνώμη αὕτη

¹ Περὶ τοῦ Ἀκριτικοῦ ἔπους καὶ τῆς συνθέσεως αὐτοῦ ἰδ. Ν. Γ. Πολίτου. Περὶ τοῦ ἐθνικοῦ ἔπους τῶν Ἑλλήνων ἐν Ἀθήναις 1907 (λόγος Πρωτανικῶς συνεκοθηεὶς καὶ μετὰ τῆς λογοδοσίας τοῦ κ. Πολίτου ὡς Πρωτάνεως). Ἰδ. καὶ τοῦ αὐτοῦ Ἀκριτικὰ ἄσματα· ὁ θάνατος τοῦ Διγενῆ ἐν Λαογραφίᾳ τόμ. Α' (1909) σ. 169—275. Σ. Μ.

ἦτο ὀρθή, ἔπρεπε τὸ ἀριστούργημα τῆς γυναικῆς βυζαντινῆς τέχνης, ἡ Ἁγία Σοφία, νὰ θεωρηθῆ ὡς ἀναχρονισμὸς. Πολλοὺς αἰῶνας πρὸ τῆς Μακεδονικῆς δυναστείας, πολλοὺς αἰῶνας μάλιστα καὶ πρὸ τοῦ Ἡρακλείου, ἐμορφώθη μία τέχνη πρωτότυπος καὶ ἀνεξάρτητος ἀπὸ τῆς δυτικῆς τέχνης. Τοῦτο μόνον εἶναι ἀκριβὲς ὅτι ἡ βυζαντινὴ τέχνη ὑπέστη ὄχι ἀναξίαν λόγου τροποποιήσεις μετὰ τὴν ταραχώδη περίοδον τῆς θρησκευτικῆς μεταρρυθμίσεως, διότι οἱ εἰκονομάχοι αὐτοκράτορες δὲν ἐπέδρασαν μόνον ἀρνητικῶς, ἀλλὰ καὶ θετικῶς. Βλέπομεν δηλαδή ὅτι καὶ μετὰ τὴν ἦταν τῶν εἰκονομάχων ἡ τέχνη τῶν ἰσχυροτάτων ἀντιπάλων των, τῶν μοναχῶν, δεικνύει φανερά τεκμήρια τῆς μεταρρυθμιστικῆς ἐπιδράσεως.

Τὰ διατάγματα τῶν αὐτοκρατόρων τὰ ὅποια ἐκέλευον τὴν ἀπαγόρευσιν ἢ τὴν καταστροφὴν τῶν εἰκόνων ἢ τὴν ἐπίχρισιν τῶν τοιχογραφιῶν κατέστησαν ἐπὶ τινὰ χρόνον ἀδύνατον πᾶσαν μνημειακὴν τέχνην. Ἀλλὰ τὰ προστάγματα ἐκεῖνα δὲν ἠδύναντο καὶ νὰ ἐμποδίσωσι τοὺς πιστοὺς νὰ εἰκονογραφῶσιν εἰς τὰ μοναστήρια τὰ ἱερὰ βιβλία των μετ' ὅσου καὶ πρότερον ζήλου. Ἀσχοῦντες ἐκεῖνοι τὰ τῆς λατρείας των ἐν στενωτέρῳ κύκλῳ ἤθελον οὕτως εἰπεῖν νὰ ἀποζημιῶνται διότι δὲν ἠδύναντο ἐλευθέρως νὰ φανερώνωσι τὰς θρησκευτικὰς των ἰδέας.

Ἡ τέχνη ἡ καταφυγοῦσα εἰς τὰ μοναστήρια ἀντανάκλα μὲν βεβαίως τὰ βίαια μέτρα τῆς κοσμικῆς ἐξουσίας, ἀλλ' ἐπειδὴ ἐκεῖ τὸ ζήτημα δὲν εἶχε καὶ πολιτικὸν χαρακτήρα, τὰ προϋόντα αὐτῆς δεικνύουσι σαφέστερον τοὺς πρὸς τὸ παρελθὸν δεσμούς, δι' ὃ καὶ ἡ ἱστορία αὐτῆς εἶναι τελείως ἐπιδεκτικὴ συστηματικῆς ἐκθέσεως. Θὰ πραγματοποιῶμεν λοιπὸν ἐνταῦθα περὶ τῶν σφζομένων μικρογραφικῶν εἰκόνων τῆς πρώτης περιόδου τῆς βυζαντινῆς τέχνης.

Εἰς τὴν βιβλιοθήκην τῆς Βιέννης ἀπόκειται δύο χειρά-

γραφα, τῶν ὁποίων αἱ εἰκόνες φαίνεται ὅτι εἶναι τὰ παλαιότατα μνημεῖα τῆς μικρογραφικῆς τέχνης τῶν Βυζαντινῶν. Τὸ μὲν ἐν ἐξ αὐτῶν περιλαμβάνει τὴν εἰκονογράφησιν ἑνὸς μέρους τῆς Γενέσεως, τὸ δὲ ἄλλο περιλαμβάνει τὸ κείμενον, πολυτελῶς κεκοσμημένον δι' εἰκόνων, τοῦ Ιατροῦ καὶ βοτανικοῦ Διοσκορίδου (ἀκμάσαντος περὶ τὰ μέσα τοῦ πρώτου αἰῶνος μετὰ Χριστόν). Τὸ χειρόγραφον τοῦ Διοσκορίδου, ὡς δηλοῦται ἐκ τῆς προσφωνήσεως, ἐγράφει ἐν Κωνσταντινουπόλει χάριν τῆς ἡγεμονίδος Ἰουλιανῆς Ἀνικίας θυγατρὸς τοῦ αυτοκράτορος τῆς Δύσεως Ὀλυβρίου (472), ἧτις ἔζη περὶ τὰ τέλη τοῦ πέμπτου καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ ἕκτου αἰῶνος, σύγχρονον δὲ εἶναι καὶ τὸ ἀπόσπασμα τῆς Γενέσεως, ἂν τις κρίνῃ ἐκ τοῦ ρυθμοῦ τῆς γραφῆς. Πρὸς φιλοτέχνησιν τῆς Γενέσεως εἰργάσθησαν πλείονες τεχνίται, εὐκόλως δὲ διακρίνεται καὶ ἡ διαφορά τῆς τεχνοτροπίας. Εἰς δὲ τοὺς νεωτέρους ἐπιστήμονας τοὺς ἀσχοληθέντας περὶ αὐτὸ ἔκαμε μάλιστα ἐντύπωσιν ὅτι τινὲς ἐκ τῶν εἰκότων συνδυάζονται κατὰ τρόπον ὁμοιάζοντα πρὸς διήγησιν, τῆς ὁποίας τὰ διάφορα ἐπεισόδια ἐκτυλίσσονται πρὸ τοῦ θεατοῦ, ἔκτος δὲ τούτου ἔχουσι φιλοτεχνηθῆ κατὰ τινὰ πρωτότυπον πραγματισμόν, ὅστις προέρχεται ἐκ τοῦ ἐπιπολαιότερου χαρακτῆρος ὃν ἔχει τὸ σχεδιάσμα, διότι ὁ καλλιτέχνης δὲν ἐπισημαίνει τὰς γεωμετρικὰς ἀναλογίας τῶν γραμμῶν, ἀλλὰ ὁμοίως πρὸς τοὺς μεγάλους Ἴσπανοὺς ἢ Ὀλλανδοὺς ζωγράφους τοῦ δεκάτου ἐβδόμου αἰῶνος, ἢ τοὺς Γάλλους σχεδιαστὰς τοῦ δεκάτου ἐνάτου ἀφίνει εἰς τὸν θεατὴν τὴν φροντίδα νὰ ἀντιληφθῇ τὴν γενικὴν ἐντύπωσιν τῆς παραστάσεως, τὴν ὁποίαν αὐτὸς μόνον οὕτως εἰπεῖν ὑπεδέχθησεν. Ἰδιάζων δὲ χαρακτῆρ τοῦ συστήματος τούτου εἶναι νὰ μὴ προσδιορίζηται, κατὰ τὸν κλασσικὸν τρόπον, ἐν κύριον σημεῖον, περὶ τὸ ὅποτον νὰ ἐκτυλίσσωνται τὰ γεγονότα, ἀλλὰ νὰ ἀναπτύσσεται

ἢ παριστανομένη ὑπόθεσις διὰ σειρᾶς χωριστῶν εἰκόνων. Τὸ συνοπτικὸν τοῦ σχεδιασματος προσδίδει ζωὴν εἰς τὴν παράστασιν καὶ χαρακτῆρα νεωτερικόν. Τὰ δύο ταῦτα χαρακτηρηστικά ὑπάρχουσι τεχνοκρίται νομίζοντες ὅτι προέρχονται ἐκ ῥωμαϊκῆς ἐπιδράσεως, ὡς ἐκ τούτου δὲ καὶ ἐθεωρήθησαν ὑπ' αὐτῶν αἱ μικρογραφικαὶ ἔκτεναι εἰκόνες, καὶ ἄλλαι τοῦ αὐτοῦ εἶδους, ὡς προϊόντα μιᾶς τέχνης ῥωμαϊκῆς τῶν αυτοκρατορικῶν χρόνων, αὐτομάτως ἀναπτυχθείσης μετὰ τὴν ἐξάνθησιν τῶν σχολῶν τῆς Ἀλεξανδρείας καὶ τῆς Περγᾶμου, καὶ τῆς ὁποίας τέχνης ὁ ἰδιαιτερός χαρακτῆρ νομίζουσι ὅτι εἶναι ζωηρὸν ἀτομικὸν συναίσθημα. Τὴν ἐφῆμερον ταύτην ὑπόθεσιν κατέρριψεν ἡ βαθυτέρα ἐξέτασις τῆς βυζαντινῆς τέχνης. Ἡ *διηγηματικὴ* τεχνοτροπία προέρχεται ἐκ τοῦ ὅτι κατ' ἀρχὰς οἱ τεχνίται εἶχον νὰ εἰκονογραφήσωσι *εἰλητάρια*, κυλινδρικοὺς δηλαδὴ κώδικας, καὶ ὄχι βιβλία ὁμοίωσχημα πρὸς τὰ σημερινά. Ἡ δὲ τεχνοτροπία, περὶ ἧς ἀνωτέρω ἐλέγμεν, ἧτις ἀποβλέπει εἰς τὴν φαντασίωσιν τοῦ θεατοῦ, καὶ συνίσταται κυρίως εἰς τὴν ἐπικράτησιν τῆς ζωγραφίας καὶ ὄχι τοῦ σχεδιασματος, παράγεται, ἐκ τῆς ἐγκαυστικής, καθ' ἣν δι' ἑνὸς πεपुरακιωμένου σιδηροῦ ῥ. βδίου ἐκάλοντο ἐπὶ τῆς σανίδος ἢ ἐπὶ τῶν τοίχων τὰ διὰ κηρίου συνημμένα χρώματα. Ἡ ἐμφάνις τῆς ἐλαιογραφίας παρήγαγεν εἰς χρόνους μεταγενεστέρους ἀνάλογον ἐξέλιξιν τῆς σχεδιαστικῆς τέχνης.

Πρέπει δὲ πάντως ἐν Βυζαντίῳ νὰ ἀναζητηθῇ ἡ ἀρχὴ τῶν δύο τούτων ἀντιλήψεων, τὰς ὁποίας πολλοὶ ἤθελον νὰ ἀποδώσωσιν εἰς τὴν ῥωμαϊκὴν τέχνην τῶν αυτοκρατορικῶν χρόνων.

Ἄν οὕτως εἶχε τὸ πρᾶγμα, θὰ ἐδέλομεν τὴν αὐτὴν τεχνοτροπίαν καὶ εἰς τὰς μικρογραφικὰς εἰκόνας αἴτινες κοσμοῦσι τὸ χειρόγραφον τῆς ἀρχαιοτάτης μεταφράσεως τῆς Ἀγίας Γραφῆς, τῆς λεγομένης Ἰταλα, τὸ εὑρεθὲν εἰς τὸ Κουεδλιμ-

δοῦργον τῆς Γερμανίας. Ἐκτὸς δὲ τούτου, ἂν τις ἐπιμελῶς μελετήσῃ τὴν φυσικότητα ἢ ὅποια παρατηρεῖται εἰς τινὰς παραστάσεις τῶν εἰκονογραφῆσεων τῆς Γενέσεως (εἰς μᾶλλον ὑπὲρ τὸ δέον ἐνθουσιώδης θαυμαστῆς εἶπεν ὅτι ἡ εἰκὼν τοῦ Ὀλλανδοῦ ζωγράφου Van Ostade), δύναται τῶ ὄντι δικαίως νὰ τὰς συγκρίνῃ πρὸς τὰς φυσικὰς περιγραφὰς τῶν ἐλληνικῶν μυθιστοριμάτων, τῶν ὁποίων οὐδεὶς ἤθελε σκεφθῆναι νὰ ἀρνηθῆναι τὸν ἐλληνικὸν χαρακτήρα. Εἶναι ἐπίσης ἐπιθανόν ὅτι καὶ ἡ ἰδέα τῆς ἐπικρατήσεως τῶν χρωμάτων ἀντὶ τοῦ σχεδιάσματος εἶναι δυτικῆς προελεύσεως. Ὅ,τι πρὸ πάντων κάμνει ἐντύπων εἰς τὸν παρατηροῦντα τὰ δύο χειρόγραφα τῆς Βιέννης εἶναι ποιά τις ὁμοιότης πρὸς τὰς τοιχογραφίας τῆς Πομπηίας, διὰ τοῦτο δὲ καὶ ὑπῆρξαν ἄλλοτε τεχνοκρίται, αἵτινες δὲν ἐδίστασαν νὰ παραδῶσι τὰς λεπτομερείας τῶν εἰκόνων τῆς Πομπηίας πρὸς τὴν κυρίως ῥωμαϊκὴν τέχνην. Ὅσοι ἔλαβον ἀφορμὴν νὰ θαυμάσωσι πρὸ δεκαπέντε περίπου ἑτῶν τὰς αἰγυπτιακὰς ζωγραφίας τὰς ὁποίας ἐξέθετεν ὁ Βιενναῖος ἔμπορος Κ. Γράφ εἰς πολλὰς μεγαλόπολεις τῆς Εὐρώπης, θὰ ἐνθυμῶνται ὅτι αἱ προσωπογραφίαι αἱ τεθειμέναι ἐπὶ τῶν μουμιῶν ἔχουσιν πολλὴν ὁμοιότητα πρὸς τὰς εἰκόνας τῆς Πομπηίας, τὰς ὁποίας πάντες γινώσκουσιν ἐξ ἀντιγράφων. Ὅσοι δὲ πάλιν ἔκαμον τὴν σύγκρισιν ταύνην, θὰ εὖρωσιν ὅτι μίαν παράστασιν, ὅπως λόγου χάριν ἢ τῆς Πομπηιανῆς Μηδείας, εἶναι μᾶλλον ἐξακολούθησις οὕτως εἰπεῖν τῆς αἰγυπτοελληνικῆς τέχνης (ἢς ἡ γενεαλογία ἀνέρχεται μέχρι τῶν ἀρχαίων αἰγυπτιακῶν ξυλίνων ἀγαλμάτων, τῶν ὁποίων εἶναι ἀξιοπαρατήρητος ὁ πραγματισμὸς) ἢ τύπος ἐλληνικὸς μεταδληθεὶς ὑπὸ τῆς ῥωμαϊκῆς διανοίας εἰς προσωπογραφίαν. Δὲν εἶναι δὲ πιστευτὸν ὅτι αἱ αἰγυπτιακαὶ προσωπογραφίαι, τῶν ὁποίων τινὲς χρονολογοῦνται, καθὼς φαίνεται, ἀπὸ τῶν χρόνων τῆς

ῥωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, ὑπέστησαν καὶ αὐταὶ τὴν ἐπίδρασιν τῆς λεγομένης **αὐτοκρατορικῆς** τέχνης. Ἡ ὑπόθεσις αὕτη κατέπεσεν ἀφ' ἑαυτῆς ἀφ' ὅτου ἀνεκαλύφθησαν ὅμοιοι εἰκόνας παλαιότεραι τῆς ἰδρύσεως τῆς ῥωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας.

Κατηντήσακεν λοιπὸν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ τέχνη τῆς Πομπηίας καὶ ἡ ἀρχαιοτέρα χριστιανικὴ τέχνη εἶναι προϊόντα τοῦ ἑλληνισμοῦ, πρέπει δὲ νὰ ζητηθῆναι ἡ ἐξηγήσις τῆς τεχνοτροπίας καὶ ὁ τρόπος τῆς ἀντιλήψεως εἰς τὰς χώρας τὰς κειμένας πρὸς ἀνατολὰς ἢ πρὸς τὰ νοτιοανατολικά τῆς Ῥώμης· ἐννοεῖται δὲ ὅτι λέγοντες ἀνατολὰς δὲν δυνάμεθα νὰ ἔχωμεν πρὸ ὀφθαλμῶν κατὰ τοὺς πρώτους μετὰ Χριστὸν αἰῶνας οὔτε τὸ Βυζάντιον καθ' ὅλου οὔτε, βραδύτερον, ἀποκλειστικῶς τὴν Κωνσταντινούπολιν.

Ἐν τούτοις τὰ χειρόγραφα τῆς Βιέννης ἔχουσι καὶ εἰδικώτερά τινα χαρακτηριστικὰ μὴ ἀνήκοντα εἰς τὴν ἐλληνικὴν τέχνην. Ὁ ἀληθὴς δηλαδὴ βυζαντισμὸς ἀρχίζει εἰς αὐτὰ νὰ διαφαίνεται· οἱ τεχνίται οἱ ὅποιοι τὰ εἰκονογράφησαν προσπαθοῦσι νὰ προσδώσωσιν εἰς αὐτὰ μίαν ἐντύπωσιν μεγαλοπρεπείας, ἐπισήμου μεγαλείου, θεολογικῆς σοβαρότητος, ταῦτα δὲ δὲν ἐπιτυγχάνονται βεβαίως εἰμὴ ἐπὶ βλάβῃ τῆς φυσικῆς ἀφειλείας. Τὸ χειρόγραφον μάλιστα τοῦ Διοσκορίδου διακρίνεται διὰ λαμπρότητος χρωμάτων, ἀναλόγου πρὸς τὴν γνωστὴν πολυτέλειαν τῆς βυζαντινῆς αὐτῆς.

Ὁ μνημειακὸς χαρακτήρ τῆς βυζαντινῆς τέχνης παρατηρεῖται ἀκόμη περισσότερον εἰς ἓν χειρόγραφον τετραευαγγέλιον τοῦ Ῥουσκιανοῦ (Rossano) ἐν Καλαβρία, ὃπερ ἔχει ἀργυρᾶ γράμματα ἐπὶ πορφύρας περγαμηνῆς (Codex purpureus Rossanensis). Αἱ μικρογραφίαι τοῦ χειρογράφου τούτου χρονολογούμεναι πιθανῶς ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Ἰουστινιανοῦ εἶναι κατὰ τὸ δυνατόν ἀπηλλαγμέναι παντὸς διακοσμητικῆς

συνδέσμου, ὥστε αἱ μορφαὶ ὀρθοῦνται κεχωρισμένοι ἀπ' ἀλλήλων ὡς ἀγάλματα, καὶ ἐν τῇ μεγαλοπρεπεῖ αὐτῶν ἀπομονώσεται ὑπενθυμίζουσι τὰ μωσαϊκὰ τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Ἀπολλιναρίου τῆς Ραβέννης (μέρ. α', σ. 130). Ὅμοιαν σεμνοπρέπειαν ἔχει καὶ τὸ ἀπόσπασμα τοῦ κατὰ Ματθαῖον εὐαγγελίου τὸ πρό τιων ἐτῶν ἀνακαλυφθὲν ἐν Σινώπῃ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας (Codex purpureus Sinopensis), ἀναγόμενον δὲ εἰς τὸν ἕκτον αἰῶνα. Ὁ Ἰησοῦς εἶναι περιβεβλημένος χρυσοῦν ἱμάτιον· τὸ πορφυροῦν ἔδαφος, ἐπὶ τοῦ ὁποίου εἶναι γεγραμμένον διὰ χρυσοῦν γραμμάτων τὸ κείμενον καὶ ὅπου ὑπάρχουσι καὶ τινες μικρογραφαί, κάμνει τὴν ἐντύπωσιν σκυθρωποῦ μεγαλείου. Ἡ τέχνη αὕτη εἶναι τραχεῖα καὶ σκοπὸς αὐτῆς δὲν εἶναι ἡ διὰ τοῦ καλοῦ ἐπίτευξις τῆς τέρψεως τῶν ὀφθαλμῶν, ἀλλ' ἡ ἕξαρσις ἐνὸς χαρακτηριστικοῦ γνωρίσματος.

Ἄν ὁ ἀναγνώστης φυλλομετρήσῃ οἰονδήποτε βιβλίον περιέχον ἀναπαραστάσεις τινῶν ἐκ τῶν ἔργων περὶ τῶν ὁποίων εἶναι ἐδῶ ὁ λόγος, θὰ ἐννοήσῃ πόσον εἶναι παράλογος ἡ μομφή ἢ ἀποδιδομένη εἰς τὴν βυζαντινὴν τέχνην, ὅτι εἶναι δῆθεν στυγνὴ καὶ μονότονος. Οἱ μικρογράφοι μὴ ἐργαζόμενοι ὅπως οἱ κατασκευασταὶ τῶν μεγάλων μωσαϊκῶν τῶν ἐκκλησιῶν διὰ τὸ πολλὸν κοινὸν εἶχον περισσοτέραν ἐλευθερίαν· τὰ ἔργα των ἔχουσι χαρακτηριστῆρα μᾶλλον ἐνδύμουχον καὶ προσωπικόν, ἂν καὶ δὲν εἶναι πάντοτε ἀπηλλαγμένοι ἀπὸ τῆς ἐπιδράσεως τῆς μνημειακῆς τέχνης.

Ἐδῶ δὲ προφανῶς εἶναι πρέπον νὰ σημειωθῇ ὅτι τὰ τεχνουργήματα ταῦτα ἔχουσι ἓνα κοινὸν χαρακτήρα. Τὸ αὐτὸ φαινόμενον παρατηρεῖται καὶ εἰς τὰ ἀρχαῖα ἀγγεῖα, μετὰ δὲ τὴν διαφορὰν τὴν ὁποίαν ἄλλως ὁπωσδήποτε ἔχουσι τὰ προϊόντα διαφορῶν τόπων γειτονικῶν πρὸς ἀλλήλους. Εἶναι ἴσως δυνατόν νὰ ὑποστηριχθῇ ἢ ἔκφρασις αὐτοκρατορικῆς ῥωμαϊκῆς τέ-

χνη, ἣν ἐγέννησεν ἡ μελέτη τῶν μικρογραφιῶν τῆς Γενέσεως, ἂν ἐκλάδωμεν αὐτὴν ὡς δηλοῦσαν τὴν τέχνην τοῦ ῥωμαϊκοῦ κράτους τῆς Ἀνατολῆς, ἢ ὁποία τέχνη δὲν ἤρchiσε νὰ ἔχη ὑπόστασιν εἰμὴ ὅτε ἡ Δύσις δὲν ἀπετέλει πλέον πνευματικὸν κέντρον. Τῆς τέχνης ἐκείνης ἡ λαμπροτάτη περίοδος δύναται νὰ θεωρηθῇ συμπύκτουσα πρὸς τὴν ἐποχὴν καθ' ἣν ὁ Ἰουστινιανὸς εἶχε διαδώσῃ τὸν χριστιανικὸν πολιτισμὸν εἰς πάσας τὰς ἐπαρχίας τῆς ἀρχαίας ῥωμαϊκῆς τέχνης.

Εἶδομεν ὅτι κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Ἡρακλείου οἱ δεσμοὶ οἱ συνδέοντες τὴν Ἀνατολὴν καὶ τὴν Δύσιν εἶχον ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον χαλαρωθῆ. Τὸ ἐλληνικὸν στοιχεῖον εἶχεν ἀφομοιώσῃ πρὸς ἑαυτὸ πᾶν ὅ,τι προήρχετο ἐκ τῆς διοικήσεως καὶ τοῦ στρατιωτικοῦ συστήματος τῶν Λατίνων, ἐκτὸς δὲ τούτου ὁ ἐλληνισμὸς ἤλθεν εἰς στενωτέραν ἐπαφήν καὶ πρὸς τὰ νοτιοανατολικά πεπολιτισμένα ἔθνη, μετ' ὀλίγον δὲ καὶ πρὸς τοὺς ἐμόρους βαρβάρους τοῦ Βορρᾶ. Ἡ ἀφομοίωσις αὕτη ἐξηκολούθησε μάλιστα καὶ κατὰ τοὺς ταραχωδεστέρους αἰῶνας. Δὲν εἶναι λοιπὸν θαυμαστὸν ἂν, κατὰ τὸ τέλος τῆς ἐποχῆς ταύτης, ἦται κατὰ τὴν περίοδον ἢ ὁποία ἄρχεται μετὰ τὴν εἰκονομαχίαν, ἢ βυζαντινὴ τέχνη παρουσιάζει χαρακτήρα μᾶλλον ἀνατολικόν. Κατὰ τοὺς χρόνους τούτους ἡ ἀνατολικὴ ἀντίληψις τόσον πολὺ διαφέρει τῆς δυτικῆς, ὥστε καὶ ὁ μᾶλλον προκατειλημμένος ὀφθαλμὸς δὲν δύναται πλέον νὰ διακρίνῃ τὰ δαυείσματα, καὶ διὰ τοῦτο τὰ Ἐγχειρίδια ἀναγκάζονται νὰ παραδεχθῶσι μίαν τέχνην γνησίαν βυζαντινὴν. Οἱ εἰκονομάχοι βασιλεῖς, ὡς ἴχνος τῆς ἐμμονῆς των εἰς τὴν ὀρθοδοξίαν, δὲν ἀπηγόρευσαν τὴν καλλιτεχνικὴν διακόσμησιν τῶν ἐκκλησιῶν, εἰς δὲ τὰ προϊόντα τῆς διακοσμητικῆς τέχνης ὑπάρχει ἀναντιρρήτως μία ἐπίδρασις τοῦ Ἰσλαμισμοῦ, ὅστις κατὰ γράμμα πάντοτε ἐτήρησε τὴν δευτέραν ἐντολὴν τοῦ δεκαλόγου.

Ὁ θεολογικὸς χαρακτήρ τῆς τέχνης στερεωθείς διὰ τῶν πρὸς τοὺς ἀπίστους ἀγῶνων καὶ ἔτι μᾶλλον ἐπιταθείς εἰς τὰ καταπολεμοῦντα τὰς αὐτοκρατορικὰς μεταρρυθμίσεις μοναστηρια εἰκνύει ἀπὸ τῶν ἀρχῶν ἤδη τῆς περιόδου εἰς ἣν εὐρισκόμεθα ποῦ θὰ κατέληγεν ἡ ἐκκλησιαστικὴ τάσις. Εἶναι πρὸ παντὸς πρόδηλον ὅτι ἡ ἀναγέννησις, ἥτις ὡς πρὸς τὰ γράμματα φέρει τὴν ἀναβίωσιν τῆς ἀρχαιότητος, ἐπιδρᾷ, καὶ εἰς τὰς πλαστικὰς τέχνας, αἱ δὲ λόγοι οἱ ἀνωτέρω ἐκτεθέντες (μέρ. α', σ. 97), ἔνεκα τῶν ὁποίων ἐν τῇ ιστοριογραφίᾳ διεκρίθησαν οἱ συγγραφεῖς εἰς χρονογράφους καὶ εἰς ἱστορικούς, ἐπενήργησαν καὶ ἐπὶ τῆς μικρογραφικῆς καλλιτεχνίας, ἐχωρίσθησαν δὲ καὶ οἱ μικρογράφοι εἰς δύο χωριστὰς ὁμάδας.

Εἰς τὴν εἰκονογράφειν μάλιστα τῶν ψαλτηρίων (τὰ ἀρχαιότατα παραδείγματα εἶναι τοῦ ἐνάτου αἰῶνος) διακρίνονται καθαρῶς αἱ δύο αὗται κατευθύνσεις. Εἰς τὰ ψαλτήρια τὰ ὑπὸ μοναχῶν καὶ χάριν τῆς μοναστηριακῆς χρήσεως φιλοτεχνηθέντα παρατηρεῖται μεγαλυτέρα σημασία εἰς τὴν εἰκονογραφικὴν παράστασιν τοῦ κειμένου ἢ εἰς τὸ κάλλος τῆς μορφῆς. Ὁ ρυθμὸς αὐτῶν συνάδει πρὸς τὸ ὕψος τῶν χρονογράφων οἵτινες ἦσαν ἐπίσης μοναχοὶ καὶ διὰ τοῦτο θέτουσι τὸ θεολογικὸν στοιχεῖον ὑπεράνω τῆς μιμήσεως τῆς εἰδωλολατρικῆς κομποτεχνίας καὶ τῆς ἐξωτερικῆς διακοσμῆσεως· τὰ ψαλτήρια ταῦτα ἔχουσι δημωδέστερον χαρακτήρα. Αἱ μικρογραφίαι τῶν δὲν ἔχουσιν ἄλλην ἀξίωσιν εἰμὴ νὰ συνοδεύωσι τὸ κείμενον δι' ἑνὸς συνεχοῦς ὑπομνηματισμοῦ ἀποτελουμένου ἐκ μικρῶν σχεδιασμάτων ἐπὶ τοῦ μεγάλου περιθωρίου τῶν σελίδων καὶ νὰ προκαλῶσι τὴν προσοχὴν τοῦ ἀναγνώστου ἐπὶ ἐκείνων τῶν χωρίων τῶν ψαλμῶν ἅτινα ἔχουσι μεγαλυτέραν ἠθικὴν σημασίαν. Τὰ μικρογραφήματα ταῦτα, ἐκδηλοῦντα ἀσυνειδήτως τὰς ἀποκλειστικὰς ἀπασχολήσεις τοῦ περιβάλλοντος ἐν ᾧ παρήχθησαν,

ἔχουσι διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς τέχνης ὅσον ἐνδιαφέρον ἔχουσι διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς γλώσσης τὰ ἔργα χρονογράφων οἷος ὁ Μαλάλας. Σκοπὸς ἀμφοτέρων ὑπῆρξεν ἡ χρησιμότης, ὅχι δὲ ἡ συνειδητὴ ἐπιδίωξις τοῦ κάλλους τῆς μορφῆς.

Οὐδὲν ἐκ τῶν βιβλίων τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ἔχει τόσην σημασίαν διὰ τὴν χριστιανικὴν λατρείαν ὅσην οἱ ψαλμοί. Εἶναι συχνοτάτῃ ἡ ἀνάγνωσις τῶν ψαλμῶν εἰς τὴν Ἀνατολικὴν Ἐκκλησίαν καὶ πρὸ πάντων κατὰ τὴν μεγάλην τεσσαρακοστήν.

Τὸ περιεχόμενον λοιπὸν εἶναι εἰς πάντας τοὺς πιστοὺς σαφῶς γνωστὸν, καὶ μάλιστα εἰς τοὺς μοναχοὺς, ὥστε ἡ εἰκονογραφία δὲν ἔχει σκοπὸν νὰ ἐξηγήσῃ τὸ κείμενον, ἀλλὰ μᾶλλον νὰ δώσῃ εἰς αὐτὸ περισσοτέραν ζωὴν. Βλέπομεν δὲ καὶ ἐδῶ τὴν κατὰ λέξιν ἐρμηνείαν τοῦ κειμένου διὰ τῆς εἰκονογραφίας, τὴν πολλάκις ἐκπίπτουσαν εἰς ἀπειροκαλίαν, ὅπως καὶ ἐν τῇ διακοσμῆσει τῶν ἐκκλησιῶν, καθ' ἣν ἡ εἰκὼν προσπαθεῖ νὰ ἀποδώσῃ τὸ νόημα ἑνὸς ἐκκλησιαστικοῦ τροπαρίου (μέρ. α', σ. 137).

Οἱ Ἕλληες καθὼς καὶ οἱ Ἀνατολίται μοναχοὶ οἱ ἐξελεχνησθέντες δὲν εἶχον πολλὴν κλίσιν πρὸς τὸν μυστικισμόν, ὅπως αὐτὸν ἔννοει ἡ Δύσις, ἡ δὲ συμβολικὴ τῆς ἀρχαίας χριστιανικῆς τέχνης, ἡ ὑποσχομένη διὰ συμβόλων τὴν ἀθανασίαν, εἶχεν ἐκλείψῃ μετὰ καὶ τῆς ἀφελοῦς πίστεως ἣν ἀντικατέστησεν ἡ δογματικὴ σκέψις. Δὲν προσεπάθουν πλέον οἱ ἄνθρωποι νὰ ἀνακαλῶσιν εἰς τὴν μνήμην ὅ,τι ἄλλοτε ἡ κοινότης τῶν πιστῶν ἐπίστευε καὶ ἐπρέσβευε, φθάνουσα μέχρι τοῦ μαρτυρίου, ἀλλὰ προετίμων νὰ διδάσκωσιν ὅ,τι ἐπιστεύετο ὡς ἀποκαλυφθὲν διὰ τῆς θεολογίας. Ἐμενον λοιπὸν πιστοὶ εἰς τὸ γράμμα καὶ δὲν ἐπέδιδοντο εἰς θεωρίας ἢ εἰς ποιητικούς ὑπαινιγμούς.

Τὸν πρωτότυπον χαρακτήρα τὸν ὅποιον ἔχουσιν αἱ μικρογραφίαι τῶν δημῶδων ψαλτηρίων δυνάμεθα σαφῶς νὰ κατα-

λάβωμεν ἀποβλέποντες εἰς τὰς εἰκόνας ἑνὸς Ψαλτηρίου τοῦ ἐνάτου ἢ δεκάτου αἰῶνος ἀποκειμένου ἐν Μόσχᾳ, γνωστὰς κατὰ τὸ πλεῖστον, διότι ἔχουσι γίνῃ πολλαὶ ἀναπαραστάσεις αὐτῶν. Ὁ ἑβδομηκοστὸς δεῦτερος ψαλμὸς (ἑδάφ. 9) λέγει περὶ τῶν ὑπερῆφάνων ὅτι «Ἔθεντο εἰς οὐρανὸν τὸ στόμα αὐτῶν, καὶ ἡ γλῶσσα αὐτῶν διήλθεν ἐπὶ τῆς γῆς». Τὴν ἰδέαν ταύτην ἐξωγράφησεν ὁ τεχνίτης ὡς ἐξῆς· δύο ἄνθρωποι ἔχουσι τὸ ἐπάνω μέρος τῆς σιαγόνης μακρότατον καὶ ὅμοιον πρὸς βράχος, τὸ ὅποιον εἰσχωρεῖ πρὸς ἓν τμήμα κύκλου, ἔχοντος ἐπάνω σταυρὸν καὶ παριστάνοντος τὸν οὐρανόν, αἱ δὲ γλῶσσαι τῶν ἔκτυλισσονται ὡς πλατεῖαι ταινίαι ἐπὶ τῆς γῆς. Τοιαῦτα ἀκαλαίσθητα κατασκευάσματα, ἀπαντῶντα ἄλλως καὶ εἰς δυτικὰ ψαλτήρια, δὲν εἶναι βεβαίως συχνά, ἀλλ' ἡ εἰκὼν ὅμως περὶ ἧς ὁ λόγος, εἶναι προῖον βαρβάρου φαντασίας. Τὸ ἐξῆς ὅμως παράδειγμα εἶναι τυπικόν· ὁ τριακοστὸς τρίτος ψαλμὸς (ἑδάφ. 14) λέγει· «Παῦσον τὴν γλῶσσάν σου ἀπὸ κακοῦ», ἡ δὲ συμβουλή αὕτη ἀποδίδεται ὑπὸ τοῦ τεχνίτου δι' ἑνὸς ἀνθρώπου ὅστις κρατεῖ τὴν χεῖρα πρὸ τοῦ στόματος αὐτοῦ. «Φύλαξόν με ἀπὸ παγίδος», λέγει ὁ ἑκατοστὸς τεσσαρακοστὸς ψαλμὸς (ἑδάφ. 9), «ἧς συνεστήσαντό μοι καὶ ἀπὸ σκανδάλων τῶν ἐργαζομένων τὴν ἀνομίαν», καὶ ζωγραφοῦνται διάβολοι καταγιγνώμενοι νὰ συλλάβωσιν εἰς δίκτυον ὡς ἰχθύς ἀνθρωπίνους ψυχάς. Ὁ τεσσαρακοστὸς ὄγδοος ψαλμὸς (ἑδάφ. 7—9) λέγει· «Οἱ πεποιθότες ἐπὶ τῇ δυνάμει αὐτῶν καὶ ἐπὶ τῇ πλήθει τοῦ πλοῦτου αὐτῶν καυχώμενοι ... οὐ δώσει τῷ Θεῷ ἐξίλασμα ἑαυτοῦ καὶ τὴν τιμὴν τῆς λυτρώσεως τῆς ψυχῆς αὐτοῦ», καὶ τὸ κείμενον τοῦτο συνοδεύεται ὑπὸ μικρογραφήματος τὸ ὅποιον παριστάνει τὴν ζύγισιν τοῦ χρυσοῦ.

Μεταξὺ τῶν ἀπλοῦκῶν τούτων ψαλτηρίων καὶ τῶν ἄλλων, ἄτινα, ἂν καὶ εἶναι ἐπίσης ἔργα μοναχῶν, προωρίζοντο ὅμως

δι' ἀνθρώπους ἀνωτέρας κοινωνικῆς τάξεως, ὑπάρχει μεγάλη ἀπόστασις· ἡ αὕτη ἀπόστασις ἡ ὅποια ὑπάρχει καὶ μεταξὺ τῶν χρονογράφων καὶ τῶν ἱστορικῶν οἵτινες ἔτυχον ἀνωτέρας μορφώσεως. Οἱ ἀριστοκρατικώτεροι ἐκεῖνοι τεχνίται, ὅπως καὶ οἱ ἀντίστοιχοι ἱστοριογράφοι, ἐφρόντιζον ἐπιμελῶς περὶ τοῦ κάλλους τῆς μορφῆς, καὶ φαίνεται ὅτι περισσότερο ἔστεργον τὰς παραδόσεις τῆς παλαιᾶς εἰδωλολατρικῆς τέχνης ἢ τὰς ἀξιώσεις τῆς ἐκκλησίας. Ἀντὶ λοιπὸν νὰ κανονίξωσι δουλικῶς τὰς παραστάσεις τῶν κατὰ τὸ γράμμα τοῦ κειμένου, λαμβάνουσι μᾶλλον ἐκ τοῦ περιεχομένου τῶν ἱερῶν βιβλίων τὴν ἀφορμὴν νὰ ἐκφράσωσι τὰς ἐξ αὐτῶν πνευματικὰς ἀπολαύσεις διὰ τῶν χρωμάτων. Τοῦ δευτέρου τούτου εἶδους τῶν ψαλτηρίων λαμπρὸν παράδειγμα εἶναι ἓν ψαλτήριον τῆς βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων, τῆς ἐνάτης ἢ τῆς δεκάτης ἑκατονταετηρίδος, ἐν ἑκ τῶν ὠραιότατων εἰκονογραφημένων χειρογράφων τοῦ κυρίως μεσαίωρος. Παραβαλλόμενον τοῦτο πρὸς τὰ ἀνωτέρω περιγραφέντα χειρόγραφα δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς ψαλτήριον πρὸς χρῆσιν τῶν αἰθουσῶν. Τὸ κείμενον δὲν συνοδεύεται ὑπὸ συνεχῶν ἀπεικασμάτων· ἀλλὰ δεκατέσσαρες μεγαλύτεραι μικρογραφαὶ καταλαμβάνουσαι μίαν σελίδα ἐκάστη ἀποτελοῦσι τὴν εἰκονογράφησιν, ἧτις ἐφιλοτεχνήθη μετὰ πολλῆς ἐλευθερίας καὶ δὲν σχετίζεται στενῶς πρὸς τὸ περιεχόμενον τοῦ βιβλίου. Τὰ περιθώρια τῶν σελίδων ἔχουσι πολυτελεῆ διακόσμησιν. Τὸ χειρόγραφον λοιπὸν τοῦτο τῶν Παρισίων ὁμοιάζει πρὸς τὰ νεώτερα εἰκονογραφημένα βιβλία. Αἱ ἐπτὰ πρῶται εἰκόνες παριστάνουσι σκηναὶς τοῦ βίου τοῦ Δαυὶδ, ὅστις θεωρεῖται ὡς συγγραφεὺς τῶν ψαλμῶν· εἰκονίζεται κατὰ σειρὰν ὁ Δαυὶδ ὡς ποιμὴν κροῦων τὴν λύραν εἰς μίαν εἰδυλλιακὴν σκηνογραφίαν, ὡς χριστιανὸς Ἡρακλῆς ἀγωνιζόμενος κατὰ τοῦ λέοντος τοῦ προσδαλόντος τὸ ποίμνιον

του, ὡς νεαρὸς ἥρωας φονεύων τὸν Γολιάθ. Ἐπειτα χρίεται ὑπὸ τοῦ Σαμουὴλ καὶ ἀνυψούμενος ἐπὶ τῆς ἀσπίδος ἀνακηρύσσεται βασιλεὺς. Εἰς ἄλλην εἰκόνα νεαρὰ παρθένου τοῦ Ἰσραὴλ χορεύουσι πρὸς τιμὴν του. Ὑπάρχει καὶ μία εἰκὼν ἥτις δύναται νὰ ὀνομασθῇ ἀποθέωσις τοῦ μεγάλου φάλτου· ὁ Δαυὶδ περιβελημένος στολὴν βυζαντινοῦ βασιλέως ἵσταται ὄρθιος μεταξὺ δύο ἀλληγορικῶν προσώπων, τῆς Σοφίας καὶ τῆς Προφητείας. Ἄλλαι μικρογραφίαι εἰκονογραφοῦσι προσευχὰς καὶ ὕμνους τῆς Ἁγίας Γραφῆς προστεθειμένους εἰς τὸ κείμενον τῶν φαλμῶν. Τὸν Νάθαν, ἐλέγχοντα τὸν Δαυὶδ διὰ τὴν ἀμαρτίαν του, τοὺς Αἰγυπτίους καταποντιζομένους κατὰ τὴν διάδοσιν τῆς Ἐρυθρᾶς θαλάσσης, τὸν Ἡσαΐαν προσευχόμενον κατὰ τὴν ἀνατολὴν τοῦ ἡλίου. Τὰ συνθέματα ταῦτα, ἐλευθέρως φιλοτεχνηθέντα, μαρτυροῦσι τὴν ἐντύπωσιν τὴν ὅποιαν ἔκαμον εἰς τὸν τεχνίτην αἱ ἀγιογραφικαὶ διηγήσεις.

Αἱ περὶ ὧν ὁ λόγος εἰκόνες δὲν εἶναι μόνον ἐνδιαφέρουσαι διὰ τὴν πρωτοτυπίαν αὐτῶν, ἀλλ' εἶναι καὶ ἀξιοθαύμαστοι διὰ τὸ κάλλος. Εἶναι πραγματικῶς ἀνυπέδβλητος ἢ λαμπρότης τῶν χρωμάτων, πρὸ πάντων εἰς τὰς τελευταίας μικρογραφίας τοῦ χειρογράφου· ἢ παράστασις τῆς Νυκτός, ἐξειργασμένη διὰ τεφροῦ χρώματος, εἶναι συγκινητικώτατη. Ἡ τῷ ὄντι ἔξοχος στάσις τοῦ βασιλέως Ἐζεκίου προσευχομένου, τὰ σεμνὰ κινήματα τοῦ Μωϋσέως ἐκτείνοντος τοὺς βραχίονας πρὸς τὰς πλάκας τοῦ νόμου, καὶ ἡ δυνατὴ ἔκφρασις τὴν ὅποιαν ἔχει τὸ πρόσωπον τοῦ Ἡσαΐου, θὰ ἤρουν νὰ ἀποδείξωσι τρανῶς ὅτι ἡ βυζαντινὴ τέχνη ὡς πρὸς τὴν δύναμιν τοῦ αἰσθημάτος, τὴν ὅποιαν ἀποδεικνύουσι τὰ ἀρίστα αὐτῆς προϊόντα, δύναται ἀπόβως νὰ παραβληθῇ πρὸς οἰανδήποτε ἄλλην τέχνην. Καὶ εἰς ἄλλο δὲ παρισινὸν χειρόγραφον, τῶν λόγων τοῦ Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζινοῦ, ὀλίγον παλαιότερον, ὑπάρχουσι μικρογραφικαὶ

παραστάσεις, τὰς ὁποίας μόνον ἔκείνοι εἶναι δεατὸν νὰ θεωρῶσιν ἄνευ συγκινήσεως, ὅσοι κατέχονται ἀκόμη ὑπὸ τῶν τετριμμένων προλήψεων ὅτι πᾶν ὅ,τι εἶναι βυζαντινὸν εἶναι καὶ ἀνάξιον λόγου. Οὔτε κατὰ τὴν ὠραιότητα τῶν χρωμάτων οὔτε κατὰ τὴν δύναμιν τῆς ἐκφράσεως δύναται νὰ εὑρεθῇ τεχνίτης ἀνώτερος τοῦ ἀνωνύμου καλογράφου ὅστις ἐπιλοτέχνησεν εἰς τὸ χειρόγραφον τοῦτο τὴν ὀπτασίαν τοῦ Ἰεζεκιήλ.

Ἰδιαιτέρως ὁμῶς παρατηρήθη ὑπὸ τῶν λογίων τὸ εἰς τὰς εἰκόνας ταύτας ἐνυπάρχον στοιχεῖον τῆς ἀρχαίας τέχνης καὶ ὡς πρὸς τὴν ἀντιλήψιν καὶ ὡς πρὸς τὴν ἐκτέλεσιν. Ὅλοι σχεδὸν αἱ μικρογραφίαι περιέχουσι προσωποποιήσεις τόπων, ἀρετῶν καὶ κακιῶν, πράξεων καὶ συναισθημάτων, ὅπως καὶ τὰ ἀρχαῖα ἀγγεῖα ἢ ἀνάγλυφα. Τοῦτο δὲ εἶναι ἀπροσδόκητον προκειμένου περὶ χριστιανοῦ τεχνίτου τοῦ δεκάτου αἰῶνος. Ἐπὶ τοῦ Δαυὶδ κρούοντος τὴν ἄρπαν ἐπεριδέεται μετὰ πολλῆς οἰκειότητος γυνή, τῆς ὁποίας ἡ περιβολὴ εἶναι ἐντελῶς ἀρχαιοτρόπος· εἶναι ἀλληγορία τῆς Μελωδίας. Ὅπισθεν μιᾶς στυλίδος ἐπιφαίνεται ἡ μικρὰ κεφαλὴ μιᾶς νύμφης τῶν δασῶν, εἰς δὲ τὴν ἐμπροσθίαν θέσιν τῆς παραστάσεως ἡμίγυμνος ὄρεινός θεὸς ἐκπροσωπεῖ τὴν Βηθλεέμ. Πάντα ταῦτα ἐξηγοῦνται δι' ἐπιγραφῶν, ὅπως καὶ εἰς τινὰ μνημεῖα τῆς ἀρχαίας τέχνης. Ὅταν ὁ Δαυὶδ περιστρέφῃ τὴν σφενδόνην του ἐναντίον τοῦ Γολιάθ, μία περρωτὴ μορφή, ἢ Ἴσχυς, ἐγγίζει τὸν δεξιὸν του βραχίονα, ἐν ᾧ μία ἄλλη γυνή, ἢ Ἀλαζονεία, φεύγει μακρὰν τοῦ γίγαντος. Ἡ Ἴσχυς, ἢ Πράοτης, ἢ Μετάνοια, ἢ Ἐρημος, ὁ Βυθὸς τῆς θαλάσσης, ἢ Προσευχή, πάσαι αὗται αἱ ἀφηρημένα εἰκοναὶ παριστάνονται ὡς συγκεκριμένα πρόσωπα, κατὰ τὸν ἀρχαῖον τρόπον. Ὁ ἀρχαῖκός χαρακτήρ τῆς τοιαύτης ἀντιλήψεως ἐκπλήσσει ἐπὶ τοσοῦτον, ὥστε ἄλλοτε ἦτο κοινῶς ἀποδεκτὸν (τινὲς δὲ καὶ μάλιστα ἐπιφανεῖς λόγιοι ἀκόμη καὶ τώρα ἀπο-

δέχονται) ὅτι αἱ βυζαντινὰ αὐτὰ εἰκόνες εἶναι ἀντίγραφα πολὺ παλαιότερων παραστάσεων εἰλημμένα ἐξ εἰδωλολατρικῶν ὑποδειγμάτων, ἀναγομένων ἴσως εἰς τὸ πρῶτον ἡμισυ τοῦ τετάρτου αἰῶνος. Εἶναι ὅμως ἀπίθανον ὅτι μετὰ τὴν ἐπαναστατικὴν περίοδον τῆς εἰκονομαχίας ἠδύνατο ἀκόμη νὰ ὑπάρξη καλλιτέχνης ἐπὶ τοσοῦτον κάτοχος τῆς ἀρχαίας τεχνοτροπίας, ὥστε νὰ ἐφαρμόζη αὐτὴν καὶ εἰς τὰ ἴδια ἔργα.

Οἱ φιλόλογοι ἠξεύρουσι μὲ πόσῃν εὐφυΐαν οἱ Βυζαντινοὶ συγγραφεῖς πάντων τῶν αἰῶνων ἐμιμοῦντο τὰ κλασσικά, ἢ τοῦλάχιστον τὰ ἀρχαῖα παραδείγματα. Δυνάμεθα λοιπὸν νὰ δεχθῶμεν ἐπιτυχεῖς προσαρμογὰς εἰδωλολατρικῶν ἰδεῶν καὶ κατὰ τὸν ἕνατον καὶ τὸν δέκατον μετὰ Χριστὸν αἰῶνα. Ἐπὶ μακρὸν χρόνον ὁ διάλογος ὁ ἐπιγραφόμενος *Φιλόπατρις* ἐθεωρεῖτο ὑπὸ πάντων τῶν λογίων ὡς ἔργον τοῦ Λουκιανοῦ, ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ ὁποῦ ἦτο κοινῶς γνωστός. Καὶ τώρα δέ, ὅτε πλέον ἡ κριτικὴ, στηριζομένη μᾶλλον εἰς τὸ περιεχόμενον ἢ εἰς τὴν γλῶσσαν καὶ τὸ ὕφος τοῦ συγγραμμάτιου, ἀπέδειξεν ὅτι ὁ *Φιλόπατρις* εἶναι πάντως ἔργον μεταγενέστερον τοῦ Λουκιανοῦ, συζητεῖται ἀκόμη τὸ ζήτημα, ἂν συνετάχθη κατὰ τὸν ἕβδομον ἢ κατὰ τὸν δέκατον αἰῶνα¹. Εἶναι φανερὸν ὅτι τοιαῦτα ζητήματα θὰ προσβάλλοντο ἀκόμη συχνότερον, ἂν αὐτὸ τὸ περιεχόμενον τῶν συγγραφῶν δὲν ἤρκει νὰ ἀποτρέψῃ τὴν ἀμφιβολίαν, δὲν πρέπει δὲ ἄλλως νὰ λησμονῶμεν ὅτι κατὰ πάντας τοὺς αἰῶνας οἱ Ἕλληνες ὑπῆρξαν ἐπιτηδειότατοι μιμηταὶ τῆς ἀρχαιότητος πρὸς παραγωγὴν ἔργων ὑποβολιμαίων. Ἄλλ' ὡς πρὸς τὰς περὶ ὧν ὁ λόγος μικρογραφίας οὐδόλως δικαιούμεθα νὰ ἐκφράσωμεν τοιαύτην ὑπόνοιαν, διότι εἰς αὐτὰς ὁ τεχνίτης δὲν ἀπεμιμήθη μίαν μορφήν τῆς τέχνης ἀπὸ πολ-

¹ Id. Christ Ἰστορ. τῆς ἑλλην. λογοτεχνίας (ἑλλην. μεταφρ. βιβλιοθ. Μαρσση) τόμ. Β' σ. 515. Σ. Μ.

λοῦ ἐκλιποῦσαν πρὸς σκοπὸν ἐξαπατήσεως, ἀλλ' ἐν ὠρισμένην περίοδῳ ἐξηκολούθησε μετὰ νέου ζήλου τὴν οὐδέποτε διακοπέσαν σπουδὴν τῶν παλαιῶν παραδειγμάτων. Εὐρίσκονται ἤδη προσωποποιήσεις τοποθεσιῶν καὶ εἰς τὰ ἀρχαιότατα χριστιανικὰ μωσαϊκά, ὅπως λόγου χάριν εἰς μίαν παράστασιν τῆς βαπτίσεως τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, εἰς τὴν ὁποίαν ὁ Ἰορδάνης παριστάνεται ὑπὸ τὴν μορφήν ποταμοῦ θεοῦ. Καὶ εἰς τὴν Δύσιν ὡσαύτως ἡ χρῆσις αὕτη ἦτο ἐπὶ τοσοῦτον διαδεδομένη, ὥστε καὶ αὐτὸς ὁ Κάρολος ὁ Μέγας ματαίως προσεπάθησε νὰ καταπολεμήσῃ τὴν συνήθειαν τῆς ὑπὸ μορφήν ἀνθρωπίνην ἀπεικονίσεως τοῦ ἡλίου, τῆς σελήνης, τῶν δώδεκα ἀνέμων, τῶν μηνῶν καὶ τῶν ὥρῶν τοῦ ἔτους, διότι εἶχε τὴν ἰδέαν ὅτι αἱ ἀλληγορικὰ αὐτὰ παραστάσεις ἦσαν ἐναντίαι πρὸς τὸ πνεῦμα τῶν Ἁγίων Γραφῶν.

Εἰς τὰς εἰκόνας τοῦ Ψαλτηρίου τῶν Παρισίων ἡ ἐπίδρασις τῆς μελέτης τῶν ἀρχαίων φαίνεται πρὸ πάντων εἰς τὰς μορφὰς αἱ ὁποῖαι περιστοιχίζουσι τὰ κύρια πρόσωπα, πάντως ὅμως τὰ κύρια ταῦτα πρόσωπα, μὲ τὸν καθαρῶς βυζαντινὸν χαρακτήρα τῶν δὲν εἶναι, ὅπως τινὲς ἐνόμισαν, ἀπειρόκαλα καὶ ἀκομψα, οὐδὲ ἀσχημίζουσι οἰκτρῶς τὸ κλασσικὸν περιβάλλον· εὐρίσκωμεν μάλιστα ὅτι ὁ προσευχόμενος Ἡσαΐας μὲ τὴν ὥραϊαν τοῦ φυσιογνωμίου, τὴν ὑπὸ τῆς πίστεως καταυγαζομένην, εἶναι συμπαθητικώτερος τῶν ἀσήμων παραστάσεων τῆς Νυκτὸς καὶ τῆς Αὐγῆς, αἱ ὁποῖαι ἴστανται ἐκατέρωθεν. Τοιοῦτου εἶδους ἔργα μαρτυροῦσι κάλλιον πάσης ἄλλης ἀποδείξεως, ὅτι τὸ ἰδανικὸν τῆς βυζαντινῆς τέχνης, ἢ μᾶλλον τὸ ἰδανικὸν ὀλοκλήρου τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ, ἦτο διπλοῦν, ἀρχαῖον (εἰδωλολατρικόν) ὡς πρὸς τὴν μορφήν, χριστιανικὸν ὡς πρὸς τὴν ἔμπνευσιν, ἀναλόγως δὲ τῶν χρόνων καὶ τῶν προσώπων τὸ ἐν ἑκ τῶν δύο τούτων στοιχείων ἐπικρατεῖ τοῦ ἑτέρου.

Ἡ παρατήρησις αὕτη δύναται νὰ ἐπεκταθῆ καὶ εἰς ἄλλα παραδείγματα. Εἰς τὸν Ῥουσιανὸν κώδικα παριστάνεται ὁ Εὐαγγελιστὴς Μᾶρκος γράφων τὸ εὐαγγέλιόν του, πλησίον δὲ αὐτοῦ ἴσταται γυνή, ἣτις κοινῶς τώρα νομίζεται ὅτι εἶναι ἡ Σοφία ἢ ἐμπνέουσα τὸν συγγραφέα· εἰς τὸ Ψαλτήριον τῶν Παρισίων ὑπάρχει ἐπίσης μία παράστασις τῆς Σοφίας πόσον ὅμως διάφορος εἶναι ἡ ἀντίληψις τῶν δύο χειρογράφων! Ὁ ἀρχαιότερος τῶν δύο καλλιτεχνῶν ζῶν εἰς χρόνους πλησιεστέρους πρὸς τὴν ἀρχαιότητα καὶ πρὸ τῆς ἐποχῆς τῶν εἰκονομάχων παριστάνει τὴν Σοφίαν ὡς γυναῖκα ἀγιογραφικὴν, ἔχουσαν τὴν κεφαλὴν κεκαλυμμένην διὰ τῶν πτυχῶν ποδήρους ἐσθῆτος καὶ σοβαρῶς ἀτενίζουσαν πρὸς τὸν Εὐαγγελιστὴν Μᾶρκον καθήμενον, τοῦναντίον δὲ ὁ μικρογράφος τοῦ Παρισίου κώδικος ἀπεικόνισε πλησίον τοῦ Δαυὶδ νεαρὰν γυναῖκα ἰσχυράν, ἔχουσαν ταινίαν περὶ τὴν ἀποκάλυπτον κεφαλὴν καὶ μὴ διαφέρουσαν εἰδωλοατρικῆς παραστάσεως εἰμὴ μόνον κατὰ τὸ φεγγίον. Ἐκ πρώτης ὄψεως τὰ διάφορα μέρη τῆς συνθέσεως δὲν φαίνονται συναποτελοῦντα ἓν ἀρμονικὸν σύνολον· ὑπάρχουσι δύο μορφαί, ἑκάστη τῶν ὁποίων ἴσταται ἐπὶ βᾶθρου καὶ παριστάνουσι ἢ μία τὴν Σοφίαν καὶ ἢ ἄλλη τὴν Προφητείαν, μεταξὺ δὲ αὐτῶν ἐπὶ χωριστοῦ βᾶθρου ἴσταται ἡ ἐντελῶς βυζαντινὴ εἰκὼν τοῦ Δαυὶδ, περιβεβλημένου αὐτοκρατορικῶν ἱματισμῶν, ἣτις, καὶ ἂν δὲν ἀρέσκη εἰς τοὺς προτιμῶντας τὴν κλασσικὴν ἀντίληψιν, ἔχει ὅμως ἀναντιρρήτως βαθὺν καὶ εὐδιάκριτον τὸν ἀτομικὸν τῆς τέχνης χαρακτήρα. Δὲν εἶναι βεβαίως τὸ ἱερατικὸν ἐκεῖνο σύμπλεγμα σκαιὰ τις παράθεσις τριῶν μορφῶν, ἀλλ' εἶναι μᾶλλον μία φανέρωσις τῆς προτιμῆσεως ἣν εἶχον οἱ Βυζαντινοὶ πρὸς τὴν πανηγυρικὴν ἐπίδειξιν, ἢ μᾶλλον πρὸς τὴν ἐπίσημον παράστασιν.

Ἐφ' οὗ λοιπὸν ὁ βυζαντινὸς πολιτισμὸς εἶναι διττός, ἀπί-

θανος εἶναι ἢ ἐκ τῶν προτέρων σχηματισθεῖσα γνώμη περὶ τῆς δῆθεν τεχνικῆς ὁμοιομορφίας. Μεταξὺ τῆς ἱστορικῆς τάσεως καὶ τῆς δημωδεστερας ὑπάρχουσι πολλαὶ ἀποχρώσεις, ἱκαναὶ ὅπως ἀποκρούσωσι τὴν μομφὴν τῆς μονοτονίας, τὴν ὅποιαν τώρα μόνη ἢ πρόληψις τῶν ἀμαθῶν ἀποδίδει ἀκόμη εἰς τὴν βυζαντινὴν τέχνην. Ἡ εἰκονογραφία τῶν Εὐαγγελίων καὶ τῶν λειτουργικῶν βιβλίων, τῶν ὁποίων θαυμάσια παραδείγματα ὑπάρχουσι εἰς τὰς βιβλιοθήκας τῆς Ῥώμης καὶ τῶν Παρισίων, φανερώνει εἰς ἡμᾶς ἢ ζωγράφους ἐκδηλοῦντας διὰ τῆς τέχνης τῶν ἀτομικῶν συναισθήματα καὶ ὑπογράφοντας μάλιστα τὰ ἔργα τῶν ἢ ταπεινοτέρους ἐργάτας ἐπαναλαμβάνοντας ἀπλῶς διὰ τῶν χρωμάτων τὰ νοήματα τοῦ κειμένου.

Ἀλλὰ τὴν διαφορὰν ταύτην τῆς τέχνης δὲν καταδεικνύουσι μόνον αἱ ἀτελῶς καὶ ἄνευ τῶν χρωμάτων δημοσιευόμεναι εἰς τὰ ἔχειρίδια μικρογραφίαι τῶν περιφίμων χειρογράφων· ἡ βιβλιοθήκη τοῦ Βαταβικοῦ Λουγδύνιου, ἣτοι τοῦ Λέϊδεν τῆς Ὁλλανδίας, κατέχει ἓν τετραευαγγέλιον, σχεδὸν ἀγνώστον, ἢ τοῦλάχιστον τοῦ ὁποίου οὐδέποτε μνημονεύονται αἱ μικρογραφίαι, τὸ ὅποιον μόνον εἶναι ἱκανὸν νὰ ἀναίρεσῃ τὴν εἰς τὰς Βυζαντινοὺς ἀποδιδραμένην σκυθρωπὴν ἀκαμφίαν. Εἶναι λυπηρὸν ὅτι αἱ μικρογραφίαι τοῦ Λέϊδεν δὲν εἶναι πολλαὶ καὶ ὅτι ἐξ αὐτῶν ὄχι ὀλίγαι ἔπαθον ὑπὸ τοῦ χρόνου, ἀλλ' ὅμως δύναται ἀκόμη νὰ διακριθῆ καθαρότατα μία Παναγία, ἢ ὅποια ἔχει τὴν ἔκφρασιν τοῦ προσώπου τὸσον γλυκεῖαν, προσεύχεται δὲ κατὰ τρόπον τὸσον ἐπιβλητικόν, ὥστε ἀφόβως δύναται τις νὰ τὴν παραβάλλῃ πρὸς τὰς εἰκόνας τοῦ Φρά Ἀγγέλικου. Εἰς ἄλλην σελίδα εἰκονίζεται ὁ Εὐαγγελισμὸς· ὁ ἄγγελος Γαβριὴλ ἔχει ἴσως ὀλίγον βαρὺν τὸν σχηματισμὸν τοῦ σώματος καὶ ὄχι πολὺ ἐπιτυχῆ τὴν ἔκφρασιν τοῦ προσώπου, ἀλλ' ἢ Παναγία εἶναι καὶ ἐδῶ ἐξαιρετος, ἂν καὶ ὄλως διάφορος τῆς Παναγίας τοῦ χειρογράφου τῶν Παρισίων. Ἐν τῇ εἰκόνι τοῦ Λέϊδεν, ἣτις εἶναι καὶ μεγαλυτέρα, τὸ πρόσωπον, μᾶλλον συμμορφούμενον πρὸς τὴν βυζαντινὴν παράδοσιν, ἐκφράζει μίαν σεμνὴν εὐλάβειαν καὶ ἔχει, ὅπως εἰς τὰ νεώτερα ἔργα, μίαν ἔκφρασιν μελαγχολίας, ἣτις πιθανῶς προέρχεται ἐκ τοῦ σχήματος τὸ ὅποιον ἔχουσι τινὰ χαρακτηριστικά, ὅπως λόγου

χάριν ἢ δυνατὴ καμπύλη τῆς ρινός, τοῦταντίον δὲ εἶναι ἐπαγωγὸν καὶ ἐπίχαρι τὸ στόμα καὶ τὸ πηγούνιον. Ἡ στάσις ἦν ἔχει ἢ Παναγία ὅπως ἀτενίσῃ τὸν ἄγγελον, ἀφίνουσα ἐν ἡσυχίᾳ τὸν ῥόμβον διὰ τοῦ ὀποίου ἔγνεθεν, εἶναι πλήρης ζωῆς. Αἱ μικρογραφίαι αὗται δὲν φαίνονται νὰ εἶναι μεταγενέστεραι τῶν ἀρχῶν τοῦ ἑνδεκάτου αἰῶνος.

Κατὰ τὸν ἑδέκατον αἰῶνα ἡ βυζαντινὴ τέχνη ἀρχίζει νὰ λαμβάνῃ ἐν μέρει τὴν ἱερατικὴν ἐκείνην ἀκαμψίαν, ἣτις προέρχεται ἐκ τῆς ἐπικρατήσεως ἐν τῇ τέχνῃ τῶν ἀσκητικῶν τάσεων τῶν καλογήρων καὶ ἣτις, ἐκτραπέυσα κατὰ τοὺς ἐξῆς αἰῶνας εἰς μηχανικὴν τυπικότητα, ὑπῆρξεν ἡ κυρία ἀφορμὴ τῆς ἐν τῇ δυτικῇ Εὐρώπῃ δυσφημήσεως πάσης ἐν γένει τῆς πνευματικῆς τῶν Βυζαντινῶν παραγωγῆς. Τὰ μωσαϊκὰ τὰ ἀκόμη καὶ τώρα εὐρισκόμενα ἐπὶ τῶν τοιχῶν δύο περιφῆμων ἑλληνικῶν μοναστηρίων δύνανται νὰ χρησιμεύσωσιν ὡς παράδειγμα τῶν περὶ ὃ λόγος μεταβατικῶν σχημάτων τοῦ βυζαντινοῦ ρυθμοῦ. Μία εἰκὼν τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἐν τῇ μονῇ τοῦ Ὁσίου Λουκά ἔχει ἤδη μακρὸν καὶ μαραμμένον τὸ πρόσωπον, μὲ χαρακτηριστικὰ τραχέα καὶ γεραμμένα, καὶ αὐτὴ δὲ ἢ Παναγία δὲν διετήρησε τὴν νεανικὴν χάριν τῆς προτέρας τέχνης. Ἡ τοιχογραφία τῆς Παναγίας ἐν τῇ μονῇ τοῦ Δαφνίου παρὰ τὰς Ἀθήνας ἔχει μὲν πολλὴν ὁμοιότητα πρὸς τὴν Παναγίαν τοῦ χειρογράφου τῆς Ὀλλανδίας, ἀλλ' ἂν τὸ φρειδὲς τοῦ προσώπου εἶναι ἐπίσης ὠραῖον, ἂν ἢ ὄψις ἔχει τὴν αὐτὴν βαθύτητα τῆς ἐκφράσεως, ἀλλ' ὅμως ὁ τεχνίτης προσέδωκεν εἰς τὸ σῶμα τὴν ὑπερικήν ἐκείνην ἔκφρασιν, τὴν ὁποίαν ἐπέτειναν ἀκόμη εἰς τὸ ἐξῆς οἱ μικρογράφοι καὶ ἣτις, ἀντὶ νὰ φαίνηται τώρα εἰς ἡμᾶς ὑψηλὴ καὶ μεγαλοπρεπῆς, ἀπ' ἐναντίας μεγάλως δυσαρρεστῆ. Ὅτε δὲ ἐπὶ τέλους ὀριστικῶς ὑπερένικησεν ὁ ἀσκητισμὸς, αἱ ὄψεις τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Παναγίας ἀποδεικνύουσιν ὅτι οἱ Βυζαντινοὶ ἐξελάμβανον μὲν τὸ *Εὐαγγέλιον ὡς δύναμιν τοῦ Θεοῦ εἰς σωτηρίαν*, κατὰ τὴν φράσιν τοῦ ἀποστόλου Παύλου, ὅχι ὅμως καὶ εἰς χαράν, κατὰ τὴν μεταγενέστεραν ἀντίληψιν, τὴν ὁποίαν μαρτυροῦσιν αἱ πλήρεις φαιδρότητος τοιχογραφίαι τῆς μονῆς τοῦ Ἁγίου Μάρκου τῆς Φλωρεντίας.

Ἡ δὲ μνημειακὴ γλυπτικὴ τῶν Βυζαντινῶν οὐδέποτε παρήγαγέ τι ἄξιον νὰ παραβληθῇ πρὸς τὰ ἀριστουργήματα τῆς κλασσικῆς τέχνης. Κατὰ τὸν πέμπτον ἤδη αἰῶνα ἢ ἐπὶ λίθου γλυπτικῆς, ἣτις τόσον στενῶς συνεδέετο πρὸς τὴν λατρείαν τῶν εἰδώλων, παραμελεῖται, περισσότερον δὲ καλλιεργούνται ἄλλοι κλάδοι, ὀλιγωτέραν ἔχοντες ἐπισημότητα καὶ ὀλιγοτέραν δύναμιν, ἢ χρυσοχοϊκῆ, ἢ ἐλεφαντουργικῆ, ἢ τέχνη τῶν σμαλτουργῶν καὶ ἢ ποικιλικῆ. Ἡ ἀρχαία χριστιανικὴ τέχνη εἶχεν ἤδη δημιουργήσῃ ἀξιόλογα ἐλεφαντουργήματα, συντελοῦσα οὕτως εἰς τὴν διατήρησιν παραδόσεων, αἵτινες ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Φειδίου ὑφίσταντο καὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ εἰς τὴν Ῥώμην. Ἀναρίθμητα εἶναι τὰ ἐξ ἐλεφαντοστοῦ διακοσμητικὰ τεχνουργήματα (πάμπολλα πρὸ πάντων κτένια), τὰ ὁποῖα διέσωσαν εἰς ἡμᾶς αἱ κατακόμβαι. Ἀλλὰ διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς ἐλεφαντουργικῆς διδασκικώτατα εἶναι μάλιστα τὰ *δίπτυχα*, ὅπου ἀνεγράφοντο ἕνεκα τιμῆς τὰ ὀνόματα τῶν ὑπάτων, ἢ, βραδύτερον, τῶν εὐεργετῶν τῶν χριστιανικῶν κοινοτήτων. Τὰ δίπτυχα ταῦτα ἄλλοτε μὲν προσεφέροντο εἰς τοὺς δι' αὐτῶν τιμωμένους ἐπιφανεῖς ἄνδρας, ἄλλοτε δὲ ἐφυλάσσοντο, ὡς πολύτιμα ἀρχεῖα, εἰς τὴν ἐκκλησίαν. Δι' αὐτῶν δὲ καταφαίνονται σαφέστερον οἱ πρὸς τὸ παρελθὸν δεσμοὶ τῆς τέχνης.

Τὰ πολύτιμα ὑλικά τὰ ὁποῖα ἐπεξεργάζοντο οἱ ἀνωτέρω μνημονευθέντες κλάδοι ἀνταπεκρίνοντο πληρέστατα πρὸς τὰς μεγαλοπρεπεῖς τάσεις τῆς βυζαντινῆς αὐτῆς, διὰ τοῦτο δὲ καὶ τὰ τοιαῦτα τεχνουργήματα ἀποβαίνουσι μεγαλοπρεπέστερα, ὅτε ἢ Βυζαντινὴ αὐτοκρατορία, μετὰ τὴν ἦτταν τῶν εἰκονομάχων, ἀνέλαθε νέαν λαμπρότητα. Τὰ παλαιότερα τῆς ἐποχῆς ταύτης δημιουργήματα, ἂν καὶ δὲν εἶναι ἀνάξια λόγου, θεωρούμενα ὡς ἐλεύθερα ἀπομιμήματα τῶν ἀρχαίων παραδειγμάτων, εἶναι ὅμως ἀσυγκρίτως κατώτερα παραβαλλόμενα πρὸς τὰς παραστάσεις τοῦ δεκάτου ἢ τοῦ ἑνδεκάτου αἰῶνος, τὰς ὁποίας βλέπομεν ἐπὶ τῶν βιβλιοδέσεων τῶν χειρογράφων ἢ ἐπὶ τῶν σκεπασμάτων καὶ τῶν πλαγίων τοιχωμάτων κιβωτίων προωρισμένων εἰς ἐκκλησιαστικὰς χρήσεις.

Ἴνα δυνηθῶμεν νὰ καταλάβωμεν, κατὰ τὸ δυνατόν, τὴν ἐντύπωσιν τὴν ὁποίαν ἢ τέχνη αὕτη ἔκαμνεν εἰς τοὺς συγχρόνους,

πρέπει, πολὺ περισσότερον ἢ ὅταν πρόκειται περὶ μικρογραφιῶν, νὰ φαντασθῶμεν τὰ δημιουργήματα αὐτῆς ὑπὸ μορφήν ὀλίγων διάφορον ἐκείνης ἣν ἔχουσι τὰ διασωθέντα ἐξ αὐτῶν εἰς ἰδιωτικὰς συλλογὰς καὶ πρὸ πάντων εἰς τὸ Σάουθ Κένσιγγτον Μουσεῖον τοῦ Λονδίνου. Ὁ χρόνος ἐξήλειψε τὴν πολυχρωμίαν, ἣτις ἀναμφιβόλως ἐδίδοε ζωὴν εἰς τὴν ἀνάγλυπτον παράστασιν, τὰ δὲ ἐξέχοντα μέρη, ὅπως ἡ ρίς, εἶναι ἐνίοτε βεβλαμμένα ἢ τετριμμένα. Πολλάκις εἶναι ἀδύνατον νὰ ἀποκαταστήσωμεν τὸ σύνολον, διότι τὰ ὁλοκληρωτικὰ μέρη τῶν μικρῶν ἢ μεγάλων σκευῶν, τῶν κεκοσμημένων διὰ τῆς ἐγκολλησεως λεπτῶν πλακῶν ἐλεφαντοστοῦ, ἐξέπεσαν καὶ διεσκαρπίσθησαν. Ἄν κατορθώσωμεν νὰ φαντασθῶμεν αὐτὰ ὅπως ἦσαν ὅτε ἐδημιουργήθησαν ὑπὸ τοῦ τεχνίτου, θὰ ἴδωμεν ὅτι ὑπάρχει ἀπίστευτος ὁμοιότης μεταξὺ αὐτῶν καὶ τῶν μικρογραφιῶν τῆς Παναγίας καὶ τῶν ἁγίων τὰς ὁποίας βλέπομεν εἰς τὰ χειρόγραφα. Καὶ ἡ Παναγία τῶν ἐλεφαντουργημάτων συνενώνει τὴν χάριν πρὸς τὴν εὐπρέπειαν, ἣ δὲ παράστασις αὕτη καταδεικνύει εἰς ἡμᾶς τὸν προσωπικὸν χαρακτῆρα τοῦ τεχνίτου, πολὺ περισσότερον ἢ ἄλλαι εἰκόνες πολὺ καλλιτεχνικώτεραι ὑπὸ τὴν ἀτομικὴν ἔποψιν, ἣτις ἀποτελεῖ ἀκριβῶς καὶ τὴν ἀδυναμίαν τῶν Βυζαντινῶν ζωγράφων. Τὸ ὕλικόν τὸ ἐν χρήσει εἰς τὴν τοιαύτην τεχνουργίαν συντελεῖ ὑπὸ τινος ἐπόψεως εἰς τὸ νὰ καταστήσῃ βαθυτέραν ἀκόμη τὴν ἐντύπωσιν· οὕτω λόγου χάριν ἡ ἀδάμαστος ὕλη τὴν ὁποίαν κατεργάζεται ὁ ἐλεφαντουργὸς εἶναι προσφορωτέρα τῆς ζωγραφίας, ὅπως ἀποδίδῃ τὰς τραχείας γραμμὰς τῆς ἀμφιέσεως, ἀφ' ἑτέρου δὲ καὶ αὐτὸ τὸ ἀμαυρότερον χρῶμα τοῦ ἐλεφαντοστοῦ προσδίδει εἰς τὰς ὄψεις τῶν προσώπων μίαν εὐπρέπειαν, ἣν δυσκολώτερον κχορθῶναι ὁ μικρογράφος διὰ τῶν τεχνικῶν μέσων τὰ ὁποῖα διαθέτει.

Ἡ ἐμπορικὴ ἀξία τῶν προϋόντων τῆς χρυσοχοικῆς διέσωσε μέχρις ἡμῶν πολυάριθμα βυζαντινὰ τῆς τέχνης ταύτης δημιουργήματα. Οἱ προμηθευταὶ τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει αὐτῆς διακρίνονταί μάλιστα εἰς τὴν κατασκευὴν τῶν λεγομένων *διαφράκτων σμάλτων* (Emaux cloisonnés Zellenschmelz) ἔχονον πολυτίμους ὕλας ἐν τῆξει εἰς μικρὰ μέταλλα διαφράγματα καὶ τὰς συνεδύαζον κατὰ τὸν τρόπον τῶν μωσαϊκῶν

πρὸς παράστασιν εἰκόνων. Δυστυχῶς ἡ ἔλλειψις εἰκόνων εἰς τὸ βιβλίον τοῦτο ἀναγκάζει ἡμᾶς νὰ πραγματευώμεθα περὶ τῆς τέχνης ταύτης, ἀφ' οὗ ὠμιλήσαμεν περὶ τῆς ζωγραφικῆς καὶ τῆς ἐλεφαντουργικῆς, διὰ γενικῶν φράσεων καὶ δι' ἐπαναλήψεων. Τὴν αὐτὴν παρατήρησιν κάμνομεν καὶ περὶ τῆς ἐπὶ μετὰ τῆς ποικιλικῆς, καθὼς καὶ περὶ τῆς ἐμβολῆς, ἣται τοῦ δεσίματος πολυτίμων λίθων εἰς τὰ κοσμήματα. Θὰ ἦτο ὅμως ἀδίκος ἡ ἐκτίμησις τῶν τοιούτων τεχνουργημάτων μόνον ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἀξίας τοῦ μετάλλου καὶ τοῦ κόπου τῆς κατεργασίας. Ἀπὸ τοιαύτης αὐστηρᾶς κρίσεως ἀρκεῖ νὰ ἀποτρέψῃ τοῦλάχιστον ἡ καλλιτεχνικὴ αἰσθησις τῆς διαθέσεως τῶν χρωμάτων, ἣτις φθάνει ἐνίοτε μέχρις ἐσχάτης ἐπιτηδεύσεως. Πάντως δὲ πρέπει νὰ ἀναγνωρίσωμεν ὅτι ὡς πρὸς τοῦτο ἡ βυζαντινὴ τέχνη ἔχει χαρακτῆρα ἴδιον καὶ ἀντίθετον πρὸς ὅ,τι ἄριστον διέκρινε τὸν ἀρχαῖον ἐλληνικὸν βίον, ὅπως ὁ βίος οὗτος ἐκδηλοῦται εἰς τὴν ἀπτικὴν τέχνην τοῦ πέμπτου καὶ τοῦ τετάρτου πρὸ Χριστοῦ αἰῶνος.

Ἐν Ἀθήναις ἡ *πολυτέλεια* ἐθεωρεῖτο ὡς βαρβαρικὸν ἐλάττωμα, ὁ δὲ χρυσὸς καὶ ὁ ἐλέφας, ὡς ὕλαι πρὸς κατεργασίαν, εἶχον διὰ τὸν τεχνίτην τὴν αὐτὴν σημασίαν ἣν ὁ λίθος καὶ ἡ ἀργίλλος. Ὁ τόσον ἐναρμονίως ἀναπτυχθεὶς πολιτισμὸς τῶν χρόνων τοῦ Περικλέους δὲν προέρχεται ἐκ τοῦ ὅτι δῆθεν ἡ μέση τάξις ἠδύνατο νὰ ζῆ ἀνέτως ἐκ τῶν εἰσοδημάτων αὐτῆς, διότι τὰ βαρύτερα ἔργα ἦσαν ἀναθεμιμένον εἰς τοὺς δούλους (ὡς λέγωσιν ὅ,τι θέλουσι περὶ τούτου τὰ Ἐγχειρίδια τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας), ἀλλὰ διότι τότε οἱ Ἀθηναῖοι συνεδύαζον τὴν *φιλοκαλίαν* πρὸς τὴν *εὐτέλειαν*¹, πρᾶγμα ἄγνωστον παρ' ἡμῖν σήμερον. Κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους, τοῦλάχιστον εἰς τὴν βιομηχανίαν καὶ ἐμπορικὴν Κωνσταντινουπόλιν, ἐπεκράτει μᾶλλον ἡ σημερινὴ περὶ τούτου ἀντίληψις. Τὸ καλλιτέχνημα, ἔλεγον οἱ Βυζαντινοί, ὅπως λέγομεν καὶ ἡμεῖς, εἶναι προσωρισμένον κυρίως δι' ἐκείνους οὗτινες εἶναι εἰς κατάστασιν νὰ πληρώσωσιν ὅπου ὑπάρχουσιν χρήματα, ἐκεῖ γεννᾶται

¹ «Φιλοκαλοῦμεν μετ' εὐτελείας καὶ φιλοσοφοῦμεν ἄνευ μαλακίας» Θουκυδ. 2, 40. Σ. Μ.

αὐτομάτως καὶ ἡ τέχνη. Οἱ μεγιστάνες ὅμως τοῦ Βυζαντίου δὲν εἶχον εἰς τὸν αὐτὸν βαθμὸν πρὸς τινὰς τῶν σημερινῶν πλουσίων τὴν μανίαν τοῦ νὰ σωρεύσιν εἰς τὰς αἰθούσας τῶν καλλιτεχνικῶν θησαυρῶν ἢ ἔργα νομιζόμενα ὡς καλλιτεχνήματα. Τοῦτο δυνάμεθα νὰ βεβαιώσωμεν ἀποβλέποντες εἰς ποιάνα τινὰ σωφροσύνην ἐπικρατοῦσαν εἰς τὴν διακόσμησιν τῶν χειρογράφων καὶ εἰς τὴν ἔλλειψιν περιττῶν λεπτομερειῶν εἰς τὰ ἔργα τῆς τέχνης. Ἀποδεικνύει ἀκόμη τὴν τάσιν ταύτην καὶ ἡ ἐπιβίωσις τῆς παλαιᾶς παραδόσεως εἰς μεγάλα τμήματα τῆς Ἀνατολῆς, εἰς τὰ ὅποια δὲν ἐξετάθη ἡ εὐρωπαϊκὴ ἐπίδρασις.

Πάντες οἱ κλάδοι τῆς βυζαντινῆς τέχνης ὑπῆρξαν ἀκμάζοντες κατὰ τὴν δευτέραν ταύτην περίοδον, οὐδὲ ἔμεινε ὀπίσω ἡ ἀρχιτεκτονικὴ. Κατὰ τούτους τοὺς χρόνους ἔγινε καὶ ἡ μεγέθυνσις τοῦ αὐτοκρατορικοῦ παλατίου καὶ ἡ διάθεσις ἐκεῖνη, ἣτις κατέστησεν αὐτὸ πολυτελὲς ἐνδιαίτημα, ὅπως ἀνωτέρω, ὁμιλοῦντες περὶ τῆς λεπτομεροῦς ἐθιμοτυπίας κῆς αὐλῆς (σελ. 30 ἔξ.), περιεγράψαμεν. Ἐκτίσθησαν δὲ καὶ πλείστοι ἐκκλησιαί, ἅπασαι κατὰ τὸν ρυθμὸν ἐκεῖνον, οὕτινος ὁ κάλλιστος τύπος ἦτο ἡ Ἁγία Σοφία. Ἀπέχομεν καὶ ὡς πρὸς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν πάσης λεπτομεροῦς ἐκθέσεως, δι' ὃν λόγον καὶ ἀνωτέρω συνοπτικώτατα ἐπραγματεύθημεν περὶ τῶν ἔργων τῶν ἐλεφαντουργῶν καὶ τῶν χρυσοχόων. Ἄλλως δὲ δὲν ἐτροποποιήθη κατὰ πολὺ ἡ τέχνη τῆς οἰκοδομίας, τοῦτο δὲ μόνον δυνάμεθα νὰ σημειώσωμεν, ὅτι ἡ αἰὶ μᾶλλον μεγαλυτέρα βαδινότης ἢ ἐκδηλουμένη εἰς τὰ πλαστικὰ ἔργα ἐκφαίνεται ἐπίσης καὶ εἰς τὴν θρησκευτικὴν ἀρχιτεκτονικὴν τῆς περιόδου ταύτης. Οὕτω λόγου χάριν οἱ θόλοι οἱ ἐπιστέφοντες τὰς ἐκκλησίας μετεωρίζονται ἐπὶ ὕψηλῶν τυμπάνων ὑπεράνω τοῦ σηκοῦ, ἐλαφροὶ δὲ κίονες ἀντικαθιστῶσι τοὺς ὀγκώδεις στύλους τῶν ἀρχαιότερων ἐκκλησιῶν, ἀνοίγονται δὲ καὶ περισσότερα παράθυρα. Πάντα ταῦτα μαρτυροῦσιν ὅτι ἐπεζητεῖτο ὅπωςδῆποτε ἡ κομψότης, ἣτις ἄλλως ἐφαρμόζεται τώρα πολὺ περισσότερον ἢ κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Ἰουστινιανοῦ καὶ εἰς τὴν ἐξωτερικὴν ὄψιν τῶν οἰκοδομημάτων.

BYZANTION

ΚΑΙ

BYZANTINOS POLITISMOS

ΜΕΤΑΦΡΑΣΙΣ

Σ. Κ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΥ

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟΝ

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΠΩΛΗΣΙΣ

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΙΩΑΝ. Ν. ΣΙΔΕΡΗ

46 — Ὅδὸς Σταδίου — 46

BIBLION ΤΡΙΤΟΝ

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΡΙΤΗ (1025-1453)

ΠΑΡΑΚΜΗ ΚΑΙ ΠΤΩΣΙΣ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΠΕΜΠΤΟΝ

ΣΥΝΤΟΜΟΣ ΕΚΘΕΣΙΣ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Τὸ βιβλίον τοῦ Γίββωνος περὶ τῆς παρακμῆς καὶ τῆς πτώσεως τῆς ῥωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας. — Παγιότης τῆς δυναστείας. — Ἑξασθένεισις τοῦ Κράτους. — Ἀλέξιος Α΄ Κομνηνός. — Προνόμια χορηγηθέντα εἰς τὰς ἐμπορικὰς Πολιτείας τῆς Ἰταλίας. — Οἱ σταυροφόροι καὶ ὁ Ἀλέξιος Κομνηνός. — Οἱ διάδοχοι τοῦ Ἀλεξίου. — Ἀντίδρασις κατὰ τῆς προϊούσης δυνάμεως τῶν Φράγκων. — Ὁ οἶκος τῶν Ἀγγέλων. — Ἀπώλεια τῆς Βουλγαρίας. — Ἡ λατινικὴ σταυροφορία. — Ἰταλικαὶ λέξεις ἐν τῇ νέᾳ ἑλληνικῇ γλώσσῃ. — Ἀνάκτησις τῆς Κωνσταντινουπόλεως. — Γενικὴ παρακμὴ. — Ἡ ἐν Φλωρεντίᾳ σύνοδος. — Πτώσις τῆς αὐτοκρατορίας. — Ἡ ἐθνικὴ ἐκκλησία.

Ὁ Γίββων¹ ἐν τῇ περιφῆμῳ Ἱστορίᾳ τῆς παρακμῆς καὶ τῆς πτώσεως τῆς ῥωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας θεωρεῖ ὅτι ἡ παρακμὴ ἀρχεται ἀπὸ τοῦ τέλους τῆς ἐποχῆς τῶν Ἀντωνίνων, νομίζει δὲ ὅτι ἡ δύναμις τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἦτο ἀπλῶς ἐν λαμπρὸν ἐπεισόδιον ἄνευ ὑστεραίας. Ἄλλ' ἂν τις ἐμελλε σήμερον

¹ Ἐδουάρδος Γίββων ἐπιφανὴς Ἄγγλος ἱστορικὸς (1737—1794). Τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος ἐνταῦθα σύγγραμμά του ἐξεδόθη ἀπὸ τοῦ 1776—1788. Ἀρίστη αὐτοῦ νεωτέρα ἔκδοσις εἶναι ἡ ὑπὸ τοῦ Burz γενομένη εἰς ἑπτὰ τόμους (1886—1900). Ἡ Ἱστορία τοῦ Γίββωνος μετεφράσθη εἰς πολλὰς εὐρωπαϊκὰς γλώσσας. Σ. Μ.

νά γράφη ὅμοιον βιβλίον, ἔπρεπε νά ἀρχίσῃ τὴν ἱστορίαν τῆς παρακμῆς ἐννέα αἰῶνας βραδύτερον, διότι πραγματικῶς ἀπὸ τοῦ θανάτου τοῦ Βασιλείου τοῦ Βουλγαροκτόνου (1025) ἀρχεται ἡ περίοδος τῆς προϋούσης ἐξαντλήσεως ἢ προαγγέλλουσα τὸ τέλος τῆς μεγάλης χριστιανικῆς αὐτοκρατορίας. Ἡ πορεία ὅμως τῆς νόσου, ἂν ἤθελε δι' ἐνὸς σχήματος παρασταθῆ, δὲν θά ἐδηλοῦτο διὰ μιᾶς γραμμῆς ἀδιακόπως κατιούσης· δὲν θά ἀνῆρχετο μὲν ποτὲ πλέον ἢ γραμμῆ εἰς τὸ ἐπίπεδον τοῦ ἀρχικοῦ σημείου, ἀλλὰ θά ἠκολούθει κατὰ τὸ ἐν τρίτον τοῦ μήκους αὐτῆς καὶ πλέον διεύθυνσιν ἐντελῶς ὀριζόντιον, ἔπειτα θά κατέπιπτεν ἀποτόμως μέχρι σχεδὸν τοῦ κατωτάτου σημείου τοῦ σχήματος, ἐκεῖθεν δὲ θά ἔτρεχε μέτινας ταλαντεύσεις μέχρι τοῦ τελικοῦ σημείου. Ἡ ὀριζόντιος γραμμὴ εἶναι ἢ βασιλεία τῶν Κομνηνῶν, ἢ ἀπότομος πτώσις εἶναι ἢ ἄλωσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Λατίνων (1204), αἱ ἐφεξῆς ταλαντεύσεις παριστάνουσι συμβολικῶς τὴν ἀγωνίαν τοῦ κράτους ὑπὸ τοὺς Παλαιολόγους.

Ἡ Μακεδονικὴ δυναστεία ἔνεκα τῶν κατακτήσεων αὐτῆς καὶ μάλιστα ἔνεκα τῶν κατακτήσεων τοῦ Βασιλείου τοῦ Β' εἶχε στερεωθῆ ἐπὶ τοῦ θρόνου περισσότερο πάσης ἄλλης προηγούμενης δυναστείας. Ἡ ἰδέα μιᾶς νομίμου βασιλείας, ἀχωρίστου ἀπὸ μιᾶς ἰσχυρᾶς γραφειοκρατίας, εἶχε ρίψει κατὰ τὸν δέκατον αἰῶνα τόσον βαθεῖας ρίζας, ὥστε μὲ ὄλην τὴν ἀσυνείαν τῶν διαδόχων τοῦ Βασιλείου ὁ λαὸς δὲν ἔστεργε μεταβολὴν κυβερνήσεως. Ἡ ἀνεψιὰ τοῦ Βασιλείου, ἡ Ζωή, ἣτις εἶχε μὲν τὴν ἰδιοσυγκρασίαν τῆς Αἰκατερίνης τῆς Β' τῆς Ῥωσίας, ἀλλ' ὄχι καὶ τὰ προτερήματα αὐτῆς, ἠδυνήθη διὰ τοῦτο ἀπόδως νά παράσχῃ τὴν εὐνοίαν αὐτῆς εἰς τέσσαρας διαδοχικῶς ἄνδρας ἐγκαταλείπουσα εἰς αὐτοὺς ἐλευθέραν τὴν ἀσκήσιν τῆς βασιλικῆς ἀρχῆς. Καὶ δὲν ἦσαν μὲν καὶ οἱ τέσσαρες ἐκεῖ-

νοι ἐντελῶς ἄσημοι, ἀλλ' ὅμως δὲν εἶχον τὴν προσήκουσαν ἱκανότητα ὅπως διατηρήσωσιν ἀλώβητον τὸ κράτος ἐν ἡμέραις δεινῶν κινδύνων.

Θά κατώρθωνεν ἴσως ἀποστατήσας ὁ Μανιάκης στρατηγὸς ἐπιθέξιος, κατατροπώσας δὲ εἰς τὴν Ἀσίαν καὶ εἰς τὴν Ἰταλίαν φοβεροὺς πολεμίους, νά σώσῃ τὸ κράτος, ὡς ἄλλος Ἡράκλειος ἀλλὰ δυστυχῶς ὅτε ἀνακηρυχθεὶς αὐτοκράτωρ ἐδάδιζεν ἐναντίον τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐτραυματίσθη θανασίμως εἰς μίαν συμπλοκὴν. Οἱ Νορμανδοί, καταταχθέντες κατ' ἀρχὰς ὡς ἐπίκουροι εἰς τὰ αὐτοκρατορικὰ στρατεύματα καὶ μεταβληθέντες ἔπειτα εἰς φοβερωτάτους ἐχθρούς, ἀπέβησαν ἰσχυρότατοι εἰς τὴν Σικελίαν καὶ τὴν νότιον Ἰταλίαν, ἀφ' οὗ ἐξέλιπεν ὁ μόνος στρατηγός, ὅστις ἠδύνατο νά ἀντιταχθῆ πρὸς αὐτούς, οὕτω δὲ ἐξηφανίσθη καὶ τὸ ἔσχατον ἐν τῇ Δύσει ἴχνος τῆς βυζαντινῆς δυνάμεως. Συγχρόνως δὲ τὸ ἤδη ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Φωτίου ὑφιστάμενον θρησκευτικὸν σχίσμα μεταξὺ τῆς παλαιᾶς καὶ τῆς νέας Ῥώμης προσέλαβεν ὀριστικὸν πλέον χαρακτήρα κατὰ τὸ 1054, ὅτε ὁ Πατριάρχης Μιχαὴλ ὁ Κηρουλάριος καὶ ὁ Πάπας Λέων ὁ ἕνατος ἀφώρισαν ἀλλήλους. Ἡ ἀνεπανόρθωτος αὕτη συμφορὰ συνετελέσθη μὲν ἐξ ἀφορμῆς τῆς ὑποταγῆς εἰς τὴν Ῥωμαϊκὴν Ἐκκλησίαν τῶν χωρῶν τὰς ὁποίας κατέκτησαν οἱ Νορμανδοί, ἀλλ' ὑπῆρξαν βαθύτερα τὰ αἰτία αὐτῆς καὶ ὑφίσταντο ἤδη ὅτε ἀνεδείχθη ἐν τῇ Ἀνατολῇ μίᾳ δυνάμει, ἣτις ἠσθάνετο μὲν ὅτι ἦτο ὑπερτέρα τῆς ἐν τῇ Δύσει, ἀλλὰ δὲν εἶχε καὶ ἱκανὴν δύναμιν ὥστε νά ἐπιβληθῆ.

Πρὸς βορρᾶν ἢ αὐτοκρατορία μόλις συνεχράτει τοὺς βαρβάρους, δηλαδὴ τοὺς Ταρτάρους Πετσενέγους. Πρὸς τὸ νοτιοανατολικὸν μέρος αἱ νῆκαι τῶν Βυζαντινῶν κατὰ τῶν Ἀρμενίων ἐμελλον νά ἀποδῶσιν εἰς αὐτοὺς δεινότεραι τῶν ἐν Ἰταλίᾳ συμφορῶν, διότι ἡ Ἀρμενία ἔχουσα δυνατὰ φρούρια ἦτο διὰ

τὸ Βυζάντιον, ἐφ' ὅσον διετηρεῖτο αὐτόνομος, ἰσχυρὸν προύργιον κατὰ τῶν τουρκικῶν ἐπιδρομῶν, ἀλλ' ὑποταγεῖσα μετεβλήθη εἰς ἐπισφαλῆ βυζαντινὴν ἐπαρχίαν, καὶ ἐπειδὴ ἡ αὐτοκρατορία δὲν ἠδύνατο νὰ διατηρῇ ἐκεῖ ἱκανὰς φρουράς, ὑπέκυψε μετ' οὐ πολὺ εἰς τὸ κράτος τῶν Σελδζούκων.

Μετὰ τὸν θάνατον τῆς Θεοδώρας, τελευταίας ἀπογόνου τοῦ Μακεδονικοῦ οἴκου, τὸ αὐλικὸν κόμμα καὶ ἡ γραφειοκρατία ἀπώλεσαν τὴν γοητείαν τὴν ὅποیان ἕως τότε ἤσκουν ἐπὶ τοῦ λαοῦ. Ἡ στρατιωτικὴ ἀριστοκρατία τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ἡ ἀποτελοῦσα τὸ κόμμα τῶν μεγάλων ἰδιοκτητῶν, ἠξίωσε νὰ διαθέτῃ αὐτὴ τὰ πράγματα καὶ κατάρθωσε νὰ στέψῃ αὐτοκράτορα ἓνα ἐκ τῶν ἀνδρῶν τῶν ἀνηκόντων εἰς τὴν μερίδα ἐκείνην, τὸν Ἰσαὰκ τὸν Κομνηνόν (1507), ἀλλὰ καὶ τοῦ Ἰσαὰκ ἡ βασιλεία δὲν διήρκεσε περισσότερον τῶν δύο ἐτῶν, κατ' αὐτὴν δὲ ἐναπεινώθησαν κατὰ πολὺ οἱ μεγιστᾶνες τῆς πρωτεύουσας, διότι ὁ νέος αὐτοκράτωρ αὐστηρῶς περιέστελε τὴν ἐπ' ὠφελεία τῶν αὐλικῶν ἀρχόντων καὶ τοῦ κλήρου ἕως τότε γινομένην μεγάλην σπατάλην τοῦ δημοσίου πλοῦτου. Ἐπὶ τῶν διαδόχων αὐτοῦ, ἀνηκόντων εἰς τὸν οἶκον τῶν Δουκᾶδων, ἐπῆλθεν ἰσχυρὰ ἀντίδρασις. Ἀπὸ τῶν κατακτήσεων τοῦ Βασιλείου Β' ἡ Κωνσταντινούπολις δὲν εἶχε πλέον ἀνάγκην νὰ πορίζεται τὸν σίτον ἐκ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, διότι ἱκανὸν σίτον παρήγεν ἕνεκα τῆς ἐπικρατούσης εἰρήνης ἢ χειρσονήσος τοῦ Αἴμου, ὥστε δὲν ἐξήρτάτο πλέον τὸ κράτος ἀπὸ τῶν μεγάλων γαιοκτητῶν τῆς Ἀνατολῆς. Ἐπειτα ἐφοβοῦντο πάντοτε οἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει τὰς στρατιωτικὰς στάσεις, πρὸ πάντων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, δὲν εἶχον δὲ καὶ πλήρη συναίσθησιν, ὅτι ἡ δύναμις τοῦ στρατοῦ ἦτο ὁ πρῶτος καὶ κύριος ὅρος τῆς ὑποστάσεως τοῦ Βυζαντίου. Οὔτε εὐκαλὸς οὔτε καὶ ἐπιθυμητὴ ἦτο ἡ ἐπέκτασις τοῦ ἐδάφους, ὃ δὲ ἀπὸ τῶν Σελδζούκων κίν-

δυνος δὲν ἐθεωρεῖτο σπουδαῖος, ἀφ' αὐ, ὅπως ἡ ἱστορία ἀπεδείκνυεν, οἱ πολὺ μᾶλλον τῶν Σελδζούκων φοβερώτεροι Ἄραβες δὲν εἶχον κατορθώσῃ νὰ ἐξασφαλίσωσι τὴν νίκην τοῦ Ἰσλάμ.

Δὲν ἐνόμιζον λοιπὸν οἱ αὐτοκράτορες τοῦ οἴκου τῶν Δουκᾶδων, ὅτι ἐπραττόν τι ἄξιον μομφῆς παραδιδόμενοι ἀνευ ἄλλης φροντίδος εἰς τὴν προσωπικὴν αὐτῶν κλίσειν πρὸς τὰς καλὰς τέχνας καὶ τὰ γράμματα. Οἱ δὲ ἀποτελοῦντες τὴν γραφειοκρατίαν οὐδὲ ὅπως ἐσκέπτοντο νὰ ἐνθαρρύνωσι στρατιωτικὰς ἐνεργείας ὧν ἡ ἐπιτυχία θὰ ἠδύνατο ἴσως νὰ συντελέσῃ εἰς τὸ νὰ ἀναβῶσιν εἰς τὸν θρόνον βασιλεῖς προτιμῶντες ἀνδρείους στρατιώτας ἀντὶ ἐμπείρων καὶ φιλάρχων ὑπαλλήλων. Καὶ ὅμως ἀμελοῦντες τὰ στρατιωτικὰ οἱ πολιτικοὶ ἄνδρες τοῦ Βυζαντίου παρεσκευάζον τὴν καταστροφὴν τοῦ κράτους. Προσωρινῶς ὁ πλοῦτος τῆς βασιλευσύνης, εἰς τὴν ὅποیان συνέρρεον πάντες τῶν ἐπαρχιῶν οἱ δασμοὶ καὶ οἱ φόροι, ἦτο ἀκόμη ἱκανῶς μέγας, ὥστε νὰ παρέχῃ τὴν ἐξωτερικὴν ὄψιν τῆς εὐπραγίας, ἀλλὰ μετ' ὀλίγον ἔμελλε σαφῶς νὰ καταδειχθῇ πόσον ἡ αὐτοκρατορία εἶχεν ἐξασθενήσῃ ὀργανουμένη κατὰ τρόπον μόνον διὰ τὴν εἰρήνην κατάλληλον.

Ἡ φυλὴ τῶν Σελδζούκων Τούρκων, οὕτω κληθέντων ἀπὸ τοῦ ὀνόματος τοῦ γενάρχου Σελδζούκου, ὅστις κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ἐνδεκάτου αἰῶνος κατέστησε Μουσουλμάνους κατακτητὰς τοὺς πρῶτον ληστρικοὺς εἰδωλολάτραις, ἠπέλει τὴν Μικρὰν Ἀσίαν. Ἐβασίλευε τότε Ῥωμανὸς ὁ Διογένης, ὅστις κατὰ σύμπνωσιν ἦτο εὐφυῆς πολεμικὸς ἀνὴρ. Ὁ Ῥωμανὸς ἐπραξε τὸ κατὰ δύναμιν ὅπως συμπληρώσῃ τὸν στρατόν, πολὺ ἕως τότε ἀμεληθέντα καὶ συγκεῖμενον κατὰ μέγα μέρος ἐκ ξένων μισθοφόρων, καὶ ἐπιβάλλῃ εἰς αὐτὸν τὴν παλαιὰν Ῥωμαϊκὴν πειθαρχίαν, ἐξεστράτευσε δὲ καὶ αὐτοπροσώπως, ἀλλ' οὔτε ἡ δραστηρία παρασκευὴ τοῦ πολέμου οὔτε τὰ στρατηγικὰ

αὐτοῦ προτερήματα οὔτε ὁ προσωπικός του ἡρωϊσμός συνετέλεσαν εἰς ἐπιτυχίαν. Ὁ βυζαντινὸς στρατὸς ὑπέστη πανωλεθρίαν ἐν Μαντζικέρτ τῆς Ἀνατολικῆς Ἀρμενίας (1071), συνελήφθη δὲ αἰχμάλωτος καὶ ὁ βασιλεὺς. Ὁ σουλτάνος τῶν Σελτζούκων, ὁ Ἄλπ-Ἀρσλάν, ἐδείχθη μεγαθυμότερος τῶν γραφειοκρατικῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τῶν ὁποίων ἡ συστηματοποιηθεῖσα ἀμέλεια ὑπῆρξεν ἡ κυρία αἰτία τῆς καταστροφῆς, διότι, ὅτε μετὰ βραχείαν αἰχμαλωσίαν ἐπανήρχετο ὁ αὐτοκράτωρ εἰς τὴν βασιλεύουσαν, ἐτυφλώθη ὑπὸ τοῦ κόμματος τῶν γραφειοκρατικῶν καὶ ἔπειτα ἐθανατώθη, οὕτω δὲ ἐν πλήρει πολέμῳ ἀνέλαβε πάλιν τὴν ἀρχὴν ἢ μέρος τῶν φιλειρηνικῶν. Μετὰ τινα ἔτη στρατιωτικῆς στάσεως ἀνεβίβασεν ἐπὶ τοῦ θρόνου τὸν Νικηφόρον Γ' τὸν Βοτανειάτην, ὅστις μετὰ τριετῆ βασιλείαν παρεχώρησε τὴν ἀρχὴν εἰς ἓνα τῶν στρατηγῶν του. Οὕτω δὲ κατὰ τὸ 1081, πενήτηντα πέντε ἔτη μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Βουλγαροκτόνου, τὸ κράτος ἀπέκτεθη καὶ πάλιν ἄρχοντα, ὅστις ὑπὸ πᾶσαν ἔποψιν ἦτο ἄξιος τῆς θέσεως, τὸν Ἀλέξιον Κομνηνόν (1081—1118). Δὲν ἠδύνατο βεβαίως καὶ ὁ Ἀλέξιος νὰ πράξῃ τὰ ἀδύνατα, ἀλλ' ὅμως ἡ διοίκησίς του συνετέλεσε νὰ ἀναστείλῃ ἐπὶ ἓνα αἰῶνα τὴν ἐπικρεμαμένην καταστροφὴν.

Κατὰ τὰ πενήτηντα περὶπου ἔτη τὰ ὁποῖα μεσολαβοῦσι μεταξὺ τοῦ Βασιλείου Β' καὶ τοῦ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ ἡ ἑδαφικὴ ἔκτασις τῆς αὐτοκρατορίας εἶχεν ἐλαττωθῆ εἰς τὸ ἡμίσιον. Ἡ Μικρὰ Ἀσία πλὴν μιᾶς στενῆς παραλιακῆς λωρίδος ὑπετάγη εἰς τοὺς Σελτζούκους, οἱ δὲ Νορμανδοί, οἱ Πετσενέγοι καὶ οἱ Βούλγαροι ἠπειλοῦν τὰς εὐρωπαϊκὰς ἐπαρχίας. Ὁ Ἀλέξιος κατὰ τὰ τριάκοντα ἑπτὰ ἔτη τῆς βασιλείας του κατέβαλε πᾶσαν προσπάθειαν ὅπως διατηρήσῃ μὲν ὅ,τι ἦτο ἀκόμη δυνατόν νὰ σωθῆ, προβῆ δὲ καὶ εἰς κατακτήσεις ὁσάκις ἐδίδητο

κατάλληλος πρὸς τοῦτο εὐκαιρία. Ἀντήμειψε τὸ στρατιωτικὸν κόμμα τὸ ὁποῖον τὸν ἀνεβίβασεν ἐπὶ τοῦ θρόνου, χωρὶς νὰ ἐπιβαρύνῃ τὸ δημόσιον ταμεῖον, ἀπένειμε δὲ τίτλους καὶ τιμὰς εἰς τοὺς ὁπαδούς του. Ὡς πρὸς τοὺς βαρβάρους ἠκολούθησε τὰς παλαιὰς βυζαντινὰς παραδόσεις, ὑποτάσσει αὐτοὺς διὰ τῆς βοηθείας ἄλλων βαρβάρων. Οὕτω λόγου χάριν συμμαχῶν πρὸς τοὺς Κουμάνους κατέστρεψε διὰ παντὸς τοὺς Πετσενέγους, τοὺς δὲ ἐξ αὐτῶν ἐπιζήσαντας, μετὰ τὴν σφαγὴν καθ' ἣν ἐξωλοθρεύθησαν ἀνὰ δεκάδας χιλιάδων ἄνδρες, γυναῖκες καὶ παιδία, κατέστησε στρατιώτας καὶ ἀποίκους, καὶ παρεχώρησε μὲγα μέρος τῶν λαφύρων πρὸς τοὺς συμμαχοὺς του ἵνα μὴ μετατραπῶσιν εἰς πολεμίους.

Φοβερώτεροι ὅμως πολέμιοι ἦσαν οἱ Νορμανδοί, οἱ δὲ ἐπικουροὶ πρὸς τοὺς ὁποίους ἠδύναντο νὰ καταφύγωσιν οἱ Βυζαντινοὶ πρὸς καταπολέμησιν τῶν Νορμανδῶν ἦσαν μᾶλλον ἐπικίνδυνοι τῶν ἀγρίων ὀρδῶν τοῦ Βορρά. Οἱ Βενετοὶ ὡς ἀντάλλαγμα τῆς βοηθείας τοῦ στόλου τῶν ἐζήτησαν καὶ ἐπέτυχον προνόμια ἄτιστα ἐμελλον νὰ πορίσωσιν εἰς αὐτοὺς ἐν τῷ μέλλοντι τὴν οἰκονομικὴν ἡγεμονίαν εἰς τὰς ἀνατολικὰς χώρας. Ἐπετρέπη εἰς αὐτοὺς νὰ ἀγοράζωσι καὶ νὰ πωλῶσι καθ' ὅλην τὴν βυζαντινὴν αὐτοκρατορίαν χωρὶς νὰ πληρώνωσι τελωνιακὰ ἢ λιμενικὰ δικαιώματα. Ἦσαν ἀπηλλαγμένοι καὶ τῆς τελωνιακῆς ἀκόμῃ ἐπισκέψεως καὶ ἐρεύνης τῶν ἐμπορευμάτων. Ὑπὲρ τοὺς τριάκοντα λιμένες, ἐν οἷς καὶ ὁ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἦσαν ἐλευθέρως προσιτοὶ εἰς τὰ βενετικὰ πλοῖα, μόνον δὲ τῆς Μαύρης θαλάσσης αἱ πόλεις δὲν ἀναγράφονται εἰς τὸν κατάλογον τῶν ἐλευθέρων λιμένων, ἴσως, ὅπως τινὲς ἐνόμισαν, διὰ νὰ μὴ παραδοθῆ εἰς τοὺς ξένους τοῦλάχιστον τὸ ἐμπόριον τοῦ σίτου. Βραδύτερον ὁ αὐτοκράτωρ ἠναγκάσθη νὰ παραχωρήσῃ ὅμοια προνόμια καὶ εἰς ἄλλους Ἴταλοὺς.

Αἱ ἐμπορικαὶ λοιπὸν πολιτεῖται τῆς Δύσεως, ἡ Βενετία, ἡ Πύσσα, ἡ Γένουα, εἶχον πρακτορεῖα εἰς τοὺς κυριωτάτους λιμένας, ὁ δὲ ἐκ τῆς ἐμπορίας πλοῦτος, δι' οὗ ἡδυνήθη κατὰ τοὺς προηγουμένους αἰῶνας τὸ κράτος νὰ ἐπανορθώσῃ τὰς οἰκονομικὰς αὐτοῦ ζημίας, μετέπεσεν εἰς ξένας χεῖρας. Ἐπεδλήθησαν δὲ οἱ Δυτικοὶ ὄχι μόνον ἕνεκα τῆς προνομιοῦχου αὐτῶν θέσεως, ἀλλὰ καὶ διότι ἦσαν περὶ τὰ ἐμπορικὰ ὑπέρτεροι τῶν ἐγγχωρίων. Ἡ ὑπεροχὴ των προήρχετο ἐκ τῆς δυνάμεως τῆς νομισματικῆς αὐτῶν ἀγορᾶς, ἐκ τοῦ ἐξαιρέτου ὀργανισμοῦ τῶν τραπεζῶν των καὶ ἐκ τῆς τελειότητος τῆς ἐμπορικῆς των νομοθεσίας· πάντα ταῦτα ἦσαν πράγματα ἀγνωστα εἰς τοὺς Ἑλληνας. Οἱ πλούσιοι τραπεζῖται τῶν ἐμπορικῶν πόλεων διηύθυναν τὰς ἐργασίας τῶν παραβόλων ἐμπόρων, οὔτινες κατὰ τὰς περιστάσεις ἢ κατὰ τὰς ὁδηγίας τὰς ὁποίας ἐλάμβανον ἐξ Ἰταλίας ἐπεδίδοντο ἐν τῇ Ἀνατολῇ εἰς τὴν νομίμως ἀνεκτὴν ἢ καὶ τὴν ὅλως παράνομον λεηλασίαν. Τὸ ἐμπόριον τῶν Ἑλλήνων δὲν εἶχε πλέον ζωὴν. Ἄν καὶ αἱ Ἰταλικάι γαλέραι εἶχον καταλύσῃ τὴν μουσουλμανικὴν πειρατείαν, τὸ θαλασσινὸν ἐμπόριον τῶν Βυζαντινῶν ἐφθινεν ἀπὸ ἡμέρας εἰς ἡμέραν πλειότερον, οἱ δὲ ἐγγχώριοι ἤρκοῦντο πλέον εἰς τὰ ἀμφίβολα πλεονεκτήματα τῆς ἐν τῷ κράτει ἀποκαταστάσεως πλουσίων ξένων, οὔτινες οὐδεμίαν ὑπῆρχεν ἐλπίδα ὅτι θὰ ἐγίνοντό ποτε Ἑλληνας.

Ὁ Ἀλέξιος παρεχώρησε τὰ ἐπιβλαβῆ ταῦτα προνόμια ἵνα ἀποφύγῃ κίνδυνον πολὺ μεγαλύτερον· εἶχεν ἄλλως ἱκανὴν ὀξυδέρκειαν ὥστε νὰ προβλέπῃ ποῖα ἀποτελέσματα θὰ εἶχον αἱ πράξεις του. Εἶχε τὴν εὐφυΐαν νὰ μετατρέπῃ εἰς ὄργανα τῆς θελήσεώς του ἐχθροὺς ἰσχυροτέρους, παραχωρῶν εἰς αὐτοὺς κατὰ τὰς κρίσεις στιγμὰς δικαιώματα ἢ ἀφαιρῶν αὐτά. Ἀπέδειξε τοῦτο ὅτε ἐξ ἀνάγκης ἦλθεν εἰς συνεννόησιν

πρὸς τοὺς σταυροφόρους οὔτινες τραχύτεροι αὐτοῦ, ἐξ ἴσου δὲ ἄπιστοι, ἦσαν ὅμως ὀλιγώτερον πανοῦργοι. Οἱ θαυμασταὶ τῶν σταυροφόρων, τυφλοὶ περὶ τὰ ἐλαττώματα τῶν ἡρώων των, δὲν εὐρίσκουσιν ἱκανὰ ἐπίθετα ὅπως στιγματίσωσι τὴν ἄπιστίαν τοῦ Ἑλληνος βασιλέως. Διατείνονται ὅτι ὁ Ἀλέξιος, ἀφ' οὗ μετεκάλεσεν ἐκ τῆς Δύσεως τοὺς σταυροφόρους, ἐπραξεν ὅ,τι ἡδυνήθη ὅπως ὠφελήθῃ ἐξ αὐτῶν καὶ ἀπαλλαγῇ διὰ τοῦ δόλου καὶ τῆς ἀπάτης τῶν υποχρεώσεων ἃς εἶχεν ἀναλάβει. Ἡ πρώτη σταυροφορία, λέγουσιν, ὀριστικῶς ἀπεφασίσθη ἕνεκα τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Ἀλεξίου πρὸς Ῥοβέρτον κόμητα τῆς Φλάνδρας, δι' ἧς ἐκάλει τοὺς ἡγεμόνας τῆς Δύσεως νὰ ἀναλάβωσι τὸν ἱερὸν πόλεμον. Ἡ ἐπιστολὴ αὕτη ἔλεγε δῆθεν «ὅτι προτιμότερον θὰ ἦτο νὰ περιέλθῃ ἡ Κωνσταντινούπολις εἰς χεῖρας τῶν Λατίνων παρὰ νὰ καθυποβληθῇ εἰς τὸν νόμον τοῦ Μωάμεθ».

Ἄλλ' ἔχει τώρα ἐντελῶς ἀποδειχθῆ ὅτι τὸ ἔγγραφον τοῦτο ἐν τῇ ἀρχικῇ τοῦ συντάξει περιελάμβαιε μόνον τὴν αἴτησιν ἀποστολῆς ἐπικουριῶν καὶ οὐδὲν ἄλλο, ἐπλαστουργήθη δὲ ἔπειτα καὶ διεσκευάσθη ἐπίτηδες καὶ ἀπὸ σκοποῦ ὑπὸ τῶν Δυτικῶν. Καὶ ἂν δὲν ὑπῆρχον ἄλλαι ἀποδείξεις τῆς διασκευῆς, μόνη ἡ ἀνωτέρω παρατεθεῖσα φράσις θὰ ἤρκει νὰ καταστήσῃ ὑποπτον τὴν γνησιότητα τῆς ἐπιστολῆς.

Ὅταν ἔμαθον οἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει κατὰ ποῖον τρόπον οἱ σταυροφόροι ἐπεχείρουν τὴν ἐκστρατείαν, ἀνησύχησαν σπουδαίως βλέποντες πλησιάζοντας πρὸς τὴν βασιλεύουσαν τοὺς ἑτερογενεῖς ἐκείνους ὄχλους. Εἰς τὴν Γερμανίαν καὶ τὴν Βοημίαν οἱ σταυροφόροι εἶχον κατασφάξῃ ἢ λεηλατήσῃ τοὺς Ἰουδαίους ἀθρόους, παντοῦ δόποθεν διήρχετο ἢ σταυροφόρος σημαία ἐπηκολούθουν ἐμπρησμοί, φόνοι καὶ βιασμοί. Ὅσοι ἐκ τῶν σταυροφόρων ἀπήρχοντο εἰς τὴν Ἀνατολὴν ἐκ θρη-

σκευτικῆς πεποιθήσεως δὲν ἦσαν εἰς κατάστασιν νὰ περιστείλωσι τὰς βιαιοπραγίας τοῦ συνεκστρατεύοντος συρφετοῦ ἢ τῶν φανατικῶν οἷτινες ἐπίστευον ὅτι ὁ σκοπὸς δικαιολογεῖ τὰ μέσα. Καὶ αὐτοὶ οἱ ὑπέροχοι ἠγάται τῆς ἐκστρατείας, ὅπως ὁ Γοδοφρέδος ὁ Βουλλωνος, ἐλησμόνου ἐνίοτε τὴν χρηστότητα καὶ τὴν καλὴν πίστιν διὰ νὰ ἐπιτύχωσι ταχύτερον τὸν σκοπὸν τῶν.

Ὁ Ἀλέξιος ἦτο καὶ αὐτὸς θρησκευτικώτατος, ἐνδιεφέρετο διὰ τὰ θεολογικὰ ζητήματα καὶ ἐβδελύσσετο τοὺς ἀπίστους, βεβαίως δὲ θὰ ἐχάρη, διότι ἡ Εὐρώπη ἠπέλπει διὰ τῶν συμφορῶν τοὺς μουσουλμάνους, ἀλλ' ἦτο συγχρόνως καὶ πονηρὸς διπλωμάτης, συνδυάζων τὸ συμφέρον τοῦ πρὸς τὰς θρησκευτικὰς του πεποιθήσεις καὶ ὄχι ἀδίκως φοβούμενος τοὺς κεκυργμένους ἐχθροὺς του ἐξ ἴσου πρὸς τοὺς φίλους τοὺς εἰλικρινῶς ποθοῦντας νὰ τὸν ἀπαλλάξωσιν ἀπὸ τῶν ἀντιπάλων του. Ἐκτὸς δὲ τούτου ὁ μὲν στρατὸς του ἦτο ἀδύνατος, ὁ δὲ λαὸς οὐδεμίαν εἶχεν ὄρεξιν νὰ συμμερισθῇ τὸν ἐνθουσιασμὸν τῶν Δυτικῶν, καὶ ὅτε ἀκόμη ὁ ἐνθουσιασμὸς ἦτο εἰλικρινῆς καὶ καθαρὸς, διότι, ἂν ἡ σταυροφορία εἴλκυε τοὺς κατοίκους τῆς Γαλλίας καὶ τῆς Φλάνδρας ὡς πρᾶγμα καινοφανές, διὰ τοὺς Ἀνατολικούς ἔμως οὐδὲν ἄλλο ἦτο ἢ παράτασις ὑφισταμένου μακροῦ ἀγῶνος, οὕτινος τὴν ἐξακολούθησιν μόνον ἢ σκέψις συνεδούλευε. Τῷ ὄντι δὲ ὁ ἀκάθεκτος πόθος τῆς ἀπελευθερώσεως τῆς Ἀγίας Γῆς εἶχεν ἐκραγῆ ἐν τῇ Ἀνατολῇ κατὰ τὰς ἡμέρας τοῦ αὐτοκράτορος Ἡρακλείου, ὅστις μάλιστα εἶχεν ὑποσχεθῆ διὰ τῶν ἐπαγγελιῶν τοῦ κλήρου τὸν στέφανον τοῦ μαρτυρίου εἰς ὅσους ἤθελον πέσῃ ἀγωνιζόμενοι κατὰ τοῦ Ἰσλάμ, ἀλλὰ κατὰ τὸν ἐνδέκατον αἰῶνα τὸ Βυζάντιον εἶχε περὶ τῶν σταυροφορικῶν πολέμων τὴν αὐτὴν γνώμην τὴν ὁποίαν καὶ ἡ Εὐρώπη τοῦ δεκάτου πέμπτου καὶ τοῦ δεκάτου ἔκτου αἰῶνος.

Ὅτε λοιπὸν οἱ σταυροφόροι διέβησαν τὰ ὄρια τοῦ βυζαντινοῦ κράτους καὶ ἐδειξαν τὰ ἐλαττώματά των, οἱ Ἕλληνας τοὺς ἐθεώρησαν εὐθὺς ἀμέσως ὡς βαρβάρους ἐπικινδυνότερους τῶν Πετσενέγων διότι ἦσαν καὶ ἐμπειρότεροι περὶ τὴν πολεμικὴν τέχνην. Ὁ αὐτοκράτωρ ἔμως δὲν ἠδύνατο νὰ τοὺς ἐμποδίσῃ νὰ εἰσέλθωσιν εἰς τὴν χώραν του, ὑπεσχέθη μάλιστα βοήθειαν καὶ πρὸ πάντων τρόφιμα καὶ ἐφόδια, ἔλαβε δὲ ὡς ἀντάλλαγμα τὴν διαβεβαίωσιν ὅτι ὅσαι χώραι ἀνήκον πρότερον εἰς τὸ Βυζάντιον θὰ ἀπεδίδοτο εἰς αὐτὸ ἢ ὅτι ἐν πάσῃ περιπτώσει οἱ κατακτηταὶ θὰ ἀνεγνώριζον αὐτὸν ὡς κυρίαρχον. Ἡ τακτικὴ τοῦ Ἀλεξίου οὐδέποτε μετεβλήθη· κατὰ τὴν πρόσοδον ἐκάστου στρατεύματος ἔπεμπε πρέσβεις μετὰ δώρων καὶ πολλῶν κολακευτικῶν λόγων, μεταξὺ δὲ τῶν ἄλλων ὅτι ὁ βασιλεὺς ἐθεώρει τοὺς ἐπιδρομεῖς ἐκείνους ὡς τέκνα του. Ὅπισθεν ἔμως τῶν πρέσβων ἠκολούθουν αὐτοκρατορικὸι στρατιῶται ὅπως κατὰ τὸ δυνατόν περιορίζωσι τοὺς λαφυραγωγούς καὶ εὐσχήμως ἀπελαύνωσιν αὐτοὺς τὸ ταχύτερον. Κατωρθώθη τοιοῦτοτρόπως ἡ μεταβίβασις τῶν σταυροφόρων εἰς τὰ παράλια τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ὅπου ἡ φοβερὰ αὐτῶν ἀριθμητικὴ ὑπεροχὴ—κατὰ τὴν ἀρχὴν τῆς ἐκστρατείας συνεποσοῦντο εἰς 300 χιλιάδας—προσεπόρισεν εἰς αὐτοὺς νίκας αἷτινες ἐπὶ μακρὸν χρόνον κατέστησαν ἀκίνδυνον τὴν ἰσχὺν τῶν Σελδούκων, ἀλλ' ἔμως τὸ κλίμα εἰς τὸ ὁποῖον ἦσαν ἀσυνήθιστοι καὶ παντοειδεῖς στερήσεις ἠρᾶισαν μεγάλως τὰς τάξεις των, ὥστε μετ' ὀλίγον δὲν ἠρίθμει πλέον τὸ στράτευμα εἰμὴ τὸ δέκατον ἢ καὶ ὀλιγώτερον τῆς ἀρχικῆς του δυνάμεως. Καθ' ὅλας τὰς μεταξὺ Ἑλλήνων καὶ Χριστιανῶν τῆς Δύσεως διαπραγματεύσεις εἴτε περὶ ἐπικουριῶν εἴτε περὶ διανομῆς τῶν ἐκ τῆς ἐπιχειρήσεως ὠφελιμάτων ἢ βυζαντινῆ διπλωματία ἀπέδειξε μεγίστην ἐπιδειξιότητα καὶ ἐπιτυχῶς ἀντετάχθη ὄχι μόνον εἰς

τοὺς ἀδολωτέρους χριστιανοὺς τοὺς εὐρισκομένους μεταξὺ τῶν σταυροφόρων, ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς ἐξ αὐτῶν ἐπιτηδειοτέρους περὶ τὰ τεχνάσματα πάντοτε οἱ Φράγχοι εὐρίσκοντο ἡπατημένοι, ἂν καὶ περὶ τὴν ἐκλογὴν τῶν μέσων δὲν ἦσαν εὐλαδέστεροι τῶν Βυζαντινῶν. Οὗτος εἶναι ὁ λόγος δι' ὃν οἱ Δυτικοὶ τόσον κατηγορήσαν τοὺς Βυζαντινοὺς, ὁ δὲ Ἀλέξιος παρεστάθη ὑπὸ τῆς ἱστορίας ὡς τέρας ἀπιστίας.

Ὁ υἱὸς καὶ διάδοχος τοῦ Ἀλεξίου, Ἰωάννης ὁ Β' (1118—1143), εὗρε τὸ κράτος εἰς κατάστασιν σχετικῶς καλυτέραν ἢ ἕτε ἀνέβη εἰς τὸν θρόνον ὁ πατὴρ του. Ἠκολούθησε τὴν αὐτὴν πολιτικὴν καὶ ἐπειδὴ διέθετε πραγματικωτέραν δύναμιν, εὐχερῶς ἀπέφυγε τὰς ἀμφιβολίας ἐκείνας πράξεις εἰς τὰς ὁποίας αἱ περιστάσεις εἶχον ἐξαναγκάσῃ τὸν Ἀλέξιον. Ἐξηκολούθησε τὰς ἐν τῇ Μικρᾷ Ἀσίᾳ κατακτήσεις, ἀλλὰ μετὰ πολλῆς συνέσεως ἠνώρθωσε καὶ τὰ οἰκονομικὰ καὶ τὴν ἐν γένει διοίκησιν, δι' ὃ καὶ ἐπωνομάσθη *Καλοῖωάννης*.

Ἐν τούτοις δὲν ἠδυνήθη νὰ ἀποκαταστήσῃ καὶ τὴν ἐμπορικὴν εὐπραγίαν, ἣ δὲ ἀποτυχία αὕτη ἔμελλε νὰ ἔχῃ βραδύτερον δεινοτάτας συνεπείας. Προσεπάθησε νὰ ἀφαιρέσῃ ἀπὸ τῶν Βενετῶν τὰ ὑπὸ τοῦ Ἀλεξίου χορηγηθέντα εἰς αὐτοὺς προνόμια, ἀλλ' ὁ στόλος του δὲν εἶχε τὴν δύναμιν νὰ προστατεύσῃ τὰ παράγια κατὰ τῶν πειρατῶν τῶν Βενετῶν, δι' ὃ καὶ ἠναγκάσθη μετ' ὀλίγον νὰ ὑποκύψῃ πάλιν εἰς τὴν οἰκονομικὴν τυραννίαν τῆς Δύσεως. Οἱ λιμένες τῆς Συρίας, ὅπου εἶχον τὴν ὑπεροχὴν οἱ Ἴταλοι, συνεχέντρωνον σχεδὸν ἐξ ὀλοκλήρου τὸ πρὸς τὰ ἐσωτερικὰ τῆς χώρας ἐμπόριον, τῶν δὲ ἐμπορευμάτων τῆς Περσίας, τῆς Αἰγύπτου καὶ τῆς Συρίας, τῶν ὁποίων ἄλλοτε κυριώτατος ἐμπορικὸς λιμὴν ἦτο ἡ Κωνσταντινούπολις, ἀπὸ τοῦδε ἦτο πλέον ἡ Βενετία καὶ ἡ Γένουα. Ὁ μετατοπισμὸς οὗτος ἔσχεν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν βραγδαίαν παρακμὴν τοῦ

βυζαντινοῦ ἐμπορίου, ἣτις δὲν ἠδύνατο καὶ νὰ ἀποκρυβῇ ἕνεκα τῆς μειώσεως τῶν τελωνιακῶν προσόδων.

Ὁ υἱὸς τοῦ Ἰωάννου Μανουὴλ ὁ Α' εἶχεν ὑπὲρ τὸ δέον ἐνστερνισθῆ τὰς ἵπποτικὰς ἰδέας τῶν βαρῶνων τῆς Δύσεως, ἐν ᾧ τὸ κράτος τότε εἶχεν ἀνάγκην βασιλέως ὅστις νὰ εἶναι καὶ δεξιὸς κυβερνήτης καὶ ἱκανὸς στρατηγός. Ἐπεχείρησε πολλοὺς ἐπιτυχεῖς πολέμους, ἀλλ' ἐξήντηλεν οὕτω τὸ δημόσιον ταμεῖον καὶ θανασίμως ἐπληξε τὴν πολιτικὴν ἰσχὴν τῆς αὐτοκρατορίας. Καὶ ζῶν μὲν ἐθαυμάσθη καὶ ὑμνήθη, ἀλλὰ μετὰ θάνατον ἐκληροδότησε εἰς τοὺς διαδόχους του τοιαύτην κατάστασιν πραγμάτων, ὥστε μόνον νέος Ἀλέξιος θὰ ἠδύνατο νὰ σώσῃ τὸ κράτος.

Ὁ Ἀνδρόνικος ὁ Α' δὲν ἔσπερεῖτο προτερημάτων, ἀλλ' οὔτε ἠθικὰς ἀρχὰς εἶχεν οὔτε σύνεσιν. Ἀνέβη εἰς τὸν θρόνον ὡς ἀντιπρόσωπος τοῦ ἐθνικοῦ κόμματος, τοῦ ὁποίου ἐγκάρδιος πόθος ἦτο νὰ ἐξολοθρεύσῃ διὰ μιᾶς τὴν ἀξαναομένην δύναμιν τῶν Φράγκων, πρὸς οὓς ὁ προκάτοχος ἐπεδείκνυε πᾶσαν συμπαθειαν καὶ εὐμένειαν. Ὁ βυζαντινὸς λαὸς ἔβλεπε μετ' ἀγανακτικῆσεως ὅτι ἐν τῇ ἰδίᾳ πατρίδι οἱ ξένοι τὸν εἶχον καταντήσῃ εἰς τὴν ἐσχάτην ἀθλιότητα· ἡ ἀγανάκτησις ἐξερράγη, ὁ δὲ ὄχλος προέβη εἰς ἀθρόας σφαγὰς τῶν ξένων χωρὶς νὰ φεισθῆ οὐδὲ τῶν γυναικῶν καὶ τῶν παιδίων. Ὅσον φοβερὰ καὶ ἂν ὑπῆρξεν ἡ ἐξέγερσις αὕτη τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, εἶναι εὐνόητοι οἱ λόγοι οἱ προκαλέσαντες αὐτὴν, ἀλλ' ἐπειδὴ ἡ κυβέρνησις δὲν εἶχε τὴν δύναμιν νὰ τὴν καταστειλῇ ἢ τοῦλάχιστον νὰ τὴν περιορίσῃ ἐπηκολούθησε τρομερὰ ἀντίδρασις. Οἱ καταλαβόντες τὴν ἀρχὴν ἔδειξαν ὄχι ὀλιγωτέραν σκληρότητα πρὸς τοὺς ἐχθροὺς τῶν ἐμπορικῶν καὶ γεωργικῶν τάξεων, πρὸς τοὺς ἀγροτικοὺς δηλαδή εὐγενεῖς καὶ πρὸς τοὺς δημοσίους λειτουργοὺς τοὺς ἀπογομνοῦντας

τοὺς μικροὺς ἰδιοκτητὰς καὶ καταστήσαντας τὴν Ἑλλάδα κράτος τιμαριωτικόν. Ἄλλ' οὔτε αἱ δημεύσεις οὔτε αἱ σωματικαὶ ποιναὶ ἴσχυσαν νὰ στερεώσωσι τὸ νέον καθεστῶς. Μία νέα στρατιωτικὴ στάσις ἐξεργάγη, ἣτις ἀνεβίβασεν εἰς τὸν θρόνον τὴν δυναστείαν τῶν Ἀγγέλων, ἐφ' ἧς ἐπέπρωτο τὸ Βυζαντιακὸν κράτος νὰ υποστῇ πλήγμα καίριον, ἀπὸ τοῦ ὁποῦ δὲν ἠδυνήθη πλέον νὰ ἀναλάβῃ. Δύο ἀδελφοὶ ἐκ τοῦ οἴκου τῶν Ἀγγέλων κατέλαβον τὸν θρόνον· ἦσαν καὶ οἱ δύο ἀνίκανοι, ἄνδρσι καὶ ἄπιστοι καὶ πρὸς τοὺς ἄλλους καὶ πρὸς ἀλλήλους. Ἐπὶ τῆς βασιλείας αὐτῶν τὸ βυζαντινὸν κράτος ἀπώλεσε καὶ πάλιν σημαντικὰς ἐπαρχίας καὶ κατὰ πρῶτον λόγον τὴν Βουλγαρίαν. Ἡ ἀφομοιωτικὴ δύναμις τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ δὲν ἴσχυσε νὰ ἐξελληνίσῃ τοὺς ἠττημένους τοῦ Βασιλείου τοῦ Β'· διετήρησαν τὴν γλῶσσάν των καὶ τοὺς θεσμούς των, οὐδέποτε δὲ ἀπέστησαν τοῦ σχεδίου τῆς ἀπαλλαγῆς των ἀπὸ τῆς βυζαντινῆς δεσποτείας, ἀφ' οὗ μάλιστα αἱ καταπιέσεις ἀνηλεῶν δημοσίων εἰσπρακτόρων ὄθουσαν αὐτοὺς εἰς ἐπαναστάσεις. Καὶ ἐστασίαζον μὲν καὶ πρότερον κατ' ἐπανάληψιν οἱ Σλαῦοι, ἀλλ' αἱ στάσεις τάχιστα κατεστέλλοντο, ἐπὶ τῶν Ἀγγέλων ὅμως ἐπέτυχον ὀριστικῶς πλέον τὴν ἀπελευθέρωσιν αὐτῶν ἀπὸ τῶν Ἑλλήνων καὶ τὴν εἰς ἀνεξάρτητον κράτος ἀποκατάστασιν. Ὁ εἰς ἐκ τῶν αὐτοκρατόρων ἐστρατήγει αὐτοπροσώπως ἐν Βουλγαρίᾳ· ὁ ἕτερος ἐπωφελοῦμενος τὴν ἐκ τῆς πρωτεύουσας ἀπουσίαν του τὸν ἐκίηρυξεν ἐκπτωτον, κατὰ δὲ τὴν ἐπάνοδόν του τὸν συνέλαβε, τὸν ἐτύφλωσε καὶ τὸν ἐκλείσεν εἰς μοναστήριον. Τὸ κακούργημα τοῦτο ἔδωκεν εἰς τοὺς Βενετοὺς τὴν ποθουμένην ἀφορμὴν ὅπως ἐπιτεθῶσι κατὰ τοῦ Βυζαντίου.

Ὅπως ὁ Ἀλέξιος Κομνηνὸς εἶχεν ἐπιτύχη, ὥστε οἱ ἑπὶ τὴν πρώτην σταυροφορίαν νὰ γίνωσιν ὄργανα τῶν πολιτικῶν

σκοπῶν του, οὕτω καὶ ἡ Βενετία κατόρθωσε νὰ πείσῃ τὰ εἰς τὴν Ἀγίαν Γῆν πορευόμενα σταυροφορικὰ στρατεύματα νὰ ἐκτελῶσι τὰ σχέδιά της. Ἡ ἐμπορικὴ πολιτεία τῶν Βενετῶν ἤξευρεν ἀκριβῶς τί ἤθελε, τοῦτο δὲ ἤρκει ἀπέναντι τῶν σταυροφόρων, οἵτινες κατεῖχοντο ὑπὸ ἐντελῶς διαφόρων αἰσθημάτων. Οἱ Βενετοὶ ἤσκουσαν μίαν πολιτικὴν, ἣτις οὐδὲν εἶχε τὸ εὐγενές· δι' ἐπιδειξίω τεχνασμάτων κατόρθωσαν νὰ καταστήσωσιν ὑποχείριους διὰ προσωπικῶν δανείων τοὺς ταλαιπώρους ἱππότες, οὕτω δὲ εὐχερῶς παρέσυραν τοὺς προμάχους τῆς χριστιανικῆς πίστεως ὡς ἐπικούρους πρῶτον μὲν εἰς καθυπόταξιν τῆς Ζάρας, πόλεως τῆς Δαλματίας, ἣτις εἶχεν ἀποστατήσῃ ἀπὸ τῆς Βενετίας, ἔπειτα δὲ ὅπως συντελέσωσι καὶ αὐτοὶ νὰ ἐπανιδρυθῇ πάλιν ἐπὶ τοῦ θρόνου ὁ ὑπὸ τοῦ ἀδελφοῦ ἐκβληθεὶς Ἰσαάκιος Β'. Ἐκστρατεία ἐναντίον τῆς πλουσίας Κωνσταντινουπόλεως ὑπέσχετο πολὺ περισσότερα λάφυρα τοῦ κατὰ τῶν Μουσουλμάνων ἡγεμόνων πολέμου, πρὸς τοὺς ὁποῖους ἄλλως οἱ Βενετοὶ εἶχον σπουδαίας καὶ φιλικὰς ἐμπορικὰς σχέσεις. Μάτην διεμαρτύρετο ὁ πάπας κατὰ τῆς ἐπαισχύντου ταύτης παραβίασεως τοῦ ὅρκου τῶν σταυροφόρων· ἡ ἀπληστία τῶν ἱπποτῶν, οἵτινες εἶχον κατὰ νοῦν τοὺς θησαυροὺς τῆς Κωνσταντινουπόλεως, εὕρισκόμενοι μάλιστα εἰς ἔνδειαν χρημάτων, καὶ ὁ πόθος τῶν συνεχεστρατευόντων φανατικῶν τοῦ νὰ ἀποκτήσωσιν ἅγια λείψανα, συνετέλεσαν εἰς τὸ νὰ γίνῃ τὸ θέλημα τῶν Βενετῶν. Ἄνευ λοιπὸν μεγάλης ἀντιστάσεως ὁ σκοπὸς τῶν σταυροφόρων ἐπετεύχθη. Ὁ ἐκθρονίσας τὸν ἀδελφόν του Ἀλέξιος ὁ Γ' ἐγκατέλειπεν ἀνάνδρως τὴν πόλιν εἰς τὴν αἰκτράν τύχην της, οἱ δὲ σταυροφόροι περιωρίσθησαν ἐπὶ τοῦ παρόντος νὰ λεηλατήσωσι τοὺς κατοίκους λαμβάνοντες οὕτως ἀφ' ἑαυτῶν τὴν προσήκουσαν ἀμοιβὴν διὰ τὴν ὑπηρεσίαν τὴν ὁποῖαν παρεῖχον εἰς τὸ Βυζάντιον ἐπανάγοντες εἰς τὸν θρόνον του ἀνάξιον αὐτοκράτορα.

Ὁ λαὸς ἀπελπισθεὶς κατέσφαξε τοὺς ἐν τῇ πόλει Φράγκους καὶ ἔκλεισε τὰς πύλας τῆς πόλεως, οὕτω δὲ οἱ ἱππῶται εὗρον τὴν ἀφορμὴν τὴν ὁποίαν ἐζήτουν. Ἐφώρμησαν κατὰ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἥτις μετὰ δεινὸν ἀγῶνα ἐκυριεύθη (1204).

Ὅταν ὑπεχώρησεν ἡ πύλη ἢ ἀναστέλλουσα τὴν ὁρμὴν τοῦ σταυροφορικοῦ στρατεύματος καὶ ἐσβέσθη μία πυρκαϊὰ ἢ ὁποία καθίστα δύσκολον τὴν εἰσβολὴν εἰς τὴν βασιλεύουσαν, ἤρχισαν ψυχραϊμότατα οἱ σταυροφόροι τὴν λεηλασίαν καὶ τὴν σφαγὴν, ἀλλὰ πρὸ πάντων τὴν σφαγὴν. Ἐν τῇ στρατιᾷ ἐκέλευε, ἥτις συνέκειτο ἐκ τῶν ἑθνῶν καὶ ἥτις ἐπιχειροῦσα τὴν σταυροφορίαν εἶχεν ὀρκισθῆναι μὴ παραβλάψῃ οὔτε τὴν περιουσίαν οὔτε τὴν ζωὴν τῶν Χριστιανῶν, νὰ τηρήσῃ δὲ αὐστηροτάτην ἀγνείαν, κατὰ μὲν τὰς ἄλλας ὑπερβασίας ἕκαστος ἕκαμνε τὰς καταχρήσεις τὰς ὁποίας προετίμα, κατὰ τὴν λεηλασίαν ὅμως ἅπαντες ἐνήργουν ἐν πλήρει συμφωνίᾳ. Διήρπασαν τὰ πολυτιμὰ ἐμπορεύματα τῶν καταστημάτων, ἐσύλησαν τὰς ἐκκλησίας, ἔθραυσαν ἢ ἔτηξαν πρὸς νομισματοκοπίαν τὰ χάλκινα τεχνουργήματα, διὰ τῶν ὁποίων οἱ αὐτοκράτορες ἀπὸ τῆς κτίσεως τῆς πόλεως εἶχον διακοσμήσῃ τὰ δημόσια μνημεῖα καὶ τὰς πλατείας. Ὁ Νικήτας ὁ Χωνιάτης, μάρτυς αὐτόπτης, ἀναγράφει πάντα τὰ ἀγάλματα τὰ καταστραφέντα τότε ὑπὸ τῶν Λατίνων, ἡ δὲ ἀναγραφή τοῦ βυζαντινοῦ ἱστορικοῦ ἀποδεικνύεται ἀκριβῆς ἐκ τῆς ἀφηγήσεως ἑνὸς ἐκ τῶν Γάλλων βαρῶνων, τοῦ Βιλλαρδουίνου, ὅστις ἐξιστόρησε τὰ κατὰ τὴν σταυροφορίαν ταύτην.

Ἐπὶ τρεῖς ἡμέρας ἐλεηλάτει ἕκαστος δι' ἴδιον λογαριασμόν, ἔπειτα δὲ οἱ ἠγγέται κατώρθωσαν νὰ συναθροίσωσιν ἀκόμη πᾶσαν ὑπερβαλίον τὰ δεκαοκτὼ ἑκατομμύρια φράγκων εἰς χρυσὸν καὶ εἰς ἄργυρον, τῶν ὁποίων ἔγινε δημοσία διανομή. Ἀφ' οὗ δὲ ἡ πόλις τοιοιουτρόπως ἐλεηλατήθη, αὐτοκράτωρ μὲν εἰς

τὴν Κωνσταντινούπολιν ἀνηγορεύθη ὁ Βαλδουῖνος τῆς Φλάνδρας, τιμαριωτικὰ δὲ κρατίδια ὑποκείμενα εἰς τὴν ἐπικυριαρχίαν τοῦ Λατίνου αὐτοκράτορος ἀνεφύησαν πανταχοῦ τῶν ἐπαρχιῶν, ἔπου οἱ βαρῶνοι εὐκόλως κατέστειλαν πᾶσαν τῶν κατοίκων ματαίαν καὶ ἀνοργάνωτον ἀντίστασιν. Οἱ Βενετοὶ κατέλαβον τὰ τρία ὄγδοα τῆς αὐτοκρατορίας ἐκλέξαντες κατὰ προτίμησιν νήσους καὶ λιμένας, ἀποδεικνύοντες δὲ καὶ ἐκ τούτου πόσον ἦσαν πρακτικώτεροι τῶν ἄλλων Λατίνων συμμάχων, καὶ ἐπὶ πολὺν δὲ χρόνον ἀφ' οὗ αἱ λοιπαὶ φραγκικαὶ βαρωνίαι ἀποκεχωρισμέναι ἀπὸ τῆς Εὐρώπης ἐξηφανίσθησαν, οἱ Βενετοὶ διετηροῦντο ἀκόμη εἰς τὰς παραλίους πόλεις, ἐνθα εὐρίσκοντο εἰς συνάφειαν πρὸς τὸν στόλον των. Ἐξ ὅλων τῶν ξένων οἱ Βενετοὶ ἦσαν οἱ μᾶλλον μισητοὶ εἰς τοὺς Ἕλληνας, καὶ ὅμως ἡ βενετικὴ δεσποτεία ἤσκησε τὴν μεγίστην ἐπίδρασιν ἐπὶ τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ. Καὶ ὡς πρὸς τοῦτο ἡ γλῶσσα ἀποτελεῖ ἐπίσης ἱστορικὴν μαρτυρίαν καὶ κατοπτρίζει οὕτως εἰπεῖν τὴν πορείαν τῶν γεγονότων, διότι οὐδεμίαν ἄλλην γλῶσσαν ἔδωκεν εἰς τὴν ἑλληνικὴν τόσας λέξεις ὥσας ἡ ἰταλικὴ γλῶσσα καὶ ἰδίως ἡ βενετικὴ αὐτῆς διάλεκτος. Ἡ σημασία τῶν ξένων στοιχείων μιᾶς γλώσσης δὲν πρέπει κυρίως νὰ κρίνηται ἐκ τοῦ ποσοῦ τῶν δανεισμάτων, ἀλλὰ μᾶλλον ἐκ τῆς φύσεως αὐτῶν. Ὑπὸ τὴν ἐποψὴν δὲ ταύτην ἂν ἐξετασθῇ τὸ πρᾶγμα, εὐρίσκομεν ὅτι αἱ ἰταλικαὶ λέξεις αἱ παραληφθεῖσαι εἰς τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν εἶναι δηλωτικαὶ χρωμάτων, ἀφηρημένων ἐνοπιῶν καὶ βαθμῶν συγγενείας, καὶ ὅτι ἡ ἑλληνικὴ προσέλαβε καὶ διαφόρους ἰταλικὰς καταλήξεις, ταῦτα δὲ εἶναι τεκμήρια στενωτάτων σχέσεων μεταξὺ τῶν δύο ἔθνων. Πρέπει ἀκόμη νὰ σημειωθῇ καὶ τοῦτο, ὅτι αἱ ξένοι λέξεις αἱ προερχόμεναι ἐκ τῆς Δύσεως διεδόθησαν ἐπίσης καθ' ὅλην τὴν Ἑλλάδα πολὺ περισσύτερον ἢ αἱ ἐκ τῶν σλαυικῶν λόγου χάριν γλωσσῶν.

Είναι βεβαίως ευκολώτατον νὰ αποπλανηθῆ τις στηριζόμενος μόνον εἰς τὰ γλωσσικὰ ταῦτα τεκμήρια καὶ νὰ συναγάγῃ ἐξ αὐτῶν τολμηρὰ συμπεράσματα, διότι, ἂν λόγου χάριν αἱ λέξεις αἱ ἀναφερόμεναι εἰς τὴν ξυλουργίαν καὶ τὰ ξυλουργικὰ ἔργα εἶναι ἰταλικαί, δὲν εἶναι δυνατόν ἐκ τούτου νὰ εἰκάσωμεν παρὰ πᾶσαν ἱστορικὴν παράδοσιν ὅτι οἱ Ἴταλοι εἰσήγαγον πάλιν τὴν τέχνην ταύτην εἰς τὸ Βυζάντιον, οὐδὲ δυνάμεθα, ἐπειδὴ εἰς τὴν νεοελληνικὴν γλῶσσαν γίνεται χρῆσις τῆς ἰταλικῆς λέξεως *κολῶνα*, νὰ ἐξαγάγωμεν τὸ ἄτοπον συμπέρασμα ὅτι εἰς τὴν βυζαντινὴν ἀρχιτεκτονικὴν ἦσαν σχεδὸν ἄγνωστον πρᾶγμα οἱ στῦλοι. Αἱ ὑπερβολαὶ αὗται τινῶν λογίων αἱ ἀναφερόμεναι μόνον εἰς μίαν ὄψιν τοῦ ζητήματος πρέπει μὲν βεβαίως νὰ καθιστῶσιν ἡμᾶς προσεκτικούς, ὅχι ὅμως καὶ μέχρι τοῦ σημείου τοῦ νὰ ἀπορρίπτωμεν καθ' ὄλου χρησιμωτάτην ἄλλως μέθοδον ἐρεύνης, διότι ἡ ἐπιστημονικὴ μελέτη τῆς ἑλληνικῆς γλῶσσης κατὰ χρόνους καὶ τόπους ἐπιφυλάσσει ἀκόμη τὴν λύσιν πολλῶν τοιούτων ζητημάτων. Οὕτω λόγου χάριν ἡ παρακμὴ τοῦ βυζαντινοῦ ναυτικοῦ καὶ ἡ κατάπτωσις τοῦ ἐμπορίου ἐπ' ὠφελείᾳ τῶν ἰταλῶν ἐμπόρων καὶ τραπεζιτῶν γίνεται καταφανὴς διὰ τῆς γλῶσσης ἐν ἣ πάντες σχεδὸν οἱ ναυτικοὶ ὄροι καὶ ἐμπορικαὶ λέξεις, ὅπως *κασπιτάλι*, *κᾶσσα*, *κᾶμπιο*, *κρέδιτο*, παρελήφθησαν ἐκ τῆς ἰταλικῆς. Κατὰ τὸν δέκατον ἑνατον αἰῶνα ἢ πρὸς τὴν καθαρολογίαν τάσις ἀντικατέστησε τοὺς ὄρους τούτους δι' ἀρχαιοφανῶν ἑλληνικῶν λέξεων, καὶ ἐπέτυχε μὲν ἐντελῶς ἢ προσπάθεια αὕτη ὡς πρὸς τοὺς οικονομικοὺς ὄρους, ἀλλ' ὅμως οἱ Ἕλληνες πλοίαρχοι καὶ ναῦται, ὅπως καὶ οἱ σπογγαλιεῖς καὶ οἱ ἀκτοπλευσταί, διετήρησαν τὰ ὀνόματα καὶ τὰ προστάγματα τὰ ὁποῖα μετεχειρίζοντο καὶ οἱ πατέρες των ὅτε ἐξωλόθρευον τὰ τουρκικὰ πλοῖα, μόνον δὲ εἰς τὸ πολεμικὸν ναυτικὸν τῆς Ἑλλάδος ἰσχι-

ουσιν οἱ ἀρχαιοπρεπεῖς ὄροι τοὺς ὁποίους ἐπέβαλον οἱ ἐπίσημοι κανονισμοί.

Μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν Φράγκων κατάκτησιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐγένεν ἀμέσως φανερὸν ὅτι ὀλιγοχρόνιος θὰ ἦτο ἡ διάρκεια τῆς λατινικῆς αὐτοκρατορίας. Οἱ πορθηταὶ συμποσούμενοι εἰς δεκατρεῖς χιλιάδας περιήχθησαν εἰς τὴν ἀνάγκην νὰ πορίζωνται ἀφ' ἑαυτῶν τὰ πρὸς συντήρησιν μέσα, διότι οἱ ἐγχώριοι κάτοικοι τῆς ἀπεράντου χώρας ἐθεώρουν αὐτοὺς ὡς βαρβάρους καὶ ληστές. Μόνον τῇ βοήθειᾳ τοῦ στόλου τῶν Βενετῶν ὁ μετὰ ταχύτητος τηκόμενος στρατὸς τῶν σταυροφόρων ἠδυνήθη ὡπερδήποτε νὰ ἀντιστῆ ἐπὶ τινα χρόνον εἰς τοὺς Ἕλληνας ἡγεμόνας οἵτινες μετὰ τόλμης καὶ ἐνίοτε στηριζόμενοι εἰς ποιᾶν τινα ἐπίφασιν νομιμότητος ἐξηκολούθουν τὴν ἱστορικὴν παράδοσιν τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας. Τῶν ἡγεμόνων τούτων οἱ ἰσχυρότατοι ἦσαν οἱ ἐν Νικαίᾳ βασιλεῖς· διὰ τῆς στρατιωτικῆς αὐτῶν ἀξίας εἶχον ἐπὶ ἱκανὸν χρόνον περιστείλῃ τοὺς Σελτζούκους, ἡ δὲ συνετὴ αὐτῶν οικονομικὴ διαχειρίσις εἶχε πορίσῃ εἰς τὸ ὑπ' αὐτῶν ἰδρυθὲν βασίλειον τὰ ἀναγκαῖα πρὸς πόλεμον χρήματα. Τῆς ἐν Νικαίᾳ αὐτοκρατορίας ἑμοσθενεῖς ἀντίπαλοι ἦσαν ὁ δεσπότης τῆς Ἡπείρου καὶ ὁ αὐτοκράτωρ τῆς Τραπεζοῦντος, ἀλλ' ἀμφότεροι εἶχον ἀποβάλλῃ πᾶσαν ἐλπίδα τοῦ νὰ ἀνακτήσωσιν αὐτοὶ τὴν Κωνσταντινούπολιν. Καὶ ὁ μὲν δεσπότης τῆς Ἡπείρου μὲ ὄλην τὴν εἰς αὐτὸν παρασχεθεῖσαν ὑπὸ τῶν Φράγκων ἐπικουρίαν ἠτήθη καὶ ἀπώλεσε τὸ κράτος του, ὁ δὲ αὐτοκράτωρ τῆς Τραπεζοῦντος περιώρισε τὴν φιλοδοξίαν του εἰς ἓν τμήμα τοῦ παλαιοῦ βασιλείου τοῦ Πόντου ἔνθα οἱ ἀπόγονοί του ἐφυτοζῶουν ἀκόμη ἐπὶ τινα ἔτη. Ἐπὶ τέλος οἱ Ἕλληνες τῆς Νικαίας ὑπὸ τὸν σφετεριστὴν τοῦ θρόνου Μιχαὴλ τὸν ἀρχηγέτην τῆς δυναστείας τῶν Παλαιολόγων ἀνέκτησαν ἄνευ πολλοῦ κό-

που τὴν παλαιὰν βασιλεύουσαν ἐκδιώξαντες ἐκεῖθεν τοὺς ἀπομένοντας ἔλεεινοὺς Φράγκους. Οὕτως ἐτελεύτησεν ἡ ἐπὶ πεντήκοντα ἔτη διαρκέσασα λατινικὴ ἐν Κωνσταντινουπόλει δεσποτεία, ὀλεθρία καὶ εἰς τοὺς νικητὰς καὶ εἰς τοὺς νικηθέντας ὅχι μόνον κατὰ τὴν ἀρχὴν ἀλλὰ καὶ καθ' ὅλην αὐτῆς τὴν διάρκειαν.

Ἀποκατεστάθη λοιπὸν ἡ ἀρχαία ἀνατολικὴ ῥωμαϊκὴ αὐτοκρατορία, ἀλλὰ παραβαλλομένη πρὸς ὅ,τι ἦτο καὶ κατὰ τὰ δυσχερῆ ἀκόμη ἔτη, καθ' ἃ δ' Ἀλέξιος ὁ Α' δὲν διέθετεν εἰμὴ μόνον ἐλάχιστα μέσα πρὸς ἀπόκρουσιν τῶν πανταχόθεν περικυκλούντων αὐτὸν πολεμίων, δὲν ἦτο πλέον ἢ ἀσήμαντον μόνον λείψανον τῆς ἀρχαίας λαμπρότητος. Ἐν Εὐρώπῃ οἱ Βούλγαροι καὶ οἱ Φράγκαί εἶχον ἀκρωτηριάσει τὸ κράτος, τὰς δὲ νήσους κατεῖχον οἱ Βενετοί· ἐν τῇ Ἀνατολῇ ἡ τουρκικὴ φυλὴ τῶν Ὀσμανιδῶν ὀσημέραι προήγετο. Καὶ ὅμως δύναται τις νὰ εἴπῃ ὅτι πάντες οὗτοι οἱ πολέμιοι θὰ κατεβάλλοντο ἴσως καὶ πάλιν διὰ τινος εὐμενείας τῆς τύχης καὶ διὰ στρατιωτικῆς εὐφυΐας μεγάλου τινὸς στρατηγοῦ, πρὸ πάντων διότι ἦσαν μεταξύ των διηρημένοι, ἀν οἱ Βυζαντινοὶ ἐκτὸς τῆς ἐπιμονῆς καὶ τῆς διοικητικῆς ἱκανότητος εἶχον καὶ οἰκονομικὴν εὐρωστίαν, ἀλλ' ἡ οἰκονομικὴ δύναμις τῆς Κωνσταντινουπόλεως εἶχε θραυσθῆ διὰ παντός. Ἡ πολιτικὴ σημασία τοῦ κράτους ἐξέλιπεν εὐθὺς ὡς παρήκμασε καὶ τὸ ἐμπόριον, καὶ ἡδυνήθη μὲν ἡ ἐμπειρία καὶ ἡ σύνεσις τῶν πολιτικῶν ἀνδρῶν τοῦ Βυζαντίου νὰ ἐπιβραδύνῃ κατὰ τι τὴν ὀριστικὴν πτώσιν, ἀλλ' ἡ ζωτικὴ δύναμις ἡ ἐπιτρέπουσα τὸν ἀγῶνα εἶχε τελείως ἐξαντληθῆ. Ἡ ἱστορία τῶν δύο τελευταίων αἰώνων τῆς ὑπάρξεως τοῦ Βυζαντίου παρουσιάζει ἀκριβῶς τὰ ἐλαττώματα ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα αἱ προλήψεις τῆς δυτικῆς Εὐρώπης ἀποδίδουσι συνήθως εἰς τὴν ὅλην Βυζαντινὴν ἱστορίαν. Τὸ Βυζάντιον ἀπώλεσε πλέον τὴν σημασίαν τὴν ὁποῖαν εἶχεν ὡς προπύργιον τοῦ εὐρωπαϊκοῦ

πολιτισμοῦ, ὀλίγοι δὲ λέξεις θὰ ἀρκέσωσι πρὸς σκιαγράφειαν τῆς πορείας ἣν ἠκολούθησεν ἡ ὀριστικὴ αὐτοῦ παρακμὴ.

Μία στρατιὰ Σικελῶν μισθοφόρων μετακληθεῖσα ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Ἀνδρονίκου Β' μετὰ τινὰς ἐπιτυχίας ἐν τῇ Μικρᾷ Ἀσίᾳ ἐτράπη εἰς λαφυραγωγίαν τῶν αὐτοκρατορικῶν χωρῶν καὶ ἐπανήλθεν ἐξ Ἀσίας ἐγκαταλείπουσα ὀριστικῶς εἰς τοὺς Μουσουλμάνους τὰς ἀνατολικὰς ἐπαρχίας. Ἄλλος αὐτοκράτωρ, ὁ Ἰωάννης Καντακουζηνός, ἐπικαλεσθεὶς τὴν βοήθειαν τῶν Σέρβων καὶ αὐτῶν τῶν Τούρκων, ὑποβάλλεται εἰς τὴν κηδεμονίαν τῶν ἀσπονδοτάτων ἐχθρῶν τοῦ κράτους. Πρὸς στιγμὴν ἠδύνατο νὰ πιστευθῆ ὅτι μὴ εἰσβολὴ τῶν Τατάρων εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν θὰ παρεῖχεν εἰς τοὺς Χριστιανοὺς τὴν ἐσχάτην εὐκαιρίαν ὅπως ἀπαλλαγῶσι τῶν Τούρκων, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐλπίς αὕτη ἀπεδείχθη ματαία. Οἱ Παλαιολόγοι προσπαθοῦσιν ἄνευ ἐπιτυχίας νὰ λάθωσιν ἐπικουρίαν παρὰ τῆς Δύσεως θυσιάζοντες καὶ ὅ,τι ἐπὶ αἰῶνας ἐθεωρεῖτο ὡς τὸ παλλὰδιον τοῦ Βυζαντίου, τὴν ὀρθόδοξον πίστιν· πλέον ἢ ἅπαξ ὁσάκις ἐπεκρέμαντο κίνδυνοι διεμήνουσιν εἰς τὴν Ῥώμην ὅτι ἡ ἔνωσις τῶν δύο Ἐκκλησιῶν δὲν ἦτο ἀδύνατος, ἀλλ' ἡ πρότασις τῆς εἰς τὸν πάπαν ὑποταγῆς οὐδέποτε κατὰ βάθος ὑπῆρξε σοβαρά. Ὁ πρῶτος τῶν Παλαιολόγων, ὁ Μιχαήλ, ὑπεσχέθη πρὸς τὸν πάπαν νὰ ἀναγνωρίσῃ τὸ πνευματικὸν αὐτοῦ πρωτεῖον, φοβούμενος τὸν Κάρολον τὸν Ἀνδηγαυόν, ἐξετέλεσε δὲ τὴν ὑπόσχεσίν του ὅταν περιέζωσεν αὐτὸν ὁ ἔσχατος κίνδυνος καὶ οἱ μὲν Σέρβοι ἠρνήθησαν νὰ δώσωσι βοήθειαν, ἡ δὲ Βενετία, ἥτις ἐπὶ τινα χρόνον εἶχεν ὑποστηρίξῃ τὴν Αὐτοκρατορίαν, ἔδειξε διάθεσιν νὰ διευκολύνῃ, ὅπως καὶ πρὸ ἑβδομήκοντα περίπου ἔτων τὴν ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν τῆς Δύσεως κατὰκτησιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἥτις εἶχεν ἀκόμη ἱκανὸν πλοῦτον, ὥστε νὰ ἐλκύῃ τὴν φιλοκτημοσύνην των. Ἡ πρωτο-

βουλία τοῦ αὐτοκράτορος ἦτο μὲν ἐπιτυχῆς ὡς δυναμένη νὰ ἔχῃ ἀμέσως εὐνοϊκὸν ἀποτέλεσμα, ὁ τρόπος ὅμως οὗτος τῆς ἐκ τῶν κινδύνων ἀπαλλαγῆς ἦτο ἀνάξιος πολιτικοῦ προβλέποντος τὸ μέλλον. Εἰς τὸν λαὸν ἡ ἔνωσις ἐνέπνεε φρίκην, οἱ δὲ εὐφυέστεροι καὶ εἰλικρινέστεροι τῶν κληρικῶν ἠρνήθησαν νὰ τὴν ἀποδεχθῶσιν.

Ὁ υἱὸς καὶ διάδοχος τοῦ ἐνωτικῆς Μιχαὴλ Ἀνδρόνικος Β' δὲν ἐπέτρεψε κατ' ἀρχὰς νὰ κηδευθῇ μὲ τὰς αὐτοκρατορικὰς τιμὰς ὁ πατήρ του οὐδὲ νὰ λάβῃ χριστιανικὴν ταφὴν, ἡ δὲ χήρα τοῦ Μιχαὴλ ἠναγκάσθη διὰ τοῦτο νὰ ἀνακαλέσῃ τὴν ἀσεβῆ πρᾶξιν τοῦ συζύγου τῆς, νὰ καταδικάσῃ δὲ τὴν μισητὴν εἰς τοὺς Ἕλληνας ἐκκλησιαστικὴν ἔνωσιν. Ἡ φαινομενικὴ λοιπὸν συνδιαλλαγὴ δὲν ἔσχεν ἄλλο ἀποτέλεσμα εἰμὴ τὴν ἐπίτασιν τῆς ἐχθρας τῶν ἀνατολικῶν πρὸς τὴν Δύσιν, ἡ δὲ ἀνειλικρινὴς αὕτη συμφιλίωσις κατέστησε δυσκολωτέραν τὴν σύμπραξιν τῶν χριστιανικῶν κρατῶν κατὰ τοῦ Ἰσλάμ. Νέα τις πάλιν προσπάθεια ἐπιχειρηθεῖσα ἑκατὸν πενήτηκοντα περίπου ἔτη βραδύτερον ἔσχε τὸ αὐτὸ ἀποτέλεσμα, ἂν καὶ τώρα οἱ Βυζαντινοὶ θὰ ἔκαμνον πᾶσαν ὑποχώρησιν εἰς τὴν Ῥώμην. Εἰς τὴν σύνοδον τῆς Φλωρεντίας (1439) ὁ προτελευταῖος αὐτοκράτωρ τῆς Κωνσταντινουπόλεως Ἰωάννης ἀπεδέχθη τὸν καθολικισμόν, ἐπιστρέψας δὲ εἰς τὴν πρωτεύουσαν ἔμεινε πιστὸς εἰς τὴν λατινικὴν πίστιν μὲ ὄλην τὴν ἀγανάκτησιν τοῦ λαοῦ καὶ τοῦ κατωτέρου κλήρου, οἵτινες διεκήρυττον ὅτι προετίμων τοὺς Τούρκους μᾶλλον ἢ τοὺς Λατίνους.

Εἶναι γνωστὸν ὅτι πάντα ταῦτα εἰς οὐδὲν ἐχρησίμευσαν· ὁ πάπας δὲν ἠδύνατο, οἱ δὲ ἡγεμονες τῆς Δύσεως δὲν ἤθελον νὰ βοηθήσωσι τὸ Βυζάντιον. Ἐγκαταλειφθεὶς ὑπὸ πάντων ὁ Κωνσταντῖνος, ὁ τελευταῖος αὐτοκράτωρ, ἠγωνίσθη τὸν ἔσχατον ἀγῶνα καὶ ὅτε μετὰ ἡρωϊκὴν ἀμυναν ἔπεσεν ἡ Πόλις ἀπέθανε

καὶ αὐτὸς ἠγούμενος τῶν ἑμοσθῶν εἰς τὰς ὁδοὺς τῆς βασιλευούσης.

Ὁ νικητὴς Σουλτάνος κατέκτησε κράτος ἐξησθενημένον, ἀλλ' ὁ Ἕλληνισμὸς δὲν ἀπέθανε διὰ τῆς κατακτῆσεως. Κατὰ μακροὺς αἰῶνας τῆς δουλείας εἶχε καταφύγιον τὴν ἐθνικὴν ἐκκλησίαν, διὰ δὲ τῆς ἰσχυρᾶς του ἐπιδράσεως καὶ ἐπὶ καλοῦ καὶ ἐπὶ κακοῦ ἐπὶ τῶν ἀπογόνων τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν Βυζαντινῶν ἔδειξε τὴν ἀφθαρτον δυνάμιν του. Ἄλλ' ἡ δύναμις αὕτη δὲν ἀσκεῖται νῦν εἰμὴ ἐπὶ ἐνὸς μικροῦ μέρους τῆς Εὐρώπης, καὶ εἰς αὐτὴν δὲ τὴν χερσόνησον τοῦ Αἴμου ὁ Ἕλληνισμὸς εὐρίσκει ἀντιμέτωπον καὶ ἄλλον πολιτισμὸν οὐτινος ἐν μέρει μόνον ἐπικρατεῖ. Ἡ σημερινὴ Μακεδονία ἀγωνίζεται ἀναφανδὸν ὅπως λάβῃ τὴν ἡγεμονίαν ἣτις ἄλλοτε ἀνήκειν εἰς τὸ Βυζάντιον. Οἱ Σλαῦοι, οἵτινες φαίνονται ἐδῶ ἐπικρατοῦντες, θὰ ἐκτοπίσωσιν ἄρά γε τοὺς Ἕλληνας; Εἶναι ἀμφίβολον· πάντως ὅμως ὁ διεξαγόμενος ἀγὼν ἐξασθενεῖ τὴν γοητείαν τῶν νικητῶν τοῦ Βυζαντίου, τῶν Τούρκων, τῶν ὁποίων τὸ κράτος εἰσῆλθεν εἰς μίαν περίοδον παρακμῆς ὑπενθυμιζουσαν τοὺς τελευταίους αἰῶνας τῆς ἀνατολικῆς Ῥώμης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΚΤΟΝ

ΓΡΑΜΜΑΤΑ ΚΑΙ ΤΕΧΝΑΙ

Ἡ ἐπιστήμη τῶν Βυζαντινῶν — Ἡ θεολογία. — Σχέσις τῆς ἀνατολικῆς πρὸς τὴν δυτικὴν θεολογίαν. — Ἡ αἵρεσις τῶν Ἑσχαστῶν. — Ἐπίδρασις τῆς ἀρχαίας φιλοσοφίας. — Τὸ βιβλίον τοῦ Δημητρίου Κυδωνίου περὶ τοῦ καταφρονεῖν τὸν θάνατον. — Ὁ θερησκευτικὸς χαρακτὴρ τοῦ βυζαντινοῦ πνεύματος παρακολυεὶ τὴν ἀνάπτυξιν τῶν ἐπιστημῶν. — Γεωγραφία — Ἱατρικὴ — Νοσοκομεία. — Φυσικαὶ ἐπιστήμαι — Ψελλός. — Ποικιλομάθεια τοῦ Ψελλοῦ. — Χαρακτὴρ, φιλοπονία καὶ φιλελληνισμὸς αὐτοῦ. — Χρῆσις τῆς δημόδου γλώσσης ὑπὸ τοῦ Ψελλοῦ. — Ἀπεραντολογία αὐτοῦ καὶ ἀκαλαισθησία — Γλώσσα τοῦ Ψελλοῦ. — Ἡ φιλολογία ἐν Βυζαντίῳ. — Ἡ μετρικὴ ἀποβαίνει ζήτημα ὀρθογραφίας. — Προσηλωσις τῶν Βυζαντινῶν εἰς τὰ ἀρχαῖα γράμματα. — Οἱ φιλόλογοι τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων. — Ἐπίδρασις ἐπὶ τῶν λογίων τῆς Δύσεως. — Ὁ καρδιάλιος Βησσαρίων σύγκρισις αὐτοῦ πρὸς τὸν Ψελλόν. — Ἡ Μαριανὴ βιβλιοθήκη τῆς Βενετίας. — Οἱ ἀνθρωπισταί. — Ἱστοριογραφία. Ἄννα Κομνηνή. — Οἱ κατόπιν ἱστορικοί. — Πενία τῶν λογίων — Προδρόμος καὶ Τζέτζης. — Ἀντίδρασις κατὰ τοῦ κλασικισμοῦ. — Σατυρικά ποιήματα ἀποδιδόμενα εἰς τὸν Προδρόμον. — Τὸ ποίημα τοῦ Σπανέα. — Τὸ μυθιστόρημα τοῦ Καλλιμάχου καὶ τῆς Χρυσορρόης. — Ἐπίδρασις τῆς Δύσεως ἐπὶ τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ. — Ἡ πρωτοτυπία τῶν Ἑλλήνων ἐκδηλοῦται καὶ ἐν τῇ μιμήσει. — Ποίημα περὶ τῆς κατακτιθέσεως τῆς Πελοποννήσου. — Τὸ μυθιστόρημα τοῦ Βελθάνδρου καὶ τῆς Χρυσάνζας. — Τὸ μυθιστόρημα τοῦ Λυβίστρου καὶ τῆς Ῥοδάμνης. — Ἡ ἐποποιία τῶν ζῶων. — Σχέσις τῆς δημόδου λογοτεχνίας ἐν τῇ Ἀνατολῇ καὶ τῇ Δύσει. — Ὁ ἀσκητισμὸς ἐν τῇ βυζαντινῇ τέχνῃ. — Διαφοραὶ κατὰ χρόνους καὶ τόπους· τὸ Ἅγιον Ὅρος. — Ὁ Μυστράς· ἐπίδρασις τῆς Δύσεως καὶ τῆς τέχνης. — Τραπεζοῦς. — Κύπρος. — Δυτικὸς χαρακτὴρ τῆς ἀρχιεκτονικῆς. — Ἡ λογοτεχνία καὶ ἔτι μᾶλλον ἡ δημόδης γλώσσα μαρτυροῦσι τὴν ὑπεροχὴν τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου. — Ἀφθαρσία τοῦ Ἑλληνισμοῦ. — Συμπέρασμα.

Κατὰ τὴν τελευταίαν περίοδον τῆς ἱστορίας τοῦ Βυζαντίου ἤκμασαν πολλοὶ καὶ παντοειδεῖς συγγραφεῖς καὶ μάλιστα φιλόσοφοι, φιλόλογοι καὶ ἐπιστήμονες, τὰ δὲ ἔργα αὐτῶν ἔχουσι σχεδὸν ἀποκλειστικῶς ἀρχαῖκόν χαρακτῆρα, διότι καὶ αἱ

μέγιστα τῶν συγχρόνων καταστροφῶν δὲν ἴσχυον νὰ ἀποτρέψωσιν αὐτοὺς ἀπὸ τῶν ἐπιστημονικῶν μελετῶν εἰς ἃς ἡσχολοῦντο ἐν τῇ ἡσυχίᾳ τοῦ σπουδαστηρίου.

Πρέπει δὲ ἐδῶ νὰ λεχθῶσιν τινὰ καὶ περὶ τῆς καταστάσεως τῶν ἐπιστημῶν καθ' ὅλου ἐν τῷ Βυζαντίῳ. Εἰς πρὸ πάντων κλάδος ἐπιστημονικῆς ἐρεῦνης εἴλκε τὸ ἐνδιαφέρον πάντων τῶν Βυζαντινῶν λογίων, ἡ θεολογία. Εἶδομεν ἀνωτέρω (μέρ. α' σ. 23) ὅτι πᾶσαι αἱ κοινωνικαὶ τάξεις εἶχον ἴσον ἐνδιαφέρον πρὸς τὰ θεολογικὰ ζητήματα, ἀλλὰ τὸ ἐνδιαφέρον τοῦτο δὲν ὁμοίαζε πρὸς τὴν ἐρασιτεχνίαν τῶν ἀμαθῶν, ὅπως συνήθως συμβαίνει εἰς τὰς ἐπιστήμας τοῦ συρμοῦ, διότι ὅχι μόνον οἱ κληρικοὶ ἀλλὰ καὶ ὅσοι ἀκόμη ἐπεδίδοντο εἰς τὸν δημόσιον βίον ἀνεγίνωσκον καὶ ἐμελέτων τὰ παλαιότερα θεολογικὰ συγγράμματα, καὶ πολλοὶ δὲ αὐτοκράτορες ἦσαν δεινοὶ τῶν θεολογικῶν πραγμάτων συζητηταί, ὅπως ὁ Ἰουστινιανός, ὁ Ἡράκλειος, ὁ Ἀλέξιος Α' καὶ ὁ Ἰωάννης ὁ Κυντακουζηνός. Ἀλλὰ δυστυχῶς οἱ ἄνδρες ἐκεῖνοι οἱ ἐκ τοῦ προχείρου θεολογοῦντες εἶχον μὲν γνώσεις πολλὰς, ἀλλὰ δὲν εἶχον τὴν ἐλευθερίαν τοῦ πνεύματος. Ἦσαν δοῦλοι τῆς παραδόσεως καὶ ἐνόμιζον ὅτι δὲν ἦτο ἐπιτετραμμένον νὰ προβαίνωσιν εἰς οὐδεμίαν ἐρευναν, καὶ ἂν ἀκόμη ἐπρόκειτο περὶ δευτερευόντων ζητημάτων, περὶ ὧν δὲν εἶχον διαλάβῃ αἱ ἀλάθητοι τῆς πίστεως πηγαί, ἡ Ἁγία Γραφή καὶ αἱ ἀποφάσεις τῶν συνόδων. Τὸ παράδειγμα εἶχεν ἤδη δώσῃ ὁ Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός. Καὶ ὅμως ἡ βυζαντινὴ θεολογία εἶχε δύο τρόπους, διὰ τῶν ὁποίων θὰ ἠδύνατο νὰ ἀποδῇ ὅπωςδὴποτε μᾶλλον προτότυπος· μελετῶσα τὴν θεολογίαν τῆς Δύσεως ἢ ἀνακαινίζουσα ἐαυτὴν διὰ τῶν ἰδίων δυνάμεων, ἀσχολουμένη δηλαδὴ ἀντικειμενικῶς περὶ τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν. Καὶ ἐγένοντο μὲν τινες προσπάθειαι κατ' ἀμφοτέρας τὰς διευθύνσεις ταύτας, ἀλλ' ἄνευ πολλῆς ἐπιτυχίας.

Ἡ διαίρεσις τῆς βυμαϊκῆς αὐτοκρατορίας εἰς δύο τμήματα ἔτινα σὺν τῷ χρόνῳ ἀπέβαινον ὁσημέραι μᾶλλον ξένα πρὸς ἄλληλα ὑπὸ πᾶσαν ἐποψίν ἔσχεν ὡς ἀποτέλεσμα νὰ καταφρονῇ πάντοτε περισσότερον ἢ Ἐκκλησίαν τὴν αἰρετικὴν καὶ βάρβαρον Δύσιν. Μόνον κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνας τῆς ὑπάρξεως τοῦ Βυζαντίου τὰ συγγράμματα τῶν μεγάλων θεολόγων τῆς Δύσεως μετεφράσθησαν ἑλληνιστί, καθ' ἣν δηλαδὴ ἐποχὴν καὶ μόνον ἡ ἰδιότης τῶν συγγραφέων τούτων ὡς Φράγκων ἤρκει νὰ καταστήσῃ μισητὰ τὰ ἔργα των εἰς τοὺς πλείστους τῶν Ἑλλήνων. Ἐφ' ὅσον ἡ πολιτικὴ δύναμις τοῦ κράτους ἠλαττοῦτο, ἡ Ἐκκλησία ἀπέβαινεν αἰεὶ μᾶλλον ἢ ἐνσάρκωσις τοῦ ἔθνισμοῦ, πᾶς δὲ ὁ ἐπιδεικνύων συμπαθείας πρὸς οἰασδήποτε λατινικὰς ἰδέας ἐθεωρεῖτο αὐτόχρημα προδότης τῆς πατρίδος. Εἶναι δὲ τὸ πρᾶγμα φυσικόν, διότι ὁ λαὸς σαφῶς κατενόει ὅτι αἱ γενόμεναι προσπάθειαι, πρὸς συνδιαλλαγὴν μετὰ τῆς Δύσεως προήρχοντο ἐκ λόγων πολιτικῶν.

Τὰ ἀπειράριθμα ἀντιρρητικὰ συγγράμματα τὰ ὅποια ἐγράφησαν περὶ τοῦ κυριωτάτου ζητήματος τοῦ χωρίζοντος τὰς δύο Ἐκκλησίας, περὶ τῆς ἐκπορεύσεως δηλαδὴ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, εἶχον πολὺ περισσοτέρους ἀναγνώστας ἢ ὅσον εἶναι δυνατὸν νὰ φαντασθῶμεν ἡμεῖς σήμερον, ὅτε εἰς οὐδενὸς λογίου τὴν κεφαλὴν ἔρχεται ἡ ἰδέα νὰ ἐξαγάγῃ τὰ χειρόγραφα αὐτῶν ἐκ τοῦ κοινοῦ τῶν βιβλιοθηκῶν εἰς τὰς ὁποίας ἀπόκεινται καὶ νὰ τὰ ἐκδώσῃ. Ἀλλὰ πᾶσσα αὕτη ἡ σπατάλη τῆς σοφίας οὐδένα ἔπειθε, διότι οἱ ἀντίπαλοι εἶχον, διὰ νὰ μὴ πεισθῶσιν, ἰσχυροὺς λόγους ἐντελῶς ἄλλοτρίους πρὸς τὸ συζητούμενον θέμα, τὸ μόνον δὲ ἀποτέλεσμα τῆς ἐριδος ἦτο ἡ ἐπαύξεισις τῆς μεταξὺ τῶν δύο μεριδῶν ἀπεχθείας καὶ ἡ ἔτι μεγαλυτέρα αὐτῶν διάσπασις. Ἀλλὰ καὶ ὁ ἐντελῶς βυζαντινὸς τρόπος τῆς συζητήσεως ἔτεινεν εἰς τὸ ἀποτέλεσμα τοῦτο,

διότι τὰ κυριώτατα ἐπιχειρήματα τῶν ὀποίων ἐγένετο χρῆσις ἦσαν αἱ γνώμαι τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, αἵτινες περιεβάλλοντο μὲ τόσον κύρος ὥστε καὶ αὐτὴ τῆς Ἁγίας Γραφῆς ἡ ἐξήγησις ὤφειλε νὰ συναρμοσθῇ πρὸς ἐκείνας, τοιαύτη δὲ τῷ ὄντι ὑπῆρξε καὶ ἡ ἀπόφασις μιᾶς συνόδου. Κατὰ μικρὸν δὲ ἐλησμονεῖτο σχεδὸν καὶ αὐτὸ τὸ κύριον θέμα, ἡ δὲ συζήτησις περιωρίζετο εἰς τὴν τοιαύτην ἢ τοιαύτην ἐκτίμησιν τῶν συγγραμμάτων τῶν κριτικῶν καὶ τῶν ὑπομνηματιστῶν.

Αἱ πεποιθήσεις δὲν ἐσχηματίζοντο λοιπὸν πλέον διὰ τῆς βραδείας πείρας τοῦ βίου, ἀλλ' ἐστηρίζοντο εἰς λεπτολόγους θεολογικοὺς συλλογισμοὺς περιστρεφόμενους εἰς τὰ κυριώτατα σημεῖα τῆς ἐριδος, ἣτις ἐχώριζε τὰς δύο Ἐκκλησίας, διὰ τοῦτο δὲ καὶ βλέπομεν ἄνευ θαυμασμοῦ ὅτι λόγοι ἀνδρῶν ἤδη προβεθηκότες τὴν ἡλικίαν συχνάκις μετέβαλλον γνώμας. Ὁ Βέγκος λόγου χάριν, πατριάρχης ὀνομαστός διὰ τὴν παιδείαν του, κατ' ἀρχὰς μὲν ἔγραψεν ἐναντίον τῶν Λατίνων, ἔπειτα δὲ μεταπεισθεὶς ἐκ τῆς ἀναγνώσεως θεολογικῶν διακρίσεων ἄλλου θεολόγου, ἑμοίων κατὰ τὴν λεπτότητα πρὸς ἱστοὺς ἀράχνης, ὑπεστήριξε τὰ ἀντίθετα. Τασσόμενος ὑπὲρ τῆς γνώμης τοῦ βασιλέως περιμένοντος βοήθειαν ἐκ τῆς Δύσεως ἐδημοσίευσεν παντοειδῆ βιβλία ὑπὲρ τῆς ἐνώσεως πρὸς τὴν βυμαϊκὴν Ἐκκλησίαν, ἐκθρονισθεὶς δὲ καὶ ἐξορισθεὶς μετέβαλε πάλιν γνώμην καὶ ἐκηρύχθη ἐναντίος τῆς ἐνώσεως.

Ἡ ἐθνικὴ θεολογία ἐδραίως καθιδρυμένη εἰς τὰ μοναστήρια τοῦ Ἁγίου Ὄρους ἐξενίκησε, χωρὶς νὰ ἔχη πάντοτε ἀνάγκην νὰ καταφεύγῃ εἰς ἐπιχειρήματα εἰλημμένα ἐκ τῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων. Ἡ δογματικὴ ἔρις ἢ ἀναφερομένη εἰς τὴν αἵρεσιν τῶν Ἑσυχαστῶν, ἣτις κατὰ τὸν δέκατον τέταρτον αἰῶνα ἔδωκεν ἀφορμὴν νὰ καταναλωθῇ τόση μελάνη, δὲν ἦτο κυρίως εἰμὴ ἀντίδρασις τῆς ἀνατολικῆς θεοσοφίας ἐναν-

τίον τῆς δυτικῆς σχολαστικῆς θεολογίας, ἣτις διὰ τῶν σταυροφόρων εἶχεν εἰσδύση εἰς τὴν Ἀνατολήν. Οἱ Ἑσυχασταὶ ἐπίστευον ὅτι ἀδιακόπως προσευχόμενοι καὶ προβλέποντες, ὅπως οἱ φακίραι, τὸν ὀμφαλὸν τῶν, ἠδύναντο διὰ τῆς τεχνητῆς ταύτης ἐκστάσεως νὰ ἴδωσι καὶ αὐτοὶ τὴν ἐν τῷ ὄρει μεταμόρφωσιν τοῦ Χριστοῦ εἰς ἣν παρέστησαν κατὰ τὴν ἀφήγησιν τοῦ Εὐαγγελιστοῦ Ματθαίου ὁ Πέτρος, ὁ Ἰάκωβος καὶ ὁ Ἰωάννης. Τὴν ἀλλόκοτον ταύτην ἀσκητικὴν πίστιν, ἣτις τόσον πολὺ προσκρούει εἰς τὴν ἡμετέραν λογικὴν, ἄλλοι μὲν ἐπολέμησαν ὡς αἰρετικὴν, ἄλλοι δὲ ὑπεστήριξαν ὡς ὀρθόδοξον. Καὶ οἱ πολέμιοι καὶ οἱ ὑπέρμαχοι τῶν Ἑσυχαστῶν ἦσαν ἐπίσημοὶ ἄνδρες μεγάλης παιδείας, ἐπὶ τέλους δὲ ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχὴ ἐθεώρησεν ὅτι δὲν ἀντέκειτο εἰς τὴν ὀρθόδοξον διδασκαλίαν ἡ Ἑσυχαστικὴ αἵρεσις. Ἡ ἀναγνώρισις αὕτη τῶν Ἑσυχαστῶν ἦτο κυρίως νίκη τῆς ἀνατολικῆς θεολογίας ἐναντίον τῆς Δύσεως.

Ἡ θεολογία λοιπόν, τὴν ὁποῖαν ἡ πρὸς τὴν Δύσιν ἐπαφὴ δὲν ἠδυνήθη νὰ ἀνακαινίσῃ, δὲν μετερρυθμίσθη οὐδὲ ὑπ' ἐκείνων οἷτινες προσεπάθησαν νὰ ἐφαρμόσωσιν εἰς αὐτὴν τὰς ἰδέας τῶν ἀρχαίων φιλοσόφων. Πράγματι δὲ ὁ Ψελλὸς, ὅστις κατὰ τὸν ΙΑ' αἰῶνα προέβη εἰς τοιαύτην ἀπόπειραν ἀπέτυχεν ἐντελῶς.

Πολλάκις ἤδη ἀνωτέρω ἐλέχθη ὅτι τὸ Βυζάντιον οὐδέποτε διέρρηξε τοὺς πρὸς τὴν παράδοσιν τῆς ἐθνικῆς φιλοσοφίας δεσμούς, ἀλλ' ὁ τρόπος καθ' ὃν ὁ Ψελλὸς ἐμελέτησε τοὺς παλαιοὺς φιλοσόφους καὶ μάλιστα τὸν Πλάτωνα ἔχει τι τὸ κενοφανές, ἡ δὲ πνευματικὴ κίνησις εἰς τὴν ὁποῖαν ἔδωκεν ἀφορμὴν δύναται νὰ παραδληθῇ πρὸς τὴν ἐν τῇ Δυτικῇ Εὐρώπῃ Ἀναγέννησιν. Ὁ Πατριάρχης Φώτιος ἐγένωσκεν ἤδη ἄριστα τὸν Ἀριστοτέλην, ὁ δὲ μαθητὴς αὐτοῦ Ἀρέθας ἐγράφε παρατηρήσεις εἰς τὸν Πλάτωνα διασωθείσας μέχρις ἡμῶν ἐκ τῆς βιβλιοθήκης μάλιστα τοῦ Ἀρέθα προέρχεται ὁ περίφημος κώ-

διξ τοῦ Πλάτωνος, ὅστις εἶναι ἡ βᾶσις τῶν νεωτέρων φιλολόγων ὡς πρὸς τὴν κριτικὴν τοῦ πλατωνικοῦ κειμένου. Ἀλλὰ καὶ ὁ Φώτιος καὶ ὁ μαθητὴς αὐτοῦ περιωρίζοντο κυρίως εἰς τὴν συντήρησιν τῶν θησαυρῶν τῆς ἀρχαιότητος, ὁ Ψελλὸς ὅμως προβαίνει περαιτέρω. Ἡ φιλοσοφία του δὲν εἶναι ὁ νεοπλατωνισμός, ἀλλ' αὐτὸ τὸ σύστημα τοῦ Πλάτωνος ἀμέσως συνηρμοσμένον πρὸς τὴν χριστιανικὴν πίστιν. Τοὺς Ἕλληνας φιλοσόφους ἐξελάμβανεν ὡς προφήτας, ὑπεράνω δὲ πάντων ἔτασσε τὸν Πλάτωνα χαίρων διότι ὁ Πλάτων ἠδυνήθη νὰ ἀρθῇ ἀπὸ τῆς κοιλάδος τῆς ἐθνικῆς θρησκείας εἰς τὰ ὕψη τοῦ χριστιανισμοῦ. Ἀλλὰ τὰ μαθήματα τοῦ Ψελλοῦ (διότι ἦτο καθηγητὴς ἐν τῷ Πανδιδακτηρίῳ τῆς Κωνσταντινουπόλεως) δὲν ἐπενήργησαν ἐπὶ τῶν συγχρόνων ἔσον θὰ ἐπενήργουν ἂν ὁ Πλάτων ἐμελετᾶτο καθ' ἑαυτὸν καὶ ἀνεξαρτήτως ἀπὸ παντός ἄλλου θεωρητικοῦ συνδυασμοῦ. Οἱ δὲ κύριοι λόγοι δι' οὓς ἀπέτυχεν ὁ Ψελλὸς προέρχονται ἐκ τοῦ συγχρόνου πολιτισμοῦ, διότι τότε οἱ ἄνθρωποι εἶχον ἀπολέσει πᾶσαν ἔννοιαν ὑψηλοτέρας τέχνης καὶ αὐτοτελοῦς ἐπιστήμης, αἱ δὲ ἀτομικαὶ προσπάθειαι τῶν λογίων πρὸς ἐπίτευξιν τοιούτων ἰδανικῶν δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἀντιπαλαίσωσι πρὸς τὸ ἐπικρατοῦν ρεῦμα τῶν ἰδεῶν.

ὑπὸ τὴν ἐποψιν ταύτην δὲν νομιζόμεν ἄσκοπον νὰ ἐξετάσωμεν ἐγγύτερον ἐν τοῦλάχιστον φιλοσοφικὸν σύγγραμμα τῆς τελευταίας βυζαντινῆς περιόδου, ἵνα καταδειχθῇ ποῦ ὠδήγησε καὶ τοὺς ἀρίστους τῶν λογίων ἡ ἀποκλειστικὴ μελέτη τῶν ἀρχαίων. Θὰ ἐπανέλθωμεν μὲν εἰς τὸν Ψελλόν, ἀλλὰ πρὸ τούτου θὰ ἀπασχολήσῃ ἡμᾶς ἐπ' ὀλίγον τὸ ἔργον ἐνὸς θεολόγου, τοῦ Δημητρίου Κυδῶνη (Κυδωνίου), ὅπερ τριακόσια περίπου ἔτη βραδύτερον ἀποδεικνύει εἰς τί κατήντησεν ἐν Ἑλλάδι ἡ λατρεία δι' ἧς ἠθέλησεν ὁ Ψελλὸς νὰ ἀναστήσῃ τὸν Πλάτωνα.

Ὁ Κυδῶνης, πιστὸς φίλος τοῦ Ἰωάννου Καντακουζηνοῦ ἀκμά-

σαντος κατά τὸ δεύτερον ἡμισυ τοῦ δεκάτου τετάρτου αἰῶνος, ἦτο ἀνὴρ πολλῆς καὶ ποικίλης μαθήσεως, ἔζησε δὲ ἐπὶ τινα χρόνον ἐν Μεδιολάνῳ, ὅπου διδαχθεὶς τὴν λατινικὴν γλῶσσαν ἐγνώρισε τὴν θεολογίαν καὶ τὴν φιλοσοφίαν τῆς Δύσεως, μετέφρασεν ἑλληνιστὶ τὸν Ἅγιον Αὐγουστίνον, τὸν Ἄνσελμον καὶ τὸν Θωμᾶν τὸν ἐξ Ἀκουῦνου¹, εἰς δὲ τὰς δύο μεγάλας ἀμφισβητήσεις, αἵτινες κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην διήρουν τὴν Ἐκκλησίαν, περὶ τῆς ἐκπορεύσεως δηλαδὴ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος καὶ περὶ τῆς ὀρθοδοξίας τῶν Ἑσυχαστῶν, ὁ Κυδῶνης ἐτάχθη πρὸς τὴν γνώμην τῶν Δυτικῶν. Ἐγράψεν ἐπιστολάς ἐκ τῶν ὁποίων φαίνεται ὅτι εἶχε πλήρη συνείδησιν τῆς κρίσεως καταστάσεως τῆς πατρίδος του καὶ ὅτι πεποίθησὶς του ἦτο ὅτι μόνῃ ἢ στενῇ πρὸς τοὺς Δυτικοὺς ἔνωσις ἠδύνατο νὰ παράσχη τὰ ἀποτελεσματικὰ μέσα πρὸς ἀναστολὴν τῶν τουρκικῶν κατακτήσεων. Παρὰ τοιούτου λοιπὸν ἀνδρὸς θὰ περιέμενέ τις μᾶλλον ἢ παρ' οἰουδήποτε ἄλλου, ὅτι ἐν τῇ πραγματείᾳ φιλοσοφικοῦ ζητήματος θὰ ἐξέφραξε προσωπικὰς ἐννοίας καὶ προσωπικὰ αἰσθήματα, καὶ ὅμως ὁ ἀναγνώσκων τὴν διεξοδικὴν του πραγματείαν ἐν ἣ θέλει νὰ ἀποδείξῃ πόσον εἶναι παράλογος ὁ φόβος τοῦ θανάτου, ἀπορεῖ καὶ ἐξίσταται ὄχι τόσο ἕνεκα τῆς γλώσσης, ἥτις οὐδεμίαν ἔχει πρωτοτυπίαν καὶ εἶναι ἀπλοῦν συνονθύλευμα τῆς γλώσσης τοῦ Πλάτωνος καὶ τῆς τῶν Πατέρων τοῦ τετάρτου αἰῶνος, ἀλλὰ κυρίως ἕνεκα τοῦ περιεχομένου. Ἄν δὲν ἦτο ἄλλοθεν γνωστόν, ὅτι ὁ συγγραφεὺς εἶναι πιστὸς χριστιανός, δυσκόλως θὰ ἠδύνατο ὁ ἀναγνώστης νὰ εὕρῃ ἐνιαχοῦ τῆς συγγραφῆς του ἐννοίας τινὰς μαρτυρούσας τὴν θρησκευτικὴν του πίστιν. Πάντα τὰ παραδείγματα παραλαμβάνει ἐκ τῆς ἀρχαιότητος, ἀναφέρει δὲ τοὺς Σπικριάτας καὶ τοὺς εἰλωτας, τοὺς μαθητάς

τοῦ Ἐπικούρου καὶ τοὺς δύο Αἰαντας ὡς τινὰς συγχρόνους ἀνδρας καὶ ὀλίγον μόνον παλαιότερους, τοῦναντίον δὲ οὐδὲ λέξιν ἔχει ἀναφερομένην εἰς τὴν παλαιὰν ἢ τὴν Καινὴν Διαθήκην, ἐν ᾧ δὲ εἶχε μεταφράσῃ τὸν Θωμᾶν τὸν ἐξ Ἀκουῦνου, ἐν μόνον ἐπιχειρήμα λαμβάνει παρ' αὐτοῦ καὶ εἶναι μάλιστα τὸ μόνον χωρίον εἰς τὸ ὁποῖον ἐκφράζεται φιλόανθρωπον αἰσθημα, ὀλόκληρος δὲ ἡ λοιπὴ πραγματεία εἶναι ἀπλούστατα τεχνητὸς συναθροισμὸς θεωριῶν εἰλημμένων ἐκ τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Βασιλείου τοῦ Μεγάλου, ἀλλ' αἱ θεωρίαι αὗται αἰ παρεμβεβλημέναι εἰς τὸ ἔργον τοῦ Κυδῶνης δὲν ἔχουσι πλέον οὔτε τὴν ἰδεοδοξίαν ἥτις καταυγάζει τὰ συγγράμματα τοῦ Πλάτωνος, οὔτε τὸν ἔνθεον ζῆλον ὅστις εἰς τὰ ἔργα τοῦ Μεγάλου Βασιλείου παριστάνει τὴν Ἁγίαν Γραφήν ὡς τὸ προἄγγελμα μελλούσης μακαριότητος. Ὁ Κυδῶνης νομίζει τις ὅτι ἀγνοεῖ καὶ τὸ δράμα τῆς ἀναστάσεως καὶ τοὺς παρηγορητικὸς λόγους τοῦ Ἰησοῦ καὶ τὰ παραδείγματα τῶν μαρτύρων καὶ τῶν ἁγίων τὰ ὅποια ἡ Ἐκκλησία προβάλλει εἰς τοὺς πιστοὺς, προσπαθεῖ δὲ μὲ τοὺς μικροὺς του μόνον συλλογισμοὺς νὰ καταστηλιτεύσῃ ὡς ἐντελῶς παράλογον τὴν μεγάλην ἀγωνίαν τῆς ἀνθρωπότητος τὴν προερχομένην ἐκ τοῦ φόβου τοῦ θανάτου. Τὰ ἀποδεικτικά του ἐπιχειρήματα ὑπεθυμίζουσι τὸ ἐγκώμιον τοῦ γήρατος τὸ ὁποῖον κάμνει ὁ Κικέρων· περὶ θεται μὲν ὁ ἀναγνώστης εἰς τὰς ἀποδείξεις τοῦ μεγάλου ῥήτορος, πολὺ εὐφραδεστέρου ἄλλως τοῦ Κυδῶνης, ὅτι ὁ ἀνθρώπινος βίος μόνον κατὰ τὴν δύσιν του εἶναι ὠραῖος, ἀλλ' ὅμως ἔπειτα μετὰ τρόμου συλλογίζεται ὅτι ἡ προῖοσα λεύκανσις τῆς κεφαλῆς του προαγγέλει ταχὺν θάνατον.

«Φέρε ἴδωμεν, λέγει ὁ Κυδῶνης, ἐκ ποίων λογισμῶν κακοῦ παντὸς ἐπέκεινα τὸν θάνατον οὔονται οἱ ἄνθρωποι». Εἰς τὸ ζήτημα τοῦτο ἀποκρίνεται, τοὺς κακίζοντας τὸν θάνατον δια-

¹ Ἰδ. Κρουμβάχερ Ἱστορ. τῆς Βυζαντ. Λογοτεχνίας, ἑλλήν. μετάφρ. Γ. Σωτηριάδου (Βιβλιοθ. Μαρσαλίη) Α' σ 200. Σ. Μ.

ρεῖ εἰς τρεῖς κατηγορίας, ἐκάστης δὲ τῶν κατηγοριῶν τούτων τὰ ἐπιχειρήματα ἀνασκευάζει κατὰ τὴν παλαιὰν συνήθειαν τῶν ἀντιρρητικῶν λόγων. «Οἱ μὲν προχειρότεροι, μᾶλλον δὲ ἀληθέστεροι καὶ τὰ ἑαυτῶν οὐκ ἐπιστάμενοι συγκαλύπτειν ὄνειδη, τὴν τῶν παντοδαπῶν ἡδονῶν ὀδύρονται στέρχειν καὶ τὸ ταύτας ἀφανίζον πάντων εἰκότως ἀηδέστερόν τε καὶ φοβερότερον ἡγῆνται· οἱ δὲ κομψότεροι καὶ ὅσοις ἀλόγως τι ποιεῖν ἢ πάσχειν αἰσχύνῃ, πᾶσι φασι τοῦ εἶναι καὶ τῆς οὐσίας ἔφεσιν κατὰ φύσιν ἐγκεῖσθαι. Τὸ τοῖνον τὸ πᾶσιν ὀρεκτὸν ἀναίρουσιν, καὶ τὸ μὲν εἶναι τῶν ὄντων ἐλαῦνον, ἀπώλειαν δὲ ἐπάγον, καὶ τὴν ἐκ τῆς φθορᾶς ἀμορφίαν καταχέον τῶν οὕτω κάλιστα παρὰ τῆς φύσεως εἰργασμένων, τίς οὐκ ἂν φρῖξειε; τίς δὲ οὐκ ἂν μισήσειε; τίς δὲ οὐκ ἂν καὶ μόνον λεγόμενον ὡς τῇ φύσει πολέμιον ἀποπέμψαιτο; Οὐ τῇ φύσει δὲ μόνον, ἀλλὰ πολλῶ πρότερον καὶ Θεῷ· οὐ μόνον ὡς μόνῃ τὴν τελειωτάτην ἀθανάσιαν κεκληρωμένῃ, ἀλλ' ὅτι καὶ τῇ τούτου προαιρέσει πάντων ἐναντιώτατον, εἴπερ ἂ παράγειν ἐκεῖνος καὶ συντηρεῖν προθυμεῖται, ταῦτ' ἐκεῖνος φθείρει καὶ διαλύει. Ταῦτά γε σωφρονέστεροι καὶ τῇ φύσει κεχρημένοι, πρὸς τὴν τοῦ δικαίου μίσους ἀπόδειξιν. Οἱ δὲ λοιποὶ καὶ τρίτοι, σεμνότεροί τινες ὄντες καὶ εὐλαδέστεροι καὶ τι τῶν ἄλλων σοφώτερον ἀξιοῦντες διανοεῖσθαι, οὐκ ὦν ἐφημεν εἴνεκα τὸν θάνατον ἀξιοῦσι κακίζεῖν, ἀλλ' ὅτι μετ' ἐκεῖνον εὐθύς ἀναγκαζόμεθα λόγον τῶν βεβιωμένων ὑπέχειν καὶ τὰς ὀδυνηροτάτας καὶ ἀλγεινοτάτας δι' αἰῶνος διακασ διδόναι, ὧν οὐκ ἂν ἐλαμβάνομεν πείραν μὴ τοῦ θανάτου τῶν σωμάτων τὰς ψυχὰς διαιρουντος καὶ πρὸς τοὺς ἐκεῖ νόμους καὶ ἐξετασμοὺς παραπέμποντος. Τούτοις μὲν οὖν τοῖς λόγοις τινὲς καὶ ἑαυτοὺς καὶ τοὺς ἀκούοντας δεδιττόμενοι, αὐτοὶ τε καὶ πρὸς τοῦνομα τοῦ θανάτου ταράττονται καὶ τοὺς ἄλλους πείθουσι τοῦ δέους αὐτοῖς κοινωνεῖν».

Οὕτω πως μακρολογῶν καὶ σωρεύων συνώνυμα ἐπὶ συνωνύμων χωρὶς νὰ ἐκφράζη καὶ ἐννοίας διαφόρους φαντάζεται ὁ Κυδώνης ὅτι δύναται νὰ θεραπεύσῃ τοὺς ἀνθρώπους ἀπὸ τοῦ φόβου τοῦ θανάτου καὶ νομίζει ὅτι ἐπιτυγχάνει τοῦ σκοποῦ ὑπενθυμίζων μόνον εἰς αὐτοὺς ὅτι πρέπει νὰ ἀποφεύγῃ τὰς σωματικὰς ἡδονάς, ὅτι ἡ ἀπελευθέρωσις τῆς ψυχῆς ἀπὸ τοῦ σώματος εἶναι προτιμωτέρα παντὸς ἄλλου ἀγαθοῦ καὶ ὅτι ὁ ἐνάρετος βίος εἶναι ὄχι μόνον ὠφέλιμος ἀλλὰ καὶ τερπνός.

Ἡ πραγματεία τοῦ Δημητρίου Κυδώνη ἐτυπώθη τετράκις κατὰ τὸν δέκατον ἕκτον αἰῶνα, τρεῖς δὲ ἄλλαι ἐκδόσεις ἐδημοσιεύθησαν κατόπιν. Οἱ θαυμασταὶ τοῦ συγγραφέως ἔχουσι ἀρὰ γε κατανοήσῃ ὅτι χριστιανὸς ὁμιλῶν τοιοιτοτρόπως περὶ τοῦ θανάτου ἀπαρνεῖται ἀπλοῦστατα τὸ βιβλίον τὸ ὅποσον πιστεύει ὅτι προέρχεται ἐξ ἀποκαλύψεως; Ὅπως δὲ ποτε πρέπει νὰ ὁμολογήσωμεν ὅτι μεταξὺ τῶν κακῶν συγγραφέων ὁ Κυδώνης ἦτο εἰς ἕκ τῶν καλύτερων καὶ ὅτι ὁ θαυμασμός του ὑπὲρ τοῦ Πλάτωνος ἦτο εἰλικρινής, ἀλλ' ὅμως οὔτε αὐτὸς οὔτε ἄλλος τις τῶν συγχρόνων Ἑλλήνων κατώρθωσε νὰ ἀντλήσῃ ἐκ τῆς μελέτης τοῦ δαιμονίου φιλοσόφου τὴν ἐμπνευσιν ἐκεῖνην ἣτις ἄγει εἰς τὴν ἀνεξαρτησίαν τῆς σκέψεως. Οὐδὲν ἦττον τὸ ἔργον τοῦ Ψελλοῦ, εἰς ὃν ἐπανερχόμεθα, δὲν ὑπῆρξε τελείως ἀκαρπον, ἀλλ' ὅπως θὰ ἴδωμεν κατωτέρω, ἐξ αὐτοῦ ὠφελήθη μάλιστα ἡ ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων καταφρονουμένη Δύσις.

Ὁ στενὸς θρησκευτικὸς χαρακτήρ τοῦ πνεύματος τῶν Βυζαντινῶν ἐξηγεῖ καὶ τὸν λόγον δι' ὃν ἡ ἀνεξάρτητος ἐπιστήμη δὲν ἠδύνατο παρ' αὐτοῖς νὰ ἀνθήσῃ, συγχρόνως δὲ καὶ τὴν αἰτίαν δι' ἣν οἱ ἄνδρες ἐκεῖνοι, ἂν καὶ πολυμαθεῖς καὶ φιλόσοφοι, ἔγραψαν μὲν πολλὰ, ἀλλ' οὐδεμίαν κατώρθωσαν σημαντικὴν ἀνακάλυψιν εἰς οἰονδήποτε ἐπιστημονικὸν κλάδον. Συνετήρησαν μὲν τὴν προγονικὴν κληρονομίαν, ἀλλ' εἰς αὐτὴν

οὐδεμίαν προσέθηκαν ἀξίαν λόγου ἰδικήν των ἐφεύρεσιν. Ἐλέχθη ὑπὸ Ἄραβος σοφοῦ τοῦ δεκάτου αἰῶνος ὅτι «ἡ ἀμφιβολία εἶναι ἡ πρώτη βάσις πάσης ἐπιστημονικῆς προόδου», ἀλλὰ τοιοῦτον ἀξίωμα οὐδέποτε ἀνεγνωρίσθη εἰς τὸ Βυζάντιον. Ὑπῆρξαν βεβαίως καὶ εἰς τὴν κοινωνίαν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἄνθρωποι σκεπτικοί, ἢ χριστιανοὶ μόνον ἐκ συνηθείας ἢ ἐκ προσωπικοῦ συμφέροντος ἀκολουθοῦντες τὰ διδάγματα τῆς Ἐκκλησίας, θὰ ἦσαν ἴσως καὶ πολλοὶ κατὰ τοὺς χρόνους μάλιστα τῶν σταυροφοριῶν, ἀλλ' ἡ ἱστορία οὐδένα σκεπτικὸν ἀναγράφει μεταξὺ τῶν σοφῶν τοῦ Βυζαντίου, ἐπιχειροῦντα, ἀντὶ νὰ περιορίζηται εἰς ζητήματα ἀναφερόμενα εἰς τὴν ὀρθότητα εἰδικῶν τινῶν σημείων τῆς κατὰ τὴν παράδοσιν ἐξηγήσεως τῶν ἱερῶν κειμένων, νὰ ἐξετάζη αὐτὰς τὰς βάσεις ἐφ' ὧν στηρίζεται πᾶσα σκέψις καὶ πᾶσα ἐρμηνεία. Ἀφ' οὗ εἶχον βιβλίον θεόπνευστον εἰς τὸ ὅποιον περιλαμβάνετο ἡ ἀλήθεια περὶ τῶν σημαντικωτάτων ζητημάτων, καὶ ἀφ' οὗ τὰ ζητήματα ταῦτα διεφωτίζοντο ἐν ταῖς λεπτομερείαις ὑπὸ ἀνδρῶν τῶν ὁποίων ἡ γνώμη εἶχε κυρωθῆ ὑπὸ συνόδων ἐπίσης θεοπνεύστων, οὐδεὶς πλέον λόγος ἐκίνει τοὺς Βυζαντινοὺς σοφοὺς εἰς τὴν προσωπικὴν ἐξέτασιν οὔτε ἐκείνων τῶν ζητημάτων, ἀλλ' οὔτε καὶ ἄλλων, τότε δὲ τὸ πνεῦμα εἰς ὃ μία ὑπερέτερα δύναμις διαρκῶς ὑπενθύμιζεν ὅτι ὑπάρχουσιν ὄρια ἅτινα δὲν εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ ὑπερβῆ, περιώριζεν αὐτὸ μᾶλλον τὸ ἔδαφος τῶν ἐρευνῶν του καὶ κατετρέβετο εἰς λεπτολόγους διακρίσεις. Εἰς τὸν ἐρευνητὴν λοιπὸν οὐδὲν ἄλλο ἔργον ἀπέμεινεν εἰμὴ ἡ λεπτομερεστέρᾳ μόνον ἐξέτασις ἢ ἡ πρακτικὴ ἐφαρμογὴ ἀληθειῶν, αἵτινες ἀπαξ καὶ διὰ παντὸς εἶχον κυρωθῆ ὡς ἀλήθειαι, δὲν ὑπελείπετο πλέον εἰς αὐτὸν πρὸς ἰκανοποίησιν τῶν ἰδεολογικῶν του τάσεων ἄλλο καταφύγιον εἰμὴ ὁ μυστικισμὸς καὶ ἡ εἰς πλήρη ῥῆξιν πρὸς τὰς ἀπαιτήσεις τοῦ λογικοῦ ἄγούσα

ἐκτασις. Ἐκτὸς δὲ τούτου οἱ ἐπιστήμονες τοῦ Βυζαντίου δὲν εἶχον φαντασίαν, ἢ δὲ φαντασία, ἂν καὶ ὑπὸ πολλῶν ἡμφισθητήθῃ ἢ χρησιμότης αὐτῆς, δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι εἶναι ἀναγκαῖα εἰς παραγωγὴν ἀληθινῶν ἐπιστημονικῶν ἔργων· καὶ εἰς τοὺς μεγάλους ἐπιστήμονας ὅπως καὶ εἰς τοὺς μεγάλους καλλιτέχνας εἶναι ἀπαραίτητος ἡ ποιητικὴ πνοή.

Τὰ ἀνωτέρω λεχθέντα δικαιολογοῦσι τὴν δυσμενῆ ἡμῶν κρίσιν περὶ τῆς βυζαντινῆς ἐπιστήμης, τὴν δὲ κρίσιν ταύτην δυνάμεθα νὰ ἐπιρρώσωμεν καὶ δι' ὀλίγων παρατηρήσεων περὶ τοῦ τρόπου καθ' ὃν οἱ Βυζαντινοὶ ἐκαλλιέργουν τοὺς διαφόρους κλάδους τῶν ἀνθρωπίνων γνώσεων. Οἱ Γερμανοὶ καὶ οἱ Ὀλλανδοὶ τοῦ δεκάτου ἔκτου καὶ τοῦ δεκάτου ἐβδόμου αἰῶνος ἀπέδειξαν ὅτι αἱ πρακτικαὶ γνώσεις τῶν ἀθρώπων τοῦ ἐμπορικοῦ ναυτικοῦ δύνανται ἄριστα νὰ συντελέσωσιν εἰς παραγωγὴν τῆς ἐπιστημονικῆς καὶ θεωρητικῆς σπουδῆς τῆς γεωγραφίας, ἀλλὰ τὸ βυζαντινὸν ἐμπόριον δὲν προέβη εἰς τοιαύτην ἀνάπτυξιν, περιορίσθη δὲ μόνον εἰς ἀπανθίσματα ἀκριδῶν περιγραφῶν τῶν χωρῶν τῶν ὑποκειμένων εἰς τὴν αὐτοκρατορικὴν ἀρχήν, εἰς τὴν σύνταξιν καλῶν ἐγχειριδίων ναυτιλίας, καὶ ὁδηγιῶν πρὸς χρῆσιν τῶν στρατιωτῶν, τῶν ἐμπόρων καὶ τῶν προσκυνητῶν. Ἡ βυζαντινὴ ἱστορία οὐδὲν μέγα ὄνομα ἀναφέρει ὅπως τοῦ Κοπερνίκου ἢ τοῦ Κεπλέρου, ἢ καὶ ὀλίγον ταπεινότερον ὅπως τοῦ Σνέλλιου καὶ τοῦ Πλάγκιου¹. Καὶ ὡς πρὸς τοῦτο ἀκόμη ὑπῆρχε θρησκευτικὸν κάλυμα, διότι ἐφοβοῦντο οἱ ἄν-

1 Νικόλαος Κοπερνίκος, Πολωνός, ὁ μέγας ἰδρυτὴς τῆς νεωτέρας ἀστρονομίας (1473—1543). Ἰωάννης Κέπλερ, Γερμανός, ἐπιφανέστατος ἀστρονόμος, ἐφάμιλλος τοῦ Κοπερνίκου (1571—1630). Οὐίλλεβ-ρὸδ Σνέλλιους, Ὀλλανδός, ἐπιφανὴς μαθηματικὸς καὶ ἀστρονόμος (1591—1625). Πέτρος Πλάγκιος, Ὀλλανδός, θεολόγος, ἀστρονόμος καὶ γεωγράφος (1552—1662). Σ. Μ

θρωποι μήπως εἴπωσι τι ἀντικείμενον εἰς τὸ γράμμα τῆς Ἀγίας Γραφῆς. Ὁ μόνος γεωγράφος ὁ μὴ ἐπιδιώκων πρακτικὸν σκοπὸν εἶναι ὁ σύγχρονος τοῦ Ἰουστινιανοῦ Κοσμᾶς ὁ Ἰνδικοπλευστής, ὅστις ἐπέγραψε τὸ πρῶτον κεφάλαιον τοῦ συγγράμματός του «Πρὸς τοὺς χριστιανίζειν μὲν ἐθέλοντας, κατὰ τοὺς ἐξώθεν δὲ σφαιριδοειδῆ τὸν οὐρανὸν νομίζοντας καὶ δοξάζοντας». Ὁ Κοσμᾶς λοιπὸν πολεμεῖ κυρίως τὴν δοξασίαν τοῦ Πτολεμαίου ἣν ἀπεδέχοντο ἄλλοτε καὶ οἱ Πυθαγόρειοι περὶ τοῦ σφαιροειδοῦς σχήματος τῆς γῆς, ἂν καὶ τινες τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας ὅπως ὁ Μέγας Βασίλειος καὶ Γρηγόριος ὁ Νύσσης, ἐπιστημονικώτεροι τοῦ Κοσμᾶ, παρεδέχοντο τὴν ὀρθὴν περὶ τοῦ σφαιροειδοῦς σχήματος γνώμην, διατεινόμενοι ὅτι ἡ γνώμη αὕτη δὲν ἦτο καθ' ἑαυτὴ ἐναντία πρὸς τὴν Ἀγίαν Γραφήν, τὸ δὲ παράδειγμα τῶν ἀνατολικῶν τούτων Πατέρων ἀκολουθήσαντες καὶ οἱ Πατέρες τῆς δυτικῆς Ἐκκλησίας ἐκηρύχθησαν ὑπὲρ τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς δοξασίας ἣν βραδύτερον ἐμελλε νὰ ἀγαδείξῃ θριαμβεύουσαν ἡ εὐρωπαϊκὴ ἐπιστήμη. Οἱ πλεῖστοι ὅμως τῶν Βυζαντινῶν ἐξηγητῶν τῆς Ἀγίας Γραφῆς, ἐν οἷς καὶ διάσημοι Πατέρες, ἐπέμενον εἰς τὴν γνώμην ὅτι ἡ γῆ ἔχει σχῆμα δίσκου καὶ ὅτι τὸ σύμπαν εἶναι διηρημένον εἰς ὀρόφους. Ἡ βυζαντινὴ λοιπὸν ἐπιστήμη εἶναι κατὰ τοῦτο ὑποδεεστέρα τῆς ἐλληνικῆς, ἂν ὅχι ὡς πρὸς τὰ ἀποτελέσματα, τοῦλάχιστον ὡς πρὸς τὴν μέθοδον, οἱ δὲ Βυζαντινοί, ἅμεσοι κληρονόμοι τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, δὲν κατώρθωσαν νὰ χρησιμοποιοῦσι τοὺς θησαυροὺς τοὺς ὁποίους ἐκληροδότησαν εἰς αὐτοὺς οἱ πρόγονοί των, κατέλιπον δὲ εἰς τοὺς Ἀραβας τὴν δόξαν καὶ τῆς χρησιμοποίησεως καὶ τῆς ἐπαυξήσεως αὐτῶν.

Δὲν θὰ εἶναι διάφορος ἡ κρίσις ἡμῶν καὶ περὶ τῆς ἱατρικῆς τῶν Βυζαντινῶν. Ἐπὶ μακρὸν χρόνον οὐδεὶς σχεδὸν ἐτόλμα νὰ

ἀμφισβητήσῃ τὸ ἀνεγνωρισμένον κύρος τοῦ Ἱπποκράτους καὶ τοῦ Γαληνοῦ, μόνον δὲ κατὰ τὸν δέκατον αἰῶνα ἐπῆλθε ποιά τις ἀναγέννησις τῆς ἱατρικῆς ὀφειλομένη ὅμως εἰς τὴν ἐπίδρασιν τῶν Ἀράβων ἱατρῶν, διότι οἱ Βυζαντινοὶ διέπρεψαν μόνον εἰς τὴν παρασκευὴν θαυματουργῶν συνταγῶν ἢ τὴν ἐπινοήσιν ἐξορκιστικῶν τύπων. Τὰ *ιατροσόφια* εἶχον ἑκτακτὸν διάδοσιν ὅπως ἀποδεικνύει καὶ τὸ μέγα πλῆθος τῶν σφισομένων χειρογράφων αὐτῶν, εἶναι δὲ ταῦτα παράλογοι καὶ ἀγυρτικοὶ συνταγαὶ φαρμάκων πρὸς θεραπείαν τῶν διαφόρων νόσων συντεταγμένοι κατὰ τὸ πλεῖστον εἰς τὴν δημῶδη ἐλληνικὴν γλῶσσαν καὶ διὰ τοῦτο ἄξιοι τῆς ἐρεῦνης τῶν γλωσσολόγων. Καὶ δὲν εἶναι μὲν βεβαίως ὀρθὸν νὰ ἐκληφθῶσι τὰ παράδοξα ταῦτα δημῶδη ἱατροσόφια ὡς νομίμως οὕτως εἶπειν ἐκπροσωποῦντα τὴν βυζαντινὴν ἱατρικὴν ἐπιστήμην, ὅπως ἀποδεικνύει καὶ αὕτη ἡ γλῶσσα εἰς ἣν εἶναι γεγραμμένα, ἀλλ' ὅμως καὶ τῶν σοβαρῶν Βυζαντινῶν ἱατρῶν, κατὰ τὴν γνώμην τῶν ἀρμοδίων νὰ κρίνωσι περὶ τούτου, ὀλίγα εἶναι τὰ πρωτότυπα ἔργα. Καὶ ὡς πρὸς τοῦτο ἀκόμη ἡ ἔλλειψις ἰδεολογίας εἶναι ἡ αἰτία τοῦ κακοῦ. Εἰς τὰ πανδιδακτήρια ἐμορφοῦντο μὲν πεπειραμένοι πρακτικοὶ ὀφείλοντες τὴν ἐπιστήμην αὐτῶν εἰς τὰ ἐγχειρίδια τῶν Ἀράβων, δὲν ἐσχηματίσθη ὅμως καὶ σχολὴ ἱατρῶν ἀσχολουμένων εἰς τὴν παθολογίαν καὶ τὴν θεραπευτικὴν καθ' ἑαυτὰς καὶ ἀνεξαρτήτως ἀπὸ τῆς πράξεως.

Εἶναι οὐδὲν ἥτιον γνωστὸν ὅτι ἐπετεύχθη ἐν Κωνσταντινουπόλει ὀργανισμὸς θαυμασίως τέλειος ὡς πρὸς τὴν ἐπιμέλειαν τῶν ἀρρώστων. Περὶ τούτου δὲν δυνάμεθα ἀσφαλῶς νὰ κάμωμεν λόγον διότι σφίζεται τὸ *Τυπικὸν* τῆς μονῆς Παντοκράτορος τῆς Ἰδρυθείσης ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Ἰωάννου Β' τοῦ Κομνηνοῦ (1118—1143) διαλαμβάνον λεπτομερῶς καὶ περὶ τοῦ ξενῶνος, ἣτοι τοῦ εἰς τὴν μονὴν προσηρτημένου νοσοκο-

πτωχῶν γονέων ἐμορφώθη εἰς πάσας τὰς ἐπιστήμας δι' ὧν τότε ἠδύναντο νὰ διαπρέψωσιν οἱ ἄνθρωποι. Ἡ ἰσχυρά του διάνοια ἀντέτειχε καὶ εἰς τὴν διδασκαλίαν τῆς ἡμέρας καὶ εἰς τὰς μελέτας αἴτινες ὑπὸ τὴν ὀδηγίαν τῆς μητρὸς του παρετίνοντο μέχρι βαθείας νυκτός· «καὶ ἦν μοι, λέγει, παιδιὰ μὲν ἢ σπουδῆ, σπουδῆ δὲ ἢ παιδιὰ». Ἐν τῷ πανεπιστημίῳ ὁ Φελλὸς συνεδέθη πρὸς εὐφυεῖς νέους ἀνωτέρας κοινωνικῆς τάξεως, βοηθούμενος δὲ καὶ ὑπὸ τῆς ἰδίας αὐτοῦ ἰκανότητος, ἀλλὰ καὶ ὑπὸ τῆς προστασίας τῶν ἰσχυρῶν φίλων του κατώρθωσεν ἀπὸ τῆς κατωτέρας θέσεως ἣν εἶχεν ἀναγκασθῆ κατ' ἀρχὰς νὰ δεχθῆ ὅπως πορίζεται τὰ πρὸς τὸ ζῆν, νὰ φθάσῃ βραδύτερον εἰς τὰ ὑπατά τοῦ κράτους ἀξιώματα. Ὑπῆρξεν ὑπουργὸς πέντε αὐτοκρατόρων, ἐπὶ τινὰ δὲ χρόνον καὶ καθηγητῆς τῆς φιλοσοφίας ἐν τῷ πανδιδακτηρίῳ τῆν Κωνσταντινουπόλεως. Πόσῃ δὲ σημασίαν εἶχεν ἢ εἰς τὰ δημόσια πράγματα ἀνάμιξις τοῦ Φελλοῦ εὐχερῶς δύναται τις νὰ ἐννοήσῃ ἀναλογιζόμενος ὅτι τὴν πραγματικὴν τοῦ κράτους κυβέρνησιν διεχειρίζοντο τότε οἱ ἀνώτατοι αὐτοῦ λειτουργοί, διότι οἱ πλεῖστοι τῶν συγχρόνων αὐτοκρατόρων περιωρίζοντο ἐντὸς τοῦ παλατιοῦ των ὡς πρόσωπα ἐντελῶς διακοσμητικὰ καὶ δὲν ἐξήρχοντο ἐκεῖθεν εἰμὴ εἰς ὠρισμένας δημοτελεῖς ἐσρτὰς ὅπως δοθῆ ἀφορμὴ εἰς τὸν λαὸν νὰ ἐξωτερικεύῃ τὴν ἔμφυτον εἰς αὐτὸν κλίσιν πρὸς ἐπευφημίαν.

Ὅταν ὁ Φελλὸς καὶ οἱ περὶ αὐτὸν κατεῖχον τὴν ἐξουσίαν θὰ ἐνόμιζέ τις ὅτι εἶχεν ἐπέλθῃ ὁ χρυσοῦς αἰὼν καθ' ὅν, ὅπως ὁ Πλάτων ἠύχето, θὰ ἐδασίλευον οἱ φιλόσοφοι. Ἄλλ' ὁ ὑπερτιμος καὶ ὑπατος τῶν φιλοσόφων οὐτε φιλόσοφος ἦτο οὐτε κἀν πολιτικὸς ἀνὴρ κατὰ τὴν ταπεινοτέραν τῆς λέξεως ἔννοιαν. Ἀκόπως συνέττατε τοὺς πολιτικοὺς λόγους, ἐπειδὴ δὲ ἦτο ἄνθρωπος πολυμαθῆς ἠδύνατο νὰ συζητῆ καὶ περὶ πραγμάτων ἀναφερομένων εἰς τὴν στρατηγικὴν καὶ τὴν τακτικὴν,

ἀλλὰ τὸ βλέμμα του δὲν εἶχε τὴν δύναμιν νὰ περιλαμβάνῃ διὰ μιᾶς καὶ γενικῶς τὰς ὑποθέσεις ἐν τῷ συνόλῳ, ἐκτὸς δὲ τούτου ἢ ἔλλειψις σταθερῶν ἀρχῶν τὸν καθίστα ἀνίκανον νὰ διδῇ τὴν προσήκουσαν κατεύθυνσιν εἰς τὴν πολιτικὴν τοῦ κράτους. Ὡς ὑπουργὸς τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Δούκα (1059-1067) ἐδοῆθει μὲν αὐτὸν εἰς σύνταξιν ἐγγράφων κατὰ τὸ ἐπιτετηθευμένον ὕφος τῆς ἐποχῆς, ἀλλ' ἦτο παντελῶς ἀνίκανος νὰ καθοδηγῆ ἐν τοῖς ἔργοις βασιλέα, ὅστις οὐδεμίαν εἶχε συνείδησιν τῆς κρίσιμου καταστάσεως εἰς ἣν εὗρίσκετο τὸ κράτος.

Ὁ Φελλὸς ἤξευρε πᾶν ὅ,τι ἦτο δυνατόν νὰ ἠξέυρῃ τις καὶ ἀκόμη πλειότερα, ἀλλ' ἢ ἐπιστήμη του ἦτο ἐπιστήμη μαθητοῦ ἢ σοφοῦ ἐγκλείστου εἰς τὸ σπουδαστήριόν του. Ὑπενθυμίζει ὑπὸ πολλὰς ἐπόψεις τοὺς ἐπιφανεῖς ἄνδρας τῆς ἰταλικῆς Ἀνεγεννήσεως, ἀλλ' εἶχε μόνον τὰς ταπεινοτέρας ιδιότητας τῶν ἀνδρῶν ἐκεῖνων. Εἶχε τὴν ἐγκυκλοπαιδικὴν πολυμάθειαν τοῦ Ἀλβέρτη λόγου χάριν ἢ τοῦ Λεονάρδου δὲ Βίντσι¹, ἀλλὰ δὲν εἶχε τὴν δύναμιν τῆς δράσεως ἣτις διέκρινε τοὺς ἄνδρας ἐκεῖνους, ὅταν δὲ ὑπῆρχεν ἀνάγκη ἐνεργείας ἢ ἀχρηστος αὐτοῦ πολυμάθεια εἰς οὐδὲν ἄλλο συνετέλει εἰμὴ εἰς τὸ νὰ κατακάμπῃ τὴν ἄτονον ψυχὴν του. Πρὸ πάντων ὁ Φελλὸς ἐστερεῖτο χαρακτῆρος, κατὰ πᾶσαν δὲ μεταβολὴν μοναρχίας προσήρμοζεν ἑαυτὸν πρὸς τὰς περιστάσεις. Προσφωνῶν τὸν Κωνσταντῖνον τὸν Μονομάχον μόλις ἀναβάντα ἐπὶ τοῦ θρόνου (1402) ὀνομάζει αὐτὸν «βασιλέα ἡλίον», πρὸς δὲ Ἰσαάκιον τὸν Κομνηνὸν ὅστις ἦτο μανιώδης κυνηγὸς γράφει ὅτι θὰ ἐπεθῆμι νὰ εἶναι ἔλαφος, λέων ἢ πάνθηρ ἵνα ἔχῃ τὴν τιμὴν νὰ κυνηγῆται ὑπὸ

1 Ὁ Λέων Ἀλβέρτη, Φλωρεντίνος, ἦτο ἀρχιτέκτων, ζωγράφος, γλύπτης καὶ πολυμαθῆς λόγιος (1404—1472), ὁ δὲ Λεονάρδος δὲ Βίντσι, ἐπίσης Φλωρεντίνος, μέγας ζωγράφος, ἀλλὰ καὶ γλύπτης, μηχανικός, ἀρχιτέκτων, μουσικός, λόγιος, διακριθεὶς δὲ καὶ εἰς τὰς φυσικὰς ἐπιστήμας καὶ τὰ μαθηματικά (1452—1518). Σ. Μ.

τῆς Μεγαλειότητός Του. Ἐνεκα τῶν ἀλλοκότων τούτων ἀδυναμιῶν ὁ Ψελλὸς ἐδυσφημίσθη ὡς ἀνανδρὸς κόλαξ καὶ ἀτελής βραδιοῦργος, ἀλλ' ὅμως αἱ ἰδιότητες αὐταὶ δὲν ἀποτελοῦσι βεβαίως τὰ οὐσιώδη συστατικὰ τοῦ χαρακτήρός του.

Κατὰ βάθος ἦτο ἀγαθὸς ἄνθρωπος, ἀλλὰ καθ' ὑπερβολὴν ματαιόδοξος καὶ μὴ ἔχων τὸ σθένος νὰ καταβάλλῃ τὸν πειρασμὸν τοῦ νὰ ἐπιδεικνύῃ ἐκάστοτε τὴν ῥητορικὴν του εὐφυΐαν. Ἄν ἤθελεν ἀσκήσῃ ἄλλο ἔργον ἤσυχον, μακρὰν τῆς αὐλῆς, καὶ ἤθελεν ἐπιδοθῆ ἀποκλειστικῶς εἰς τὴν ἐπιστήμην καὶ τὰ γράμματα, ὁ βίος του θὰ ἀπετέλει τὸ θέμα καλλίστης βιογραφίας ἐν ἣ θὰ καταφαίνεται ἡ τρυφερότης τῶν αἰσθημάτων του πρὸς τοὺς γονεῖς καὶ τοὺς ἐγγόνους του. Ἄλλ' ὅμως ὁ ἀνὴρ, ὅστις ὅπως ἀποδεικνύουσιν αἱ ἐπιστολαὶ του εἶχε τόσην κλίσιν πρὸς τὴν οἰκογενειακὴν στοργήν, ἐγένετο πολιτικός, ἡ δὲ φυσικὴ του ἀγαθοπιστία ἐξετράπη εἰς ἀνανδρῖαν ἀέλποτε πρόθυμον εἰς πᾶσαν ὑποταγὴν καὶ πᾶσαν δουλοπρέπειαν. Ὅταν ὁ Ῥωμανὸς ὁ Διογένης αἰχμαλωτισθεὶς εἰς τὸν πρὸς τοὺς Σελδζούκους πόλεμον ἐπανῆλθεν εἰς τὴν πατρίδα ἔνεκα τῆς γενναιοφροσύνης τοῦ νικητοῦ (ἴδ. σελ. 8), ὁ Ψελλὸς εἶχεν ἤδη κατορθώσῃ νὰ γίνῃ φίλος τῆς πολιτικῆς μερίδος ἣτις ἐκήρυξε τὸν ταλαίπωρον βασιλέα ἐκπτωτον τοῦ θρόνου, ἔπειτα δὲ τὸν ἐφυλάκισε καὶ τὸν ἐτύφλωσεν. Ὁ Ψελλὸς, ὅστις ἦτο ἠθικὸς συναίτιος τῆς κακουργίας, δὲν ἐδίστασε νὰ γράψῃ πρὸς αὐτὸν ἐπιστολὴν ἣτις εἶναι παράδειγμα ὑποκριτικῆς συμπαθείας. «Δὸς αἶνον τῷ Θεῷ, λέγει, ὅτι ἄνθρωπον ὄντα σε ἀγγελον εἰργάσατο, καὶ ὀμμάτων στερηθέντα σε τοῦ κρείττονος φωτὸς κατηξίωσε καὶ ἔταξε μετὰ τῶν γενναίων αὐτοῦ ἀθλητῶν, καὶ τὸ ἐπικύρον ἀφελόμενός σε διὰ δῆμα οὐρανοπλόκῃ στεφάνῃ σε κατεκόσμησε». Καὶ ὅμως ἡ προσεκτικὴ ἀνάγνωσις τοῦ ἐγγράφου τούτου πείθει, ὅτι ὁ συντάξας αὐτὸ ἠσθάνετο τῷ ὄντι θαυμασμὸν πρὸς τὸν ἀνάνδρως προδοθέντα βασιλέα.

Ὁ Ψελλὸς κάμνει περὶ ἑαυτοῦ τὴν ἐξῆς ὁμολογίαν· «Ἄλλ' ἐγὼ, λέγει, πρὸς μὲν τὰς μαθήσεις ἀρρενωπότερον ἴσως διακείμαι, πρὸς δὲ τὴν φύσιν θηλὺς εἰμι». Ἡ τρυφερότης αὐτῆ καταφαίνεται καὶ ἐκ τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὅποιον ὀμιλεῖ περὶ τῶν φίλων του καὶ περὶ τοῦ οἰκογενειακοῦ του βίου. Περὶ τοῦ γάμου κατ' ἐπανάληψιν ἀποφαίνεται ὅτι εἶναι «συνδρομὴ ψυχῶν», καὶ «οὐ συνοικειώσις σωμάτων μόνον, ἀλλὰ καὶ ψυχῶν», ὁ δὲ χαρακτηρισμὸς οὗτος ὑπὸ Ἑλληνοῦ ἐκφερόμενος φαίνεται εἰς ἡμᾶς σχεδὸν αἰσθηματολογικός. Κρίνει ἐπιεικῶς τὴν ἀνθρωπίνην ἀδυναμίαν καὶ νομίζει ὅτι ἡ εὐσπλαγχνία εἶναι ἀρετὴ μεγαλύτερα τῆς εὐσταθείας. Παραβάλλει ἕνα ἐκ τῶν φίλων του προσαρμοσθέντα πρὸς τὴν μεταβολὴν τῶν πραγμάτων, πρὸς τὸ θρυλούμενον ἄγαλμα εἰς τὸ ὅποιον ὁ τεχνίτης εἰργάσθη τοὺς ὀφθαλμοὺς κατὰ τρόπον ὥστε νὰ φαίνωνται ὅτι παρακυλοῦθοῦσι διὰ τοῦ βλέμματος τὸν θεατὴν πρὸς οἰονδήποτε μέρος καὶ ἂν ἴσταται· «οὐ γὰρ ὥσπερ Φωκίων καὶ Κάτων, βαρεῖς καὶ οὐκ ἀνεκτοὶ φανέντες, οὐδὲ κατάλληλοι τοῖς καιροῖς, μετὰ τῶν πραγμάτων καὶ ἑαυτὸν προσαπώλεσεν». Ὡς ὑπουργὸς παραινεῖ ἕνα δικαστὴν ἐπαρχίας νὰ φανῆ ἐπιεικῆς πρὸς πταίσαντα δπάλληλον· «οὐ γὰρ πάντες ἀπόστολοι οὐδὲ πάντες προφῆται, ἦ, ἵνα τὰ σὰ λέγω, οὐ πάντες Μίνως ἢ Ῥαδαμάνθυες». Τῆς ἐπιεικειᾶς ταύτης κάμνει χρῆσιν καὶ διὰ ἴδια αὐτοῦ ἐλαττώματα, οὐδαμοῦ δὲ τῶν ἐπιστολῶν του διαφαίνεται ὅτι ἔχει συναίσθησιν τῶν σφαλμάτων του· εἰλικρινῆς ὁμολογία θὰ τὸν καθίστα συμπαθέστερον καὶ ἂν ἤθελεν ἀκόμη διαπράξῃ μεγαλύτερας κακουργίας. Ἄλλ' ὅταν προσβληθῆ ἢ προσωπικῆ του ματαιοφροσύνη, τότε ἐξαφανίζεται καὶ ἡ ἀγαθότης του, καθυδριεῖ δὲ τοὺς τολμῶντας νὰ ἀμφιβάλλωσι περὶ τῆς καθηγητικῆς του ἱκανότητος καὶ δεινῶς ἐπιτίθεται κατὰ τῶν φθονερῶν οὔτινες δὲν ἠνείχοντο βλέποντες

συρρέοντας Κελτούς και Ἀραβας εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ὅπως ὑπὸ τὴν ὀδηγίαν του μυηθῶσι τὴν πλατωνικὴν φιλοσοφίαν¹ τοὺς ἀποκαλεῖ δὲ «βατράχους φωνοῦντας ἐκ τελμάτων και κύνας ὀλακτοῦντας και κανθάρους παίζοντας ἐν κοπρίαις». Τόσον δὲ εἶχον ὀξυνηθῆ τότε αἱ μεταξὺ τῶν λογίων ἐριδες ὥστε ὁ αὐτοκράτωρ ἔκλεισε τὸ πανεπιστήμιον, ὁ δὲ Ψελλὸς ἀπομακρυνθεὶς ἐπὶ τινα χρόνον ἀπὸ τῶν πολιτικῶν πραγμάτων ἐμόνασεν ἐπὶ τοῦ ὄρους Ὀλύμπου τῆς Βιθυνίας ἐκεῖθεν τοῦ Βοσπόρου. Ἀλλ' οἱ καλόγηροι κατεφρόνου τὴν εἰδωλολατρικὴν του σοφίαν, ἐκεῖνος δὲ ἀπαλλαγεὶς τῆς φαντασιώσεως ἤτις τὸν εἶχε καταλάβῃ περὶ τῆς μοναστηριακῆς γαλήνης, ἐπανήλθε και πάλιν εἰς τὸν πολυτάραχον βίον τῆς πόλεως προτιμήσας τὰ ἐν τῇ κοινωνίᾳ δεῖνὰ τῆς συμβιώσεως μετὰ τῶν ἀγίων ἐκείνων μοναχῶν οἵτινες δὲν ἦσαν ὀλιγώτερον ὀχληροὶ τῶν ἐν σοφίᾳ συναδέλφων του. Εἰς ἐκ τῶν καλογήρων τούτων, ὀνομαζόμενος Ἰάκωβος, ἔγραψε κατ' αὐτοῦ ὅτε κατέλιπε τὸ ἠγιασμένον ὄρος τοὺς ἐξῆς κακεντρεχεῖς στίχους:

Ἦ δέσποτα Ζεῦ και πάτερ και βακλέα (:)
ὀβριμοβουγαίε και βαρυβρέμων,
Ἦ Ὀλυμπον οὐκ ἦνεγκας κἄν βραχὺν χρόνον,
οὐ γὰρ παρήσαν αἱ θεαὶ σου, Ζεῦ πάτερ.

Ὁ Ψελλὸς ἔσπευσε νὰ ἀπαντήσῃ δι' ἑνὸς σατυρικοῦ ποιήματος ὑπὸ μορφήν κανόνος ἐκκλησιαστικοῦ, οὗ ἡ ἀκροστιχίς ἀπετέλει τὴν ἐξῆς φράσιν: «Μέθυσον Ἰάκωβον εὐρύθμως ἄδω, Κώνστας»¹. Φαίνεται δὲ ὅτι ἡ παρωδία αὕτη ἱεροῦ ὕμνου

¹ Βλ. τὸ κείμενον τῆς παρωδίας ταύτης ἐν Σάθα Μεσαιων. Βιβλιοθ. Ε' σ. 177. Ἡ πρώτη στροφή, κατὰ τὸν ἦχον τοῦ Ἀρματηλάτην Φαραῶ, ἔχει ὡς ἐξῆς «Μέθη και πότοι και χοροί, Ἰάκωβε, ἡ σὴ πανήγυρις, και σὺν πότῳ κρότοι και τρυφαὶ και χάριτες, ὀρχίσματα και κύμβαλα και βοτρυῶν ἐκθλίψεις και ὀάγες ληνοβατούμεναι και κοιλίαι πίθων πληρούμεναι». Σ. Μ.

εἶχε μεγάλην διάδοσιν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, βεβαίως δὲ θὰ ἐθαύμασαν οἱ ἄνθρωποι τὴν σκωπτικὴν εὐτραπελίαν τοῦ ποιητοῦ, χωρὶς ὅμως και νὰ σκανδαλισθῶσι διὰ τὴν ἄτοπον χρησιμοποίησιν τοῦ ὕμνολογικοῦ τύπου. Ἡ Ἐκκλησία εὐκόλως συγχωρεῖ και ἀτόπους ἀκόμη ἀστεῖσμούς ὅταν εἶναι βεβαία περὶ τῆς ἀκραδάντου πίστεως τῶν γραφόντων.

Ἡ φιλοπονία και ἡ ἀντοχή τοῦ Ψελλοῦ θὰ ἦτο ἀναντιρρήτως ἔκτακτος, διότι με ὅλας τὰς παντοσεδεῖς πολιτικὰς μερίμνας αἵτινες τὸν ἐθάρυον εὕρισκεν ἀκόμη καιρὸν νὰ προσκτῆ ἀπεράντους γνώσεις και νὰ ἀναγράφῃ ἔπειτα αὐτάς εἰς πολυαριθμώτατα βιβλία. Τὰ μέχρι τοῦδε ἐκδεδομένα ἔργα του περιέχουσι χιλιάδας σελίδων, αὐταὶ δὲ εἶναι μέρος μόνον τῆς ὀλης αὐτοῦ συγγραφικῆς παραγωγῆς, ἡτις κυρίως συνίσταται εἰς θεολογικὰς μελέτας και εἰς πραγματείας ἀναφερομένας εἰς τὰ κείμενα, ἔπειτα εἰς μίαν σύγχρονον χρονογραφίην περιλαμβάνουσαν τὰ ἱστορικὰ γεγονότα ἐκατὸν ἐτῶν (976-1077), εἰς ἔρμηνείαν δικανικῶν ζητημάτων, εἰς ἀνατομικὰς ἐκθέσεις, εἰς φιλοσοφικὰς θεωρίας. Συμφύρεται δὲ ἀναμιξ πεζὸς και ἔμμετρος λόγος ἐπὶ ζητημάτων περιεργωτάτων, περὶ τοῦ σκοποῦ τῆς γεωμετρίας, περὶ τῶν ἰδιοτήτων τῶν ἀστρων και τῶν λίθων, περὶ τοῦ δυνατοῦ τῆς γεννήσεως κατ' ἀρέσκειαν ἀρσενικῶν ἢ θηλυκῶν τέκνων. Πᾶσα περίστασις και πᾶσα εὐκαιρία φαίνεται εἰς αὐτὸν εὐπρόσδεκτος ὅπως γράψῃ. Γράφει ἐγκώμια τοῦ ψύλλου, τῆς κόρεως, τῆς φθειρὸς και τῆς γραμματικῆς, γράφει προτρεπτικούς λόγους πρὸς τοὺς μαθητὰς αὐτοῦ ἵνα φοιτῶσιν ἐπιμελέστερον εἰς τὰ μαθήματα και νὰ μὴ ἀποσιάζωσιν ὅταν βρέχῃ, ἐρμηνεύει παροιμίας και δημῶδεις δεισιδαιμονίας. Ἀνὰ ἑκατοντάδας ἀριθμοῦνται αἱ ἐπιστολαὶ του, ἐν αἷς σημειοῖ και πολλὰς τοπικὰς παρατηρήσεις.

Τὰ πολυτιμώτερα τεμάχια τοῦ γραμματειακοῦ τούτου φορη-

τοῦ εἶναι αἱ πραγματεῖαι τοῦ Ψελλοῦ αἱ ἀναφερόμεναι εἰς τὴν ἀρχαιότητα. Ὁ συγγραφεὺς ἔχει τὴν συνείδησιν ὅτι εἶναι ὁμογενῆς τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, ὁ δὲ φιλελληνισμὸς του καταφαίνεται ἐκ τοῦ ὅτι θεωρεῖ καὶ τοὺς χριστιανοὺς Ἑλληνας καὶ τοὺς εἰδωλολάτραις ὡς ἐν καὶ τὸ αὐτὸ ἔθνος. Πρὸ αὐτοῦ οἱ Βυζαντινοὶ ἦσαν πρὸ πάντων χριστιανοί, οἱ δὲ ἐπιφανέστεροι ἐθεώρουν ἑαυτοὺς ὡς κληρονόμους καὶ τῆς Ῥώμης ἐπίσης ὅπως καὶ τῆς Ἑλλάδος, ἀλλ' ὁ Ψελλὸς ἀποβλέπει μόνον εἰς τὸν ἑλληνικὸν κόσμον, οὐτινος ἀγαπᾷ τὰ σφριζόμενα λείψανα, ὅπως οἱ νεώτεροι ἀρχαιολόγοι. Θὰ ἐπεθύμει νὰ μεταδώσῃ εἰς τοὺς ὑπ' αὐτοῦ πεμπομένους εἰς τὴν Ἀττικὴν δημοσίους λειτουργοὺς μέρος τῆς υἱϊκῆς του στοργῆς πρὸς τὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα, παρ' αὐτῶν δὲν δέχεται, ὅπως παρ' ἄλλων εὐνοομένων του, ὡς δῶρα προτόντα τῆς γῆς ἢ τῆς θήρας, ἀλλὰ τοὺς παρακαλεῖ μόνον νὰ μεριμνῶσι περὶ τῶν μνημείων τῆς ἀρχαιότητος. Οὔτε τὸν νεοπλατωνισμὸν πρᾶσβεύει, οὔτε τὸ σύστημα τοῦ Ἀριστοτέλους ἀποδέχεται, ἂν καὶ ἐπαινούμενον ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας· τὸ μὲν Ἀριστοτελικὸν σύστημα θεωρεῖ σκοτεινόν, τὸν δὲ πανθεῖσμὸν τῶν νεοπλατωνικῶν τῆς Συρίας τὸν ἀνάμικτον πρὸς ἀνατολικὴν δαιμονολογίαν καταπολεμεῖ, διότι νομίζει αὐτὸν ὡς αἵρεσιν ἣτις ἀφίσταται τῆς Ἐκκλησίας πολλῶ μᾶλλον ἢ τὸ σύστημα τοῦ Πλάτωνος. Εἰς πᾶσαν φράσιν τῶν ῥητορευμάτων του διακρίνεται ὁ ζῆλος αὐτοῦ ὑπὲρ τοῦ μεγάλου φιλοσόφου, καὶ κατ' ἐπανάληψιν ἀναφωνεῖ· «Ἐμὸς ὁ Πλάτων 1» Ἀλλὰ δὲν ἀγαπᾷ μόνον τὸν Πλάτωνα, ἀγαπᾷ ὁλόκληρον τὴν ἑλληνικὴν ἀρχαιότητα. «Ἡ ἑλληνικὴ σοφία, λέγει ἀποτεινόμενος πρὸς τοὺς μαθητὰς του, περὶ τὴν δόξαν τοῦ θεοῦ διαμαρτάνουσα καὶ τὸ θεολογικὸν μέρος οὐκ ἀναμάρτητον ἔχουσα, τὴν φύσιν οὕτως ἐγνώρισεν ὡς αὐτὸς ὁ Πλάστις ἐποίησεν».

Εἰς δὲ τὴν διδασκαλίαν του προέβαιεν ἔτι πολὺ παραιτέρω-

κατ' αὐτὸν οἱ ἀρχαῖοι ποιηταὶ ἦσαν προφήται ὑπὸ ἀλληγορικὴν μορφήν προαγγείλαντες τὰς ἀληθείας τοῦ Χριστιανισμοῦ, «ἀπόρρητον ἔχοντες τὴν ἀλήθειαν ὑπὸ φαυλοτέρῳ τῷ σχήματι». Ἐν τῷ ἐπιταφίῳ λόγῳ εἰς τὸν φίλον του Νικήταν μαῦστορα τῆς σχολῆς τοῦ Ἀγίου Πέτρου λέγει περὶ τοῦ ἐγκωμιαζομένου· «Τοιγαροῦν αὐτῷ ἢ μὲν καθιεμένη χρυσῆ παρ' Ὀμήρῳ σειρά, στάσις τις ἐδόκει τῆς περιφορᾶς τοῦ παντός, Ἄρης δὲ δεσμούμενος ὁ θυμὸς (τὸ πάθος) ἐγινώσκετο τῇ ἀρρήτῳ δυνάμει τῶν λόγων..., ἢ δὲ φίλην πατρίδα πρὸς ἣν οἱ περὶ τὸν Ὀδυσσεῖα ἀπὸ τῆς καταφαρμακτοῦσης ἠπείγοντο, ἢ ἄνω ὑπενοεῖτο Ἱερουσαλήμ, ἐν ἣ πρώτως γεγενημένους ὁ πολυπαθὴς οὗτος χώρος ἐδέξατο, ἐν ᾧ δὴ εἰμὴ πρὸς ἐκείνην ἐπειγοίμεθα τῇ τῆς ἡδονῆς ἀπάτῃ δελεαζόμενοι εἰς θηρίων ἰδέαν ἀπὸ τῶν κρειττόνων μορφῶν μεθιστάμεθα». Τοιοῦτος Ὀμηρίδης (μελετητῆς τοῦ Ὀμήρου) ἦτο ὁ Νικήτας, οὐτινος τὰς γνώμας συμμερίζεται καὶ ὁ Ψελλός· «οὐ κατὰ τοὺς πολλοὺς προσέχων τῷ γράμματι, οὐδὲ θελγόμενος τῷ μέτρῳ τὴν ἀκοήν, οὐδὲ τῷ φαινομένῳ διδούς, ἀλλὰ τὸ ἀπόθετον (ἀπόκρυφον) κάλλος ζητῶν». Κατὰ τὸν αὐτὸν δὲ τρόπον ὑποδεικνύεται καὶ τῶν ἄλλων ποιητῶν ἡ μελέτη, τοῦ Πινδάρου, τοῦ Ἐπιχάρμου, τοῦ Ἀρχιλόχου.

Ἀλληγορίας ἀνεύρισκεν ὁ Ψελλὸς καὶ εἰς τὴν Ἀγίαν Γραφήν· οὐδὲν, λέγει, ὑπάρχει **ἀσύμβολον** εἰς τὸ Εὐαγγέλιον, «οὐδὲ ὁ ἀριθμὸς τῶν ἰχθύων, οὐδὲ τὰ τῶν Ἀποστόλων ὀνόματα, οὐδὲ ἡ τοῦ Προδρόμου ζώνη, οὐδ' αἱ τῆς καμήλου τρίχες, ἀλλ' ἵνα τὸ πᾶν συντεμῶν εἴπω ὅτι πᾶς εὐαγγελικὸς λόγος γινώσιν ἔμφυτον ἔλαχε δυσθεώρητον τοῖς πολλοῖς». Ἐρμηνεύων δὲ ἀλληγορικῶς καὶ τοὺς Ἑλληνας συγγραφεῖς ὅπως καὶ τὴν Ἀγίαν Γραφήν, δημιουργεῖ οὕτω μίαν πνευματικὴν ἐνότητα μεταξὺ ταύτης καὶ ἐκείνων. Ἄλλ' ἂν καὶ ἡ Ἐκκλησία ἐθεώρει τὸν πρὸς τὸν Πλάτωνα διάπυρον ζῆλόν του ὡς τινα τᾶσιν

πρὸς τὴν αἵρεσιν, θὰ ἦτο παρεξήγησις τῶν ἰδεῶν του ἢ κατὰ-
 κρισίς αὐτοῦ ἐπὶ ἑτεροδοξίᾳ, διότι ἐκεῖνος σαφῶς ὁμολογεῖ,
 ὅτι ὁ θαυμασμός του πρὸς τὴν βαθεῖαν διάνοιαν τῶν ἀρχαίων
 φιλοσόφων οὐδὲως τὸν ἐμποδίζει νὰ ἀπορρίπτῃ τὰς θεωρίας
 τῶν δασάκις αἱ θεωρίαι τῶν ἀντίκεινται πρὸς τὴν χριστιανικὴν
 διδασκαλίαν, τοῦτο ὅμως ἔχει τὴν ἰδέαν ὅτι σπανίως συμβαί-
 νει, ἀρκεῖ μόνον νὰ ἴξεύρῃ τις νὰ ἐμβαθύνῃ εἰς τὰ νοήματά
 των. Οὕτως ἀπολογεῖται πρὸς τοὺς ἐχθρούς του ὧν ἀναιρεῖ
 τὰς κατηγορίας, ἀλλ' ἐνίοτε ὑπέικων εἰς τὸ αἶσθημα τοῦ
 ἀνθρωπίνου φόβου ἐμφαντικῶς ἐπιμένει εἰς τὴν γνώμην ὅτι τὰ
 διδάγματα τῆς Ἐκκλησίας ὑπερέχουσι τῆς διδασκαλίας τοῦ
 Πλάτωνος, ἐν γένει ὅμως φαίνεται εἰλικρινῆς ἢ ἀπολογία του.
 Τείνει μὲν ἐνίοτε τὴν ἄλυσιν τὴν συνδέουσαν αὐτὸν πρὸς τὴν
 πίστιν, ἀλλ' οὐδέποτε ἐσκέφθη νὰ τὴν διαρρήξῃ, ὡς αἱ δὲ
 συμβῆ κατὰ τὰς μελέτας του νὰ εὐρεθῇ εἰς σύγκρουσιν πρὸς
 τὸ χριστιανικὸν δόγμα, παύει τὰς ἐρεῦνας του ἢ προαγγέλλει
 εἰς τοὺς ἄλλους τὸν κίνδυνον. Ἦτο πολὺ μάταιος ὥστε νὰ
 σιωπᾷ ὡς αἱ δὲ ἴξευρεν ἕτι δὴποτε, ἀλλὰ καὶ ἐφοβεῖτο τὰς
 ἀποκρύφους μαγικὰς δυνάμεις, διὰ τοῦτο δὲ κάμνει μὲν κατ'
 ἐπανάληψιν λόγον περὶ ἐνεργείας τῶν δαιμόνων καὶ περὶ τῶν
 μυστηρίων τῆς ἀστρολογίας, ἀλλὰ προσθέτει ἐκάστοτε, ὅτι θεω-
 ρεῖ ἀξίαν κατακρίσεως καὶ καταδικῆς πᾶσαν ἀσεβῆ δύναμιν.
 Ἀποτροπιάζεται τὰ μαγικὰ περιήπτα καὶ τοὺς μαγικοὺς τύ-
 πους, καθὼς καὶ τὰς μυστηριώδεις ἀπομυμῆσεις τῶν κοσμικῶν
 φαινομένων, κατὰ τρόπον δὲ τόσον ἐμφαντικὸν ὥστε ἐξ αὐτοῦ
 ποριζόμεθα ἀξιόλογον εἰκόνα τῆς τότε ἐπικρατούσης δεισι-
 δαιμονίας.

Ὡς πρὸς μὲν τὴν φιλοσοφίαν ὁ Ψελλός, ἂν εἶναι ὀρθὴ ἢ
 ἡμετέρα κρίσις, ἐπέδειξεν ἀληθῆ παιδείαν, ὡς πρὸς δὲ τοὺς
 ἄλλους ὅμως κλάδους τῆς ἀνθρωπίνης γνώσεως περὶ οὗς ἡσχο-

λήθη ἀκριτον μόνον πολυμάθειαν. Τὰ ἱατρικὰ καὶ νομικὰ αὐτοῦ
 σπουδάσματα φαίνεται ὅτι περιωρίζοντο μόνον εἰς τὴν ἑρμη-
 νείαν τῶν τεχνικῶν ὅρων, εἰς δὲ τὰς φυσικὰς ἐπιστήμας δὲν
 ὑπῆρξεν ἀνώτερος οὔτε τῶν συγχρόνων οὔτε τῶν παλαιότερων
 Βυζαντινῶν. Ἐσθηρίζετο καὶ αὐτὸς εἰς θεωρίας ἐκ τῶν προτέ-
 ρων καὶ ἐνόμιζε τὴν παρατήρησιν ὡς πράγμα δευτερεύον, ἢ
 τοῦλάχιστον ἀπεδέχετο ἀκριτῶς τὰς τερατολογίας τὰς ὁποίας
 ἄλλοι διετείνοντο ὅτι εἶχον ἐξακριβίωση καὶ ταύτας ἐλάμβανεν
 ὡς βᾶσιν τῶν θεωριῶν του. Ἐπειδὴ δὲν ἠδύνατο νὰ ζήσῃ ἔξω
 τῶν τειχῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ ὁ βίος του ἦτο καθ'
 ὄλου ἀστικός, ἐξηγεῖται ἐκ τούτου καὶ ἡ ἀναισθησία του πρὸς
 τὰς φυσικὰς καλλονάς, ἂν καὶ ὁ ἀνάλογος τρόπος καθ' ὃν
 πραγματεύεται καὶ τὰ γραμματικὰ ζητήματα δεικνύει ὅτι ἡ
 ἀδιαφορία ἦτο χαρακτηριστικὸν προερχόμενον καὶ ἐξ αὐτῆς
 τῆς φύσεως τοῦ πνεύματός του. Εἶναι εἰς ἐκ τῶν σπουδαιστά-
 των ἀντιπροσώπων τοῦ εἴδους ἐκεῖνου τῶν καὶ σήμερον ἀκόμη
 ὑπαρχόντων φιλολόγων οἵτινες προσκολλῶνται μᾶλλον εἰς τὴν
 κατὰ παράδοσιν μεταγραφὴν τῶν γραμμάτων ἢ εἰς τὴν μελέ-
 την τῶν φθόγγων καὶ εἰς τὸν τρόπον καθ' ὃν οἱ φθόγγοι γί-
 νονται ἀντιληπτοί.

Κρίνων τις ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς πραγματειῶν τινῶν τοῦ Ψελ-
 λου ἠθέλε νομίσει ὅτι ὁ συγγραφεὺς ἠγάπησε πλειότερον τῶν
 συγχρόνων του τὴν τόσον ἐν Βυζαντίῳ καταφρονουμένην δη-
 μῶδη γλῶσσαν· εἰς μάλιστα ἐκ τῶν καθ' ἡμᾶς λογίων τὸν
 ἐπαινεῖ, διότι ἠρμήνευσε τοὺς ἰδιωτισμοὺς καὶ τὰ ἔθιμα τοῦ
 λαοῦ μετὰ τοῦ αὐτοῦ ζήλου μεθ' οὗ ἠρμήνευσε καὶ τὴν γλῶσ-
 σαν καὶ τὰ ἀρχαιολογήματα τοῦ Ὀμήρου, ἀλλ' ἡ ἀνάγνωσις
 τῶν εἰς τὰ ζητήματα ταῦτα ἀναφερομένων πραγματειῶν πείθει
 ὅτι ὁ Ψελλός δὲν εἶχε πραγματικὸν ἐνδιαφέρον διὰ τὴν γλῶσ-
 σαν καὶ τὸν βίον τοῦ λαοῦ. Συλλέγει μόνον ὠρισμένας ἐκφρά-

σεις όπως κάμη χρήσιν αὐτῶν πρὸς ἴδιον σκοπὸν, εἰς τοῦτο δὲ καὶ μόνον, τὸ ὅποσον ἔπραττον καὶ ἄλλοι Βυζαντινοί, ὀφείλομεν τὰς διασωθείσας ὀλίγας λαογραφικὰς γνώσεις, τὰς ὁποίας ὁ συγγραφεὺς δὲν εἶχε κυρίως σκοπὸν νὰ μεταδώσῃ. Αἱ τοιαῦται ἄλλως ἐρμηνεῖται ἀπομακρύνονται ἐν γένει τόσον πολὺ ἀπὸ τοῦ σαφοῦς νοήματος τοῦ κειμένου ὥστε πᾶς τις πεῖθεται ὅτι οἱ Βυζαντινοὶ λόγιοι οὐδόλως εἶχον κατὰ νοῦν νὰ παρασκευάσωσι πραγματικὸν ἐρμηνευτικὸν ὑπόμνημα τῶν δημωδῶν μνημείων. Τὰς συλλογὰς ταύτας τῶν παροιμιῶν καὶ τῶν παραδόσεων προεκάλεσεν ἡ τάσις ἐκείνη ἣν εἶχον οἱ Βυζαντινοὶ νὰ ἀναζητῶσι πάντοτε μιαν ἀπόκρυφον ἔννοιαν καταληπτῆν μόνον εἰς τοὺς λογίους καὶ τοὺς ἀνεπτυγμένους ἄνδρας, καὶ ἡ ἰδέα ὅτι οἱ ἀπλοῖκοι ἄνθρωποι ὁμοιάζουσι πρὸς τὰ παιδία καὶ ἀσυνειδήτως ἐκδηλοῦσι κεκαλυμμένας ἀληθείας, τὰς ὁποίας ὅμως μόνον οἱ λόγιοι δύνανται νὰ ἐξάγωσιν ἀπὸ τοῦ βάθους εἰς τὸ ὅποσον εἶναι κεκρυμμένοι. Θέλων λόγου χάριν ὁ Ψελλὸς νὰ ἐξηγήσῃ τὴν ἀπόκρυφον ἔννοιαν γνωστῆς παροιμίας ἔρωτᾷ: «τίς ὁ λίθος ὃν ἔρριψεν ὁ μωρὸς καὶ ἑκατὸν φρόνιμοι οὐκ ἴσχυσαν ἀνελεῖν;». Καὶ ἀποκρίνεται ὅτι «ὁ λίθος ὁ ἀκρογωνιαίος ἐστὶ Κύριος ὁ συνδέσας τὰ διεσπῶτα καὶ τὰ διεσκορπισμένα συναγαγών. Ῥίπτει δὲ τοῦτον οὐκ ἀπυθούμενος, ἀλλ' εἰς μέσον τιθείς, ἵν' ἔχοιμεν ἐπ' αὐτοῦ βεβηκέναι ὁ τὴν μωρίαν τοῦ εὐαγγελικοῦ ἐμπεπιστευμένος κηρύγματος, ὁ τὴν ἀνθρωπίνην ὑπερναδὰς φρόνησιν καὶ ὑπὸ τοῦ θεοῦ πνεύματος γενόμενος κατακώχιμος καὶ ὡς ἀληθῶς ἐνθεὸς καὶ θεοφόρητος· οἱ δὲ μὴ δυνάμενοι τοῦτον ἀνελεῖν ἑκατὸν φρόνιμοι περὶ τοῦ κόσμου εἰσὶ καὶ περὶ τὴν ὄντως σοφίαν ἀσύνετοι, περὶ ὧν αὐτὸς ὁ λόγος φησὶν· ἐξομολογοῦμαι σοι, πάτερ, κύριε τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς γῆς, ὅτι ἀπέκρυψας ταῦτα ἀπὸ σοφῶν καὶ συνετῶν καὶ ἀπεκάλυψας αὐτὰ ἀνηπίοις». Τὸ

παράδειγμα τοῦτο δὲν εἶναι καὶ ἐκ τῶν μᾶλλον ἀπειροκάλων, εὐκόλον δὲ εἶναι νὰ φαντασθῇ τις τίνα μωρὰ συμπεράσματα δύνανται νὰ ἐξαχθῶσι διὰ τῆς μεθόδου ταύτης, ὅταν κάμνωσι χρήσιν αὐτῆς συγγραφεῖς ὀλιγώτερον εὐφυεῖς τοῦ Ψελλοῦ.

Ἄλλὰ βεβαίως ὁ Ψελλὸς μὲ ἕλην του τὴν πολυμάθειαν δὲν θὰ ἀπέδεικνεν ὁ περιφημότατος ἀνὴρ τῆς ἐποχῆς του, ἂν δὲν ἦτο πρὸ πάντων γλαφυρὸς καὶ κομφολόγος. Τὸ ἐγκώμιον τὸ ὅποσον κάμνει πρὸς τοὺς φίλους του λέγων ὅτι εἶχον ἀπαράμιλλον τὴν γλῶσσαν ἐφαρμόζεται πρὸ πάντων εἰς αὐτόν. Ἡ τέχνη τῆς συνθήκης τῶν λέξεων, κατὰ τὴν ἰδίαν του ὁμολογίαν, τὸν γοητεύει, ὀλόκληρον δὲ τὸ συγγραφικὸν του ἔργον ἐπιβεβαιῶσι τὴν ὁμολογίαν ταύτην. Αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκην νὰ συνδυάσῃ τὴν περιττολογίαν πρὸς ἐπιλεκτὸν κομψότητα, ἐκ τούτου δὲ ἐκίνει τὸν θαυμασμὸν τῶν αὐλικῶν κύκλων εἰς τοὺς ὁποίους ἐφοῖτα. Ἐνθουσιώδη θαυμασμὸν λέγεται ὅτι ἐξεδήλωσεν ὁ βασιλεὺς Κωνσταντῖνος ὁ Δεῦτερος, ὅταν ἔλαβε παρ' αὐτοῦ τὴν ἐξῆς ἐπιστολήν, συνοδεύουσαν δῶρον τριῶν ἰχθύων: «Πάλιν δεξιοῦμαι σε τὸν δεσπότην μου καὶ βασιλέα τρισὶ λευκοσκάροις, ὁ δὲ ἀριθμὸς μυστικὸς καὶ θεῖον τὸ ὄνομα· τό τε λευκὸν τοῦ ἰχθύος ἐκφαντικὸν τῆς σῆς καθαρότητος, ἀλλὰ καὶ ὁ σκάρος μόνος τῶν ἰχθύων λαλίστατος, καὶ ἐστὶν ὡσανεὶ ἰχθύς μουσικὸς, σύμβολον καὶ οὗτος τῆς σῆς εὐστρόφου γλώττης καὶ μουσικῆς. Σφίξει μὲν οὖν σε ἡ Τριάς, καταυγάξει δὲ σε ἡ λευκότης τῶν ἀρετῶν, εἴης δὲ καὶ τῆ γλώττη τὰ θεῖα φηγεγόμενος, χρηστότατε καὶ ἐπεικέστατε βασιλεῦ».

Ἡ μανία αὕτη τοῦ νὰ σωρεύῃ ἡχηρὰς φράσεις καὶ ἡ ἐνδόμυχος ἀνάγκη τοῦ νὰ ἐπιδεικνύῃ εἰς πᾶσαν περίστασιν πανταχόθεν συνειλεγμένην βιβλιακὴν σοφίαν ἀφαιροῦσιν ἀπὸ τοῦ συγγραφέως πάντα ἔλεγχον τῆς ἰδίας αὐτοῦ φαντασίας καὶ πρωτοτυπίας. Ἐπὶ τῇ θανάτῳ τῆς θυγατρὸς του Στυλιανῆς

ἔγραψεν ἐγκώμιον εἰς αὐτήν. Τοῦ ἐγκωμίου τούτου πολλά χωρία μαρτυροῦσιν εἰλικρινὲς αἰσθημα πατρικῆς στοργῆς, ἀλλ' ἢ μανία του πρὸς τὴν ἀλόγιστον ἀδολεσχίαν τὸν ὠθεῖ εἰς διεξοδικὴν περιγραφὴν τοῦ κάλλους τῆς ἀποθανούσης κόρης, ἐπὶ τοσοῦτον δὲ ἐπιμένει εἰς τὰς λεπτομερείας, ὥστε ἐκτρέπεται εἰς τεσσάρων πυκνῶν σελίδων ἀνατομικὴν ποαγματεῖαν, ἀναφέρει δὲ πάντα τὰ μέλη τοῦ σώματος τῆς ἐγκωμιαζομένης θυγατρὸς καὶ λέγει πράγματα τὰ ὅποια νεκροσκόπος ἰατρός θὰ ἐδίσταζε νὰ εἶπῃ μνημονεύων τὴν Ἀφροδίτην τῆς Κνίδου καὶ ὑπενθυμίζων ἄτοπὸν τι ἀνέκδοτον. Ἐμπνέεται δὲ πάντα ταῦτα ὁ τεθλιμμένος πατήρ ἐκ μιᾶς εἰκόνης τὴν ὅποιαν ἀναφέρει συγγραφεὺς ἔχων τὰς αὐτὰς καὶ ἐκεῖνος ἰδέας, Καὶ ὅμως ὑπὸ τῶν συγχρόνων θαυμάζοντο πάντα ταῦτα, ἴσως δὲ καὶ θὰ ἐξακολουθῆ νὰ εὐρίσκη θαυμαστάς ἢ γλῶσσα τοῦ Ψελλοῦ, ἂν οἱ ἄνθρωποι δὲν πᾶσσαι νὰ πιστεύσωσιν ὅτι εἶναι δυνατόν ταπεινὰ ἰδέαι νὰ ἐκφράζωνται διὰ ποιητικῶν φράσεων, ἢ ποιητικαὶ ἔννοιαι νὰ περιβάλλωνται διὰ χυδαίας μορφῆς. Πάντως ὅμως θὰ κατανοηθῆ ἐπὶ τέλους ὅτι δὲν εἶναι ἄξιον θαυμασμοῦ πᾶν ὅ, τι ἐγράφη εἰς τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν, ἀλλ' εἶναι ἄξιοι θαυμασμοῦ μόνον οἱ ἐπιφανεῖς τῶν Ἑλλήνων, τότε δὲ δὲν θὰ ἔχωσι πλέον καὶ τὴν ἀξίωσιν οἱ ἄνθρωποι ὅτι καὶ τὰ νοήματα τοῦ Ψελλοῦ εἶναι ἐπίσης ἀξιοθαύμαστα ὅπως καὶ ἡ γλωσσικὴ μορφή δι' ἧς τὰ περιβάλλει.

Ὁ Ψελλὸς ἐκαυχᾶτο ὅτι εἶναι μιμητὴς τοῦ Πλάτωνος, καὶ ὅμως τὸ ὕφος αὐτοῦ οὐδενὸς ἐκ τῶν ἐνδόξων συγγραφέων ἀπέχει πλείοτερον, ὅσον τοῦ Πλάτωνος, διότι οὐδέποτε κατενόησεν ὅτι ἡ γοητεία τοῦ Ἀθηναίου φιλοσόφου προέρχεται ἐκ τοῦ ὅτι ἐν αὐτῷ ὑπάρχει τελεία ἐνότης καὶ ἁρμονία μεταξὺ τῆς ὕλης καὶ τοῦ εἶδους, οὐδέποτε ἀντελήφθη ὅτι ὁ Πλάτων ἔγραψεν ὅπως διανοεῖτο καὶ ὅπως ἐλάλει, ἤξευρε δὲ νὰ κάμνη

πάσας ἐκείνας τὰς ἀναγκαίας παραχωρήσεις εἰς ἃς δὲν ἤξευρουσι νὰ υποβάλλωνται οἱ συγγραφεῖς οἱ ἔχοντες τὸν δογματικὸν χαρακτῆρα τὸν ὅποτον ἔχει καὶ ὁ Ψελλός. Τοῦτο ἄλλως οὐδέποτε κατενόησαν καὶ πάντες οἱ σύγχρονοι τοῦ Ψελλοῦ, καὶ διὰ τοῦτο ἐθαύμαζον τὴν τεχνικὴν αὐτοῦ ἐπιτηδειότητα ὡς τύπον καὶ ὑπόδειγμα συγγραφικῆς καλαισθησίας. Ὑπῆρξε δὲ ὁ πρόδρομος καὶ εἰς ἐκ τῶν κυριωτάτων παραγόντων τῆς ἐπὶ τῶν Κομνηνῶν φιλολογικῆς ἀναγεννήσεως, ἣτις κυρίως συνίστατο εἰς τὴν ἐπαναφορὰν τῶν ἐξωτερικῶν τύπων καὶ τῶν καλλωπισμάτων τοῦ ἀρχαίου λόγου. Ὅσον ὀλιγώτερον ἐνδοξοὶ ἦσαν οἱ τότε καιροί, τόσο περισσότερο εἴλκυον τοὺς ἀνθρώπους οἱ τύποι τοῦ παρελθόντος (δὲν ἔπρεπε τοὺς τύπους νὰ παρακαλουθῆ καὶ ἡ οὐσία;) καὶ ὅσον περισσότερο ἀφίσταντο οἱ χρόνοι, τόσο περισσότερο προσεῖχον οἱ ἄνθρωποι εἰς τὰς λεπτομερείας τῆς ἐξωτερικῆς μιμήσεως. Οὕτω δὲ ἡ ὑπερκαθαρολογία οὐδέποτε ἄλλοτε ἐπεκράτησε τόσο, ὅσον κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἐθνικῆς καταπτώσεως, ἕως οὗ ἐξ αἰτίας τῆς ὑπερβολῆς προεκάλεσε μιαν ἀντίδρασιν, ἣτις ἐπανήγαγεν εἰς κοινὴν χρῆσιν τύπους γενικωτέρους καὶ συνηθεστέρους. Ἀλλὰ πρὶν ἢ ἐλθωμεν εἰς τὴν λεπτομερῆ ἐξέτασιν ἀντιπροσώπων τινῶν τῶν δύο τούτων τάσεων τῆς γραμματείας τῶν τελευταίων αἰώνων τοῦ Βυζαντίου καλὸν εἶναι νὰ ἴδωμεν τί κυρίως ἐπραξάν οἱ Βυζαντινοὶ ὑπὲρ τῆς ἐπιστημονικῆς μελέτης τῶν γραμμάτων καὶ εἰς τί ἀκριβῶς συνίσταντο τὰ φιλολογικὰ αὐτῶν σπουδάσματα.

Οἱ Βυζαντινοὶ ἐπέδειξαν τὰς αὐτὰς τάσεις εἰς τὴν σπουδὴν πασῶν τῶν ἐπιστημῶν, ὥστε καὶ οἱ φιλόλογοι αὐτῶν κατὰ φυσικὴν ἀκολουθίαν δὲν εἶχον οὔτε μεγάλην πνευματικὴν ἀνεξαρτησίαν ὡς πρὸς τὴν ἔρευαν, οὔτε εἰλικρινῆ πόθον νὰ ἐμβαθύνωσι πλείοτερον τῶν προκατόχων των εἰς τὴν γνῶσιν τῶν σχέσεων αἰτίνας συνδέουσι τὰ γλωσσικὰ φαινόμενα. Ὁ ἀτυχῆς

θαυμασμός των πρὸς τοὺς ἀρχαίους γλωσσικούς τύπους προσέ-
 δωκε ψευδῆ χαρακτηριστῆρα εἰς τὴν διδασκαλίαν των, ὥστε οἱ γραμ-
 ματικοὶ ἀπέκρουον πᾶσαν ἐπιστημονικὴν ἐξέτασιν τῶν φαινο-
 μένων τῆς συγχρόνου γλώσσης, προτιμῶντες νὰ ἀντιγράψωσι
 τοὺς προκατόχους των καὶ παρειαγόντες οἶονε διὰ τῆς βίας
 τὰ νέα φαινόμενα ἅτινα παρήγοντο πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν των εἰς
 τὸ γραμματικὸν σύστημα τὸ ὅποιον εἶχε πρὸ πολλῶν αἰῶνων
 ὑπὸ ἄλλων ἀνθρώπων καὶ πρὸς ἄλλας ἐπόψεις συντελεσθῆ. Ἡ
 ἀπολύτως ἱστορικὴ ὀρθογραφία τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, ἣτις
 εἶχεν ὑποστῆ ἀκριδῶς ἐν τῇ οὐσίᾳ τῶν φθόγγων τόσον μεγά-
 λας μεταβολάς, ἠνάγκασε τοὺς Βυζαντινοὺς νὰ κατατρέψωσι
 τὰ κάλλιστα τῆς μαθητείας ἔτη εἰς μίαν ἄγονον μελέτην τὸ
 νὰ γράψωσιν ἄνευ ὀρθογραφικῶν σφαλμάτων ἐθεωρεῖτο τέχνη
 ἣν ὀλίγοι μὲν κατεῖχον καὶ δι' ἣν ὑπερμέτρως ἐκαυχῶντο.
 Πρὸς ἀπόκτησιν τῆς ἐπιφθόνου ταύτης μαθήσεως ἀρίστη μέ-
 θοδος καὶ ἀναντιρρήτως ἡ μόνη πρακτικὴ ἦτο ἀκριδῶς ἐκείνη,
 ἣτις ἐνέκρωνε τὸ πνεῦμα. Προσετίθετο δηλαδὴ εἰς τὰ ἀρχαῖα
 κείμενα συνεχῆς ἐρμηνεία τῶν δυσκόλων λέξεων ἢ καὶ πλήρης
 μεταξὺ τῶν στίχων τοῦ κειμένου ἐξήγησις, οἱ δὲ μαθηταὶ ὤφει-
 λον νὰ ἀντιγράψωσι ταῦτα καὶ νὰ μανθάνωσιν αὐτὰ ἀπὸ στή-
 θους¹. Ἡ ἐξήγησις δὲν ἐγένετο μὲν εἰς τὴν δημώδη γλώσσαν
 ἀλλ' εἰς γλωσσικὸν τύπον πολὺ πλησιέστερον πρὸς τὴν δημώδη·
 ἀν τὸ ἔργον δὲν ἦτο τοιοῦτον ὥστε νὰ προκαλῆ καὶ διεγείρῃ τὴν
 σκέψιν τῶν μαθητῶν, ἐμάνθανον τοῦλάχιστον νὰ σκέπτονται
 λογικώτερον, ἐκτὸς δὲ τούτου τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος πρακτικὸν σύ-
 στημα δὲν ἔχει τὸ ἐλάττωμα νὰ κάμνῃ τοὺς παῖδας νὰ μελετῶσι

1 Ἡ μέθοδος αὕτη τῆς διδασκαλίας, ἐπικρατήσασα εἰς τὰ ἡμέτερα
 σχολεῖα μέχρι τῆς ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως, εἶναι ἡ γνωστὴ ὑπὸ τὸ
 ὄνομα *ψυχαγωγία*, τὴν ὁποίαν ὁ Κοραῖς ἐπωνόμασε *ψυχοτασίαν*,
 ὡς κτείνουσαν τὴν ψυχὴν. Σ. Μ.

τὰ ἴδια αὐτῶν σφάλματα, ὅπως συμβαίνει διὰ τινῶν νεωτέρων
 διδακτικῶν μεθόδων. Διὰ τῆς τοιαύτης λοιπὸν συντόνου καὶ ἐπ'
 ἄπειρον παρατεινομένης σπουδῆς τῶν ἀρχαίων συγγραφέων
 οἱ εὐφυέστεροι τῶν μαθητῶν ἀπέβαινον ἐπὶ τέλος ἐπιτηδειό-
 τatoi εἰς τὸ νὰ μιμῶνται τοῦλάχιστον χονδρικῶς τὰ παραδειγ-
 ματα περὶ τὰ ὅποια ἐμελέτων, οἱ δὲ ὀφθαλμοὶ αὐτῶν ἐσυνήθι-
 ζον τοιοῦτοτρόπως νὰ διακρίνωσι τὴν ταυτότητα τῶν φθόγγων
 παρὰ τὴν ἐπελθοῦσαν ἀλλοίωσιν τῆς προφορᾶς, ἣτις ὅμως
 αὐθαιρέτως ἀπεδίδοτο δι' ἀναλλοιώτου ὀρθογραφίας.

Μετὰ τὴν ὀρθογραφίαν ἤρχετο ἡ μελέτη τῶν τύπων. Οἱ
 φιλόλογοι ὅπως καὶ οἱ παιδαγωγοὶ οὐδόλως ἠσχολοῦντο περὶ
 τὴν σύνταξιν τῆς προτάσεως καὶ περὶ τὸν ρυθμὸν, πράγματα
 εἰς πᾶσαν γλώσσαν χαρακτηριστικώτατα. Τὸν ρυθμὸν τοῦ πεζοῦ
 λόγου τῶν κλασσικῶν συγγραφέων ἐκανόνιζεν ἡ ποσότης τῶν
 συλλαβῶν, οἱ Βυζαντινοὶ ὅμως πεζογράφοι οἱ μεταχειριζόμενοι
 τοὺς ἀρχαίους τύπους εἰσήγαγον μὲν ὁμοίως εἰς τὴν φράσιν
 ἰδιὸν τινα ρυθμὸν, ἀλλὰ στηριζόμενον ὄχι εἰς τὴν προσφθίαν,
 ἀλλ' εἰς τὸν τόνον τῶν λέξεων. Ἡ αἴσθησις λοιπὸν τῆς ἐσω-
 τάτης τέχνης τῶν παλαιῶν συγγραφέων εἶχεν ἀπολεσθῆ, ἀν δὲ
 ἀνέζη ὁ Δημοσθένης ἢ ὁ Θουκυδίδης καὶ ἤκουε τοὺς ἀπογόνους
 τοῦ ἀναγινώσκοντας τὰ ἔργα του θὰ ἠσθάνετο τὴν ἐντύπωσιν
 τὴν ὁποίαν αἰσθάνεται καὶ σημερινὸς Γάλλος ἀκούων ὑπὸ Ἀγ-
 γλου ἀναγινωσκομένην τὴν γαλλικὴν γλώσσαν. Μόνον εἰς τὴν
 ποίησιν ἐλαμβάνετο πρὸ ὀφθαλμῶν ἢ ποσότης τῶν φωνηέντων,
 διότι καὶ αὕτη ἡ ἐξωτερικὴ μορφή τῆς ὁποίας οἱ συγγραφεῖς
 ἠθέλον νὰ κάμωσι χρῆσιν ἤρκει νὰ ὑπενθυμίζῃ εἰς αὐτοὺς, ὅτι
 δὲν ἐλάλουν πλέον τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν. Ἡ μετρικὴ λοιπὸν
 ἀποβάσασα εἰς τὸ ἐξῆς μία ἀπλή ὑποδιαίρεσις τοῦ ὀρθογραφικοῦ
 ὑπήχθη εἰς κανόνας αὐθαιρέτους καὶ δὲν ἐκανόνιζετο πλέον
 κατὰ τὰς ἀπαιτήσεις τῆς ἀκοῆς. Εἶδομεν ἀνωτέρω (μέρ. β' σ. 88)

πόσον εἶχεν εὐδοκίμησιν ἢ μίμησιν τῆς ἀρχαίας ποιητικῆς τέχνης, ἐφ' ὅσον δὲ οἱ στιχουργοὶ ἀπέβαινον ἐπιτηδειότεροι εἰς τὴν σύνθεσιν τεχνητῶν ποιημάτων, ἐπὶ τοσοῦτον προσεπάθον νὰ γίνωνται ἕσθ' τὸ δυνατόν ὑπέρτεροι ἑαυτῶν, ἕως αὐτῶν ἔφθανον μέχρι τοῦ γελοίου. Ἄλλοτε εὐδοκίμουν πολὺ τὰ ποιήματα ὧν οἱ στίχοι πότε μὲν μακρότεροι πότε δὲ βραχύτεροι ἐγράφοντο οὕτω πως ὃ εἰς μετὰ τὸν ἄλλον ὥστε νὰ ἀποτελεῖται, ἂν καλῶς ἐτηρεῖτο ἢ ἀπαιτουμένη διάταξις ἐν τῇ ἀντιγραφῇ, σχῆμα ἀγγελίου. Ἐπὶ τῶν Κομνηνῶν οἱ στιχουργοὶ ἐφιλοτιμοῦντο νὰ ὑπερνικῶσι καὶ μεγαλυτέρας ἀκόμη δυσκολίας. Ἐγραφον ποιήματα τῶν ὁποίων ἕκαστος στίχος περιεῖχεν εἰκοσιτέσσαρα γράμματα τοῦ ἀλφαβήτου ἢ στίχους οἷτινες ἐξέφραζον τὸ αὐτὸ νόημα εἴτε ἀνεγινώσκοντο τὰ γράμματα αὐτῶν ἀπὸ τῆς ἀρχῆς εἰς τὸ τέλος εἴτε ἀπὸ τοῦ τέλους εἰς τὴν ἀρχήν. Ἄλλοι ἐπεννόησαν ποιήματα κλιμακωτά, τῆς τελευταίας λέξεως ἑκάστου στίχου ἐπαναλαμβανομένης εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ ἐπομένου, καὶ ἄλλα παρόμοια¹.

Ἄλλ' ἡ κυριωτάτη ἀρετὴ τῶν Βυζαντινῶν φιλολόγων εἶναι ἀναντιρρήτως ὁ ἀνυπέρβλητος αὐτῶν ζήλος δι' αὐτῶν κατῳρθῶν νὰ γίνωνται τῷ ὄντι πολυμαθέστατοι, κατὰ τοῦτο δὲ βεβαίως ὑπερτεροῦσι τῶν συγχρόνων λογίων τῆς Δύσεως. Ἐπειτα, ἔνεκα τῆς περὶ τὴν ἀρχαιότητα μελέτης των, ἐξ ἧς ἐπορίζοντο καὶ ἀσφαλεστέραν κριτικὴν μέθοδον, ἐργάζοντο καλύτερον τῶν δυτικῶν καλογήρων, διότι ἐκεῖνοι, ζῶντες ἐν χώρᾳ ὅπου τὸ δίκαιον τοῦ ἰσχυροτέρου εἶχε μεγαλυτέραν σημασίαν τῶν ἐπιστημονικῶν σπουδῶν, ἐπεδίδοντο μεμονωμένοι εἰς τὸ ἔργον τοῦτο. Καὶ ὅμως ἕκτοτε ἐξοχοὶ τινες ἄνδρες τῆς Δύσεως προεμήνουν ὅτι ἡ ὑπεροχὴ τῆς Ἀνατολῆς δὲν ἐμελλε νὰ ἔχη μεγά-

λην διάρκειαν, ἐν ᾧ δὲ ἡ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία ἔζη ἐπαναπαυομένη ἐπὶ τῆς παλαιᾶς δόξης, οἱ σπόροι ἐνὸς ὑπερτέρου πολιτισμοῦ ἤρχιζον νὰ ἀναπτύσσωνται εἰς τὴν δυτικὴν Εὐρώπην.

Ἡ φιλολογικὴ ἐπιστήμη τῶν Βυζαντινῶν κατὰ τοὺς πρὸ τῶν Κομνηνῶν αἰῶνας εἶχε κυριώτατα περιορισθῆ εἰς τὴν ἐπιμελὴ συντήρησιν τῶν λειψάνων τῆς ἀρχαιότητος. Πολλὰ βεβαίως συγγράμματα ἀπωλέσθησαν κατὰ τοὺς χρόνους τῆς εἰκονομαχίας, ἀλλ' ὅμως εἰς ἄνδρας οἷος ὁ Φώτιος καὶ οἱ περὶ αὐτὸν ὀφειλομεν ὁπωσδήποτε τὴν διάσωσιν τῶν κυριωτάτων Ἑλληνικῶν συγγραφέων. Τὰ χειρόγραφα ἐθεωροῦντο πολὺτιμα πράγματα, ἢ δὲ εἰς αὐτὰ ἀποδιδομένη ἀξία ἦτο ἀνάλογος πρὸς τὴν ἐπιμέλειαν καὶ τὴν ἀκριβείαν τῆς γραφῆς, πολλὴ δὲ ὡσαύτως κατεβάλλετο φροντίς καὶ διὰ τὴν ἀκριβῆ αὐτῶν ἀντιγραφῆν. Κατὰ τοὺς χρόνους μάλιστα τῶν Κομνηνῶν ἠσχολοῦντο μετὰ ζήλου περὶ τὰ χειρόγραφα οἱ ὑπομνηματισταί, καὶ μολονότε πολλὰ ἐξηγήσεις αὐτῶν εἶναι ἄτοποι καὶ ἡμαρτημένοι, ἀλλ' ὅμως διέσωσαν καὶ πλείστας ὀρθὰς ἐρμηνείας αἵτινες διαφωτίζουν τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς, τοῦτο δὲ διότι εἶχον πρὸ ὀφθαλμῶν παλαιότερα ὑπομνήματα τὰ ὁποῖα κατόπιν ἀπωλέσθησαν. Ὁ Εὐστάθιος ὁ ὑπομνηματίστας οὕτω τὸν Ὅμηρον δύναται νὰ θεωρηθῆ ὡς τὸ ἀριστον παράδειγμα τῶν Βυζαντινῶν φιλολόγων. Τινὲς ἐξ αὐτῶν μετεχειρίσθησαν τὸ ἀφθονον ὕλικόν τὸ ὁποῖον ἐπορίζοντο ἐκ τῆς ἐνδελεχοῦς μελέτης τῶν ἀρχαίων καὶ ἐκ τῶν ἰδίων σημειωμάτων πρὸς σύνταξιν διαφόρων λεξικῶν ἀνίσσου ἀξίας. Ἐκ τῶν ἀρίστων τοιοῦτων λεξικῶν, ὀλίγον παλαιότερον τῆς περιόδου ταύτης, εἶναι τὸ τοῦ Σουῖδα, ὅπερ δὲν ἐξηγεῖ μόνον τὰς λέξεις, ἀλλὰ περιέχει καὶ πολλοὺς ὀρισμοὺς πραγμάτων καὶ ἀναγραφὴν ἀρχαίων χωρίων, δι' ὃ καὶ οἱ σημερινοὶ φιλόλογοι εὐρίσκουσι παρὰ τῷ Σουῖδα πράγματα ἄλλοθεν ἄγνωστα.

1 Ἰδ. Ν. Γ. Πολίτου Στιχουργικὰ παίγνια ἐν τῷ περιοδ. Ἐστία τοῦ 1885. τομ. 19. Σ. Μ.

Ἄλλὰ διάφορος εἶναι ὁ χαρακτήρ τῆς φιλολογίας κατὰ τοὺς χρόνους τῶν Παλαιολόγων. Ἡ ἀναγέννησις τῆς ὁποίας εἰσηγητῆς ὑπῆρξεν ὁ Ψελλός, ἐπέδρασε καὶ ἐπὶ τοῦ τρόπου τῆς μεταχειρίσεως τῶν συγγραφέων. Γίνεται τώρα προσπάθεια ὅπως ὁ ἀναγνώστης πλησιάσῃ πρὸς τὸ ἀρχαῖον κείμενον πλεότερον ἢ ὅσον ἐπιτρέπει ἡ ψιλή μελέτη τῶν χειρογράφων, ἀποτολμῶνται εἰκασίαι πλεότερον ἢ ἄλλοτε, μεταβάλλονται ἀφόδως τὰ χωρία τὰ μὴ παρέχοντα ἐπαρκῆ ἔννοια, διορθοῦται ἡ παράδοσις καὶ ἀπαλλάσσεται πολλῶν σφαλμάτων. Ἔννοεῖται ὅμως ὅτι ἡ ἀπαλλαγὴ αὕτη δὲν γίνεται ἀνευ προσθήκης ἄλλων νέων σφαλμάτων. Θὰ ἦμεθα ὅμως ἄδικοι, ἂν ἐσφάγομεν σοβαρῶς τοὺς Βυζαντινοὺς διὰ τοῦτο, τοῦναντίον μάλιστα ἡμεῖς οἱ νεώτεροι πρέπει νὰ ἀναγνωρίσωμεν αὐτοὺς ὡς ὁμοτέχνους οἵτινες δὲν ἦσαν μὲν ἀναμάρτητοι, ὅπως δὲν εἴμεθα καὶ ἡμεῖς, ἀλλ' ἐνίοτε εἶχον μεγάλην ἀγχίνοιαν. Ἀκόμη καὶ εἰς τὰς ὀλιγώτερον ἐπιτυχεῖς προσπάθειαις των ὅπως βελτιώσωσι τὰ κείμενα οἱ φιλόλογοι τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων εἰσήγαγον ἐξ εἰκασίας διορθώσεις τὰς ὁποίας πολλαὶ γενεαὶ φιλολόγων ἐξελάμβανον ὡς ἀρχετύπους γραφῆς καὶ μόνον κατὰ τὸν δέκατον ἑνατον αἰῶνα ἀπεδείχθη ὅτι ἦσαν εἰκασίαι. Δὲν διέκρινον μὲν ἀκριδῶς τὰς γραφῆς τοῦ χειρογράφου ἀπὸ τῶν διορθώσεων τοῦ ἐκδότου ἢ ἄλλων λογίων, ἢ δὲ κριτικὴ αὐτῶν παρασκευὴ ἦτο βεβαίως ἀτελής παραβαλλομένη πρὸς τὰς σημερινὰς ἀπαιτήσεις τῆς ἐπιστήμης, ἀλλὰ μεταξὺ αὐτῶν ὑπῆρξαν καὶ ἄνδρες δυνάμενοι ἄριστα νὰ παραβληθῶσι πρὸς τοὺς νεωτέρους φιλολόγους.

Ἀποδίδομεν πολλὴν σημασίαν εἰς τὴν φιλολογικὴν ἐπιστήμην τῶν τελευταίων αἰῶνων τοῦ Βυζαντίου, διότι ἤσκησε μεγάλην ἐπίδρασιν ἐπὶ τῶν ἀνθρωπιστῶν τῆς Δύσεως. Διὰ τῆς ἐπιστήμης τῶν Βυζαντινῶν εἰσήχθη ὁ Ἑλληνισμὸς εἰς τὴν Δύσιν καὶ ἀπέδῃ εἰς ἕκ τῶν παραγόντων τῆς Ἀναγεννήσεως καὶ τῶν πο-

λιτικῶν καὶ θρησκευτικῶν φαινομένων τὰ ὅποια ἐξ αὐτῆς προήλθον. Κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας δὲν εἶχε μὲν ἐξαφανισθῆ ἢ ἐν τῇ Δύσει ἢ ἐλληνικῇ γλῶσσαι, ἀλλ' ἐμανθάνετο μόνον ἢ διὰ τὸν πρακτικὸν σκοπὸν τῶν ἐμπορικῶν σχέσεων πρὸς τὴν Ἀνατολήν, ἢ ὡς μέσον τοῦ νὰ μανθάνωσιν οἱ δυτικοὶ λόγιοι τὰς ἰδέας τῶν πολιτικῶν καὶ θρησκευτικῶν ἀντιπάλων των. Ἡ ἐν τοῖς μοναστηρίοις σπουδὴ τῆς ἀρχαίας γλώσσης τῆς Ἑκκλησίας οὐδαμῶς ἐπενήργησεν εἰς τὸν πολιτισμὸν τῶν λαϊκῶν, μόνον δὲ κατὰ τὸ δεῦτερον ἡμισυ τοῦ δεκάτου τετάρτου αἰῶνος ἔδωκεν ἀφορμὴν τὸ παράδειγμα τοῦ Πετράρχου καὶ τοῦ Βοκκάκιου εἰς τὴν διάδοσιν τῆς μελέτης τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης καὶ ἐκτὸς τοῦ κύκλου τῶν ἐξ ἐπαγγέλματος λογίων, διὰ τοῦτο δὲ ἔχουσι καὶ μεγάλην σημασίαν αἱ ἐλληνικαὶ σπουδαὶ ὡς πρὸς τὴν μόρφωσιν τῆς καλαισθησίας τῶν συγχρόνων, πάντως πολὺ μεγαλύτεραν ἢ ὅσον ἔχει ἡ ἐβραϊκὴ γλῶσσα κατὰ τοὺς νῦν χρόνους.

Ἄλλὰ καὶ κατὰ τὴν ἐποχὴν ἀκόμη καθ' ἣν πάντες ἐσπούδαζον τὰ ἐλληνικὰ ὀλίγοι μόνον κατάρθωνον νὰ προβαίνωσι πέρα τῶν πρώτων τῆς γλώσσης στοιχείων. Ὁ Βοκκάκιος ἐπέτυχε νὰ διορισθῆ ὁ ἐκ τῆς μεσημέριτης Ἰταλίας Ἑλληὴν διδάσκαλός του Λεόντιος Πιλᾶτος († 1365) καθηγητῆς ἐν τῇ Πανεπιστημίῳ τῆς Φλωρεντίας, ὅστις ὅμως διὰ τὸ εὐμετάβολον τοῦ χαρακτήρος του μετὰ τρία ἔτη κατέλιπε τὴν Φλωρεντίαν, οἱ δὲ φιλομαθεῖς Ἰταλοὶ οἱ θέλοντες νὰ παρατείνωσι τὰς ἐλληνικὰς σπουδὰς των ἔπρεπε νὰ μεταβαίνωσιν τὴν Κωνσταντινούπολιν. Τοῦτο δὲ καὶ ἐπραξάν πολλοὶ νέοι μεγάλων οἰκογενειῶν ἀλλὰ τὸ ταξείδιον ἦτο ἐπίπονον, ἐπικίνδυνον καὶ δαπανηρόν, ἢ δὲ ἐν τῇ βυζαντινῇ πρωτεύουσῃ διαμονὴ κατὰ τὴν ἐποχὴν ἔκεινην πᾶν ἄλλο ἢ εὐάρεστος, ὥστε οἱ ὀλίγοι ἔκεινοι ἐκλεκτοὶ ἦσαν τὸ πολλοστημόριον μόνον τῶν ἐπιθυ-

μούντων νὰ σπουδάσωσι τὴν Ἑλλάδα. Ὅτε δὲ αἱ ἔθνικαὶ συμφοραὶ ἠνάγκασαν τοὺς Ἑλληνας λογίους νὰ καταλίπωσι τὴν πατριδα, τότε μόνον ὁ Ἑλληνισμὸς εἰσῆλασε θριαμβευτικῶς διὰ δευτέραν φοράν εἰς τὴν Ἰταλίαν, ἀλλὰ καὶ πεντήκοντα ἤδη ἔτη πρὸ τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως πολλοὶ λόγοι Ἑλληνες ἐπορεύοντο ἐκεῖ ἐλκυσόμενοι μάλιστα ἐξ ὧν εἰς αὐτοὺς ἔλεγον οἱ Ἰταλοὶ μαθηταὶ ἢ θαυμασταὶ των περὶ τῆς μεγάλης τιμῆς καὶ ὑπολήψεως ἣς ἠξιοῦντο οἱ ἐπιστήμονες εἰς τὴν Ῥώμην καὶ τὰς εὐδαιμονούσας πολιτείας τῆς Ἰταλίας.

Οἱ περισσότεροὶ τῶν λογίων τούτων δὲν ἦσαν μὲν ἐκτάκτου ἀξίας, ἀλλ' ὅμως ἠδύναντο νὰ ἱκανοποιῶσι τὰς προσδοκίας τῶν Ἰταλῶν. Ἡ ἐκ τῆς ἀναγνώσεως τῶν βιογραφιῶν τῶν ἀνδρῶν τούτων καὶ ἐκ τῆς μελέτης τῶν ἔργων των ἐντύπωσις εἶναι ὅτι ἔχουσι πάντες τοὺς αὐτοὺς χαρακτῆρας, οὐδεὶς δὲ ἐξ αὐτῶν ἀποτελεῖ ἴδιαν καὶ ἐξέχουσαν προσωπικότητα ἦσαν ἀκόμη μεσαιωνικοὶ ἄνθρωποι διαφέροντες κατὰ τοῦτο ἀπὸ τῶν ἀνθρωπιστῶν, ἐκάστον τῶν ὁποίων εἶναι ἰσχυρῶς διαγεγραμμένος ὁ αὐτομικρὸς χαρακτῆρ. Οἱ μαθηταὶ λοιπὸν ὑπερέβησαν τὰς διδασκαλούς, διότι εἶχον περισσοτέραν εὐφυΐαν καὶ περισσοτέραν διάθεσιν πρὸς τὰς ἐπιστημονικὰς σπουδὰς, ἀκόμη δὲ καὶ περισσοτέραν αἰσθησὶν τοῦ καλοῦ ἐν τῇ τέχνῃ τῶν λόγων. Οἱ Ἑλληνες δὲν ἐστεροῦντο πνευματικῆς ἐτοιμότητος, δι' ἃ καὶ κατώρθωσαν νὰ ἐκμάθωσι εἰς βραχὺ διάστημα χρόνου τὴν λατινικὴν γλῶσσαν τὴν ὁποίαν μετεχειρίζοντο μετ' εὐφραδείας, μέγαντες ὅμως πάντοτε πιστοὶ εἰς τὰ διδάγματα τῶν ὁμοεθνῶν ῥητοροδιδασκάλων τούσ ὁποίους καὶ ἐμίμουντο. Ὁ Ἐρασμὸς¹, ὅστις δὲν ἦτο πολὺ ἀφειδῆς εἰς τοὺς ἐπαίνοους, ἐθαύμαζε τὴν λατινομάθειαν Θεδώρου τοῦ Γαζή.

1 Ὁ γνωστὸς περιήγητος Ὁλλανδὸς φιλόλογος (1467-1536) ἀνὴρ εὐφρέστατος καὶ πολυμαθέστατος, εἰς δὲ ἐκ τῶν προδρομῶν τῆς ἐκκλησιαστικῆς μεταρρυθμίσεως. Πολλὰ καὶ ποικίλα εἶναι τὰ φιλολογικὰ του ἔργα. Εἶναι ἰδίᾳ γνωστὸς, διότι ἀπέρριπτε τὴν ἰσωτέραν προφορὰν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, καὶ διὰ τοῦτο ἢ καὶ νῦν ἐν χορήσει ἐν τοῖς σχολείοις τῆς Δύσεως προφορὰ ὀνομάσθη *ερασμαϊκή*. Σ. Μ.

Ἄλλὰ τὸ βυζαντινὸν πνεῦμα ἦτο πεζόν, δὲν ἠσθάνετο δὲ καὶ τὴν ἀνάγκην νὰ ἀνοίξῃ νέας ὁδοὺς, διὰ τοῦτο οἱ Βυζαντινοὶ παρήγαγον μάλιστα διδακτικὰς γραμματικὰς, μεταφράσεις Ἑλλήνων συγγραφέων, ἀκόμη δὲ καὶ τινὰς ῥητορικὰς ἢ ποιητικὰς συγγραφάς. Σχεδὸν δὲ πάντες συνῆπτον πρὸς τὸ διδασκαλικὸν ἐπάγγελμα καὶ τὸ ἔργον τοῦ ἐμπόρου χειρογράφων καὶ τοῦ ἐπ' ἀμοιβῇ καλλιγράφου, εἶναι δὲ λίαν εὐάριθμοι ὅσοι ἐπετύχχανον διὰ τῶν ἐπιτηδευμάτων τούτων νὰ ἐξασφάλισωσιν ἄνετον βίον. Τῶν πλειοτέρων ὁ βίος ἦτο ὅμοιος πρὸς τὸν τοῦ πειναλέου Γραικύλου ὃν περιγράφει ὁ Ἰουβενάλιος, θὰ ἦσαν δὲ πάντως κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην πολὺ πλείοτεροι οἱ πένητες λόγοι, ἂν δὲν εὕρισκετο τότε ἐν Ῥώμῃ ὁμοεθνὴς ἀνὴρ μεγάλης ἀπολαύων τιμῆς καὶ ἀνεξάντλητον ἔχων τὴν ἐλευθεριότητα. Ὁ ἀνὴρ οὗτος, ὅστις διὰ τοῦ παραδείγματός του ἔδειξεν εἰς πότον μεγαλεῖον ἠδύναντο νὰ φθάσωσι κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους τῶν ἔθνικῶν συμφορῶν οἱ ἄριστοι ἀντιπρόσωποι τῆς βυζαντινῆς ἐπιστήμης, εἶναι ὁ καρδινάλιος Βησσαρίων.

Ὁ Βησσαρίων εἶχεν ἀποκτήσῃ πρῶτον μὲν εἰς τὴν Κωνσταντινουπόλιν καὶ ἔπειτα εἰς μίαν μονὴν τῆς Πελοποννήσου πάσας τὰς ἐφικτὰς κατὰ τὴν ἐποχὴν του φιλολογικὰς καὶ ἐπιστημονικὰς γνώσεις, ἔνεκα δὲ τῆς παιδείας του προήχθη ταχέως καὶ εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱεραρχίαν καὶ κατέλαβεν ἐπιφανῆ θέσιν μεταξὺ τῶν ἀντιπροσώπων τοῦ ὀρθοδόξου κλήρου κατὰ τὴν σύνοδον τῆς Φλωρεντίας (1439, ἰδ. σ. 24) ὅπου ἐπισήμως ἀποκατεστάθη ἡ ἐνότης τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ Βησσαρίων ἐτάχθη ἐν τῇ συνόδῳ μεταξὺ ἐκείνων οἵτινες κατ' ἀρχὰς μὲν μετὰ τινος ἀμφιβολίας, ἔπειτα ὅμως ἀδιστακτικῶς ὑπεστήριξε τὴν ἔνωσιν μετὰ τῆς Ῥώμης. Εἶναι πιθανόν ὅτι ἡ φιλοπατρία του, ὀλιγώτερον φανατικὴ τῆς τῶν πλείστων ἄλλων Ἑλλήνων κληρικῶν, τὸν ἔπεισε νὰ ὑποχωρήσῃ εἰς τὰς ἀξιώσεις

του Πάπα, πρὸ παντός ἐσκέπτετο ὅτι ἔπρεπε νὰ σωθῆ ἡ Ἑλλάς, ἢ Ἑλλάς δὲ καὶ ἡ ἀρχαία καὶ ἡ σύγχρονος πατρὶς ἦτο μία καὶ ἑνιαία κατὰ τὴν ἀντίληψιν του ὅπως καὶ κατὰ τὴν ἀντίληψιν τοῦ Ψελλοῦ. Ἡ γνώμη του αὕτη δὲν προήρχετο μὲν ἐκ τῆς ἐλαφρότητος ἐκείνης ἥτις ἐξαγοράζει μίαν πόλιν διὰ μιᾶς λειτουργίας κατὰ τὸ γνωστὸν λόγιον τοῦ Ἑρρίκου Δ' τῆς Γαλλίας, ἀλλ' ὅμως πάντως, ἂν δὲν εἶχε σαφῶς ἐννοήσῃ ὅτι μόνον ἡ ἔνωσις τῶν Ἐκκλησιῶν ἠδύνατο τότε νὰ σώσῃ τὴν πατρίδα του, δὲν θὰ ἐπέιθετο εὐκόλως ὑπὸ τῶν ἐπιχειρημάτων τῶν δυτικῶν ἐπισκόπων οὐδὲ θὰ ἐλησμόνει τὰ εἰκοσιπέντε παράπονα τὰ ὁποῖα ἡ Ἑλληνικὴ Ἐκκλησία εἶχε κατὰ τῆς λατινικῆς.

Ἐπανελθὼν εἰς τὴν Ἑλλάδα ταχέως ἀντελήφθη ὅτι δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ παραμείνῃ, διότι εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν δὲν ἦσαν ἀνεκτοὶ εἰμὴ ἐκεῖνοι οἱ κληρικοὶ ἐκ τῶν ὑπογραφάντων τὸν τόμον τῆς ἐνώσεως, αὗτινες ἐπιστρέψαντες εἰς τὴν πατρίδα εἶχον ἀποπτύσῃ ὅτι ἐν Φλωρεντία ὄχι μετὰ πολλῆς εἰλικρινείας εἶχον ἐμόση. Ὁ Βησσαρίων λοιπὸν ἀποδεχθεὶς τὰ ἐπακολουθήματα τῆς ἐν τῇ συνόδῳ γνώμης του ἀπῆλθεν ἐκ τῆς χώρας ἧς εἶχεν ἐγκαταλείψῃ τὴν πίστιν καὶ ὅπου κατὰ τὰς ἰδέας τῶν Ἀνατολικῶν δὲν ἠδύνατο πλέον νὰ ἔχῃ θέσιν, καὶ μετέβη εἰς τὴν Ῥώμην. Ἐκεῖ εὗρε λαμπρὸν στάδιον· ὁ πτωχὸς Ἕλληνας ἐπίσκοπος τῆς Νικαίας ἔγεινε καρδινάλιος, προικοδοτηθεὶς δὲ διὰ τῶν πλουσίων προσόδων πλειστῶν ἐνοριῶν εἶχε πλέον τὰ μέσα νὰ ζῆ ἡγεμονικῶς ὅπως καὶ οἱ ἄλλοι καρδινάλιοι, ἔχων ἑκατοντάδας ὑπηρετῶν καὶ δαπανῶν θησαυροὺς διὰ τὰ πολυτελεῆ παλάτια του καὶ τὰς πολυτίμους συλλογὰς του.

Τοιαύτης τυχῶν προαγωγῆς ὁ Βησσαρίων ὀλίγον ἔληψε οὐχὶ ἀπαξ ἀλλὰ δις νὰ ἐκλεχθῆ πάπας. Ἄλλ' ἡ εὐτυχία δὲν μετέβαλε τὸν χαρακτήρα του· οὐδέποτε ἀπηνήθη τὴν καταγωγὴν του ὅπως ὑπῆρξε Λατίνος μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων οὕτως

ὑπῆρξεν Ἕλληνας μεταξὺ τῶν Λατίνων, ἔμεινε δὲ πιστὸς καὶ εἰς αὐτὰς τὰς ἐξωτερικὰς συνηθείας τοῦ ἔθνους του διατηρήσας τὴν μακρὰν ἑλληνικὴν γενεάδα ἐν ᾧ οἱ ἄλλοι καρδινάλιοι ἦσαν πάντες ἐξουρισμένοι. Ὀλόκληρον τὸν βίον του ἀφιέρωσεν εἰς τὸν Ἑλληνισμόν. Εἶχε κυρίως τρία ἰδανικά, ἀλλ' ἐπέισθη ὅτι τὰ δύο πρῶτα, ἡ ἐνότης τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἡ ἀπελευθέρωσις τῆς πατρίδος του, δὲν ἦσαν ἢ φρούδη μόνον ἐλπίς καὶ εὐγενῆς παράνοια, δι' ὃ καὶ μετὰ πόνου τὰ εἶδε ματαιούμενα. Καὶ ἐξηκολούθησε μὲν νὰ ὑποστηρίξῃ τὴν ἔνωσιν τῶν ἐκκλησιῶν ἐναντίον τῆς γνώμης τῶν ὁμοεθνῶν του καὶ ὅταν ἀκόμη εἶχεν ἀπολέσει πᾶσαν ἐλπίδα πραγματοποίησεως τοῦ οὐείρου του, νὰ κηρύττῃ δὲ εἰς τὴν Δύσιν σταυροφορίαν κατὰ τῶν Τούρκων εἴτε ὡς ἀπεσταλμένος τῶν παπῶν εἴτε καὶ ἐξ ἰδίας πρωτοβουλίας. Εἰς τὴν ἐπιτυχίαν τοιαύτης σταυροφορίας μόνον ἐκεῖνος ἠδύνατο νὰ πιστεῦσῃ, ὅστις ἐκ τῆς μεγάλης του φιλοπατρίας ἐπέμενε νὰ μὴ διακρίνῃ οὔτε τῆς Ἐκκλησίας τὴν ἀδυναμίαν οὔτε τῶν χριστιανῶν ἡγεμόνων τὰς διχογνωμίας. Τὸ τελευταῖόν του ἰδανικόν, τὸ καὶ εὐγενέστατον, ὑπῆρξεν ἡ ἐπέκτασις τοῦ πνευματικοῦ κράτους τῆς Ἑλλάδος. Τοῦτο δὲν ἐματαιώθη ὅπως τὰ δύο ἄλλα καὶ ὁ Βησσαρίων ἠδυνήθη ὄχι μόνον νὰ ἐργασθῆ ὑπὲρ εὐδωσέως αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ μετὰ χαρᾶς νὰ ἴδῃ τὴν ἐπιτυχίαν τῶν προσπαθειῶν του.

Τοὺς θησαυροὺς οὓς ἄλλοι καρδινάλιοι ἐσπατάλων ὅπως περιβάλλονται διὰ πολυτελείας καὶ λάμπους ἐδαπάναν ἐκεῖνος εἰς ὑποστήριξιν λογίων συμπολιτῶν του καὶ εἰς συνάθροισιν χειρογράφων. Τὸ ἐπὶ τοῦ Κυρηναίου μέγαρόν του δὲν ἦτο μόνον ἄσυλον εἰς ὃ κατέφευγον οἱ πένητες λόγιοι οἱ ἀναγκάζομενοι νὰ ζῶσι διὰ τῆς γραφίδος των, ἀλλὰ καὶ ἐντευκτήριον ἐν ᾧ ἐσχετίζοντο πρὸς τοὺς ἀρίστους πολίτας τῆς Ῥώμης καὶ ἀπεκόμιζον τὴν πεποίθησιν ὅτι καὶ τώρα ὅπως καὶ κατὰ τοὺς

χρόνους τοῦ Σύλλα πάντα τὰ κατὰ τῶν ἀπογόνων παράπονα ἐλησημονοῦντο ἐξ ἀγάπης πρὸς τοὺς προγόνους. Ἐν τῇ ἰδιωτικῇ ἐκείνῃ Ἀκαδημίᾳ ὁ Πλάτων κατ' ἐξοχὴν ἐτιμᾶτο. Ἦδη οἱ πρῶτοι ἀνθρωπισταὶ ἡγουμένου τοῦ Πετράρχου εἶχον τάξιν τὸν Πλάτωνα ὑπεράνω τοῦ Ἀριστοτέλους, τοῦ φιλοσόφου τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ δὲν ἐγίνωσκον ὅμως ἐκ τῶν συγγραφῶν αὐτοῦ εἰμὴ ὄσα μέρη εἶχε μεταφράσει λατινιστὶ ὁ Κικέρων εἰς πολλὰ ἐκ τῶν ἔργων του καὶ μάλιστα εἰς τὴν **Πολιτείαν**. Ἡ πρὸς τὸν Πλάτωνα λατρεία ἐγέννησεν εἰς αὐτοὺς καὶ τὸν πόθον τοῦ νὰ γνωρίσωσιν αὐτὸν βαθύτερον καὶ ἀμεσώτερον, μόνος δὲ ὁ Βησσαρίων καὶ οἱ περὶ αὐτὸν ἠδύνατο νὰ ἀναπληρώσωσι τὸ ἐλλείπον. Αἱ πλατωνικαὶ μελέται τοῦ Ψελλοῦ βλέπομεν ὅτι διεκόπησαν· ὁ Πλήθων ὁ διδάσκαλος τοῦ Βησσαρίωνος ἦτο κατ' εὐθεῖαν πνευματικὸς διάδοχος τοῦ βυζαντινοῦ φιλοσόφου ὅστις δὲν ἠδύνατο νὰ ἀποδεχθῆ τὸν ἐκ τῆς ἐκκλησιαστικῆς διδασκαλίας ἀποκλεισμὸν τοῦ Πλάτωνος. Τὴν πνευματικὴν ταύτην συγγένειαν ἐπικυρεῖ ἔτι μᾶλλον ὁ Βησσαρίων οὗτινος ἢ πρὸς τὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα ἀγάπη καὶ ἡ πρὸς τὸν Πλάτωνα λατρεία συμφωνοῦσι πληρέστατα πρὸς τὰς ἀγαπητὰς ἰδέας τοῦ Ψελλοῦ. Ὁ σύγχρονος καὶ ὁμοεθνὴς τοῦ Βησσαρίωνος Γεώργιος ὁ Τραπεζούντιος γράφας δῆθεν **Σύγκρισιν Πλάτωνος καὶ Ἀριστοτέλους** ὕβρισε δεινῶς τὸν Πλάτωνα ὡς ἀμαθῆ, ὡς ἀσεβῆ καὶ ἀνήθικον. Ὁ Βησσαρίων ἀνεσκεύασε τὰς ὕβρεις γράφας λατινιστὶ πραγματεῖαν ἣτις εἶναι τὸ διεξοδικώτατον τῶν ἔργων του **πρὸς τὸν συνοφαντοῦντα τὸν Πλάτωνα**, ἐν ἧ ἔκαμνε πραγματικὴν σύγκρισιν μεταξὺ τῶν δύο φιλοσόφων καὶ ὑπεστήριξε τὸν Πλάτωνα κατὰ τῶν κατηγοριῶν τοῦ βλασφημοῦ, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ κατηγορῆ τὸν μέγαν αὐτοῦ μαθητὴν. Τὸ περιεχόμενον τῆς σοφῆς ταύτης συγγραφῆς, ἐξ ἧς καταφαίνονται αἱ ἐξοχοὶ τῷ ὄντι γνώσεις τοῦ

καρδιναλίου καὶ εἰς τὰ ἑλληνικὰ καὶ εἰς τὰ λατινικὰ γράμματα, δίδει ἀφορμὴν νὰ παρεξετάσωμεν τὰς περὶ Πλάτωνος ἰδέας αὐτοῦ πρὸς τὰς τοῦ Ψελλοῦ.

Ἀμφότεροι θαυμάζουσι ἐκεῖνας μάλιστα τὰς ἰδιότητας τοῦ Ἀθηναίου συγγραφέως καὶ φιλοσόφου, αἵτινες σήμερον δὲν ἀπολαύουσι πολλῆς ἐκτιμῆσεως. Θαυμάζουσι τοῦ Πλάτωνος τὴν ἐξοχὸν ἐμπειρίαν περὶ τὴν μεταχειρίσιν πάντων τῶν ὅπλων τῆς ῥητορικῆς, ὅχι δὲ τὴν μεγάλην διαλεκτικὴν ἰδιοφυῖαν ἣτις δίδει εἰς αὐτὸν τὴν δύναμιν νὰ περιβάλλῃ τὰς ἀποδείξεις του διὰ μορφῆς προσωπικῆς καὶ πρωτοτύπου. Καὶ αὐτὸς ὁ Πλάτων, ὅπως καὶ ὁ Ἀριστοτέλης, εἶναι διδάσκαλος ἐξηγῶν τὴν τέχνην κατὰ τὴν ἰδίαν αὐτοῦ θεωρίαν, χωρὶς νὰ κάμνῃ χρῆσιν ἐν τῇ διδασκαλίᾳ του μακρῶν ἀναπτύξεων, ἀλλ' ἀρκούμενος μόνον εἰς τὴν παράθεσιν καταλλήλων παραδειγμάτων. Ἡ σχολαστικὴ αὕτη ἀντίληψις τῶν πραγμάτων ἀγεί αὐτοὺς εἰς τὸ νὰ ἐκλαμβάνωσι καὶ τὰς περὶ συγχρόνων ῥητόρων γνώμας τοῦ Πλάτωνος κατὰ τρόπον διάφορον τῆς σημερινῆς ἐπιστήμης. Ἄλλ' ἡ συμφωνία τοῦ Ψελλοῦ καὶ τοῦ Βησσαρίωνος ἐκδηλοῦται μάλιστα ἐκ τῆς τάσεως ἣν ἀμφότεροι ἔχουσι νὰ συνιστῶσι τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ Ἀθηναίου φιλοσόφου ὡς συντελεστικὴν εἰς τὴν γνώσιν τῶν ἀληθειῶν τοῦ χριστιανισμοῦ, διότι ἀπὸ κοινοῦ ἀποδίδουσι εἰς τοὺς μεγάλους φιλοσόφους τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος οἶονεὶ προαίσθημά τι τῆς μελλούσης ἀποκαλύψεως. Δὲν ὑποστηρίζουσι μὲν ὅτι ὁ Πλάτων ἦτο χριστιανὸς (ὁ Βησσαρίων μάλιστα λαμβάνει τὸν κόπον καὶ νὰ ἀνασκευάσῃ τὴν ἀντίθετον γνώμην καθ' ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸν Ἀριστοτέλην) οὐδὲ ὅτι ἐγνώρισεν τὴν Ἀγίαν Τριάδα, ἀλλὰ μόνον ὅτι τὴν προησθάνθη, ἔχοντες ὡς βᾶσιν τῆς γνώμης των χωρὶα τινὰ τοῦ τετάρτου βιβλίου τῶν Νόμων τοῦ Φιλίππου καὶ τοῦ Τιμαίου ἅτινα συμφωνοῦσι σχεδὸν κατὰ λέξιν πρὸς ἀντί-

στοιχα χωρία τῆς Ἀγίας Γραφῆς. Οὐδεις ἔθνικὸς συγγραφεὺς ἐπλησίασε μᾶλλον τοῦ Πλάτωνος πρὸς τὴν γνώσιν τῆς χριστιανικῆς ἀληθείας. «Ὁ Ἀριστοτέλης δὲν ἤθελε νὰ ἀσχοληθῆ περὶ πράγματα τὰ ὁποῖα δὲν ἐπιδέχονται ἀπόδειξιν, παραλείπει λοιπὸν ἐντελῶς τὴν πρὸς τὰ ὑψηλότερα καὶ τὰ θεῖα πίστιν, ἂν καὶ ταῦτα εἶναι παντὸς ἄλλου σημαντικώτερα καὶ δύνανται μάλιστα νὰ χρησιμεύσωσιν ὡς μέσα ἀποδεικτικά, διότι τὸ θεῖον εἶναι ἡ πρώτη αἰτία παντὸς ὑπερῦπάρχει. Ὅχι δὲ μόνον οὐδὲν ἔγραψε περὶ τούτου, ἀλλὰ καὶ ἀπέκρυψεν ὅ,τι διανοεῖτο. Ὁ Πλάτων τούναντίον συμφωνεῖ πρὸς τὴν ἡμετέραν θρησκείαν καθότι δὲν ἀπαιτεῖ μὲν ἀπόδειξιν, θεωρεῖ δὲ τὴν πίστιν ὡς τὴν πρώτην ἀρετὴν, διὰ τῆς ἐξασκήσεως δὲ τῆς ἀρετῆς ταύτης νομίζει ὅτι πρέπει εἶναι νὰ τιμῶμεν τὸ θεῖον».

Ἡ συμφωνία ἣν ὁ Βησσαρίων παραδέχεται μεταξὺ Πλάτωνος καὶ Ἀγίας Γραφῆς εἶναι πολὺ ἀσαφῆς καὶ δὲν στηρίζεται κατὰ τὴν ἡμετέραν γνώμην εἰμὴ εἰς ἀναλόγους πλατωνικὰς ἐννοίας πολὺ γενικὰς καὶ ἀορίστους· ὅτι τὸ θεῖον εἶναι ἐκ πάντων τῶν ὄντων τὸ πρῶτον, ὅτι ὁ θεὸς ἀγαπᾷ τὴν δικαιοσύνην, ὅτι ὁ θεὸς πολεμεῖ τοὺς ὑπερηφάνους. Διὰ τὰ συμπεράνην ὁ Βησσαρίων ὅτι ἡ πίστις πρέπει νὰ εἶναι ἡ βᾶσις τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς εὐδαιμονίας ἐκλέγει, ὅπως νομίζομεν, ἐπιμελῶς μεμονωμένας φράσεις τοῦ Πλάτωνος χωρὶς νὰ ἐμπνήθεται ὑπὸ τοῦ πνεύματος ὑπερζωογονεῖ τὸ ἔλρον αὐτοῦ φιλοσοφικὸν σύστημα. Φαίνεται ὅμως ὅτι ἐπὶ τοῦ πνεύματος τῶν χριστιανῶν τοῦ ἐνδεκάτου ἢ τοῦ δεκάτου πέμπτου αἰῶνος οἱ παραλληλισμοὶ οὗτοι μεταξὺ ἐλληνικῆς φιλοσοφίας καὶ χριστιανικῆς διδασκαλίας ἔκαμνον βαθυτάτην ἐντύπωσιν.

Ἐννοεῖται ὅτι ὁ Βησσαρίων δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ὑπερασπίζῃ καὶ ἐκεῖνας τὰς θεωρίας τοῦ Πλάτωνος αἵτινες κατ' ἐξοχὴν ἐσκανδάλιζον τοὺς χριστιανούς, τὰς θεωρίας του δηλαδὴ περὶ

ἔρωτος καὶ περὶ κοινογαμίας, ἀλλ' ὡς εἶναι ὅμως προφανές ὅτι δὲν προσέκρουεν εἰς αὐτὰς πλειότερον καὶ τοῦ Ψελλοῦ, ὅπως δὲ θὰ ἔκαμνε νεώτερος ἱστορικός, προσπαθεῖ νὰ ἐξηγήσῃ τὰς ὅχι πολὺ χριστιανικὰς ἐκεῖνας θεωρίας ἐκ τῶν ἰδεῶν αἰτινες ἐπέκράτουν κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ φιλοσόφου, ὅτε πολλὰ πράγματα ἐπετρέποντο ἅτινα βραδύτερον ἐθεωρήθησαν ὡς αἰσχρά, καὶ λέγει ὅτι εἰς πολλὰ εἰδωλολατρικὰ ἔθνη ὑπάρχουσιν ἐκ συνηθείας καταχρήσεις πολὺ μεγαλύτεραι, προσθέτων ἀκόμη ὅτι τὴν ἀγγελίαν δύναται ἄριστα νὰ τηρῇ λαὸς μὴ ἀποδίδων μεγάλην σημασίαν εἰς τὸ νὰ καλύπτῃ ἐπιμελῶς πάντα τὰ μέλη τοῦ σώματος, ὅσον καὶ αἱ γυναῖκες τῆς Ἰταλίας αἵτινες δημοσίᾳ ἐμφανίζονται φοροῦσαι ἀσέμνως ἐξώμους ἐσθῆτας.

Ἡ ὑπάρχουσα διαφορὰ μεταξὺ τοῦ Βησσαρίωνος καὶ τοῦ Ψελλοῦ προέρχεται κυρίως ἐκ τοῦ χαρακτήρος των. Καὶ ὁ Βυζαντινὸς φιλόσοφος ἦτο ματαιόφρων, ὅμα δὲ καὶ φιλερις, δι' ὃ καὶ ἀποδεικνύεται ἔχων ἴσην ἱκανότητα καὶ διὰ τὰς ὕβρεις καὶ διὰ τοὺς ἐπαίνους καὶ διὰ τὴν κολακείαν. Ὁ καρδινάλιος τούναντίον ἦτο ἀνὴρ συνδιαλλακτικὸς ἀποφεύγων πάντοτε νὰ προσβάλλῃ τὸν ἀντίπαλον. Ὅτε πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦ νὰ γίνῃ πρὸς αὐτὸν εὐάρεστος ἐδημοσίευσεν εἰς ἐκ τῶν φίλων του, ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης, σφοδρὰν πραγματείαν ἐναντίον τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ τοῦ Ἀριστοτελίζοντος Θεοδώρου τοῦ Γαζῆ, ὅχι μόνον δὲν ἐπηνέθη ὑπὸ τοῦ Βησσαρίωνος, ἀλλὰ τούναντίον δι' ἐπιστολῆς ἐπετιμήθη διότι ἠδίκησε τοιοῦτους ἀνδρας. Ὁ Βησσαρίων δὲν ἦτο ἀδιάλλακτος οὐδὲ μεροληπτικός, ἀπὸ χαρακτῆρος ἐνδιέφερον αὐτὸν μόνον τὰ κατὰ θεωρίαν πράγματα, δὲν εἶχε δὲ ἄλλην ἐμπάθειαν πλὴν τοῦ φιλελληνισμοῦ. Τάσσεται μὲν ὑπὲρ τοῦ Πλάτωνος, ἀλλὰ χωρὶς νὰ ἀδικῇ τὸν Ἀριστοτέλην, «τιμᾷ τὸν Ἀριστοτέλην, ἀλλ' ἀγαπᾷ τὸν Πλάτωνα», αὐτε δὲ καὶ τοὺς ὑπομνηματιστὰς τοῦ Πλάτωνος τοὺς νεοπλα-

τωνικούς και μάλιστα τὸν Ἰάμβλιχον ἐντελῶς ἀπορρίπτει, καθ' ὧν κυρίως κατεφέρετο ὁ Ψελλός. Δὲν λοιδορεῖ οὐδὲ τὸν ἀντίπαλον ἐκείνον ὃν ἐστιγματίσεν ὡς συκοφάντην τοῦ Πλάτωνος, ἀλλὰ προσπαθεῖ μόνον νὰ τὸν μεταπελεῖ δι' ἀποδείξεων καὶ λογικῶν ἐπιχειρημάτων. Ἰχνος δὲν ὑπάρχει εἰς τὰς συγγραφὰς τοῦ Βησσαρίωνος τῶν ἀλληγοριῶν ἐκείνων καὶ τῶν μυστηριωδῶν ὑπαινιγμῶν δι' ὧν ἤθελεν ὁ Ψελλός νὰ συμβιδάσῃ τὴν ἑλληνικὴν ἐλευθερίαν πρὸς τὰς ἀποκαλύψεις τῆς Ἀγίας Γραφῆς. Πολὺ διστάζει νὰ παραδεχθῆ ὅτι, ἐπειδὴ ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρει τὸν Ὀμηρικὸν στίχον «Οὐκ ἀγαθὸν πολυκοιρανίῃ εἰς καιράνος ἔστω», εἶναι τοῦτο τεκμήριον ὅτι καὶ ἐπρέσβευε μονοθεϊσμόν. Εἶναι ὀλιγώτερον ἀγχίνους τοῦ Ψελλοῦ, καὶ τῆς ἀγχινοίας του ὅμως κάμνει ὀλιγωτέραν κατάχρησιν. Θαυμάζει μὲν τὰ ῥητορικὰ σχήματα, ἀλλὰ σπανίως τὰ μεταχειρίζεται. Ἡ μετριопάθειά του ἐξηγεῖ καὶ τὸν λόγον δι' ὃν πάντοτε μὲν ἐπέτυχεν ὡς λόγιος, ἐλαχίστην ὅμως ἠδυνήθη νὰ ἀσκήσῃ ἐπίδρασιν ἐπὶ τῶν συγχρόνων του ὅταν ἠθέλησε νὰ ἐπενεργήσῃ ἐπὶ τοῦ θρησκευτικοῦ αὐτῶν αἰσθήματος.

Ζῶν ἤδη ὁ Βησσαρίων ἐκληροδότησεν εἰς τὴν Βενετικὴν Πολιτείαν τὴν σπανίαν συλλογὴν ἑλληνικῶν χειρογράφων ἣν εἶχε κατορθώσῃ νὰ συναθροίσῃ ἕνεκα τῆς μεγάλης αὐτοῦ πολυμαθείας μᾶλλον ἢ ἕνεκα τῶν ἀφθόνων χρηματικῶν μέσων τὰ ὅποια ἠδύνατο νὰ διαθέσῃ. Ἐνα μόνον ἔθετεν ἕρον εἰς τὴν γενομένην δωρεάν, νὰ εἶναι προσιτὰ τὰ βιβλία του «εἰς τοὺς Βενετοὺς καὶ εἰς ὅσους ἤθελον νὰ καλλιεργῶσι τὰ γράμματα». Διὰ τῆς δωρεᾶς ταύτης 900 χειρογράφων βιβλίων ὁ Βησσαρίων ὑπῆρξεν ὁ ἰδρυτὴς τῆς περιφήμου Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης δι' ἣν ἐξήκοντα περίπου ἔτη βραδύτερον ὁ Σανσοβίνο

1 Ὁ Ἰάκωβος Τάττης ὁ ἐπιλεγόμενος Σανσοβίνο (1479—1570) γεννηθεὶς ἐν Φλωρεντίᾳ, γλύπτης καὶ ἀρχιτέκτον, ἦτο εἰς ἕκ τῶν ἀρίστων καλλιτεχνῶν τῆς Ἀναγεννήσεως. Σ. Μ.

ἔκτισε τὸ μεγαλοπρεπὲς μνημεῖον τὸ ὁποῖον καὶ τώρα ἀκόμη θαυμάζεται εἰς τὴν Πιατσέτταν τῆς Βενετίας, τὸ διατεθὲν ὅμως ἔπειτα εἰς ἄλλην χρῆσιν. Τὸ κληροδότημα τοῦτο συμβολίζει οὕτως εἰπεῖν ὀλόκληρον τὴν δρᾶσιν τοῦ Βησσαρίωνος. Ἡ πολυμόχθως συλλεγεῖσα βιβλιοθήκη του δὲν ἐμελλε νὰ διατηρῆται οὔτε εἰς τὴν πόλιν τῶν Παπῶν οὔτε εἰς τὴν καθαρῶς Ἰταλικὴν Φλωρεντίαν, ἀλλ' εἰς τὴν Βενετιαν ἤτοι ἀπετέλει τὸν κρῖνον μεταξὺ τοῦ Λατινισμοῦ καὶ τῆς Ἑλλάδος, εἰς ἣν ἔξω χιλιάδες Ἑλλήνων καὶ ὅπου ὑπῆρχον ἀκόμη τόσαι ἀναμνήσεις διηγούμεναι τὸ μεγαλεῖον τῶν προγόνων των. Οἱ πνευματικοὶ ἐκεῖνοι θησαυροὶ δὲν εἶχον συναθροισθῆ διὰ τὴν δόξαν ὀλίγων μόνον ἀνθρώπων οὔτε ἐπ' ὠφελείᾳ μιᾶς μικρᾶς κοινότητος, διὰ τοῦτο δὲ καὶ μετέβαλεν ὁ δωρητὴς τὴν προτέραν γνώμην τοῦ νὰ δωρήσῃ τὴν βιβλιοθήκην του εἰς μίαν βενετικὴν μονήν. Ὅπως καθ' ὅλον τὸν βίον ἐθεώρησεν ὡς σωτηρίαν τῶν συμπολιτῶν του τὴν ἔνωσιν αὐτῶν πρὸς τὴν νεωτέραν δυτικὴν Εὐρώπην, οὕτω καὶ μετὰ θάνατον ἠθέλησε νὰ εἶναι χρήσιμος ἡ βιβλιοθήκη του καὶ εἰς τὴν Ἀνατολὴν καὶ εἰς τὴν Δύσιν.

Τὸ πλεῖστον μέρος τῆς δράσεως τοῦ Βησσαρίωνος καὶ μάλιστα ἡ σύνταξις τοῦ περὶ Πλάτωνος συγγράμματός του ἀνάγεται εἰς τοὺς μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως χρόνους, πλεόν δὲ τοῦ ἡμίσεως τῶν συγγραφῶν του ἐγράφησαν λατινιστί, διὰ τούτους δὲ κατ' ἐξοχὴν τοὺς λόγους ἡ ἐξέτασις αὐτοῦ δὲν εἰσέρχεται κυρίως εἰπεῖν εἰς τὸ σχέδιον τοῦ παρόντος βιβλίου. Ἀλλ' εἶναι ὅμως ἄξιος νὰ ἔχη ἰδίαν θέσιν ἐν αὐτῷ διότι οὐδέποτε ἔπαυσε συναισθανόμενος ὅτι εἶναι Ἕλληνας καὶ διότι δι' αὐτοῦ ἀνεπτύχθη καὶ ἠνθησεν ὁ σπόρος ὃν ἔσπειρεν ὁ Ψελλός. Ὅτε ἤλθε νὰ ἐγκατασταθῆ εἰς τὴν Ἰταλίαν, τὸ πνευμά του ἦτο ἤδη τελείως ἀνεπτυγμένον, ἔκτοτε δὲ ἦδη ἐδείκνυε καὶ διὰ λόγων καὶ δι' ἔργων ὅτι τὸ πολυτιμώτατον

δῶρον τὸ ὁποῖον θὰ ἔκαμνεν ὁ βυζαντινὸς ἀνθρωπισμὸς εἰς τὸν πολιτισμὸν τῆς Δύσεως θὰ ἦτο ὄχι ἐκείνη ἢ ἡμίνεκρος καὶ δουλικὴ μίμησις τοῦ Δημητρίου Κυδωνῆ, ἀλλὰ μία βαθεῖα μελέτη τοῦ Πλάτωνος δυναμένη νὰ παραγάγῃ διαρκῆ ἀποτελέσματα. Ὁ ἐνθουσιασμὸς μὲ τὸν ὁποῖον οἱ σύγχρονοι ὑπεδέχθησαν τὴν περὶ Πλάτωνος συγγραφὴν του ὑπῆρξε μέγας, ἴσως δὲ καὶ υπερβολικὸς, ἀλλ' ὁ ἐνθουσιασμὸς ἐκεῖνος ἐκαρποφόρησε μάλιστα διὰ τῶν ἔργων τοῦ Μαρσιλίου Φικίνου¹, ὅστις διὰ τῶν προσπαθειῶν του ὅπως στερεώσῃ τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν διὰ τῆς μελέτης τοῦ Πλάτωνος καὶ τῶν νεοπλατωνικῶν ἤσκησεν ἰσχυρὰν ἐπίδρασιν ἐπὶ τῶν θρησκευτικῶν πεποιθήσεων τῶν συγχρόνων του.

Ἡ μελέτη λοιπὸν τοῦ Πλάτωνος ὑπῆρξε τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἐπιδράσεως ἣν ὁ ὑπὸ τοῦ Ψελλοῦ τὸ πρῶτον εἰσηγηθεὶς ἀνθρωπισμὸς ἤσκησε ἐπὶ τῆς ἐπιστήμης. Ἄς ἴδωμεν νῦν πῶς ἐπενήργησεν ἡ ἐπίδρασις αὕτη ἐπὶ τῆς ἀναπτύξεως τῆς κυρίως λογοτεχνίας. Δυνάμεθα νὰ θεωρήσωμεν τὰ ἔργα τῶν ἱστορικῶν ὡς ἀποτελοῦντα μετὰθασιν ἀπὸ τῆς ἐπιστήμης εἰς τὴν λογοτεχνίαν. Πρέπει δὲ περὶ τούτων νὰ περιορισθῶμεν εἰς ὀλίγας μόνον λέξεις, διότι εἴπομεν μὲν ἤδη ποῖα εἶναι ἡ ἀξία τῆς ἱστοριογραφίας τῶν Βυζαντινῶν ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενον αὐτῆς, ἀφ' ἐτέρου δὲ τὸ πλῆθος τῶν συγγραφέων ἀναγκάζει ἡμᾶς νὰ ἐξετάσωμεν ἐκεῖνους μόνον οἵτινες κάλλιον ἐκπροσωποῦσι τὸ ἔλον εἶδος. Αἱ κοινὰ ἀρετὰ τῶν ἱστοριογράφων οἵτινες μέχρι τῆς ἀλώσεως ἐξιστόρησαν τὰς συμφορὰς τοῦ

1 Marsiglio Ficino (1433-1499), ἀνὴρ πολυμαθέστατος ἐκ Φλωρεντίας καὶ ἑλληνιστῆς διακεκριμένος, ἐτίμα τὸν Πλάτωνα μέχρις εἰδωλολατρίας καὶ ἐφιλοτόνησε τὴν πρώτην αὐτοῦ λατινικὴν μετάφρασιν ἐν Βενετίᾳ τῷ 1491. Μετέφρασε καὶ τὰς *Ἐννεάδας* τοῦ Πλωτίνου καὶ ἄλλα νεοπλατωνικά συγγράμματα. Ἰδρυσεν ἐν Φλωρεντίᾳ Πλατωνικὴν Ἀκαδημίαν. Σ. Μ.

Βυζαντίου εἶναι ἀξιόλογοι· μετὰ πολλοῦ ζήλου ἠρεύνησαν τὰς ὑπὸ τῆς προφορικῆς ἢ γραπτῆς παραδόσεως διασωθείσας λεπτομερείας, εἶναι ἀμερόληπτοι καὶ ὅταν ἀκόμη κάμνωσι λόγον περὶ τῆς μερίδος εἰς ἣν αὐτοὶ ἀνήκουσιν, ἐπὶ τέλους δὲ ἔχουσιν ὅπωςδὴποτε ἀνεπτυγμένην καὶ τὴν τέχνην τῆς συνθέσεως ἕνεκα τῆς ἀνατροφῆς αὐτῶν πρὸς τὰ μεγάλα παραδείγματα τῆς ἀρχαιότητος τὰ ὁποῖα ἐμιμοῦντο. Ἄλλ' ὅμως ἡ μίμησις τῶν κλασικῶν ἀπέβη εἰς αὐτοὺς ὀλεθρία ὑπὸ τὴν ἐποψιν τοῦ ὕψους. Ἔστω δὲ ὡς παράδειγμα ἡ Ἄννα ἢ Κομνηνὴ (γεννηθεῖσα τῷ 1083). Ἡ βασιλόπαις ἔλαβε τοιαύτην ἀνατροφὴν, ὅστε ἀπέβη πράγματι λογία. «Ἐγώ, λέγει ἐν τῷ προομίῳ τοῦ ἱστορικοῦ αὐτῆς συγγράμματος, Ἄννα, θυγάτηρ μὲν τῶν βασιλέων Ἀλεξίου καὶ Εἰρήνης, πορφύρας τιθήνημά τε καὶ γέννημα (ἀρέσκειται δὲ νὰ ἐπαναλαμβάνῃ ὅτι ἐγεννήθη ἐν τῇ πορφύρᾳ), γραμμάτων οὐκ ἄμοιρος, ἀλλὰ καὶ τὸ ἑλληνίζειν ἐς ἄκρον ἔσπουδακῦτα καὶ ῥητορικῆς οὐκ ἀμελετήτως ἔχουσα καὶ τὰς Ἀριστοτελικὰς τέχνας εὖ ἀναλεξαμένη καὶ τοὺς Πλάτωνος διαλόγους, καὶ τὸν νοῦν ἀπὸ τῆς τετρακτύος¹ τῶν μαθημάτων πυκάσασα. . . βούλομαι δὲ τῆσδέ μου τῆς γραφῆς κτλ.». Ἐνδιεφέρετο διὰ πᾶν ὅ,τι ἀφορᾷ εἰς τὴν ἀνατροφὴν καὶ τὴν ἐκπαίδευσιν, λεπτομερῶς δὲ ἐξηγεῖ τὴν μέθοδον τῆς διδασκαλίας ἣτις ἐπεκράτει εἰς ἐν μέγα σχολεῖον ὅπερ ἵδρυσεν ὁ πατὴρ αὐτῆς ὁ αὐτοκράτωρ Ἀλέξιος καὶ τὴν ὁποῖαν αὐτὴ δὲν ἐπιδοκιμάζει². Καὶ ὅμως δὲν ἐπιθυμεῖ νὰ θεωρῆται ὡς ἐξ ἐπαγγέλματος λογία γυνή, ἀλλ' ὡς βασιλόπαις ἣτις αἰσθάνεται ἑαυτὴν

1 Ἡ τετρακτύς τῶν μαθημάτων περιελάμβανε παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς τὴν ἀστρολογίαν, τὴν γεωμετρίαν, τὴν ἀριθμητικὴν καὶ τὴν μουσικὴν. Σ. Μ.

2 Ἡ μέθοδος αὕτη εἶναι ἡ *σχεδογραφία* (σχέδαι), ἣτοι ἡ τεχνολογία, ἡ γραμματικὴ ἀνάλυσις ἐκάστης λέξεως χωριστά. Ἄ. Κομνηνὴ, *Ἀλεξιάδ.* ΙΕ' σελ. 485. Σ. Μ.

προωρισμένην διὰ τὴν δρᾶσιν μᾶλλον ἢ διὰ τὴν φιλοσοφίαν καὶ τὴν μελέτην. Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἀλεξίου ἡ φιλοδοξία αὐτῆς τὴν ὤθησε νὰ ἐπιχειρήσῃ συνωμοσίαν ὅπως ἀναβιδάσῃ ἐπὶ τοῦ θρόνου τὸν σύζυγον τῆς Νικηφόρον Βρυέννιον ἀντὶ τοῦ ἀδελφοῦ τῆς Ἰωάννου ὅστις ἦτο ὁ νόμιμος διάδοχος. Ἡ ἐπιχειρήσεις ἀπέτυχεν ἕνεκα τῶν ἐνεργειῶν τοῦ Ἰωάννου καὶ τῆς νομιμοφροσύνης τοῦ Βρυέννιου, ἡ δὲ Ἄννα ἀγανακτήσασα κατὰ τοῦ συζύγου τὸν ἐπέτιμησε διότι ἀπέφυγε τὴν βασιλείαν ἣν ἡ φύσις προορίζει εἰς τοὺς ἄνδρας, μεταχειρισθεῖσα ἐλευθεροστομίαν ἀποδεικνύουσαν ὅτι δὲν ἐφρόντιζε πολὺ περὶ τῆς αἰδημοσύνης. Τὸ γεγονός τοῦτο ἀναφέρει ὁ ἱστορικός Νικήτας Χωνιατίτης. Ἄν ἡ Ἄννα εἶχε συγγράφῃ μὲ τοιοῦτον πραγματισμὸν καὶ τὴν ἐπικὴν πεζογραφίαν ἣτις ἐπιγράφεται Ἄλεξιὰς καὶ εἰς τὴν ὁποῖαν περιγράφει τὸν βίον τοῦ πατρὸς τῆς, θὰ εἶχομεν νῦν μίαν διήγησιν νευρώδη πλήρη δυνατῶν ἐντυπώσεων καὶ ἐμπνεομένην ὑπὸ τοῦ πάθους. Ἄλλ' εἰς τὴν Ἄλεξιάδα, ὁποῖα εἶναι, ἡ διαψευσθεῖσα αὐτῆς ὑπερηφάνεια ἐνιαχοῦ μόνον διαφαίνεται. Ἡ βασιλόπαις ἀφ' οὗ ματαίως προσεπάθησε νὰ καταλάβῃ τὸ στέμμα καὶ ἐκλείσθη ἔπειτα πρὸς παρηγορίαν εἰς μοναστήριον, ἀπέβη μόνον χειραφετημένη γυνὴ μὴ κατορθώσασα νὰ ὑψωθῇ ὑπεράνω τῆς αὐλικῆς καὶ λογίας ἀνατροφῆς τὴν ὁποῖαν ἔλαβε, καὶ οὐδὲν πλέον.

Ὁ τρόπος καθ' ὃν ἐκφράζεται εἶναι οὐδὲν ἄλλο ἢ ἐπιτετηδευμένος. Ὅταν πρόκειται νὰ παραθέσῃ σλαυικὰς τοπωνυμίας νομίζει ἀναγκαῖον νὰ ζητήσῃ οἰονεὶ συγγνώμην διότι καταμιαίνει τὸ ὕφος τῆς ἱστορίας. «Καὶ μεμφέσθω μηδεὶς ἡμῖν τοιούτοις χρωμένους ὀνόμασι βαρβαρικοῖς, καὶ ἀφ' ὧν ἔστι τὸ ὕφος τῆς ἱστορίας καταμιαινεσθαι· οὐδὲ γὰρ οὐδ' Ὀμηρος ἀπηξίωσε Βοιωτοὺς ὀνομάζειν καὶ τινὰς βαρβαρώδεις νήσους διὰ τὴν τῆς ἱστορίας ἀκρίθειαν». Περιφράζει πάντοτε τὰς λέξεις

τὰς δηλωτικὰς τοῦ θανάτου καὶ τοῦ φόνου. Περιγράφουσα τὸ στρατήγημα τοῦ Βαϊμούντου, ὅστις ἔνα θεωρηθῆ νεκρὸς ἐξηπλώθη ζῶν ἐντὸς λάρνακος εἰς ἣν ἐνετέθη καὶ ἀποσφαγεῖς ἀλεκτρυῶν ἀποβάς τὴν τετάρτην ἢ τὴν πέμπτην ἡμέραν βαρουομότατος, προσθέτει ἐν τέλει· «Ἐγὼ γε θαυμάζω πῶς τοσαύτην ὑπήνεγκε τῆς βίβδος πολιορκίαν ζῶν ἔτι μετὰ νεκροῦ συνεκφερόμενος σώματος».

Ἀκολουθοῦσα τὰς παραδόσεις τοῦ Ψελλοῦ παρεισάγει καὶ αὐτῇ, ὅπως ὁ Πλάτων, εἰς τὸν πεζὸν λόγον ῥήσεις Ὀμηρικὰς, χωρὶς ἁμῶς καὶ νὰ ἀντιλαμβάνηται τὴν Πλατωνικὴν εἰρωνείαν· ὁ Πλάτων λόγου χάριν περιγράφων σοφιστὴν ἠρεθισμένον διότι εἶχεν ἐκ τῆς συζητήσεως περιαχθῆ εἰς τὸ ἀδιέξοδον καὶ ἐτοιμαζόμενον νὰ ἀμυνηθῆ, προαγγέλλει τὴν ἐπίθεσιν δι' ἑνὸς πολεμικοῦ στίχου τῆς Ἰλιάδος, ἐν ᾧ ἡ Ἄννα μεταχειρίζεται παρομοίαν ῥήσεις ὅταν πρόκειται σοβαρῶς νὰ προβῆ εἰς τὴν ἐξιστόρησιν αἱματηροῦ ἀγῶνος. Ἡ ἐκ πολλῶν βιβλίων συγχειμένη Ἄλεξιὰς θὰ περιστέλλετο εἰς τὴν προσήκουσαν ἔκτασιν ἂν ἀφηροῦντο ἐξ αὐτῆς πᾶσαι αἱ διὰ νέων λέξεων ἐκφραζόμενοι δισσολογίαι.

Καὶ ἄλλα δὲ ἐλαττώματα ἀσχημίζουσι τὸ σύγγραμμα· ἔλλειψις καλαισθησίας καὶ παιδαριώδης ματαιότης. Τὰ ἐξῆς περὶ ἑργα διηγεῖται περὶ τῆς γεννήσεώς τῆς. «Κατὰ δὲ τὸ περιόρθρον, σάββατον δὲ ἦν, τίκεται τούτοις (τοῖς γονεῦσι) παιδίον θῆλυ, ἐμπερὲς ὡς ἔλεγον κατὰ πάντα τῷ πατρὶ. Ἐγὼ δὲ ἦν ἄρα τοῦτο, καὶ ὡς γε τῆς βασιλίδος καὶ μητέρος ἐν τισὶ καιροῖς διηγουμένης ἤκουον ὅτι πρὸ τρίτης ἡμέρας τῆς τοῦ βασιλέως εἰς τὰ ἀνάκτορα εἰσελεύσεως (ἐπανῆει γὰρ ἦδη ἀπὸ τῆς τοῦ Ῥομπέρτου μάχης καὶ τῶν πολλῶν ἐκεῖνων πολέμων καὶ κόπων), ταῖς ὡδίσι συνεχομένη, σταυροῦ τύπον τῇ γαστρὶ ἐσημήνασα, ἔφη· Μείνον ἔτι, παιδίον, τὴν τοῦ πατρὸς ἀφίξιν.

Πολλά δὲ αὐτὴν, ὡς ἔλεγεν, ἢ πρωτοβεστιάρια καὶ μήτηρ αὐτῆς καταμεμφαμένη, ἔφη· Εἰ δὲ μετὰ μῆνα ἐλεύσεται οἶδας ; καὶ πῶς αὐτὴ τοσαύταις ὀδύναϊς ἐγκαρτερήσῃς ; Ἄλλα ταῦτα μὲν ἢ ἐκείνης μήτηρ· τὸ δὲ γε τῆς βασιλίδος ἐπίταγμα πέρας εἰλήφει ὅπερ καὶ τῇ γαστρὶ τὴν εἰς τὸ μέλλον πρὸς τοὺς γειναμένους εὐνοίαν ἀριδιήλως ὑπεσημαίνειτο».

Παρὰ πάσας ταύτας τὰς ἀλλοκότους ἐπινοήσεις, ἢ μετὰ τὴν ἀνάγνωσιν τῆς Ἀλεξιάδος ἐντύπωσις εἶναι ὅτι ἡ Ἄννα ἢ Κομνηνὴ, ἦν καὶ θύμα οὕτως εἰπεῖν τῆς ῥητορικῆς, ἀποτελεῖ ὅμως μίαν ἰδιαιτέραν φυσιογνωμίαν, ἂν ὄχι ἐλκυστικὴν, τοῦλάχιστον ἐνδιαφέρουσαν. Διὰ μέσου τῶν σχολαστικῶν αὐτῆς παραβολῶν διαφαίνεται ἡ στοργὴ καὶ ὁ θαυμασμός της πρὸς τὸν πατέρα. Τὰ αἰσθήματα ταῦτα τὴν παρεκίνησαν νὰ γράψῃ καὶ τὴν ἱστορίαν του, τὸ μόνον ἔργον τὸ ὁποῖον ἔγραψεν. Ἡ εὐστοχία τοῦ πνεύματός της φαίνεται εἰς τὸν χαρακτηρισμὸν τῶν σταυροφόρων. Διακρίνει σαφῶς ὅτι ἐξ αὐτῶν οἱ μὲν ἀπλοῦκώτεροι ἐπόθουν τῷ ὄντι νὰ ἀπελευθερώσωσιν ἀπὸ τῶν ἀπίστων τὸν τάφον τοῦ Σωτήρος, ἀλλ' ὅτι ὅμως οἱ ἄλλοι, οἱ πονηρότεροι, ἀπέβλεπον εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν. Διακόσια ἔτη πρὸ τῆς λατινικῆς κατακτήσεως οἱ Ἕλληνες σαφῶς κατενόησαν πόσα ζιζάνια εἶχον σπαρῆ ἀναμέσον τοῦ αἵτου. Ἐξοχος εἶναι καὶ ἡ σκιαγραφία τῶν Φράγκων καὶ τῆς ἀγρίας ὀρμῆς ἣτις τοὺς ἐλαύνει. «Κελτὸς γὰρ ἀνὴρ ἔποχος μὲν ἀκατάσχετος καὶ καὶ τεῖχος διατιτραίνει Βαβυλώνιον, ἀποβεδηκῶς δὲ τοῦ ἵππου ἄθυρμα τοῖς ἐθέλουσι γίνεται». Ἐθαύμαζε τὴν ὑπεροχὴν τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ πλειότερον ἢ ὅσον ἐπέτρεπεν ἢ σχολαστικὴ αὐτῆς μὲρφωσις. Τοὺς βαρβάρους ἱππότεας ἐθεώρει ἐπικινδύνους, τοῦ δὲ πατρός της δὲν ἐξετίμα μόνον τὴν πολεμικὴν ἀνδρείαν, ἀλλὰ καὶ τὴν λεπτότητα ἐκείνην τοῦ πνεύματος ἣτις διέκρινε τὸν Ἕλληνα ἀπὸ τοῦ Φράγκου τοῦ

μὴ ἀποβλέπωντος εἰμὴ εἰς τὴν κτηνώδη βίαν. Ἐνεκα δὲ τοῦ συνόλου τῶν ἀρετῶν αἵτινες ἐκόσμουσαν τὸν Ἀλέξιον νομίζει ὅτι ὁ πατὴρ αὐτῆς εἶναι ἄξιος τῆς ἐπωνυμίας τοῦ δεκάτου τρίτου ἀποστόλου ὅπως καὶ ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος.

Ἡ φιλόδοξος αὐτῆ βασιλόπαις εἶναι τραγικὸν πρόσωπον, ἂν δὲ παρεισήχθη ἐνιαχοῦ τοῦ συγγράμματος αὐτῆς καὶ κωμικὸν στοιχεῖον ἔνεκα τῆς συγχρόνου ψευδοκαλαισθησίας, δὲν πρέπει διὰ τοῦτο ἀδίκως νὰ κριθῇ.

Πάντες σχεδὸν οἱ ἱστοριογράφοι τῆς τελευταίας ταύτης περιόδου ἔχουσι τὰ αὐτὰ ἐλαττώματα· μεταχειρίζονται τεχνητὴν γλῶσσαν, ἣτις τοὺς ἐμποδίζει νὰ ἀνευρίσκωσι πρωτοτύπους ἐκφράσεις, ἐκτὸς δὲ τούτου ἐπειδὴ πάντες ἀναγινώσκουσι τὰ αὐτὰ βιβλία ἔχουσι ἀπὸ κοινοῦ μίαν ἀπειροκαλίαν ἣτις καταπνίγει ἐν γένει πάντα ἀτομικὸν χαρακτήρα. Ὅσως δὴ ποτε ὅμως ὑπάρχουσι μεταξὺ αὐτῶν καὶ διαφοραί, αἵτινες δὲν θὰ διεκρίνοντο ἴσως ἂν ἤθελε συνταχθῆ μία χρηστομάθεια ἀποτελουμένη ἐξ ἀποσπασμάτων τῶν ἔργων των. Καὶ κατὰ πρῶτον διαφέρουσι λόγου χάριν ὡς πρὸς τὸν τρόπον καθ' ὃν ἐρμηνεύουσι τὰ γεγονότα· ἢ διαφορὰ πρὸ πάντων φαίνεται εἰς τοὺς μεταγενεστέρους συγγραφεῖς, οἵτινες πάντες πραγματεύονται τὴν ἱστορίαν τῶν δύο τελευταίων αἰώνων τοῦ Βυζαντίου. Ἐπειδὴ δηλαδὴ συνεχίζουσι τὴν ἱστορικὴν ἀφήγησιν μέχοι τῶν πρώτων ἐτῶν μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἀναγκάζονται νὰ κρίνωσι τὸ διεθνὲς ἐκεῖνο γεγονός, τὸ ὁποῖον τόσον ἀγρίως διέψευσε τὴν πίστιν αὐτῶν εἰς τὴν αἰωνιότητα τῆς Νέας Ῥώμης. Ὁ Χαλκοκονδύλης, ὅστις ὡς πρὸς τὸν ἐπιστημονικὸν τρόπον καθ' ὃν ἀντιλαμβάνεται τὰ πράγματα εἶναι ὁ ἀριστος τῶν συγχρόνων ἱστορικῶν, βλέπει σαφῶς ὅτι πρὸς ἐξήγησιν τῶν συγχρόνων μεγάλων γεγονότων δὲν ἀρκεῖ νὰ λαμβάνηται πρὸ ὀφθαλμῶν μόνον ὁ Ἕλλητισμὸς καὶ ὅτι εἰς τὸ

ἐξῆς ὁ κυριώτερος παράγων εἶναι ἡ ἀρχομένη δύναμις τῶν Τούρκων. Δὲν προσκυνεῖ ὅμως τὸν ἀνατέλλοντα ἥλιον, ἀλλ' ἀναγνωρίζει τὸ μεγαλεῖον τῆς ἡττης καὶ τὴν ἀδυναμίαν τοῦ ἔθνους του, ἔχει δὲ πίστιν εἰς τὸ μέλλον. Ἕλλην βασιλεὺς θὰ ἄρξῃ πάλιν τῶν Ἑλλήνων, τότε δὲ τὸ κλέος τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης τὸ εἰσέτι μέγα θὰ κτασθῆ ἑσαυθὺς μετῶν. Ἐγραψε δέ, καθὼς λέγει εἰς τὴν ἀρχαίαν ἐλληνικὴν ἱστορίαν του, ἀκριδῶς ἕνεκα τῆς πεποιθήσεως τὴν ὁποίαν ἔχει ὅτι ἡ γνώσις τῆς γλώσσης ταύτης θὰ διαδοθῆ ἀνὰ πᾶσαν τὴν οἰκουμένην.

Ἄλλὰ πάλιν τὴν γλώσσαν τὴν τιμωμένην ὡς μίαν ἀναλλοίωτον καὶ ἐκτὸς τῆς ἀνθρωπότητος ὑπάρχουσαν ἀφηρημένην οὐσίαν ἐξελάμβανον δυστυχῶς οἱ Ἕλληνες ὡς ἀφετηρίαν τῆς φιλοπατρίας των. Ἀγαπῶντες μόνον τὰ ἀρχαῖά των δὲν ἠδυνήθησαν οἱ Βυζαντινοὶ νὰ δημιουργήσωσιν ἰδίαν λογοτεχνίαν ζωντανὴν καὶ ἀξιόλογον. Διὰ τοῦτο ὀφείλεται μὲν εὐγνωμοσύνη εἰς αὐτοὺς διότι ἐθεράπευσαν καὶ συντηρήσαν τὸν θησαυρὸν ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἄλλα ἔθνη ἤντησαν τὴν ἐπιστήμην, ἀλλ' εἶναι ὅμως λυπηρὸν ὅτι ἐντελῶς ἐπιδοθέντες εἰς τὴν ἀποκλειστικὴν ἐκείνην μέριμναν δὲν ἠδυνήθησαν νὰ καταλίπωσιν εἰς τοὺς μεταγενεστέρους δημιουργήματα προσωπικῆς ἐμπνεύσεως.

Ἡ μερὶς ἐκείνη, ἣτις ἐπίστευεν ὅτι θὰ ἐσφίζετο ἡ πατρίς ἀπὸ τῶν περικυκλούντων αὐτὴν κινδύνων διὰ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐνώσεως πρὸς τοὺς Δυτικούς, ἐπεφάνη καὶ πάλιν ἐπὶ τῆς σκηνῆς. Ὁ Δούκας δὲν ἀγαπᾷ ὡς ἀρχαιολόγος τὴν Ἑλλάδα, ὅπως ὁ Χαλκοκονδύλης, ἀλλὰ κατηγορεῖ ὡς αἰτίους ὄλων τῶν συμφορῶν τοὺς πεισμονας ἐκείνους Βυζαντινοὺς οἵτινες ἔχοντες ὡς σύνθημα ὅτι «Κρεϊττότερόν ἐστιν εἰδέναι ἐν μέσῃ τῇ πόλει φακιόλιον βασιλεῦον Τούρκων ἢ καλύπτραν λατινικὴν», διεκώδευσαν ὁμοῦ μετὰ τῆς χριστιανικῆς των πίστεως καὶ τὴν ἐλευθερίαν τῆς πατρίδος των. Καὶ δὲν ἔχει μὲν τὴν δύναμιν

νὰ ἀπαλλαγῆ τελείως ἀπὸ τῆς ῥητορικῆς καὶ ἀπὸ τῶν ἀρχαϊκῶν τύπων, ἀλλ' ὅπως δῆποτε εἶναι ἤδη ἀπλούστερος περὶ τὴν ἔκφρασιν. Τὰς ἰταλικὰς ἢ τουρκικὰς λέξεις τὰς ὁποίας οἱ παλαιότεροι ἢ νεώτεροι φιλόλογοι κατεφρόνουν μετ' ἐπιδεικτικῆς προσποιήσεως, ἣτις ἐπὶ τέλους κατήντησε πεποίθησις, μεταχειρίζεται ἐλευθέρως ὁ Δούκας ὅπως ἀκριδῶς ἐκφράσῃ τὰ ὑπ' αὐτῶν σημαινόμενα πράγματα. Ἐφαίνεται ὅτι ἐμελλε νὰ εἶναι ὁ πρόδρομος μιᾶς ἐλληνικῆς Ἀναγεννήσεως ἀπηλλαγμένης ἀκριδῶς τοῦ μεγάλου ἐλαττώματος τῆς ἰταλικῆς, τοῦ ἀντιδημοκρατικοῦ δηλαδὴ πνεύματος, ὅχι μόνον ὅμως δὲν ἠκολούθησαν τὸ παράδειγμά του καὶ τὰς ἐπαγγελίας του οἱ ὁμοεθνεῖς λόγιοι, ἀλλὰ τοῦναντίον ἐπὶ τοσοῦτον αὐτὸς ἀπεμονώθη, ὥστε ἀποτελεῖ ἕως σήμερον ἐξαίρεσιν ἐν τῇ νεωτέρᾳ ἐλληνικῇ ἱστοριογραφίᾳ.

Ἡ χρῆσις ἐξηφανισμένων γλωσσικῶν τύπων ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἀνάγκην μακροχρονίου ἐξασκήσεως πρὸς ἔκφρασιν καὶ τῶν κοινοτάτων ἐνοιῶν, ὅθεν καὶ τὸ συγγραφικὸν ἔργον περιορίζεται τότε εἰς τὸν στενὸν κύκλον τῶν λογίων οἵτινες ἔχουσι τελείαν ἢ τοῦλάχιστον ὅπως δῆποτε ἐπαρκῆ γνώσιν τῆς ἀρχαίας γλώσσης, οὗτος δὲ εἶναι ὁ λόγος δι' ὃν τὰ βυζαντινὰ γράμματα ἐκπροσωποῦνται ἀποκλειστικῶς ὑπὸ κοινωνικῶς ἐπιφανῶν ἢ γλωσσικῶς σοφῶν ἀνδρῶν. Οἱ ἄνδρες οὗτοι ἐγένοντο βαθμηδὸν πολυαριθμότεροι κατὰ τοὺς χρόνους τῶν Κομνηνῶν, ὅτε ἀκριδῶς ἡ οἰκονομικὴ τοῦ κράτους κατάστασις ἐχειροτέρευεν ἀπὸ ἡμέρας εἰς ἡμέραν μὲ ὄλας τὰς φαινομενικὰς ἐπιτυχίας τῆς πολιτικῆς, οὕτω δὲ παρήχθη σὺν τῷ χρόνῳ μία τάξις πτωχῶν λογίων οἵτινες διαρκῶς παρεπονούντο διὰ τοὺς ἐλαχίστους καρποὺς τοὺς ὁποίους ἀπήλαυον ἐκ τῆς ἐργασίας των πολλοὺς κόπους κατέβαλλον, ἀλλὰ δὲν κατάρθωνον νὰ ἐξασφαλίσωσιν εἰς ἑαυτοὺς βίον δυνάμενον νὰ ἱκανοποιήσῃ ὅπως οὖν

τὰς ἀνάγκας ἃς συνεπάγεται ἡ ἀνατροφή καὶ ἡ μελέτη. Εὐρίσκουσι λοιπὸν ὅτι ὁ γεωργὸς εἶναι εὐδαιμονέστερος τοῦ φιλοσόφου. Οἱ πλουτοῦντες ἀρτοποιῶν καὶ κρεοπωλῶν καταφρονητικῶς προβλέπουν πρὸς τοὺς ἀνθρώπους τῶν γραμμάτων ὅτινες μὲ ὄλας τὰς γνώσεις τῶν δὲν ἔχουσι ἀσφαλῆ οὐδὲ τὸν ἐπιούσιον ἄρτον. Τὸ δὲ πάντων ἐξευτελιστικώτατον εἶναι ὅτι οἱ πτωχοὶ λόγοι εὐρίσκονται εἰς τὴν ἀνάγκην νὰ ἐπικαλῶνται τὴν εὐμένειαν ἐνὸς οἰουδήποτε Κροίσου ἵνα ἐπιτύχῃσι παρ' αὐτοῦ πενιχρὸν τι ἐπάγγελμα, δὲν ὠφελεῖ δὲ καὶ πολὺ, ὅπως ἀποδεικνύει τὸ παράδειγμα τοῦ ἐπιφανεστάτου τῶν λοιμοκτονουμένων τούτων ἀνθρώπων, τοῦ Προδρόμου, νὰ ἔχῃσιν ὡς Μαϊκήναν ἄνδρα πεπαιδευμένον καὶ εὐπροσήγορον, διότι, καὶ ὅταν ἀκόμη εἶναι ἀπηλλαγμένοι τῶν προσβολῶν τοῦ οἰκοδεσπότου, ἀνάγκη ἔμῳς πᾶσα νὰ ὑπομένωσι τὰς ὑβρεῖς τῶν ὑπηρετῶν του.

« Ἡμᾶς, λέγει, τοὺς τῆς ὕλης ὑποχειρίους καὶ τὸ πλεόν μὲν τοῦ βίου ταῖς εἰς τὰ ἀνάκτορα παρεισφαρέλαις ψυχραῖς συνηθείαις δουλεύοντας· οἷον εὖ διαθέσθαι τὸ πέδιλον τῷ ποδί, καὶ μὴ ὑπὲρ τοὺς ἀστραγάλους θοιμάτιον ἀναζώσασθαι, εἰ μὴ μέλλοιμεν καὶ κονδύλους ὑποσχεῖν κατὰ κόρρης παρὰ τοῖς αἰκοτριβῶσι τῷ βασιλικῷ δαπέδῳ, διὰ τὴν φιλόσοφον βλαύτην οἶον ἐμπαροινούντες, τὸ δ' ὅσον ἐκ τούτων ὑποκλέψομεν τοῦ καιροῦ, τῇ θύραθεν φιλοσοφίᾳ προσαναλοῦντες, ἡμᾶς ἐκείνους ἐξηγητὰς τῶν ἱερῶν καθιζάνεις καὶ διδασκάλους χειροτονεῖς τῶν καθαρῶν τοὺς οὐ καθαρούς». Διὰ τῶν τελευταίων τούτων λέξεων ὁ συγγραφεὺς ὁμιλεῖ περὶ ἑαυτοῦ ὅχι μὲ πολλὴν ἐκτίμησιν. Ἐπιπροσέτι δὲ ὁσάκις εὐγνωμόνως ἀναφέρει τὰ ἀγαθὰ τὰ ὅποια ἐπεδαψίλευσαν εἰς αὐτὸν οἱ εὐεργεταὶ του ἢ ἐκλιπαρεῖ καὶ νέον τι εὐεργέτημα, ἢ προχωρεῖ ἔτι περαιτέρω καὶ εἰρωνεύεται ἑαυτόν. Εἰς τὸν παρασχόντα εἰς αὐτὸν μικρὰν τινα θέσιν διδασκάλου γράφει εὐχαριστῶν ὁ Πρόδρομος καὶ λέγει ὅτι «καὶ

κατὰ κόρρης παιόμενος καὶ ὠθούμενος ὑπὸ τράχηλον καὶ τί οὐχὶ πάνδεινον πάσχων» ἄλιν ἔπρεπε νὰ ὑμνῇ καὶ νὰ ἄγῃ αὐτὸν διὰ γλώσσης εὐφήμου, τῶρα δὲ εὐεργετούμενος καὶ μὲ μυρίας ὄλας χάριτας δεξιούμενος, πόσον δὲν ὀφείλει νὰ τὸν ὑμολογῇ; Ἐπιφέρει δὲ κατόπιν ῥεῦμα ὁλόκληρον ῥήσεων παλαιῶν ἵνα δείξῃ ὅτι μόνος ὁ Ὅμηρος θὰ ἠδύνατο ἐπαξίως νὰ ἐκφράσῃ τὴν προσήκουσαν πρὸς τὸν εὐεργέτην εὐγνωμοσύνην. Ἄλλοτε ἄλιν διηγεῖται πρὸς ἕνα προστάτην του, ὃν ὀνομάζει **θεοειδέστατον δεσπότην**, ὅτι παλιννοστῶν τὴν προτεραίαν ἐκ μιᾶς δημοτελοῦς καὶ λαμπρᾶς ἐορτῆς διδομένης πρὸς τιμὴν του εἰς τόσον ἐνέπεσε συνωστισμὸν ἀνθρώπων μετεχόντων τῆς πανηγύρεως, ὥστε δεῖνὰ ἔπαθεν ἡ περιβολὴ του· εἶχεν εἰσέλθῃ ἔχων μεμυρωμένας τὰς τρίχας τῆς κεφαλῆς καὶ τὸ σῶμα ἠδιστον ἀποπνέον, ὁ δὲ χιτῶν αὐτοῦ ἦτο κεκρωμένος καὶ λαμπρός, ἀλλ' ἐν τῷ μέσῳ τοῦ ὄχλου ἐκείνου τὰ κηρία ἔσταζον ἐπὶ τῶν ἐνδυμάτων του, τὰ ὅποια ὄλας ἐστιγματίσθησαν, παρ' ὀλίγον δὲ διεσχίζετο καὶ ὁ μανδύας. Ὑπὸ τύπον θαυμασμοῦ διὰ τὸ πλῆθος ὕπερ εἶχε συρρέουσα πρὸς τιμὴν τοῦ φίλου του ὑποκρύπτεται προφανῶς καὶ ἡ αἴτησις ὅπως τὸν ἀποζημιώσῃ ὁ φίλος διὰ τὴν βλάβην ἣν ὑπέστησαν κατὰ τὸν συνωστισμὸν τὰ ἐνδύματά του.

Εἶναι αὐτόδηλον ὅτι παρὰ συγγραφῶν τοιοῦτου φουράματος ὢν σκοπὸς κύριος ἦτο νὰ κερδαίνωσι τὸν ἄρτον διὰ τῆς γραφίδος τῶν οὐδὲν ὑγιᾶς ἠδύνατο νὰ προσδοκᾷ ἢ ποιήσις. Οὐδὲν ἔχουσιν εὐγενὲς αἴσθημα, καὶ ἂν ποτε ἀποτολήσῃσι νὰ γράψωσι καὶ ῥωμαντικόν τι διήγημα, ὅπως ἐπεχείρησεν ὁ Πρόδρομος, δίδων συγχρόνως τὸ παράδειγμα καὶ εἰς ἄλλους μιμητὰς, καθίστανται θανασίμως ἀνιάρῳ. Τὸ εἶδος τῆς ποιήσεως ὕπερ προτιμῶσιν εἶναι τὸ διδασκτικόν, κατὰ τὴν χειρίστην σημασίαν τῆς λέξεως. Ὁ Τζέτζης λόγου χάριν παρατάσσει χιλιάδας στίχων μεστοὺς παρατηρήσεων εἰς τὸν Ὅμηρον, εἰς πολλοὺς ἄλ-

λους ἀρχαίους ποιητάς και εἰς τὰς ἰδίαις αὐτοῦ ἐπιστολάς. Καὶ ὅταν μὲν ἔχη εἰς τὴν διάθεσιν τοῦ βιβλίου ἀναγράφει ἐνίοτε ἐξ αὐτῶν περικοπὰς ὧν τὸ περιεχόμενον δὲν στερεῖται ἀξίας, ἀλλ' ὅταν ὅμως ἢ πενία τὸν ἀναγκάζει νὰ ἀναφέρῃ ἀπὸ μνήμης ῥήσεις συγγραφέων, περιπίπτει μὲ ἀξιόσεις ὁμοίας πρὸς τὸν Ψελλὸν εἰς τὴν αὐτὴν ἀλλόκοτον τῶν πραγμάτων σύγχυσιν εἰς ἣν καὶ ὁ Μαλάλας. Ἐποτομῶς τὰ πάντα ἐπὶ τῶν ἰδίων αὐτοῦ παρατηρήσεων κάμνει νέας παρατηρήσεις καὶ δὲν ὑπάρχει πρᾶγμα τὸ ὁποῖον νὰ διαφεύγῃ τὸν παράξενον οἰστρὸν του.

Ὅταν συγγραφεὺς μεταχειρίζεται γλῶσσαν ἣτις δὲν εἶναι ἢ μητρικὴ τοῦ γλῶσσα, μόνον εἰς ἔργα σκέψεως δύναται νὰ ἐπιτύχῃ, διότι ἀδύνατον εἶναι νὰ εὐδοκιμήσῃ ὅπου ἀπαιτεῖται ἐκφρασις αἰσθημάτων. Εὐκολώτερον εἶναι νὰ λογοπλοκῇ τις εἰς ξένην γλῶσσαν παρὰ νὰ εὐρίσκη προσωπικὰς ἐκφράσεις πρὸς ἀπόδοσιν τῶν αἰσθημάτων μεγάλης χαρᾶς ἢ μεγάλης ὀδύνης. Διὰ τοῦτο οἱ Βυζαντινοὶ ἐμιμοῦντο ἐπιτυχῶς τοὺς ἀρχαίους γράφοντες σατύρας ἢ στιχοιουργοῦντες ἐπιγράμματα. Ὁ Λουκιανὸς εἶναι τὸ μόνον παράδειγμα πρὸς τὸ ὁποῖον ἀνεδείχθησαν ἴσοι, ἐνίοτε δὲ καὶ ὑπέρτεροι, διότι τὸ γραμματειακὸν τοῦτο εἶδος δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ μὴ λάβῃ τὴν προσήκουσαν ἀνάπτυξιν εἰς τὸ κατ' ἐξοχὴν κοσμοπολιτικὸν Βυζάντιον, ὅπου τὸ παρατηρητικὸν πνεῦμα καὶ ἡ αἰσθησις τοῦ γελοίου εἶχον εὐρὺ ἕδαφος πρὸς ἀσκησιν.

Ἐγένετο ἀνωτέρω ἱκανὸς λόγος περὶ τῆς ἀπειροκαλίας τῶν Βυζαντινῶν ἐπιγόνων, ὥστε καὶ ἀναγκαῖον καὶ δίκαιον εἶναι νὰ ἐνδιατρίψωμεν νῦν καὶ εἰς τὰς ἐπιτυχεστέρας φανερώσεις τοῦ πνεύματός των. Ὁ Πρόδρομος παρέχει πρὸς τοῦτο κατάλληλά τινα παραδείγματα.

Ὁ Ἀμάραντος, τὸ κύριον πρόσωπον τοῦ ὁμωνύμου σατυρικοῦ διαλόγου του, διηγεῖται πρὸς τινὰς φιλοσοφούντας φίλους τί

συνέβη ἐν τῇ οἴκῳ ἑνὸς ἐκ τῶν σεμνῶν ἑταίρων, τοῦ γέροντος Στρατοκλέους. Ὁ Στρατοκλῆς ἄλλοτε ὠνόμαζε τὸν γάμον δεσμὸν καὶ πέδην ἀρρηκτὸν καὶ διὰ δευτέραν φοράν συνδέοντα πρὸς τὸ σῶμα τὴν ἤδη πρὸς αὐτὸ δεδεμένην ψυχὴν. Πόσον εὐτυχῇ ἐνόμιζεν ἑαυτὸν διότι ἦτο ἀπηλλαγμένος τοῦ φορτίου ἐκείνου! Δικαιολογῶν δὲ τὴν γνώμην του δι' ἱστορικῶν παραδειγμάτων καὶ ἀναφέρων τὴν Ἑλένην καὶ τὴν Φαίδραν, τὴν Κλυταιμνήστραν καὶ τὴν Ἄντειαν ἐπὶ τοσοῦτον ἔπεισε τοὺς ἀκούοντας περὶ τῆς κακίας τῶν γυναικῶν, ὥστε οὗτοι ὑπέβλεπον τοῦ λοιποῦ καὶ τὰς μητέρας καὶ τὰς ἀδελφάς των. «Ἄδικεῖς με, ὦ Κλωθοῦ, ἐξεβόα συχνάκις ὁ γέρον, ἔτι τὸ νῆμα μὴ ὑποτέμνουσα μηδὲ τῇ Αἰακῇ παραδιδούσα καὶ παρὰ τὸν Ἄϊδωνάα πέμπουσα, ἀλλ' ἐτώσιον ἄχθος τῇ γῇ καταλείπουσα καὶ οἶον δευτέρῳ βίῳ φυλάττουσα».

Καὶ ὅμως χθὲς ὁ Ἀμάραντος, εὐρισκόμενος εἰς τὸ ὑπερκεῖμενον τοῦ οἴκου του δωμάτιον καὶ ἀναγινώσκων τὸν Ἀξιόχρον τοῦ Πλάτωνος, βλέπει ταχέως εἰσερχόμενον τὸν συμβολαιογράφον εἰς τοῦ Στρατοκλέους. Ἦτο δὲ κατηφῆς ὁ συμβολαιογράφος, ἀγνοῶν διὰ τί ἐκαλεῖτο, καὶ ἐφαίνετο νομίζων ὅτι ἐμελλε νὰ γράψῃ διαθήκην. Τοῦτο νομίζων καὶ ὁ Ἀμάραντος ἐσκέφθη ὅτι ἐπὶ τέλους ἢ Κλωθὸ «κατακούσασα τῆς Στρατοκλέους ἀρᾶς ὑπετέμετο οἱ τὸ νῆμα». Τρέχει εἰς τὸν οἶκον τοῦ Στρατοκλέους καὶ ἐρωτᾷ ἕνα ἐκ τῶν δούλων τί ἀρὰ γε συμβαίνει. «Ἄλλω μὲν, ἀποκρίνεται ὁ δούλος, εἶπον ἂν οὐθέν, ἡρέμια πρὸς τὸ οὖς ἐπικύψας, σοῦ δὲ οὐκ ἀποκρύψομαι τὸ ἀπόρρητον. . . γάμος τήμερον ἐορτάζει μοι ὁ δεσπότης». «Ἦ που Ἀγαμένους τοῦ ὕδου (τοῦ ἐγγόνου);» Καὶ ὁ δούλος, μὴ δυνάμενος νὰ κρατήσῃ τὸν γέλωτα «Περιττόν, λέγει, ζητεῖν ἐξ ἡμῶν ἃ ὀφθαλμοὶ σε ἴσον οὐκ ἰδέονται». Ὁ Ἀμάραντος εἰσερχεται εἰς τὸν οἶκον. Ὁ γέρον Στρατοκλῆς ἐκάθητο ἐνδεδυμένος ὡς νυμφίος· εἶχε

κεκομμένην τὴν μακρὰν γενειάδα καὶ τεχνητῶς οὐλὴν τὴν κόμην. Αἱ παρειαὶ τοῦ εἶχον βαφῆ διὰ χλωροῦ φύκου καὶ ὑπομελανθῆ οἱ ὀφθαλμοὶ τοῦ ὥστε νὰ ἔχη πλειοτέραν λάμψιν τὸ βλέμμα τοῦ. Τὰ πολυτελῆ ἱμάτια καὶ τὰ χρυσᾶ κοσμήματα τὸν καθίστων ἀσχημότερον τοῦ συνήθους. «Ὡς εἰς καιρὸν ἡμῖν ἤλθες», ἀνακράζει πρὸς τὸν Ἀμάραντον, προσφωνῶν αὐτὸν φίλον, ἐν ᾧ ἄλλοτε τὸν ὠνόμαζε τέκνον. Ὁ συμβολαιογράφος συντάττει τὸ συμβόλαιον, ὁσάκις δὲ ἐν αὐτῷ ἐγίνετο λόγος περὶ τοῦ γαμβροῦ, ὁ Στρατοκλῆς ἐνθουσιᾷ πρὸς τὴν λέξιν καὶ βακχεύεται καὶ παρ' ὀλίγον κατεφίλει καὶ τὴν χεῖρα τοῦ συμβολαιογράφου! Εἰσέρχεται τότε ἡ νύμφη, ὡραία κόρη, θυγάτηρ πτωχοῦ κηπουροῦ. «Ὡς ἄρα κρεῖττον ἦν ἐν αὐτῇ τῷ πατρὶ τὸν κῆπον συμπονουμένη μετὰ τῶν ὑακίνθων πένεσθαι καὶ μετὰ τῶν μύρτων πεινᾶν καὶ ταῖς ἀηδῶσι συνᾶδειν καὶ ὑπὸ ταῖς βροαῖς καὶ ταῖς μυρτίαις ὑπνοῦν ἢ μετὰ τῆς χρυσέας κόπρου δειπνεῖν καὶ τῷ ἀργυρῷ βορβόρῳ συγκατακλίνεσθαι», ἀλλὰ «πάντα δουλεύει τῷ πλούτῳ, πάντα ὑπέζευκται τῷ χρυσῷ, πέπραται καὶ κάλλος, φύσει ἐλεύθερον»!

Πορεύονται πάντες ἐν πομπῇ εἰς τὸν ναὸν τῆς Ἰσιδος· ὁ γέρον γαμβρὸς εἶχε κομφὸν στέφανον ἀνθέων περὶ τὴν φαλάκραν ἣτις «πλησιαφῆ τὴν σεληναίαν κατέγραφεν», ἡ νεαρὰ νύμφη ἐβάδιζε σκυθρωπῆ καὶ κατηφής «ὡς ἂν τις εἰκάσειε τὴν οὐκ ἐπὶ γάμον, ἀλλ' ἐπὶ θάνατον στελλομένην». Ἐνόμιζε τις ὅτι ἐπανελαμβάνετο ὁ γάμος τῆς Ἀφροδίτης καὶ τοῦ Ἡφαίστου. «Οὐκοῦν, εἶπέ τις ἐκ τῶν ἀστειοτέρων, οὐδ' ἐνταῦθα ἂν Ἀγχισαι καὶ Ἄρες ἐπιλίποιεν»!

Μετὰ τοῦτο ἄρχεται λαμπρὸν συμπόσιον. Ὅταν ἤρχισαν νὰ πίνωσι τοὺς ἀρίστους τῶν οἴνων, ὁ γέρον νυμφίος δὲν ἔφερε τὴν φιάλην εἰς τὰ χεῖλη του ὅπως ῥοφήσῃ τὸν οἶνον πρὶν ἢ φιλήσῃ τρίς τὴν κόρην. Ἀλλὰ δὲν ἐλησμόνησε καὶ τὰς παλαιάς

τοῦ συνθηλαίας· διεξέρχεται σεμνὸν λόγον, ἐν ᾧ παρεμβάλλων ῥήσεις τοῦ Ἐμπεδοκλέους ἀποδεικνύει ὅτι μωροὶ εἶναι ὅσοι νομίζουσι δυστύχημα τὸν γάμον. Δὲν σκέπτονται ὅτι ἡ ἀγαμία ἀνατρέπει τὴν πολιτείαν καὶ ὅτι «διὰ τοῦ γάμου τὸ θνητόν πως ἀποθανάτιζεται». Τότε ὁ Ἀμάραντος τολμᾷ νὰ ἐρωτήσῃ ἂν ὁ γάμος δὲν εἶναι ἐμπόδιον εἰς τὴν φιλοσοφίαν, ὅπως ὁ γέρον ἐδίδασκεν ὅταν εἶχεν ἀκόμη τὴν μακρὰν του γενειάδα, ἂν εἶναι κालὸν νὰ εἰσάγῃ τις εἰς τὸν οἶκόν του Ἑλένας καὶ Κλυταιμνήστρας καὶ ἂν δὲν εἶναι ἀληθές ὅτι ὁ Ἡρόδοτος εἶπεν ὁ Ζεὺς πλάσας τὴν γυναῖκα ἐδημιούργησεν εἰς τοὺς ἀνθρώπους κακὸν «ᾧ κεν ἅπαντες τέρπονται κατὰ θυμὸν, ἐὼν κακὸν ἀμφαγαπῶντες». Ὁ Στρατοκλῆς διὰ μιᾶς λέξεως ἀναιρεῖ πάντας τοὺς συλλογισμοὺς τοῦ Ἀμαράντου καὶ μετὰ θαυμασμοῦ ἀκροᾶται ἐνὸς ποιητοῦ ὅστις ἐξαγαγὼν ἐκ τοῦ κόλπου τοῦ βιβλίον ἀναγινώσκει ἐπιθαλάμιον ἄσμα. Ἄλλος δὲ ἐκ τῶν συνδαιτυμόνων ὑποτραγῶδει Ἀνακρεόντειον μέλος ἐγκατευναστικόν, ὅπερ ἐπὶ τοσοῦτον ὑποφλέγει τὴν ψυχὴν τοῦ νυμφίου, ὅστις οὐδὲ κἂν τὴν δύσιν τοῦ ἡλίου ἀναμείνας ταχέως ἐγείρεται καὶ εἰσέρχεται εἰς τὸν θάλαμον μετὰ τῆς κόρης χωρὶς νὰ ἀποχαιρετίσῃ οὐδένα ἐκ τῶν παρόντων.

Ἡ μικρὰ αὕτη σκιαγραφία δὲν εἶναι δυσάρεστος, ἔχει δὲ τοῦτο τὸ πλεονέκτημα τὸ σπανιώτατον εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς ὅτι δὲν ἐκφράζει τὰ πάντα μέχρι τῶν ἐσχάτων λεπτομερειῶν, ἀλλ' ἀφίνει καὶ τὸν ἀναγνώστην νὰ ἀναπληροῖ μόνος τὰ παραλειπόμενα. Δὲν δυνάμεθα νὰ διακρίνωμεν ἂν ὁ Ἀμάραντος ὑπαινίσσεται ὀρισμένα πρόσωπα, πάντως ἕμως τοιοῦτοι ὑπαινιγμοὶ ἐγίνοντο εἰς παρόμοια ἔργα, ὅπως συμβαίνει μάλιστα εἰς πλείστας μιμήσεις τοῦ Δουκιανοῦ ὧν ἡ σκηνὴ ὑποτίθεται εἰς τὸν Ἄδην. Ἄλλ' ἐπειδὴ τῶν τοιοῦτων τὴν ἀπόλαυσιν δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἔχωσιν εἰμὴ ὀλίγοις τινεσὶ λόγιοι εἰδήμο-

νες τῶν λεπτομερειῶν τῆς βυζαντινῆς αὐτῆς, προτιμῶμεν νὰ ἐπιστήσωμεν μάλλον τὴν προσοχὴν εἰς ἔργα δυνάμενα νὰ κινήσωσι γενικώτερον τὸ ἐνδιαφέρον.

Ἵπάρχει καὶ ἕτερος διάλογος τοῦ Προδρόμου ἀναφερόμενος εἰς τὸν φιλολογικὸν κόσμον τῶν Βυζαντινῶν, εἶναι δὲ συνέχεια οὕτως εἶπεῖν τοῦ γνωστοῦ Λουκιανείου διαλόγου ὅστις ἐπιγράφεται *Βίων πράσις*. Ὁ Λουκιανὸς παριστάνει τὸν Δία καὶ τὸν Ἑρμῆν ἐκθέτοντας εἰς δημοπρασίαν τὸν Πυθαγόραν καὶ ἕξ ἄλλους φιλοσόφους. Ὁ Πρόδρομος περιγράφει τὴν δευτέραν ἡμέραν τῆς δημοπρασίας. Ἐπιγράφεται δὲ καὶ τοῦ Προδρόμου ὁ διάλογος *Βίων πράσις ποιητικῶν καὶ πολιτικῶν*. Ἐν αὐτῷ δὲ ὁ Πρόδρομος δὲν πωλεῖ *ἀγοραίους βίους*, ἕπως ὁ Λουκιανός, ἀλλ' ἐκθέτει εἰς πώλησιν γνωστότατα πρόσωπα τῆς ἀρχαίας τῶν Ἑλλήνων γραμματείας. Καὶ πρῶτος πάντων ἔρχεται ὁ Ὅμηρος, ὅστις εἰς τὰς γινομένας ἐρωτήσεις ὑπὸ τοῦ ἀγοραστοῦ ἀποκρίνεται δι' ἐπικῶν στίχων εἰλημμένων κατὰ τὸ πλεῖστον ἐκ τῆς Ἰλιάδος καὶ τῆς Ὀδυσσεείας. Ἡ παρωδία, αὕτη ἀναντιρρήτου εὐφυΐας, ἐμποιεῖ τῷ ὄντι κωμικὴν ἐντύπωσιν. Τὸ ἀστείότερον μέρος εἶναι ἡ ἀνάκρισις εἰς ἣν ὑποβάλλεται ὑπὸ τοῦ ἀγοραστοῦ ὁ Ὅμηρος ὡς πρὸς διαφόρους λεπτομερείας αἵτινες καὶ νῦν ἔτι, ἂν καὶ κατ' ἄλλην διατύπωσιν, ἀποτελοῦσι τὸ λεγόμενον Ὅμηρικὸν ζήτημα: «Τίς, πόθεν, εἰς ἀνδρῶν; πόθι τοι πόλις, ἠδὲ τοκῆς;» — «Ἐπτὰ πόλεις μάρνανθ' ἱερὴν διὰ ῥίζαν ἔμοτο». — «Ὅποδαπὸς δὲ τὴν διάλεκτον εἶ;» — «Παντοδαπός· καὶ ταῖς πέντε διαλέκτοις χρῶμαι, νῦν μὲν ταύτη, νῦν δ' ἐκεινή καὶ ἐκάστη ὡς ἐπικαίρως». — «ᾧ θεσπέσιε Ὅμηρε, τί ποτέ σου τὸ ποικίλον τοῦ μέτρου βούλεται, — καὶ ἔστιν οὐ μὴ πρὸς ἑαυτὸ συμφῶν, ὡς ἐγὼ οὐκ ἔστιν ὅσα καὶ ἐκκεκῶφμαι ὑπὸ τῶν ἀλαστόρων γραμματικῶν, λαγαρούς τινας καὶ προκεφάλους καὶ μειούρους ψυχολογούντων;» — «Οὐ μὰ γὰρ Ἀπόλλωνα Διὶ φί-

λον, οὐ συνίημι τί ποτε ἄρα λέγουσι τὰ ὀνόματα». — «Οἱ δὲ τῆς ἡμέρας δάκτυλοι καὶ τὰ πέπλα, πόθεν οἱ μὲν βροδόεντες, τὰ δὲ σοὶ κροκόεντα ἐξεφάνησαν, τὴν τῶν χρωμάτων ἀντιληπτικὴν ἔξιν ἀνεέργητον ἔχοντι, διὰ τὴν τοῦ αἰσθητηρίου πηρότητα;» — «Οὐ γὰρ μοι βρεφόθεν δνοφερὴ νύξ ὅσσε κάλυψεν. ἠέλιόν τι τ' ἔδρακον καὶ βροδοδάκτυλον ἦψ». Ἐπὶ τέλους ὁ Ὅμηρος πωλεῖται ἀντὶ μεγάλης τιμῆς ἕνεκα τῆς ἐξόχου αὐτοῦ ποιητικῆς εὐφυΐας.

Μετὰ τὸν Ὅμοιρον δημοπρατεῖται ὁ Ἴπποκράτης, ὅστις ἐμιλεῖ εἰς ἰωνικὴν διάλεκτον, ὅχι μόνον ὅταν ἀναφέρῃ χωρία ἐκ τῶν ἰδίων αὐτοῦ συγγραμμάτων, ἀλλὰ καὶ ὅταν διερμηνεύῃ ἀτομικὰς παρατηρήσεις τοῦ Προδρόμου περὶ τῆς ἰατρικῆς. Περαιτῶναι δὲ τοῦς δηκτικὸς ὑπαινιγμούς του διὰ τῆς ἐξῆς συμβουλῆς: «Κὰν ἡ φύσις ὑγιάσῃται τὸν νοσέοντα, σφετέρισαι τὸ ἔργον καὶ ἐπὶ τῷ πράγματι κόμψασον. Ἦν δὲ ἡ σὴ ἀτεχνίη πολλὰς ἀνθρώπων ψυχὰς Ἄϊδι προιάψῃ, θάρσσε' ὑπὸ γὰρ θανούσιν ἐλέγχουσι οὐκ ἂν διαγιωσθήσῃσι ὅποτος ἦσθα τὴν ἀμαθίην».

Τοῦ Ἀριστοφάνους καὶ τοῦ Εὐριπίδου ἡ πώλησις δὲν ἀποφέρει σπουδαῖα ποσά. Καὶ ὁ μὲν Ἀριστοφάνης μεταχειρίζεται τόσον χυδαίας ἐκφράσεις, ὥστε ταχέως ἐπιβάλλεται εἰς αὐτὸν σιγή· τοῦτο δὲ συμβαίνει διότι οἱ Βυζαντινοὶ λόγιοι δὲν εἶχον αὐτὸν ἐν πολλῇ τιμῇ, προτιμῶντες, ὅπως ἄλλοτε καὶ ὁ Φώτιος, τὸν Μένανδρον ὡς λεπτότερον τοῦ Ἀριστοφάνους. Ὁ δὲ Εὐριπίδης εἶναι τόσον ἀπαισιόδοξος καὶ τόσον συχνὰ ἀνακράζει *Αἶ*, αἶ καὶ *ᾠ μοι μοι καὶ ἰὼ ἰὼ*, ὥστε δὲν δύναται νὰ πωληθῇ εἰμὴ εἰς ἐκείνους οἵτινες θὰ εἶχον ἀνάγκην ἐλεγεῖων διὰ τὸν θάνατον τῶν θυγατέρων των. Εἶναι δὲ περίεργον ὅτι μετὰ τοῦς Ἑλληνας συγγραφεῖς παρέρχεται ὡς νομιμαθῆς ὁ Ῥωμαῖος Πομπώνιον ὅστις ἀποκρινόμενος εἰς τὸν ἀγοραστὴν

μεταχειρίζεται λατινικὰς λέξεις, ὥστε παρίσταται ἀνάγκη ἐξηγητοῦ ὅπως ἐκτεθῶσιν αἱ ἀρεταὶ τῆς νομικῆς ἐπιστήμης, ἀλλὰ κατὰ τὸν αὐτὸν εἰρωνικὸν τρόπον καθ' ὃν ἐξέθηκε καὶ ὁ Ἱπποκράτης τὰς ἀρετὰς τῆς ἰατρικῆς. Ὑπόσχεται λοιπὸν πολλὰ ὁ Πόμπωνιος εἰς τὸν ἀγοραστήν, πλοῦτον καὶ δόξαν καὶ τιμὰς· «μόνον ἢ ἀναισχυντία προηγήσθω καὶ ἐπέσθω ἢ φλυαρία».

Τελευταῖος δημοπρατεῖται ὁ Δημοσθένης ὅστις καυχώμενος λέγει ὅτι «Ἡ πόλις ἐστεφάνωσέ με Διονυσίων ἀγομένων Κτησιφῶντος τοῦ Λεωσθένους Ἀναφλυστίου δόντος τὴν γνώμην», μεγαλοφωνότερον δὲ κηρύττει ὅσα ἔπραξεν ὑπὲρ τῆς ἑλληνικῆς ἐλευθερίας, ἀλλὰ δὲν κατορθῶνει νὰ ἀποτρίψῃ τὴν ἐπὶ δωροδοκίᾳ μομφὴν τὴν ἀποδοθεῖσαν εἰς αὐτὸν ὅπως καὶ εἰς ἄλλους τῶν παλαιῶν.

Πρὸς συγγραφὴν τοῦ διαλόγου τούτου ἐχρειάζοντο ἀνάποδράστως πολλὰὶ γραμματικαὶ γνώσεις, εὐχέρεια περὶ τὴν μεταχειρίσιν τῶν ἰδιωτισμῶν τῆς ἐπικῆς γλώσσης καὶ τῆς ἰωνικῆς διαλέκτου, προσέτι δὲ καὶ πολλὴ εὐφυΐα. Τῶ ὄντι δὲ ὁ Πρόδρομος ἔχων πάντα ταῦτά τὰ πνευματικὰ χαρίσματα ἀνεδείχθη ἀξίος διάδοχος τοῦ Λουκιανοῦ, ὡς πρὸς τὴν τεχνικὴν οἰκονομίαν μάλιστα τοῦ διαλόγου ὑπερέβη καὶ τὸν Λουκιανόν, διότι εἰς τὸν Λουκιανέιον διάλογον τὰ ἐρωτήματα γίνονται προδήλως κατὰ τρόπον ἐπιτρέποντα εἰς τὸν συγγραφέα νὰ ἐκθέσῃ τὰς κοινῶς περὶ τῶν φιλοσόφων φερομένας γνώμας, ἐκτὸς δὲ τούτου ἢ *Βίων πράσις* δὲν εἶναι βεβαίως τὸ ἀριστον ἔργον τοῦ Λουκιανοῦ. Ὁ τρόπος δὲ καθ' ὃν ὁ χριστιανὸς Πρόδρομος πραγματεύεται περὶ τῶν μεγάλων ἀνδρῶν δυσαρρεσετὶ ὀλιγώτερον τῆς ἀνευλαδοῦς ἀναιδείας μὲ τὴν ὁποίαν ὁ Λουκιανὸς ἐπαναλαμβάνει τὰς ἐναντίον τοῦ Σωκράτους συκοφαντικὰς διαλαλήσεις, ἀπλῶς καὶ μόνον ἵνα λάβῃ ἀφορμὴν νὰ χαριτολογήσῃ.

Ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Προδρόμου φέρονται ἀπὸ μακροῦ χρόνου τέσσαρα ποιήματα ἀνήκοντα εἰς τὰ πρῶτα δοκίμια μιᾶς γραμματείας ἣτις ἀποσχίζεται ἀπὸ τῆς μιμήσεως τῶν ἀρχαίων. Ὁ Μαλάλας διέρρηξε τοὺς δεσμοὺς τῆς παραδόσεως ἐξ ἀδυναμίας, μέτρια δὲ πνεύματα, ὅπως ὁ Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος, προσεπάθησαν νὰ εὕρωσι τεχνικὴν τινα μορφήν συμβιδάζουσαν τὴν ἀρχαίαν παράδοσιν πρὸς τὸ νεώτερον πνεῦμα. Τώρα ἔμως ἔχομεν πρὸ ἡμῶν συγγραφεῖς ἱκανοὺς μὲν νὰ μεταχειρίζωνται τὴν ἀρχαίαν γλῶσσαν καὶ ἔμως τασσομένους ὑπὲρ τῆς ὀμιλουμένης, δὲν εἶναι δὲ τύχης, ἔργον ὅτι τὸ φαινόμενον τοῦτο παρουσιάζεται ἀκριβῶς κατὰ τοὺς χρόνους τῶν Κομνηνῶν. Ἡ ἀττικομανία τῆς Ἀννης τῆς Κομνηνῆς καὶ τῶν ὁμοίων τῆς ἐπετάχυνε κατὰ πολὺ τὴν ἀντίδρασιν, διότι ἡ ἀσύνητος αὐτῶν προσπάθεια, ὅπως ἀφαιρεθῶσιν ἀπὸ τῆς ἐποχῆς καθ' ἣν ἔζων ἔμελλε μοιραίως νὰ ἀποτύχῃ. Ἡ νέα γραμματεία ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενον δὲν διέφερε κατὰ πολὺ τῆς γραμματείας τῆς αὐτῆς καὶ τῶν λογίων, ἀπετείνετο ἔμως πρὸς τὸν λαὸν κατὰ τὴν εὐρυτάνειαν τῆς λέξεως ἔνοιαν. Καὶ ἐν αὐτῷ τῷ Πανδιδακτηρίῳ δὲν ἐθεωρεῖτο δι' ὄλου δυσάρεστος, ἂν καὶ δημοκρατικῆς φύσεως, ἢ εὐτραπελία ἦν ἀπέπνεόν τινα ἐκ τῶν ποιημάτων τούτων, ἀφ' οὗ μάλιστα ἄλλοτε εἶχον εἰσαχθῆ ἡ χυδαίολογίαι τινὲς εἰς τὴν σχολαστικὴν γλῶσσαν.

Καὶ εἰς μὲν τὰ ἐπιστημονικὰ συγγράμματα καὶ ἐν γένει εἰς τὸν γραπτὸν πεζὸν λόγον δὲν εἰσῆχθη ἢ χρῆσις τῆς λεγομένης δημῶδους γλώσσης, μετεχειρίζοντο δὲ αὐτὴν τινες ἐκ τῶν ποιητῶν περῶμενοι διὰ ποικίλων τρόπων εἴτε νὰ διδάξωσιν εἴτε νὰ τέρψωσι τὸν ἀναγνώστην. Οἱ συγγραφεῖς οὗτοι δὲν κατώρθωσαν νὰ ἀποδώσωσιν ἀκριβῶς τὸ προφορικὸν ἰδίωμα τὸ ὅποσον ὀμίλει ὀλόκληρον τὸ ἔθνος ἀπὸ τοῦ βασιλέως μέχρι τοῦ ἐπαίτου, ἂν καὶ πολλακίς λέγουσιν ὅτι τοιοῦτος

ἦτο ὁ σκοπός των. Ὁ ἀνατραφεὶς ἐν τῇ ἀποκλειστικῇ λατρείᾳ τοῦ παρελθόντος καὶ οὐδέποτε ἀναγνώσας εἰμὴ τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν, εἴτε γνησίαν εἴτε μὴ, μετὰ δυσκολίας κατορθώνει νὰ εὑρῇ, ὅταν θέλῃ νὰ γράψῃ εἰς τὴν γλῶσσαν τῆς ἐποχῆς του, τὰς προσηκούσας λέξεις, ἐν ᾧ, ὅταν ὀμιλῇ, αἱ λέξεις ἔρχονται αὐτομάτως εἰς τὰ χεῖλη του, ἀσυνειδήτως λοιπὸν κάμνει πολλὰς ὑποχωρήσεις εἰς τὴν γλῶσσαν τὴν ὅποیان ἀπαρνεῖται. Ἄφ' ἑτέρου δέ, ἐπειδὴ εἶναι ἀδαῆς πάσης γραμματικῆς παραδόσεως, μεταχειρίζεται λέξεις καὶ τύπους ὧν ἡ χρῆσις εἶναι περιορισμένη εἰς στενότατον κύκλον ἀνθρώπων. Ἐκ τούτου προέρχεται τὸ ἀλλόκοτον ἐκεῖνο μῆγμα ἐκφράσεων πεπαλαιωμένων καὶ ἐκφράσεων, αἵτινες, ἀφ' οὗ χρησιμοποιοιθῶσιν ἐπὶ τινὰ χρόνον ὑπὸ ὄρισμένων προσώπων, ἐξαφανίζονται ἔπειτα καθ' ὃν τρόπον καὶ ἐγεννήθησαν. Ὁ ἀναγνώστης σήμερον μάτην προσπαθεῖ νὰ διακρίνῃ ἀπ' ἀλλήλων τὰς δύο ταύτας κατηγορίας· προσκρούει εἰς λέξεις ὧν δὲν δύναται νὰ καταλάβῃ τὴν ἔννοιαν καὶ εἰς τύπους περὶ ὧν δὲν ἔχει τὴν βεβαιότητα ἂν ὀρθῶς ἀπεδόθησαν. Δὲν ὑπάρχει δὲ πρὸς λύσιν τῶν ἀποριῶν οὐδεμίαν ἐπικουρίαν, διότι ἡ φιλολογικὴ ἀπιστήμη τῶν Βυζαντινῶν, ἣτις οὐδὲ ἐν μόνον τῆς ἀρχαίας γλώσσης ἀφήκεν ἀνερμήνευτον διὰ μακρῶν μονογραφιῶν, οὐδὲν βοήθημα κατέλιπε πρὸς διαφώτισιν τῆς εἰδικῆς ταύτης δημώδους λογοτεχνίας, ὥστε ὁ σημερινὸς ἀναγνώστης ἐρμηνεύει τὰ πράγματα κατὰ τὰς ἰδίας αὐτοῦ εἰκασίας.

Καὶ ὅμως μετὰ τὰ ἀνούσια καὶ διεξοδικὰ ἔργα τῶν Βυζαντινῶν κατηχητῶν αἰσθάνεται τις ἀνακούφισιν ἀκούων τὴν ζωντανὴν γλῶσσαν τοῦ λαοῦ. Αἱ παραδοξολογίαι, αἱ περιέργοι συζητήσεις λέξεων, ἡ ἀντιδράσις κατὰ τῶν κανόνων ἐπιβεβλημένης γραμματικῆς κάμνουσιν ἐπὶ τῆς ἀρχαϊζούσης γλώσσης τὸ αὐτὸ εὐεργετικὸν ἀποτέλεσμα, ὅπως δροσερὸν πνεῦμα ἀέρος τὸ ὅποιον

ἤθελεν εἰσχωρήσῃ περὶ τὴν αὐγὴν εἰς μίαν καπνισμένην αἴθουσαν· διαλύει τὴν ἀπονάρκωσιν καὶ προμηνύει τὸν ἥλιον.

Πρὸς τί ἄλλο νὰ παραβάλλῃ τις τὴν ἀλλόκοτον φαντασιοτροπίαν τῆς πᾶν ἄλλο ἢ κλασσικῆς ἐκείνης Μούσης εἰμὴ πρὸς τὴν ἀχαλίνωτον ἐλευθεροστομίαν τῶν ἀγιοποιδῶν; Ἄλλ' ἐξ ὅλης τῆς ἀχανοῦς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας ἡ Κωνσταντινούπολις παρέμενε ἐπὶ μακρὸν χρόνον τὸ μόνον κέντρον ὅπου παρομοίαν ποιήσις ἠδύνατο νὰ ἀναπτυχθῇ. Βραδύτερον ἡ δημώδης αὕτη ποιήσις ἀναφαίνεται καὶ εἰς τὴν Κύπρον, πρὸ πάντων δὲ εἰς τὴν Κρήτην. Ὅπως δὲ λάβῃ ὁ ἀναγνώστης μίαν ἔννοιαν τῆς νέας ταύτης λογοτεχνίας, θὰ ἐξετάσωμεν πρῶτον ποιήματα τινὰ τὰ ὅποια εἶναι βέβαιοι ὅτι ἔχουσιν ἀκόμη πολλὴν ἐμυϊότητα πρὸς τὰ σατυρικὰ ἄσματα τοῦ λαοῦ.

Τὰ δημώδη ποιήματα τὰ γνωστὰ ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Προδρόμου δὲν εἶναι ἔργα ἐνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ προσώπου, ἴσως μάλιστα ὁ Πρόδρομος περὶ οὗ ἀνωτέρω διελεύμενου ὁδῶς μετέσχε τῆς συντάξεως αὐτῶν. Πρέπει μᾶλλον νὰ δεχθῶμεν ὅτι τὰ ποιήματα εἶναι σκωπτικὰ τῶν πενήτων καὶ παρασιτικῶν ἐκείνων λογίων οἵτινες ἐν τῇ ἀπορίᾳ τῶν ἀπειτείνοντο κατ' ἐπανάληψιν πρὸς τὸν αὐτοκράτορα αἰτοῦντες παρ' αὐτοῦ βοήθηματα καὶ κολακεύοντες αὐτὸν μέχρις ἐσχάτου ἐξευτελισμοῦ. Ἐπειδὴ δὲ ὁ Πρόδρομος ἦτο εἰς ἕκ τῶν ἐπιμονωτέρων ἐπαϊτῶν τοῦ τοιοῦτου εἶδους, διὰ τούτου οἱ ἀνώνυμοι χλευασταὶ ὑπέβαλον τὰς σατύρας τῶν εἰς τὸν Πρόδρομον, ὡς δὴθεν γραφείσας παρ' αὐτοῦ¹. Στίχοι τινὲς εἶναι σχεδὸν ἐξ ὀλοκλήρου εἰλημμένοι ἐκ τῶν γνησίων ἔργων του. Τὰ ἀτελεύτητα παρὰ πονά του διὰ τὴν πενίαν

1 Δύο τοῦλάχιστον Προδρόμου, τὸν Θεόδωρον καὶ τὸν Ἰλαρίωνα, δέχεται ὁ καθηγητὴς κ. Γ. Ν. Χατζιδάκις (Ἰδ. Μεσαιων. καὶ Νέα Ἑλληνικά Β' σ. 361—395). Ὁ δὲ συγγραφεὺς τοῦ βιβλίου κ. Hesseling τὴν θεωρίαν αὐτοῦ περὶ ψευδοπροδρόμου ἢ μᾶλλον ψευδοπτοχοπροδρόμου ἀναπτύσσει καὶ εἰς τὴν ὑπ' αὐτοῦ ἐν συνεργασίᾳ μετὰ τοῦ κ. H. Pernot φιλοπονηθεῖσαν κριτικὴν ἔκδοσιν τῶν Poèmes Prodromiquea (Amsterdam 1910) σ. 8 ἐξ 22 ἐξ. Σ. Μ.

του καὶ τὰ δεινὰ τὰ ὁποῖα ὑποφέρει ἐκτίθενται κατὰ τρόπον ὅστις οὐδόλως συντελεῖ εἰς τὸ νὰ κινηθῇ ἢ συμπάθεια ὑπὲρ τοῦ ἐπαιτοῦντος, τοῦναντίον μάλιστα διεγείρουσι κατ' αὐτοῦ ἢ τὸν γέλωτα ἢ τὴν περιφρόνησιν. Ἦτο μὲν πρόθυμος νὰ λησμονῇ τὴν ἰδίαν ἀξιοπρέπειαν ὅπως προκαλῆ ἐν μειδίαμα τοῦ αὐτοκράτορος τὸ ὅποτον θὰ ἐπληρώνετο διὰ χρυσοῦ, τὸ ἡμέτερον ὅμως ἐνδιαφέρον οὐδεὶς ποτε γελωτοποιὸς ἐκίνησεν ὀλιγώτερον αὐτοῦ. Αἱ μικραὶ ἔμως εἰκόνες τὰς ὁποίας κάμνει περὶ τῆς ἐλευσίνης του καταστάσεως ὁ ψευδοπρόδρομος, εἴτε ὡς οἰκογενειάρχου διαρκῶς βασιανίζομένου εἴτε ὡς μοναχοῦ ὑπομένουτος ἐν τῇ μοναστηρίῳ τὰ πάνδεινα, ἔχουσι ζωὴν καὶ ἐλέγχουσι ἀκριβῆ παρατήρησιν, προκαλοῦσι δὲ τὸν γέλωτα περισσότερον ἢ αἱ παρεμφερεῖς περιγραφαὶ τοῦ Ἡρώδου.

Ὅπως δὲ ἡμεῖς θὰ θεωρήσωμεν τοὺς πτωχοὺς καὶ εὐτελεῖς τούτους ἀνθρώπους οἵτινες ἐκτραγωδοῦσι τὰ βάσανά των εἰς τὰ περὶ ὧν ὁ λόγος δημῶδη ποιήματα ὡς ἐν καὶ τὸ αὐτὸ πρόσωπόν, εἰς τὸ ὅποτον ἀφίνομεν τὸ ὄνομα τοῦ Προδρόμου ἢ Πτωχοπροδρόμου. Ὅσαι δὲ δυσκολαὶ καὶ ἂν εἶναι ἀνάγκη νὰ ὑπερνηθῶσιν ὅπως ἀποκατασταθῇ διὰ τοῦ συνδυασμοῦ τῶν διαφόρων τούτων ἀποσπασμάτων ἢ βιογραφία ἐνὸς ἀνθρώπου, ὀφείλομεν ὅμως νὰ ὁμολογήσωμεν ὅτι πάντα ταῦτα τὰ ποιήματα ἔχουσι ὁμογενῆ τὴν ἐπίνοιαν καὶ ὅτι δύνανται ἐν αὐτοῖς νὰ ἀνευρεθῇ εἰς ἐνιαῖος τύπος.

Ὁ Πτωχοπρόδρομος πειθόμενος εἰς τὸν πατέρα του ὅστις διὰ πολλῶν διδασκτικῶν παραδειγμάτων ἐπέμεινεν ὅ,τι πρέπει νὰ μάθῃ ὁ υἱὸς του γράμματα διὰ νὰ εὐτυχῆσῃ ἔμαθε τὰ γραμματικά ¹.

Καὶ ἔμαθον τὰ γραμματικά μετὰ πολλοῦ τοῦ κόπου.

Ἄφ' οὗ δὲ τάχα γέγονα γραμματικὸς τεχνίτης, ἐπιθυμῶ καὶ τὸ ψωμὶν καὶ τοῦ ψωμιοῦ τὴν μάνναν.

ὑβρίζω τὰ γραμματικά, λέγω μετὰ δακρύων·

«Ἄνάθεμα τὰ γράμματα, Χριστέ, καὶ ὅπου τὰ θέλει!

Ἄνάθεμα καὶ τὸν καιρὸν καὶ ἐκείνην τὴν ἡμέραν καθ' ἣν μὲ παρεδώκασιν εἰς τὸ διδασκαλεῖον,

πρὸς τὸ νὰ μάθω γράμματα, τάχα νὰ ζῶ ἄπ' ἐκεῖνα!»
Ἐδάρε ¹ τότε ἂν μ' ἐποίκαν τεχνίτην χρυσορράτην, ἀπὸ αὐτοὺς ποῦ κάμνουσι τὰ κλαπωτὰ ² καὶ ζῶσι, καὶ ἔμαθα τέχνην κλαπωτὴν τὴν περιφρονημένην, οὐ μὴ ἦνοιγα τ' ἀρμάριον μου καὶ ἤρρισκα ὅτι γέμει ψωμίν, κρασίν πληθυντικὸν καὶ θυνομαγειρίαν ³, καὶ παλαμιδοκόμματα καὶ τσίρους καὶ σκουμπρία· παρ' οὗ δι τὴν τῶρα ἀνοίγω το, βλέπω τοὺς πάτους ὄλους· καὶ βλέπω χαρτσάκουλα γεμῆτα τὰ χαρτία.

Γείτονα ἔχω πετωτὴν, ψευδοσαγγάρον τάχα, πλὴν ἐνὶ καλοψωνιστῆς, ἐνὶ καὶ χαροκόπος
Ἦταν γὰρ ἴδη τὴν αὐγὴν περιχαρασσομένην, εὐθύς· «ὡς βράση τὸ θερμόν, λέγει πρὸς τὸ παιδίον του, καὶ νὰ, παιδίον μου, στάμενον εἰς τὰ χορδοκολίτσια ⁴, ἀγόρασε καὶ βλάχικον σταμεναρέαν τυρίτιον ⁵ καὶ δός μου νὰ προγεύσωμαι καὶ τότε νὰ πετώσω».

Ἄφ' οὗ δὲ παραθέσουσι καὶ νίψετε καὶ κάτση, ἀνάθεμά με, βασιλεῦ, διὰν στραφῶ καὶ ἰδῶ τον τὸ πῶς ἀνακομπώνεται κατὰ τῆς μαγειρίας· ἂν οὐ κινουῖν τὰ σάλια μου καὶ τρέχουν ὡς ποτάμιν. Αὐτὸς γὰρ ἐμπουκκῶνεται, κλώθει τὴν μαγειρίαν, καὶ ἐγὼ ὑπάγω καὶ ἔρχομαι πόδας μέτρων τῶν στίχων· Αὐτὸς χορταίνει τὸ γλυκὺν εἰς τὸ τρανὸ μouxροῦτιν ⁶, καὶ ἐγὼ ζητῶ τὸν ἱαμβόν, γυρεῦω τὸν σπονδεῖον, γυρεῦω τὸν πυρρίχιον καὶ τὰ λοιπὰ τὰ μέτρα· ἄλλα τὰ μέτρα ποῦ ὠφελοῦν τὴν ἄμετρον μου πείναν!

¹ Ἰδοῦ.

² Κεντητά.

³ Μαγειρευμένον θύννον, ἰταλιστὶ τόνον.

⁴ Στάμενον=νόμισμα, χορδοκολίτσια δὲ ὑποκοριστικὸν τοῦ χορδοκόουλα.

⁵ Σταμεναρέα=στάμενον, ἢ μᾶλλον: ἀγόρασε καὶ κανὲν στάμενον, καμμίαν δραχμὴν, ὡς θὰ ἐλέγομεν σήμερον, βλάχικον τυράκι.

⁶ Ποτήριον. Σ. Μ.

¹ Ἐτηρήθη τὸ κείμενον τῆς κριτικῆς ἐκδόσεως Hesseling-Pernot.

Γείτονα ἔχω κοσκινᾶν, φάρσωμα ¹ μᾶς χωρίζει,
καὶ βλέπω τὴν ἰστίαν του πῶς συχοφλακαρίζει ²
καὶ πῶς πολλάκις τῶν κρεῶν τὴν τσίγκαν ἀπολύει·
πῶς δ' αὖ εἰς τὴν ἀνθρακιᾶν τὴν φοβερὰν ἐκείνην
κείμενα βλέπω, βασιλεῦ, τὰ πλήθη τῶν ἰχθύων·
καὶ ἐγὼ τσικνῶνω διὰ ψωμίν. ζητῶ καὶ οὐδὲν μὲ δίδουν,
ἄλλ' ὄνειδίζουν ἅπαντες καὶ καθυβρίζουσί με,
λέγοντες «φάγε γράμματα καὶ χόρτασε, παπᾶ μου».

Κἄν φαίνομαι γὰρ δέσποινα, γελῶν ὁμοῦ καὶ παίζων,
ἄλλ' ἔχω πόνον ἄπειρον καὶ θλίψιν βαρυτάτην,
καὶ χαλεπὸν ἄρρώστημα, καὶ πάθος, ἀλλὰ πάθος!
Πάθος ἀκούσας τοιγαροῦν μὴ κήλην ὑπολάβης,
μηδ' ἄλλο τι χειρότερον ἓκ τῶν μυστικωτέρων,
μὴ κερατᾶν τὸ φανερόν, μὴ ταντανοτραγάτην ³,
μὴ νόσημα καρδιακόν, μὴ περιφλεγμονίαν,
μὴ σκορδαψόν ⁴, μὴδ' ὕδρον ⁵, μὴ παραπνευμονίαν,
ἀλλὰ μαχίμου γυναικὸς πολλὴν εὐτραπελίαν,

Καὶ θέλω δεῖξαι προφανῶς τὴν ταύτης μοχθηρίαν
τοὺς καθ' ἡμέραν χλευασμοὺς καὶ τὰς ὄνειδισίας·

«Ποῖον ἱμάτιον μ' ἔρραψας ; ποῖον δίμιτον μὲ ἐποίησες ;
καὶ ποῖον γυρὶν ⁶ μὴ ἐφόρεσας ; οὐκ οἶδα πασαλιᾶν·
ἔχεις με χρόνους δώδεκα ψυχροὺς καὶ ἀσβολωμένους,
οὐκ ἔβαλα ἀπὸ κόπου σου τατίκιν ⁷ εἰς ποδάριν,
οὐκ ἔβαλα εἰς τὴν ῥάχιν σου μεταξωτὸν ἱμάτιν.
οὐκ οἶδα εἰς τὸ δακτύλιν μου κρικέλιν δακτυλίδιν,

1 Ψευδοτόιχος.

2 Συχνάκις ἀναλάμπει.

3 Ῥιγοῦντα ὑπὸ πυρετοῦ.

4 Σπασμόν ;

5 Ὑδρωπα.

6 Ἀγνωστον ἱμάτιον.

7 Ὑπόδημα. Σ. Μ.

οὐδὲ βραχιόλιν με ἔφερες ποτὲ νὰ τὸ φορέσω

.....
Ἐγὼ ἤμην εὐγενικὴ καὶ σὺ πτωχὸς πολίτης
σὺ εἶσαι Πτωχοπρόδρομος καὶ ἐγὼ ἤμην Ματζουκίνη.

.....
Ἐγὼ κρατῶ τὸ ὀσπίτιν σου καὶ τὴν ὑποταγὴν σου
δουλεύω τὰ παιδιά σου παρὰ βαβᾶν καλλίστην,
οἰκονομῶ τὰ κατὰ σέ, τρέχω, μοχθῶ, διώκω,

.....
καὶ σὺ καθέζεσαι ὡς πωλὶν χασμένον ¹ εἰς τὸ βροῦμα,
καὶ καθ' ἡμέραν προσδοκᾷς τί νὰ σέ παραβάλλω.
Τὸ τί σέ θέλω ἔξαπορῶ. τὸ τί σέ χρῆζω οὐκ οἶδα·
ἂν οὐκ ἐθάρρεις κολυμβᾶν, κολυμβητὴς μὴ ἐγένου,
ἀλλ' ἄς ἐκάθου σιγηρὸς καὶ ἀπομεριμνημένος,
καὶ ἄς ἔκνηθες τὴν λέπραν σου, καὶ ἄς ἤφινες ἐμέναν.
Εἰ δὲ κομπώσῃς ² ἤθελες καὶ λάβειν καὶ πλανήσεις.
ἄς ἔλαβες ὁμοίαν σου, καπήλου θυγατέρα,
κουτσοπαρδάλαν τίποτε γυμνὴν, ἢ τορημένην.

.....
Ἡ δὲ τὰς ἀποκρίσεις μου μὴ καταδεχομένη
στήκει, τριχομαδίζεται, δέρει τὰ μάγουλά της·
συνάγει τὰ παιδιά της, ἀπαίρει καὶ τὴν ῥόκαν,
ἐμβαίνει εἰς τὸ κουβούκλιν της, κλείει σφικτὴν τὴν θύραν,
μουλλώνεται καὶ κρύπτεται. ἐμὲ δ' ἀφίνει ἔξω,
ὡς τὸ ἐποίησεν πρὸ πολλοῦ, δέσποτα στεψηφόρε,
ὅταν ἐστράφην σάβουρος ³ ἀπ' ὧδε παρ' ἐλπίδα·
ἤνικα γὰρ εἰσέβηκα τὴν θύραν καβαλλάρης,
ὡς εἶδεν ὅτι ἐπέξευσα, καὶ ἀνέβηκα καὶ ἐκάτσα
δίχα θυροῦβου καὶ βοῆς, χωρὶς ὄχλαγωγίας,

.....
μικρολαλεῖν ἀπήρξατο καὶ συχομουρομουρίζειν.
Ἐγὼ δ' ὡς ἤμην νηστικὸς ἀπὸ τὸ φιλοπότιν

1 Ἀφωσιωμένον ;

2 Νὰ μὲ ἀπατήσης.

3 Μὲ κενὰς τὰς χεῖρας. Σ. Μ.

(μὴ κρύψω τὴν αἰτίαν μου καὶ ἔχω πολλάκις κρίμα)
ὡσάν ἐμμελαγχόλησα καὶ ἠγριολόλησά την,
καὶ πάλιν τὰ συνήθη μοι συμφώνως ἐπεφώνει·
«τὸ τί θαρεῖς ; τὸ τίς εἶσαι ; τὸ βλέπε τίνα δέρεαι,
ποῖαν ὑβρίζεις πρόσθε καὶ ποῖαν ἀτιμάζεις·
οὐκ εἶμαι σκλαβοπούλά σου, οὐδὲ μισθάρνισσά σου».

Ὡς δὲ αὕτη, θεόστεπτε, πρὸ τῶν λοιπῶν ἀπάντων,
καὶ τὸ ψωμῖν ἐκλείδωσε καὶ τὸ κρασὶν ἐντάμα,
φρύγει, λανθάνει, κρύπτεται, καὶ κλείσασα τὴν θύραν
ἐκάθισεν ἀμέριμνος καὶ ἐμὲ ἐφῆκεν ἔξω.
Κρατῶν δὲ τὸ σκουπόρραβδον, τὴν θύραν ἀπηρξάμην·
ὡς δ' ἠγανάκτησα λοιπὸν κρουῶν σφοδρῶς τὴν θύραν
εὐρῶν ὅπην ἐσέβασα τ' ἄκρον τοῦ σκουπορράβδου·
ἐκείνη δὲ πηδήσασα καὶ τούτου δραξαμένη
ἐταύριζεν ἀπέσωθεν ¹, ἐγὼ δὲ πάλιν ἔξω·
ὡς δ' ἔγνω ὅτι δύναμαι καὶ στερεὰ τὴν σύρω,
χαννίζει ² τὸ σκουπόρραβδον τὴν θύραν παρανοίγει,
καὶ παρ' ἐλπίδα κατὰ γῆς καταπεσῶν ἠπλώθη·
Ὡς δ' εἶδεν ὅτι ἔπεσον ἤρξατο τοῦ γελᾶν με.

Τοῦ γοῦν ἡλίου πρὸς δυσμὰς μέλλοντος ἤδη κλίνει,
βοή τις ἄφνω γίνεται καὶ ταραχὴ μεγάλη,
ἐν καὶ γὰρ ἐκ τῶν παιδῶν μου ἔπεσεν ἐκ τοῦ ὕψους,
καὶ κρούσαν κάτω ἔκειτο ὡσπερ νεκρὸν αὐτίκα·
συνήχθησαν οἱ γείτονες ὡς πρὸς παρηγορίαν,
αἱ μανδραγοῦραι ³ μάλιστα καὶ πρωτοκουρκουσοῦραι,
καὶ τότε ὡς εἶδες θόρυβον καὶ ταραχὴν μεγάλην.
Ἀσχολουμένων τοιγαροῦν τῶν γυναικῶν καὶ πάντων
τῶν συνελθόντων ἐπ' αὐτῷ, ὡς φθάσας εἶπον ἄνω,
τοῦ βρέφους τῷ συμπτώματι καὶ τοῦ παιδὸς τῷ πάθει,
κρυπτῶς ἀπῆρα τὸ κλειδί, καὶ ἤνοιξα τὸ ἀρμάριν·

1 Ἐτραβοῦσε ἀπὸ μέσα.

2 Ἐξαπολύει.

3 Αἱ μάγισσαι, τὰ λαδικά. Σ. Μ.

φαγῶν εὐθύς τε καὶ πῶν καὶ κορεσθεῖς ἐξαίφνης
ἐξῆλθον ἔξωθεν κατὰ θρηγῶν σὺν τοῖς ἑτέροις.
Τοῦ πάθους καταπαύσαντος, τοῦ βρέφους δ' ἀναστάντος,
ἀπεχειρέτισαν εὐθύς οἱ συνδεδραμηκότες·
παραλαβοῦσα δ' ἡ γυνὴ τοὺς ταύτης παιδας πάντας
εἰσῆλθον ἐνδον σὺν αὐτοῖς καὶ πάλιν ὑπεκρύβη·
ἐγὼ δὲ μόνος κοιμηθεὶς ἄνευ παραμυθίας,
χωρὶς δείπνου καὶ σκοτεινὰ καὶ παραπονεμένα,
ἠγέρθη ταχυνώτερον, ἦλθον ἐπὶ τὴν κλίην.

Καὶ μονοκύθρου ¹ μ' ἔδωκε καθ' ὕπνου μωροδία,
καὶ παρενθύς τὸν ὕπνον μου ῥίψας ἐκ τῶν βλεφάρων
ἀναπηδῶ, σηκώνομαι μετὰ σπουδῆς μεγάλης,
παρὰ σκυλλῖν λαγωνικὸν κάλλιον ῥινηλατήσας,
κνιτᾶζω τὸ μονόκυθρον ἀπέσω εἰς τὸ κουβούκλιον.
Οἱ παῖδες ἐσυνήχθησαν, ἐκάθισαν νὰ φάγουν,
καὶ τὸ τραπέζιν ἔστησαν μετὰ τὴν ἐξόπλισίν του.

Ὁ ταλαίπωρος Πτωχοπρόδρομος ὡς εἶδε τὴν παρασκευὴν
τῆς τραπέζης ἐχάρη, «ἐλπίζων, λέγει, νὰ μὲ κράξουσι νὰ
κάτωμεν νὰ φάμεν», ἀλλὰ ματαία ἦτο ἡ χαρὰ του. Τότε
ἐσοφίσθη νὰ μεταμφιεσθῆ εἰς Ῥώσον προσκυνητὴν, ὡς ξένον
δὲ τὸν δέχονται εἰς τὴν τράπεζαν. «Ἀφῆτέ τον, λέγει ἡ μή-
τηρ πρὸς τὰ τέκνα, πτωχὸς ἐνι, καράνος ², πελεγερίνος».

Ἡμερωθέντων τοιγαροῦν τῶν παιδῶν παραυτίκα
ἀνέβηκα τὴν σκάλαν μου τῇ τούτων ὁδηγίᾳ,
καὶ εὐθύς πηδήσας καὶ εἰσελθὼν, καὶ προτραπεῖς καθίσαι,
τὸ πότε νὰ μὲ κράξουσι νὰ φάγω προσεδόκουν,
καὶ μόλις εἶδον πίνακα ζωμῶν ἔχοντα πλειστον,
καὶ ὀλίγον ἀπὸ τὸ παστὸν καὶ θρύμματα μεγάλα,

1 Μονοκύθρου. Μονόκυθρον ὀνόμαζον οἱ Βυζαντινοὶ «διαφόρων
εἰδῶν φαγία μιγμένα καὶ ἐψημένα εἰς μίαν καὶ τὴν αὐτὴν χύτραν».
Κοραῖς.

2 Μετανοητής, καλόγηρος. Γίνεται γρηῃσις σλαυικῆς λέξεως διότι
πρόκειται περὶ Ῥώσου «πελεγερίνου». Σ. Μ.

και δράξας εἰς τὰς χεῖράς μου ἠΰφραναν ἢ καρδιά μου,
ζωμόν ἰδών τὸν περισσὸν καὶ τὰ χοντρά κομμάτια.

Τοιαῦτα πέπονθα δεινά, κρατάρχα στεφηνόφωρε,

παρὰ μαχίμου γυναικὸς καὶ τρισαλιτηρίας.

ὡς εἶδέ με κενώτατα ἐλθόντα πρὸς τὸν οἶκον ¹.

Ἄν οὖν μὴ φθάσῃ με τὸ σὸν φιλεύσπλαγγνον, αὐτάναξ,

καὶ δώροις καὶ χαρίσμασι τὴν ἄπληστον ἐμπλήσῃς,

τρέμω, πτοοῦμαι, δέδοικα μὴ φονευθῶ πρὸ ὄρας,

καὶ χάσῃς σου τὸν Πρόδρομον, τὸν κάλλιστον εὐχέτην.

Ἄλλ' ὄχι ὀλιγώτερα δεινὰ πέπονθεν ὁ Πρόδρομος καὶ ὡς
καλόγηρος. Μεμφιμοιρεῖ ἐναντίον δύο ἡγουμένων τοῦ μονα-
στηρίου οἵτινες ἐρμηνεύουσι τοὺς μοναστικούς κανόνες κατὰ
τὴν ὁρεξίν των. Τὰ παράπονά του διατυποῦνται μὲ ἔκτακτον
ἀφθονίαν λεπτομερειῶν. Καὶ πρῶτον μὲν δὲν δύναται νὰ ὑπο-
μείνῃ τὴν αὐστηρότητα τῶν ἡγουμένων καὶ τὸν τρόπον καθ'
ὃν ἐκόλαζον, ὅστις καταλήγει πάντοτε εἰς τὴν ἐπιβολὴν νη-
στείας καὶ πάλιν νηστείας.

Ὅταν ἐξέλθω γὰρ μικρὸν ἀπὸ τῆς ἐκκλησίας,

ἂν ῥαθυμίσω πάποτε καὶ λείπω ἀπὸ τὸν ὄρθρον,

οὐ φέρειν ὅπως δύναμαι τὰς προσταγὰς ἐκείνων·

τὸ ποῦ ἦτον εἰς τὸ θυμιατόν ; ἅς βάλλῃ μετανοίας·

τὸ ποῦ ἦτον εἰς τὸ κάθισμα ; ² ψωμῖν μηδὲν τὸν δώσου·

ποῦ ἦτον εἰς τὸν ἐξάψαλμον ; κρασίν μηδὲν τὸν δώσου·

ποῦ ἦτον εἰς τὸν ἐσπερινόν ; ἅς τὸν ἐκβάλουν ἕξω.

Τὸν μέμφονται οἱ ἡγούμενοι ὅτι τὰ καλίγιά του, ἦτοι τὰ ὑπο-
δήματά του, δὲν εἶναι ἀρκετὰ βαθέα, ἀλλ' εἶναι χαμηλὰ καὶ

¹ Ὅπως ἀνωτέρω· «ὅταν ἐστράφην σάβουρος ἀπ' ὧδε (ἀπὸ ἐδῶ,
ἀπὸ τοῦ αὐτοκράτορος) παρ' ἐλπίδα».

² «Νοεῖ τὰ εἰς ἡμᾶς γνωστὰ Καθίσματα τοῦ Ψαλτηρίου, εἴκοσι
τὸν ἀριθμόν»· Κοραΐς. Σ Μ.

μετὰ μακρείας τὰς μύτας. Ὅλοι δὲν εἶναι ἴσοι εἰς τὸ μονα-
στήριον. Τὸν κάμνουσι προσεκτικὸν ὅτι

ἐκεῖνος ἐν' πρωτοπατάς, σὺ δὲ ἐκκλησιάρχης,
ἐκεῖνος διηκόνησεν εἰς τὴν μονὴν πολλάκις,
καὶ σὺ ἔβρασκες τὰ πρόβανα καὶ ἐδίωσκες τὰ κορώνας,
αὐτὸς ψηφίζει πέρυρα καὶ γράφει καὶ στρογγύλα,
σὺ δὲ ψηφίζεις φάβατα καὶ γράφεις κονιδάτα ¹,
σὺ περιτρέχεις τὰς ὁδοὺς πεζὸς μετὰ τσαγγίων,
αὐτὸς δὲ καβαλλάριος διηγεκῶς ὁδεύει.

Ἄδικόπως πέμπεται ὑπὸ τῶν ἡγουμένων πρὸς ἐκτέλεσιν
ποικίλων ὑπηρεσιῶν, δι' ἰδίους ἕμως λόγους δὲν ἔχει τὸ δι-
καίωμα νὰ ἐξέλθῃ, ἄλλως ἢ πύλῃ κλειεταὶ καὶ μόνον διὰ τοῦ
ψεύδους κατορθοῦται νὰ ἀνοιχθῇ. Ἀναγκάζεται λοιπὸν νὰ λέγῃ
ἐκάστοτε ψεύδη, τὰ ὅποια καὶ ἀπαριθμεῖ πρὸς τὸν βασιλέα.

Καὶ πρόσθε καὶ τὴν δύναμιν τοῦ ψεύδους ἵνα μάθῃς,

καὶ νὰ γελᾷς τῶν πολλῶν ἐφευρεμάτων λόγους·

«Πάτερ, πετοῖν οὐδὲν ἔχω, νὰ ἀναβῶ νὰ ἀγοράσω,

καὶ μελανίτιν ὀλιγὸν καὶ τώρα εἶα ποῦ φθάνω.

Πάτερ, πανίτιν ἔδωκα προχθὲς εἰς τὸν βαφέα,

νὰ ὑπάγω νὰ ζητήσω το, καὶ τώρα εἶα ποῦ φθάνω.

Πάτερ, ὡς λέγουν, ἐκ παντὸς ψυχομαχεῖ ὁ ἀδελφός μου,

ἅς ἔβγω, ἅς δράμω νὰ ἰδῶ, καὶ τώρα εἶα ποῦ φθάνω».

Ταῦτα λαλοῦντες ἔχομεν μικρὰν παρηγορίαν,

καὶ ἐκ τῆς μονῆς ἐκβαίνοντες βλέπομεν καὶ τὸν κόσμον.

Οἱ ἡγούμενοι ἔχουσιν εἰς τὴν τράπεζάν των τὰ πρῶτα τῶν
ἰχθύων καὶ πίνουσιν οἶνον τῆς Χίου καὶ ἀπολαύουσιν ὅλα
τὰ ἀγαθά, οἱ ἄλλοι ἔχουσι διαρκῶς ἀπλοῦν ζωμόν·

Κακκάβιν ἐνὶ δίωτον, ὡσεὶ μετρῶν τεσσάρων,
καὶ ἕως ἄνω οἱ μάγειροι γεμίζουσι το ὕδωρ,
καὶ πῦρ ἐξάπτουσι πολὺ κατὰ τοῦ κακκαβίου,
καὶ βάλλουσι κρομμύδια κἂν εἴκοσι κολέντας ².

¹ Αὐτὸς μετρεῖ νομίσματα καὶ γράφει στρογγύλα γράμματα, σὺ δὲ
μετρεῖς κονικιά καὶ γράφεις γράμματα μικρὰ ὅπως ἡ κοινῶς λεγο-
μένη κόνιδα.

² Ὁρμαθίας. Σ Μ.

καὶ τότε βλέπε, Δέσποτα, καλὴν φιλοτιμίαν· εἰς κλήσιν γὰρ βαπτίζονται Τριάδος τῆς ἁγίας, στάζει γὰρ τρεῖς τὸ ἔλαιον ὁ μάγειρος ἀπέσω, καὶ βάλλει καὶ θρυμβόξυλα τινὰ πρὸς μυρωδίαν καὶ τὸν ζωμὸν ἐκχέει τὸν ἐπάνω τῶν ψωμίων, καὶ δίδουν μασ καὶ τρώγομεν καὶ λέγεται *ἀγιοζούμην*.

.....
Ἐκείνοι πάντα πίνουσι τὸ Χιώτικον εἰς κόρον, ἡμεῖς δὲ τὸ βαρνωτικὸν ¹ τὸ γεροζοημένον.

Ἡ ἐπεφθὸς πάντων τούτων τῶν ποιημάτων εἶναι ἡ ἐπαίτεια:

Μὴ σὲ πλανᾷ, Πανσέβαστε, τὸ Πρωχοποροδρομῶτα,
καὶ προσδοκᾷς νὰ τρέφωμαι βοτάνας ὄρειτρόφους·
ἀκρίδας οὐ σιτεύομαι, οὐδ' ἄγαπῶ βοτάνας,
ἀλλὰ μονόκνυθρον παχὺν καὶ παστομαγειρίαν,
νὰ ἐχη θρύμματα πολλὰ, νὰ εἶναι φουσκωμένα,
καὶ λιπαρὸν προβατικὸν ἀπὸ τὸ μεσονέφριν.

Σύγχρονον πρὸς τὰ προδρομικὰ ταῦτα ποιήματα εἶναι καὶ ἓν δημῶδες διδακτικὸν ποίημα ἐν ᾧ δίδονται ὑπὸ τινος πατρὸς βιοτικαὶ συμβουλαὶ καὶ νουθεσίαι εἰς τὸν υἱὸν του. Ἀποτείνεται πρὸς τινὰ νεαρὸν ἀνεψιὸν τοῦ Ἀλεξίου, υἱοῦ τοῦ αὐτοκράτορος Ἰωάννου τοῦ Κομνηνοῦ, τοῦτο δὲ ἀποδεικνύει ὅτι ἡ γλῶσσα τοῦ ποιήματος δὲν εἶναι ἡ τῶν τριόδων, ἀλλ' ἡ γλῶσσα ἣτις ὤμιλετο καὶ εἰς τὴν αὐλήν. Τὸ ποίημα ἐγράφη κατ' ἀπομίμησιν τῶν *Πρὸς Δημόνικον* παραινέσεων, αἵτινες ἄλλοτε ἀπεδίδοντο εἰς τὸν Ἰσοκράτην, ἐξ οὗ φαίνεται μὲν ὅτι ὁ συγγραφεὺς αὐτοῦ ἐγίνωσκε τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν γλῶσσαν, ἀλλ' ὅμως ὁ *Σπανέας* (διότι ὑπὸ τοῦτο τὸ ὄνομα εἶναι γνωστὸν τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος ποίημα) δὲν εἶναι ἀπλῆ ἔμμετρος παράφρασις τῶν παραινέσεων *Πρὸς Δημόνικον*, διότι εἶναι ἀπηλλαγμένος πάσης δυσκόλου λέξεως καὶ φράσεως, ὁ δὲ ποιητὴς ὀμιλεῖ τὴν γλῶσσάν του καὶ ἐκφράζει πρωτοτύπως τὰς ἰδέας του. Τὴν χθαμαλὴν ἠθικὴν τοῦ ἀρχαίου προτύπου

¹ Τῆς Βάρνας. Σ. Μ.

του, τῆς ὁποίας κύριον ἐλατήριον εἶναι ὄχι ἡ ἀγάπη πρὸς τὸν ἀγαθόν, ἀλλ' ἡ ἐπιτευξίς τοῦ θαυμασμοῦ, ἐξευγενίζει διὰ χριστιανικῶν συναισθημάτων. Ἀνατρέχει διαρκῶς εἰς χωρὶα τῆς Ἀγίας Γραφῆς, ἀλλ' ἐκλέγει καταλλήλως τὰ παραδείγματα καὶ τὰ ἐκφράζει εἰς τὴν ἰδικὴν του ἀπλὴν γλῶσσαν. Ἐκ τούτου δὲ προέρχεται πρωτότυπός τις τρόπος ἀντιλήψεως τῶν καθηκόντων ἐνὸς ἡγεμονίδου, ἔθνικὸς ἅμα καὶ χριστιανικός. Ὁ δὲ λόγος δι' ὃν ὁ ποιητὴς ἠδυνήθη νὰ συγκεράσῃ εἰς ἓν ἀρμονικὸν ὄλον τὰς δύο ταύτας χωριστὰς ἀντιλήψεις, εἶναι ὅτι εὗρισκεν αὐτὰς ἐνσαρκωθεῖσας ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ Ἀλεξίου τοῦ Α'.

Αἱ παραινέσεις τοῦ Κεκαυμένου πρὸς τὸν υἱὸν του (μέρ. β' σ. 46) ἔχουσι κατὰ τὸ περιεχόμενον πολλὰς ὁμοιότητας πρὸς τὸν Σπανέαν, ἀλλ' εἰς ἐκείνας μὲν ὀμιλεῖ ἀνεξάρτητος μεγιστάν, εἰς δὲ τὸν Σπανέαν πρόκειται περὶ τῆς ἀνατροφῆς ἡγεμονίδου ὅστις ὀφείλει πρὸ πάντων ὑπακοὴν εἰς τὸν αὐτοκράτορα, ὃν πρέπει νὰ ἀγαπᾷ, νὰ τιμᾷ καὶ νὰ φοβῆται διότι εἶναι ὁ ἐκλεκτὸς τοῦ Θεοῦ, ὁ χριστὸς τοῦ Κυρίου. Ὅπως δὲ ἐκτίθεται ἡ ψυχὴ ἡμῶν εἰς κίνδυνον ὅταν ἀκούωμεν βλασφημίαν καὶ δὲν φανερώνομεν τὸν βλασφημοῦντα, οὕτω περιάπτομεν εἰς ἑαυτοὺς ἀτιμίαν ἂν δὲν καταγγείλωμεν ἀμέσως ἐκείνον τὸν ὁποῖον τυχὸν ἠθέλομεν καταλάβῃ συνωμοτοῦντα κατὰ τοῦ ἡγεμόνος διότι ὁ κατὰ τοῦ βασιλέως συνωμοτῶν πρέπει διὰ θανάτου νὰ τιμωρῆται ὅπως διὰ τοῦ φόβου τοῦ παραδείγματος ἀποτρέπηται καὶ πᾶς ἄλλος ἀπὸ παρομοίας πράξεως. Ὁ βασιλεὺς εἶναι θεῖον πρόσωπον καὶ πᾶσα κατ' αὐτοῦ προσβολὴ εἶναι εἰς πάντας ὀλεθρία. Ἡ σημασία ἣν ἀποδίδει ὁ ποιητὴς εἰς τὴν ἐπιστήμην καὶ εἰς τὴν λεπτότητα τοῦ πνεύματος κατέστησαν αὐτὸν κατ' ἐξοχὴν δημοφιλεῖ εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς, διὰ τοῦτο δὲ διεδόθη πανταχοῦ καὶ διὰ διαφόρων παραλλαγῶν

τὸ ποιημά του, προεκάλεσε δὲ καὶ παντοειδεῖς ἀπομιμήσεις, ἀλλ' ὅσα μεταγενέστερα εἶναι αἱ διασκευαὶ αὐτοῦ καὶ αἱ ἀπομιμήσεις, ἐπὶ τοσοῦτον καὶ ἡ ἠθικὴ τοῦ ποιήματος ἀποβαίνει ταπεινότερα. Ὁ παραινέτης ἐμβάλλει εἰς τὸν νοηθεύμενον τὴν ἰδέαν ὅτι, ἂν ἐκακούργησεν, ἂν λόγου χάριν ἐφύνευσε, δὲν πρέπει νὰ ὁμολογήσῃ τοῦτο πρὸς τὴν γυναῖκά του, διότι, ἂν ποτε ἔλθῃ πρὸς αὐτὴν εἰς ῥῆξιν καὶ ἐκείνη ἐκ κακεντρίας φανερώσῃ τὸ πρᾶγμα, διατρέχει κίνδυνον ἢ ζωῆ του. Ὡσαύτως, καὶ ἂν τις σφετερισθῇ πρᾶγμα ἀλλότριον, πρέπει πολὺ νὰ προσέχῃ μήπως ἐξ ἀθυροστομίας ἀκουσίως φανερώσῃ τὴν πρᾶξιν του.

Οἱ Βυζαντινοὶ τόσον πολὺ ἠγάπων τὰ τοιαῦτα παραινετικά καὶ διδακτικὰ ποιήματα, ὥστε μετεχειρίζοντο τὴν διδακτικὴν ποίησιν ἵνα πραγματευθῶσι καὶ πολυειδεῖς σατυρικὰς ἢ καὶ ἀνηθικούς ὑποθέσεις. Οὕτω λόγου χάριν ὁ Κρήης Στέφανος Σαχλίκης προσπαθεῖ νὰ διδάξῃ τὴν ἀρετὴν περιγράφων ἐν πάσῃ λεπτομερείᾳ τὸν διεφθαρμένον βίον του καθὼς καὶ ὅσα ἐπαξίως ἢ ἀναξίως ἐπηκολούθησαν εἰς αὐτὸν ἕνεκα τοῦ βίου ἐκείνου.

Ὁμοῦ μὲ τὴν τάσιν ταύτην πρὸς τὸ σκῶμμα καὶ πρὸς τὴν διδαχὴν συντέλεσε πολὺ εἰς τὴν γένεσιν τῆς δημῶδους λογοτεχνίας καὶ ἡ πρὸς τὰς ῥωμαντικὰς διηγήσεις ἀγάπη. Σφόζεται ἔμμετρον βυζαντινὸν μυθιστόρημα, ἔργον σύγχρονον κατὰ πᾶσαν πιθανότητα τοῦ Προδρόμου, ἂν μὴ καὶ παλαιότερον, ἐπιγραφόμενον *Τὸ κατὰ Καλλίμαχον καὶ Χρυσορρόην ἐρωτικὸν διήγημα*. Ὁ βασιλόπαις Καλλίμαχος φθάνει εἰς ἓν κάστρον κείμενον ἐπὶ ὄρους ὑψηλοῦ καὶ ἀποκρήνου καὶ φρουρούμενον ὑπὸ δρακόντων. Ὁ Καλλίμαχος εἶναι θαρραλεώτερος μεταξὺ τῶν τριῶν ἀδελφῶν οὓς εἶχεν ἐκπέμψῃ ὁ πατήρ λέγων ὅτι εἰς ἐκεῖνον θέλει δώσῃ τὴν ἀρχὴν τῆς αὐτοκρατο-

ρίας καὶ θέλει στέψῃ αὐτοῦ καὶ ποιήσῃ βασιλέα, ὅστις ἤθελε στήσῃ μέγα τρόπαιον ἐξ ἀνδραγαθημάτων. Ὁ νέος ἀναρριχᾶται εἰς τὸ τεῖχος, εὐρίσκει ἐντὸς τοῦ κάστρου ὠραῖαν κόρην (βασιλοπούλαν, ἐννοεῖται) ἢ ὅποια ἐκρέματο ἐκ τῶν τριχῶν, καὶ μόλις προφθάνει νὰ κρυβῇ σκεπασθεὶς διὰ μιᾶς μεγάλης ἀργυρᾶς λεκάνης, διότι κατὰ τὴν στιγμὴν ἐκείνην εἰσήρχετο ὁ γίγας ἰδιοκτῆτης τοῦ κάστρου, ὁ ἀνθρωποφάγος δράκων, ὅστις εἶχε καταφάγῃ καὶ τοὺς γονεῖς καὶ τοὺς ἄλλους οἰκείους τῆς κόρης. Ὁ δράκων «λαθῶν τι κείμενον ἐκεῖ λεπτὸν λυγῶδες ξύλον» ἐρράδδισε δι' αὐτοῦ τὴν κόρην, ἔπειτα δὲ ἔφαγε πολυτελεῖς τροφὰς ἐπὶ τραπέζιου τὸ ὅποῖον παρετέθη μόνον του, καὶ ἐκοιμήθη. Ὁ νεαρὸς ἦρως τότε ἀναλαθὼν ἐκεῖθεν τὸ σπαθίον τοῦ δράκοντος «καὶ κρούσας τοῦτον μετ' αὐτοῦ ἐδίχασεν αὐτίκα». Ἄλλ' ὁ εὐδαίμων βίος ὃν ἔκτοτε διήγεν εἰς τὸ μαγευμένον κάστρον μετὰ τῆς βασιλοπούλας δὲν διήρκεσεν ἐπὶ πολὺ. Μία κακομάχος γραῖα ζητεῖ τὴν βοήθειάν του κατὰ ἐνὸς τέρατος τὸ ὅποῖον ἐκεῖ πλησίον δῆθεν ἐνεφώλευεν. Ὁ Καλλίμαχος πείθεται νὰ βοηθήσῃ τὴν κακομήχανον γραῖαν καὶ ἐξέρχεται ταχέως τοῦ κάστρου. Πρὸς ἀνταμοιβὴν ἐκείνη δίδει πρὸς αὐτὸν μαγικὸν μῆλον τὸ ὅποῖον εἶχε τὴν ἐξῆς ἐπιγραφὴν:

«Ἄν ἄνθρωπος εἰς κόρπον του τὸ μῆλον τοῦτο βάλῃ,
νεκρὸς ὡς κεῖται παρευθὺς, ἄπνους εὐθὺς ὡς ἐν·
ἂν δέ τις εἰς τὴν μύτην του τοῦ νεκρωμένου πάλιν
θήσῃ τὸ μῆλον τὸ χυσοῦν ζήτω, καὶ μὲ τοὺς ζῶντας
ἰχνεύειν καὶ περιπατεῖν καὶ κόσμον περιτρέχειν».

Τὴν κόρην εἶχεν ἴδη μακρόθεν, περιπλανώμενος περὶ τὸ κάστρον, ἄλλος τις βασιλεύς, ὅστις τρωθεὶς ἐκ τοῦ ὑπερανθρώπου αὐτῆς κάλλους καταβάλλει πᾶσαν προσπάθειαν ὅπως τὴν καταστήσῃ ἰδικήν του. Ἐπωφελοῦμενος λοιπὸν κατὰ συνεννόησιν μετὰ τῆς μαγίσσης τὴν λιποθυμίαν τοῦ Καλλιμάχου

ἀρπάξει τὴν Χρυσορρόην. Ἐκείνη ἀρνεῖται νὰ τὸν νυμφευθῆ καὶ θρηνεῖ μακρὰν τοῦ ἡγαπημένου ἥρωος ἐπικαλούμενη τὸ ὄνομά του, ἐν ᾧ ὁ λαὸς τῆς νέας χώρας εἰς τὴν ἡρπᾶγην νομίζει ὅτι ὁ Καλλιμαχος ὠνομάζετο τὸ παλαιὸν τέρας ὅπερ ἐνεφώλευεν εἰς τὸ δρακοντόκαστρον καὶ ἐνομιζέτο πατὴρ τῆς κόρης.

Ἐν τῷ μεταξὺ οἱ δύο ἀδελφοὶ τοῦ ἥρωος ἀναζητοῦσι τὸν πρῶτον ὑπ' αὐτῶν ἐγκαταλειφθέντα ἀδελφὸν καὶ συνοδοιπόρον. Ἡ ἐπιγραφή τοῦ μήλου ὁδηγεῖ αὐτοὺς περὶ τοῦ τρόπου καθ' ὃν δύναται νὰ ἀναζήσῃ ὁ Καλλιμαχος, ὅστις ἀναλαβὼν ἐκ τῆς λιποθυμίας ἀπέρχεται εἰς ἀναζήτησιν τῆς ἀγαπητῆς Χρυσορρόης, μαθῶν δὲ εἰς ποῖον κάστρον ἐφυλλάττετο πείθει τὸν κηπουρὸν, ὅστις ἐκόμιζε τὸ ὕδωρ δι' αὐτὰ κατὰ σιγμὴν ἐδρέχετο ἡ ἀσθενοῦσα δέσποινα πρὸς ἀνακούφισιν, νὰ τὸν προσλάβῃ ὡς μισθαργόν, καὶ κατορθῶναι τοιοῦτοτρόπως νὰ συναντηθῆ μετ' αὐτῆς. Ἡ ἀσθενὴς ἠλπίζε τὴν ἰασίν τῆς ἐκ τῆς ἐν τῷ κήπῳ ἀπομονώσεως· τὴν νύκτα μάλιστα δὲν ἠδύνατο νὰ ὑπομείνῃ οὐδενὸς ἀνθρώπου τὴν παρουσίαν. Τότε ὁ ὑπηρέτης τοῦ κηπουροῦ, ὁ Καλλιμαχος, εἰσέδυσεν εἰς τὴν σκηνὴν τῆς. Οἱ εὐνοῦχοι ἀνακαλύπτουσι τὰς νυκτερινὰς ταύτας συνεντεύξεις καὶ καταγγέλλουσι τὸ πρᾶγμα εἰς τὸν βασιλέα. Οἱ ἔνοχοι ἄγονται πρὸ τοῦ θρόνου ἵνα κριθῶσι, λαμβάνει δὲ τὸν λόγον ἡ Χρυσορρόη καὶ ἀποτεινομένη πρὸς τὸν βασιλέα καὶ δικαστὴν λέγει·

Ἄν ἐξ οἰκείων τῶν χειρῶν φυτεύσῃ τις ἀμπέλιν καὶ σκάψῃ καὶ κλαδεύσῃ το, φράξῃ τὸν γῆρον ὄλον, βλαστολογήσῃ το καλὰ καὶ δραγατεύσῃ τοῦτο καὶ τὴν ἡμέραν στήκεται μετὴν σφενδόνην πᾶσαν νὰ φοβερίζῃ τὰ πτηνὰ νὰ μὴ τὸ καταλοῦσιν, τὴν νύκτα πάλιν τὸν γῆρον καὶ φυλάσῃ, κατοπαθεῖ καὶ δέρνεται, καὶ τὸν καιρὸν τοῦ τρύγου εἴθῃ καὶ δυναστεύσῃ το ἄλλος νὰ τὸ ἐπάρῃ, νὰ τὸ τρυγήσῃ, νὰ τὸ φῶ, κάκεινον τὸν δραγάτην, τὸν φυτευτὴν, τὸν κοπιαστὴν θέλει νὰ τὸν σκοτώσῃ.

κρίνεις ἐτοῦτο δίκαιον, ἢ τὸν δραγάτην κρίνεις νὰ φάγῃ τὸ κοπίτζιν του, νὰ φῶ τὴν ἐξοδὸν του ;

Ὁ βασιλεὺς κρίνει ὑπὲρ τοῦ δραγάτου, καταδικάζει δὲ « τὸν δυνάστην τὸν κακόν, τὸν ἄρπαγα ἐκείνον νὰ κόψουν τὸ κεφάλιν του ».

Εὐχαριστῶ σε, βασιλεῦ, πάλιν ἡ κόρη λέγει. Καὶ τί λοιπὸν ἠδίκησεν ἐτοῦτος ὁ δραγάτης καὶ θέλου τὸ κοπίτζιν του νὰ τὸ τρυγήσουν ἄλλοι ; Ἐτοῦτος ἔνε ὁ βασιλεὺς ἐκείνος τὸν ἐποῖκεν ἡ γραῖα μετὰ τὰ μάγια τῆς ὄλον νενεκρωμένον· ἐτοῦτος ἔνε ὁ βασιλεὺς ὁ ὀύστης τῶν κακῶν μου, ὁ φονευτὴς τοῦ δράκοντος, αὐθέντης ἰδικός μου. Τίνα λοιπὸν ἠδίκησε νὰ φῶ τὸν κάματόν του ;

Ἡ Χρυσορρόη δίδει ἔπειτα πάσας τὰς σχετικὰς ἐξηγήσεις πρὸς τὸν βασιλέα, αὐτῶ δὲ τὰ πάντα τελειῶνουν καλῶς, ὅπως συνήθως συμβαίνει εἰς ὅλα τὰ παραμύθια. Τῷ ὄντι δὲ τὸ ἐρωτικὸν τοῦτο διήγημα ὁμοιάζει πολὺ πρὸς παραμύθιον, καὶ μάλιστα πρὸς γνησίως ἑλληνικὸν παραμύθιον, ὑπάρχουν δὲ καὶ εἰς αὐτὸ ὅπως καὶ εἰς ἄλλας ὁμοίας διηγήσεις ἰδιαίτερά τινα χαρακτηριστικὰ τὰ ὅποια καὶ σήμερον ἀκόμη ἐπαναλαμβάνονται εἰς τὴν Ἑλλάδα. Περιέχει τὴν κοινὴν εἰς πάντας τοὺς λαοὺς ἐξόμνησιν τῆς ἀνδρείας καὶ τῆς εὐφυΐας ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν ἄλογον δύναμιν καὶ τὴν κτηνώδη βίαν, τὴν νίκην τοῦ Ὀδυσσεῶς ἐναντίον τοῦ Κύκλωπος κατὰ ἑλληνικὴν ἀντίληψιν. Τὰ λυρικά χωρία τοῦ διηγήματος ὑπενθυμίζουσι τὰ δημώδη ἄσματα τὰ καὶ σήμερον ἀκόμη φερόμενα εἰς τὰ στόματα πάντων, πολλὰ δὲ τῶν χωρίων τούτων ἔχουσι καὶ παροιμιακὸν χαρακτῆρα. Τὸ ἀνθρωποφάγον τέρας, ὁ Δράκων, δὲν εἶναι ὄφις ἢ ἄλλο τέρας ἐρπετόν, ἀλλὰ συμφῶνως πρὸς τὸν ἀνθρωπομορφισμὸν τῶν Ἑλλήνων εἶναι γίγας, οὐτινος ἡ ἀρχικὴ φύσις φαίνεται ἐκ τῆς ἀποδιδόμενης εἰς αὐτὸν δυνάμεως καὶ ἐξουσίας ἐπὶ τοῦ χειμάρρου τοῦ πηγάζοντος ἐκ τῶν βουνῶν· ὅταν δὲν ἐπιτρέπη εἰς τὰ

ὕδατα νὰ καταρρεύσωσι, δύναται νὰ ἀναστειλῆ πᾶσαν ζωὴν εἰς τὴν ἀπεξηραμμένην κοιλάδα. Ὅπως διὰ τὴν ἐποποιΐαν τοῦ Διγενῆ, δυνάμεθα νὰ ἀνεύρωμεν καὶ διὰ τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος παραμύθιον στοιχεῖα τὰ ὁποῖα ὁ ἄγνωστος ποιητὴς τοῦ δωδεκάτου αἰῶνος θὰ ἐχρησιμοποίησε διὰ τὸ ἐρωτικόν του διήγημα, ἀλλὰ δὲν θὰ ἤρκουν αἱ λαογραφικαὶ ἡμῶν γνώσεις, ὅσον ἐκτεταμέναι καὶ ἂν εἶναι, πρὸς ἀνεύρεσιν πάντων τούτων τῶν στοιχείων κατὰ τρόπον ὁπωσδήποτε τέλειον. Ὁ ποιητὴς οὗτος δὲν ἔχει μὲν τὴν ἑλληνικὴν συνείδησιν ἀνεπτυγμένην ὅσον ὁ Ψελλός, θεωρεῖ δὲ τοὺς Ἑλληνας γίγαντας ὡς ἀνήκοντας εἰς χρόνους παρελθόντας, ἀλλ' οὐδὲν ἤττον ἐμελέτησε τὴν γραμματεῖαν τῶν προγόνων του. Φαίνεται δὲ ὅτι πρὸ πάντων ἀνέγνωσε τὰ μυθιστορήματα τῶν σοφιστῶν. Ἐκ τούτου προέρχεται ἡ ἀγάπη του πρὸς τὰς τεχνητὰς κρήνας, πρὸς τὰς εἰκόνας τῶν ἀρχαίων θεῶν, πρὸς τὰς θύρας τὰς ἀφ' ἑαυτῶν μυστηριωδῶς ἀνοιγομένας. Ὅταν δὲ κάμνῃ λόγον περὶ τοῦ θεοῦ τοῦ ἔρωτος καὶ περιγράφῃ τὴν ἄγγελαν τῆς ἡρωΐδος μετὰ θάρρους ἀντιτασσομένης καὶ πρὸς τὴν βίαν καὶ πρὸς τὴν ἀποπλάνησιν, μιμεῖται ἀναντιρρήτως ἐκεῖνα τὰ παραδείγματα. Πάντως ὅμως ὀλίγον ἐπέδρασεν ἐπ' αὐτοῦ ἡ ἀνάγνωσις τῶν παλαιῶν βιβλίων. Χρησιμοποιεῖ μὲν ὅπως κοσμήσῃ τὸ ἔργον του τὰς ἀναμνήσεις τῶν λαμπρῶν περιγραφῶν τὰς ὁποίας ἀνέγνωσεν, ἀλλὰ δὲν ἐνστερνίζεται καὶ τὰς βαθυτέρας ἐννοίας τῶν ἀρχαίων συγγραμμάτων καὶ ἀναφέρει μὲν τὸν Ἐρωτα ὡς θεὸν εἰς ὃν ὁ ἄνθρωπος ὑποτάσσεται καὶ εἰς τὴν Μοῦραν, ἀλλ' ἡ περὶ Ἐρωτος καὶ τῶν συνεπειῶν αὐτοῦ ἀντίληψίς του ἔχει χαρακτῆρα πολὺ φυσικώτερον καὶ ὁμοιάζει πρὸς τὴν περὶ τούτου ἀντίληψιν τῆς δημώδους γραμματείας. Οὔτε ἐιδικρίσις γίνεται ἐν τῷ ποιήματι μεταξὺ τοῦ πνεύματος καὶ τῶν αἰσθήσεων, οὔτε λαμβάνεται φροντίς ὥστε νὰ περικαλύπτῃ τὰ πράγματα ἢ ψευδοσεμνότης.

Ἡ Χρυσορρόη ἔχει ἀπλοῦν καὶ στοιχειώδη τὸν χαρακτῆρα· δύναται καταλλήλως νὰ δικομαχῆ ὅταν ὁ κίνδυνος ἀπαιτῇ τὴν ἐπικουρίαν τοῦ πνεύματος, ἀλλ' ὅταν εἶναι ἀνάγκη νὰ δράσῃ ἀκολουθεῖ πάντοτε τὰς ὑπαγορεύσεις τοῦ αἰσθήματος. Ἐκ τούτου δὲ μάλιστα φαίνεται πόσον ὁ ἡμέτερος ποιητὴς, ὅστις ἐν τούτοις πολλὰ καὶ αὐτὸς ἀνέγνωσεν, εἶναι ὑπέρτερος τῶν ἄλλων λογίων οἵτινες ἠσχολοῦντο ἐν τῷ σπουδαστηρίῳ των εἰς συγγραφὴν ἡδονικῶν νυκτογραφημάτων ἔχοντες ὡς ἐπικίνδυνα πρότυπα τὰς μυθιστορίας τῶν σοφιστῶν. Εἰς τοὺς παλαιότερους τούτους μυθιστοριογράφους ἢ ἄγγελα ἦν αἱ ἡρωΐδες διατηροῦσι καὶ κατὰ τὰς κρίσιμωτάτας τῶν περιπετειῶν εἶναι ἀπλοῦν συγγραφικὸν τέχνημα· ἡ κόρη δὲν ὑποκύπτει ἀπλῶς καὶ μόνον διότι ὁ συγγραφεὺς δὲν θέλει νὰ περατώσῃ τὴν διήγησίν του καὶ ἐνεκα τούτου προσπαθεῖ νὰ κρατῇ μετέωρον τὴν προσοχὴν τοῦ ἀναγνώστου διὰ τῆς ἐξιστορήσεως τῆς πάλης ἐκείνης, ἣτις κατὰ βάθος δὲν ἔχει πολλὴν σχέσιν πρὸς τὴν ἠθικὴν, ὅπως συμβαίνει καὶ εἰς τὴν Pucelle τοῦ Βολταίρου (μέρ. α' σ. 72). Ὁ δημοτικὸς ποιητὴς ἀπ' ἐναντίας καταφρονεῖ τὸ τέχνημα τοῦτο καὶ παρουσιάζει ἀπλοῦστατα πρὸς τὸν ἀναγνώστην μίαν ἀληθῶς ἀγαπῶσαν γυναῖκα.

Ἀρίστη ἀπόδειξις τῆς σωτηρίας ἐπιδράσεως ἣν ἤσκησεν ἐπὶ τοῦ συγγραφέως τοῦ *Κατὰ Καλλιμάχον καὶ Χρυσορρόην* ἐρωτικῶ διηγήματος ἢ ἀπαλλαγὴ αὐτοῦ ἀπὸ τῶν δεσμῶν τῆς γραμματειακῆς γλώσσης εἶναι ἡ παραβολὴ τοῦ ποιήματός του πρὸς μίαν σύγχρονον πεζὴν ἀπομίμησιν τῶν μυθιστορημάτων τῶν σοφιστῶν γεγραμμένην εἰς γλώσσαν τοῦ σχολείου. Ἡ ἀπομίμησις αὕτη εἶναι τοῦ λεγομένου Εὐμάθιου ὅστις προφανῶς εἶχεν ὡς πρότυπον τὸν Ἀχιλλέα Τάτιον. Πάντα τὰ ἐλαττώματα τοῦ Τατίου ἀνευρίσκονται ἰσχυρῶς ἠδῆξημένα εἰς τὸν Εὐμάθιον. Ἀμα τῇ ἐμφανίσει τῆς εἰς τὴν σκηνὴν τῆς διηγῆ-

σεως ἢ ἥρωϊς ἐπιδεικνύει προτερήματα ἡμιπαρθένου τοῦ μᾶλλον ἀποκρουστικοῦ εἶδους. Ἐν τῷ ὁ Καλλιμαχος υπερβαίνει τοὺς ἀδελφούς του κατὰ τὴν ἀνδρείαν καὶ ἔχει πάντοτε πεποιοθῆσιν εἰς τὰς ἰδίας δυνάμεις καὶ εἰς τὴν ἰδίαν κρίσιν, οἱ ἥρωες τοῦ Εὐμαθίου εἶναι ὄντα ἀδεξιότερα ἀκόμη καὶ τῶν κυρίων προσώπων τῶν παλαιῶν μυθιστορημάτων κοιμῶνται, λιποθυμοῦσι καὶ ἀναλύονται εἰς δάκρυα, εὐθύς δὲ ὡς εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐνεργήσωσιν ἢ τοῦλάχιστον νὰ σκεφθῶσιν, ἀναθέτουσι πάντοτε τὴν φροντίδα ταύτην εἰς τινὰ πρόχειρον φίλον.

Ὁ δυτικὸς πολιτισμὸς ἂν καὶ ἀναντιρρήτως ἐπέδρασεν ἐπὶ τοῦ βυζαντινοῦ βίου κατὰ τοὺς τελευταίους πρὸ τῆς ἀλώσεως αἰῶνας, ἀλλ' ἔμως ἐλάχιστα ἐπενήργησεν ἐπὶ τῶν προϊόντων τῆς γραμματικῆς γλώσσης. Αἱ δηλώσεις συγγραφαὶ παρέχουσι καὶ ὑπὸ τὴν ἐποψιν ταύτην πολὺ καλυτέραν ἰδέαν περὶ τοῦ τρόπου καθ' ὃν οἱ ἄνθρωποι ἐσκέπτοντο καὶ ἠσθάνοντο κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην. Ὅπως εἶδομεν, τὴν γένεσιν τῆς δημώδους λογοτεχνίας δὲν προεκάλεσε διὰ τοῦ παραδείγματός της ἡ δυτικὴ Εὐρώπη, καὶ ἔμως ἡ νεοελληνικὴ ἐκείνη λογοτεχνία δὲν ἀνθεῖ πραγματικῶς εἰμὴ μετὰ τὴν τετάρτην ἢ λατινικὴν λεγομένην σταυροφορίαν, ὅτε Φράγχοι ἡγεμόνες ἐγκατεστάθησαν εἰς πάσας σχεδὸν τὰς ἑλληνικὰς χώρας. Ἡ νέα τῶν πραγμάτων κατάστασις ἔσχε διπλοῦν ἀποτέλεσμα· ἡ συγκεντρωτικὴ τῆς πρωτεύουσας ἰσχὺς θραύεται καὶ οἱ Ἕλληνες ἐξοικειοῦνται πρὸς τὴν ῥωμανικὴν ποίησιν τῶν Φράγκων. Ἡ ἀποσιροφὴ ἦν ἠσθάνοντο οἱ Ἕλληνες πρὸς τοὺς Λατίνους καὶ τὴν θρησκείαν των δὲν ἐκώλυσεν αὐτοὺς ἀπὸ τοῦ νὰ ἐγκύψωσι μετὰ προθυμίας εἰς τὴν δημώδη λογοτεχνίαν τῆς Δύσεως. Ἀπὸ τοῦ δεκάτου τρίτου αἰῶνος οὐδὲν σχεδὸν ὑπάρχει Ἕλληνικὸν ποίημα ἀπηλλαγμένον τῆς δυτικῆς ἐπιδράσεως. Καὶ ἀναγνωρίζεται μὲν εὐκόλως ἡ γενικὴ αὕτη ἐπενέργεια,

ἀλλὰ δυσκολώτερον ἔμως εἶναι ἀκριβῶς νὰ καθορισθῇ. Ὁ δυτικὸς πολιτισμὸς δὲν εἰσέδυσσε μετὰ τῆς αὐτῆς ἐντάσεως εἰς πάσας τὰς χώρας τῆς Ἑλλάδος, οὐδὲ διήρκεσε πανταχοῦ ἐπ' ἴσον χρόνον ἢ φραγκικὴ δεσποτεία, πλὴν δὲ τούτου δὲν ἤξεύρωμεν οὔτε πότε οὔτε ποῦ συνετάχθησαν τὰ πλεῖστα τῶν προϊόντων τῆς δημοτικῆς λογοτεχνίας. Ὀλίγα τινὰ παραδείγματα μεταφράσεων ἐσώθησαν μέχρις ἡμῶν. Ἐν Κύπρῳ μεταφράσθησάν τινὰ *σονέττα* τοῦ Πετράρχου εἰς τὰ μέτρα τοῦ πρωτοτύπου, μεταφράσθη δὲ καὶ ἡ Θησηΐς τοῦ Βοκκαίου, ἀλλὰ καὶ τὰ δύο ταῦτα ἔργα ἀνήκουσι πιθανῶς εἰς τὰ τέλη τῆς βυζαντινῆς περιόδου, πάντως δὲ ἀρχαιότεραι εἶναι ἐλεύθεραι τινες διασκευαὶ ἐμμέτρων γαλλικῶν μυθιστοριῶν, αἵτινες κατήντησαν ἔπειτα διεθνεῖς, ὅπως ἡ ἐρωτικὴ διήγησις τοῦ «Φλωρίου καὶ τῆς Πλατζια-Φλώρας», ἢ «τοῦ Ἡμπερίου καὶ τῆς Μαργαρώνας»¹, ταῦτα ἔμως, ὧν εἶναι γνωστὴ καὶ βεβαία ἡ προέλευσις, εἶναι πολὺ ὀλιγώτερα ἄλλων νεοελληνικῶν ποιητικῶν προϊόντων ὧν ματαίως ἢ ἐθνικὴ ὑπερφιλανθία τῶν λογίων τῆς Δύσεως προσπαθεῖ νὰ ἀνεύρη τὰ πρότυπα ὅπερ ἀποδεικνύει ὅτι οἱ ποιηταὶ τῆς νεωτέρας τέχνης δὲν ἐπεδίδοντο συστηματικῶς εἰς τὴν μίμησιν τῆς Δύσεως, ὅπως εἴπρησεν ἀπὸ αὐτῶν εἰς τὴν μίμησιν τῆς ἀρχαιότητος. Ἄλλως δὲ τὸ πρᾶγμα θὰ ἦτο καὶ πολυπλοκώτερον.

Ἄνεκαθεν οἱ Ἕλληνες πρὸς τὴν περιέργειαν ἣν εἶχον νὰ γνωρίζωσι τὰ εἰς τοὺς ξένους τόπους συμβαίνοντα καὶ τὴν εἰδικὴν εὐκολίαν νὰ τὰ καταλαμβάνωσι, συνεδύαζον πνεῦμα αὐστηρῶς συντηρητικὸν ἕνεκα τοῦ ὁποῦ οὐδέποτε παρελάμβανόν τι ξένον χωρὶς νὰ τροποποιήσωσιν αὐτὸ ὅπωςδὴποτε. Καὶ σήμερον ἀκόμη ὁ Ἕλληνας ὁ ἐγκαθιστάμενος εἰς τὴν Γαλ-

¹ Τὰ γαλλικὰ πρότυπα εἶναι : Flor et Blancheflor καὶ Pierre de Provence et la belle Maguelonne.

λίαν ἢ τὴν Γερμανίαν γινώσκει μετ' ὀλίγους μῆνας τῆς ἐγ-
χωρῆου γλώσσης τὰ μυστήρια καὶ ἐξοικειοῦται τελείως πρὸς
τὸν ξένον βίον, καὶ ἐπὶ τοσοῦτον μάλιστα ὥστε ὁ ἐπιπόλαιος
παρατηρητῆς θὰ ἐνόμιζεν ὅτι ἀπέβαλε τὸν ἐθνισμόν του, ἀλλ'
ὅτε μετὰ μακρὰ ἔτη ἐπανέρχεται εἰς τὴν πατρίδα, γίνεται καὶ
πάλιν Ἑλλην μεταξὺ Ἑλλήνων. Οὐδεμίαν ὑπέστη οὐσιώδη
ἀλλοίωσιν οὔτε ὡς πρὸς τὴν ἀντιληψιν τοῦ βίου, οὔτε ὡς πρὸς
τὴν ἰθρησκείαν, οὔτε ὡς πρὸς τὴν γλῶσσαν.

Εἰς λαὸν λοιπὸν ἔχοντα τόσον βαθεῖς τοὺς ἐθνικοὺς χαρα-
κτῆρας ἢ μίμησις ἐπόμενον ἦτο νὰ ἀσκηθῆ ἑξωτερικῶς μόνον,
κατὰ βάθος δὲ τὸ ξενικὸν στοιχεῖον προσηρμόσθη μᾶλλον πρὸς
τὸ ἰθαγενές, δὲν συνεμορφώθη δὲ τὸ ἔθνος πρὸς αὐτὸ ὡς
πρὸς κανόνα. Κατὰ τοὺς πρώτους χρόνους τῆς φραγκικῆς κα-
τακτήσεως αἱ περιστάσεις ἦσαν τοιαῦται ὥστε ἠδύναντο νὰ
ἐπιφέρωσι βαθεῖαν μεταβολὴν εἰς τὴν ἑλληνικὴν γραμματείαν.
Αἱ πανταχοῦ ἐγκατασταθεῖσαι φρουραὶ ἐπεκοινώνησαν κυρίως
πρὸς τοὺς ἀγροτικοὺς πληθυσμούς, οἵτινες, εἰς ἐποχὴν μάλι-
στα πολιτικῆς ταραχῆς, ὑφίσταντο ὀλιγώτερον ἢ οἱ κάτοικοι
τῶν πόλεων τὴν ἐπίδρασιν τοῦ σχολείου. Οἱ δὲ Φράγκοι δὲν
ἐμάνθανον τὴν ἑλληνικὴν τῶν βιβλίων, ὅπως οἱ ὀλίγοι ἐκ τῶν
δυτικῶν ὁμοειθῶν των ὅσοι ἔτυχον νὰ διδαχθῶσι τὰ ἑλληνικά,
ἀλλὰ τὴν γνησίαν γλῶσσαν τοῦ λαοῦ, μετὰ τινα δὲ χρόνον
ἐξέμαθον ἐπὶ τοσοῦτον τὸ δημῶδες ἰδίωμα τῆς νέας πατρίδος
των ὥστε ἠδυνήθησαν καὶ νὰ συγγράψωσι εἰς τὴν νεοελλη-
νικὴν. Τοῦτο μάλιστα συνέβη εἰς ὅσους ἐνυμφεύθησαν Ἑλλη-
νίδας καὶ εἰς τοὺς πλείστους τῶν ἀπογόνων των. Ἐκ τούτου
προῆλθε μία γλῶσσα περιέχουσα πλείστας γαλλικὰς λέξεις
ἣτις θὰ ἀπέδεικνεν ἕως σὺν τῷ χρόνῳ μικτὴ τις γλῶσσα ὁμοία
πρὸς τὴν ἀγγλικὴν, ἂν τὸ φραγκικὸν στοιχεῖον ἀνενοῦτο

συχρότερον καὶ διετήρει οὕτως ἀκμαίαν τὴν ἀρχικὴν του δύ-
ναμιν. Τοῦτο ὅμως δὲν συνέβη ὅπως ἀποδεικνύει ἡ σημερινὴ
ἑλληνικὴ ἣτις ἔμεινε καθαρὰ ὡς πρὸς τοὺς τύπους καὶ οὐδέ-
ποτε ὑπέστη βαθύτερον τὴν ξένην ἐπίδρασιν. Ἐφ' ὅσον δὲ
ἠλαττοῦτο ὁ ἀριθμὸς καὶ ἡ δύναμις τῶν βαρβάρων (καὶ πρέπει
ὡς πρὸς τοῦτο νὰ σημειωθῆ ὅτι γυναῖκες Φράγκισσαι δὲν ὑπῆρ-
χον) ἡ γλῶσσα ἀπέδαλλε τοὺς ξενισμούς. Ἡ νεαρὰ γραμματεία
δὲν ἤρχισε διὰ μεταφράσεων, ἀπέδειξε δὲ ἀκριβῶς διὰ τούτου
ὅτι ἡ τάσις αὐτῆς ἦτο ἐντελῶς πρωτότυπος, ἡ δὲ ὑπεροχὴ τοῦ
πρωτοτύπου στοιχείου τῆς μεσαιωνικῆς ἑλληνικῆς εἶναι το-
σαύτη, ὥστε δὲν ὑπάρχει μεγάλη διαφορὰ μετὰ τῶν ποιημά-
των τὰ ὁποῖα πραγματεύονται κατὰ τρόπον ῥωμαϊκῶν ὑποθέ-
σεις εἰλημμένας ἐκ τῆς ἀρχαιότητος, ὅπως εἶναι λόγου χάριν
ὁ βίος τοῦ Ἀχιλλέως ἢ τὰ κατορθώματα τοῦ Ἀλεξάνδρου,
καὶ ἐκείνων ἅτινα ἔχουσι μεσαιωνικὴν τὴν ὑπόθεσιν.

Καὶ ἐκεῖ δὲ ὅπου δύναται μετὰ τινος βεβαιότητος νὰ ἀπο-
δειχθῆ ὅτι ὁ ποιητῆς ἐγεννήθη ἐκ πατρὸς Φράγκου καὶ μητρὸς
Ἑλληνίδος, ἡ μικτὴ αὐτοῦ καταγωγὴ διακρίνεται μᾶλλον ἐκ
τινῶν ὠρισμένων ἐκφράσεων ἢ ἐκ τῆς ὅλης τεχνοτροπίας τοῦ
ποιήματος. Ἐνὸς ἐκ τῶν Γασμούλων, ὅπως ὠνομάζοντο οἱ τοι-
οῦτοι Φραγκοἑλληνες, ἔργον εἶναι τὸ *Χρονικὸν τοῦ Μωρέως*,
ποίημα ἐπικοιδιδακτικὸν ἐν ᾧ λεπτομερέστατα περιγράφεται ἡ
ὑπὸ τῶν Φράγκων κατάκτησις τῆς Πελοποννήσου. Οἱ Ἑλληνες
εἰς τὸ ποίημα τοῦτο παριστάνονται ταπεινότεροι, ἀνυμνοῦνται
δὲ οἱ Φράγκοι· οἱ σταυροφόροι ἄγονται ὑπὸ εὐγενεστάτων σκο-
πῶν, ἐν ᾧ ὁ αὐτοκράτωρ τῆς Κωνσταντινουπόλεως εἶναι ἄπι-
στος αἰρετικὸς, ἀνάξιος πάσης ἐμπιστοσύνης, καὶ πανοῦργος
ὅπως ὅλοι οἱ Ἑλληνες. Καὶ ὅμως τόσον ἦτο τὸ *Χρονικὸν τοῦ*
Μωρέως εὐάρεστον εἰς τοὺς Ἑλληνας, ὥστε καὶ πολὺν χρόνον
μετὰ τὴν δημοσίευσίν του ἐδρέθη Ἑλλην ὅστις ἀφήρσεν ἡ

διεσκεύασε τὰ προσβλητικώτερα χωρία τοῦ ποιήματος καὶ ἐδημοσίευσε νέαν διωρθωμένην ἔκδοσιν χάριν τῶν ὁμοειθῶν του.

Δὲν εἶναι ἄνευ ἐνδιαφέροντος ἡ παραβολὴ τοῦ **Χρονικοῦ** καθὼς καὶ τοῦ ποιήματος τοῦ **Καλλιμάχου καὶ τῆς Χρυσορῆς** πρὸς δύο ἐμμέτρους μυθιστορίας αἵτινες κατὰ πᾶσαν πιθανότητα εἶναι κατὰ ἓνα αἰῶνα μεταγενέστεραι. Ἐκ τῆς παραβολῆς ταύτης καταφαίνεται ὅτι τὰ ἦθη, τὰ ἔθιμα, καθὼς καὶ διάφοροι λεπτομέρειαι τῶν περιγραφῶν τῆς ἱστορικῆς διηγήσεως ἀνεურίσκονται καὶ εἰς τὰς μυθιστορίας.

† Ἡ πρώτη τῶν μυθιστοριῶν ταύτων εἶναι ἡ τοῦ **Βελθάνδρου καὶ τῆς Χρυσάντζας**. Ἐν αὐτῇ ὁ νεώτερος τῶν υἱῶν τοῦ βασιλέως τῆς Ῥουμανίας ἀπέρχεται εἰς ἀναζήτησιν τύχης καὶ μετὰ πολλὰς ἀνδραγαθίας φθάνει εἰς ἓν κάστρον τῆς ὀρεινῆς Ἀρμενίας. Εἰς τὸ κάστρον ἐκεῖνο δὲν κατοικεῖ γίγας, ἀλλὰ κατοικεῖ ὁ Ἔρωσ, εἶναι τὸ ἐρωτόκαστρον. Εἶναι θαμβωτικὸς ὁ πλοῦτος τοῦ κάστρου· οἱ πολῦτιμοι λίθοι οἵτινες φωτίζουν τὴν αἴθουσαν, αἱ θαυμασταὶ κρήναι καὶ τὰ τερπνὰ ἄλση τὰ ὅποια τὸ περιβάλλουσιν ὑπενθυμίζουν τὰς φορτικὰς περιγραφὰς τῶν μυθιστορημάτων τῶν σοφιστῶν. Ἐκ τῆς αὐτῆς πηγῆς προέρχονται καὶ τὰ ἀγάλματα τὰ δι' ἐπιτηδεῖου μηχανισμοῦ κινούμενα, αἱ ἐπιγραφαὶ αἱ προλέγουσαι εἰς τὸν ἐπισκεπτήν τὴν μοῦρᾶν του καὶ αἱ τοιχογραφαὶ (αἱ εἰς ἐπιδράσεως ἴσως τῶν Trionfi τῆς Δύσεως) αἱ κηρύττουσαι τὴν δύναμιν τοῦ Ἔρωτος καὶ τὰς τιμωρίας εἰς ἃς ὑπόκεινται οἱ θνητοὶ οἱ μὴ ὑπακούοντες εἰς τοὺς νόμους του. Ἡ δὲ ἡρώς δὲν ἔχει ἀνθρωπόμορφον τέρας νὰ καταβάλῃ ὅπως ὁ Καλλιμάχος. Ὁ βασιλεὺς Ἔρωσ τὸν προστάσσει νὰ ἐκλέξῃ τὴν ὠραιότατην ἐκ τῶν τεσσαράκοντα εὐγενῶν παρθένων τὰς ὁποίας φέρει ἐνώπιόν του. Ὁ Βέλθανδρος τὰς ἐπιθεωρεῖ μὲ ὄλην τὴν περίσκεψιν καὶ μὲ ὄλην τὴν σοβαρότητα τὴν ὁποίαν ἀπαιτεῖ τοιοῦτον ἔργον. Καὶ

πρῶτον μὲν παρατηρεῖ ὅτι δὲν δύναται ἀσφαλῶς νὰ κρίνῃ εἰμὴ περὶ ἐκείνης μόνον τῆς καλλονῆς ἣτις ἤθελεν ἀποκαλυφθῆ ἐνώπιόν του. Ἐπειτα ἐπιθεωρεῖ καὶ τὰς τεσσαράκοντα, κάμνει περὶ ἐκάστης τὰς παρατηρήσεις του, καὶ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐκφράζει εἰλικρινῶς τὴν γνώμην του, δι' ὃ καὶ ἐπισύρει καθ' ἑαυτοῦ τὰς ἀρὰς ἐκείνων ὧν εἶχε δηλώσῃ τὰ ἐλαττώματα. Μόνῃ ἡ τεσσαρακοστὴ ἦτο τελείως ὠραία. Ἀφ' οὗ ἐτελείωσεν ὁ Βέλθανδρος τὸ δυσχερέστατον ἔργον του, εὐρέθη μόνος· ὁ Ἔρωσ καὶ αἱ βασιλοπούλαι ἐξηφανίσθησαν ὡς ἐν ὄνειρῳ. Ὁ ἡρώς ὑπακούων εἰς ἓνα χρησμὸν ὃν ἀνέγνωσεν εἰς τὸ κάστρον πορεύεται πρὸς τὸν ῥῆγα τῆς Ἀντιοχείας, γίνεται **λίξιος**, ἦτοι ὑποτελὴς αὐτοῦ, καὶ ἀναγνωρίζει ὅτι ἡ θυγάτηρ του Χρυσάντζας εἶναι ἀκριβῶς ἐκείνη εἰς ἣν ἔδωκε τὸ βραβεῖον τῆς καλλονῆς εἰς τὸ ἐρωτόκαστρον. Κατορθώνει νὰ ἀγαπηθῇ ὑπὸ τῆς Χρυσάντζας καὶ νυμφεύεται μὲν κατὰ τὸ φαινόμενον τὴν πιστὴν αὐτῆς θαλαμηπόλον, ἀλλὰ πράγματι ἔχει σύζυγον τὴν Χρυσάντζαν. Ὄταν δὲ ἐπὶ τέλους ἀρχίξῃ νὰ φοβῆται ὅτι ἡ κρυφία πρὸς τὴν Χρυσάντζαν σχέσις του δὲν θὰ εἶναι δυνατὸν νὰ μὴ γνωσθῇ εἰς τὸν βασιλέα, φεύγει μετ' αὐτῆς, συνοδευόμενος ὑπὸ τριῶν πιστῶν ὁπαδῶν καὶ τῆς ἐπισήμου συζύγου του. Κατὰ τὴν διάβασιν ὀρμητικοῦ ποταμοῦ πνίγονται πάντες οἱ ἄλλοι καὶ σφίζεται μόνον αὐτὸς καὶ ἡ Χρυσάντζα. Μετὰ τινὰς ἀκόμη περιπλανήσεις εὐρίσκει πλοῖον πεμφθὲν ὑπὸ τοῦ βασιλέως πατρός του καὶ φθάνει εἰς τὴν πρωτεύουσαν, ὅπου ἀποθανόντος τοῦ πρεσβυτέρου ἀδελφοῦ ἀνακηρύσσεται αὐτὸς διάδοχος καὶ νομίμως πλέον νυμφεύεται τὴν Χρυσάντζαν, εὐλογοῦντος τὸν γάμον τοῦ Πατριάρχου.

Τὸ μυθικὸν στοιχεῖον εἰς τὸ ποίημα τοῦτο εἶναι ὅλως δευτερεύον, διότι αἱ περιγραφαὶ ἃς ὁ ποιητὴς δανείζεται παρὰ παλαιότερων συγγραφέων καὶ ἡ γνώσις τὴν ὁποίαν ἔχει τοῦ

ἵπποτικοῦ βίου καὶ τῶν ἐθίμων τοῦ ἀφήρσαν πολὺ ἐκ τῆς ἀπλοῦκῆς ἀφελείας του, κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὸν ποιητὴν τοῦ **Καλλιμάχου καὶ τῆς Χρυσορρόης**. Περιέχει ῥωμανικὰς λέξεις, ἐν ᾧ οὐδεμία εὑρίσκεται εἰς τὸ ποίημα τοῦ **Καλλιμάχου**. Οὐδόλως ὅμως ὑπενθυμίζει τὸν συγγραφέα τοῦ **Χρονικοῦ**. ἄγνωστὸν δὲ ἐντελῶς ἐν τῷ **Χρονικῷ** φραγγοελληνικὰς τῶν ὀνομάτων συνθέσεις. Ὁ Βέλθανδρος κλαίει τὴν πικρὰν τοῦ μοῦτραν καὶ ἡ Χρυσάντζα οὐδύρεται διὰ τὸν νομιζόμενον νεκρὸν ἔραστὴν κατὰ τρόπον παρεμφερῆ πρὸς τὰ σημερινὰ δημώδη ἄσματα τῆς Ἑλλάδος. †

Ἡ ἄλλη μυθιστορία, ἣτις περιγράφει τοὺς ἔρωτας τοῦ **Λυβίστρου καὶ τῆς Ῥοδάμνης**, ἔχει ἀπλουστέραν τὴν οἰκονομίαν. Δύο νέοι καταλιπόντες ἀμφοτέρω τὴν πατρίδα ἕνεκα τοῦ ἔρωτος συναντῶνται κατὰ τὴν περιπετειώδη ἀποδημίαν των καὶ ἀνακοινοῦσι πρὸς ἀλλήλους τὰς τύχας των. Ὁ Λύβιστρος, ὅπως ὁ Βέλθανδρος, πορεύεται εἰς ἔρωτόκαστρον ὅπου βλέπει μὲν θαυμάσια πράγματα, ἀλλ' ἀκούει καὶ φοβερὰς ἀπειλὰς ἀνδρὸς οὐκ ἔγνωσεν εἰς τὸν κύριον τοῦ κάστρου. Ὁ ἀναγνώστης ὑφίσταται τὴν ἀτελεύτητον ἀπαρίθμησιν τοῦ ποιητοῦ ὄλων ἐκείνων τῶν μυστηριωδῶν θαυμασίων, μὲ πολὺ περισσότερὰς λεπτομερείας ἢ εἰς τὴν ἄλλην μυθιστορίαν. Πάντα δὲ ταῦτα βλέπει ὁ Λύβιστρος ἐν σειρᾷ ὀνείρων, ἅτινα, καθὼς καὶ αἱ ἀλληγορίαι, ὑπενθυμίζουσιν ἐν γαλλικῶν πρότυπον, τὴν **Μυθιστορίαν τοῦ Ῥόδου** (Roman de la Rose). Ἀλλὰ καὶ ἐδῶ ὅμως μόνον λεπτομέρειαί τινες ἐλέγχουσι μίμησιν. Ὁλόκληρος ἡ γαλλικὴ μυθιστορία εἶναι μία μεγάλη ὄπτασις, ἡ δὲ ἀλληγορία ἀποτελεῖ τὸ κέντρον τῆς δράσεως· τὴν ἐπιποθουμένην κόρην ἐκπροσωπεῖ ἐν Ῥόδον, παντοειδῆ δὲ ἀλληγορικὰ πρόσωπα ἐπιβραδύνουσιν ἢ ἐπισπεύδουσιν τὴν ἵστορίαν καθ' ἣν θὰ δρεφθῆ τὸ Ῥόδον. Ἡ Διάνοια λόγου χάριν

κατέρχεται ἀπὸ τοῦ πύργου τῆς ὄψως διδάξῃ τὸ νέον περὶ τοῦ πρακτέου. Εἰς τὸ ἐλληνικὸν ποίημα ἡ ἀλληγορία καὶ τὸ ὄνειρον εἶναι μόνον δευτερεύοντα πράγματα, ἐξωραΐσματα, χρησιμεύουσι δὲ ὅπως γίνωσιν αἰτία τῆς ἀποδημίας τοῦ ἥρωος πρὸς ἐκτέλεσιν ἀνδραγαθημάτων καὶ περιβάλωσιν αὐτὸν διὰ ποιητικῆς αἰγλης. Ὁ συγγραφεὺς κατέβαλε καὶ εἰς τὰ ἐλάχιστα μέγαν ζῆλον ὅπως ἀποδώσῃ τὰς λεπτομερείας τῶν σοφιστικῶν μυθιστορημάτων ἐπὶ βλάβῃ τοῦ συνόλου.

Ὁ Λύβιστρος κατορθώνει νὰ κατακτήσῃ τὴν ἡγαπημένην του. Τοξεύων πέμπει ἐντὸς τοῦ καλῶς ὑπερασπιζομένου πύργου ἔρωτικὰ πιττάκια, τὰ ὅποια μαλάσσουν τὴν καρδίαν τῆς Ῥοδάμνης, ἀλλὰ μόνον μετὰ τὴν ἐκτέλεσιν ὄλων τῶν εἰς αὐτὸν ἐπιβληθέντων ὄρων λαμβάνει αὐτὴν ἐπὶ τέλος νόμιμον σύζυγον, ἀφ' οὗ δηλαδὴ ἐνίκησεν ἐν ἵπποτικῇ μονομαχίᾳ ἣς βραβεῖον εἶχε τεθῆ ἡ χεὶρ τῆς Ῥοδάμνης. Ἀλλ' ἡ εὐτυχία του δὲν διαρκεῖ ἐπὶ πολὺ. Εἰς ἐκ τῶν ἀντεραστῶν του καταφεύγει εἰς μίαν μάγισσαν, ἣτις μεταχειρίζεται ὄχι μῆλον, ἀλλὰ μαγικὸν δακτύλιον δι' οὗ πίπτει ὁ Λύβιστρος εἰς λίθαργον. Ἐν τῷ μεταξὺ ἀρπάζεται ἡ ἀγαπητὴ του, ἣτις μετ' ἐπιμονῆς ἀρνεῖται νὰ νυμφεθῆ τὸν ἀπαγωγέα, ἀνοίγει δὲ ξενοδοχεῖον διὰ τοὺς ὁδοιπόρους μὲ τὴν ἐλπίδα νὰ μάθῃ ποτέ τινα εἶδησιν περὶ τοῦ Λυβίστρου καὶ ἡ ἐλπίς αὐτῆς πραγματοποιεῖται, ὁ Λύβιστρος ἀκολουθῶν τὰς συμβουλὰς τοῦ συναντηθέντος ἱπποτοῦ Κλειτοβοῦ, ἀνευρίσκει κατ' εὐτυχῆ συγκυρίαν τὴν μάγισσαν καὶ τὴν ἀναγκάζει νὰ θέσῃ εἰς τὴν διάθεσιν του τὴν διαβολικὴν τῆς τέχνην. Οἱ δύο νέοι ἱππεύοντες μαγευμένους ἵππους τρέπονται πέραν τῆς θαλάσσης εἰς ἀναζήτησιν τῆς Ῥοδάμνης.

Ὁ βοθητικὸς ξένος, ὁ Κλειτοβός, εἶχε καὶ αὐτὸς ἀναγκασθῆ νὰ φύγῃ ἐκ τῆς πατρίδος του διότι εἶχε σχέσεις μὲ τὴν

σύζυγον ἑνὸς ἐκ τῶν ἰσχυρῶν τοῦ τόπου. Τὸ τέλος τῆς διηγήσεως ἀποβαίνει καὶ ὑπὲρ αὐτοῦ εὐνοϊκόν. Ὁ ἀπατηθεὶς σύζυγος ἀποθνήσκει ἐν καταλλήλῳ καιρῷ, ὁ δὲ Κλειτοδὸς αὐτινος ἐπίσης εἶχεν ἐν τῷ μεταξύ ἀποθάνῃ ἡ σύζυγος Μελανθία, ἀδελφή τῆς Ῥοδάμνης, ἐπανέρχεται εἰς τὴν παλαιάν του ἀγάπην, τὴν Μυρτάνην, εἰς ἣν διηγείται διὰ μακρῶν ὅ,τι ἡμεῖς συντόμως ἀφηγήθημεν, καὶ τὴν ἱκετεύει διὰ παθητικωτάτων ἐκφράσεων νὰ γίνῃ σύζυγός του ὅπως αὐτῷ λησμονήσῃ καὶ αὐτὸς ὅσα δεινὰ εἶχεν ὑπὲρ αὐτῆς ὑπομείνῃ.

Ἡ μυθιστορία αὕτη ἔχει ἀκόμη ὀλιγώτερον τὸν χαρακτήρα παραμυθίου ἢ ἡ διήγησις τοῦ *Βελθάνδρου καὶ τῆς Χρυσάντζας*. Τὰ σημεῖα καθ' ἃ αἱ δύο διηγήσεις συμφωνοῦσιν εὐκόλως ἀνευρίσκονται, ἐκτὸς μόνον ὅτι εἰς τὴν μυθιστορίαν τοῦ *Λυβίστρου καὶ τῆς Ῥοδάμνης* τὸ σύνολον εἶναι πολὺ μᾶλλον τεχνητόν. Πολλαχοῦ γίνονται ἐν ταῖς λεπτομερείαις ὑπαινιγμοὶ εἰς τὸν ἱπποτικὸν βίον, ἀλλ' οἱ ἀναφερόμενοι ἱππῶται εἶναι Ἕλληνες μόνον τὸν ὅπλισμόν καὶ τινὰς συνηθείας παραλαβόντες παρὰ τῶν Φράγκων, ὅπως περίπου καὶ σήμερον οἱ ἀπόγονοὶ των ἐνδύονται ἀντὶ τῆς ἐθνικῆς περιβολῆς μὲ εὐρωπαϊκὰ ἐνδύματα καὶ πίνουνσι κονιάκ ἀντὶ τῆς πατροπαράδοτου μαστίχας. Τὰ ἔρωτικὰ πιττάκια τοῦ *Λυβίστρου* καθὼς καὶ οἱ ἔρωτικοὶ ὄδυρμοὶ τοῦ *Βελθάνδρου καὶ τῆς Χρυσάντζας* ὑπενθυμίζουσι τὴν δημοτικὴν ποίησιν. Μόνον εἰς τὰς τελετάς τοῦ γάμου τῆς μυθιστορίας τοῦ *Βελθάνδρου* ἀναφαίνεται ἡ χριστιανικὴ θρησκεία, εἰς οὐδὲν δὲ ἄλλο χωρίον τῶν ἐμμέτρων τούτων διηγήσεων, ὅπως οὐδὲ εἰς τὰ μυθιστορήματα τῶν σοφιστῶν (μέρ. α' σ. 72) καὶ τὴν *Μυθιστορίαν τοῦ Ῥόδου*. Τοῦναντίον δὲ ἀναφέρονται ἐν παρόδῳ μυθολογικά τινὰ πρόσωπα ὅπως αἱ *Νηρηίδες* καὶ ὁ *Χάρων*, ἅτινα ἐπέζησαν καὶ ἐν τῇ δημῳδαίᾳ ποιήσει. Ἄλλ' ὅμως πρὸ πάντων ἡ γλῶσσα εὐχε-

ρῶς πείθει ὅτι ἡ ῥωμαντικὴ ἐπίδρασις οὔτε διαρκῆς οὐπὲρ οὔτε βαθεῖα, τοῦναντίον δὲ τὸ ξένον στοιχεῖον συνεμορφώθη πολὺ ταχέως πρὸς τὸν χαρακτήρα τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, τοῦτο δὲ ἀποβαίνει διπλάσιως σηματικόν καθ' ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν μυθιστορίαν τοῦ *Λυβίστρου*, ἂν τῷ ὄντι τὸ ἔργον τοῦτο ἐγράφη ἐν Κύπρῳ, ὅπου ἡ φραγκοκρατία εἶχε τόσον βαθέως ριζωθῆ.

Ἡ ἱστορία τῆς ἐποποιίας τῶν ζῶων ἀποδεικνύει ἐπίσης ὅτι ἀπεδόθη σημασία μεγαλύτερα τῆς πρακτικῆς εἰς τὴν ἐπίδρασιν τῆς δυτικῆς γραμματείας ἐπὶ τὴν μεσαιωνικὴν ἑλληνικὴν. Ὑπάρχουσιν ἐν τῇ μεσαιωνικῇ ἑλληνικῇ ποιήματά τινα τὰ ὅποια ἐθεωρήθησαν ὄχι ἄνευ τινὸς πιθανότητος ὡς διασκευαὶ τμημάτων ἀπολεσθέντων νῦν τῆς μεγάλης μυθιστορίας τῆς Ἀλώπεκος (*roman de Renard*). Ἀναντιαρῆτως τὰ ποιήματα ταῦτα ἐξ ἀρχαίων πηγῶν δὲν προέρχονται, διότι ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ γραμματεία ἐποποιίας ζῶων δὲν ἔχει. Ἡ Βατραχομομαχία εἶναι παρῳδία ἔπους ἀνθρώπων, εἰς δὲ τὰ ἀντιμαχόμενα ζῶα δὲν ἀποδίδονται ζῶων, ἀλλ' ἀνθρώπων χακτῆρες. Ἡ ἀρχαῖζουσα βυζαντινὴ γραμματεία οὐδὲν ἐπίσης ἔργον ἔχει ὁμοιάζον πρὸς τὴν ἐποποιίαν τῆς Ἀλώπεκος. Ὑπῆρξε λοιπὸν φυσικὴ ἢ ὑπόθεσις ὅτι φραγκικόν τι πρωτότυπον θὰ ἐμιμήθησαν κατὰ τὸν ΙΔ' καὶ τὸν ΙΕ' αἰῶνα οἱ πρῶτοι συντάξαντες δημῳδῆ ποιήματα πραγματευόμενα τὰς πανουργίας τῆς ἀλώπεκος καὶ τὴν εὐθθειαν τοῦ λύκου, ἀλλὰ πᾶσαι αἱ ὑπὸ τῶν φιλολόγων γενόμεναι περὶ τούτου ἐρευνῆαι δὲν κατέληξαν εἰς τὴν ἀνακάλυψιν τῆς ἀμέσου πηγῆς τῶν ἑλληνικῶν μεσαιωνικῶν ποιημάτων τῶν ἀναφερομένων εἰς ζῶα, ἥτις ἴσως καὶ οὐδέποτε ὑπῆρξε.

Τὰ ποιήματα τὰ ὅποια ἔχομεν πρὸ ὀφθαλμῶν διηγοῦνται τὴν ἐξομολόγησιν τοῦ λύκου, τῆς ἀλώπεκος καὶ τοῦ ὄνου, καὶ τὸν δόλον τοῦ ὄνου, ὅστις λακτίζει τὸν λύκον παρασκευαζό-

μενον να τὸν καταφάγη, προσποιούμενος ὅτι ὑπὸ τὸν ὀπίσθιον τοῦ πόδα ὑπάρχει ἀναγεγραμμένη σπουδαία συμβουλή. Τὰ δύο ἐπεισόδια διεσκευάσθησαν εἰς τρόπον ὥστε νὰ ἀποτελῶσιν ἓν ὅλον τελείως συνηρμοσμένον, ὃ δὲ συγγραφεὺς διεξέρχεται τὴν διήγησιν μετὰ πολλῆς ζωηρότητος ἐγκατασπειρών εἰς τὴν διήγησιν πολλὰ ἄστεϊα καὶ κωμικά. Εἰς ἀμφοτέρω τὰ ἑλληνικὰ κείμενα ὑπάρχουσι λεπτομέρειαι προφανῶς παλαιότεραι τῆς γνωστῆς δυτικῆς παραδόσεως. Τὰ δὲ ὑπάρχοντα κοινὰ σημεῖα εἰς τε τὰ ἑλληνικὰ ποιήματα καὶ εἰς τὰ ἀντίστοιχα δυτικά προϋόντα δύνανται ἐπίσης καλῶς νὰ ἐξηγηθῶσιν εἴτε διὰ τῶν ὄρων τοῦ βυζαντινοῦ βίου εἴτε διὰ τῶν φραγκικῶν ἰδεῶν. Πρέπει δὲ καὶ τοῦτο νὰ ληφθῆ πρὸ ὀφθαλμῶν, ὅτι αἱ ὑποθέσεις αἱ ἀναπτυσσόμεναι εἰς τὰ περὶ ὧν ὁ λόγος ποιήματα ἀνευρίσκονται συνεπτυγμέναι εἰς τοὺς μύθους τοῦ Αἰσώπου, ὅπως καὶ εἰς ἓν μικρὸν παραμῦθιον τὸ ὁποῖον καὶ σήμερον ἀκόμη κυκλοφορεῖται μεταξὺ τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ ¹.

Θὰ ἐξέπιπτε τις ὅμως εἰς τὴν ἀντίθετον ὑπερβολὴν ἂν ἐδέχετο ὅτι οὐδεμίαν δυτικὴν ἐπίδρασιν ὑπέστησαν αἱ ἑλληνικαὶ μεσαιωνικαὶ ἱστορίαι τῶν ζῶων. Ὑπάρχουσι καὶ ἑλληνικαὶ ἱστορίαι ζῶων, αἵτινες εἶναι ἐντελῶς ἄτεχνα καὶ ἀνιαρὰ ἀπανθίσματα, διὰ τοῦτο δὲ πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι ὁ ποιητὴς ὅστις ἐσκέπη νὰ συναγάγῃ εἰς ἓν σύνολον ἀπὸ πολλοῦ ἤδη γνωστὰ λαϊκὰ παραμῦθια καὶ νὰ προσδώσῃ εἰς αὐτὰ τελειοτέραν μορφήν θὰ ἐγνώρισε πάντως καὶ θὰ ἐθαύμασε τὴν δυτικὴν ἐποποιίαν τῆς Ἀλώπεκος. Αἱ διηγήσεις τῶν τροβαδούρων εἰς τὰς αὐτὰς τῶν Φράγκων βαρῶνων ἐχρησιμοποιήθησαν εἰς τὴν

¹ Βλ. ἐν ἐκτάσει διὰ τὸ ἔμμετρον *Συναξάριον τοῦ τιμημένου γαδάρου* καὶ διὰ τὸ ποίημα τὸ ἐπιγραφόμενον *Γαδάρου, λύκου καὶ ἀλοπούς διήγησις ὠραία* Κρουμβάχερ—Σωτηριάδου Ἱστορ. τῆς βυζαντ. λογοτεχνίας Γ σελ. 162—196. Σ Μ.

Ἀνατολὴν ὅπως οἱ μῦθοι τῶν μεσαιωνικῶν λογίων εἰς τὰς ῥωμανικὰς καὶ τὰς γερμανικὰς χώρας. Ἐπειδὴ τὰ ποιήματα ταῦτα μετεδίδοντο προφορικῶς, ἐπεζητεῖτο ὄχι τόσον ἡ διάσωσης ὄλων τῶν λεπτομερειῶν ὅσον ἡ τέρψις μικρῶν καὶ μεγάλων διὰ τοῦ τρόπου τῆς ἐν τῷ συνόλῳ παραστάσεως· βλέποντες δὲ οἱ Ἕλληνες τὸν πλοῦτον τῶν παραδόσεων ὃν εἶχον οἱ ξένοι ἐλάμβανον συγχρόνως καὶ τὴν συνείδησιν τῶν ἰδικῶν τῶν ἐθνικῶν θησαυρῶν.

Δὲν θὰ ἦτο δὲ δύσκολον νὰ διακριθῆ, ἐκ τινῶν ποιημάτων ὅτι ἡ Δύσις ἐπέδρασε καὶ ἐπὶ τὴν καθόλου ποιητικὴν ἀνάπτυξιν τῶν Ἑλλήνων. Εἰς ποιήματα λόγου χάριν περιγράφοντα τὸν πέραν βίον δύναται τις νὰ ἴδῃ τὴν ἀνάμιξιν, ἐνίοτε δὲ τὸν συνδυασμὸν ἰδεῶν ἑλληνικῶν καὶ ἰδεῶν ῥωμαντικῶν. Εἰς τὴν λυρικὴν ποιήσιν, πρὸ πάντων τὴν ἐρωτικὴν, ἡ ἀνεξαρτησία τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος δύναται νὰ διακριθῆ ἀκόμη σαφέστερον. Ἀλλὰ νομίζομεν ὅτι δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ παρατείνωμεν ἀκόμη πλείοτερον τὰς ἀποδείξεις, ἀφ' οὗ ἄλλως τὰ λυρικὰ ποιήματα δὲν εἶναι καὶ ἐπιδεικτικὰ ἀκριβοῦς μεταφράσεως, ἐκτὸς δὲ τούτου ἄλλα ποιήματα, ὧν ἡ λεπτομερὴς μελέτη θὰ ἦτο λίαν ἐνδιαφέρουσα, ἐξέρχονται ἐντελῶς ἐκ τοῦ σκοποῦ τὸν ὁποῖον προτίθεται τὸ παρὸν βιβλίον. Οὕτω λόγου χάριν σημαντικὴ λογοτεχνία ἀνεπτύχθη ἐν Κρήτῃ μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἡ δὲ Ἑλλὰς ὀφείλει εἰς αὐτὴν τὸν Ἐρωτόκριτον, ὅστις κατὰ τὴν γνώμην ἐνὸς ἐνθουσιώδους λογίου ὑπενθυμίζει αὐτὰ τὰ Ὀμηρικὰ ποιήματα. Ἡ γνώμη αὕτη θὰ ἐφαίνετο ὑπερβολικὴ ἂν ὁ Ἐρωτόκριτος δὲν εἶχεν ἀποθῆ πνευματικὴ ἰδιοκτησία ὀλοκλήρου τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους. Δυστυχῶς οἱ Τοῦρκοι ἐξηφάνισαν καὶ ἐν Κρήτῃ πᾶν ὅ,τι ἀπέμενεν ἐκ τοῦ προτέρου πολιτισμοῦ ἀσυμβιδάστου πρὸς τὸν ἰδικόν των.

Κατὰ τὸ διάστημα τῆς ἐν τῇ Ἀνατολῇ δεσποτείας τῶν Τούρκων αἱ σχέσεις μεταξὺ τῆς ἀνατολικῆς καὶ τῆς δυτικῆς Εὐρώπης προσέλαβον ὅλως διάφορον χαρακτήρα. Περὶ γραμματικῶν σχέσεων οὐδεὶς πλέον λόγος. Ἴσως μάλιστα θὰ ἐκπλαγῇ ὁ ἀναγνώστης βλέπων εἰς τὸ βιβλίον τοῦτο ἐκτιθέμενον σύντομον διάγραμμα τῆς δημόδους λογοτεχνίας τῶν Ἑλλήνων καὶ κατὰ τοὺς πρὸ τῆς ἀλώσεως αἰῶνας. Ἄλλ' ἢ μελέτη τῆς δημόδους λογοτεχνίας δικαιολογεῖται πληρέστατα, ὅσον καὶ αἱ ὑπηρεσίαι τὰς ὁποίας προσήνεγκον εἰς τοὺς ἐν Ἰταλίᾳ μαθητάς των οἱ Ἕλληνες ἀνθρωπισταί. Αἱ στεναὶ σχέσεις αἱ πρὸς ἀλλήλους διετήρησαν μετὰ τὰς σταυροφορίας οἱ Φράγκοι καὶ οἱ Ἕλληνες θὰ ἐπενήργησαν πάντως ἐπὶ ἀμφοτέρων τῶν λογοτεχνιῶν, διότι δὲν ἦσαν ἅπλαϊ αἱ σχέσεις λογίων, ἀλλ' οἱ βαρῶνοι ἐπεδόθησαν εἰς τὸ νὰ ὀμιλῶσι τὴν γλῶσσαν τῶν νέων ὑπηκόων των. Ὑπάρχει δὲ ἐν ζήτημα περὶ τοῦ ὁποίου οἱ ῥωμανισταὶ δὲν εἶναι σύμφωνοι, τὸ πῶς δηλαδὴ εἰσεχώρησαν εἰς πλείστας παλαιὰς γαλλικὰς μυθιστορίας στοιχεῖα τὰ ὁποῖα εἶναι προφανῶς ἑλληνικά. Δὲν ἔχομεν βεβαίως σκοπὸν νὰ ἀναμιχθῶμεν ἐδῶ εἰς τὴν περὶ τοῦ ζητήματος τούτου συζήτησιν, ἀλλ' ὅμως ἀναγράφομεν ὅ,τι ἀποδέχονται πάντες οἱ δυνάμενοι ἀρμοδίως νὰ κρίνωσιν, ὅτι δηλαδὴ ἢ γινῶσις τῶν βυζαντινῶν ἡθῶν δὲν μετηνέχθη εἰς τὴν Δύσιν διὰ τῶν βιβλίων. Ἀφ' ἑτέρου δέ, ἂν εἶναι σήμερον εἰς ἡμᾶς ἀδύνατον νὰ καθορίσωμεν τὰ πρότυπα πολλῶν ἑλληνιζόντων δυτικῶν ἔργων, δὲν εἶναι τοῦτο λόγος ἀποχρῶν νὰ ἀρνηθῶμεν πᾶσαν ὁπωςδήποτε βυζαντινὴν ἐπενέργειαν ἐπὶ τῆς γραμματείας τῶν Φράγκων. Καθ' ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἐκθεσιν οἱ Γάλλοι ἀναμφιδόλως δὲν εἶχον τίποτε νὰ μάθωσι παρὰ τῶν Ἑλλήνων, ἀλλ' ὅμως ἢ φαντασία αὐτῶν ἐπλουτίσθη διὰ νέων στοιχείων, Παρὰ τοῖς σλαυικοῖς λαοῖς τοῦναντίον μετεφράσθη-

σαν πολλὰ μεσαιωνικὰ ποιητικὰ ἔργα τῶν Ἑλλήνων, διότι ἐκεῖ ἢ Ἑλληνικὴ τέχνη, κατὰ τὴν εὐρυτάτην τῆς λέξεως ἔννοιαν, δὲν εἶχε νὰ ἀντιπαλαίση πρὸς οὐδεμίαν τῶν ἐγγχωρίων ἐθνικὴν φανέρωσιν. Ὅ,τι λοιπὸν δὲν ἐπέτυχον οἱ Φράγκοι εἰς ἑλληνικὰς χώρας, ὅ,τι αὐτοὶ οἱ Ἕλληνες δὲν ἠδυνήθησαν νὰ ἐπιχειρήσωσιν εἰς τὴν Δύσιν, ἐπέτυχε πληρέστατα εἰς τὴν χώραν τῶν Σλαύων· πᾶσαι αἱ φανερώσεις τοῦ πνευματικοῦ βίου ὑπέστησαν τὴν ἐπίδρασιν ἐνὸς πολιτισμοῦ ἐντελῶς ξένου.

Ἐἶχομεν ἤδη κάμην λόγον ἀνωτέρω (μέρ. β' σελ. 71) περὶ τοῦ ἀσκητισμοῦ τῆς βυζαντινῆς τέχνης. Μετὰ τὸν Δ' αἰῶνα αὐξάνει ἀκόμη ἢ τάσις πρὸς τὴν ἀκαμψίαν. Ἡ ἐξειδανίκευσις τῶν ὑλικῶν πραγμάτων ἀνταποκρίνεται ὁσημέραι ὀλιγότερον πρὸς τὴν καλογηρικὴν ἐκεῖνην τέχνην ὁσάκις προσπαθεῖ αὐτὴ νὰ ἐκφράσῃ τὰ αἰσθήματα τὰ πληροῦντα τὴν ψυχὴν τῶν πιστῶν. Μάτην ὅμως οἱ τεχνῖται ἀπομακρύνονται ἀπὸ τῆς φύσεως ὅπως καταστήσωσι τὰ αἰσθήματα ταῦτα ὑψηλότερα. Ἡ ἀτεχνία των δὲν δύναται νὰ ἀποδώσῃ τοὺς πόθους τῆς ψυχῆς των καὶ διὰ τοῦτο αἱ προθέσεις αὐτῶν παραγνωρίζονται, διότι παλαιοὶ καὶ νεώτεροι καλλιτέχναι ἐδίδαξαν ὅτι εἶναι δυνατὸν καὶ διὰ πραγματικῶν μέσων νὰ δοθῇ σχῆμα καὶ μορφή εἰς ὅ,τι εἶναι φυσικῶς ἀνέκφραστον. Κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην διακρίνεται μία τελεία ἐνιαχοῦ καταφρόνησις τῶν ἀνατομικῶν κανόνων εἰς τὰς μικρογραφίας. Φροντίζουσι μὲν ἀκόμη οἱ ζωγράφοι περὶ τοῦ προσώπου, ἀλλὰ τὰ βαρῆα ἱμάτια δὲν περιβάλλουσι πλέον πρόσωπα ἔχοντα ὁσῆα καὶ μῦς, δὲν περιέχουσι εἰμῆ τὴν οὐτιδανὴν σάρκα τῆς ἁμαρτωλῆς ἀνθρωπότητος. Ὀλίγον κατ' ὀλίγον ἢ τέχνη καταντᾷ νὰ διδάσκηται ὡς βάνουσον ἐπιτήδευμα, ὅπως θὲ ἐπιτευχθῇ τὸ ἐπιζητούμενον ἀποτέλεσμα οἱ διδάσκαλοι διαφημίζουσι πρακτικὰς τινὰς ὁδηγίας ὡς ἢ πεῖρα ἐξασφαλίζει τὴν ἐπιτυχίαν· μία στιγμὴ ὀρθοδοξία καταπιέζει τὰς τέχνας.

Ἐν ταύτοις θὰ ἠπατάτο πολὺ ὅστις στηριζόμενος εἰς ὅσα ἀνωτέρω εἶπομεν ἤθελε νομίσει ὅτι πᾶσαι αἱ μικρογραφίαι τῶν τελευταίων αἰώνων τοῦ Βυζαντίου ἔχουσι τὰ τεκμήρια ἐκεῖνα τῆς παρακμῆς. Οἱ Βυζαντινοὶ ἦσαν ἄνθρωποι οὐσιωδῶς συντηρητικοί, ὅπερ ἐπιτρέπει νὰ σπουδάσωμεν αὐτοὺς κατὰ χωριστὰς ομάδας, καὶ ὅταν ἡ κοινωνία μετεβάλλετο καὶ ἡ τέχνη τῶν εἰσήρχετο εἰς μίαν νέαν φάσιν, ὑφίστατο οὐδὲν ἤττον ἢ παλαιὰ παραδόσεις, διὰ τοῦτο δὲ ὑπῆρχον πάντοτε εἰς τὰ μοναστήρια τεχνίται ὧν μόνοι διδάσκαλοι ἦσαν τὰ παλαιὰ ὑποδείγματα.

Καὶ κατὰ τὴν περίοδον ὅμως ταύτην τῆς ἐν γένει πνευματικῆς πτωχείας πρέπει ὅπως ἴσως νὰ λαμβάνωνται πρὸ ὀφθαλμῶν καὶ διαφοραὶ τινες χρόνου καὶ τόπου. Φαίνεται ὅτι κατὰ τὸν ΙΔ' αἰῶνα, ὅτε οἱ Παλαιολόγοι καταλύσαντες τὴν λατινικὴν αὐτοκρατορίαν ἀνέκτησαν τὴν Κωνσταντινούπολιν, ἐπηκολούθησε μία περίοδος ἀφυπνίσεως. Τῆς περιόδου ταύτης σφύζονται χειρόγραφα μετὰ εἰκόνων εἰς τῶν ὁποίων τὴν ἐκστατικὴν ἔκφρασιν καταφαίνεται ζωὴ καὶ κίνησις. Πρὸ πάντων ὅμως ἡ ἀποκέντρωσις τοῦ κράτους ἔδωκεν ἀφορμὴν νὰ ἀναπτυχθῶσιν ἐγχώριοι τέχνη, ἔχουσαι διὰ τοῦτο πολὺ διάφορον χαρακτῆρα. Αἱ ποικίλαι αὗται εἶναι ἄξιοι νὰ προσελκύσωσιν ἐπ' ὀλίγον τὴν ἡμετέραν προσοχὴν.

Ἐν ᾧ ἡ Κωνσταντινούπολις ἠγωνίζετο πρὸς τοὺς Δυτικούς, ὑπερισχούσα μὲν ἐφ' ὅσον ἠδύνατο νὰ ἐνεργῇ ἡ διπλωματία, ὑποκύπτουσα δὲ ὅταν οἱ Δυτικοὶ ἀπέβαινον ὑπέρτεροι καὶ βιαιότεροι, οἱ κάτοικοι τῶν μοναστηρίων τοῦ Ἁγίου Ὄρους διέφευγον τοὺς κινδύνους τῶν κατὰ τῶν σταυροφόρων ἀγωνιζομένων ἑμοθησίων των. Καὶ ὑπέστησαν μὲν κατὰ τὸν ΙΙ' καὶ τὸν ΙΔ' αἰῶνά τινες ἐκ τῶν μοναστηρίων λαφυραγωγίας καὶ ληστεύσεις, ἀλλ' αἱ κακώσεις αὗται ἦσαν παροδικαὶ μόνον καταγιγδεις. Ἦρχοντο μὲν βεβαίως πολλοὶ εὐλαβεῖς ξένοι

εἰς τὴν χερσόνησον, ἀλλ' οὗτοι συνεσωματοῦντο πρὸς τὰς ὑπαρχούσας θρησκευτικὰς κοινότητας αἵτινες διετήρουν τοιαυτοτρόπως πάντοτε τὸν ἑλληνικὸν αὐτῶν χαρακτῆρα. Ἐκτὸς δὲ τούτου οἱ ῥηθέντες ξένοι, Σλαῦοι κατὰ τὸ πλεῖστον, δὲν εἶχον ἴδιον πολιτισμὸν, ἀνεξάρτητον ἀπὸ τοῦ βυζαντινοῦ ἢ δυνάμενον νὰ ἐπιδράσῃ μοναστήριον Ἱταλῶν λόγου χάριν δὲν κατῴρθωνε νὰ ζήσῃ εἰμὴ ἐπὶ βραχὺν χρόνον ἐντὸς τοῦ ὀρθοδόξου ἐκείνου κέντρου. Οὕτω δὲ τὸ Ἁγιον Ὄρος ἀπέβη ὁ προμαχὼν τοῦ ἐθνικοῦ βίου, ἐν ᾧ πανταχοῦ τῆς λοιπῆς χώρας ἐπεξετείνετο καὶ προσελάμβανε δικαιοῦματα ἢ δυτικῆ ἐπιρροῆ. Εἶδομεν ἀνωτέρω (μέρ. γ' σ. 29) ὅτι εἰς τὰς θεολογικὰς ἐριδας οἱ καλόγηροι ἀπεδεικνύοντο ἄσπονδοὶ ἐχθροὶ τῆς δυτικῆς ἐπιστήμης· ἀλλὰ καὶ εἰς τὰς τέχνας ἀνθίσταντο πρὸς πᾶσαν φραγκικὴν ἐπίδρασιν. Κατὰ τὸν ΙΔ' πρὸ πάντων αἰῶνα ἡ κοινότης τῶν μοναστηρίων τοῦ Ἁγίου Ὄρους ὑπῆρξεν ἐν ἀκμῇ. Οὕσα δὲ ἤδη πλουσία ἕνεκα τῶν εἰς αὐτὴν χορηγηθέντων προνομίων καὶ ὑπὸ αὐτοκρατόρων καὶ ὑπὸ Σλαύων ἡγεμόνων εἶδε τότε τὰ τριάκοντα αὐτῆς μοναστήρια προαγόμενα σχεδὸν εἰς κρατίδια, ἕκαστον τῶν ὁποίων ἠρῆμει χιλίους ἐνίστε κατοίκους. Συγχρόνως δὲ ἠὺξάνετο καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν εὐκτηρίων καὶ τῶν ἐκκλησιῶν, ἐχρειάσθη δὲ ἡ ἀκάματος ἐνέργεια πλήθους ἔλου χειρῶν πεπειραμένων ὅπως διακοσμηθῶσι κατὰ τὰς ἀνάγκας τῆς λατρείας αἱ ἀπέραντι τῶν τοίχων ἐπιφάνειαι.

Ἐγράφησαν ἐπίσης καὶ *ἱστορήθησαν* εἰς τὸ Ἁγιον Ὄρος ἀμέτρητα χειρόγραφα. Τὸ περιεχόμενον ἔχει ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐλαχίστην ἐπιστημονικὴν σημασίαν, ἀλλ' αἱ μικρογραφικαὶ αὐτῶν εἰκόνες παρέχουσι τὴν εὐκαιρίαν, εὐκαιρίαν ἥτις ἀκόμη οὕτως εἰπεῖν δὲν ἐχρησιμοποιήθη, νὰ μελετηθῇ ἡ πλουσία καὶ ποικίλη ἀντίληψις τῆς ἀτομικωτάτης ἐκείνης τέχνης.

Ἡ ἐπιβλητικὴ ἐντύπωσις ἦν ἐμποιεῖ εἰς πάντας τοὺς ἐπι-

σκέπτας ἢ τέχνη τῶν μοναστηρίων τοῦ Ἄθωνος ὀφείλεται εἰς τελείαν ἁρμονίαν τοῦ περιβάλλοντος πρὸς τὰς φανερώσεις τοῦ καλλιτεχνικοῦ αἰσθήματος τῶν μοναχῶν. Ἐπειδὴ δὲ εἰς ἐκεῖνα τὰ μοναστήρια ἢ ἀντίληψις τοῦ βίου παρέμεινε σχεδὸν ἢ αὐτὴ μέχρι σήμερον, δὲν εἶναι καὶ τόσον λυπηρὰ ἢ ἀπώλεια τῶν περισσαστέρων ἀντικειμένων τῆς περιόδου τῆς παλαιότερας τοῦ ΙΔ' καὶ ΙΕ' αἰῶνος. Μόνον ἀπὸ πενήντα ἐτῶν καὶ ἐντεῦθεν ἕνεκα τῆς διαρκῶς αὐξανόμενης βρωσικῆς ἐπιδράσεως καὶ ἕνεκα τῶν νέων ἰδεῶν αἵτινες εἰσχωροῦσι πανταχοῦ, ἐπῆλθόν τινες μεταβολαὶ εἰς τὸν Ἀθωνικὸν βίον, ἀλλ' ὅ,τιδήποτε καὶ ἂν αἱ μεταβολαὶ αὐταὶ προσιωνίζωνται διὰ τὸ μέλλον, δυνάμεθα σήμερον ἀκόμη νὰ θεωρήσωμεν τὸ Ἄγιον Ὄρος ὡς μίαν πραγματοποιήσιν ὅπως εἶπεν τοῦ βυζαντινοῦ βίου, ἣτις κάλλιον παντὸς οἰουδήποτε μουσείου παρέχει εἰς ἡμᾶς πλήρη ἔννοιαν τῆς μεσαιωνικῆς τέχνης τῶν Ἑλλήνων.

Ἐντελῶς διάφορος εἰκὼν παρίσταται εἰς τοὺς ὀφθαλμοὺς ἡμῶν ἂν εἰς μίαν περίπου ὥραν ἀπόστασιν ἀπὸ τῆς Σπάρτης ἐπισκεφθῶμεν τὸν Μυστράν, ὅστις εἶναι καὶ αὐτὸς ἄλλο κέντρον μεσαιωνικῆς τέχνης καὶ ἀποτελεῖ ἀκόμη ἐν θαυμαστὸν λείψανον. Κατὰ τὸν ΙΙ' αἰῶνα ἔκτισεν ἐκεῖ ὁ Βιλλεαρδουῦτος ἐπὶ ἐνὸς ἀντιστηρίγματος τοῦ Ταυγέτου ὄχυρὰν πόλιν ἣτις μετ' ὀλίγον ἔγινεν ἡ πρωτεύουσα τῶν διαφόρων αὐθεντῶν οἰτινες ἀλληλοδιαδόχως ἠγεμόνευσαν τῆς Πελοποννήσου. Ἄλλ' οἱ Φράγχοι δὲν ὑπῆρξαν ἐκεῖ αὐθένται καὶ κύριοι εἰμὴ ἐπὶ δεκατρία μόνον ἔτη, ὁ δὲ Μυστράς ἐπανήλθε πάλιν εἰς τὴν κυριότητα τῶν Ἑλλήνων. Καὶ ἐπὶ τῆς Τουρκοκρατίας ἐπίσης ἢ πόλις εἶχε μεγάλην σημασίαν, ἀλλ' ὀλίγον ἐγκατελείφθη κατὰ τὸν ΙΗ' αἰῶνα.

Ἄν καὶ οἱ Φράγχοι ἐπ' ὀλίγον μόνον χρόνον ἤρξαν εἰς τὸν Μυστράν, εἶναι ὅμως κατάδηλος ἡ μεγάλη ἐπίδρασις ἣν ἤσκη-

σεν ὁ πολιτισμὸς αὐτῶν. Αἱ ἰδιωτικαὶ οἰκαί, ἢ τοῦλάχιστον τὰ μεταξὺ τῶν ἐρειπίων σφρζόμενα λείψανα τῶν οἰκιῶν δὲν ἔχουσι πλέον δι' ὄλου ἀρχαῖον ρυθμὸν, μολονότι καὶ εἰς αὐτὴν τὴν Κωνσταντινούπολιν ἢ ἰδιωτικὴ ἀρχιτεκτονικὴ κατὰ τὸν ΙΓ' ἡδὴ αἰῶνα εἶχε διαμορφωθῆ κατ' ἐπίδρασιν τῆς Δύσεως. Ἄλλὰ καὶ τὰ δημόσια οἰκοδομήματα τοῦ Μυστρά φαίνονται ὅτι ἀναφέρονται ἐπίσης εἰς ἄλλους αὐθέντας πλὴν τῶν Ἑλλήνων. Ἡ ἀπόκρημος ὁδὸς ἢ ἀνάγουσα εἰς τὸ κυρίως κάστρον, ὅπερ κεῖται ἐπὶ τῆς κορυφῆς, βαίνει παραλλήλως πρὸς ἓν παλάτιον ἢ μάλλον πρὸς ἓν ἐρείπιον ὅπερ ἦτο ἄλλοτε παλάτιον, καὶ τὸ ὅποσον ἂν τις κρῖνη ἐκ τῶν κύκλῳ διεσπαρμένων ἀρχιτεκτονικῶν λειψάνων, θὰ ἦτο βεβαίως γοθτικοῦ ρυθμοῦ. Ἡ ἐντύπωσις γίνεται ἀκόμη μεγαλύτερα ὅταν περὶ τὰ μέσα περίπου τῆς ἀποτόμου ἐκείνης ἀνόδου διακρίνωμεν μίαν ἐκκλησίαν τῆς ὁποίας τὸ κωδωνοστάσιον ἐμφαίνει μίαν παράδοξον ἀντίθεσιν πρὸς τὸν παρακείμενον βυζαντινὸν θόλον· ἢ κατασκευὴ καὶ ἢ διακόσμησις τοῦ πύργου, καθὼς καὶ πολλὰ μέρη τῆς ἐκκλησίας, ἐτεχνουργήθησαν κατ' ἄμεσον ἀπομίμησιν τῆς δυτικῆς τέχνης. Τὸ ἐσωτερικὸν στέλβει ἀκόμη ἕνεκα τῆς ἐν αὐτῷ πλουσίας διακοσμήσεως, ἀλλ' εἰς τοιοῦτον τόπον καὶ εἰς τοιαύτην περίοδον πολὺ μικροτέρας εὐδαιμονίας ἐπόμενον εἶναι νὰ μὴ ὑπάρχωσι ψηφοθετήματα πολυτίμα ὅπως ἐκεῖνα τὰ ὅποια ἐξετελοῦντο ἐν τῇ πρωτεύουσῃ. Αἱ ζωγραφίαι τῶν ἐκκλησιῶν τούτων, ὅπως τὰς ἐγνώρισεν εἰς ἡμᾶς ὁ Γάλλος ἀρχαιολόγος Millet ἀπαλλάξας αὐτὰς ἀπὸ τῶν κοιναμάτων δι' ὧν εἶχον ἐπιχρισθῆ, εἶναι τοιαῦται ὥστε ἐκπλήττουσι τοὺς γινώσκοντας τὴν δογματικὴν σημασίαν τῶν τοιούτων διακοσμήσεων. Βλέπομεν δηλαδή εἰς τὰς τοιχογραφίας μίαν φανταστικὴν ἀρχιτεκτονικὴν ἣτις φαίνεται ὅτι μιμεῖται τὴν Πομπηϊανὴν τέχνην. Στέφανοι ἀνθέων περιελίσσονται περὶ

ἀλλοκότους στύλους· περί τὰ μέσα τοῦ ΙΔ' αἰῶνος ἀνευρίσκομεν τὴν παλαιὰν διακοσμητικὴν τέχνην τῶν Ἑλλήνων! Οἱ τοῖχοι ἐκεῖνοι, ὅπου ἡ δυτικὴ ἐπίδρασις φαίνεται ἀκόμη καὶ εἰς τινὰς λεπτομερείας, δὲν ἐμφανίζουσιν εἰς ἡμᾶς τὴν αὐτόματον καλλιτεχνικὴν ἐκδήλωσιν μιᾶς ἐποχῆς, ἀλλὰ δεικνύουσι τὴν εὐφυΐαν τὴν ὅποیان εἶχον οἱ ζωγράφοι νὰ πλάττωσι διακοσμητικὰ σχήματα διὰ τῆς βοήθειας ἀρχαίων παραδειγματικῶν διατηρουμένων εἰς τὰ εἰκονογραφημένα εἰλητάρια τῶν μοναστηρίων.

Καθήμενος ὑπὸ τὴν στοὰν ἐνός τῶν διφυῶν τούτων ἀλλ' ὄχι καὶ ἐστερημένων παντός κάλλους μνημείων, ἢ ἐπὶ τῶν τειχῶν τοῦ κάστρου, ὁ περιηγητῆς βλέπει ὀρθούμενον πρὸ αὐτοῦ τὸν Ταῦγετον, ἀπὸ δὲ τοῦ ἄλλου μέρους διακρίνει τὴν φραγκοβυζαντινὴν πόλιν ἣτις ὑπέρκειται τῆς κοιλάδος τοῦ Εὐρώτα. Εἰς τὰς ἐρήμους καὶ χορτοβριθεῖς ὁδοὺς πλαναῖται βοσκὸς μὲ τὸ ποίμνιόν του· πλησίον εἰς τὰς ἐκκλησίας κατοικοῦσιν ὀλίγοι γυναικες αἱ ὅποσαι ζῶσιν ἐκεῖ ὡς εἰς μοναστήριον. Πλὴν ὀλίγων ἀρχιτεκτονικῶν γραμμῶν οὐδὲν πλέον σήμερον ὑπενθυμίζει τὸ ρωμαντικὸν ἔθνος τῶν Φράγκων, ἢ δὲ γλώσσά των εἶναι καὶ ἐδῶ τόσον ἄγνωστος ὅσον καὶ εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος, ὅπου οὐδέποτε εἰσέδυσεν ἡ ρωμανικὴ ἐπίδρασις.

Μελετῶντες καὶ ἄλλα κέντρα τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ θὰ ἠδυνάμεθα σαφέστερον ἀκόμη νὰ καταδείξωμεν τὴν ποικιλίαν τῶν χρωμάτων τῆς ὄλης εἰκόνας. Εἰς τὴν ἀπομεμακρυσμένην Τραπεζοῦντα, ἐπὶ τῆς μεσημβρινῆς ἀκτῆς τῆς Μαύρης θαλάσσης, ἰδρῦθη, ὡς γνωστόν, μετὰ τὴν τετάρτην σταυροφορίαν μία ἑλληνικὴ αὐτοκρατορία. Ἐκεῖ, παρά τινὰς πρωτοτύπους λεπτομερείας ἐξ ὧν ἐμφαίνεται ἡ ἀνεξάρτητος τάσις τῶν ἐγχωρίων τεχνιτῶν, ἢ ἀρχιτεκτονικὴ παρουσιάζει ὁμοιότητάς τινὰς πρὸς τὰς ἐκκλησίας τοῦ Μυστρᾶ. Τὸ γεγονός δὲ τοῦτο κα-

θιστᾶ ἀκόμη δυσκολώτερον τὸ πρόβλημα τοῦ κατὰ πόσον ἐνεχεται ἡ δυτικὴ ἐπίδρασις εἰς τὴν τροποποίησιν τῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Ἄλλοτε ἐθεωρεῖτο ἡ προέκτασις τοῦ ἐσωνάρθηκος τῆς ἐκκλησίας ὡς ἀσφαλὲς τεκμήριον μιμήσεως τῆς δυτικῆς ἀρχιτεκτονικῆς· σήμερον ὁμως ἀποδεικνύεται ὁσημέραι σαφέστερον ὅτι, ἂν τὸ ἀρχικὸν σχέδιον τῆς βυζαντινῆς ἐκκλησίας μετεβλήθη, τοῦτο συνέβη ἕνεκα μιᾶς πολὺ πολυπλοκωτέρας ἐξελίξεως. Ὁ θόλος δὲν ἀποτελεῖ πλέον ἐν ὄλον ἀδιαίρετον μετὰ τοῦ λοιποῦ οἰκοδομήματος, ἀλλὰ καταντᾷ ἀπλῶς κόσμημα, φαίνεται δὲ ὅτι ἡ ξένη ἐπίδρασις δὲν προεκάλεσεν ἀλλὰ μόνον διηυκόλυσε τὴν μεταρρύθμισιν ἐκείνην τῆς θεμελιώδους ἀρχῆς πάσης βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς.

Ἴσως βαθυτέρα μελέτη τοῦ ζητήματος δὲν θὰ ἐπεβεβαίωνε τὴν περὶ τῆς ὁ λόγος ὑπόθεσιν, οὐδὲν ἦτιον, καὶ περὶ τούτου ἔχομεν ἄλλας ἀποδείξεις, οὐδεμίαν ξένην δεσποτείαν μετέτρεψεν ποτε τὸ ἑλληνικὸν πνεῦμα ἐν τῇ οὐσίᾳ αὐτοῦ. Ἄς ἔχομεν λοιπὸν πίστιν εἰς τὴν γλώσσαν ἣτις διατηρεῖ τὴν ἀντανάκλασιν ὄλων τῶν ἐποχῶν τὰς ὅποιας διέτρεξε πολὺ πλειότερον τῶν λιθίνων μνημείων. Τὴν ἀλήθειαν ταύτην ἀποδεικνύει σαφῶς κατ' ἐξοχὴν ἡ Κύπρος.

Οἱ Γάλλοι κατεῖχον ἐπὶ τρεῖς αἰῶνας τὴν Κύπρον. Περὶ τὰ τέλη τοῦ δεκάτου τρίτου, ἑκατὸν ἑτῆ ἀφ' ὅτου ὁ Ριχάρδος ὁ Λεοντόκαρδος ἐπώλησε τὴν νῆσον εἰς τὸν Γουίδωνα τοῦ Λουζινιάν, τὸ βασίλειον τῆς Ἰερουσαλήμ ἔπεσεν εἰς τὰς χεῖρας τῶν Μουσουλμάνων. Οἱ Γάλλοι ἱππότε οἵτινες εἶχον ἐγκατασταθῆ εἰς τὴν Παλαιστίνην κατέφυγον εἰς τὴν αὐλὴν τῆς Κύπρου, ἀμέσως δὲ τὰ ἐμπορικὰ πρακτορεῖα τῶν ἰταλικῶν πολιτειῶν ἐγκαταλιπόντα καὶ αὐτὰ τὴν Ἅγιαν Γῆν ἤλθον ὡσαύτως εἰς τὴν Κύπρον, οὕτω δὲ ἡ νῆσος ἔγινε καὶ πάλιν ὅτι ἦτο πολλοὺς αἰῶνας πρὸ Χριστοῦ, τὸ ἐμπορικὸν κέντρον με-

ταξὺ Ἀσίας καὶ Εὐρώπης. Οἱ ἔμποροι καὶ οἱ ἄνθρωποι τῆς ἀνωτέρας κοινωνικῆς τάξεως ἐκέρδαινον, ἔδαπάνων ἢ ἐσπατάλων θησαυρούς. Ὁ πολιτισμὸς τῆς Δύσεως διεδόθη καθ' ἑλλην τὴν νῆσον ἥτις ἠδύνατο προσηκόντως νὰ ὀνομάζεται γαλλικὴ ἀποικία. Τούτου προφανὲς τεκμήριον εἶναι ἡ ἀρχιτεκτονικὴ. Ὑπάρχουσιν ἐν Κύπρῳ γοθτικοὶ καθεδρικοὶ ναοὶ μετατραπέντες εἰς τζαμία. Ἐνταῦθα δὲ ὁ συμμιγῆς ρυθμὸς δὲν εἶναι ὅπως εἰς τὰ κτίσματα τοῦ Μυστρά ἢ ἐξωτερικεῖς μιᾶς λίαν ἀτελοῦς ἀφομοιώσεως, ἀλλ' ἡ ἀπομίμησις τῆς Δύσεως εἶναι σαφῆς καὶ ἀπόλυτος, ὥστε δύναται νὰ καθορισθῶσι καὶ τὰ πρότυπα ἐξ ὧν ἐνεπνεύσθησαν οἱ ἐν Κύπρῳ Γάλλοι ἀρχιτέκτονες. Τῆς Δευκωσίας ἢ μητρόπολις εἶναι ἀντιγραφή τῆς Παναγίας τῶν Παρισίων, εἰς δὲ τὴν Ἀμμόχωστον ἐστέφοντο οἱ βασιλεῖς τῆς νήσου εἰς μίαν ἐκκλησίαν ἥτις εἶχε κτισθῆ κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τῆς μητροπόλεως τῶν Ῥήμων (Rheims), ὅπου ἐγένετο ἡ σκέψις τῶν βασιλέων τῆς Γαλλίας. Ἐν Κύπρῳ δύναται τις νὰ μελετήσῃ εἰς τὰς ἀπομιμήσεις αὐτῶν κτίσματα τῆς Γαλλίας καταστραφέντα ἢ ὅπωςδὴποτε βλαδέντα ἐκ τῶν κακουχιῶν τοῦ πολέμου. Τὰ λείψανα τῆς νήσου ἐχρησίμευσαν πολὺ εἰς τὴν ἀναπαράστασιν μιᾶς σημαντικῆς περιόδου τῆς γαλλικῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Παρὰ δὲ τὰ γαλλικὰ οἰκοδομήματα εὐρίσκονται ἔχνη τῆς τέχνης τῶν Βενετῶν οἵτινες κατέλαβον τὴν νῆσον μετὰ τοὺς Λουζινιανούς. Ὅτι βυζαντινὸν σφίζεται ἐκεῖ μετὰ τῶν γοθικῶν μνημείων ἢ τῶν μνημείων τῆς Ἀναγεννήσεως εἶναι λίαν ἀσήμαντον· τινὲς θόλοι μετὰ ὀξυτενῶν στεγῶν, ὀλίγα δώματα μετὰ τρυπητῶν πύργων ἢ μετὰ γοθικῶν ἐκκλησιῶν. Μόνα τὰ κοσμήματα τὰ ὅποια ἀναπαριστῶσι ζῶα ἢ φυτὰ τῆς Κύπρου παρέχουσιν εἰς τὸν προσεκτικὸν θεατὴν τὸ τεκμήριον ὅτι τὰ ἀρχιτεκτονήματα ἐκεῖνα ἐφιλοτεχνήθησαν εἰς τὴν Ἀνατολήν.

Ἀναμφιβόλως θὰ νομίζει ὁ ἀγνοῶν τὴν γλῶσσαν τοῦ τόπου ὅτι τὸ ἐν Κύπρῳ ἑλληνικὸν στοιχεῖον τελείως ἐξηφανίσθη. Ἄν ἡ νῆσος ἦτο ἀκατοίκητος πολλοὶ ἀρχαιολόγοι στηριζόμενοι εἰς τὰ ὑπάρχοντα λείψανα θὰ ἐπέμενον ἐρευνῶντες τὴν νῆσον ὅτι εὐρίσκονται πάντως ἐπὶ γαλλικοῦ ἢ ἐπὶ ἰταλικοῦ ἐδάφους κειμένου ἐκτὸς τῶν ὀρίων τῆς Εὐρώπης. Ἄλλ' ἂν συμβουλευθῶμεν τὴν γλῶσσαν, ἢ γλῶσσα θὰ διδάξῃ ἡμᾶς ἐντελῶς ἄλλοῖα διδάγματα. Καὶ πρῶτον μὲν ἄς ἴδωμεν τὴν γραπτὴν παράδοσιν, ὀλιγώτερον ἀξίαν ἐμπιστοσύνης. Βλέπομεν ὅτι ἡ διοικήσις τῆς δικαιοσύνης τοῦ βασιλείου τῆς Κύπρου ἦτο ὄργανομένη ὅπως καὶ ἐν Γαλλίᾳ, ἀλλ' οἱ κώδικες εἶναι συντεταγμένοι εἰς ἑλληνικὴν γλῶσσαν τοῦ δεκάτου τετάρτου αἰῶνος. Αἱ τελεταὶ τῶν γάμων καὶ τῶν ἀρραδῶνων τῶν ἐπιφανῶν Γάλλων ὑπενθυμίζουσι τὰς συνθηκὰς τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος, ὅπως διδασκόμεθα ὑπὸ τῶν Εὐρωπαίων περιηγητῶν. Μέγα μέρος ἑλληνικῶν μεσαιωνικῶν ποιημάτων συνετάχθη βεβαίως ἐν Κύπρῳ, ὀλόκληρος δὲ ἑλληνικὴ γραμματεία ἦνθει ἐκεῖ παρὰ τὴν φραγκικὴν. Πάμπολλα δὲ εἶναι τὰ ὑπὸ Κυπρίων γεγραμμένα χειρόγραφα τὰ ὅποια εὐχερῶς διακρίνουσιν ἀπὸ τῶν ἄλλων οἱ παλαιογράφοι. Ἄς συμβουλευθῶμεν νῦν καὶ τὴν προφορικὴν παράδοσιν, ἥτοι τὴν γλῶσσαν καὶ τὴν γραμματεῖαν τῆς σημερινῆς Κύπρου. Πάντα σχεδὸν τὰ δημοτικὰ αὐτῆς ἄσματα εἶναι κοινὰ ἕλης τῆς Ἑλλάδος, ἐν μόνον ἄσμα ἔχει καθαρῶς κυπριακὴν τὴν ἀρχήν, διότι ψάλλει τὴν ἑρατικὴν περιπέτειαν ἐνὸς Φράγκου βασιλέως, ἀλλ' ἢ ἕλη διήγησις εἶναι ἐξηλληνισμένη, τὸ δὲ ποίημα οὕτω μεταποιηθὲν δὲν διαφέρει δι' ὄλου τῶν ἄλλων παρομοίων ἰσμάτων τὰ ὅποια ψάλλονται ὑπὸ πάντων ἐν γένει τῶν Ἑλλήνων, Ἡ διάλεκτος τῆς νήσου δὲν παρουσιάζει ὡς πρὸς τὸ τυπικὸν εἰμὴ μόνον μίαν διαφορὰν δυναμένην μετὰ βεβαιότητος ν' ἀπο-

δοθῆ εἰς τὴν ῥωμανικὴν ἐπίδρασιν. Εἰς τὰ γραπτὰ μνημεῖα τῶν μέσων αἰώνων καὶ πρὸ πάντων εἰς τὰ δικανικὰ βιβλία ὑπάρχουσι πολλαὶ λέξεις γαλλικαί· ἐξ αὐτῶν αἱ πλεῖσταὶ ἐξηφανίσθησαν ἐκ τῆς σημερινῆς γλώσσης ἥτις ἔχει μᾶλλον λέξεις ἰταλικὰς ἢ τουρκικὰς. Ἡ μελέτη λοιπὸν τῶν λέξεων δεικνύει ἐπίσης ὅτι αἱ ξέναὶ δεσποτεῖται μετέδωκαν διαδοχικῶς εἰς τοὺς Κυπρίους μέρος τοῦ πνευματικοῦ αὐτῶν πλούτου, ἀλλ' ὅτι τὸ μέρος τοῦτο δὲν εἶναι καὶ πολὺ σημαντικόν. Δύναται τις ἀσφαλῶς νὰ προεῖπῃ ὅτι πολλὰ ἴχνη τῆς δεσποτείας τῶν Τούρκων, τῶν προτελευταίων τῆς νήσου δεσποτῶν, θὰ ἐξαλειφθῶσιν ἐκ τῆς γλώσσης, αἱ δὲ λέξεις αἱ μαρτυροῦσαι τὴν ἀγγλικὴν κατοχὴν εἶναι σχεδὸν ἀνάξια λόγου.

Αἱ ὀλίγαι σελίδες ἃς ἐγράψαμεν περὶ τῆς Κύπρου δύνανται νὰ χρησιμεύσωσι καὶ ὡς συμπέρασμα εἰς τὸ ἡμέτερον ἔργον περὶ τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς ἱστορίας αὐτοῦ. Σκοπὸς αὐτῶν εἶναι νὰ παράσχωσι μίαν εἰκόνα κηρύττουσαν οὕτως εἰπεῖν ἐκεῖνο τὸ ὅποιον πρέπει νὰ εἶναι πάσης σοβαρᾶς βυζαντινῆς ἱστορίας, γραμματείας καὶ τέχνης συμπέρασμα· ἡ πεποίθησις δηλαδὴ ὅτι ὁ Ἑλληνισμὸς εἶναι ἀνεξολόθρευτος.

Τ Ε Λ Ο Σ

ΑΛΦΑΒΗΤΙΚΟΣ ΠΙΝΑΞ

ΟΝΟΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΠΡΑΓΜΑΤΩΝ¹

	σελ.		σελ.
*Αβαροι καὶ Σλαῦοι	64	*Ἄννα Κομνηνὴ	313
*Ἀβου·Βεκιρ	148	*Ἀντιρρητικὰ συγγράμματα	268
*Ἀγαθίας	111	*Ἀπολογηταὶ	25
*Ἀγαπητὸς (*Ρώμης ἐπίσκοπος)	52	*Ἀραβικὸν κράτος	150. 180
*Ἀγέλων δυναστεία	255	*Ἀρέθας	70
*Ἀγία Σοφία	10. 123	*Ἀρειανισμὸς	26
*Ἀγιογραφίας σχέσις πρὸς τὰ τροπάρια	138	*Ἀρκάδιος	30
*Ἀγιολογικὰ βιβλία	94	*Ἀρχιεπσκοπικὴ	240
*Ἄγιον Ὄρος	135. 363	*Ἀττίλας	38
*Ἄγιος Ἀπολλινάριος Ῥαβέννης	134. 223	Ἀὔγουστινος	272
Ἀιγυπτιακαὶ προσωπογραφίαι	292	Ἀὔγουστος	187
*Ἀκάθιστος ὕμνος	68	Ἀὐλικὴ ἐθιμοταξία	175
*Ἀλέξιος (Γ')	257	*Ἀχιλλεὺς Τάτιος	77
*Ἀλέξιος Κομνηνὸς	218. 250	Βασίλειος Βουλγαροκτόνος	185. 244
*Ἄλωσις Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Λατίνων	257	Βασίλειος Μακεδόν	171
*Ἀμάραντος	322	Βασίλειος Μέγας	23
*Ἀνάκτισσις Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τῶν Λατίνων	261	Βασιλικά	171
*Ἀναχωρηταὶ	161	Βέκκος (πατριάρχης)	269
*Ἀνδρόνικος (Α')	255	Βέλθανδρος καὶ Χρυσάντζα	352
*Ἀνδρόνικος (Β')	262	Βελισσάριος	47
*Ἀνθέμιος	129	Βενετία	249. 254. 256
*Ἀνθολογίαι	208	Βενετοὶ	249
*Ἀνθρωπισταὶ (humanistes)	300	Βένετοι	44
*Ἄννα (σύζυγος Βλαδιμήρου)	188	Βενιαμὶν ὁ ἐκ Τουδέλας	179
		Βησσαρίων	303
		Βιλλεαρδουίνος	258. 364
		Βλαδίμηρος	188
		Βλαχερνῶν παλάτιον	189
		Βογκάκιος	301. 349
		Βούλγαροι	152

1 Ὁ πίναξ οὗτος εἶναι προσθήκη τοῦ μεταφραστοῦ.

	σελ.		σελ.
Βυζαντινῶν ἐπισημότημη	267. 275	Ζωή	244
Βυζαντινῶν μίμησις κλασικῶν προτύπων	231	Ζωροάστρης	67
Γαζής Θεόδωρος	302	Ζώσιμος	99
Γασμούλοι	351	Ζφῶν ἐποποιία	251
Γένονα	249. 254	Ἡλιόδωρος	77
Γεωγραφία	277	Ἡπείρου δεσποτᾶτον	261
Γλυπτική	236	Ἡράκλειος	65. 68—147
Γίβων	243	Ἡσυχασταί	269. 270
Γογγρισταί	113	Θέματα	155
Γοδοφρέδος Βουιλλῶνος	251	Θεοδώρα (Ἰουστινιανοῦ)	46. 53
Γρηγόριος Πάπας	63	Θεοδώρα (θυγάτηρ Κωνσταντίνου Η')	246
Γρηγόριος Ναζιανζηνός	22	Θεολογία Δυτικῶν	270
Γρηγόριος Νύσσης	22	Θεοδόσιος Α'	27
Δαμασκηνός (ιδ. Ἰωάννης Δαμασκηνός)		Θεοδόσιος Β'	36
Δαμασκηνός	148	Θεσσαλονίκη	157
Δημήτριος (ἅγιος)	157	Θεοφανῶ (σὺς Ὀθωνος Β')	188
Δημόδης ποιήσις	209	Θεοφύλακτος Σιμοκάτης	111—114
Διγενής Ἀκρίτας	209—218	Θρησκευτικὴ μεταρρύθμισις	156
Διοκλητιανός	6. 155	Θωμάς ἐξ Ἀκουίνου	272
Δίπτυχα	236	Ἰατρικὴ	278
Δούκας	318	Ἰουλιανή (Ἀνικία)	220
Ἐγκυκλοπαιδεῖαι	206	Ἰουλιανός	17
Εἰρήνη (μήτηρ Κωνσταντίνου Σ')	168	Ἰουστινιανός	43. 54. 47. 50. 63
Ἐλεφαντουρχικὴ	236	Ἰουστινιανός (Β')	153
Ἑλληνες λόγιοι ἐν Ἰταλίᾳ	302	Ἰπποδρόμου φατρία	44
Ἐμπόριον καὶ βιομηχανία	55	Ἰσαάκ (Κομνηνός)	246
Ἐρασμος	302	Ἰσαάκιος (Β')	257
Ἐρωτόκριτος	359	Ἰστοριογράφοι	99. 206
Ἐξδοξία	31	Ἰταλικῶν ἐμπόριον ἐν τῇ Ἀνατολῇ	250
Ἐτήμερος	351	Ἰωάννης (Καλοῖωάννης)	254
Ἐυμάθιος	347	Ἰωάννης Κομνηνός	314
Ἐυάπιος	99	Ἰωάννης Δαμασκηνός	198. 267
Ἐυσέβιος	15		

	σελ.		σελ.
Ἰωάννης Καντακουζηνός	262. 271	Δύβιστρος καὶ Ῥοδάμνη	354
Ἰωάννης Χρυσόστομος (ιδ. Χρυσόστομος)		Μαλάλας	114
Ἰωάννης Τσιμισκῆς	184	Μάνη	55
Καλλίμαχος καὶ Χρυσορόη	342	Μανιάκης	245
Καντακουζηνός (ιδ. Ἰω. Καντακούζηνός)		Μανουήλ (Α')	254
Κάρολος Ἀνθηγαυός	263	Μαντζικέρτ (Ἀρμενίας)	248
Κάρολος Μάρτελος	154	Μαρκελλίνος	100
Κάρολος Μέγας	169	Μαυρικίος	63
Κεκαυμένοι	189	Μεδιολάνου διάταγμα	12
Κλαύδιος	44	Μεθόδιος καὶ Κύριλλος	170
Κοσμάς Ἰνδικοπλεύστης	278	Μελφδοί	80. 94
Κυδώνης Δημήτριος	271	Μένανδρος (ἱστορικός)	111
Κύπρος	349. 367	Μηνᾶς (Πατριάρχης)	52
Κύρος Πανοπολίτης	86	Μίθρας—Ἥλιος	21
Κωνσταντίνος ὁ Μέγας	6. 11. 47	Μικρογραφίαι	135. 219. 361
Κωνσταντίνος (Δ')	150	Μιχαὴλ Κηρουλάριος	245
Κωνσταντίνος (Ε')	167	Μιχαὴλ Παλαιολόγος	261
Κωνσταντίνος (Σ')	168	Μοναχοὶ	160
Κωνσταντίνος (Ζ')	171. 172	Μονοφυσίται	34. 51
Κωνσταντίνος Παλαιολόγος	264	Μόσχου Λειμῶν	95
Κωνσταντινούπολις	6. 68. 150	Μυθιστορίαι	75
Κωνσταντίνος	17	Μυστράς	364
Κόνστας (Β')	150	Μωάμεθ	148
Λατινικὴ γλῶσσα	14. 16. 38. 179	Μωσαϊκὰ	138
Λεόντιος	153	Νεοελληνικὴ γλῶσσα	41
Λεόντιος Πιλάτος	361	Νικαίας αὐτοκρατορία	261
Λέων Ἰσαυρος	153. 162. 166	Νικητᾶς Χωνιάτης	258
Λέων Θ' (Πάπας)	245	Νικηφόρος Βοτανειάτης	248
Λέων ὁ Σοφός	171	Νικηφόρος Φωκᾶς	182
Λιβάνιος	24. 38	Νικηφόρος Βρυέννιος	314
Λογγοβάρδοι	48	Νορμανδοὶ	245. 248
Λόγγος	77	Νοσοκομεῖον	279
Λουιπεράνδος	178	Οἰκονομικά	55
Λουκιανός	822. 326	Ὀλύβριος	220
		Ὀνώριχος	107
		Ὀσμανίδαι	262

	σελ.		σελ.
Παλαιολόγοι	263	Σύνοδο	13. 28
Παλάτιον	174	Συρία	65. 149
Παντοκράτορος μονή	279	Σχῆμα τῆς γῆς κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς	278
Παραμύθια	345	Σχίσμα ἐκκλησιαστικόν	245
Παυλικιανοί	159		
Πέρσαι	62		
Πετράρχης	306 349	Τετραευαγγέλιον τοῦ Δεΐ- δεν	235
Πετρενοί	245. 248		
Πίσα	249	Τέχνη	118. 128. 130. 141. 225. 336. 362
Πισίδης	79	Τζέτζης	321
Πλατυτέρα	140	Τραπεζούντιος (Γεώργιος)	306
Ποικιλτικὴ	236	Τραπεζούντος αὐτοκρατο- ρία	261. 366
Πουλχερία	43	Τυπικὸν μονῆς Παντοκρά- τορος	279
Πρασινοβένετοι	46		
Πράσινοι	44		
Προκόπιος	103		
Πρόδρομος	320—332		
Πτωχοπρόδρομος	332	*Υμνογράφοι	85
*Ράβεννα	48	Φιλολογία	295. 299
*Ρέα	21	Φαλμεράιερ	64
*Ρευστὸν πύρ	151	Φλωρεντίας σύνοδος	264
*Ροβέρτος Φλάνδρας	251	Φλώριος καὶ Πλάτζια— Φλώρα	349
*Ρωμαϊκοῦ δυτικοῦ κρά- τους κατάλυσις	47	Φραγκοκρατία	258. 348
*Ρωμανὸς Διογένης	243	Φυσικαὶ ἐπιστήμαι	286
*Ρωμανὸς μελωδὸς	81	Φωκᾶς (αὐτοκράτωρ)	63. 158
Σαρακηνοί	169	Φώτιος	270. 298
Σαχλίκης (Στέφανος)	342		
Σελδζοῦκοι	246. 247. 248	Χαλκοκονδύλης	317
Σέργιος (Πατριάρχης)	66. 149	Χειρόγραφα εἰκονογραφή- μένα	219. 223
Συνώπης πορφυροῦς κώδιξ	223	Χοσρόης	148
Σλαῦοι	64. 169. 265	Χρονικὸν τοῦ Μωρέως	351
Σμαλτουργικὴ	237	Χρονογράφοι	102. 206
Σπανέας	340	Χρυσόστομος	30
Σταυροῦ διάσωσις	148. 205	Χρυσοοῖκη	59. 236
Σταυροφορία	251. 257	Ψαλτήρια	226. 233
Στρατιωτικὰ	183	Ψελλὸς	270. 271. 282
Συναξάρια	156		

ΠΙΝΑΞ ΤΩΝ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΚΑΤΑ ΚΕΦΑΛΑΙΑ

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΠΡΩΤΗ (325—641)

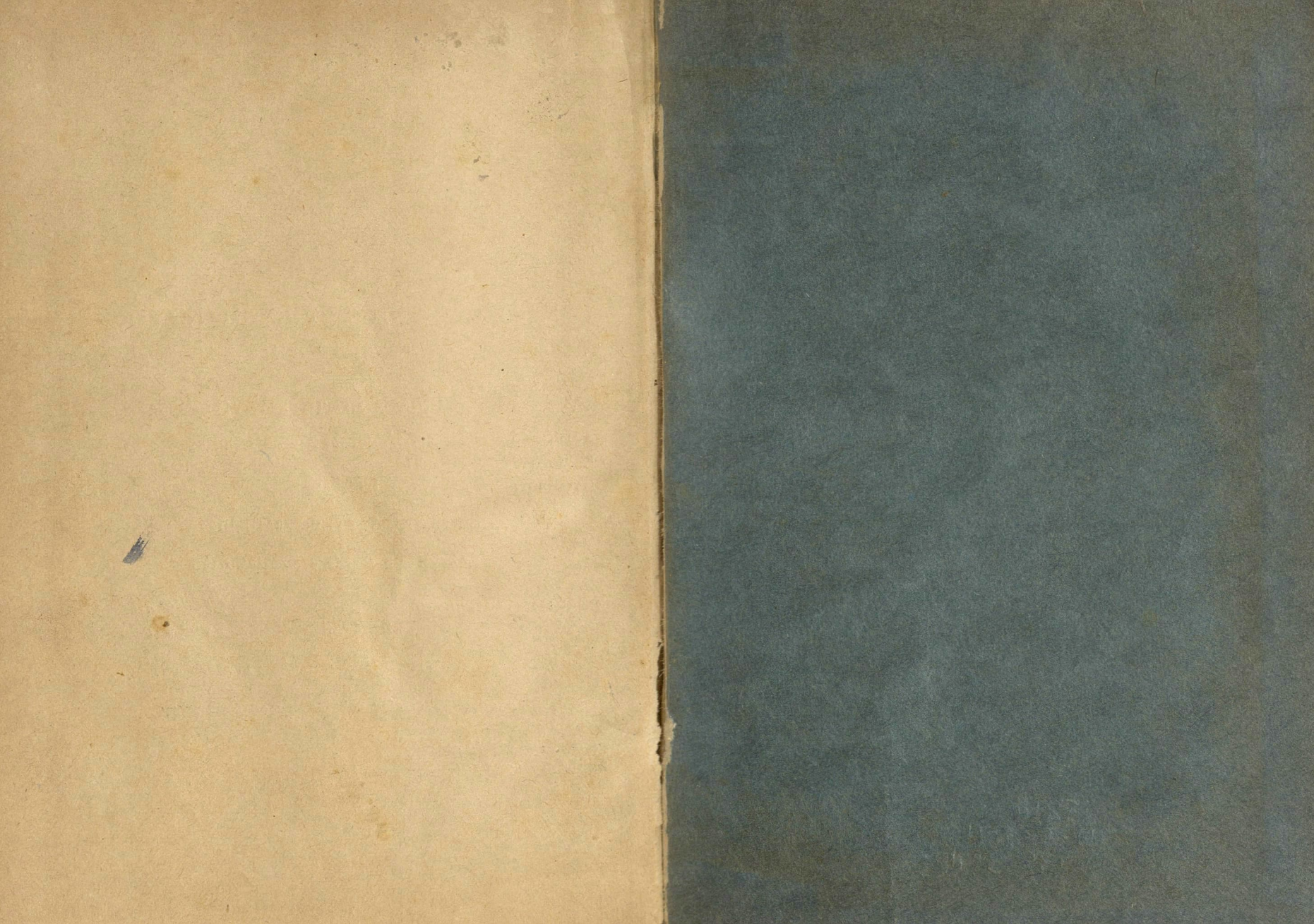
<i>*Απὸ κτίσεως Κωνσταντινουπόλεως μέχρις Ἡρακλείου.</i>		
Κεφάλαιον α' (Ἱστορία)	Μέρος α' σ.	5
Κεφάλαιον β' (Γράμματα καὶ Τέχνη)	» » σ.	70

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΔΕΥΤΕΡΑ (641—1025)

<i>*Απὸ Ἡρακλείου μέχρι τοῦ θανάτου Βασιλείου τοῦ Βουλγαροκτόνου.</i>		
Κεφάλαιον γ' (Ἱστορία)	Μέρος β' σ.	147
Κεφάλαιον δ' (Γράμματα καὶ Τέχνη)	» » σ.	196

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΡΙΤΗ (1025—1453)

<i>*Απὸ τοῦ θανάτου Βασιλείου τοῦ Βουλγαροκτόνου μέχρι τῆς Ἀλώσεως</i>		
Κεφάλαιον ε' (Ἱστορία)	Μέρος γ' σ.	243
Κεφάλαιον ς' (Γράμματα καὶ Τέχνη)	» » σ.	236

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ - Π.Τ.Δ.Ε.
ΔΙΑΔΡΑΣΤΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΕΡΕΥΝΗΤΩΝ ΦΙΛΟΛΟΓΟΥ
ΜΟΥΣΣΙΑΚΟΥ ΥΛΙΚΟΥ (Δ.Σ.Σ.Μ.Υ.)
ΑΡΧΕΙΟ - ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΣΤΑΤ. ΚΑΛΕΙΟΥ &
ΠΑΙΣ. ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ (Α.Β.Α.Κ.Η.)
ΑΡΙΘΜ. ΕΙΣΑΓ. 8814
ΗΜΕΡ. ΕΙΣΑΓ. 17-8-2011
ΤΑΞΙΝ. ΑΡΙΘ. DEW. 938 3 HES

ΒΑ ΣΕΙΡΑ (ΠΡΑΣΙΝΑ ΒΙΒΛΙΑ)

1. Ἡ Ζωή μου	Δ. ΒΙΚΕΛΑ	Δρ. 8.—
2. Οἱ Μέλλοντες Στρατιῶται	Μ. ΠΑΟΥΛ	> 4.80
3. Ἡ Ἀγωγή	Ε. ΣΠΕΝΣΕΡ	> 11.10
4. Τὰ Χημικὰ Διπλάσματα	Ρ. ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΟΥ	> 4.20
5. Χῶραι καὶ Λαοὶ τῆς Εὐρώπης	Γ. ΣΩΤΗΡΙΑΔΟΥ	> 4.80
6. Ἐπιστολαὶ πρὸς Προτωπάλτην	Α. ΚΟΡΑΗ	> 3.60
7. Βιολόγος Ἀρχ. Ἑλλήν. Ἱστορίας (μετὰ κειμένου)		4.20
8-10. Βυζάντιον καὶ Βυζαντινὸς Πολιτισμὸς, τεύχη τρία	ΕΣΣΕΛΙΓΓ	> 14.10
11. Ἐγκόλπιον τῶν Νέων τεύχος Α'	Α. ΒΕΝΕΔΕΤΤΗ	> 4.80
12. Ἐγκόλπιον τῶν Νέων " Β'	Α. ΒΕΝΕΔΕΤΤΗ	> 3.60
13. Γνώμαι	ΑΔ. ΚΟΡΑΗ	> 3.00
14. Στρατιωτικὰ Διηγήματα	Ε. ΔΕ-ΑΜΙΤΣΗ	> 4.80.
15. Τὰ πρῶτα Βήματα τῆς Ἀνθρωπότητος	Α. ΚΟΥΡΤΙΑΔΟΥ	> 4.50
16. Πολεμικὰ Διηγήματα	(Βοσβευθέντα)	> 3.30
17. Ἡ Βυζαντινὴ Θεσσαλονίκη	Α. ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΥ	> 6.00
18. Δύο ἐχθροὶ τοῦ Ἀνθρώπου (Κῶνωπες, Μυῖαι)	Ν. ΑΠΟΣΤΟΛΙΑΔΟΥ	> 3.30
19. Ἡ Ἀρχαία Ἑλληνικὴ Ποίησις	Σ. Κ. Σ.	> 3.00
20. Ἐκ τῶν ποιητικῶν βιβλίων τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης	Δ. Σ. ΜΠΑΛΑΝΔΟΥ	> 3.60
1. Σύντομος Ἱστορία τῆς Ἑλλ. γλώσσης	Γ. Ν. ΧΑΤΖΙΔΑΚΙ	> 5.40
22. Το Ἄγιον Ὅρος	Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ	> 6.30
23. Ἀνέκδοτα τοῦ Πλουτάρχου Α'	Χ. ΑΝΝΙΝΟΥ	> 4.80
24. Μαργαριτάρια καὶ Γουναρικὰ	Ν. ΑΠΟΣΤΟΛΙΑΔΟΥ	> 3.60
25. Ἡ Ἁγία Σοφία	Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ	> 5.40
26. Ἡ Μ. Ἐβδομάς καὶ τὸ Πάσχα	Δ. Σ. ΜΠΑΛΑΝΔΟΥ	> 3.60
27. Ἀοιῖδες	Δ. ΑΙΓΙΝΗΤΟΥ	> 6.60
28. Ἀξιῶσεις Ἐργασίας-Κεφαλαίου	Κ. ΔΑΣΙΟΥ	> 4.80
29. Μετέωρα	Δ. ΑΙΓΙΝΗΤΟΥ	> 8.10
30. Ἀνέκδοτα τοῦ Πλουτάρχου Β'	Χ. ΑΝΝΙΝΟΥ	> 4.50
31. Αἱ Γυναῖκες εἰς τὴν Λογογραφίαν	Σ. ΚΥΡΙΑΚΙΑΔΟΥ	> 5.70
32. Οἱ Μύρμηκες ἐν πολέμῳ καὶ εἰρήνῃ	Η. ΔΑΛΕΖΙΟΥ	> 4.80
33. Ἐπιστολαὶ Σερένα Μετάφρασις	Γ. ΓΡΑΤΣΙΑΤΟΥ	> 4.20
34. Ἀνέκδοτα Πλουτάρχου Γ'	Χ. ΑΝΝΙΝΟΥ	> 6.00
35. Στριπούγεννα. Πρώτη Ἰανουαρίου. Θεοφάνεια	ΔΗΜ. ΜΠΑΛΑΝΔΟΥ	> 3.00
36. Ὑψωσὴ φωτιά	Μ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ	> 6.90
37. Ἄλινου τοῦ "εωτέρου" ἐπιστολαὶ ὑπὸ	Γ. Κ. ΓΡΑΤΣΙΑΤΟΥ	> 3.90
38. Παιδιαὶ συλλεχθεῖσαι ὑπὸ George Draper τῆς Δεσποίνης ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ		> 5.70

Ἀποστέλλονται ἐλεύθερα ταχυδρομικῶν ἐξόδων. Διὰ τὸ ἐξωτερικὸν ἡ τιμὴ ἐπιβάλλεται ἐπιπλέον 60 ο/ο ἐπὶ τῆς τιμῆς ἐκδότου.